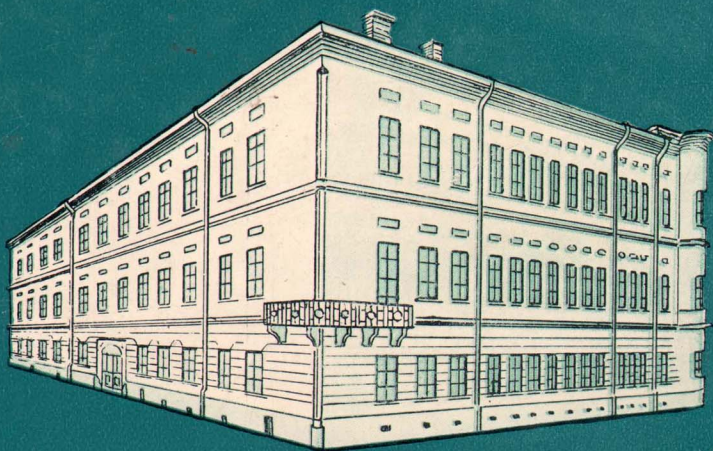

COMITETUL DE STAT PENTRU CULTURĂ ȘI ARTĂ
MUZEUL DE ISTORIE
CLUJ

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

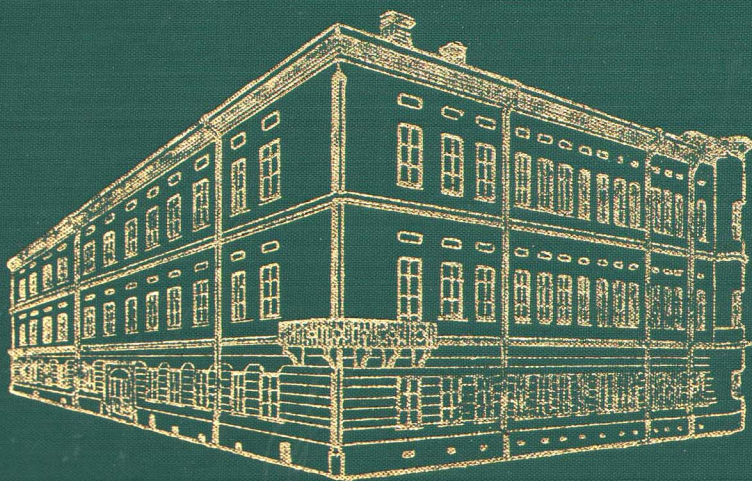
I

1964

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

I

COMITETUL DE STAT PENTRU CULTURĂ ȘI ARTA
MUZEUL DE ISTORIE
CLUJ

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS

I

1964

COLEGIUL DE REDACȚIE

Acad. prof. C. DAICOVICIU,
(directorul colegiului de redacție)

P. BUNTA,
candidat în științe istorice (redactor șef)

H. DAICOVICIU

ȘT. FERENCZI

conf. I. KOVÁCS

prof. M. MACREA,
doctor în științe istorice

prof. ȘT. PASCU,
membru corespondent al Acad. R.P.R.

G. A. PROTOPOPESCU

I. I. RUSSU,
doctor în științe istorice (secretar științific)

conf. B. SURDU

L. VAJDA

„Acta Musei Napocensis”,
Anuarul Muzeului de Istorie Cluj.
Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de Istorie Cluj
Str. Emil Isac nr. 2
Tel. 1.76.77.

„Acta Musei Napocensis”,
Annuaire du Musée d'Histoire de Cluj.
Toute correspondance sera envoyée à
l'adresse:
Muzeul de Istorie Cluj
Str. Emil Isac nr. 2
ROUMANIE.

Coperta de S. BALASKÓ și GH. CORCODEL

CUVINT ÎNAINTE

Crearea Muzeului de Istorie din Cluj, acum doi ani, a fost plinirea unei îndelung simțite dorințe a tuturor oamenilor muncii și a istoricilor clujeni. Înfățișînd, în sălile de expoziție, dezvoltarea societății omenești din teritoriile intracarpătice ale țării, din cele mai vechi începuturi pînă în zilele noastre, Muzeul e chemat să integreze lunga și frămîntata viață omenească, petrecută pe meleagurile de dincoace de munți, în ansamblul procesului istoric desfășurat pe tot cuprinsul patriei în cursul celor cîteva sute de mii de ani ce s-au scurs. Sub acest aspect, Muzeul de Istorie din Cluj îndeplinește menirea educativă, culturală și patriotică, a unui muzeu național.

Prin secțiunile sale de documentare, ca și prin colecțiile speciale pe care le adăpostește și organizează treptat, Muzeul de Istorie din centrul universitar Cluj caută să răspundă însă și unor necesități, tot atît de importante, de ordin didactic și științific. El va sluji de-o potrivă, atît prin materialul expus, cît și prin colecțiile sale speciale și de documentare, și istoria generală (mai ales aceea a sud-estului european) de care este legată, prin atîtea fire, istoria țării noastre.

Încadrat cu o aleasă echipă de specialiști, arheologi, istorici, muzeografi, Muzeul nostru se înscrie în rîndul instituțiilor de cultură și știință marxiste ale Republicii Populare Române, contribuind la promovarea științei și culturii din țara noastră.

Rodul activității muzeale și de cercetare științifică vrea să-l prezinte acum publicația „Acta Musei Napocensis“, al cărei prim volum e cel de față. Am dori ca acest crainic al Muzeului de Istorie din Cluj să stea mărturie a muncii și gîndirii membrilor muzeului și a acelor care se numără printre colaboratorii acestei instituții. Ca și Muzeul însuși, și Anuarul său va îmbrățișa toate epocile istoriei noastre, de la paleolitic pînă în epoca mărețelor înfăptuiri ale vremurilor de azi. Prin publicația sa periodică, Muzeul de Istorie din Cluj va lega și mai strîns raporturile cu instituțiile și specialiștii din țară și din străinătate, ea constituînd, în același timp, o nouă și elocventă dovadă despre realizările însemnate ce se produc în domeniul științei și culturii sub regimul nostru democrat popular.

Ca cele mai multe din instituțiile de asemenea natură, și muzeul nostru, ca și organul său de publicitate, au precursori. Mă gîndesc la fostul muzeu de antichități sau arheologico-numismatic care a ființat în Cluj, în diferite forme de organizare și sub diverse aspecte, cu începuturile lui modeste încă de acum vreo 100 de ani, editînd și cîteva publicații periodice în ultima vreme. Nici muzeul din trecut, nici publicațiile lui n-au depășit cadrul limitat al istoriei străvechi și vechi, muzeul avînd un caracter de colecții științifice puse în slujba învățămîntului universitar, sau — recent și trecător — a secției de istorie veche a Institutului de Istorie al Academiei R.P.R., Filiala Cluj. Meritul acestor așezăminte înaintașe și mai ales al unor specialiști de seamă din conducerea lor nu poate fi însă tăgăduit.

Actualul Muzeu de Istorie din Cluj ca și Anuarul său „Acta Musei Napocensis”, cu un conținut și caracter profund deosebite, nu continuă acele așezăminte și publicații decît doar formal și parțial.

Înceînd această precuvîntare, ne simțim datori a mărturisi că și această nouă creație care este Muzeul de Istorie din Cluj împreună cu publicația sa „Acta Musei Napocensis” se datorește îndemnului și inițiativei Conducerii Partidului Muncitoresc Român căreia îi sîntem adînc recunoscători.

Pentru ducerea la îndeplinire, în bune condițiuni, a ambelor acțiuni, mulțumirile noastre se îndreaptă spre Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă care ne-a înțeles și ne-a sprijinit în toate privințele.

Cluj, 1 decembrie 1964

acad. C. Daicoviciu

Directorul Muzeului de Istorie Cluj

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT

Acad. C. DAICOVICIU, <i>Cuvînt înainte</i>	V
INSURECȚIA ARMATĂ DIN AUGUST 1944 — COTITURA ISTORICĂ ÎN VIAȚA POPORULUI ROMÂN	1
STUDII	
G. FERENCZI — ȘT. FERENCZI, Săpăturile de salvare de la Doboșeni <i>Die Rettungsgrabungen von Doboșeni</i>	39
ȘT. FERENCZI, Contribuții la cunoașterea așezării întărite din epoca hallstattiană de la Someșul Rece <i>Beiträge zur Kenntnis der befestigten hallstattzeitlichen Siedlung von Someșul Rece</i>	67
E. CRIȘAN, Un craniu trepanat din necropola scitică de la Cristești <i>Ein trepanierter Schädel aus dem skythischen Gräberfeld von Cristești</i>	79
I. H. CRIȘAN, Morminte inedite din sec. III î.e.n. în Transilvania <i>Unveröffentlichte Gräber aus dem 3. Jahrhundert v. d. Ztr. in Transsilvanien</i>	87
H. DAICOVICIU, Addenda la „Așezările dacice din Munții Orăștiei“ <i>Addenda à „Așezările dacice din Munții Orăștiei“</i>	111
E. CHIRILĂ, Relațiile dintre daci și romani pînă la expediția lui M. Vinicius <i>Die Beziehungen zwischen Dakern und Römern bis zum Feldzug des M. Vinicius</i>	125
A. BODOR, Contribuții la problema cuceririi Daciei <i>Beiträge zum Problem der Eroberung Daziens</i>	137
Acad. C. DAICOVICIU — D. PROTASE, O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Știri noi despre organizarea Daciei romane <i>Ein Militärdiplom aus Dacia Porolissensis. Neue Angaben zur Organisation des römischen Daziens</i>	163
I. I. RUSSU, Materiale epigrafice din estul Daciei <i>Matériaux épigraphiques de l'est de la Dacie</i>	181
I. MITROFAN, Contribuții la cunoașterea orașului Napoca <i>Contributions à la connaissance de la ville de Napoca</i>	197
I. WINKLER, Despre circulația monetară la Porolissum <i>Zum Münzumlaut in Porolissum</i>	215
I. BIELZ, Castelul de la Buia <i>Das Schloss von Buia</i>	225
M. BUNTA, Contribuții la istoria destrămării breslelor din Cluj <i>Beiträge zur Geschichte des Verfalls der Zünfte in Cluj</i>	237

M. TÔTH-GĂSPĂR, Condițiile de muncă și de viață ale minerilor din Valea Jiului și luptele lor greviste pînă la sfîrșitul sec. XIX <i>Les conditions de travail et d'existence des mineurs de la vallée de Jiu et leurs mouvements grévistes jusqu'à la fin du XIXe siècle</i>	255
L. FODOR, Acțiuni de luptă ale muncitorilor ceferiști din Cluj în ianuarie — februarie 1933 <i>Kampfkaktionen der Eisenbahner in Cluj im Januar-Februar 1933</i>	287

REFERATE ȘI COMUNICĂRI

M. MACREA — I. H. CRIȘAN, Două decenii de cercetări arheologice și studii de istorie veche la Cluj (1944—1964) <i>Vingt années de recherches archéologiques et d'études d'histoire ancienne à Cluj (1944—1964)</i>	307
N. VLASSA, Materiale neolitice de la Tikos (R. P. Ungaria) în Muzeul de Istorie din Cluj <i>Neolithische Materialien aus Tikos (Ungarische Volksrepublik) im Historischen Museum in Cluj</i>	367
I. KOVÁCS, Apariția primelor mașini agricole perfecționate în Transilvania <i>Die früheste Verwendung von vervollkommenen landwirtschaftlichen Maschinen in Transsilvanien</i>	377
FR. PAP, Regulamentul provizoriu din 1857 pentru servitorii agricoli <i>Das provisorische Regulament von 1857 für die landwirtschaftlichen Bediensteten</i>	387
L. VAJDA, Începuturile dezvoltării mineritului de cărbuni în Transilvania <i>Anfänge der Entwicklung des Kohlenbergbaues in Transsilvanien</i>	397
P. BUNTA, Revoluția populară din țara noastră — necesitate obiectivă <i>Народная революция в нашей стране — объективная необходимость</i>	421
T. HAGAN, Contribuția sindicatelor revoluționare conduse de P.C.R. în sprijinirea frontului antihitlerist <i>L'apport des syndicats révolutionnaires dirigés par le P.C.R. dans la campagne pour le front antihitlérien</i>	441

NOTE ȘI DISCUȚII

N. VLASSA, În legătură cu neoliticul timpuriu de la Dîrțu-Ceahlău <i>Über das frühneolithische Material von Dîrțu-Ceahlău</i>	463
E. CHIRILĂ, Un pasaj din Scholia Bernensia despre daci <i>Eine Stelle aus den Scholia Bernensia über die Daker</i>	465
H. ȚINTEA—C. KOVÁCS, Compoziția chimică a unor monede de argint din antichitate <i>Zur chemischen Zusammensetzung einiger antiken Silbermünzen</i>	469
L. ȚEPOSU—DAVID, Teracote reprezentînd pe Venus <i>Einige Venusterrakotten</i>	473
I. I. RUSSU, Note epigrafice. Seria VII <i>Epigraphische Miscellen. VII. Reihe</i>	477
I. GLODARIU, În legătură cu „torna, torna, fratre” <i>In Verbindung mit „torna, torna, fratre”</i>	384
LISTA PRESCURTĂRILOR — ABRÉVIATIONS	489

INSURECȚIA ARMATĂ DIN AUGUST 1944 — COTITURĂ ISTORICĂ ÎN VIAȚA POPORULUI ROMÂN

Evenimentele istorice petrecute cu două decenii în urmă au constituit incununarea frământărilor sociale, a ascuțirii contradicțiilor legate de situația internațională a României din perioada premergătoare celui de al doilea război mondial, accentuate la extrem în anii dictaturii militare-fasciste. În decursul a mulți ani, masele populare, sub conducerea Partidului Comunist din România, au desfășurat mari bătălii revoluționare împotriva exploatării burghezo-moșierești, împotriva fascizării țării, pentru drepturi democratice.

Eroicele lupte din februarie 1933 ale muncitorilor feroviari și petroliști, în cursul cărora clasa muncitoare, sub conducerea partidului comunist, s-a afirmat ca exponent al intereselor vitale ale întregului popor, au întărit legăturile partidului cu masele largi ale poporului, influența sa politică în rindurile oamenilor muncii și au dus la ridicarea din sînul muncitorimii a numeroase cadre de militanți revoluționari căliți, avînd remarcabile calități politice și organizatorice. Ele au îmbogățit experiența revoluționară a clasei muncitoare, a maselor, pregătindu-le pentru marile bătălii antifasciste din perioada următoare.

În fruntea forțelor democratice și progresiste care luptau împotriva expansiunii Germaniei hitleriste și a organizațiilor fasciste din țara noastră, se afla partidul comunist.

Poporul român nu s-a împăcat niciodată cu aservirea țării Germaniei hitleriste și cu susținătorii lor din interiorul țării noastre. Ridicînd steagul luptei împotriva fascismului, care devenise principala primejdie pentru poporul român, partidul comunist a acționat cu consecvență pentru unirea și mobilizarea tuturor forțelor democratice, îngrijorate de orientarea periculoasă a politicii celor mai reacționare cercuri ale claselor conducătoare asupra destinului poporului român.

În anii 1934—1937 s-au desfășurat puternice greve muncitorești, cum au fost grevele minerilor de la Comănești—Bacău, ale metalurgiștilor de la fabrica „Schill” — Brașov, ale muncitorilor forestieri de la Tirgu Mureș, părăsirea lucrului de către muncitorii petroliști de la sondele societății „Subsolul român” din Valea Prahovei, grevele metalurgiștilor de la „Haug” — București, ale minerilor de la Anina, ale textiliștilor din Bu-huși, ale muncitorilor de la Fabrica de încălțăminte „Dermata” — Cluj, grevele muncitorilor de la Uzinele de vagoane „Astra” — Arad, de la

„Industria lînii“ — Timișoara, de la fabricile „Nova“, „Astra“, „Venus“ din București etc.¹

Într-o serie de județe din țară (Ilfov, Romanati, Vilcea, Gorj, Mehedinți, Hunedoara, Alba, Turda, Cluj, în Valea Ghimeșului) au avut loc acțiuni ale țăranilor împotriva execuțiilor silite, a terorii fiscale².

Capacitatea partidului comunist de a îmbina diferitele forme ale muncii ilegale cu cele legale și semilegale și-a găsit ilustrarea în activitatea desfășurată de un șir de organizații antifasciste (Comitetul național antifascist, Liga muncii, Blocul pentru apărarea libertăților democratice, Madosz, Frontul studențesc democrat, Uniunea democratică, Amicii U.R.S.S.³); în frontul unic muncitoresc de jos, realizat în cursul unei serii de acțiuni greviste; în marile demonstrații de masă din capitală și alte orașe; în editarea a numeroase publicații legale („Reporter“, „Clopotul“, „Ecoul“, „Orizont“, „Népakarat“, „Korunk“, „Cuvîntul nou“, „Raza“ etc⁴); în acordul privind întemeierea Frontului popular, încheiat de către Blocul democratic, Frontul plugarilor, Madosz și Gruparea socialistă condusă de C. Popovici; în succesul frontului democratic în alegerile parlamentare parțiale din județele Mehedinți și Hunedoara. Lupta perseverentă, plină de abnegație a comuniștilor, a forțelor democratice și progresiste a frînat pentru un timp procesul de fascizare a țării. Poporul român privea cu ură fascismul german în care vedea continuatorul militarismului german, promotorul principal al ciuntirii României în perioada celui de al doilea război mondial. Odiosul dictat de la Viena, prin care partea de nord a Transilvaniei a fost răpită patriei noastre și cedată Ungariei hortiste, a stîrnit un uriaș val de revoltă de la un capăt la altul al țării. Partidul Comunist din România a chemat masele la manifestații de stradă. Demonstrații cuprinzînd sute de mii de oameni au avut loc la Cluj, Timișoara, Oradea, Brașov și în alte zeci de orașe.

Instaurarea sîngeroasei dictaturi militare-fasciste, intrarea trupelor germane în România, aruncarea poporului român împotriva voinței sale în criminalul război hitlerist, creaseră în rîndurile poporului român un puternic focar al urii împotriva hitleriștilor și a agenturii lor din țară. Aceste evenimente au întetit acțiunile de organizare a mișcării de rezistență a poporului român împotriva dictaturii militare-fasciste și a coteropitorilor hitleriști.

În avangarda luptei antifasciste se afla clasa muncitoare în frunte cu Partidul Comunist din România. „Sarcina și răspunderea istorică a Partidului Comunist din România față de poporul român constă în organizarea în România a luptei — alături de marele popor sovietic și de celelalte popoare coteropite — pentru zdrobirea fascismului sîngeros german și a slugilor sale din toate țările, pentru alungarea ocupanților germani din România, pentru doborîrea bandei de trădători de la cîrma țării în frunte cu generalul Antonescu, pentru eliberarea țării de sub jugul sîngeros german, pentru victoria Uniunii Sovietice, pentru România

¹ 20 de ani de la eliberarea României. Edit. Politică, 1964, pag. 7—8.

² Ibidem.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

liberă și independentă“, — se arăta în circulara C.C. al P.C.R. din 8 iulie 1941⁵.

Analizînd situația creată în urma împingerii țării în criminalul război hitlerist, P.C.R. și-a fixat tactica, îndreptată spre mobilizarea și unirea tuturor forțelor antihitleriste, împotriva dictaturii militare-fasciste și cîmpitorilor hitleriști, pentru scoaterea României din războiul hitlerist. În platforma din 6 septembrie 1941, partidul comunist chema partidele, grupările și personalitățile politice, toți patrioții, la crearea unui larg front patriotic împotriva fascismului și războiului antisovietic.

Platforma cuprindea revendicări vitale ale poporului român: încetarea războiului împotriva Uniunii Sovietice și lupta alături de U.R.S.S. și de toate popoarele iubitoare de libertate, împotriva Germaniei hitleriste, alungarea hitleriștilor din țară, recucerirea libertății și independenței naționale a României, răsturnarea dictaturii militare-fasciste, formarea unui guvern din reprezentanții tuturor forțelor patriotice, eliberarea nordului Transilvaniei și altele. „Împiedecarea producției de război, a transportului de muniții, arme și armate pentru asupritorii singeroși ai poporului român, pentru războiul lui Hitler, lupta cu arma în mînă împotriva armatei lui Hitler — se sublinia în platformă — e datoria fiecărui patriot român, care iubește libertatea și independența poporului român“⁶.

Activitatea partidului comunist se desfășura în condiții deosebit de complexe, create în urma teroarei sălbatice a dictaturii militare-fasciste, a uneltirilor grupului trădător în frunte cu Ștefan Foriș, strecurat în conducerea partidului.

Dejucînd provocările trădătorilor, însuflețiți de un înalt patriotism și îndrumați de nucleul conducător al partidului în frunte cu tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej, aflat în lagăr, de cadrele devotate din afară, comuniștii au condus cu riscul vieții activitatea de sabotare a mașinii de război hitleriste, au organizat greve, demonstrații și alte acțiuni, au desfășurat o susținută acțiune de propagandă pentru demascarea politiciii trădătoare a dictaturii fasciste, a caracterului antinațional al războiului hitlerist, mobilizînd toate forțele patriotice, întregul popor la luptă în vederea răsturnării dictaturii militare-fasciste. Exprimînd convingerea comuniștilor în succesul deplin al luptei antifasciste, în scrisoarea trimisă din închisoarea Caransebeș în noiembrie 1941, tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej spunea:

„...Marele front al popoarelor a devenit o realitate istorică și el se întărește cu fiecare lovitură dată fascismului... Sînt convinși că nu departe este ziua cînd această forță monstruoasă va fi sfărîmată în mod definitiv și pentru totdeauna“⁷.

Organizațiile de partid din Valea Prahovei, Brașov, Banat, Dobrogea, Moldova etc. au luat măsuri spre a-și reorganiza activitatea în funcție de noile condiții ale războiului. În ciuda prigoanei, partidul comunist și-a menținut și consolidat legăturile în uzine, la sate, în armată, în rîndurile intelectualilor. Au acționat celule de partid în marile întreprinderi — la

⁵ *Documente din istoria Partidului Comunist din România*, Ed. II, 1953, pag. 345.

⁶ *Idem*, pag. 349.

⁷ *Analele Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.M.R.*, nr. 4/1964, pag. 21.

„Grivița“ — C.F.R., „Lemaître“, „Malaxa“, „Leonida“, S.T.B., „Wolf“, Arsenalul armatei, „Gagel“ din București, la Reșița, la I.A.R. și „Schill“ — Brașov, rafinăriile „Unirea“, „Româno-Americană“, „Concordia“ — Ploiești, Schela Moreni, Șantierul naval Constanța, Galați, Turnu-Severin, la exploatarea miniere din Valea Jiului, la Hunedoara, la Fabrica „Țesătura“, Atelierele C.F.R. Nicolina—Iasi și în numeroase alte unități⁸.

Împotriva voinței trădătorilor, organizațiile de partid, comuniștii, cu riscul vieții conduceau masele, organizau acțiuni de sabotare a mașinii de război hitleriste, uneau în jurul lor forțele patriotice. Creșterea stării de spirit antifasciste în rândurile clasei muncitoare, a urii împotriva cotropitorilor hitleriști își găsea reflectare într-un șir de acțiuni revendicative și proteste, greve și acte de sabotaj în uzine, mine, gări, care loveau în mașina de război hitleristă. Încă din primii ani ai războiului hitlerist au avut loc greve și conflicte de muncă la Uzinele „Wolf“, la Arsenal, la uzinele „Lemaître“, unități care executau comenzi militare, la „Astra“ — Arad, pe șantierul conductei de petrol de pe linia Cernavodă-Constanța, la Uzinele „Solvay“ — Turda. În întreprinderile metalurgice și constructoare de mașini, în industria petrolieră, aveau loc acțiuni de sabotaj și diversiune. Transporturile de trupe și armament spre front erau stingherite prin incendiarea osiilor vagoanelor ca urmare a acțiunilor de sabotaj întreprinse de ceferiști⁹. Sub conducerea comuniștilor au fost create și au acționat grupuri de sabotaj în uzinele producătoare de armament, între care: „U.D. Reșița“, „Cugir“, „Malaxa“, „Astra-Brașov“, „Lemaître“ și altele. Din diferitele forme folosite de muncitori în lupta pentru stingerirea producției de război în întreprinderile metalurgice și de armament — ne reprezentarea la lucru, învoirile în caz de boală, prestarea lucrului încet și de slabă calitate etc. — a fost sabotajul activ, care consta în tăierea curelelor de transmisie, producerea de scurt-circuite electrice la instalații, introducerea de corpuri tari în orificiile de alimentare cu ulei a mașinilor, schimbarea măsurilor la strunguri, slăbirea compozițiilor la turnătorii, stricarea siguranțelor de la tablourile electrice și, în special, a celor de forță motrice, stricarea pieselor prin execuție greșită etc.¹⁰ Astfel, la U.D.R. secția oțelărie, muncitorii nu respectau tehnologia de fabricație, deteriorau cuptoarele, introduceau în cuptoare corpuri străine ce stricau compoziția aliajelor etc. Prin nerespectarea tehnologiei fabricației, procentajul de rebuturi la unele șarje s-a ridicat la 50% din totalul lor. În perioada 1942—1943, în sectorul tunuri al U.D.R., s-a întrebuințat la mecanismul de recul al tunurilor glicerină amestecată cu acid clorhidric, fapt ce a provocat scoaterea din funcțiune a acestor tunuri. La Uzinele „Malaxa“, ca urmare a acțiunilor de sabotaj, în august 1942 au fost stricate două vagoane de focoare. La fabrica de armament „Astra“ — Brașov, la 22 septembrie 1941, comisia militară de recepție a respins, la secția 570, un mare număr de piese pentru motivul că prezentau multe defecte. La 5 martie 1943, muncitorii din această fabrică au provocat stricarea presei pentru proiect-

⁸ „Scinteia“ din 31 iulie 1964.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Vezi articolul „Acțiuni ale muncitorilor din industria metalurgică și de armament pentru sabotarea războiului hitlerist“, de M. Grosu, Gh. Găinușe, B. Iani, în *Analele I. I. P.* nr. 5/1964.

tile de 75 și 105 mm, ceea ce a avut drept urmare reducerea capacității de producție a uzinei și întârzierea livrării comenzilor de proiectile de artilerie pentru front. La „Cugir“, „Vulcan“, „Lemaître“, și altele organizațiile P.C.R. conduceau de asemenea cu multă eficacitate sabotarea producției de război, lucru pe care înseși organele siguranței îl constatau cu neliniște. Sabotajul se extindea tot mai mult, ajungând la proporții îngrijorătoare pentru guvern și comandamentul hitlerist. Pe frontul antisovietic soseau tunuri și mitraliere defecte, avioane cu reparații incomplete. Trenuri întregi cu produse petroliere pentru front erau aruncate în aer, la fel și depozite de armament.

La rîndul ei, țărănimea muncitoare, lipsită în mare parte de pămînt și inventar agricol, lovită crunt de povara mobilizărilor și a rechizițiilor de tot felul, își manifesta ostilitatea față de războiul hitlerist și dictatura militară-fascistă. Un loc important în manifestările țăranilor l-au ocupat acțiunile contra rechizițiilor forțate, îmbrăcînd forme variate (sabotarea livrărilor forțate menite să aprovizioneze mașina de război hitleristă, ascunderea cerealelor și vitelor, refuzul plății impozitelor etc.). În multe locuri, țăranii refuzau să se prezinte la încorporare sau pentru detașamentele de muncă. Țărănimea a fost atrasă alături de clasa muncitoare la acțiuni din ce în ce mai hotărîte împotriva dictaturii militare-fasciste. Ea a sprijinit sabotajul activ și de lovire a mașinii de război fasciste, a participat la acțiunile de partizani fie direct, fie acordîndu-le ajutor material.

Starea de nemulțumire față de regimul fascist și războiul antisovietic se accentua și în rîndurile intelectualilor. Încă în perioada premergătoare războiului, cele mai reprezentative personalități ale vieții culturale, printre care C. I. Parhon, N. Iorga, G. Enescu și M. Sadoveanu, s-au ridicat în mod public împotriva hitlerismului. Numeroși oameni de știință și cultură se opuneau concepțiilor fasciste, răspîndind pe diferite căi în rîndurile poporului ideile umanismului și ale patriotismului. Ei își dădeau seama din ce în ce mai clar că numai răsturnarea dictaturii militare-fasciste va putea salva țara de o catastrofă națională.

Cu toate că guvernării fasciste au trecut la intensificarea măsurilor teroriste împotriva grupărilor și organizațiilor patriotice și a conducătorilor lor¹¹, nemulțumirea maselor și rezistența antifascistă capătă un caracter tot mai larg. În aprilie 1944, 69 oameni de știință, membri ai Academiei Române, profesori ai universităților din București, Iași și Cluj (Sibiu) înaintează lui Antonescu un memoriu în care își exprimă protestul față de politica fascistă și cer ieșirea României din războiul hitlerist. „Interesele vitale ale statului și poporului — se spunea în memoriu — cer imediata încetare a războiului, oricare ar fi greutățile acestui pas. Sacrificiile pe care România ar trebui să le facă vor fi incomparabil mai mici și mai puțin dureroase decît continuarea războiului”¹².

¹¹ La sfîrșitul anului 1943, Siguranța generală a arestat un grup de luptători patrioți în frunte cu prof. Vlădescu Răcoasa, avocatul Mihail Magheru, muncitorul Petre Ioan și dr. Petru Groza. Sub învinuirea că atentează la siguranța statului, grupul a fost deferit Curții Martiale. „Zeci de martori s-au perindat — scria România Liberă în martie 1944, cu privire la procesul patrioților — foști miniștri, profesori universitari, oameni simpli. Toți au făcut mărturie pentru personalitatea curată, pentru patriotismul cald al fruntașilor patrioți.” (România Liberă din 22 martie 1944).

¹² Lupta de clasă, nr. 11/1956, pag. 107.

Nu numai clasa muncitoare, țărănimea, intelectualii, meseriașii și funcționarii vedeau în hitleriști pe dușmanul înverșunat al intereselor naționale, ci și cercuri importante ale burgheziei, lovite în interesele lor prin acapararea unor poziții principale în economia națională de către monopolurile germane. Legate încă mai de mult prin interese economice și politice de Anglia, Franța și S.U.A. și influențate de noile împrejurări politice și militare, aceste cercuri nutreau tot mai mult sentimentul apropierii țării de coaliția antihitleristă.

Starea de spirit generală a maselor se reflecta și în rîndurile armatei. Marea masă a militarilor era împotriva războiului hitlerist, nu dorea să slujească drept carne de tun pentru interesele străine poporului. În mintea ostașilor români stăruiau încă suferințele îndurate de pe urma cuceririi germane, jaful și crimele săvîrșite de ocupanți pe teritoriul României în 1916—1918, ecoul bătăliilor de la Mărășești, Oituz, din primul război mondial. Sentimentele antifasciste ale Armatei române s-au amplificat ca urmare a jefuirii țării de către Germania hitleristă, a pierderilor grele suferite pe front, a comportării trupelor hitleriste, care trăgeau adeseori asupra soldaților români aflați în retragere, striveau rănii sub șenilele tancurilor, umileau și loveau ostașul român. Adîncă nemulțumire față de armata hitleristă se manifesta și în rîndurile ofițerilor români, avînd la bază cauze asemănătoare celor care determinau starea de spirit antihitleristă a soldaților. Chiar și unii ofițeri superiori înțelegeau că țara nu putea decît să sufere dacă continua să urmeze Germania hitleristă. Drept consecință a acestei situații, precum și în urma muncii politice desfășurate de P.C.R. în rîndurile armatei, numeroși ostași români părăseau frontul, trecînd de partea Armatei Sovietice sau a partizanilor, intrau tot mai des în ciocniri armate cu soldații germani. Pe măsura prelungirii războiului antisovietic se confirma constatarea lui Hitler că în rîndurile unităților românești „au început să se ivească simptomele de dezagregare”¹³.

O însemnată influență asupra creșterii stării de spirit antifasciste a maselor a avut evoluția situației de pe front. „Eroismul fără seamăn al Armatei Sovietice, care purta pe umerii ei greul războiului — arată Gheorghe Gheorghiu-Dej — loviturile nimicitoare pe care le dădea pe front armatelor fasciste insuflau un puternic avînt luptei de eliberare a poporului român”¹⁴.

Pentru a stăvili valul nemulțumirii crescînde a poporului și a salva de prăbușire dictatura militară-fascistă, țara a fost transformată într-o uriașă carceră. Pe lîngă organele represive interne, acționau 11 servicii de spionaj și informație hitleriste, în frunte cu gestapoul. Consiliile de război au condamnat la moarte numeroși comuniști și luptători antifasciști.

În lupta împotriva fascismului și-au dat viața Filimon Sirbu, Petre Gheorghe, Francisc și Lili Panet, Ada Marinescu, dr. Kornhauser, Ștefan Plavăț, Jozsa Béla, Lazăr Grünberg, Bernát Andrei, Suzana Pîrvulescu, Ion Suci, Iustin Georgescu, Pompiliu Ștefu, Nicolae Mohănescu și

¹³ „Scînteia” din 31 iulie 1964.

¹⁴ Gheorghe Gheorghiu-Dej, *A XX-a aniversare a eliberării României de sub jugul fascist*. Edit. Politică, 1964, pag. 8.

alții. Peste 3 600 luptători au fost condamnați la ani grei de închisoare, iar alți aproape 5 500 de comuniști și antifasciști au fost internați în lagăre în anii războiului. În afara acestora, zeci de mii de cetățeni erau țirîți în lagăre, li se fixa domiciliu obligatoriu. În timpul războiului hitlerist, cea mai mare parte a cadrelor de bază ale P.C.R. se afla în spatele grătilor și a sîrmelor ghimpate. Aici s-a format adevăratul nucleu conducător al partidului comunist, conducerea sa efectivă, forța însuflețitoare a mișcării de rezistență antifascistă. Teroarea n-a putut să înfrîngă voința de luptă a comuniștilor și a celorlalți luptători antifasciști. Masele populare conduse de P.C.R. opuneau o rezistență din ce în ce mai activă.

*

Creșterea nemulțumirii și a revoltei maselor populare, pierderile catastrofale suferite pe front, accentuarea stării de spirit antihitleriste în armată sporeau deruta și panica în rîndurile întregii reacțiuni. În aparatul de stat fascist au apărut și se accentuau rapid semne de dezorganizare. Toate acestea arătau că regimul antonescian intrase într-o criză politică și militară. În același timp ieșeau la iveală contradicțiile între guvernul fascist și monarhie, care, deși a sprijinit dictatura militară-fascistă și era părtașă la împingerea țării în războiul hitlerist, nu voia să-și mai lege soarta de regimul fascist, al cărui sfîrșit catastrofal se contura tot mai accentuat.

În aceste condiții, analizînd principalele probleme ale vieții partidului, ale strategiei și tacticii sale, situația internă și internațională pe tărîm politic și militar, cadrele de bază ale partidului din închisori, lagăre și din ilegalitate au elaborat încă în vara anului 1943, sub conducerea tovarășului Gheorghe Gheorghiu-Dej, o platformă care prevedea răsturnarea dictaturii militare-fasciste, scoaterea României din războiul antisovietic și întoarcerea armelor împotriva Germaniei hitleriste, formarea unui guvern din reprezentanții tuturor forțelor antifasciste, înfăptuirea de reforme democratice¹⁵.

Înfăptuirea obiectivelor prevăzute în platforma elaborată de P.C.R. necesita întărirea rîndurilor partidului, a legăturilor sale cu masele. În această privință, un rol hotărîtor a avut curățirea conducerii partidului de elementele dușmănoase, în frunte cu Șt. Foriș. Clica de trădători ducea o acțiune de descompunere și decapitare a organizațiilor de partid, denatura linia revoluționară a partidului, sădea confuzii în rîndurile comuniștilor și ale celorlalți oameni ai muncii, urmărea să demoralizeze și să compromită pe militanții devotați. Prin diferite intrigi, calomnii și alte manevre perfide, trădătorii au încercat să provoace nemulțumiri și disensiuni în rîndurile cadrelor de partid, cu scopul de a submina unitatea P.C.R., a-i slăbi capacitatea de luptă și a-i paraliza activitatea.

În urma a numeroase căderi, cele mai multe rezultate ale unor provocări, ajungînd la concluzia că în conducerea de partid se infiltrasera o agentură a dușmanului, cadrele de bază s-au orientat încă în închisoarea Caransebeș spre pregătirea măsurilor necesare pentru a salvagarda exis-

¹⁵ Lupta de clasă, nr. 8/1964, pag. 14 și Gheorghe Gheorghiu-Dej, *op. cit.*, pag. 8.

tența partidului. Treptat s-a trecut la izolarea lui Foriș. Sub conducerea tovarășului Gheorghe Gheorghiu-Dej, cadrele vechi, călite, aflate în lagărul Tîrgu Jiu — tovarășii Chivu Stoica, Gh. Apostol, N. Ceaușescu, Al. Drăghici și alții — au refăcut unitatea organizației de partid, subminată de elementele oportuniste legate de Foriș. Comuniștii, colectivele de deținuți antifasciști din toate închisorile — Caransebeș, Lugoj, Văcărești, Mislea, colectivul antifascist condus de tovarășul Alexandru Moghioroș din închisoarea Tîrgu Ocna, colectivele din Rîbnița, din lagărele Tîrgu Jiu, Vapniarca, Grosulova — au constituit o forță combativă puternică, unită, situată pe poziții partinice¹⁶.

Înlăturarea elementelor dușmănoase a necesitat o mare încordare de forțe, curaj imbinat cu multă circumspecție, cu grija de a apăra unitatea partidului, de a-l feri de dezorientare, de convulsii și a nu-l expune la noi lovituri din partea organelor represive. În ziua de 4 aprilie 1944 grupul lui Foriș a fost înlăturat din conducerea partidului fără ca dușmanul să prindă de veste. După înlăturarea agenturii de trădători a fost desemnată o conducere provizorie a partidului cu funcții operative, formată din tovarășii Emil Bodnăraș, C. Pîrvulescu, I. Rangheț și alți activiști¹⁷.

În scrisoarea din 16 aprilie 1944 adresată tovarășului Gheorghe Gheorghiu-Dej și celorlalte cadre de partid aflate în lagărul de la Tîrgu Jiu, tovarășii din afară arătau: „În toate ne-am condus de sfaturile voastre. Îndeosebi sfaturile lui F... (Fieraru — numele conspirativ al tovarășului Gheorghe Gheorghiu-Dej, n.n.) au fost determinante pentru alcătuirea întregului plan. Rîndurile voastre au însemnat pentru noi un sprijin puternic. Ele ne-au întărit hotărîrea și ne-au îngăduit să găsim metoda cea mai sigură pentru a feri familia (partidul, n.n.) de convulsii și a nu da ocazie lui Tanti Varvara (aparaturii de represiune al statului burghez-moșieresc, n.n.) să se amestece în treabă... Un capitol întunecos din istoria familiei noastre a fost definitiv închis. Sfatul lui F. cu privire la organizarea moștenirii (măsurile de reorganizare a partidului, n.n.) ni l-am însușit în întregime, el fiind cel mai corespunzător cu stările deosebite de astăzi”¹⁸. Apreciind însemnătatea înlăturării din conducerea partidului a elementelor dușmănoase, tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej scria în scrisoarea din 25 aprilie, adresată tovarășilor din afară: „Nici nu vă puteți închipui cu ce mare bucurie și entuziasm am primit comunicarea și cele cîteva amănunte despre felul cum s-a desfășurat acțiunea... Cu rîndurile strînse, cu unitatea adevărată a partidului vom putea pași hotărît pe calea îndeplinirii sarcinilor ce stau în fața clasei muncitoare și a poporului român în acest sector atît de important pentru desfășurarea evenimentelor militare și politice”¹⁹. În scrisoare tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej a dat o serie de îndrumări de mare însemnătate privind întărirea capacității de luptă a partidului, realizarea unității de ac-

¹⁶ „Scînteia” din 31 iulie 1964.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ „Scînteia” din 22 august 1958.

¹⁹ Ibidem.

țiune a clasei muncitoare, unirea tuturor forțelor patriotice în scopul răsturnării dictaturii militare-fasciste.

Înlăturarea elementelor trădătoare din conducerea partidului a avut o însemnătate deosebită în întărirea unității partidului, a coeziunii sale; ea a redat Partidului Comunist din România întreaga sa vigoare și capacitate de luptă, i-a descătușat forțele, permițându-i să acționeze hotărît pentru îndeplinirea misiunii de forță conducătoare în lupta pentru eliberarea României de sub jugul fascist.

S-a trecut apoi la reorganizarea întregii activități a partidului. În scurt timp au fost consolidate legăturile cu organele de partid din întreaga țară. Au fost luate măsuri pentru îmbunătățirea muncii organizatorice, de propagandă și agitație, întărirea conspirativității; au fost promovate cadre muncitorești revoluționare, hotărîte să lupte cu orice sacrificii pentru cauza partidului, a fost reorganizat resortul militar al partidului, ceea ce a dus la intensificarea activității desfășurate de comuniști în armată²⁰.

Cu rîndurile strînse, P.C.R. a trecut la intensificarea pregătirilor în vederea insurecției armate.

Partidul comunist, aplicînd creator principiile strategice și tactice leniniste, potrivit condițiilor concrete de atunci ale României a urmărit cu perseverență realizarea unei coaliții cît mai largi a tuturor păturilor sociale, grupurilor, partidelor și personalităților interesate în eliberarea țării de sub jugul fascist. Coalizarea într-un singur front de luptă a tuturor forțelor patriotice, antihitleriste putea fi înfăptuită numai în jurul și sub conducerea clasei muncitoare, forța socială cea mai înaintată, mai combativă și consecvent revoluționară a poporului.

O condiție primordială pentru asigurarea rolului conducător al clasei muncitoare în lupta pentru doborîrea dictaturii militare-fasciste și pentru înfăptuirea unor transformări revoluționare ulterioare era realizarea unității de acțiune a clasei muncitoare. De aceea, trecînd nemijlocit la pregătirea insurecției armate, partidul comunist și-a îndreptat eforturile spre realizarea unității de acțiune a clasei muncitoare, prin crearea Frontului Unic Muncitoresc.

Încă din primii ani ai războiului hitlerist, în ciuda împotrîvirii agenției dușmănoase pătrunse în conducerea de partid, organizațiile locale ale P.C.R. militau pentru a realiza în întreprinderi frontul unic cu muncitorii social-democrați și a crea astfel o temelie solidă frontului patriotic. Muncitorii din numeroase întreprinderi, printre care Atelierele C.F.R.-„Grivița“, Uzinele „Malaxa“, „Lemaître“, S.T.B., Reșița, rafinăria „Concordia“ — Ploiești au desfășurat în front unic lupta pentru mărirea salariilor, pentru condiții omeneste de muncă și de trai, împotriva terorii fasciste. Întelegînd din ce în ce mai mult că salvarea țării este posibilă numai prin lupta alături de comuniști și pe drumul trasat de P.C.R., un șir de organizații locale ale P.S.D. au sprijinit politica P.C.R.²¹.

După curățirea conducerii de partid de elementele dușmănoase, în condițiile nou create se impunea cu deosebită acuitate realizarea unității de

²⁰ „Scînteia” din 31 iulie 1964.

²¹ „Scînteia” din 6 august 1964.

acțiune a clasei muncitoare. Pe baza înțelegerii încheiate de P.C.R. și P.S.D. în aprilie 1944, a luat ființă Frontul Unic Muncitoresc, care din momentul creării sale a devenit coloana vertebrală a coaliției tuturor forțelor politice hotărâte să lupte pentru eliberarea țării.

În manifestul editat la 1 Mai 1944 de către F.U.M. se spunea: „În ziua de 1 Mai, ziua ei de luptă și de speranță, muncitorimea organizată, unită, de la comuniști pînă la social-democrați, cheamă întreaga clasă muncitoare, pe toți muncitorii organizați și neorganizați, întreg poporul român, toate clasele și păturile sociale, toate partidele și organizațiile indiferent de culoare politică, credință religioasă și apartenență socială, la lupta hotărâtă pentru:

Răsturnarea guvernului Antonescu. Formarea unui guvern național din reprezentanții tuturor forțelor antihitleriste.

Izgonirea armatelor hitleriste din țară, sabotarea și distrugerea mașinilor de război germane!

Sprîjinirea Armatei Roșii eliberatoare!

Alianța cu Uniunea Sovietelor, Anglia și Statele Unite.

Pentru o Românie liberă, democratică și independentă!”²²

În acelaș timp, manifestul chema clasa muncitoare la luptă pentru ziua de lucru de 8 ore; sporirea imediată a salariilor pe măsura scumpetei; imediata demilitarizare a întreprinderilor; asigurarea dreptului de liberă organizare sindicală și politică; libertatea de gândire, a scrisului și a cuvîntului, eliberarea tuturor celor închiși sau internați pentru convingerile lor și pentru lupta patriotică antihitleristă etc.

Manifestul F.U.M. a fost primit cu o imensă satisfacție și însuflețire în capitală și în principalele centre muncitorești.

Sub conducerea partidului comunist, F.U.M. a desfășurat o muncă susținută în rîndurile maselor populare în vederea formării de comitete în fabrici, ateliere, instituții etc. Lozincile lansate de F.U.M. au fost primite cu entuziasm de masele muncitoare. Au fost create comitete ale F.U.M. la fabrica de avioane S.E.T., la întreprinderile metalurgice „Malaxa”, la atelierele C.F.R.-„Grivița”, la „Lemaitre”, „Vulcan”, S.T.B., „Gaz și Electricitate”, la fabrica de încălțăminte „Mociornița”, precum și în multe alte întreprinderi din București și din țară.

Comitetele F.U.M. au scos manifeste tipărite care cuprindeau pe lîngă revendicările politice și revendicări economice pentru clasa muncitoare.

Realizarea F.U.M. a constituit un însemnat succes al partidului comunist, a contribuit la creșterea forței de luptă a clasei muncitoare și a capacității ei de a strînge în jurul și sub conducerea sa toate forțele patriotice, antifasciste, din țară.

Militînd în direcția coaliției tuturor forțelor antihitleriste, patriotice, democratice, P.C.R. a reușit încă în iunie 1943 să închege Frontul Patriotic Antihitlerist, la care alături de partidul comunist a participat Frontul Plugarilor, avînd în frunte pe marele patriot dr. Petru Groza, Uniunea Patrioților, Madoszul; ulterior s-au alăturat organizații locale ale P.S.D., precum și Partidul socialist-țărănesc.

²² „România Liberă” din 26 mai 1944.

Partidul comunist, aplicînd la condițiile țării noastre tactica leninistă „de a folosi cu maximum de atenție, de grijă, de prudență... orice fisură, fie cît de mică, între dușmani“, de a găsi un aliat „fie chiar vremelnic, șovăielnic, nestatornic, nesigur, condițional“²³, a folosit cu deosebită abilitate și perspicacitate politică contradicțiile din interiorul claselor dominante, dintre regimul dictaturii militare-fasciste și monarhie, pentru a îndrepta diferitele partide și cercuri politice împotriva forței celei mai reacționare — clica antonesciană.

În anii războiului hitlerist, partidele „istorice“ care și-au încetat de fapt activitatea, sabotau vreme îndelungată propunerile P.C.R. în vederea unirii tuturor forțelor antifasciste și patriotice, pentru răsturnarea dictaturii militare-fasciste, pentru ieșirea din războiul antisovietic.

Deși cunoștea adevărata față a liderilor partidelor „istorice“, P.C.R. le-a adresat în repetate rînduri chemarea de a încheia o înțelegere împotriva dictaturii militare-fasciste și a războiului hitlerist. Partidul comunist s-a condus după necesitatea izolării cît mai complete a dictaturii militare-fasciste, pentru a înlesni doborîrea ei și a scoate România din războiul antisovietic.

În mai 1944, P.C.R. a încheiat un acord cu gruparea liberală de sub conducerea lui Gh. Tătăărăscu. Aceasta reprezenta o parte a burgheziei ale cărei interese economice au avut de suferit din cauza unor măsuri ale regimului fascist și a aservirii economiei țării de către imperialismul german.

La începutul anului 1944, partidul comunist a intensificat tratativele cu delegații P.N.Ț. și P.N.L. Sub impulsul creșterii luptei antifasciste a maselor, al victoriilor repurtate pe front de coaliția antihitleristă, conducătorii partidelor „istorice“ au devenit mai „atenți“ față de propunerile P.C.R. Ei au acceptat să înceapă tratative cu reprezentanții P.C.R. și P.S.D., în vederea creării unui bloc al partidelor politice. Începînd din luna aprilie, tratativele pentru încheierea unui bloc democratic au avut un caracter permanent. Pînă la jumătatea lunii iunie, șefii P.N.Ț. și P.N.L. au tergiversat discuțiile privitoare la o acțiune comună de răsturnare a dictaturii fasciste. Abia la 20 iunie 1944, în condițiile cînd în mase aveau loc profunde frămîntări, iar în armată creștea puternic atmosfera antihitleristă, cînd între P.C.R. și cercurile palatului se stabiliseră contacte, Maniu și Brătianu, întrevăzînd că riscă să rămînă în afara evenimentelor și să se izoleze cu totul, au acceptat să colaboreze cu forțele democratice. În felul acesta ia ființă Blocul Național Democrat, în care intra P.C.R., P.S.D., P.N.Ț. și P.N.L. Potrivit acordului din 20 iunie 1944, partidele intrate în Bloc s-au obligat să lupte pentru încheierea armistițiului, pentru răsturnarea dictaturii militare-fasciste, pentru instaurarea unei orînduiri democratice și pentru restabilirea independenței țării²⁴.

Liderii partidelor „istorice“, continuînd politica lor de tergiversare și duplicitate, cu toate insistențele P.C.R., refuză să accepte intrarea în Blocul Național Democrat a tuturor forțelor democratice. Astfel, rămîn

²³ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 31, E.S.P.I.P., 1956, pag. 54.

²⁴ „Scinteia“ din 1 ianuarie 1945.

în afara Blocului partidele și grupările care aderaseră la Frontul Patriotic: Frontul Plugarilor, Uniunea Patrioților, Madoszul, Partidul Socialist-Țărănesc. Partidul comunist a reînviat însă acordul cu aceste partide, grupări și organizații democratice.

P.C.R. a încheiat acordul privind crearea Blocului Național Democrat cu P.N.Ț. și P.N.L., ținând seamă de faptul că pentru răsturnarea dictaturii fasciste antonesciene acesta putea să aibă un oarecare rol pozitiv. Comuniștii nu au refuzat să colaboreze cu partidele burghezo-moșierești și chiar cu regele, dacă această colaborare putea fi de folos cauzei eliberării naționale.

„Partidul nostru, singura forță politică activă a țării — arăta tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej — polarizînd în jurul lui toate forțele patriotice, antifasciste, a înfăptuit în mod consecvent politica de coalizare a tuturor grupărilor și cercurilor politice care, indiferent de motiv, se pronunțau pentru ieșirea României din războiul fascist. În scopul răsturnării dictaturii antonesciene, partidul folosea toate contradicțiile existente în lagărul burghezo-moșieresc, inclusiv contradicțiile dintre rege și Antonescu”²⁵.

Manifestările tot mai deschise ale maselor, ale armatei, împotriva războiului hitlerist, situația militară tot mai grea, au dus la adîncirea contradicțiilor între I. Antonescu și cercurile palatului. Întrevăzînd apropierea înfrîngerii definitive a Germaniei hitleriste, regele și anturajul lui nu voiau să-și lege soarta pînă la capăt de dictatura militară-fascistă și de hitleriști. Cercurile palatului vedeau în participarea regelui la o acțiune de scoatere a României din războiul dus alături de Germania hitleristă singura cale de a scăpa monarhia de răspunderile grele ce apăsau pe umerii ei pentru sprijinirea războiului antisovietic. Aceste cercuri ajunseseră la concluzia că nu vor putea salva monarhia dacă nu vor acționa pentru ieșirea din război.

„Desigur, — așa cum arăta tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej — nimeni nu și-ar putea închipui că în acele împrejurări monarhia ar fi devenit peste noapte „democratică” și „antifascistă”. Dar iminenta zdrobire a armatei hitleriste și prăbușirea dictaturii lui Antonescu au silit pe rege și anturajul său să intre în legătură cu forțele democratice, în frunte cu partidul comunist, pentru a se diferenția de Antonescu și a nu împărtași soarta inevitabilă a clicii militare-fasciste”²⁶.

P.C.R. a considerat contactul cu palatul ca util și necesar în vederea folosirii tuturor posibilităților de a scoate țara din războiul hitlerist. Partidul comunist, acceptînd colaborarea cu cercurile palatului, nu a scăpat nici o clipă din vedere faptul că regele și anturajul său vor căuta să imprime desfășurării evenimentelor linia lor proprie, adică limitarea acțiunii la o lovitură de stat, realizată de un grup foarte restrîns, fără să se facă apel la masele populare și să fie împiedicată dezvoltarea luptei revoluționare, antifasciste, a poporului. P.C.R., bazîndu-se pe influența sa mereu crescîndă, pe capacitatea sa organizatorică, a știut să dejoace aceste intenții.

²⁵ Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvîntări, 1961 — 1962*. Edit. Politică, 1962, pag. 448.

²⁶ Ibidem.

cercurile din jurul regelui fiind nevoite să-și încadreze acțiunea în planul general elaborat de partid.

Coalizînd astfel în jurul său toate forțele patriotice, antifasciste, folosind cu pricepere contradicțiile existente între diferitele pături ale claselor sociale conducătoare, P.C.R. a încheiat un larg front antifascist, antihitlerist, cuprinzînd toate grupările și cercurile politice care, dintr-un motiv sau altul, se pronunțau pentru ieșirea României din războiul hitlerist.

Desfășurînd o muncă politică, organizatorică, multilaterală pentru îndeplinirea obiectivelor insurecției, P.C.R. și-a îndreptat atenția spre apropierea și cîștigarea armatei, atragerea de partea forțelor antihitleriste a unor generali și ofițeri superiori pătrunși de sentimente patriotice.

Evoluția evenimentelor de pe front, situația militară tot mai grea, ura tot mai deschisă a maselor populare împotriva dictaturii militare-fasciste și a hitleriștilor au exercitat o puternică înrîurire asupra unor generali și ofițeri superiori, care apreciau situația în mod realist. Se intensifica procesul de clarificare în rîndurile ofițerilor, care își dădeau tot mai bine seama de catastrofa spre care erau împinse țara și armata. Desfășurarea evenimentelor a convins mulți ofițeri că singura forță capabilă să grupeze și să organizeze pe toți cei interesați în răsturnarea dictaturii militare-fasciste era P.C.R. Acești ofițeri patrioți au luat legătură cu partidul comunist și începînd cu luna mai 1944 s-au raliat la acțiunea de pregătire a insurecției armate²⁷.

Datorită activității intense a P.C.R. în rîndurile armatei, au luat ființă în mai multe unități militare grupe de patrioți antifasciști. Astfel de grupe create de partidul comunist erau în cadrul Comandamentului Militar al Capitalei, în Regimentul geniu-aero, transmisiuni-aero de la București, Corpul V Teritorial Valea Prahovei, Flotila 3 bombardament Craiova, Regimentul 3 pionieri Roșiorii de Vede, Divizia 9 infanterie Dobrogea, Regimentul 9 Călărași, Regimentul 20 infanterie ce staționa la Turnu Măgurele, unități din Lugoj, unități din Timișoara, Regimentul 37 artilerie Turnu Severin și Regimentul 95 infanterie Turnu Severin.

Pregătind insurecția armată, partidul comunist și-a creat puternice legături în armată. În București unitățile militare se pregăteau pentru insurecție. În Valea Prahovei, trupele Corpului V Teritorial se pregăteau de asemenea pentru acțiune, stabilindu-se o serie de legături între aceste trupe și muncitorii din întreprinderile petroliere. Se desfășura activitate și în unitățile din alte regiuni ale țării.

În cadrul planului general al insurecției, P.C.R. a acordat o atenție deosebită organizării detașamentelor înarmate ale clasei muncitoare — formațiunile de luptă patriotice. Înlăturarea elementelor dușmănoase din conducerea partidului a deschis calea înfăptuirii acestor măsuri. „4 aprilie 1944 — se arată într-un raport al Comandamentului F.L.P. — a însemnat o cotitură în organizarea formațiunilor de luptă patriotice”²⁸. În răstimp de numai două luni a fost organizat Comandamentul F.L.P., au fost

²⁷ „Scînteia” din 9 august 1964.

²⁸ „Scînteia” din 12 august 1964.

stabilite puncte de sprijin la țară, s-au creat organe regionale în Oltenia, Dobrogea, Moldova, Banat și Țara Bîrsei. Secretarii comitetelor regionale de partid au fost însărcinați cu conducerea Comandamentelor regionale F.L.P.

Cu toate că era nevoit să acționeze în condițiile de adîncă ilegalitate, P.C.R. a izbutit să închege unități ale F.L.P. într-un șir de orașe. O atenție deosebită a fost acordată Capitalei și Văii Prahovei, unde era masată majoritatea trupelor hitleriste din zona interioară și unde trăia o populație muncitorească numeroasă, cu bogate tradiții revoluționare. În Capitală s-au alcătuit formațiuni patriotice la Atelierele C.F.R. — „Grivița“, la întreprinderile „Malaxa“, „Lemaître“, S.T.B., Uzina „Grozăvești“ și în alte părți. Totodată au fost create comandamente de sectoare. Au fost înființate formațiuni patriotice de luptă — al căror număr era în continuă creștere — și la „Astra română“, „Steaua română“, „Vega“, „Româno-Americană“ și alte întreprinderi petroliere din Ploiești, precum și într-un șir de alte localități de pe Valea Prahovei. Totodată au fost create puncte de sprijin mai ales în satele învecinate cu căi de comunicație mai importante, ca în comuna Alexeni (linia Urziceni), la Fetești, Preasna, Găiseni (linia Constanța), la Sirna. Bucov în județul Prahova și în alte localități²⁹.

În condiții de strictă conspirativitate, P.C.R. a trecut la organizarea unor echipe de șoc înarmate care aveau să acționeze din primul moment împreună cu unitățile militare, urmînd ca pe baza lor să se dezvolte în cursul insurecției detașamente mari. Membrii acestor echipe erau instruiți pentru ocuparea instituțiilor guvernamentale, a obiectivelor militare hitleriste și, totodată, pentru a deveni cadre de comandă în momentul înarmării în masă a muncitorilor. A fost rezolvată cu succes și problema asigurării armamentului necesar formațiunilor de luptă patriotice. O mare parte din armament a fost procurat prin patrioții care acționau în unitățile militare.

Sub directă îndrumare a conducerii P.C.R., paralel cu pregătirile multilaterale în vederea insurecției armate, Comandamentul F.L.P. a trecut la organizarea unor acțiuni imediate împotriva mașinii de război hitleriste. În Capitală patrioții hărțuiau dușmanul, distrugînd cablurile subterane și firele telefonice ce deserveau trupele hitleriste, deteriorau mijloacele de transport auto etc. În regiunea petroliferă din Valea Prahovei, la Brașov, Reșița, Constanța, alte grupuri provocau deraieri de trenuri militare, sabotau producția de război. Totodată s-a acordat atenție culegerii de date asupra trupelor fasciste, a obiectivelor militare, legăturilor dintre formațiuni și grupurile de patrioți din armată.

În marile întreprinderi din Capitală și din țară s-au creat comitete patriotice, care desfășurau o bogată muncă de agitație și de organizare a maselor largi de muncitori. Ele publicau manifeste în care se arătau obiectivele și sarcinile imediate ce stăteau în fața muncitorilor și a tuturor patrioților în lupta pentru salvarea țării de la distrugerea totală. Ma-

²⁹ Ibidem.

nifestele comitetelor patriotice chemau pe muncitori să intre în gărzile muncitorești. Astfel de manifeste au fost publicate de comitetele patriotice de la „Malaxa“, C.F.R., S.T.B., „Lemaître“, „Mociornița“, S.E.T. și din alte întreprinderi. În manifestul Comitetului patriotic de la „Malaxa“ se spunea: „Noi lucrătorii de la „Malaxa“ trebuie să ne dăm seama că este vorba de viața noastră și de existența poporului nostru român. Ofensiva generală și hotărîtoare a aliaților împotriva mașinii de război a lui Hitler și Antonescu se poate declanșa în orice clipă, iar noi malaxiștii trebuie să ne ridicăm cu toată hotărîrea la lupta pentru salvarea noastră, a copiilor noștri, la lupta pentru salvarea în ultimul moment a poporului român de distrugerea sigură și pentru a șterge rușinea ce ne-a adus-o politica criminală și de jaf a lui Antonescu“³⁰.

La fel chemau și ceferiștii la luptă:

„Frați C.F.R.-iști! Salvarea noastră din această nenorocire stă în organizarea grupurilor de patrioți antihitleriști pentru: Ieșirea imediată din război și încheierea păcii cu Națiunile Unite! Răsturnarea guvernului Antonescu și formarea unui guvern din reprezentanții tuturor grupurilor antihitleriste“³¹.

Cuvîntul acestor manifeste și-a găsit ecou în rîndurile muncitorilor. Cu cît se apropia data declanșării insurecției armate, creștea și numărul formațiunilor de luptă patriotice. Efectivul echipelor de șoc a ajuns în București la 300 de oameni și în centrele principale din țară la 500—600; în același timp, numărul oamenilor pregătiți pentru a intra în acțiune îndată după declanșarea insurecției s-a ridicat la 2.000 numai în Capitală³².

O altă formă a luptei antihitleriste au fost acțiunile grupurilor de partizani organizate în diferite puncte ale țării. Asemenea grupuri și-au desfășurat activitatea în Banat, Valea Prahovei, Munții Vrancei și Parîngului, Delta Dunării și în regiunile Maramureș și Suceava. În regiunea Banat a acționat grupul de partizani „Mărășești“, a cărui bază se afla la izvoarele Bîrzavei, în localitatea Văliug. În cursul atacului efectuat asupra partizanilor de către jandarmi la 18 iunie 1944, a căzut ucis muncitorul ceferist Șt. Plavăț. Grupul de partizani „Carpați“, aflat pe Valea Prahovei, deplasîndu-se pe traseul liniei ferate Cîmpina—Brașov și ocazional pe traseul Făurei—Galați și București—Slatina, a aruncat în aer în perioada iunie-august trenuri petroliere destinate unităților hitleriste³³.

Alături de alte forme de luptă ale poporului, acțiunile întreprinse de partizani au contribuit la sabotarea mașinii de război hitleriste, la sporirea panicii în rîndurile autorităților fasciste.

Concomitent cu pregătirea politică, în cadrul pregătirilor armate, P.C.R. a elaborat planul militar al răsturnării dictaturii militare fasciste și, cu sprijinul unor generali și ofițeri patrioți, a pregătit cu minuțiozitate toate acțiunile insurecției armate.

³⁰ Arhiva Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C. C. al P.M.R. (K. XVIII).

³¹ Ibidem.

³² „Scînteia“ din 12 august 1964.

³³ Ibidem.

În noaptea de 13—14 iunie 1944, din inițiativa partidului comunist, a avut loc într-o casă conspirativă o consfătuire a reprezentanților P.C.R. cu reprezentanții armatei și ai palatului.³⁴

Pînă la această consfătuire secretă, cercurile din jurul regelui scontau să realizeze un plan propriu de înlocuire a lui Antonescu. Acest plan nu prevedea întoarcerea armelor împotriva Germaniei hitleriste.

Reprezentanții palatului intenționau să discute la această consfătuire doar modalitățile de a trece la înfăptuirea acestui plan. În consfătuire, reprezentantul P.C.R., tovarășul Emil Bodnăraș, a combătut acest plan nerealist și a prezentat planul partidului, arătînd că fără răsturnarea prin forță a dictaturii militare-fasciste și întoarcerea imediată a armelor împotriva Germaniei hitleriste, succesul acțiunii ar fi fost periclitat. În timpul discuțiilor, deși s-au manifestat șovăieli din partea unora dintre participanții la consfătuire, pînă la urmă planul propus de partidul comunist a fost adoptat în unanimitate.

La această consfătuire a fost constituit un Comitet Militar care avea sarcina să se ocupe de pregătirea armatei în vederea insurecției. De la început, Comitetul Militar și-a desfășurat întreaga activitate sub conducerea nemijlocită a partidului comunist, care a fost în mod practic organizatorul și conducătorul întregii acțiuni.

Pregătirile militare comportau multe greutăți, datorită numărului mare de trupe hitleriste aflate în România. Astfel, la 15 iunie 1944 hitleriștii aveau în zona frontului 460.000 oameni, în zona etapelor 157.000, iar în zona interioară aproape 60.000, dintre care 5.000 în Capitală (în 68 comandamente, unități și formațiuni) și 6.000 pe linia de centură și în satele din imediata apropiere (75 comandamente, unități și formațiuni). În regiunea petroliferă, hitleriștii aveau 25.000 oameni.

În Capitală se aflau aproximativ 6.000 ostași români, precum și formațiunile de luptă patriotice, gata să intre în acțiune în momentul declanșării insurecției.

În asemenea condiții, cînd superioritatea evidentă era de partea hitleriștilor, elaborarea unei tactici corespunzătoare pentru desfășurarea insurecției armate a necesitat o amănunțită analiză a raportului de forțe, stabilirea acțiunilor pînă în cele mai mici amănunte.

Pregătirea militară a insurecției necesita o muncă vastă, discutarea și analiza multilaterală a numeroase și diferite probleme, de la cele mai generale pînă la cele mai mici amănunte cu caracter tehnic. În cadrul pregătirii s-a dat o atenție deosebită acțiunii din Capitală și Valea Prahovei. Aceasta, deoarece în București și pe Valea Prahovei se afla o populație muncitorească numeroasă, cu tradiții și experiență revoluționară bogată, pe de altă parte, deoarece în Capitală se aflau obiectivele principale hitleriste și instituțiile centrale de stat românești, iar pe Valea Prahovei erau concentrate importante unități hitleriste, care trebuiau distruse și paralizate din primul moment al insurecției armate. Între 13—14 iunie și 23 August 1944 au avut loc numeroase ședințe conspirative ale reprezentanților P.C.R. și armatei, în care s-au analizat un număr mare de

³⁴ „Scinteia” din 9 august 1964.

probleme referitoare la pregătirea insurecției. În ședințe mai largi, la care au participat și reprezentanții palatului, s-au discutat probleme cu caracter general, ca de exemplu: constituirea guvernului, întocmirea proclamației regale, a decretelor ce urmau să fie date în primele zile și altele. Planul insurecției armate a fost cunoscut sub toate aspectele numai de către conducerea partidului comunist și de către cei care în mod efectiv lucrau pentru înfăptuirea lui.

În cadrul pregătirilor făcute în Capitală au fost precizate obiectivele militare hitleriste și instituțiile militare și civile antonesciene care trebuiau blocate, atacate și ocupate. Printre cele 70 obiective indicate (28 române și 42 germane) se numărau: comandamentul generalului Hansen (misiunea militară hitleristă pentru armata de uscat), aflat la Școala superioară de război, sediul misiunii militare de aviație din Splaiul Independenței, condusă de generalul Gerstenberg, sediul gestapoului de pe Str. Regală, Președinția Consiliului de Miniștri, Ministerul de Interne, de Război și de Aviație, Palatul telefoanelor, Poșta centrală, Radiodifuziunea și stațiile de telegrafie fără fir, gările, închisorile, depozitele de benzină etc. S-a indicat cu exactitate numărul grupelor militare și al formațiunilor de luptă patriotice necesare pentru blocarea, atacarea, ocuparea și cucerirea fiecărui obiectiv. Pe baza indicațiilor P.C.R., Comitetul Militar a trecut la întocmirea ordinului de operații, care urma să fie remis unităților militare participante la insurecție. Pentru ușurarea coordonării operațiunilor în timpul insurecției armate, Capitala a fost împărțită în două comandamente: cel de nord, care cuprindea — după vechea împărțire administrativă a Capitalei — sectoarele I Galben și IV Verde, și cel de sud — cu sectoarele II Negru și III Albastru³⁵.

Paralel cu pregătirile militare din Capitală, a fost întocmit un plan de operații militare și pentru Valea Prahovei. Planul militar al insurecției armate din zona petroliferă prevedea următoarele obiective: apărarea și paza rafinăriilor și instalațiilor petrolifere din zona Ploiești în special, pentru a nu fi distruse de trupele germane, asigurarea funcționării lor pentru viitor, împiedicarea trupelor germane din zona Ploiești de a interveni la București, prin bararea șoselelor din direcția Ploiești—București, bararea direcției Ploiești—Mizil, pentru a împiedica pătrunderea în zona Ploiești sau ducerea trupelor germane din zona Buzău spre București, precum și a celor ce se vor retrage de la Galați și Brăila, bararea Văii Prahovei, atât la sud, în zona Băicoi—Cîmpina, cât și la nord, în zona Predeal—Timiș contra oricăror acțiuni ale trupelor germane. La fel și în Valea Teleajenului, desclștarea trupelor operative române din zonă, din dispozitivul în care se aflau amestecate cu hitleriștii și gruparea lor în vederea acțiunilor hotărâte împotriva trupelor germane. Se prevedea, de asemenea, în prima fază, lichidarea grupărilor hitleriste de la Moreni, Cîmpina, Tîrșorul Nou; în faza a doua, atacul asupra unităților dușmane din raionul Buda și Bucov—Corlătești, iar în faza a treia atacul împotriva hitleriștilor de la Păulești.

³⁵ Ibidem.

Pentru îndeplinirea acestor operații se prevedea colaborarea cu muncitorii din zonă, care lucrau în rafinării și schelele petroliere și înarmarea muncitorilor patrioți ce urmau să lupte alături de unitățile militare sau izolat, contra trupelor germane³⁶.

Concomitent cu acțiunile din interiorul țării, alte unități ale armatei trebuiau să oprească pătrunderea de forțe inamice din partea de nord a Transilvaniei și de peste frontierele de vest și sud ale României, iar trupele aflate pe frontul din Moldova urmau să se desprindă de unitățile hitleriste și să intre în dispozitivul de luptă împotriva trupelor hitleriste. În acest scop s-a luat contact cu un număr de comandanți de mari unități, informându-i despre acțiunea la care urmau să se alăture.

Întreaga muncă de pregătire militară a insurecției armate s-a desfășurat în condiții deosebit de grele. Dictatura fascistă antonesciană dispunea de un vast sistem de informare și de spionaj, de o puternică siguranță a statului, care reprima orice încercări de răsturnare a regimului. La acestea se adăuga spionajul hitlerist, trupele S.S. și numeroase organe ale Gestapoului. Agenții dictaturii fasciste și ai cotropitorilor hitleriști mișunau în întreaga țară. Din această cauză, păstrarea secretului era una din condițiile de bază în asigurarea succesului insurecției armate. Duplicitatea șefilor partidelor „istorice”, contactele lor cu Antonescu, cit și caracterul deosebit al pregătirii insurecției armate au determinat P.C.R. să păstreze cea mai strictă conspirativitate asupra acestei activități. Din motive de securitate nici regele nu era informat decât în linii generale asupra pregătirilor.

În perioada de organizare a insurecției armate, una dintre problemele de cea mai mare importanță o constituia organizarea evadării din lagăr a cadrelor conducătoare ale P.C.R. Zmulgerea din captivitate a activului de partid aflat în lagărul din Tîrgu Jiu constituia o condiție esențială a desăvîrșirii vastei acțiuni politico-militare desfășurate de P.C.R. în vederea declanșării insurecției armate. Evadarea însemna crearea condițiilor pentru ca cele mai călitate și devotate cadre să participe la lupta partidului, nu din închisori, ci din afară. Încă din luna mai s-a întocmit un plan detaliat, pe baza căruia cei aproape 1.000 de internați antifasciști, în frunte cu comuniștii, au fost repartizați în detașamente de luptă. A fost fixată ordinea evadării cadrelor de bază aflate în lagăr, care reprezentau fondul de aur al partidului comunist. Odată ieșite din lagăr aceste cadre, urmau să preia conducerea organizațiilor de partid din principalele centre ale țării, să organizeze grupuri de partizani și formațiuni de luptă patriotice³⁷.

După cum se știe, în noaptea de 12—13 august 1944 s-a efectuat evadarea din lagărul de la Tîrgu Jiu a tovarășului Gheorghe Gheorghiu-Dej. Împuternicitul C.C. al P.C.R. pentru organizarea evadării a fost tovarășul Ion Gheorghe Maurer, ajutat fiind de un grup de activiști ai Comitetului regional Oltenia al P.C.R. și unii intelectuali din această regiune. Ulterior au evadat și alți activiști de răspundere ai partidului.

³⁶ Arhiva C.C. al P.M.R. dos. 7989, Fond 1 și 23 August. *Culegere de articole*. Edit. Politică, 1964, pag. 95.

³⁷ „Scînteia”, din 18 august 1964.

Paralel cu pregătirea militară a insurecției, P.C.R. a desfășurat o intensă activitate de lămurire în rîndul maselor și armatei, prin viu grai, prin manifeste, prin presa ilegală de partid, pregătindu-le în vederea răsturnării regimului fascist și a luptei armate împotriva hitleriștilor. Comuniștii popularizau în mase obiectivele insurecției armate, care erau totodată și lozincile cele mai populare, lozinci care puteau mobiliza masele cele mai largi. În această privință un rol important l-a jucat presa ilegală și postul de radio ilegal „România Liberă”. În Capitală apărea cu regularitate material propagandistic, patriotic, precum și manifeste, broșuri etc. ale organizațiilor patriotice, întocmite și tipărite de P.C.R. Încă de la începutul războiului hitlerist Comitetul Central al P.C.R. a organizat trei tipografii, cu editurile respective³⁸. Astfel: tipografia numită „Partidul Comunist” edita și tipărea exclusiv materiale ale C.C. al P.C.R., tipografia numită „Uniunea Patrioților” tipărea exclusiv materiale sub îngrijirea Uniunii Patrioților și a organului ei „România Liberă”, iar tipografia numită „Semnalul” scotea materiale exclusiv în legătură cu securitatea muncii, deci manifeste legate de mobilizarea muncitorilor la luptă pentru îmbunătățirea condițiilor de muncă și de viață.

În acest fel s-au editat și răspîndit manifeste cu caracter general, altele axate pe o anumită sarcină, prilejuite de un anumit eveniment. Totodată au fost tipărite și răspîndite manifeste similare ale Uniunii Patrioților și ale Frontului Unic Muncitoresc. Publicațiile patriotice „România Liberă”, „Buletinul capitalei” și „Buletinul Apărării patriotice” din iunie 1944 apăreau cu regularitate, fără întrerupere.

După 1 mai 1944 s-a intensificat munca tipografiilor ilegale. Manifestele P.C.R. se succedau la răstimpuri din ce în ce mai scurte, în tiraje tot mai mari, cu texte mai scurte, concise, lapidare.

Ziarul „România Liberă” a apărut în anul 1944 de două ori pe lună, iar uneori și cu cîte o ediție specială între numere. Fiecare articol concentra plastic, în titlurile de început, intensificarea evenimentelor de pregătire a eliberării patriei. Expresiile erau grave și categorice. În numărul 6 din 22 iunie 1944 apare titlul: „A început marea luptă ofensivă a luptelor spre nimicirea totală a hitlerismului”; un alt titlu: „Chemarea Uniunii Patriotice”. Din text: „Nu prin vorbărie, amînări și diferite combinații, ci prin lupte crîncene se cîștigă bătălia! La luptă popor român, pentru salvarea Patriei!” În numărul următor, din 10 iulie, citim: „Mișcarea ofensivă a trupelor a progresat pe toate fronturile”. Articolul intitulat „România teatru de război”, la fel ca și majoritatea articolelor apărute în „România Liberă”, se încheie cu lozinca: „Pentru România liberă, democratică și independentă!” În numărul din 26 iulie 1944, apare articolul intitulat: „Războiul se apropie de sfîrșit”. Cităm din text: „De aceea se impune ca toate categoriile de cetățeni . . ., țărani și muncitori, mici meseriași, comercianți, funcționari și intelectuali, soldați și ofițeri, toți cei ce simt și gîndesc românește să se unească, căci unirea face puterea și să se încadreze în lupta activă, patriotică, națională, de salvare a Patriei”. În penultimul număr cu apariție regulată, din 10 august, ca o încununare a luptei constante și

³⁸ Arhiva C.C. al P.M.R., dos. 7989, Fond 1 (Amintirile lui Andreescu Mihai).

perseverente a partidului comunist, apare „Declarația” de constituire a Blocului Național Democrat. Editorialul, pe lângă Declarație, aduce precizări: „Programul politic nu înseamnă nimic, dacă nu este un program de luptă și dacă nu se traduce imediat în fapte. Blocul partidelor trebuie deci să lupte peste capul guvernului, chiar contra guvernului, adresându-se direct Națiunii și chemînd-o la rezistență și luptă”. Iar în ultimul număr ilegal (Nr. 10 din 22 august 1944), care trebuia să apară în ajunul insurecției armate, la pagina 1-a, deja tipărită, în editorial se cerea răspicat: „Poporul român și Armata trebuie să se răscoale și cu arma în mînă să alunge pe cotropitorii hitleriști”.

Înfruntînd teroarea siguranței antonesciene și a gestapoului, prin aceste publicații și prin postul de radio ilegal „România liberă” comuniștii au făcut să răsune cu putere chemările P.C.R. la lupta pentru unirea tuturor forțelor patriotice împotriva războiului hitlerist, pentru întărirea și lărgirea frontului antihitlerist.

Cu toată teroarea singeroasă a dictaturii militare-fasciste, cuvîntul comuniștilor pătrundea tot mai mult în rîndurile maselor largi populare. Starea de spirit antirăzboinică și antifascistă a muncitorilor, țăranilor și micii burghezii de la orașe era în continuă creștere. Intensificarea nemulțumirilor în sinul maselor muncitoare a provocat panică în cercurile oficiale. Într-o notă informativă a corpului detectivilor din luna martie 1944, se scria referitor la situația și agitațiile muncitorești, în special la Reșița și la Petroșeni: „Agitațiile sporadice pot duce la revolte în masă, cu consecințe grele pentru orînduirea socială, dacă nu se iau măsuri din timp. Mizeria alimentează acțiunile subversive și capacitează masele pentru ideea comunistă”³⁹. Starea materială din ce în ce mai grea a clasei muncitoare și nemulțumirile ei intensificate, ca urmare a acestei stări, au ajuns să stea în permanență în centrul preocupărilor organelor represive ale statului burghezo-moșieresc. Siguranța statului dictaturii fasciste a urmărit cu atenție sporită starea de spirit a clasei muncitoare.

Copii organelor siguranței încunoștințau forurile lor superioare despre faptul că: „Agenții propagandiști ai mișcării comuniste agită aceste nemulțumiri de ordin economic, inerente stării de război și fac să se dezvolte în rîndurile muncitorilor ura și dușmănia. Nu numai împotriva conducătorilor de la întreprinderi, ci și împotriva conducătorului statului”⁴⁰. Muncitorii erau însă preocupați nu numai de probleme materiale, ci se ocupau intens și de evoluția situației politice. Ei acordau o atenție deosebită evenimentelor legate de înaintarea impetuoasă a Armatei Sovietice. La locurile de muncă, la ieșirile din fabrici și ateliere, muncitorii discutau și comentau ultimele evenimente politice și militare. În legătură cu trecerea Armatei Sovietice pe teritoriul României, muncitorii, după cum afirma un agent al siguranței — „privesc cu satisfacție apropierea armatelor sovietice și înfrîngerea armatelor germane”⁴¹. Ocupîndu-se de starea de spirit a muncitorilor din orașul Brașov, Inspectoratul General al Jandarmeriei în Informațiunea sa nr. 282 din 20 aprilie 1944 scrie urmă-

³⁹ Arhiva C. C. al P.M.R. dos. 846, Fond 5, fila 447.

⁴⁰ Idem, dos. 855, Fond 5, fila 130.

⁴¹ Idem, dos. 854, Fond 5, fila 124.

toarele: „Muncitorii... privesc cu satisfacție mersul operațiunilor militare de pe frontul de răsărit, comentind că ele se desfășoară în favoarea rușilor.

Această satisfacție se manifestă în mod fățiș, deoarece în discuțiile ce au nu-și ascund deloc această stare sufletească, afirmînd că în curînd se vor schimba lucrurile și că muncitorimea românească va constitui elementul de bază al viitoarelor așezări sociale în țara noastră și că principiile pe care se vor realiza aceste transformări sînt acelea care au constituit baza actualelor așezăminte din Rusia Sovietică⁴².

În urma condițiilor din ce în ce mai grele de viață, clasa muncitoare, în frunte cu P.C.R., intensifică lupta împotriva războiului și regimului fascist antoneșcian. Formele de luptă sînt multiple. În multe cazuri muncitorii au urmat calea legală pentru satisfacerea revendicărilor lor și au folosit metoda memoriilor. Memoriile muncitorilor au fost adresate Inspectoratelor de muncă locale, camerelor de muncă, instanțelor de arbitraj și de judecată, subsecretariatului de Stat al Muncii, iar uneori forurilor superioare. O altă formă de manifestare a muncitorilor era absența de la locul de muncă. Datorită bombardamentelor soldate cu un număr din ce în ce mai mare de victime, muncitorii de la unele fabrici și întreprinderi și-au manifestat dorința de a părăsi definitiv locul de muncă pe care-l aveau. Astfel, în luna aprilie 1944 mai mulți lucrători de la atelierele C.F.R. „Grivița” au cerut concedii de cîte o lună⁴³. În vara anului 1944 în întreprinderi sabotajul și împotrivirea muncitorilor față de pregătirile de evacuare a uzinelor în Germania a luat o mare amploare. La București, Sibiu, Arad, Timișoara, protestele împotriva evacuării utilajelor iau forma unor demonstrații antifasciste⁴⁴. La fabrica „Lemaître” din București, în vara anului 1944, muncitorii au hotărît să treacă la acțiune împotriva ofensivei direcției și a comandamentului militar, care instituiseră un regim militarist în întreprindere. Se ajunsese ca ziua de lucru să dureze în medie 11 1/2 ore. Muncitorii și-au ales delegați care au transmis cerințele lor: 8 ore de lucru, 5.000 lei ajutor fiecărui muncitor pentru aprovizionare, scutirea de împrumutul de război lansat de Antonescu. Refuzul direcției a fost urmat de încetarea producției și greva a aproape 1.000 muncitori. Greva a încetat numai în urma satisfacerii cerințelor muncitorimii⁴⁵. Conflicte asemănătoare au izbucnit în mai multe fabrici și întreprinderi din țară, astfel la fabrica textilă „Nistriana” — București, la „Malaxa” — București, în regiunea petroliferă Ploiești, la fabrica C.A.M. evacuată la Ocnele Mari etc⁴⁶. Aceste conflicte se îmbinau cu acțiunile patriotice de sabotaj, care deveneau din ce în ce mai îndrăznețe. „Conducerea centrală a Partidului Comunist — citim într-o notă din 11 august 1944 a Poliției din orașul Timișoara — în cadrul acțiunii de sabotare a mașinii de război germano-române a fixat o serie de membri care să pună în aplicare diferite acte de sabotaj”⁴⁷. Poliția orașului Timișoara a

⁴² Ibidem, fila 244.

⁴³ Ibidem, fila 295.

⁴⁴ „România Liberă” din 28 iunie 1944.

⁴⁵ Idem, din 16 iunie 1944.

⁴⁶ Idem, din 16 iunie, 28 iunie, 28 iulie 1944 și Arhiva C. C. al P.M.R. dos. 855, Fond 5, fila 38.

⁴⁷ Arhiva C. C. al P.M.R., dos. 3032, Fond 11, fila 130.

arestat mai mulți comuniști asupra cărora s-a găsit material explozibil, cu care urma să se execute diferite acte de sabotaj. Organele jandarmăriei din județul Caraș au descoperit un grup de sabotaj. La perchezițiile domiciliare s-a găsit o cantitate de ecrazită care era destinată pentru săvârșirea actelor de sabotaj. La cercetările efectuate s-a stabilit că ecrazita urma să fie întrebuințată pentru împiedecarea funcționării barajului Văliug, căutând să se paralizaze astfel întreaga activitate a Uzinelor Reșița. Acțiunile de sabotaj s-au intensificat în special în industria petrolieră, în cea de armament, în transporturi etc. Astfel, o serie de incendii au lovit în producția de război, avariind grav la 24 mai 1944 instalații ale Întreprinderii „Unio-Chimica” — Tîrnăveni, scoțind din funcție la 2 iulie o instalație de distilare a benzinei din rafinăria „Vega”, distrugînd la 4 august depozitele de carburanți și de materiale tehnice ale societății „Concordia” — Ploiești. Numeroase acte de sabotaj au avut loc la C.F.R., determinînd întîrzierea transporturilor de armament, trupe și carburanți spre front⁴⁸.

La sate țărani, pe lângă refuzul general de a preda grîul și vitele pentru armata hitleristă, au manifestat o împotrivire crescîndă față de impozite și împrumuturile de stat. Astfel, de exemplu în plasa Vidra, județul Vlașca, în anul financiar 1943/1944, din cei 7.000.000 de lei cîți trebuiau strînși din impozite nu s-a putut realiza nici măcar un sfert din sumă. În mod asemănător se prezenta situația și în județul Ilfov, unde în perioada 1 aprilie — 30 iunie 1944, de pildă, s-au strîns numai 18,77% din totalul încasărilor fiscale⁴⁹. În această perioadă, țărani au participat, alături de muncitori, la acțiunile de sabotaj activ împotriva mașinii de război fasciste. Autoritățile militare germane din raza orașului Brașov au semnalat că conductele electrice și liniile telefonice de comunicații între bateriile de reflectoare de artilerie antiaeriană, situate în apropiere de comunele rurale, în repetate rînduri au fost distruse. Organele de siguranță, cu privire la această sesizare, semnalau că „autorii sînt înșiși locuitorii acestor comune”⁵⁰. În alte regiuni ale țării, în satele din Cîmpia Bărăganului, țărani au distrus adăposturi ale hitleriștilor⁵¹. Țărani din regiunile Bacău, Banat, Maramureș au sprijinit activitatea grupurilor de partizani, care acționau în vara anului 1944.

În armată, unde partidul comunist a intensificat munca de lămurire în rîndurile soldaților și ofițerilor, a crescut continuu numărul ostașilor care nu se mai prezentau la unități sau fugeau de pe front. Copoii antonescieni și curțile marțiale judecau zilnic zeci și sute de militari fugari din armată. Numai Curtea Marțială din Ploiești, evacuată la Vălenii de Munte, condamna zilnic 60—80 fugari din armată la moarte sau la ani grei de temniță. Într-un lagăr din apropiere de Ploiești se găseau peste 6.000 de fugari din armată, trecuți prin judecata acestei curți marțiale. La sfîrșitul lunii iulie 1944, ca urmare a refuzului a 5.000 de ostași și 200 de ofițeri de a mai lupta în războiul hitlerist, s-au dat 300 de sentințe

⁴⁸ 23 August 1944. *Culegere de articole*, pag. 24—25.

⁴⁹ M. Covaci, *Acțiuni ale țărănimii din România împotriva dictaturii militare-fasciste (1941—1944)*, în *Analele I. I. P.* nr. 4/1963.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ „România Liberă” din 28 iulie 1944.

de condamnare la moarte. Alarmat de această situație, guvernul antonescian a dat ordin ca dezertorii prinși să fie executați, iar bunurile ce aparțineau familiilor lor să fie confiscate. În scopul prinderii dezertorilor, guvernul antonescian a creat unități speciale. La Timișoara s-a creat un lagăr special pentru ofițerii care își manifestau ostilitatea față de regim și față de războiul hitlerist⁵². P.C.R., prin comuniștii din armată, a întreținut în rîndul sutelor de mii de soldați un viu sentiment antihitlerist, care cu timpul s-a transformat într-o atitudine de masă contra războiului antisovietic, contra hitleriștilor și a dictaturii fasciste. În apelul adresat soldaților, subofițerilor, și ofițerilor în ziarul „România Liberă” din 28 iulie 1944, se spunea:

„Soldați, subofițeri și ofițeri români, nu mai luptați pentru nemți! Luptați pentru salvarea țării de la dezastru! ... Refuzați să mai executați ordinele nemților și ale uneltelor din slujba lor. Refuzați să mai luptați și să muriți pentru nemți, care au pîngărit pămîntul Țării noastre și ne-au asasinat părinții în războiul trecut.

Destul! Întoarceți armele contra nemților și a trădătorilor de patrie din slujba lor. Alungați-i de pe pămîntul patriei noastre. Plătiți-le pentru toate nenorocirile aduse nouă și pentru vinderea Ardealului de nord fasciștilor unguri. Alăturați-vă vitezei Armatei Sovietice și aliate și luptați împreună cu ea pentru nimicirea completă a hitleriștilor.”⁵³ Chemările repetate ale P.C.R. către armata română și activitatea comuniștilor chiar în prima linie a frontului au dat rezultate. Soldații și ofițerii români părăseau în grupuri frontul hitlerist și treceau de partea Armatei Sovietice. Radio „România Liberă” anunța în 4 aprilie 1944: „zilele acestea ne-a sosit vestea că un batalion al nostru a trecut de partea rușilor. Aceștia nu sînt primii români, au mai trecut nu de mult grupuri mai mici de cîte 10—50—100 de oameni”⁵⁴. Deseori pe front au avut loc ciocniri și lupte între trupele române care voiau să treacă de partea Armatei Sovietice și între cotropitorii hitleriști. În urma acestor lupte au fost găsite mii de cadavre ale ostașilor români împușcați din spate de mitralierele germane, deoarece au vrut să părăsească prima linie a frontului și să se predea Armatei Sovietice.⁵⁵ În cadrul unităților militare aflate pe teritoriul țării, grupuri de soldați și ofițeri patrioți au sprijinit acțiunea P.C.R. de a organiza și înarma formațiunile de luptă patriotice și grupurile de partizani, în vederea sabotării mașinii de război. Astfel, un grup de soldați și ofițeri patrioți dintr-un regiment de la Turnu-Măgurele a aprovizionat formațiunile de luptă patriotice cu arme și cu explozive.⁵⁶ Un alt grup a activat la Craiova, în cadrul flotilei 3 de bombardament. Activitatea grupului s-a desfășurat în următoarele direcții: a) procurarea de armament formațiunilor patriotice; b) sabotarea decolării avioanelor de vînătoare — a Messerschmitt-urilor, care veneau de la Belgrad în urmărirea avioanelor anglo-americane; c) participarea la pregătirea eva-

⁵² „Înainte” din 13 august 1944.

⁵³ „România Liberă” din 28 iulie 1944.

⁵⁴ „Buletin de radio” din 20 aprilie 1944. (În arhiva I. I. P.)

⁵⁵ „Lupta patriotică — Banat” din mai 1944 (în arhiva I. I. P. dos. 52)

⁵⁶ „Scinteia”, din 24 august 1946.

dării din lagărul de la Tg. Jiu a tovarășului Gheorghe Gheorghiu-Dej și a celorlalți conducători ai P.C.R.⁵⁷.

Toate acestea arată că în vara anului 1944, în întreaga țară exista o puternică efervescență a maselor, nemulțumite de continuarea războiului antisovietic. Regimul de dictatură militară-fascistă era în plină criză politică. Poporul român nu mai voia să suporte jugul hitleriștilor și al regimului fascist antonescian, iar căpeteniile fasciste nu mai puteau conduce după vechile metode. Clica antonesciană era izolată, clasele exploatatoare și exponenții lor politici erau în derută. Situația internă și internațională dovedea că zilele dictaturii militare-fasciste în România erau numărate.

*

În munca de pregătire și organizare a insurecției armate, P.C.R., analizând condițiile interne și externe ale țării, s-a călăuzit după învățătura marxist-leninistă, atât cu privire la fixarea momentului insurecției, cât și la desfășurarea ei.

V. I. Lenin, în articolul „Marxismul și insurecția” arată că, pentru a obține victoria, insurecția armată trebuie dezlănțuită „cînd activitatea rîndurilor înaintate ale poporului este maximă, cînd șovăielile în rîndurile dușmanilor și în rîndurile prietenilor slabi, inconsecvenți și nehotărîți ai revoluției sînt extrem de puternice”⁵⁸.

Partidul comunist a aplicat cu pricepere învățăturile lui Marx, Engels și Lenin cu privire la arta insurecției, cu privire la regulile ei. Dintre principalele reguli ale insurecției armate, Engels și Lenin au relevat următoarele:

„1) *Nu te juca niciodată cu insurecția, și odată ce ai început-o, să fii pătruns de ideea că trebuie să mergi pînă la capăt.*

2) Este necesar să realizezi o *mare superioritate de forțe* în locul hotărîtor și în momentul hotărîtor, pentru că altfel inamicul, care posedă o mai bună pregătire și organizare, va nimici pe insurgenți.

3) Din momentul ce a început insurecția, trebuie să acționezi cu cea mai mare *hotărîre* și să treci neapărat, cu orice preț, la *ofensivă*. „Defensiva este moartea insurecției armate.”

4) Trebuie să te străduiești să iei inamicul prin surprindere, să prinzi momentul cînd trupele lui sînt răzlețite.

5) Trebuie să cauți să obții *în fiecare zi*, fie și succese mici (s-ar putea spune: în fiecare ceas, dacă e vorba de un singur oraș), menținînd cu orice preț „superioritatea morală”⁵⁹.

Analizînd raportul de forțe în urma ascuțirii contradicțiilor dintre masele populare și regimul dictatorial fascist, ținînd cont de împrejurările favorabile create de succesele militare ale coaliției antihitleriste și luînd în considerare stadiul înaintat de pregătire a insurecției, P.C.R. a apreciat în lunile iulie—august 1944 că erau coapte condițiile pentru declanșarea insurecției. Fixarea momentului insurecției a fost una din cele mai grele

⁵⁷ Arhiva C. C. al P. M. R., dos. 7989, Fond 1 (Amintirile lui Manole Bodnăraș).

⁵⁸ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 26. Edit. Politică, 1954, pag. 4.

⁵⁹ *Ibidem*, pag. 161.

probleme de rezolvat din timpul pregătirii. Reprezentanții partidelor „istorice” și palatul amîneau mereu trecerea la acțiune. Ei voiau ca trupele anglo-americane să pătrundă în țară indiferent sub ce formă, dacă nu înainte, cel puțin odată cu cele sovietice. P.C.R., pe baza analizei condițiilor obiective, a luat o poziție hotărîtă, de urgentare a declanșării insurecției armate. În legătură cu discuțiile duse pe marginea fixării momentului insurecției, este caracteristic faptul că în ședința din noaptea de 27—28 iulie 1944, reprezentantul P.C.R. a arătat cu toată hotărîrea că, dacă prin șovăielile palatului și ale liderilor partidelor național-țărănesc și național-liberal declanșarea insurecției va continua să fie tărăgănată, partidul comunist își va lua libertate de acțiune⁶⁰. În sfîrșit, după multe discuții, în noaptea de 21—22 august, într-o ședință conspirativă, s-a hotărît ca declanșarea insurecției să aibă loc între 24 și 26 august. În stabilirea momentului declanșării insurecției armate, partidul comunist a ținut seamă de condițiile militare favorabile create ca urmare a puternicelor acțiuni ofensive ale Armatei Sovietice⁶¹.

Planul insurecției armate a fost pus în aplicare mai de vreme decît s-a stabilit, din cauza unor împrejurări care s-au ivit în ziua de 23 august. În seara zilei de 22 august, I. Antonescu s-a întors de pe front cu scopul de a lua măsuri de mobilizare generală și totală pentru continuarea războiului antisovietic. În dimineața zilei de 23 august, el a convocat Consiliul de Miniștri, care a adoptat măsurile preconizate de Antonescu. S-a stabilit organizarea rezistenței pe linia Carpații Răsăriteni, Focșani-Nămoloasa-Brăila și evacuarea instituțiilor centrale din București. În urma acestui consiliu, I. Antonescu a cerut regelui să-l primească în jurul orei 16, pentru a-i expune situația de pe front și a-i supune spre sancționare măsurile hotărîte. Urma să vină la palat și Mihai Antonescu, președintele Consiliului de Miniștri. În după amiaza zilei de 23 august Ion și Mihai Antonescu au venit la palat, unde la ora 17 au fost arestați de către o echipă de militari, potrivit planului elaborat de partidul comunist. Nu mult după aceasta, sub pretextul unui consiliu de coroană, au fost chemați la palat și arestați o serie de alți miniștri și înalți demnitari fasciști. Ceilalți membri ai guvernului antonescian au fost arestați ulterior. Cei arestați la palat în noaptea de 23—24 august au fost transportați de una din formațiunile de luptă patriotice și puși sub pază într-o casă conspirativă a P.C.R. din cartierul Vatra Luminoasă⁶².

Tot în seara zilei de 23 august a fost constituit noul guvern (Decret regal nr. 1619), sub președinția generalului C. Sănătescu, în care cele patru partide politice din B.N.D. erau reprezentate prin cîte un ministru secretar de stat fără portofoliu. Guvernul era alcătuit din militari și tehnicieni. Mai tîrziu, la ora 22, a fost difuzată prin radio proclamația regală, al cărei text fusese în prealabil pus de acord cu reprezentanți ai partidului comunist. Proclamația anunța lichidarea dictaturii militare-

⁶⁰ „Scînteia” din 9 august 1964.

⁶¹ Ofensiva Armatei Sovietice, a frontului 2 și 3 ucrainean din 19—20 august a spart linia de rezistență hitleristă Iași—Chișinău și a creat două mari breșe pe direcția Iași—Vaslui și Tighina—Bolgrad. Din cele 51 divizii (26 germane și 25 române) au fost complet încercuite 15 divizii hitleriste, alte 22 divizii germane și române împrăștiate și în parte distruse, iar 14 divizii se găseau în stadiul de luptă aproape intacte.

⁶² Arhiva C.C. al P. M. R., dos. 789, Fond 1.

fasciste, ieșirea României din războiul împotriva coaliției antihitleriste și prevedea trecerea la luptă armată, alături de forțele acestei coaliții, pentru alungarea ocupanților fasciști.

Vestea răsturnării dictaturii militare-fasciste și a scoaterii țării din războiul hitlerist a fost primită cu entuziasm de masele populare și de întreaga armată. Încă în seara zilei de 23 august 1944, în Capitală și în alte localități ale țării, poporul și-a exprimat în manifestări entuziaste adeziunea înflăcărată la acțiunea întreprinsă de forțele patriotice, în frunte cu P.C.R., hotărîrea de a sprijini din toate puterile războiul drept împotriva Germaniei hitleriste.

În seara aceleiași zile, formațiunile de luptă patriotice și unitățile militare române din Capitală au ocupat dispozitivul de luptă. La orele 18,00 s-a ordonat telefonic: „Pajura“, ordin ce însemna alarmarea unităților și convocarea comandanților acestora la Comandamentul militar. La orele 18,30 s-a dat ordinul convențional de extremă urgență, „Stejar“, care prevedea intrarea unităților în dispozitivul prevăzut pentru menținerea „ordinei interne“⁶³. Comandanții de unități au început să sosească la Comandament către orele 18.30. După ce au fost puși la curent cu noua situație politică, comandanții au primit misiunile de luptă. Toate trupele din garnizoana București au intrat îndată în acțiune pentru executarea ordinului⁶⁴.

Așa cum s-a stabilit prin planul insurecției, în seara zilei de 23 august, între orele 20 și 23, formațiunile de luptă patriotice și unitățile militare au ocupat Președinția Consiliului de Miniștri, Ministerele de Interne și Război, Subsecretariatul de stat al aerului, Palatul telefoanelor din Căminul Victoriei și celelalte mari centrale telefonice din Capitală, posturile de radio și T.F.F. de la Băneasa, Herăstrău și Văcărești. În același timp au fost blocate obiectivele hitleriste. În noaptea de 23 spre 24 august formațiunile de luptă patriotice i-au atacat pe hitleriștii care circulau prin oraș, precum și unele cantonamente ale acestora, iar subunități militare au intrat în luptă cu coloane de trupe hitleriste. Surprinse de evenimente, blocate de către forțele insurecționale, cu majoritatea legăturilor întrerupte și cu forțele militare dispersate, comandamentele hitleriste din București și din alte localități ale țării nu au fost în stare de ripostă eficace, cu toate că regele și anturajul său, temîndu-se de reacția germană și, vrînd să dea evenimentelor un alt curs decît cel stabilit în planul insurecțional elaborat de P.C.R., au căutat să împiedece întoarcerea imediată a armelor împotriva trupelor germane-fasciste, ajungînd la o înțelegere trădătoare cu hitleriștii. În seara zilei de 23 august, regele și C. Sănătescu au acceptat, fără acordul P.C.R., cererea ambasadorului Germaniei, Killinger, și apoi a generalilor hitleriști Hansen și Gerstenberg ca trupele germane să se retragă din România nestingherite, ceea ce însemna, de fapt, a se da hitleriștilor posibilitatea să se reorganizeze

⁶³ Pentru a camufla pregătirile militare ale insurecției, Comandamentul militar al Capitalei dispunea de un plan oficial pentru asigurarea ordinei interne în caz de tulburări, plan pe baza căruia s-au organizat cîteva exerciții de alarmare a trupelor, de intrare a lor în dispozitiv. Conform acestui plan, obiectivele trebuiau apărate, iar potrivit planului insurecției, ele trebuiau atacate și cucerite. Acesta a constituit un element specific al felului în care a fost aplicat în Capitală planul insurecțional. („Scînteia” din 9 august 1964).

⁶⁴ 23 August 1944. *Culegere de articole*, pag. 83.

și să transforme țara în arena unui război nimicitor, care ar fi adus noi și mari nenorociri poporului român⁶⁵. Această înțelegere n-a durat însă decât câteva ore în cursul nopții de 23 spre 24 august. La intervenția partidului comunist, Comandamentul militar al Capitalei a dat dispozițiile pentru declanșarea acțiunii conform planului insurecțional. Începînd de la ora 4 dimineața, în ziua de 24 august, formațiunile de luptă patriotice și unitățile militare din București au trecut masiv la atacarea obiectivelor hitleriste. În aceeași zi au început lupte împotriva hitleriștilor și în alte regiuni ale țării. Exprimînd voința și hotărîrea de luptă a poporului, întreaga Armată română a întors armele împotriva Germaniei hitleriste, ceea ce a însemnat un succes strălucit al P.C.R. în conducerea luptei de eliberare a țării de sub jugul fascist.

Loviți prin surprindere de declanșarea insurecției și plini de furie, hitleriștii nu numai că nu se gîdeau să se retragă din România, așa cum dădeau asigurări generalii Hansen și Gerstenberg, dar se pregăteau să treacă la acțiuni pentru a înăbuși în singe insurecția. În noaptea de 23 august, Hitler a transmis generalului-colonel Friessner, comandantul grupului de armate „Ucraina de sud”, următorul ordin: „Arestați imediat camarila trădătoare. Zdrobiți orice încercare de răscoală. Formați un nou guvern sub conducerea unui filogerman. Încredințați această misiune generalului Gerstenberg și ambasadorului german”⁶⁶.

Pentru executarea acestui ordin, încă la ora 6 dimineața, în ziua de 24 august unitățile hitleriste motomecanizate au încercat să pătrundă în Capitală pe la Băneasa și Rahova. Timp de câteva zile, acestea au căutat să forțeze intrarea în București. La ordinul comandamentului hitlerist, către orele 10, aviația germană, decolînd de pe aerodromurile din jurul Capitalei, a trecut la bombardarea sălbatică a Bucureștiului. Dar planul hitleriștilor a fost zădărnicit prin acțiunile fulgerătoare ale unităților militare române și ale formațiunilor de luptă patriotice, care luptînd eroic, au înfruntat contraatacurile inamicului pe căile de acces spre Capitală, în timp ce în interiorul Bucureștiului și în alte părți ale țării continuau luptele ofensive pentru lichidarea rezistenței hitleriștilor. În aceste clipe hotărîtoare, P.C.R., plin de încredere în forțele poporului, a chemat populația Capitalei la luptă cu arma în mînă pentru zdrobirea trupelor hitleriste.

La 24 august, în primul număr legal al ziarului „România Liberă”, a fost publicată declarația C. C. al P.C.R., care conținea o înflăcărată chemare de luptă către mase. „În ciocnirea inevitabilă cu forțele hitleriste — se spune în declarație — Partidul Comunist din România cheamă muncitorimea, țărănimea, intelectualii și pe toți cetățenii României la luptă fără cruțare, cu toate armele împotriva dușmanului de moarte al poporului român, pentru asigurarea viitorului său”⁶⁷.

Sute de cetățeni ai Capitalei, patrioți, răspunzînd chemării partidului comunist, s-au îndreptat spre Aleea Alexandru, unde era sediul Comandamentului formațiunilor de luptă patriotice și unde ei se organizau în

⁶⁵ Lupta de clasă, nr. 8/1964, pag. 25.

⁶⁶ Arhiva C.C. al P.M.R., dos. 7989, Fond 1.

⁶⁷ „România Liberă” din 24 august 1944.

unități de luptă. Pe lângă vechile formațiuni patriotice, înarmate, formate și pregătite în ilegalitate, s-au organizat altele noi, care au plecat la luptă hotărâte să zădărnicească cu orice preț încercările hitleriștilor. Formațiunile de luptă patriotice, alături de forțele armate, au dus lupte înverșunate împotriva fasciștilor germani, curățind complet de hitleriști pînă în seara zilei de 26 august întregul teritoriu al Capitalei și au trecut la acțiuni ofensive pentru zdrobirea grupării hitleriste de la nord, din raionul Băneasa — Otopeni. În cursul acestor evenimente, formațiunile de luptă patriotice, acționînd sub conducerea partidului comunist, au constituit elementul cel mai dinamic, inima tuturor forțelor insurrecționale. Așa de exemplu, în clipele cele mai grele ale atacului asupra sediului Misiunii hitleriste pentru armata aerului, din Splaiul Independenței, în ajutorul ostașilor din Regimentul 2 Călărași au venit muncitori mobilizați de organizația de partid de la Uzinele „Malaxa“, de la Fabrica „Gagel“, iar cetățenii din cartier au dus muniții, o parte dintre ei participînd la luptă cu arma în mînă. Alte grupuri din cadrul F.L.P. au acționat împreună cu ostașii Divizionului 2 din Regimentul de gardă călare, atacînd pe hitleriștii de la comandamentul marinei, de la unitățile de artilerie antiaeriană aflate în fostul Parc al Națiunii etc. Formațiunile patriotice au lichidat o serie de puncte de rezistență ale inamicului, între care cele de pe șoseaua Kiseleff. În urma luptelor sîngeroase de la sediul Misiunii germane pentru armata de uscat, un grup de muncitori de la Uzinele „Vulcan“, împreună cu ostașii dintr-o subunitate de artilerie antiaeriană, au capturat și dezarmat pe hitleriștii care încercau să scape. O formațiune al cărei nucleu îl constituiau muncitorii de la garajul „Leonida“, împreună cu ostașii unei subunități române, a dezarmat și capturat numeroși hitleriști. Alte formațiuni, împreună cu ostașii, au capturat 800 de hitleriști care s-au ascuns în localul legației germane de pe Calea Victoriei, precum și o mare cantitate de pistoale automate, puști mitraliere și grenade⁶⁸.

Pe lângă participarea la luptă, formațiunile patriotice au îndeplinit și alte misiuni, ca paza lagărelor de prizonieri, a bunurilor și trofeelor capturate, salvarea victimelor bombardamentelor aeriene etc. Totodată, în cadrul formațiunilor patriotice au fost organizate subunități pentru asigurarea ordinii în Capitală și apărarea fabricilor în cazul atacării lor de către trupele hitleriste⁶⁹.

Lupta desfășurată cu hotărîre și dîrzenie de formațiunile patriotice și unitățile militare, sprijinite de populație, a dus la zdrobirea, în ziua de 28 august 1944, a trupelor hitleriste concentrate în satele și pădurile de la nordul Capitalei. Generalul hitlerist Gerstenberg, care a reușit să scape din încercuire cu o parte din trupe, a fost capturat de unitățile române în apropiere de Ploiești.

În luptele desfășurate între 24 și 28 august 1944, în Capitală și împrejurimile ei, trupele hitleriste — pe lângă un număr mare de morți —

⁶⁸ „Scînteia” din 12 august 1964.

⁶⁹ Ibidem.

au pierdut peste 6.700 de prizonieri. Pierderile forțelor insurecționale în morți, răniți și dispăruți au fost de aproape 1.400 de oameni.

La luptele pentru eliberarea Capitalei, către sfârșitul acestei acțiuni, efectivul trupelor române era de peste 37.000 de oameni, printre care regimentele de gardă călare, 4 Roșiori, 3 Călărași cercetare, două batalioane de recruți din regimentele 6 Dorobanți și 21 Infanterie, peste două companii de tancuri din Regimentul 2 care de luptă etc. Totodată, au luptat formațiuni patriotice cu un efectiv de cca. 2.000 de oameni⁷⁰.

În Valea Prahovei, unde hitleriștii dispuneau de mari efective militare, Armata română și formațiunile de luptă patriotice au trecut la acțiune chiar în seara zilei de 23 august, îndată ce sosi vestea declanșării insurecției în Capitală. Formațiunile de luptă patriotice — din rândurile cărora făceau parte muncitorii de la întreprinderile „Vega”, „Româno-Americană”, „Astra”, „Steaua română” — împreună cu grupuri de militari au alungat gărzile hitleriste, preluând paza sondelor și a rafinăriilor, împiedecînd hitleriștii să arunce în aer instalațiile petrolifere. În același timp, unități ale Corpului V teritorial, cărora li s-au alăturat muncitori și țărani înarmați, au trecut la lichidarea punctelor de rezistență hitleriste din întreaga Vale a Prahovei. Prin acțiuni rapide duse cu energie și prin surprindere s-a reușit ca pînă în dimineața de 24 august în întreaga zonă petroliferă paza să fie asigurată de către muncitorii înarmați și de către trupele române. În aceeași zi, ostașii români și formațiunile de luptă patriotice au atacat trupele hitleriste de la Moreni, purtînd în zilele următoare grele lupte mai ales la Pleașa și Singeriș. La 27 august, ostașii Regimentului 32 Dorobanți împreună cu muncitori înarmați au atacat bateria hitleristă antiaeriană din halta Boldești. Inamicul s-a retras spre Vălenii de Munte, fiind atacat în continuare și silit să se predea. În zilele următoare, forțele insurecționale au distrus și au scos din luptă totalitatea bateriilor antiaeriene fasciste, au obținut succese în luptele din zonele Moreni-Cîmpina-Băicoi, au lichidat rezistențele hitleriștilor din zonele gara și pădurea Buda, Scăeni — Păulești — Bucov, Chițorani și Corlătești. Unitățile fasciste respinse se retrăgeau în pădurea Păulești, unde se găseau posturile de comandă de campanie ale celor 3 divizii germane. Trupele române, în strînsă frăție de arme cu unitățile sovietice de tancuri din cadrul Frontului 2 ucrainean, care au ajuns în zonă la 29 august, au încercuit pădurea Buda și prin atacuri succesive au silit gruparea hitleristă să se predea.

În noaptea de 29—30 august, luptele din zona petroliferă au încetat: rezistențele hitleriste au fost lichidate și zona complet curățită. În ziua de 29 august, Divizia 18 infanterie română împreună cu unități înaintate ale Corpului 5 tancuri din Armata 6 tancuri de gardă sovietică au atacat trupele hitleriste ce blocau Ploieștiul, reușind să-l despresoare⁷¹.

În cursul luptelor desfășurate între 23—30 august 1944 în Valea Prahovei au fost făcuți prizonieri 13.357 de hitleriști, printre care și 3 generali comandanți de divizie; au fost capturate 1.300 de autocamioane, nu-

⁷⁰ 23 August 1944, *Culegere de articole*, pag. 37.

⁷¹ *Idem*, pag. 96-97.

meroase trenuri cu armament, 260 de tunuri de diferite calibre. Hitleriștii au pierdut 1.500 de morți și au avut 2.300 de răniți. Pierderile forțelor insurecționale s-au cifrat la 800 de morți și răniți⁷².

O altă regiune în care s-au dus lupte grele pentru victoria insurecției armate a fost Dobrogea, în special zona litoralului. La Constanța, cu ajutorul bateriilor grele de coastă — Tirpitz — trupele hitleriste au încercat să se regrupeze. Armata română și forțele patriotice au încercuit orașul și au dezarmat trupele hitleriste. S-au dat lupte grele la Negru-Vodă, Topraisar, Medgidia etc., împotriva trupelor hitleriste care încercau să se retragă în Bulgaria. La Cerna-Vodă ostașii din Regimentul 2 grăniceri, care se îndreptau spre Capitală, sprijiniți de muncitori și țărani, au capturat puternice forțe hitleriste și au contribuit la neutralizarea vaselor germane ce se retrăgeau pe Dunăre. La Tortoman a fost încercuită și capturată o puternică coloană hitleristă ce căuta să-și deschidă drum prin Medgidia⁷³. Între 26 și 31 august, unitățile militare, sprijinite de masele populare, au nimicit prin lupte grele grupările inamice din zona Turnu-Severin—Vîrciorova—Orșova, pe care hitleriștii voiau s-o păstreze cu orice preț spre a înlesni organizarea unei noi apărări pe Carpați. În luptele din sectorul Turnu-Severin s-au remarcat cu deosebire muncitorii Atelierele C.F.R. și ai șantierului naval din localitate⁷⁴.

Acțiuni dirze și încununate de succes s-au desfășurat și în alte părți ale țării.

Într-o serie de localități din Oltenia și Banat, unitățile armatei române, formațiunile patriotice, muncitorii și țăranii au atacat trupele hitleriste și le-au dezarmat.

De-a lungul văii Dunării s-au dus lupte grele, fiind atacate și nimicite trupele hitleriste de la Giurgiu, Oltenița, Zimnicea și din alte localități, împiedecîndu-se retragerea vaselor și a coloanelor motorizate hitleriste spre apus⁷⁵.

În Transilvania au avut loc de asemenea într-o serie de localități lupte aprige împotriva hitleriștilor. La Brașov, trupele hitleriste au ocupat mai multe instituții de stat și au atacat cartierul Bod, cu scopul de a ocupa postul de radio-emisiune. Planul lor însă a fost zădărnicit prin lupta dîrză a trupelor române și a muncitorilor înarmați, care au apărat postul de radio și au curățit orașul de cotropitorii hitleriști⁷⁶. La Teliu, în fostul județ Brașov, muncitorii și țăranii înarmați au împiedecat pătunderea a trei divizii hitleriste. Ei au barat trecerea, au tăiat căile de comunicații și au obligat trupele hitleriste să se retragă. Acțiuni unite ale populației muncitoare și unităților militare locale împotriva hitleriștilor au avut loc în multe alte localități: Alba Iulia, Teiuș, Moldova Veche, gările Sofronea, Războieni—Aiud, Zimnicea etc.⁷⁷.

Lupte grele s-au desfășurat și la Arad și în defileul Păuliș—Lipova⁷⁸.

⁷² *Idem*, pag. 98.

⁷³ Arhiva I. I. P., dos. 9.

⁷⁴ „Scînteia” din 12 august 1964.

⁷⁵ 20 de ani de la eliberarea României, pag. 26.

⁷⁶ Arhiva I. I. P., dos. 9.

⁷⁷ „Scînteia” din 12 august 1964.

⁷⁸ Cpt. Petri Aurel, *Unele aspecte ale participării Armatei române la insurecția armată populară din august 1944*. Edit. Militară, 1957, pag. 104.

La data de 1 septembrie operațiunile de curățire a teritoriului țării erau terminate, rămânând numai câteva puncte de sprijin ale inamicului, în curs de lichidare, pe Dunăre, în zona Orșova și Moldova Nouă⁷⁹.

De la începutul insurecției armate și pînă la 31 august, unitățile militare române și formațiunile de luptă patriotice au capturat 56.455 de prizonieri, dintre care 14 generali și 1.224 ofițeri. În această perioadă pierderile hitleriștilor în morți s-au ridicat la peste 5.000 soldați și ofițeri.

În acest fel, peste 6 divizii germane cu o mare cantitate de armament și tehnică de luptă, printre care 282 de avioane, 498 de nave fluviale și maritime, mii de tunuri, mitraliere și mașini militare, numeroase depozite de muniții și carburanți, au fost scoase din luptă sau capturate de forțele insurecționale⁸⁰.

În perioada acțiunilor insurecționale, Armata Sovietică zdrobind și lichidînd grosul forțelor grupului de armate hitleriste „Ucraina de Sud”, încercuit în noaptea de 24 spre 25 august, urmărirea trupele hitleriste care se retrăgeau în dezordine. Pretutindeni, în orașele și satele României, eroicele unități ale Armatei Sovietice au fost întâmpinate cu entuziasm și căldură.

În ziua de 29 august, trupele sovietice au ajuns pe căile de acces spre Capitală. În întâmpinarea lor, pe șoseaua dinspre Afumați, a venit o delegație a conducerii P.C.R., în frunte cu tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej, care i-a informat pe comandanții sovietici despre felul cum a început și cum s-a desfășurat insurecția armată. În ziua de 30 august, primele unități, iar la 31 august mari unități ale Armatelor Sovietice din Frontul 2 ucrainean au fost primite în Bucureștiul eliberat. Între acestea se număra și Divizia română de voluntari „Tudor Vladimirescu”, constituită pe teritoriul U.R.S.S. din foștii prizonieri români care și-au exprimat dorința de a lupta cu arma în mînă împotriva fascismului, pentru eliberarea României. Populația Capitalei a primit cu entuziasm, cu steaguri și flori Armata Sovietică și pe voluntarii români, ca pe prieteni și frați⁸¹.

În prima jumătate a lunii septembrie, unitățile Armatei Sovietice, înaintînd spre centrul Transilvaniei și spre granița de vest a țării, sub acoperirea unităților Armatei 1 române, care stăvileau acțiunile ofensive ale inamicului în această parte a țării, au sosit în zonele de operații și au intrat în lupte. Umăr la umăr cu glorioasa Armată Sovietică, Armata română a luptat pentru izgonirea trupelor fasciste de pe întreg teritoriul țării și a participat cu toate forțele ei la războiul antihitlerist, pînă la capitularea Germaniei fasciste.

„Poporul român — cum arăta tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej — va cinsti veșnic amintirea vitejilor ostași sovietici care și-au dat viața pentru libertatea țării noastre: sîngele vărsat în comun a cimentat prietenia și alianța dintre poporul român și poporul sovietic, în lupta pentru triumful nobilei cauze a libertății popoarelor, a păcii și socialismului!”⁸²

*

⁷⁹ Arhiva C. C. al P.M.R. dos. 7989 Fond 1. (Notă).

⁸⁰ *Analele I. I. P.* nr. 4/1964, pag. 26.

⁸¹ *20 de ani de la eliberarea României*, pag. 27.

⁸² Gheorghe Gheorghiu-Dej, *A XX-a aniversare a eliberării României de sub jugul fascist*, pag. 9.

Insurecția armată din august 1944, rezultat necesar al procesului îndelungat de luptă a maselor populare împotriva regimului burghezo-moșieresc, a dictaturii militare-fasciste, a constituit o cotitură istorică în viața poporului român. Totodată ea a avut și o deosebită însemnătate internațională, sub aspect politic și militar.

La 23 august 1944 în România a fost doborâtă dictatura militară-fascistă, la cîrma țării a fost instaurat un guvern care, cu toate limitele sale, avea ca program: ieșirea României din războiul hitlerist, încheierea armistițiului cu Națiunile Unite, eliberarea țării de sub jugul fascist, acordarea de drepturi și libertăți publice, acestea fiind obiectivele principale prevăzute în platforma B.N.D. elaborată de partidul comunist.

În prima zi după insurecție au fost eliberați deținuții comuniști și ceilalți luptători antifasciști, s-a acordat libertatea presei, a întrunirilor și a organizării partidelor politice nefasciste. P.C.R. a ieșit din ilegalitate și pentru prima dată în istoria sa, a devenit participant la guvernarea țării, fiind inițiatorul și conducătorul maselor populare în vederea cuceririi de drepturi și libertăți politice. Descătușînd avîntul revoluționar al maselor, insurecția armată a creat premisele favorabile pentru ca masele populare să se organizeze sub conducerea partidului comunist și să cucerească treptat în procesul revoluției populare importante poziții politice, deschizînd drumul spre cucerirea puterii de către clasa muncitoare, în alianță cu țărănimea și cu celelalte categorii ale oamenilor muncii. Pozițiile politice ale claselor exploatatoare au suferit o grea lovitură. În fața ofensivei revoluționare continue a maselor, ele nu s-au mai refăcut niciodată. Insurecția a reprezentat o erupție a forțelor revoluționare și o școală revoluționară în vederea luptelor de clasă ce aveau să urmeze. Energia și capacitatea de luptă a poporului român s-au concentrat în jurul forței conducătoare a luptei antifasciste, partidul revoluționar al clasei muncitoare, Partidul Comunist din România. Astfel, insurecția armată antifascistă din august 1944 a însemnat începutul revoluției populare în țara noastră.

Înfăptuirea prin insurecția armată a scoaterii României din războiul criminal antisovietic și alăturarea ei la coaliția antihitleristă a avut o însemnătate excepțională. Țara a fost ferită de prelungirea operațiilor militare pe teritoriul ei, cu toate suferințele și nenorocirile pe care acestea le-ar fi putut aduce poporului român.

Răsturnarea dictaturii militare-fasciste, ieșirea României din războiul antisovietic și alăturarea ei la coaliția antihitleristă au avut urmări foarte însemnate nu numai pe plan intern, ci și pe plan extern sub raport militar, economic, politic și moral. În calculele militar-strategice ale comandamentului hitlerist un rol deosebit avea menținerea pozițiilor din România. Prin poziția sa geografică, prin resursele sale și prin căile de comunicații, România constituia pentru Germania un bastion deosebit de important, o poziție-cheie atât pentru operațiile ei pe frontul de est, cit și pentru dominarea Balcanului, și în genere pentru războiul

pe care-l purta împotriva Națiunilor Unite“ — scriau generalul Cochet și locotenent-colonelul Paquier⁸³.

Comandamentul hitlerist și guvernul fascist din România în urma desfășurării evenimentelor pe frontul de est, în zona fortificată Focșani, Nămolosa, Brăila și în continuare pe Dunăre, pînă la vărsarea în Marea Neagră, luaseră măsuri speciale de apărare în vederea organizării pe acest aliniament a unei linii de rezistență⁸⁴. Alte linii succesive de apărare erau prevăzute a fi organizate în interiorul țării.

Insurecția armată victorioasă a zădărnicit realizarea acestor planuri, contribuind în mod hotărîtor la faptul că operațiile militare pe teritoriul român au mai durat mai puțin de două luni. Referindu-se la importanța insurecției armate din România, postul de radio Moscova spunea într-un comentariu transmis la 25 august 1944: „Ieșirea României din axă are importanță covârșitoare nu numai pentru această țară, ci pentru întreaga regiune a Balcanilor, deoarece prin această lovitură se prăbușește întregul sistem de dominație german din sud-estul Europei“⁸⁵. În același sens relatea și radio Londra, la 24 august 1944: „Întregul front german din Balcani se va prăbuși... Drumul spre Bulgaria, Iugoslavia de est și Ungaria este deschis. De asemenea, Dunărea este nu mai puțin deschisă Armatei Roșii, iar cîmpia Bulgariei și Budapesta sînt direct amenințate“⁸⁶. „Vocea Americii“ aprecia că „atunci cînd se va scrie istoria, actul de la 23 august va fi consemnat ca un factor important în desfășurarea acestui război“⁸⁷. Documentele vremii vorbesc despre sentimentul de bucurie și încurajare al forțelor antifasciste din diferite țări manifestat la aflarea vestei despre victoria insurecției armate din România. Evenimentele de la 23 august au accentuat descurajarea și demoralizarea în tabăra adversă. Înșiși hitleriștii, cuprinși de furie, au fost nevoiți să recunoască gravele consecințe ale insurecției victorioase pentru situația Germaniei și a aliaților săi. Într-un raport către Hitler, întocmit de generalii Keitel și Guderian, se arată că evenimentele de la 23 august 1944, „pe lângă consecințele imediate de ordin militar, au produs în același timp și o răsturnare de fronturi extrem de periculoasă, ce va duce la pierderea teritoriului nu numai al României, ci și al Bulgariei, Iugoslaviei și Greciei, punînd în pericol toată armata germană din Balcani“⁸⁸.

Dînd o puternică lovitură forțelor hitleriste, insurecția armată victorioasă din România a înlesnit Armatei Sovietice înaintarea rapidă pe o mare adîncime, pînă la granițele României cu Bulgaria și Iugoslavia și în apropiere de cele cu Ungaria, granițe care din primele zile ale insurecției au fost acoperite de trupele Armatei române pentru împiedecarea pătrunderii trupelor hitleriste.

Doborînd dictatura militară-fascistă, poporul român a devenit un participant activ, cu toate resursele sale umane și economice, la războiul împotriva Germaniei hitleriste, aducînd contribuția sa la obținerea victo-

⁸³ „Cahier France-Roumanie”, nr. 5, din septembrie-octombrie 1946, pag. 40; Analele I. I. P. nr. 4/1964, pag. 24.

⁸⁴ Arhiva M. F. A. — M. St. M., „Cîmpul de bătălie F.N.B. (ianuarie-martie 1944); Analele I. I. P. nr. 4/1964, pag. 25.

⁸⁵ 20 de ani de la eliberarea României, pag. 27—28.

⁸⁶ Analele I. I. P. nr. 4/1964, pag. 30.

⁸⁷ 20 de ani de la eliberarea României, pag. 28.

⁸⁸ Analele I. I. P. nr. 4/1964, pag. 31.

riei de către coaliția antihitleristă în cel de al doilea război mondial. Timp de 260 zile, două armate române, un corp aerian, flotila de Dunăre și alte unități și formațiuni militare, însumând un efectiv de peste 360.000 de ostași și ofițeri, au luptat alături de Armata Sovietică pentru izgonirea de pe teritoriul țării a trupelor fasciste și apoi dincolo de granițele patriei, pe teritoriul Ungariei și Cehoslovaciei, pînă la zdrobirea definitivă a Germaniei hitleriste. Trupele române au străbătut peste 1.000 km. au forțat 12 cursuri de apă, au traversat 17 masive muntoase, au eliberat 3.831 localități, dintre care 53 orașe, provocînd inamicului pierderi mari în oameni și tehnică de luptă. Pierderile pricinuite inamicului se ridică la 136.529 de oameni, dintre care aproape 118.000 de prizonieri. Jertfele de sînge ale poporului român în acest război drept, eliberator, s-au ridicat la 167.525 de morți, răniți și dispăruți. Contribuția economico-financiară a României la războiul antihitlerist (valoarea armamentului, a munițiilor, a subzistențelor, a carburanților, lubrefianților, a mijloacelor de transport și a altor materiale militare) a fost evaluată la 417.611.000 dolari, iar pagubele cauzate bunurilor publice și private de trupele fasciste la 350.000.000 dolari. (Total: circa 106,5 miliarde lei, valută din 1938). Ostașii și ofițerii români, care au luptat pe frontul antihitlerist, au simțit permanent sprijinul întregului popor. Chemarea P.C.R. „Totul pentru front, totul pentru victorie!” a fost urmată cu însuflețire de muncitori, țărani și intelectuali, de toți oamenii muncii, care, învingînd greutățile economice și politice, au sprijinit cu hotărîre efortul României în războiul antihitlerist.

Victoria strălucită a insurecției armate din august 1944, organizată și condusă de partidul comunist, răsturnarea dictaturii militare-fasciste, intrarea României cu întregul său potențial de luptă militar și economic în războiul dus împotriva Germaniei hitleriste, au făcut să crească prestigiul internațional al României democratice, al forțelor progresiste ale poporului în frunte cu Partidul Comunist Român.

Evenimentele istorice de acum două decenii au relevat cu deosebită pregnanță meritul Partidului Comunist Român, inițiatorul, organizatorul și conducătorul insurecției armate. Bazîndu-se pe învățătura marxist-leninistă și pe propria-i experiență de luptă, încrezător în capacitatea și forța maselor populare, partidul comunist s-a orientat just în împrejurările grele și complexe din momentul istoric dat, asigurînd victoria insurecției și maximum de contribuție a poporului român la nimicirea fascismului, o cauză care avea în același timp un caracter profund patriotic și internaționalist.

Prin victoria insurecției armate antifasciste a fost pusă piatra de temelie a patriei noastre puternice și înfloritoare de azi. În procesul revoluției populare, început cu actul istoric din august 1944, Partidul Comunist Român, deținînd neclintit inițiativa și rolul conducător, a desfășurat o intensă activitate organizatorică, politică și ideologică în rîndurile maselor largi populare, în vederea educării și călirii lor revoluționare, a mobilizării acestora la lupta pentru consolidarea și dezvoltarea cuceririlor democratice în interesul poporului român, a independenței și suveranității sale.

Procesul de desfășurare a revoluției populare în țara noastră a cunoscut după insurecție un curs neîntrerupt. Forțele de bază insurecționale răsturnând dictatura militară-fascistă și pornind la zdrobirea hitleriștilor nu au părăsit armele. Imediat după 23 august a sporit considerabil numărul formațiunilor de luptă patriotice, acestea s-au înarmat cu armament automat, primit de la unitățile militare române sau din capturile de la hitleriști, s-au călit și experimentat în acțiuni, au întărit brațul înarmat al clasei muncitoare, cucerindu-și un prestigiu evident în rîndurile maseilor. Ca urmare a participării Armatei române la înfăptuirea insurecției armate și în continuare la războiul antihitlerist, precum și a creșterii influenței P.C.R. în rîndurile ostașilor și ofițerilor, marea burghezie și moșierimea nu se mai putea bizui pe armată pentru a lovi în lupta revoluționară a maselor. Partidul comunist, elaborînd în spiritul creator al învățăturii marxist-leniniste o strategie și tactică adecvată noilor condiții istorice din țara noastră, a luat o serie de măsuri concrete pentru realizarea sarcinei de bază a revoluției populare, care în prima sa etapă viza lichidarea rămășițelor feudale și desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice, înfăptuirea unui șir de reforme democratice menite să deschidă larg drumul progresului economic și social⁸⁹. Masele populare au luat cu asalt primăriile, preturile și prefecturile înlăturînd din conducerea acestora, împotriva voinței majorității reacționare din guvernele de pînă la 6 martie 1945, elementele reacționare, înlocuindu-le cu oameni devotați intereselor oamenilor muncii, au ocupat cu forța pămînturile moșierești și au înfăptuit pe cale revoluționară reforma agrară. Valul luptei revoluționare a maselor a crescut neconținut, a înlăturat succesiv de la cîrma țării trei guverne cu majoritate reacționară, impunînd, în pofida amenințărilor și gloanțelor reacțiunii, instaurarea la 6 martie 1945 a regimului democrat-popular.

Succesul forțelor democratice avînd ca rezultat instaurarea guvernului democratic, condus de dr. Petru Groza, în care reprezentanții clasei muncitoare dețineau majoritatea, a deschis calea unor noi cuceriri revoluționare și profunde transformări de ordin economic, social și politic. La sfîrșitul anului 1947 a fost înlăturată monarhia, România proclamîndu-se Republică Populară.

Insurecția armată din august 1944, instaurarea la 6 martie 1945 a regimului democrat-popular, înlăturarea monarhiei și proclamarea la 30 decembrie 1947 a Republicii Populare Române, au fost rezultatul unui proces istoric obiectiv, al luptei maselor populare conduse de partidul marxist-leninist al clasei muncitoare.

Revoluția populară victorioasă începută odată cu insurecția armată din august 1944, a dus la prefacerea radicală a configurației României, a poziției și rolului ei în concertul țărilor lumii.

P. B.

⁸⁹ Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvîntări, 1959–1961*, pag. 11.

STUDII

SĂPĂTURILE DE SALVARE DE LA DOBOȘENI (1955—1956)

de GÉZA FERENCZI — ȘTEFAN FERENCZI

Așezarea neolitică de tip Ariușd

Cele mai bogate vestigii transilvănene ale culturii cu ceramica pictată de tip Ariușd se cunosc de pe teritoriul fostului județ Trei Scaune. Ferenc László care urmărise și dispunerea geografică a așezărilor din Trei Scaune, deosebea mai multe grupe. Un grup este acela care se dispune la poalele de est și sud a Munților Baraoltului, pe dreapta Oltului și pe văile pîraielor ce-i sînt afluenți din această parte, apoi pe marginea vestică a depresiunii Trei Scaune. Așezările celui de-al doilea grup se dispun la poalele de vest și de est ale Munților Bodocului, iar cele ale grupului al treilea la marginea de vest și nord a Munților Buzăului, la periferia depresiunii Trei Scaune, pe malul Oltului și al pîraielor ce se varsă în Pîriul Negru. Al patrulea grup face legătura celor din urmă cu primele¹.

Dintre mai sus amintitele grupe, de prima se leagă mai strîns așezările de pe malul stîng al Oltului. Punctul extrem-nordic al primului grup este așezarea de la Augustin (com. Ormeniș, r. Rupea).

De acestea se leagă și așezarea ce o prezentăm în acest studiu, de la Doboșeni (com. Tălișoara, r. Sfîntul Gheorghe) de caracter ariușdean (fig. 1).

Abstracție făcînd de urmele funerare — ce nu pot fi acceptate decît cu rezerve — această așezare este importantă fiindcă îmbogățește cunoștințele noastre despre extinderea ceramicii pictate ariușdene, iar totodată a furnizat și descoperiri rare chiar pe plan mai larg: din această zonă a culturii Ariușd—Cucuteni—Tripolie au apărut după cunoștințele noastre actuale — pentru prima oară aici urme de înmormîntări de animale².

¹ Cf. F. László, *Háromszék vármegyei praemykénei jellegű telepek. Stations de l'époque prémycénienne dans le comitat de Háromszék*, în *Dolg Cluj*, II, 1911, p. 175—259; idem, *Asatás az erődsi őstelepen (1907—1912). Fouilles à la station de Erősd*, în *Dolg Cluj*, VI, 1915, p. 226—235; idem, *Festelt edények az erődsi és ollszemi telepekről* [Vase pictate din așezările de la Ariușd și Olteni], în *AE*, XXXII, 1912, p. 55—57; idem, *Les types des vases peints d'Ariușd(Erősd)*, în *Dacia*, I, 1924, p. 1—4, 23—27; M. Roska, *A Székelyföld őskora* [Preistoria Secuimii], în *SzNM Emlk.*, p. 258—325.

² În mormîntarea de animal propriu-zisă se cunoaște numai de la Traian, din faza Cucuteni AB a acestei culturi. Cf. H. Dumitrescu, *O descoperire în legătură cu ritul de înmormîntare în cuprinsul culturii ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie*, în *SCIV*, V, 3/4, 1954, p. 411. Pentru analogii în cadrul culturii Hamangia a se vedea încă: D. Berciu, S. Morintz, P. Roman, *Săpăturile de la Cernavoda*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 98 precum și în *Materiale*, VII, [1961] p. 49.

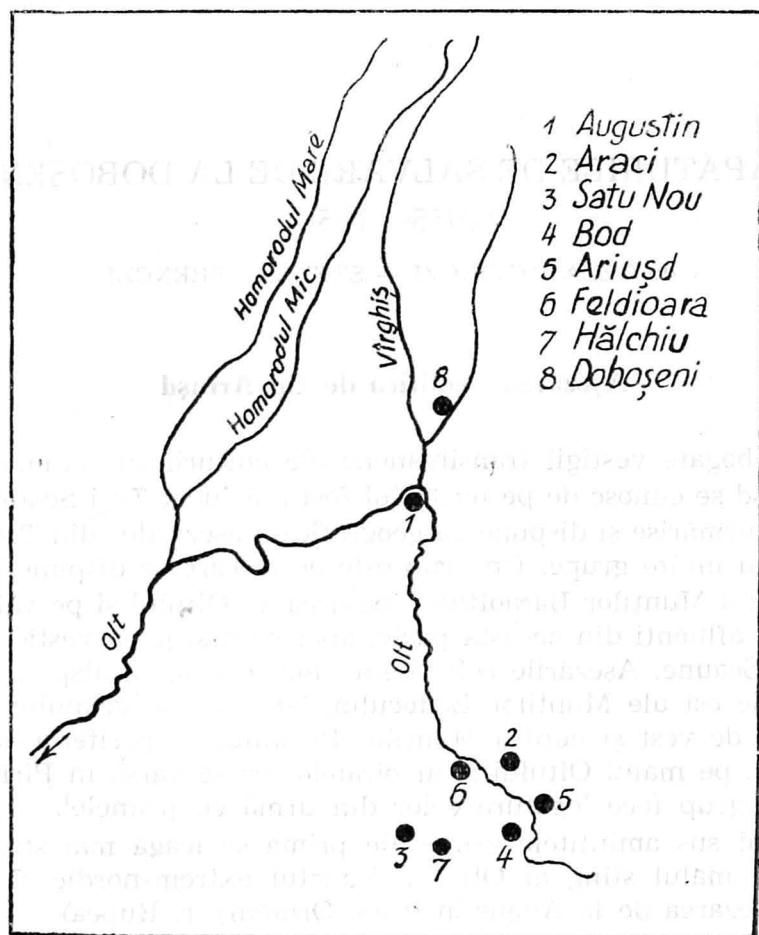

Fig. 1. Așezări cu ceramică pictată de tip Ariușd din bazinul Oltului, în jurul Ariușdului.

De altfel, Doboșeni figurează mai de mult în literatura de specialitate, cu descoperiri din această epocă, în parte cu materiale din epoci mai târzii³.

³ Cf. *Repertoriul arheologic al R. P. R.* (lucrare colectivă în manuscris păstrat la Institutul de istorie al Academiei RPR-filiala Cluj), s.v. *Doboșeni*: 1. De pe cuprinsul satului, dar din puncte neprecizate mai de aproape au apărut: a. topor neolitic de piatră, cu perforare incompletă (pînă în 1944 în Muzeul Sf. Gheorghe); b. cioburi din epoca eneolitică, precum și din epoca bronzului (Muzeul de istorie din Cluj, nr. inv. II, 5449—5466). 2. Lîngă pîriul „Volal”, la capătul dealului „Garădfarka” s-a găsit o urnă cinerară bitronconică din epoca hallstattiană (Muzeul de istorie din Cluj, nr. inv. II, 5448). Bibliografie: la, b, *AE*, XXXIV, 1914, p. 158; informație Z. Székely; M. Roska, *Repertorium*, p. 270, nr. 183. 2. B. Pósta, *ErdMúzevk.*, 1911, p. 46; M. Roska, *SzNMEmlk.*, p. 304 (fig.); idem, *Repertorium*, p. 270, nr. 183. După monografia comunală aflată la Muzeul raional Odorhei, spre nord-est de comună, la locul numit „Garădtető” (în împrejurimile fîrnalului ridicat mai în anii trecuți) a apărut o urnă cinerară de lut, hallstattiană) aproape sigur identică cu cea amintită sub nr. 2), precum și o scăriță din primele secole ale mileniului al II-lea al erei noastre(?). Cu ocazia unor săpături de fundații pentru o casă, în 1955, s-a ivit o vatră de foc hallstattiană (?). Cu ocazia săpăturilor de salvare din 1956 s-au descoperit la nord de sat la locurile numite „Kutfeje” și „Fajdos” fragmente ceramice atipice, dar probabil din epoca bronzului. -Ca loc de descoperire a toporului neolitic de piatră amintit în *Repertoriul arheologic al RPR*, considerăm probabil că el a apărut la „Borvîzoldal-Hegyfarka”, deci locul săpăturii noastre de salvare.

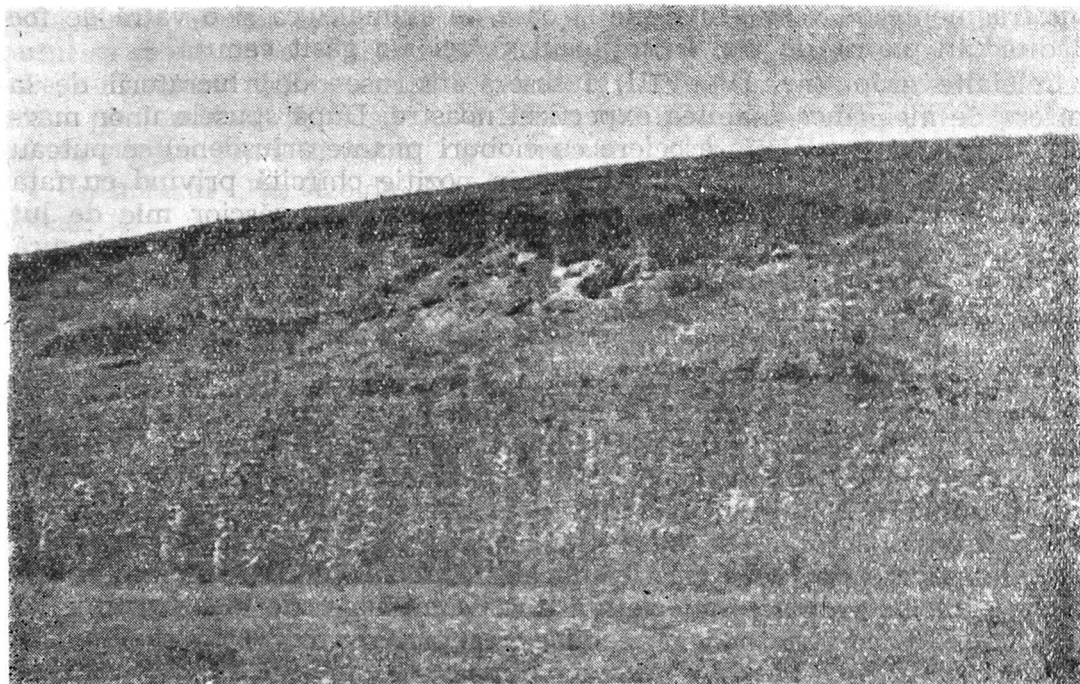

Fig. 2. Vederea generală a carierei de nisip și a platoului de deasupra ei, de la Doboșeni.

Așezarea noastră a ajuns întimplător cunoscută în cursul anului 1955, în hotarul „Borvızoldal-Hegyfarka” de la Doboșeni, spre sud de sat. G.A.C.-ul „Herbák János” din sat exploata nisip în hotarul amintit (vezi fig. 2). La un moment dat malul carierei, înalt deja de aproape șase metri, s-a surpat, ajungând vizibil dintr-odată conturul a cinci gropi în profilul natural al carierei. În două dintre ele s-au aflat schelete umane în poziție chircită⁴. Din păcate materialul osteologic fu complet distrus. Cetățeanul Gábor Bakcsi care, la auzul descoperirii, se dusesse la carieră n-a mai reușit să salveze decât câteva fragmente de calotă craniană⁵.

În momentul recunoașterii făcută de noi se putea observa conturul a opt gropi, ce păreau a fi așezate în trei șiruri. În general aveau un plan circular. În preajma gropilor I—III exploatarea nisipului deabia începuse, de aceea erau și mai bine păstrate. Groapa nr. I se plasa în capătul sudic al carierei. Interiorul ei era umplut cu o amestecătură de pământ negru și nisip gălbui, iar pe fund avea un strat subțire de cenușă. Din cuprinsul ei s-au lăsat trei fragmente ceramice de caracter ariușdean. În groapa nr. II s-a aflat pământ amestecat, ca și în cazul precedent, bucăți de cărbune de lemn, pe fund un strat subțire de cenușă, precum și cioburi ariușdene și fragmente de oase de animale. În groapa nr. III s-au

⁴ Cf. Z. Székely, *Cercetările și săpăturile de salvare executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe în anul 1955*, în *Materiale*, III, 1957, p. 149—152.

⁵ Fragmente de craniu apărute și salvate din gropi au fost predate spre studiere, determinare și publicare profesorului I. G. Russu, șeful catedrei de Anatomie umană a Institutului Medico-Farmaceutic din Cluj. Cf. nota antropologică, în manuscris. Pentru sprijinul acordat din partea lui Gábor Bakcsi, care ne-a ajutat și în decursul săpăturilor îi exprimăm și pe această cale mulțumirile noastre.

ivit fragmente de vase ariușdene și oase de animale, ca și o vatră de foc clădită din pietriș de râu. În mijlocul vetrei s-a găsit cenușă.

Celelalte gropi (nr. IV—VIII) fuseseră distruse de lucrătorii de la cariera de nisip încă înaintea expertizei noastre. După spusele unor marmorari, în groapa nr. VI (în asociere cu cioburi pictate ariușdene) se puteau vedea două schelete umane îngropate în poziție chircită privind cu fața spre răsărit. Acestea aveau ca inventar propriu un vâscior mic de lut și un craniu de capră. În groapa nr. VII s-a observat o singură înmormintare, un schelet chircit. Despre acesta însă n-am reușit să obținem date amănunțite. Acest schelet, pe baza constatărilor antropologice, putea să aparțină unei epoci mai târzii decît primele două.

Judecînd după condițiile de apariție, descoperirile pot fi considerate din două puncte de vedere: 1. Cimitir aparținînd unei așezări de tip Ariușd, sau 2. Resturi funerare stînd în legătură — cum s-a observat și la Traian — cu sacrificii umane⁶. În opoziție cu părerea nedefinitivată, dar înclinînd mai mult pentru înmormintări obișnuite, formulate în raportul preliminar⁷, noi, pe baza materialului comparativ, pe baza săpăturii de salvare din 1956 care căuta alte noi morminte, însă fără rezultat, precum și pe baza înmormintărilor de animale, de clar caracter de sacrificiu, considerăm mai probabilă presupunerea că și în cazul mormintelor umane avem de-a face cu rămășițele unor jertfe omenеști — obicei cunoscut și în alte părți.

Aceasta nu este un lucru de mirare. Într-o anumită etapă a dezvoltării societății omenеști, spre sfîrșitul epocii de înflorire a matriarhatului și purtătorii culturii Ariușd se aflau în această fază — omul a fost încă foarte aproape de natură. Forța care asigură hrana, implicit continuitatea vieții, este pămîntul. Fertilitatea acestuia trebuie neapărat asigurată. Se credea că scopul este atins prin îngroparea de copii sau adolescenți în locuințe sau în apropierea locuințelor. Acest tip de sacrificiu uman este cunoscut și pe bază de paralele etnografice. Involuntar se ridică problema, dacă nu cumva obiceiul îngropării nou-născuților sau tinerilor în zid, sub stîlpul porții, în casă, — element ce figurează în basmele noastre populare — păstrează amintirea acestui obicei⁸?

⁶ H. Dumitrescu, *op. cit.*, I. c.; Székely, *op. cit.*, 152.

⁷ Z. Székely, *op. cit.*, I. c.

⁸ Fără pretenția de a fi complet, cităm următoarele lucrări importante: R. Köhler, *Eingemauerte Menschen*, fără loc de apariție, 1873; idem, *Aufsätze über Märchen und Volkslieder*, Berlin, 1894, p. 36—47; R. Andree, *Ethnographische Parallelen und Vergleiche*, Stuttgart, 1878, *Einmauern*, p. 18—23; Fr. S. Krauss, *Das Bauopfer bei den Südslaven*, în *MAGV*, VII, 1887; A. Hermann, *Építőáldozat* [Sacrificiu de clădire], în *A Magyar Műnök és Építészegylet Közlönye*, XVIII, 1894; idem, *Az építőáldozatról* [Despre sacrificiul de clădire], în *Ethnographia*, XIV, 1903, p. 457—462; P. Sartori, *Über das Bauopfer*, în *ZfE*, XXX, 1898, p. 1—54; I. Vasiliev, *Übersicht über die heidnischen Gebräuche, Aberglauben und Religion der Wotjaken*, în *Mémoires de la Société Finnoougrienne*, vol. XVIII, Helsingfors, 1902, p. 77—80; Gomme, *Traditions and superstitions connected with buildings*, în *Antiquary*, VIII, p. 11—57; I. Goldziher, *Orientalische Baulegenden*, în *Globus*, vol. 86; I. Popovici, *Balada aromînească*, București, 1922; J. de Vries, *De sage van het ingemetselde Kind*, în *Nederlandsch Tijdschrift voor Volkskunde*, XXXII, 1927, p. 1—28; D. Găzdaru, *Legenda Mesterului Manole*, în *Arhiva*, 1932, p. 88—92; P. Caraman, *Considerații critice asupra genezei și răspîndirii baladei Mesterului Manole în Balcani*, în *Buletinul Institutului de Filologie Al. Philippide*, I, 1934; G. Morici, *Le vittime dell'edifizio*, în *Annali d. Reale istituto superiore orientale di Napoli*, IX, 1937, p. 177—216; *Antologie de literatură populară*, I. Poezia, București, 1953; *Balade populare*, București, 1955; E. Cornișel, *La ballade populaire roumaine*, în *Studia memoriae Belae Bartók sacra*, Budapest, 1956; I. Vargyas, *Kutafások a néphallada középkori történetében*, III. A „Kömvés Kelemen” eredete, *Der Ursprung der Ballade von der eingemauerten Frau*, în *Néprajzi Értésítő*, XLI, 1959, p. 5—73; I. Talos, *Balada meșterului Manole și variantele ei transilvănene*, în *Revista de folclor*, VII/1—2, 1962, p. 22—57; O. Papadima, *Neagoe Basarab, Meșterul Manole și „vinzătorii de umbră”*, în *Revista de folclor*, VII/3—4, 1962, p. 68—78; M. Pop, *Nouvelles variantes roumaines du chant du maître Manole (Le sacrifice de l'emmurement)*, în *Romanoslavica*, IX, 1963, p. 427—445. etc. etc. (Asupra celor patru lucrări

La finele anului 1955, din pricina sezonului înaintat, săpăturile n-au putut să se continue. A trebuit să ne mulțumim cu o cercetare pe teren — care nu asigură nici pe departe rezultate definitive — și săparea a trei gropi pe jumătate prăbușite. De aceea, rezolvarea problemelor ivite rămânea pentru anul următor, când trebuiau stabilite următoarele:

1. În hotarul „Borvızoldal-Hegyfarka“ existase sau nu o așezare ariușdeană;

2. Mormintele chircite apărute aparțin locuitorilor acestei așezări sau nu?

În cele ce urmează ne vom ocupa de materialul săpăturii din 1956⁹, de rezultatele săpăturilor, precum și de concluziile ce se pot desprinde din acestea, încercînd și lămurirea problemelor rămase deschise din anul precedent.

Așezarea se ridică spre sud-est de Odorhei, lângă încrucișarea drumului regional ce duce dela Odorhei peste Baraolt la Brașov, respectiv Sft. Gheorghe, în porțiunea Vîrghiș-Tălișoara a acestuia, cu drumul de țară Racoșul de Sus-Doboșeni. Stațiunea se întinde, la 2 km de Vîrghiș, pe stînga drumului la circa 200 m spre Doboșeni, pe o primă terasă fluvială. Teritoriul plan ce-i formează suprafața este de formă elipsoidală, cu axul lung în direcția nord-sud, de 90 m, iar lățimea maximă 45 m. Malul estic al terasei e abrupt, cele de sud și vest sînt mai puțin înclinate, iar marginea nordică este lină, legîndu-se printr-o șa puțin concavă de spețele de dealuri ce se întind spre nord. Cariera de nisip a fost deschisă în malul înalt, estic, al terasei (fig. 2 și 3).

Înainte de prezentarea materialului trebuie să specificăm: în comparație cu bogăția vestigiilor altor așezări ariușdene, el este sărăcăcios. Motivul: pe de o parte, relativ mai scurta durată de locuire a așezării (probabil acesta este motivul principal), iar pe de altă parte denudarea accentuată, naturală și artificială a suprafeței terasei, folosită ca spațiu de locuire.

Materialul descoperit constă în primul rînd din fragmente de vase. În urma îndelungatei eroziuni a suprafeței este foarte amestecat, nu ni s-a dat posibilitatea separării unor nivele.

Vestigiile ceramice, în întregul lor, sînt de caracter ariușdean, reprezentînd diferitele caractere tipologice¹⁰ (Ariușd A, B etc.) ale acestei culturi. În cele de mai jos vom încerca să prezentăm materialul grupat după locul de descoperire.

ultime J. Faragó de la Institutul de folclor din Cluj ne-a atras atenția, pentru care îi mulțumim și pe această cale.) — Ca una dintre posibilități în privința explicării lipsei înmormîntărilor din epoca neolitică de la noi din țară, de altfel cf. Sten Bergman, *Vildar och Paradisflaglar* [Sălbaticii și păsări ale paradisului], Stockholm, 1954, și în prelucrarea acestuia pentru tineret, *Paradisommadarak nyomában* [Urmărind păsările paradisului], Budapest, 1957, p. 87, 109–110.

⁹ La săpături au luat parte: Z. Székely, de la Muzeul regional Sf. Gheorghe, ca delegat al Academiei RPR, G. Ferenczi, din partea Muzeului raional Odorhei și I. Molnár, din partea Muzeului raional Cristurul Secuiesc. Materialele găsite se află în colecția Muzeului din Odorhei.

¹⁰ Din cauza ravinării generale n-am avut posibilitatea de a determina straturi și nivele de cultură, astfel că materialele ceramice le putem determina din păcate destul de unilateral, numai pe bază de criterii tipologice. Condițiile de săpătură n-au permis, pur și simplu, punerea în valoare și a altor criterii metodologice.

b) Lamă cioplită, cenușie. Pe tășuri nu se observă retușări fine. Materialul: piatră de Lydia (fig. 4/4, nr. inv. 3163).

c) Fragment de lamă cioplită, curbată, de culoare negricioasă. Materialul steatită (?), fig. 4/5, nr. inv. 3164).

d) Lamă cioplită, albicioasă. Pe ambele laturi se observă retușele marginale. Materialul: opal ordinar (fig. 4/3, nr. inv. 3162).

e) Răzuitor în formă de „D“, dur, cioplit, de culoare cenușie închisă. Materialul: piatră de Lydia (fig. 4/, nr. inv. 3165).

f) Fragmente de rișniță din andezit cu piroxen, friabilă. (Nr. inv. 3174—3178).

II. Materialul apărut în săpătură

Secțiunea nr. 1

Secțiunea de cercetare, lungă de 15 m și lată de 1 m se întinde în direcție nord-sud, peste colțul sud-vestic al așezării (fig. 3/1 A). Din această secțiune n-au apărut materiale arheologice.

Secțiunea nr. 2

Lungă de 49, lată de 1 m (fig. 3/2 A), secțiunea aceasta taie întreaga așezare în direcția est-vest. Din ea a apărut ceramică ariuşdeană și idoli zoomorfi de lut ars. Stratul de cultură era mai gros în jumătatea vestică a secțiunii (40 cm), mai subțire în cea estică (20—25 cm). În această parte, înafară de distrugerea artificială, s-a adăugat și o denudare naturală de mai mari proporții, totodată capătul secțiunii marcând și sfârșitul terenului propice așezării, panta pînă acum lină cade dintr-odată în amintita rîpă de pe latura răsăriteană.

Profilul secțiunii nr. 2 prezintă următoarea stratigrafie (fig. 5, profilul secțiunii nr. 2, pe profil nr. 3 „strat cu pietriș“): arina galbenă, neumblată este acoperită de un strat gros de 40 cm de pietriș de rîu de culoare brună, cu oxid de fier. Peste acesta se așterne stratul de cultură cafeniu-închis, gros de 30—40 cm. Acesta este urmat de un strat de humus recent, gros de circa 25 cm.

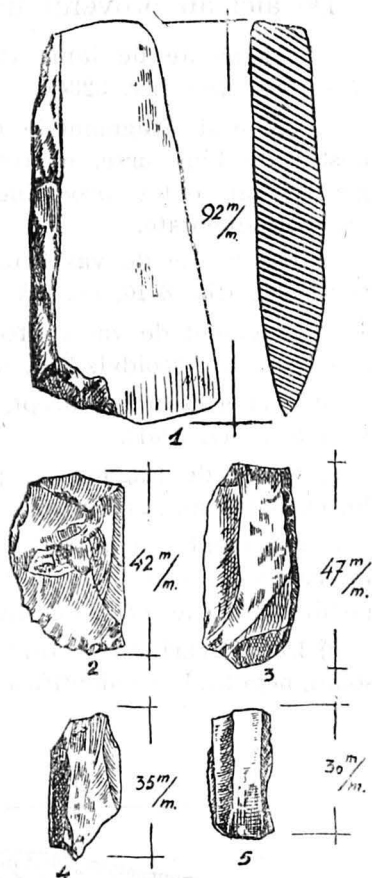

Fig. 4. Unelte de piatră cioplită găsite la suprafață.

De aici au provenit următoarele materiale:

a) Fragmente de lamă cioplită, din cvart, de culoare albicioasă, cu strălucire unsuroasă (nr. inv. 3284).

În general, fragmentele de vase ieșite la lumină din secțiune sînt grosolane, destul de bine arse, confecționate din lut cu degresant. Sînt decorate cu torți găurite sau butoni-proeminențe neperforate. Au apărut doar două fragmente de vase ornamentate.

b) Fragmente de vas brun, cu pereți groși, decorat cu ornament „cu măturica” și alveole (fig. 6/10, nr. inv. 3214).

c) Fragment de vas confecționat din lut slăbit, ars la roșu viu, cu un ornament proeminent, discoidal, lipit ulterior (nr. inv. 3653).

d) Toartă de unghi drept, cărămizie, de la un vas mare lucrat din lut cu degresant (nr. inv. 3281).

e) Mîner de lingură, cu perforare nereușită, terminîndu-se în trei virfuri, din lut cu degresant, ars la roșu (fig. 6/9, nr. inv. 3282).

f) Fragment din latura și fundul unui vâscior mic, ars roșu-brun la exterior și interior, cu peretele ars la negru în partea de sus, cu un buton cu perforarea perpendiculară (fig. 6/12, nr. inv. 3193).

g) Două figurine zoomorfe din lut, arse la brun din lut cu degresant, lucrate grosolan, neputîndu-se identifica animalul ce-l reprezintă (fig. 7/2—3, nr. inv. 3281—3283).

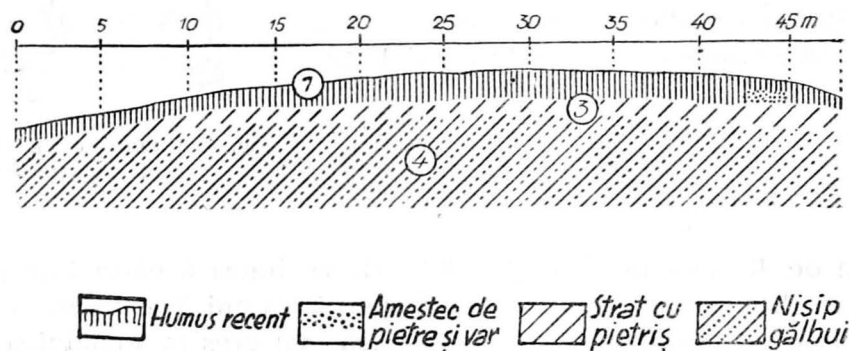

Fig. 5. Profilul secțiunii nr. 2.

Suprafața de 5×30 m

Pentru lămurirea problemei gropilor descoperite în cursul anului 1955, în 1956 am socotit necesară dezvelirea unei suprafețe de 5×30 m (fig. 3 F). Din cauza gropilor ce se iveau în peretele carierei am ales ca loc de săpătură o parte de mal în latura abruptă, estică a așezării, parțial deasupra carierei (în apropierea gropilor cunoscute din 1955, oarecum în continuarea direcției aceloră). Stratul de pietriș al culmii nu acoperea nici în

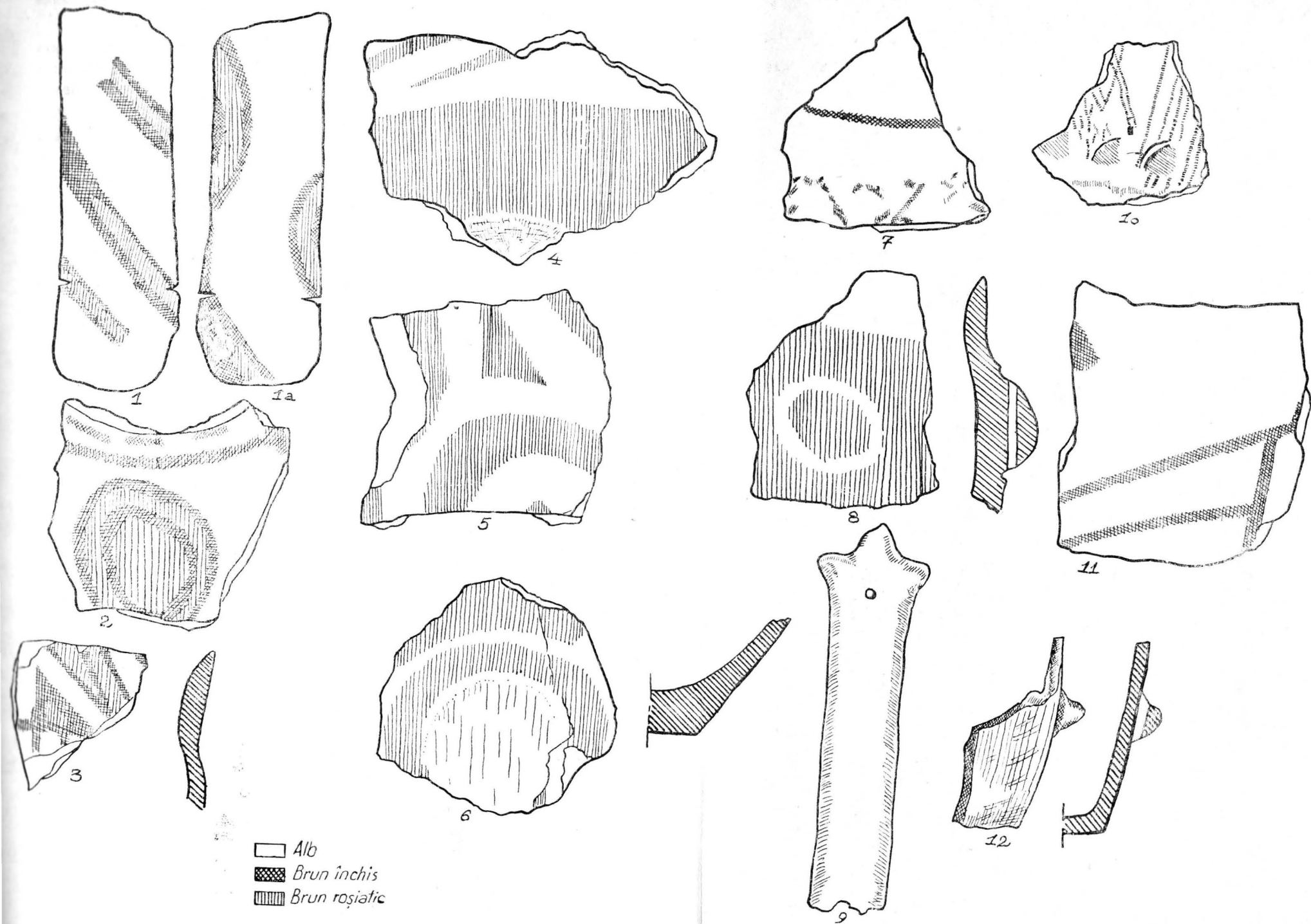

Fig. 6. Fragmente ceramice mai caracteristice găsite cu ocazia săpăturilor.

epoca îndepărtatei așezări această coastă în pantă, astfel că săparea gropilor nu însemna pentru oamenii de atunci un efort deosebit. La desfacerea acestei suprafețe am descoperit cinci noi gropi.

1. Marea majoritate a fragmentelor ceramice apărute în suprafața desfăcută este material ariușdean pictat, mono- sau policrom, sau nepictat. Suprafața unora este lustruită. Tot de aici au apărut două fragmente de vase strecurătoare.

a) Fragment de vas cu proeminență perforată, ars la exterior brun-roșcat, în interior la roșu, ornat la exterior și interior cu linii negre, pictat paralel și cu puncte (fig. 6/11, nr. inv. 3305).

b) Fragment de vas cu proeminență perforată oblic și nu perpendicular, brun la exterior, cu suprafața lustruită, cenușiu la interior (fig. 6/8, nr. inv. 3307).

c) Partea dinspre gît a unui vas ars la roșu, împodobit cu linii pictate în cerc și linie întreruptă pe fond alb (fig. 6/2, nr. inv. 3306).

d) Fragment de vas-strecurătoare. Ars la roșu-cărămiziu.

2. În legătură cu gropile înseși s-au putut observa următoarele:

Groapa nr. 1.

A fost descoperită lângă groapa nr. VI din anul 1955 (fig. 3/1, fig. 8/a). Groapa se află sub humusul actual gros de 25—30 cm, adîncindu-se la 75 cm, cu un diametru de 1 m, în formă de coșniță de albine. În pămîntul ei de umplutură cu pietriș, rămășițe ceramice, urme de cărbuni și bulgărași de vopsea, intrau fișii de nisip gălbui. Pe fundul ei a apărut

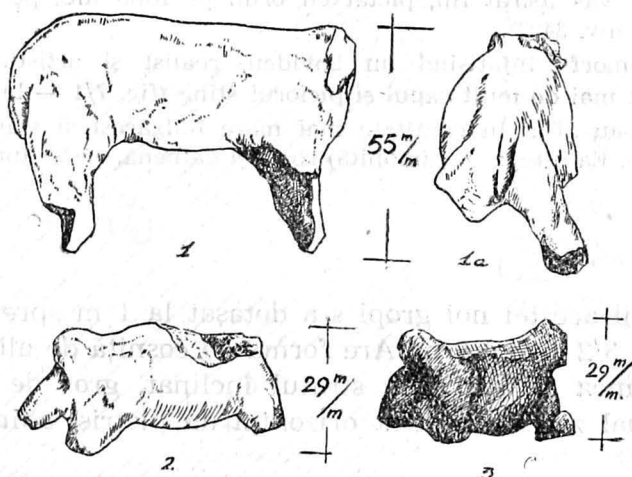

Fig. 7. Figurine zecmorfе găsite în cursul săpăturilor.

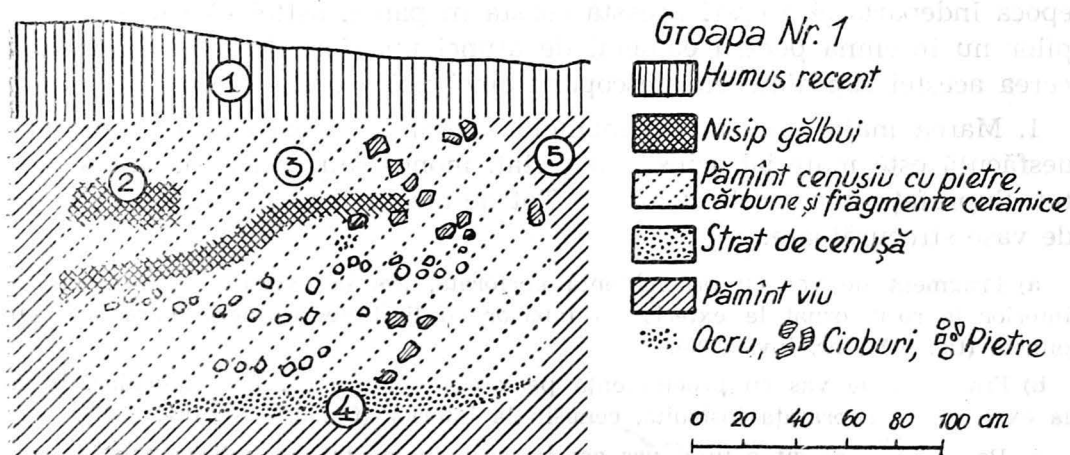

Fig. 8a. Profilul gropilor nr. 1-3.

un strat de cenușă gros de 10—12 cm. Din partea ei nordică am scos o gardină de vatră de foc (de caracter ariusdean).

Cu ocazia curățirii ei au apărut următoarele vestigii:

a) Lamă cioplită, fără retușe marginale, de culoare brună-închisă. Materialul: hematită cu cuarțită (nr. inv. 3441).

b) Fragment de vas cu butoni perforați, cu baza răsfrintă spre interior, lucrat din lut fin. Marginea buzei este neagră, împrejurimile butonului sînt arse la brun (nr. inv. 3425).

c) Partea din marginea și fundul unui vas grosolan, ars la brun cu pereții groși. Exteriorul vasului este ornamentat cu barbotină neorganizată, trasă în formă de virci. Probabil fusese un vas de provizii (nr. inv. 3424).

d) Fragment de vas lucrat fin, pictat cu brun pe fond alb, pe partea exterioară (fig. 6/7 — la, nr. inv. 3423).

f) Figurină zoomorfă înfățișînd un bovideu, realist și artistic lucrată, pictată negru. I s-au rupt mai de mult capul și piciorul stîng (fig. 7/1 — la, nr. inv. 3426).

g) În groapă s-au aflat în cantitate mai mare bulgărași și sfărîmituri de materie colorantă roșie. Ea este ocr (limonită) roșie și galbenă, arsă¹² (nr. inv. 3444—3446).

Groapa nr. 2.

Conturul gurii acestei noi gropi s-a detașat la 1 m spre sud de groapa precedentă (fig. 3/2 și fig. 8/b). Are forma de coșniță de albine. Diametrul 150 cm, adîncimea 85 cm. Sub stratul înclinat, gros de 15—20 cm, al humusului actual zăcea un strat orizontal de petriș, adînc de 4—5 cm.

¹² Acest material a fost prelucrat în cantități mai mari în a doua vîrstă a fierului în cuptorul de redus minereu de fier, dezvelit tot cu ocazia săpăturilor noastre care însă formează obiectul unui alt studiu, în curs de pregătire.

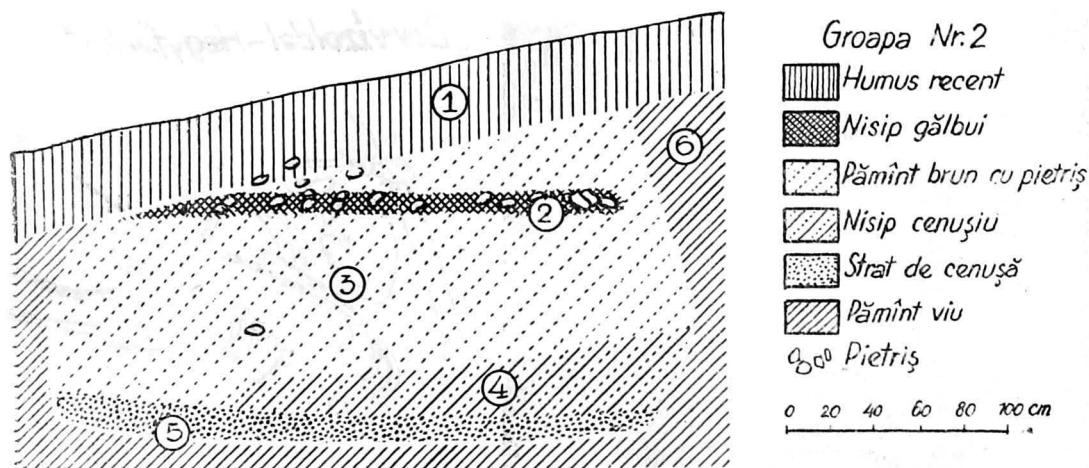

Fig. 8b.

Groapa era umplută de nisip gălbui și cenușiu, ce se distingeau ușor. Pe fund s-a aflat un strat de cenușă gros de 5—10 cm. Din groapă n-a apărut aproape de loc material arheologic.

Groapa nr. 3.

Este în formă de U (sac), 170 cm diametru, 210 cm adâncime. Urmele ei au apărut la marginea carierei de nisip, cu 90 cm spre nord de groapa nr. 1 (fig. 3/3 și fig. 8/c). Sub humusul actual, gros de circa 15 cm,

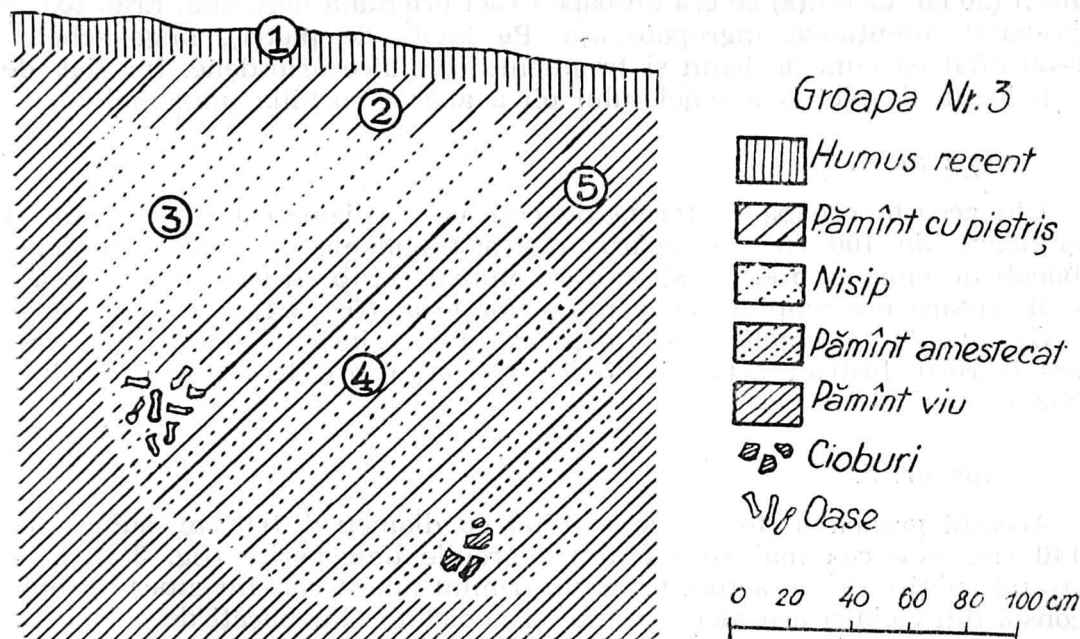

Fig. 8c.

„Borvizöldal-Hegyfarka”

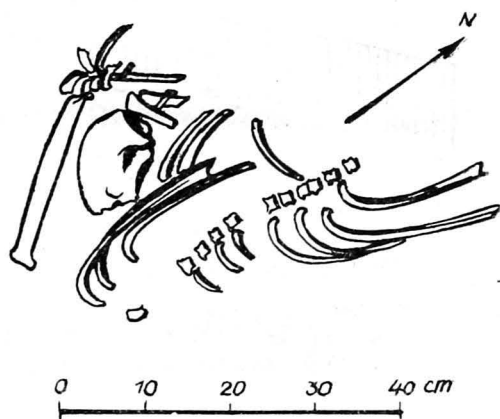

Fig. 9. Scheletul de oaie găsit pe podina de pietriș din groapa nr. 3 (Foto: Z. Székely)

urmează un strat de pietriș subțire, ajuns acolo ulterior, iar sub acesta un strat de nisip galben. Sub acesta, în interiorul gropii, urma o umplutură amestecată din pietriș, cărbuni de lemn și fragmente ceramice. În timpul săpăturii, la 120 cm adâncime, în partea sud-estică a gropii, pe o laviță orizontală formată din pietriș de râu, s-a observat scheletul culcat al unei oi (fig. 9, a—b). Se păstrau mare parte a oaselor. Craniul și o parte a oaselor picioarelor nu se aflau în poziție naturală, ci imediat lângă șira spinării (20 cm distanță) ce era aproape exact orientată nord-sud. Erau foarte probabil intenționat îngropate așa. Pe lavița de pietriș, lângă schelet, s-au aflat cărbuni de lemn și fragmente ceramice ariușdene. Imediat de sub lavița de pietriș a scheletului oii a apărut cochilia unui melc.

Groapa nr. 4.

Din această groapă în formă de coșniță cu diametrul de 180 cm și adâncime de 100 cm, au apărut câteva fragmente ceramice ariușdene, bucăți de chirpic, precum și oase de animale. Sub stratul de humus actual, groapa era umplută cu pământ amestecat (fig. 3/4).

Ca inventar, semnalăm un fragment cu marginea și fundul unui vas, ars la roșu, lustruit brun și alb la exterior, negru la interior (nr. inv. 3523).

Groapa nr. 5.

Această groapă în formă de coșniță, cu diametrul 160 cm, adâncă de 140 cm, este cea mai sudică dintre gropile descoperite (fig. 3/5). Sub stratul subțire de sol actual urma un pământ amestecat. Inventarul gropii constă din cioburi ariușdene pictate și nepictate, din bucăți de chirpic și partea frontală a unui craniu de bovid.

Piese mai însemnate sînt următoarele:

a) Fragment de vas din lut cu degresant puțin, ars la brun, atent lustruit la exterior, cu pictura albă, iar în interior lucrat rudimentar (fig. 6/5, nr. inv. 3528).

b) Fund de vas, ars la brun la exterior, negru în interior, din lut fin, lustruit, cu o fișie albă (fig. 6/6, nr. inv. 3529).

Sprîjinindu-ne pe materialul arheologic prezentat mai sus, vom discuta cîteva probleme legate de rezultatul săpăturilor.

1. Pe „Borvîzoldal-Hegyfarka” purtătorii culturii neolitice Ariușd înțemeiaseră o așezare permanentă. Deoarece nu s-a putut sesiza decît un singur strat de cultură, probabil că viața așezării n-a putut fi însă de lungă durată.

Nici în culegerea de suprafață, nici în materialul ivit la secționarea culmii n-au apărut fragmente de vase pictate. În schimb din gropile de pe latura abruptă, estică, precum și din suprafața dezvelită, s-au ivit cioburi de caracter ariușdean, pictate în una sau mai multe culori. Material mai bogat a dat teritoriul aflat spre sud de linia dintre capătul estic al secțiunii nr. 2 și marginea nordică a gropii nr. 1, teritoriu extins pînă la groapa nr. 5. Spre sud de marginea nordică a gropii nr. 5 materialul scade considerabil, încetînd cu totul ceramica pictată la nord de linia dintre capătul răsăritean al secțiunii nr. 2 și marginea de miază-noapte a gropii nr. 1.

Caracterizarea dată de Ferenc László pentru tipul așezărilor ariușdene¹³ este întru totul valabilă și pentru așezarea noastră, lipsind numai elementele de fortificație ce ar fi împiedecat pătrunderea prin regiunea șeii.

Locuitorii așezării au putut pătrunde, probabil, dinspre Ariușd, pe valea Oltului, care constituie o comunicație comodă între această așezare și Ariușd, precum și cu celelalte așezări din regiune¹⁴.

Materialul așezării noastre este nu numai sărăcăcios, dar și calitativ slab, s-au găsit puține forme de vase, iar execuția lor este slabă.

2. O parte a gropilor desfăcute la finele anului 1955 cuprindeau și rămășițe de înmormîntări chircite. După mărturia cetățeanului Gábor Bakcsi, împreună cu scheletele s-au ivit și fragmente de vase pictate (de caracter ariușdean). Pe baza acestora, încă atunci se ridicase problema, dacă nu avem de-a face cu înmormîntările, cu riturile funerare ale oamenilor culturii Ariușd? La această întrebare ar fi trebuit să răspundă săpătura din anul 1956. Din păcate, nici acum nu putem răspunde sigur și hotărît. În acest domeniu săpătura n-a adus un rezultat satisfăcător. Dintre gropile desfăcute în săpătura din 1956, cu excepția gropii nr. 3 (care conținuse un schelet de animal), nici într-una din celelalte nu s-au aflat schelete umane sau de animale, ci doar oase de animale risipite. Totuși, credem că sîntem îndreptățiți să presupunem că oameni ai culturii Ariușd au fost înmormîntați în gropile descoperite.

¹³ În *Dolj* Cluj, II, 1911, p. 184.

¹⁴ M. Roska, *Repertorium*, p. 325, pe baza hărții-schiță nr. VII; a se vedea și : idem. *ibidem*, p. 334, schița nr. XII; idem, *Az erdélyi őskori festett agyagművesség. Die prähistorische bemalte Keramik in Erdély (Siebenbürgen)*, în *Közlemények* - Cluj, II/1, 1943, p. 62, 67, nr. 21. — Trebuie să notăm însă că localitatea *Caja* este trecută greșit în rîndul așezărilor de caracter ariușdean, deoarece ceramica provenită de pe teritoriul acestei comune este de tip Petrești.

Acestea le presupunem pe baza următoarelor:

a) Nici în 1955, nici în 1956 din gropi n-au apărut alte vestigii ceramice, dintr-o epocă mai târzie, înafară de cele ariuşdene. Măcar că, dacă presupunerea noastră ar fi nejustă, necondiţionat ar fi trebuit să apară şi urme ceramice de alt caracter printre ele. Această observaţie este sprijinită de încă una: nu numai din gropi, dar nici de pe cuprinsul întregului platou n-au apărut nici un fel de vestigii arheologice din alte epoci, cu excepţia rămăşişelor unui cuptor de redus minereul de fier, din epoca Latène timpurie, care este un obiectiv cu totul aparte şi situat într-o zonă care n-a mai furnizat de loc materiale ariuşdene.

b) O probabilitate ar putea surveni din partea funcţionării de odinioară a cup-torului de redus minereul de fier, din faza timpurie Latène, descoperit în partea de nord a suprafeţei de 50×30 m. Însă acesta, după mărturia urmelor, a fost folosit un timp atît de scurt, încît mormintele apărute nu le putem pune pe seama lucrătorilor ce ar fi muncit odinioară aici.

3. Problema vestigiilor culturii Gorodsk—Usatovo. Pe baza fragmen-tului de buză de vas tip Gorodsk—Usatovo, apărut în 1955, presupusesem anticipat ajungerea pînă aici a elementelor acestei culturi. Nici această problemă n-am reuşit s-o clarificăm. În săpătura din 1956 a apărut în total un singur fragment nesigur (cu pictura mult ştearsă) aparţinînd cu eventualitate acestei culturi. În ceea ce ne priveşte, noi nu-l considerăm încă probabil. De fapt cele mai multe staţiuni Cucuteni A, după încetarea vieţii lor, rămîn nelocuite, cu excepţia cîtorva puncte mai însemnate. De pildă în aşezarea de tip Cucuteni A de pe Podişul moldo-venesc, din valea Prahovei, nu este nici o urmă de supravieţuire în fazele Cucuteni AB şi B. De asemenea în Transilvania, în cadrul grupului ariuş-dean, fazele mai noi cucuteniene sînt reprezentate doar prin urme extrem de rare, sporadice (în urma săpăturilor din 1955 de la Leţ, cîteva asemenea fragmente au intrat în Muzeul din Sft. Gheorghe), astfel că poate fi vorba cel mult de o scurtă vieţuire a purtătorilor acestei culturi, pătrunşi prin pasul Oituzului în „colţul“ nord-estic al bazinului Trei Scaune. Apare deci clar că între Cucuteni A şi AB, precum şi între fazele ulterioare nu există continuitate de locuire, asemănările şi deosebiri în întregul teri-toriu în discuţie fiind de explicat ca fluctuaţii migratorii^{14a}. Totodată, în cazul unei noi locuiri a aşezării, într-o epocă ulterioară, fie această locuire de cît de scurtă durată, trebuia să aflăm mai multe urme (cum, de pildă şi atelierul de prelucrare a fierului care, fără doar şi poate, a funcţionat foarte scurt timp, a dat relativ numeros material).

4. Pe baza materialului destul de sărăcăcios, putem să stabilim doar următoarele în legătură cu viaţa economică a aşezării.

Locuitorii aşezării îşi confecţionau singuri uneltele. La confecţionarea uneltelor au încercat să folosească toate materiile posibile (din cele opt unelte de piatră amintite figurează şase roci diferite). Materialul litic necesar şi-l procurau din împrejurimi, în primul rînd din porţiunea dinspre Tălişoara a văii pîriului Kormos-Lángos sau din văile laterale din această porţiune.

^{14a} R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936—1948*, în *Biblioteca de arheologie*, nr. I, Bucureşti, 1957, p. 345.

Tot din împrejurimi își procurau materialul colorant necesar vopsirii vaselor. În porțiunea de deasupra locului Filia a văii Kormos-Lángos se cunosc și astăzi locuri de apariție a materiei colorante. Cu alte cuvinte: încercau să se sprijine pe „resurse locale”. Această, în schimb, ne lasă să tragem concluzia: n-au realizat de loc sau numai în foarte redusă măsură relații de schimb cu locuitorii așezărilor învecinate.

Locuitorii așezării cultivau de bună seamă și pământul. Aceasta o atestă fragmentele de rîșnițe de diferite dimensiuni, aflate în număr mai mare, servind la prelucrarea produselor agricole.

Înafară de agricultură, creșteau și vite. Aceasta o dovedesc oasele provenind de la diferite animale, aflate în asociere cu materialele ceramice. După cum reiese din materialul osteologic, puteau să cunoască și să crească vitele cornute, care puteau să fie principalele lor animale domestice. Această concluzie o putem trage din situația predominantă a resturilor acestora. [Caracterul predominant al vitelor cornute poate fi observat — cu excepția cîtorva așezări — și la noi și în străinătate. Explicația o putem căuta în faptul că bourul care stătuse la baza domesticirii a fost frecvent pe teritoriul culturii, ușor de îmblînzit, iar vitele cornute puteau fi întreit folositoare (carne-lapte-forță de muncă)¹⁵.]

După vitele cornute, animalul crescut în număr mai însemnat era oaia (dacă nu cumva ea era principalul lor animal?). Oile erau crescute nu numai pentru lînă, ci și pentru carnea și laptele lor, alături de vitele cornute. Aceasta ar dovedi-o cele două fragmente de vase strecurătoare apărute în săpătură — precum și gropile ce presupunem că în parte au servit la afumatul cărnii (vezi mai jos).

Sprijinindu-ne pe numărul oaselor de cai sălbatici (preistorici), putem risca și presupunerea: începuse deja și domesticirea calului, deși, după stadiul actual al cercetărilor, aceasta este o problemă încă deschisă.

Înafara acestora mai cunoșteau și țineau porci și ciini.

Cu vînătoarea se mai ocupau într-o măsură însemnată și probabil și cu pescuitul. Aceasta o putem deduce din caracterul predominant al oaselor de animale sălbatice. (În secțiunea nr. 2 au apărut oase de mistreț, eventual și zimbru(?), în dezvelirea de suprafață oase de cerb, în groapa nr. 4 oase de cerb (*Cervus elaphus*), în groapa nr. 5 oase de căprioară(?). Din păcate, nu dispunem de nici un fel de dovezi sigure în legătură cu pescuitul. Deocamdată putem numai să-l presupunem, pe baza apropierii apei curgătoare și a celor constatate în alte așezări.

4. În legătură cu scheletul aproape complet de oaie apărut din groapa nr. 3 putem spune următoarele. Luînd în considerare starea scheletului, depunerea lui (pe laviță construită din pietriș de rîu), forma gropii (U-formă de sac), comparînd această formă cu cea a celorlalte gropi apărute în 1955 și 1956, credem că nu greșim presupunînd că avem de-a face cu urmele unui sacrificiu de animal, cunoscut și uzitat și în alte părți.

Este greu de închipuit că dacă aveam de-a face doar cu resturi alimentare, oasele le-am fi găsit fiecare în conexiunea lor ana-

¹⁵ S. Bökönyi, *Die frühalluviale Wirbeltierfauna Ungarns (von Neolithikum bis zur La Tène-Zeit)*, în *Acta Arch.*, IX, 1959, p. 39 – 102.

tomică, în poziție naturală (cu excepția craniului și a unor oase lungi). Ca și în alte cazuri, oasele ar fi trebuit să le aflăm și aici neapărat împrăștiate, aruncate în dezordine cum erau și celelalte gropi și ar trebui să fie reprezentate mai multe specii.

Spre aceeași concluzie ne duce și lavița lucrată îngrijit din pietriș de râu, care purta scheletul oii. În cazul neritual — adică resturi alimentare — aceasta evident n-ar mai fi fost necesară. De altfel, acest fenomen nu este necunoscut în literatura de specialitate, după cum o vom arăta mai jos. Lavița nu poate fi privită ca rămășiță de vatră, deși aceasta ne-ar lăsa s-o presupunem bucățelele de cărbune de lemn aflate pe ea, deoarece pe suprafața ei și pe oase nu s-au observat de loc urme de ardere.

Deoarece această constatare este deosebit de importantă în legătură cu chestiunea în discuție. (a se vedea cele spuse de noi anterior în legătură cu acestea) credem necesar să ne ocupăm mai pe larg cu această problemă, în parte pentru mai buna ei cunoaștere în esență, în parte pentru elucidarea celor spuse.

Din foarte multe părți ale globului pămîntesc și din epoci felurite este cunoscută sacrificarea și inhumarea rituală a animalelor. Deocamdată nu se cunoaște dacă animalele erau mai întîi sacrificate și după aceea așezate — tot într-un cadru ritual sau în lipsa acestuia — în groapa de mormînt dinainte pregătită. ori animalele vii erau pur și simplu inhumate și în timpul inhumării s-ar fi ținut ritualul. La tot cazul pare mai plauzibilă prima presupunere.

Din literatura de specialitate cunoaștem pînă acum, în ordine cronologică, următoarele înmormîntări neo- și eneolitice de animale: din cadrul culturii Criș, pe teritoriul R.P. Ungare, cerb înmormîntat¹⁶; din aria culturii ceramicii liniare, la Hurbanovo (Slovacia de sud), dintr-o groapă desfăcută, un schelet de cîine, cu fragmente de oase lângă el, acoperit fiind de pămînt. După părerea autorilor, este vorba de inhumare intenționată a animalului¹⁷.

Dintr-o așezare de tip Tisa de la Lebő-Lebőhalom (R.P. Ungară) sub mormîntul nr. 3. respectiv în apropierea acestuia, s-a descoperit cu ocazia săpăturilor scheletul chircit al unui cîine¹⁸.

Din perioada Cucuteni AB se cunoaște de la Traian craniul unui tăuraș. Groapa mai conținea, înafară de acesta, urme de arsură, cenușă, vase sfărîmate, unelte și oase. Aproximativ contemporană cu această descoperire poate fi cea de la Pan-šan (R.P. Chineză), unde săpăturile au scos la iveală fragmentul craniului unui ied¹⁹.

În aria culturii ceramicii pictate sud-morave, care înflorea aproximativ în aceeași perioadă, avem de asemenea date despre obiceiuri asemănătoare de înmormîntare de animale. La Snihotice (R.S. Cehoslovacă)

¹⁶ J. Banner, *Hódmezővásárhely története a honfoglalásig* [Istoria orașului Hódmezővásárhely pînă la epoca pătrunderii ungarilor], Szeged, 1940. Lucrarea aceasta o cunoaștem din : idem, *Die Pécelér Kultur*, în *ArchHung*, XXXV, 1956, p. 206. A se vedea și idem, *Das Tisza-, Maros-Körös-Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit*, Szeged, 1942, p. 57. Autorul nu precizează locul descoperirii.

¹⁷ C. Ambros, B. Novotný, *Nález kostry psa obdobi volutové keramiky v Hurbanove na Slovensku. Trouvaille d'un squelette de chien de l'époque de la céramique spiralee faite à Hurbanovo*, în *AR*, V/2-4, 1953, p. 447-450, 569.

¹⁸ O. Trogmayer, *Ásatár Tápt-Lebőn* [Săpături la Tápt-Lebő], în *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1957, p. 28.

¹⁹ H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 423-424.

într-o groapă s-au aflat schelete de doi indivizi tineri. Zăceau în poziție chircită. De sub un schelet a apărut un schelet de ciine. Datarea mormintului este asigurată de un fragment pictat, fusaiolă, fragment de topor de luptă și rișniță. Mormintul provine din perioada mai nouă a culturii ceramicii pictate sud-morave²⁰.

O descoperire asemănătoare, foarte însemnată pentru noi, incert datată, dar foarte probabil din epoca neolitică, este cunoscută de la Bergholz, din valea Randow, în Pomerania. Aici a apărut scheletul absolut neatins al unei oi de $1\frac{1}{2}$ — $1\frac{3}{4}$ an. În imediată vecinătate s-au descoperit morminte datînd din epoca timpurie a bronzului, cu ciste de piatră, și altele din epoca timpurie a fierului, acoperite cu lespezi de piatră. Animalul zăcea pe partea dreaptă, cu capul la nord și picioarele dinapoi spre sud. Capul nu i se împreuna cu șira spinării, ci se afla la circa 20 cm spre stînga de acesta. Nu s-a putut stabili dacă capul fusese intenționat așezat acolo sau ajunsese întîmplător. Picioarele animalului erau protejate de pietricele așezate dedesubt. În cistă s-au mai aflat două vase de lut, iar sub acestea fragmentul tortii unui vas de lut. Cu alte cuvinte, cu mici modificări regăsim în această descoperire aproape identicul înmormîntării oii noastre de la Doboseni²¹.

De la sfîrșitul epocii neolitice sînt cunoscute la Cörmigk (Germania) șapte morminte, respectiv două gropi cu oase arse de vite. Cele două gropi mari ce ne interesează conțineau, înafara oaselor arse de vite, urme de cărbuni de lemn, fragmente de vase și de podine. Contemporaneitatea celor două morminte, înafara faptului că sînt la mică distanță și de aceeași adîncime, o confirmă în mod deosebit și faptul (neobișnuit) că rămășițele osoase aflate în ele aparțin aceluiași individ²².

Din epoca tîrzie a neoliticului datează așezarea de lingă Gross-Csernossek (R.S. Cehoslovacă). În această stațiune s-a dezvelit un mormînt cu doi ciini. Craniile le erau cu grijă sprijinite de o placă de piatră așezată dedesubt²³.

Din epoca cuprului, înmormîntări de animale se cunosc de la Hódmezővásárhely-Szakálhát (R.P. Ungară). Lingă scheletul feminin al mormintului nr. 1 s-a aflat partea anterioară a unei oi înmormîntate cu capul lipsă, iar puțin mai departe era partea dinainte a unui schelet de ciine, împreună cu craniul²⁴.

La Jordansmühl (R.S. Cehoslovacă), ca înmormîntare din epoca cuprului, s-a descoperit un *Bos primigenius* și cinci schelete de ciine, iar în apropierea lor un craniu de copil²⁵.

²⁰ J. Schráníl, *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*, Berlin—Leipzig, 1928, p. 51.

²¹ G. Wilke, *Über Tierbestattungen in vorgeschichtlicher Zeit*, în *Festschrift zum 25 jährigen Bestehen des Geschichts- und Altertumsvereins zu Grimma*, Grimma, 1926, p. 20; idem, *Tierbestattung*, în M. Ebert, *RL*, vol. XIII, Berlin, 1929, p. 301.

²² R. Laser, *Neolithisch-frühbronzezeitliche Gräber und slavischer Reihengräberfriedhof bei Cörmigk, Kr. Bernburg*, în *Ausgrabungen und Funde*, 4/1, 1959, p. 36—42.

²³ G. Wilke, *ibidem*.

²⁴ J. Banner, *A hódmezővásárhelyi múzeum ásátásai 1935-ben — Die Ausgrabungen des Museums von Hódmezővásárhely in Jahre 1935 in Dolg Szeged*, XIII, 1937, p. 53; idem, *Die Pécelér Kultur*, p. 207.

²⁵ V. G. Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929, p. 89.

Din perioada culturii Pécel, respectiv Baden, s-a descoperit la Bogojeva (R.S.F. Iugoslavă), în mormîntul nr. 2. un schelet omenesc și unul de animal, în așezarea de tip Baden de acolo. Mărimea scheletului de animal corespundea unei vite. Este demn de amintit că fundul mormîntului fusese podit cu fragmente ceramice așezate unul lîngă altul, ornamentate și neornamentate, de multe ori fiind două fragmente unul peste celălalt. Înafară de aceasta, atît cadavrul omului, cît și cel al animalului fuseseră acoperite cu cioburi²⁶.

Din aceeași perioadă este înmormîntarea de animal cunoscută de la Üllő (R.P. Ungară). În hotarul dintre comunele Üllő și Vecsés, de lîngă o groapă cu resturi, circa la 55 cm adîncime s-a găsit un schelet de animal. După determinarea lui Sándor Gallus este vorba de un animal înmormîntat. Se specifică însă că scheletul zăcea în stratul de cultură al așezării de odinioară și nu în groapa cu resturi. Deoarece nu se poate susține fără rezerve contemporaneitatea cu așezarea, Gallus le socotește din aceeași perioadă pe bază de analogii dintr-o așezare asemănătoare din Polonia²⁷.

O descoperire din aceeași perioadă este cunoscută de la Hódmezővásárhely-Bodzáspart (R.P. Ungară). În urma săpăturilor s-au descoperit cinci schelete de vite cornute. Toate cinci erau morminte de sine stătătoare. Scheletul unui animal se afla sub o vatră acoperită cu dărîmături arse și cioburi, iar celelalte trei se aflau în gropi cu resturi menajere²⁸.

La Ószentiván (R.P. Ungară), la locul nr. VIII de descoperire s-a găsit o înmormîntare de animal, datînd probabil din epoca culturii Pécel. Datarea ei este însă nesigură²⁹.

Săpăturile de la Alsónémedi (R.P. Ungară), s-au încheiat cu rezultate importante. Împreună cu numeroasele resturi osteologice umane s-au aflat și oase de animale. În mormîntul nr. 3 erau două schelete omenești, cu dublu inventar de oase de animal. Scheletele umane erau culcate față-în-față, în poziție chircită. Spre sud de scheletele umane zăceau scheletele a două vite cornute, față-n-față (deci imitînd poziția scheletelor omenești). În mormîntul nr. 28 s-a desfăcut un schelet bărbătesc, chircit pe partea stîngă. Spre est de el erau înmormîntate două vite cornute a căror capete se atingeau. Animalul mai mic zăcea pe partea dreaptă, cel mai dezvoltat pe partea stîngă, cu picioarele întinse unul spre celălalt. Spre mijlocul șirii spinării animalului mai mare, în partea exterioară, au fost găsite două pietre de rîșnițe. Nu încăpea nici o îndoială asupra înmormîntării simultane a animalelor cu oamenii³⁰.

²⁶ Gy. Cziráky, *A bogojevai őstelepről* [Despre stațiunea preistorică de la Bogojeva], în *AE*, XVIII, 1898, p. 256—257.

²⁷ S. Gallus, *A Magyar Nemzeti Múzeum néhány újabb ásatása. Quelques fouilles nouvelles du Musée National Hongrois*, în *AE*, ser. II, vol. I, 1940, p. 140—141.

²⁸ J. Banner, *Báleni sírok Hódmezővásárhelyen, a Bodzásparton. Graves of the „Baden” Culture at Hódmezővásárhely on the Bodzáspart*, în *FoliaArch*, I-II, 1939—1940, p. 13—14.

²⁹ J. Banner, *Die Pécelér Kultur*, p. 207.

³⁰ J. Korek, *A Badeni-kultúra temetője Alsónémedin. 1. Régészeti feldolgozás* [Cimitirul culturii Baden de la Alsónémedi. 1. Prelucrare arheologică], în *A MTA II., Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei*. 3. Muzeológiai sorozat. I. köt. 1. sz. Régészeti [Comunicările Secției a II-a de Științe social-istorice a Academiei de Științe Ungare. 3. Seria muzeologică. Vol. I, nr. 1, arheologie], Budapest, 1951, p. 44—52. Cf. și J. Korek, *Ein Gräberfeld der Badener Kultur bei Alsónémedi*, în *ActaArch Bp*, I, 1951, p. 37—43; S. Bökönyi, *Untersuchung der Haus-tiefunde aus dem Gräberfeld von Alsónémedi*, în *ActaArch Bp*, I, 1951, p. 72—79.

În cimitirul aparținând de asemenea culturii Pécel, de la Budakalász (R. P. Ungară), în mormîntul nr. 3 zăceau alăturate două schelete umane privind spre sud. Spre sud de acestea, cu capul întors de asemenea spre miază-zi (deci imitînd și în acest caz poziția oamenilor), au fost găsite schelete a două vite cornute culcate pe burtă³¹.

Înmormîntări asemănătoare de animale cunoaștem și din aria culturii Złota, în mare parte contemporană cu cultura Pécel. Chiar de la Złota (R.P. Polonă) de la locul numit „Nad Wawrem“, a ajuns cunoscută înmormîntarea izolată (eventual rituală) a unui om, în groapa locuinței nr. 312, în asocierie cu cinci schelete de ciine³². Înafară de acesta, la Złota din mai multe sute de gropi de gunoi și locuințe s-au descoperit un număr din păcate necunoscut de morminte de om și animal sau numai de animale. S-au descoperit schelete de vite cornute, cai, ciini, oi, astfel că trebuie să presupunem mai multe morminte. Majoritatea descoperirilor provin de fapt de la Złota, dar lucruri similare se cunosc și din aria așa-numitei culturi a Poloniei Mici. De pildă, la Książnice Wielkie au apărut două schelete de porci cu picioare strînse. Lîngă unul, asemănător inventarului mormintelor omenești, era o ceașcă cu picior. Această împrejurare demonstrează în mod clar că și aici este vorba de o înmormîntare rituală³³.

Întrucît unele aspecte ale descoperirilor de la Weissenfels³⁴ (Germania) oferă posibilități de asemănare cu descoperirile de la Doboseni, credem că este necesar să prezentăm elementele esențiale ale descoperirii de aici ceva mai pe larg. Deosebit de interesante apar din acest punct de vedere gropile-morminte de formă rotundă și mai rar ovală, cu diametre care variază între 1,40 și 2,60 m. Adîncimea lor este de asemenea variabilă: de la 1,60 m pînă la 3,50 m. Dimensiunea gropilor-morminte care întrece pe cea a colibelor, nu este întîmplătoare, ci stă în legătură cu îndeplinirea unor practici de ritual, ca și cu importanța persoanelor înmormîntate. În aceste gropi, pe lîngă schelete umane, se găsește ceramică corespunzătoare celei aflate în colibe, însă de cantitate mai mare și din pastă mai fină. Unele din aceste vase, sparte ritual, s-au putut întregi. Ca unelte s-au găsit mai ales rîșnițe fragmentare și o singură dată o lamă de silex. Surprinzătoare este însă cantitatea de oase și schelete de animale domestice: craniile cărora le lipsesc de obicei maxilarele inferioare, oasele părților dinapoi, spinări din care se păstrează uneori întreaga coloană vertebrală, ca și oase sparte. Aceste oase provin, în special, de la bovine, și mai rar de la oi, capre, porci și ciini. Cu puține excepții, toate animalele sacrificate sînt tinere. Se observă o ordine prestabilită în legătură cu aceste depuneri din gropi.

³¹ J. Banner, *op. cit.*, 1. c.

³² K. Wodzicki, *Studia nad prehistorycznymi psami Polski-Studien über vorgeschichtliche Hunde Polens*, în *Wiad Arch.*, XIII, 1935, p. 42.

³³ J. Zurowski, *Neue Ergebnisse der neolithischen Forschung im Südwestpolnischen Lössgebiet*, în *PZ*, XXI, 1930, p. 15; K. Jazdzewski, *Neoliticzne groby Zwierzec z Kujaw*, în *Z Otolhani Wiekow*, XI/3, 1936, p. 42, 45, 47. — Această ultimă lucrare o cunoaștem numai din mai sus pomenitul articol al lui S. Gallus.

³⁴ H. Behrens, *Eine Siedlung und Begräbnisplatz der Trichterbecher-Kultur bei Weissenfels an der Saale*, în *Jahreschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte*, XXXVII, 1953, Halle (Saale), p. 67–108. — Lucrarea nu o cunoaștem, decît din amplul și foarte bine venitul articol al Hortensei Dumitrescu, *Afinități între cultura „Trichterbecher“ și cultura „Cucuteni-Tripolie“*, în *SCIV*, VI/3–4, 1955, p. 913–923, de unde cităm anumite părți chiar textual.

Uneori, gropile au pe fund câte un strat de arsură de 1—2 cm, iar alteori mai multe pietre plate sînt așezate în cerc.

Cea mai importantă, prin bogăția conținutului și implicit prin dimensiuni, este groapa nr. 27, care, începînd de jos în sus, la adîncime de 3,40 m, conține întîi un strat de arsură, apoi un grup de pietre așezate în cerc, după aceasta un strat de oase și schelete de animale, gros de 0,40—0,50 m, și deasupra acestuia, la adîncimea de 2 m, două schelete chircite: un adult (bărbat) și un copil care se ating prin tălpile picioarelor. Mai sus, la adîncimea de 1,50 m, s-a găsit un schelet de copil, așezat în poziție întinsă, însă întors cu fața în jos, iar la 1,20 m adîncime, un schelet de femeie, așezat de asemenea pe pîntece, avînd genunchii ușor îndoiți, labela picioarelor îndreptate spre apus și capul întors spre răsărit. Pe lîngă acest mormînt multiplu, există un exemplu de mormînt dublu (nr. 6), mamă și copil, femeia în vîrstă de 40 de ani, iar copilul în vîrstă de 10 ani. Celelalte șapte sînt morminte individuale, mai simple în privința inventarului respectiv. Nota comună cea mai caracteristică a acestor morminte o constituie mulțimea oaselor de animale domestice. După tabloul statistic și procentajul făcut, 80% sînt oase de vite cornute, 10% schelete și oase de cîini domestici, iar restul de oase 10% se împarte între oasele de oaie, capră și porc. Calul este reprezentat prin dinți singuratici, în groapa nr. 20 și în coliba nr. 33. Nu s-a putut însă preciza dacă acești dinți provin de la cai domestici sau sălbatici. Este neîndoios că această mare cantitate de oase de vite cornute arată marea însemnătate pe care creșterea vitelor o avea în gospodăria tribului din această așezare. Interesant este faptul că, în al doilea rînd, așa cum a dovedit-o procentajul, stînd însă cu mult înapoia primei categorii, se află cîinele, de un tip uniformizat, aparținînd, faunei Lagoda.

Dacă procentul mare de oase de vite cornute din morminte ca și studierea condițiilor de pășunat ale regiunii, pentru etapă neolitică corespunzătoare, impun ca o concluzie imediată constatarea că în economia așezării neolitice de la Weissenfels, creșterea vitelor reprezenta factorul dominant, totuși sînt destule elemente care dovedesc că și cultivarea plantelor era practică aici cu ajutorul unui plug primitiv, ceea ce arată un nivel mai ridicat de dezvoltare. Pe lîngă aceste îndeletniciri principale, așa cum s-a observat și în alte stațiuni de acest fel, din Germania centrală, vînătoarea și pescuitul se exercitau numai ocazional.

În ceea ce privește tipul de înmormîntare de la Weissenfels se observă că este vorba de un obicei frecvent în această vreme, explicabil de altfel prin supraviețuiri din epoci și mai vechi, și anume de înmormîntările în cuprinsul așezărilor și uneori chiar în colibe. Se pune problema dacă legătura spațială, așa cum s-a specificat, între coliba nr. 26 și groapa nr. 27 nu ar putea constitui un element pentru documentarea unei faze tranzitorii între mormintele de la case și cele din preajma lor. Trebuie notat că și în grupul „sudic” al acestei culturi din Polonia Mică, în așezarea asemănătoare de la Ćmielów—„Opatów” în cea mai mare colibă (nr. 140), s-a descoperit o nișă săpată lateral, în care s-au găsit scheletele răvășite a trei persoane: bărbat, femeie și copil, cu oase de vite împrejur, ceea ce reprezintă o situație analoagă în privința modului de

săpare a celor două morminte (Ćmielów și nr. 27 de la Weissenfels), cît și a adiacenței lor față de colibe. Totodată s-ar putea face și o apropiere între aceste morminte și mormintele de tipul „cu nișă” din cultura Złota.

Ceremonialul desfășurat la înmormîntare pare să fi fost destul de complicat. Studiul încheieturilor oaselor și al dinților de animale a arătat că animalele sacrificate, lovite puternic în frunte, erau mai ales animale tinere. Oasele sparte, din care s-a scos măduva, sînt o dovadă că cei rămași în viață participau la ospățul funebru. Capetele de vite din care, după cît se pare, nu se scosese creierul, ca și faptul că, de cele mai multe ori maxilarul lipsește, denotă diferite credințe și practici magice. Nu poate fi aici vorba numai de grija de a aproviziona cu hrană pe cei decedați, așa cum indică oasele de animale găsite în preajma mortului. Cantitatea mare de schelete de animale presupune aducerea unor jertfe de caracter mai pompos, față de anumite forțe care trebuiau să protejeze pe cei morți și pe cei vii. De asemenea, vetrele de pe fundul gropilor pe care s-au găsit boabe carbonizate și semințe de plante, ca și cercul de pietre, stau în legătură directă cu acest sens al jertfelor, și nu atît cu credința că trebuia să li se asigure morților puțința de a se încălzi. De altfel, între vatră și scheletele umane stă un strat gros de 0,50 m format din oasele animalelor jertfite.

Valorificarea datelor pe care le oferă aceste morminte, întrucît nu s-au păstrat decît nouă morminte, nu poate duce desigur decît la concluzii de un caracter relativ. Astfel, se observă că scheletele sînt așezate în poziție chircită, morții fiind de obicei culcați pe dreapta. Orientarea este variată: pentru scheletele de femei predomină așezarea cu capul la VSV și picioarele la ENE, iar privirea la sud. Pentru bărbați, poziția mai frecventă este NE-SV și E-V, capul fiind la E sau NE, picioarele la SV și V, iar privirea la N.

Mormîntul dublu nr. 6 face să se presupună înmormîntarea simultană a mamei și a copilului prin uciderea acestuia la moartea mamei. Faptul este posibil, fiind întărit prin analogii etnografice și poate fi privit ca o rămășiță a vremii matriarhale. Totuși, stadiul de evoluție și respectiva structură socială a tribului de la Weissenfels sînt indicate de mormîntul din groapa nr. 27. Printr-o argumentare strînsă, folosind toate elementele date de conținutul acestui mormînt multiplu, se poate susține teza că în mormînt a fost îngropat un personaj cu rol de seamă în viața locuitorilor, probabil șeful tribului. Numărul mare al animalelor sacrificate, între care se deosebesc 19 cranii de vite cornute, 10 schelete de cîini etc., în comparație cu numărul lor mai redus din celelalte morminte, arată desigur o diferențiere socială. Problema esențială care se pune: dacă poate fi vorba de o primă înmormîntare principală și de sacrificarea unor însoțitori ai mortului, este rezolvată prin observarea solurilor și a profilului gropii, în sensul celei de-a doua soluții. În sprijinul acestui punct de vedere stă și faptul că dintre scheletele de adulți cel care ocupă o poziție centrală și are o așezare rituală normală este scheletul de bărbat. Deși nu se poate preciza gradul de rudenie al acestuia cu femeia și cu cei doi copii, este învederat că între toți a existat o anumită legătură. Împrejurarea puțin

obișnuită că femeia și copilul mai mare (de 7—8 ani) au fost așezați înadins cu fața în jos, poziție care este interpretată prin datele etnografice ca izvorită din nevoia de a împiedica efectul așa zisului „deochiu” asupra celor rămași, ca și din credința că în acest fel se poate lua mortului posibilitatea de a găsi drumul înapoi. întăresc afirmația autorului că aceștia nu au pierit de moarte naturală. — În etapa neoliticului târziu din R.D. Germană mai sînt cunoscute și alte cazuri de morminte multiple: la Leubingen (r. Sömmerda) și la Gehofen (r. Sangerhausen). Se cunosc paralele și în domeniul etnografiei, unde, la anumite populații, un obicei frecvent cere ca o căpetenie să fie urmată, în mormînt, de fii și de soție.

Din epoca mai tîrzie a culturii Ūnētice (Aunjetitz) s-au dezvelit mai multe morminte la Prusánky (R. S. Cehoslovacă). În mormîntul nr. 1. la înălțimea cotului drept al scheletului uman, s-a aflat craniul unui mare rumegător, iar în mormîntul nr. 3. pe strachina de lingă craniu, s-a găsit omoplatul unui animal³⁵.

Așezarea de la Budapesta — str. Lenke (R.P. Ungară) se poate data în epoca bronzului. Aici, sub vetrele așezării, s-au găsit scheletele a 3—4 cîini³⁶.

Urme din epoca tîrzie a bronzului au fost descoperite în movila funerară de la Langenberg, lingă Langen (Germania). Aici a apărut o ladă de lemn fixată între două pietre, conținînd oase de animale³⁷.

Probabil din epoca timpurie a fierului datează cimitirul ce conține rămășițe de cai și vite, de la Orlatal, în împrejurimile localității Pössnek lingă Wernburg (Germania). Oasele de animale zăceau între strate de cenușă și cărbune, însă fără nici cea mai slabă urmă de ardere. Este demnă de amintit lipsa completă a craniilor de animale precum și a celor umane³⁸.

Înmormintări și sacrificii de animale se cunosc și din epoca romană și cea a migrațiilor popoarelor, ba chiar și din epoci mult mai tîrzii. Ele sînt cu totul obișnuite și la popoarele aflate pe o treaptă a dezvoltării societății corespunzătoare, în mare, societății primitive, ca de exemplu la fino-ugrii, indieni etc. În ciuda aparențelor, mai ales în conexusul epocilor mai tîrzii, conținutul acestora poate fi, natural, și cu totul altul.

Luînd în considerare și dispunerea geografică a înmormintărilor neolitice de animale, trebuie să notăm următoarele: este foarte semnificativ că de pe vasta arie a culturii Ariușd-Cucuteni-Tripolie pînă în prezent obi-

³⁵ J. Medena, *Únetické hroby v Prusánkach na Morave-Aunjetitzer Gräber in Prusánky, Mähren*, în *AR*, XI/2 1959, p. 160.

³⁶ F. Tompa, *Budapest őskora*, în *Tanulmányok Budapest múltjából* [Preistoria orașului Budapesta. Studii din trecut al orașului Budapesta], vol. IV, Budapesta, 1936, p. 13.

³⁷ Cf. M. Ebert, *RL*, vol. XIII, Berlin, 1929, p. 302.

³⁸ Idem, *ibidem*, p. 302. — G. Wilke de altfel a publicat înmormintări de animale neprecis date din următoarele locuri: în Thüringia, pe ogorul dintre localitățile Rossleben și Wendelstein a apărut în 1823, de lingă o înmormintare umană, scheletul complet al unui cal. Calul a fost foarte îngrijit așezat în mormînt. (*Op. cit.*, p. 301). De la Prieschendorf, din Mecklenburg (Germania) se cunoaște un mormînt tumular. Acolo a apărut craniul reprezentînd urme de arsură al unui cal de 12—14 ani, dintr-o cistă de piatră fără fund și capac. Celelalte oase ale calului lipseau. Spre est de această descoperire a fost dezvelită o suprafață inconjurată de pietre rotunde aduse din altă parte și podită cu pietre de silix arse pînă la calcinare. Aici, printre altele, s-a descoperit un craniu de animal (fără precizarea speciei), abia atins de foc. (*Op. cit.*, I. c.) De la Seisla (Germania) dintr-un mormînt cu manta de bolovăniș de riu, se cunosc numeroase oase de cal, aflate împreună cu o urnă. Oasele de om au lipsit și în acest caz. O înmormintare asemănătoare de craniu s-a aflat la Fréthun, lingă Calais (Franța). Aici dintr-o groapă lungă de 2 m, lată de 1 m, pavată cu pietre, s-au scos aproximativ 100 cranii de cai, iar în mijlocul acestora s-a găsit un craniu de vacă bine conservat, acoperit cu coarne. Lipseau orice fel de alte oase. (*Op. cit.*, p. 302.) La Solsona din Taragona (Spania) s-a descoperit un mormînt ce a conținut cîțiva cai și vite cornute. Deși din Grecia lipsesc cataloage de descoperiri, totuși după numirea unui deal din peninsula tracică, pe baza legendei legate de el, ne putem gîndi la o înmormintare de cîine de odinioară (G. Wilke, *op. cit.*, p. 31. M. Ebert, *RL*, I. c.)

ceiul înmormintării animalelor este necunoscut (cu excepția Traianului și a descoperirii de la Doboșeni). În schimb spre apus, dar mai ales spre nord-vest se cunoaște un foarte bogat asemenea material. Pe baza acestora, evident cu rezervă, putem presupune că obiceiul s-a născut în teritorii aflate spre nord-vest de noi și s-a extins aproximativ dinspre teritoriul Europei centrale în parte spre apus, iar în parte spre răsărit. În orice caz, în cele ce urmează vor fi necesare observații mult mai amănunțite, pentru a se putea stabili centrul de formare a acestui obicei.

După cum am putut vedea din cele de mai sus, la popoarele preistorice era un obicei foarte frecvent îngroparea diferitelor animale (mai ales vite cornute, oi, cai, porci etc.), fie ca „inventar” în morminte, fie doar izolat inhumate. Pe noi dintre acestea ne interesează grupa din urmă, deoarece, — după părerea specialiștilor³⁹ — este în legătură în majoritatea cazurilor cu sacrificii de animale (înmormintare chirchită, asemenea oamenilor, vase depuse ca inventar, așezare deosebit de îngrijită etc.) și deoarece și în cazul nostru am constatat lucruri asemănătoare.

Deoarece animale inhumate s-au aflat în săpături și în gropi de locuit sau sub vatra locuințelor, involuntar se ridică întrebarea: amintirea animalului ce s-ar afla sub podeaua locuinței — element ce apare în basmele populare sau chiar în obiceiurile vii românești, rusești și maghiare — nu se leagă cumva tocmai de tradiția unor atare sacrificii de animale?⁴⁰

După părerea noastră ar merita ca în viitor să se acorde o mult mai mare atenție problemei cercetării înmormintărilor de animale și — sprijinită de observații temeinice — chestiunea să fie tratată grupat cronologic, teritorial și după specii de animale, deoarece pe baza acestora se poate ajunge la explicații noi și concluzii de natură socială în legătură cu sacrificarea și înmormintarea animalelor cunoscute cu precădere în anumite teritorii. Considerăm ca probabil faptul că la un moment dat se sacrificau dintre cele mai scumpe, dintre cele mai însemnate animale, mai ales — natural cu eventuale excepții — pentru asigurarea înmulțirii acestora⁴¹.

J. Banner a ridicat deja problema rolului însemnat jucat de piatră în riturile funerare umane⁴². Deoarece piatra este foarte frecventă și în înmormintările de animale — după cum am văzut în cele de mai sus — considerăm că observațiile amănunțite trebuiesc extinse și în acest dome-

³⁹ De pildă : C. Ambros, J. Banner, G. V. Childe, H. Dumitrescu, S. Gallus, J. Korek, B. Novotny, G. Wilke, K. Wodzicki și alții.

⁴⁰ Cf. de exemplu : I. Téglás, *Építő-áldozat emléke Tordán* [Urmele unui sacrificiu de clădire la Turda], în *Néprajzi Értésítő*, XI, 1910, p. 61; idem, *Építő-áldozat Tordán* [Un sacrificiu de clădire la Turda], în *Néprajzi Értésítő*, XIV, 1913, p. 99; *Ethnographia*, XXXVI, 1925, p. 172; Zs. Szendrey, *Szatmármegye néphagyományai* [Tradițiile populare din județul Satu Mare], în *Ethnographia*, XXXIX, 1928, p. 34, 52—53 etc.

⁴¹ Un exemplu destul de apropiat ca concepție și conținut la V. Juhász, *Az inkák birodalma* [Imperiul incasilor], Budapesta, fără an de apariție, p. 43 : „Punctul central al ritualurilor religioase mexicane a fost spintecarea pieptului victimei și zmulgerea inimii; și în imperiul incasilor întâlnim o formă ascunsă a acestui ritual : la anumite sărbători s-a zmulgus inima lamelor aduse spre sacrificare...”

Ca un „ecou” nordic al culturilor înalte din Cordilierei lumii noi, la indienii din America nord-vestică — care prezintă, de altfel, frapante asemănări cu populațiile de cultură înaltă din îndepărtatii Anzi sud-americani — s-a păstrat în mod curios amintirea ritualului jertfelor umane : cu ocazia marelui pescuit de somoni de primăvară, primilor somoni prinși li se scoate inima și se prezintă ca ofrandă de fertilitate zeilor. Sublinierea ne aparține.

⁴² J. Banner, *Die Pécelér Kultur*, p. 201—203, 206.

niu, nu numai la cel al înmormintărilor umane, ca și în cazul înmormintărilor de animale să putem răspunde pe bază de observații la întrebarea deschisă: „...acestea (adică pietrele) trebuie să privească numai ca simplu inventar sau stau în strinsă legătură cu riturile funerare...”⁴³. După părerea noastră, considerăm mai probabilă ultima ipoteză.

Credem că și prin această redusă trecere în revistă am reușit să dovedim destul de convingător caracterul de sacrificiu animalier al oii de la Doboșeni.

În legătură cu acestea, am dori să mai notăm doar atât că pe această treaptă a dezvoltării societății sacrificiile de animale, asemănător sacrificării oamenilor, se pot pune în legătură cu ideile de sporire a fecundității naturii. Ele vizau în parte fructificarea solului, pe de altă parte mărirea numărului turmelor, a șeptelului de vite⁴⁴.

5. Idolii feminini obișnuiți la Ariușd, aceste caracteristice vestigii ale societății matriarhale, lipsesc în mod surprinzător din materialul de la Doboșeni. Această împrejurare se poate explica, eventual, cu relativ mica extindere a săpăturii de salvare, neputînd dispune deocamdată de o bază pentru presupunerea altor schimbări de natură socială.

6. În fine, trebuie să mai spunem cîteva cuvinte despre însăși gropile descoperite în 1955 și 1956⁴⁵. Ele pot fi împărțite în două grupe: cele în formă de U (sac) și cele în formă de coșniță. După observațiile noastre, cele în formă de sac serveau la înmormintări, precum și anumitor scopuri rituale (gropile VI—VII, eventual și VIII din 1955 precum și groapa nr. 3 din 1956). Celelalte erau folosite, pe baza analogiilor etnografice și arheologice de la noi și din străinătate (în primul rînd R.P. Polonă și R.P. Ungară)⁴⁶ în parte pentru afumatul cărnii (o astfel de întrebuințare ar avea cele cu un strat de cenușă pe fund: gropile I—III, eventual și IV—V din 1955; din groapa nr. III din 1955 cum se știe, a apărut o vatră lucrată din pietriș de râu), ca și gropile nr. 1—2 din 1956), iar în parte pentru depozitarea alimentelor (gropi fără strat de cenușă, conținînd fragmente de vase și alte resturi, eventual nr. IV—V din 1955 și nr. 4—5 din 1956).

Prin săpătura de salvare s-a înmulțit cu o nouă stațiune numărul așezărilor ariușdene de la noi. Ea este importantă deoarece pe acest teritoriu asemenea așezări de la finele epocii neolitice erau încă necunoscute. După semne, așezarea de la Doboșeni a putut fi numai scurt timp locuită. Ea se leagă de așezările cu ceramică pictată din valea Oltului, din porțiunea de sub Ariușd, ca un „avantpost” al acelor în regiunea pădurilor virgine, netulburate, bogate în sălbăticiuni.

⁴³ J. Banner, *op. cit.*, p. 203.

⁴⁴ Gy. Gazdapusztai, *A Körös-kultúra lakótelepe Hódmezővásárhely-Gorzsa*—The Settlement of the Körös Culture at Hódmezővásárhely-Gorzsa, în *AE*, 84, 1957, p. 11.

⁴⁵ Deoarece articolul vrea să fie numai o dare de seamă, despre mersul săpăturilor și rezultatelor mai însemnate, de problema gropilor ne vom ocupa într-un articol aparte, nediscutîndu-le acum amănunțit.

⁴⁶ H. Dumitrescu, *op. cit.*, I. c.; *Hăbășești. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 200—201; B. Szöke, *A földbevérti üregék kérdéséhez* [Cu privire la problema gropilor săpate în pămînt], în *AE*, 79/2, 1952, p. 95.

Oamenii așezării noastre se ocupau cu agricultura și cu creșterea vite-
lor, dar un rol însemnat mai juca vânătoarea și eventual și pescuitul.
Gropile apărute atestă tot munca purtătorilor culturii Ariușd. Ele erau
folosite în parte în activitățile din jurul casei, în parte pentru scopuri
religioase. Din cauza subțiririi stratului de cultură așezarea n-a putut fi
locuită mai mult de una-două generații, locuitorii ei mutându-se de aici
în urma unor cauze nouă deocamdată necunoscute.

III. Determinarea oaselor apărute în săpături

Materialul secțiunii nr. 2

cîine
cal sălbatic — *Equus caballus*(?)
bour — *Bos primigenius*
berbec
mistreț
zîmbu(?) — *Bos bonasus* L.

Materialul suprafeței de 5x30 m

bour — *Bos primigenius*
cerb

Materialul gropii nr. 1

oaie
bour — *Bos primigenius*
cal — *Equus caballus*(?)
porc

Materialul gropii nr. 3

oaie
cal
bour — *Bos primigenius*
gazelă pitică(?)
melc

Materialul gropii nr. 4

bour — *Bos primigenius*
cerb — *Cervus elaphus*

Materialul gropii nr. 5

bour — *Bos primigenius*
căprioară(?)

În legătură cu oasele de animale cunoscute din așezările preistorice,
trebuie să amintim următoarele:

a) După cum rezultă din enumerarea noastră de mai sus, în așezarea de la Dobo-
șeni „Borvizoldal-Hegyfarka“ numărul speciilor reprezentate este
redus, în total 13. Aceasta este o caracteristică generală în epoca pietrei slefuite.
Același lucru se constată în așezările din țara noastră (Valea Nandruului, Turdaș,
Iclodul Mare, Vințul de Jos-Vurpăr-Meritő 5, respectiv 16 specii⁴⁷, Hăbășești 11 specii^{47a}
și cele din teritoriile învecinate (în U.R.S.S. Sabatinovka 15 specii, Kolomișcina 12

⁴⁷ M. Roska, *Erdély neolitikumának stratigráfiaja-La stratigraphie du Néolithique en Transylvanie*, in *Dolg Szeged*,
XII, 1936, p. 37 și 48, 49; idem, *A Torma Zsófia-gyűjtemény-Die Sammlung Zsófia von Torma* [Cluj], 1941, p.
8, 9 și 21.

^{47a} Cf. Hăbășești. Monografie arheologică, Apendice, nr. VI, p. 601-505.

specii⁴⁸); (în R.P. Polonă) Ćmielów 20 specii⁴⁹, Rzucewo, înafară de pești marini 19 specii⁵⁰, Klementokice 7 specii⁵¹, Gródek Nadbu ny 13 specii⁵²; în R.S. Cehoslovacă (Jordansmühl 6 specii⁵³); în R.P. Ungară (Lengyel 16 specii⁵⁴, Százhalom-Batta 5, Hódmezővásárhely-Bodzáspart 9, Lebő-Lebőhalom 16 specii⁵⁵, Hódmezővásárhely-Kökénydomb 9 specii⁵⁶, Bodrogkeresztúr-Kutyasor 7 specii⁵⁷, Székely 3 specii⁵⁸ (și în R.F.S. Iugoslavă (Čoka 10 specii⁵⁹). Aceste așezări sînt, în mare, din aceeași epocă cu a noastră (respectiv cu ceva mai timpurii sau mai tîrzii).

Comparînd speciile de animale, putem constata că, cu neînsemnate abateri, găsim aceleași specii care figurează și în așezarea noastră. Sărăcia speciilor se bazează pe factori climatologici, respectiv geografici, legați de primii⁶⁰.

b) Din păcate n-am avut posibilitatea netei deosebiri a speciilor de animale sălbatice și domesticite. Astfel putem da numai cu aproximație raportul dintre ele: 3—4 specii (21—31%) domestice, 6—10 specii (69—76%) trăind în stare sălbatică, cu alte cuvinte, în așezarea noastră animalele trăind în stare sălbatică sînt încă într-un mod însemnat preponderente față de cele domesticite. Drept comparație, dăm raportul dintre animalele sălbatice și domestice în cîteva așezări dintr-o epocă asemănătoare, din străintătate:

Uniunea Sovietică	domestice %	în stare sălbatică %
Luka-Vrublevetkaia	47,6	52,4
Vladimirovka	76	24
Usatovo	88,4	11,6
<i>R. P. Polonă</i>		
Ćmielów	94	6

⁴⁸ T. S. Passek, Периодизация трипольских поселений, în *MIA*, 10, Moskva-Leningrad, 1949, p. 50, 75, nota 52.

⁴⁹ K. Krysiak, Szczatki zwierzece z osady neolitycznej w Ćmielowie-Animal remains from Ćmielów neolithic Settlement, în *WiadArch*, XVII, 1950, p. 165—228; idem, Zabytki pochodzenia zwierzecego z osady neolitycznej w Ćmielowie-The objects of animal derivation from the neolithic Settlement at Ćmielów, în *WiadArch*, XVIII, 1951—1952, p. 289—290.

⁵⁰ E. L. Niezabitowski, Szczatki zwierzece z osady neolitycznej w Rzucewie na polskim wybrzeżu Bałtyku-Les débris d'animaux de la station néolithique de Rzucewo(côte polonaise de la Mer Baltique), în *PrzegArch*, IV, 1928—1931, p. 68—81.

⁵¹ K. Krysiak, Material zwierzece z osady neolitycznej w Klementowicach, Pow. Pulawy-Animal remains from the neolithic Settlement of Klementowice, the Pulawy District, în *Materiały Starożytne*, II, Warszawa, 1957, p. 205—206.

⁵² K. Krysiak, Material zwierzece z osady neolitycznej w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów-Animal Remains Found in the Gródek Nadbużny Settlement, the Hrubieszów District, în *WiadArch*, XXIII, 1956, p. 49—60.

⁵³ V. G. Childs, *op. cit.*, p. 89.

⁵⁴ M. Wosinsky, Das prähistorische Schanzwerk von Lengyel. Seine Erbauer und Bewohner, partea a III-a, Budapest, 1891, p. 282—283.

⁵⁵ T. Kormos, Százhalom-Batta mint neolitikorabeli telep [Százhalom-Batta ca așezare din epoca neolitică], în *Földrajzi Közlemények*, XXXII, Budapest, 1904, p. 467; S. Bökönyi, Eine Pleistozän-Eselsart im Neolithikum der ungarischen Tiefebene, în *ActaArch*, IV, 1954, p. 9—24; idem, A lebői 1956-os ásatás gerinces faunája [Fauna vertebrată din săpăturile din 1956 de la Lebő], în *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Szeged, 1957, p. 61—62.

⁵⁶ I. Gaál, A háziasítás legkedvezőbb fokának bizonyítékai a Tiszaparti ásatásokból [Doveziile celui mai primitiv stadiu al domesticirii din săpăturile de pe malul Tisei], în *Dolg Szeged*, VII, 1931, p. 232—234; idem, A hódmezővásárhelyi neolitikori telep gerinces maradványai-Knochenreste der neolithischen Ansiedlung von Hódmezővásárhely, în *AnnMusNat Hung*, 1931, p. 259—277. Această din urmă lucrare o cunoaștem din mai sus amintitul studiu al lui I. Gaál.

⁵⁷ P. Patay, A neolithikum a bodrogkeresztúri-Kutyasoron-The Neolithic Period at Bodrogkeresztúr-Kutyasor, în *FoliaArch*, IX, 1957, p. 27—29.

⁵⁸ N. Kálizs, Rézkori stratigráfia Székely község határiban-Copper Age stratigraphy in the outskirts of Village Székely, în *AE*, 85, 1958, p. 5, nota 11.

⁵⁹ J. Banner, The Neolithic Settlement on the Kremenyák Hill at Čoka (Čoka), în *ActaArch*, XII, 1960, p. 6; cf. încă Gy. Gazdapusztai, în *AE*, 84, 1957, p. 10 precum și sinteza lui S. Bökönyi, Die frühalluviale Wirbeltierfauna Ungarns (von Neolithikum bis zur La Tène-Zeit), în *ActaArch*, 9, 1959, p. 39—102.

⁶⁰ S. Bökönyi, *op. cit.*, I, c.

Danemarca

Bunds	98	2
Standegard, stratul inferior	30	70
stratul superior	60	40

Germania

Altheim	73,3	26,7
Weissenfels	100,0 (?)	—(?) ⁶¹

Evident, aceste variații ale raportului animale sălbatice — animale domestice (chiar în interiorul aceleiași epoci: neoliticul) trebuie căutate în diferențele condițiilor climatico-geografice, alături de alți factori mai mărunți. Foarte probabil, aceste proporții acoperă și diferite forme de organizare economică.

c) Predominanța cornutelor mari este caracteristică pentru fauna așezării noastre. Abstracție făcând de cîteva excepții, această predominare a bovideelor este caracteristică și poate fi observată, în general, atît în așezările de la noi, cit și din străinătate⁶².

DIE RETTUNGSGRABUNGEN VON DOBOȘENI

(Zusammenfassung)

Auf Grund des archäologischen Materials, das im Jahre 1955 in den Sandgruben am Rande des Dorfes Doboseni (Gemeinde Tălișoara, Kreis Sf. Gheorghe) gefunden wurde, organisierte das Rayonsmuseum Odorhei mit Genehmigung der Akademie der RVR im Jahre 1955 und 1956 zwei Rettungsgrabungen.

Dabei konnten folgende Feststellungen gemacht werden:

1. Auf dem „Borvizoldal-Hegyfarka“ wurde nur eine Kulturschicht der Ariușder bemalten Keramik festgestellt, woraus ersichtlich ist, dass in späteren Perioden dieser Flurteil nicht mehr bewohnt war.

2. Einige der 1955 festgestellten Gruben enthielten Skelettreste in Hockerstellung. Die Frage, ob diese Bestattungen der Ariușder Kultur angehören, konnte nicht geklärt werden, da anlässlich der Rettungsgrabungen 1956 keine derartigen Gräber mehr gefunden wurden. Ihre Zuweisung an die Ariușder Kultur erscheint aber wahrscheinlich, da abgesehen von den Resten eines latènezeitlichen Schmelzofens keine Kulturreste festgestellt wurden, die einem anderen Zeitabschnitt zugewiesen werden könnten. Sie gehören aber nicht zu einer üblichen Bestattung, sondern sind, entsprechend den bei uns und im Ausland in gleichzeitigen Ansiedlungen gemachten Beobachtungen, Überreste von Menschenopfern.

3. Die Anwesenheit der Gorodsk-Usatovo-Kultur lässt sich nicht erweisen, da nur ein einziges Bruchstück gefunden wurde, das aber nicht mit Sicherheit dieser Kultur zugewiesen werden konnte.

4. Die Bewohner der Ansiedlung beschäftigten sich mit Ackerbau, wie die zahlreichen Reibsteine nahelegen und mit Viehzucht. Diese wird durch Knochenfunde von *Bos primigenius*, Schaf, Schwein und Hund belegt. Ausserdem wurden Wildschwein, *Bos bonasus* L., Hirsch und Reh gejagt. Fischerei ist nicht nachgewiesen, doch lässt sie sich auf Grund der Analogien aus anderen Ansiedlungen vermuten.

⁶¹ H. Behrens, *op. cit.*, p. 67—180; H. Dumitrescu, in *SCIV*, VI/3—4, 1955, p. 913—923.

⁶² N. S. Bibikov, Ранне трипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре, in *MIA*, nr. 38, 1955, p. 186; M. Degerbol, *Dyreknogeter*, in : Th. Mathiassen, K. Jessen, M. Degerbol, *Bundso. En yngre stenal de boplaas paa Als*, Kjobenhavn, 1939, p. 85—198; J. G. D. Clark, *Prehistoric Europe. The economic basis*, London, 1952, p. 49; G. Nobis, *Die Entwicklung der Haustierwelt Nordwest- und Mitteldeutschlands in der Beziehung der landwirtschaftlichen Gegebenheiten*, in *Petermann's Geogr. Mitteilungen*, 99, 1955, p. 3; S. Bökönyi, *op. cit.*, p. 63. — Trimiterile bibliografice mai sus înscrise le cunoaștem, în parte, din S. Bökönyi, *op. cit.*, I. c.

5. Bemerkenswert ist noch das Schafskelett, das in der Grube 3 zum Vorschein kam. In unserem Lande stellt es gewissermassen eine alleinstehende Erscheinung dar. Die unversehrte Erhaltung des ganzen Skelettes, seine Lage auf einer sorgfältig hergerichteten Steinunterlage, die Trennung des Kopfes vom Körper, der neben die Wirbelsäule gelegt war, lassen hier eine absichtliche Opfergabe vermuten. Eine nahe Analogie dafür ist aus Bergholz (Pommern) und aus Weissenfels (Saale) bekannt. Die Unterschiede sind nur geringfügig und dort handelt es sich sicher um Opfer. Analogien, die diese Deutung unseres Grabungsbefundes stützen, sind in erster Reihe aus der Polnischen Volksrepublik bekannt. Es ist interessant, dass westlich und nordwestlich von Rumänien häufig Entsprechungen dieses Ritus anzutreffen sind, dafür aber auf dem Gebiet der Ariuşd-Cucuteni-Tripolie-Kultur fehlen, oder jedenfalls sehr selten sind.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA AȘEZĂRII ÎNTĂRITE DIN EPOCA HALLSTATTIANĂ DE LA SOMEȘUL RECE

de ȘTEFAN FERENCZI

Numărul cetăților din epoci și de tipuri diferite pe teritoriul Transilvaniei este foarte mare, ajungând la aproximativ 450. Ele sînt prea puțin cunoscute, explorate și cercetate în mod sistematic, prin săpături. Nu se cunosc din această cauză — natural — nici legăturile reciproce dintre acestea, legături care au o importanță deosebită pentru elucidarea unor probleme istorice. Nu este cazul să tratăm mai pe larg această problemă în cadrul prezentei lucrări. Am dori doar să contribuim cu cîteva date la valorificarea unor săpături arheologice executate cu trei decenii în urmă, ale căror rezultate au rămas necunoscute pînă acum.

S-a observat mai de mult¹ că mai ales la marginea Bazinului Transilvănean, pe primele înălțimi, se înșiruie o serie de cetăți de pămînt de mare întindere, caracterizate printr-o ceramică decorată cu caneluri și cu slip metalic, elemente cunoscute și datate îndeobște la începutul epocii hallstattiene (Hallstatt A și B). Unele dintre acestea au fost cercetate în ultimii ani chiar prin săpături, deocamdată cu caracter informativ. (De ex. Subcetate², Bodoc³, Mediaș⁴, Sărățel⁵, Teleac⁶, Huedin⁷, Cernatu de Sus⁸, Șeica Mică⁹, Brașov¹⁰, Bocșa¹¹). În ultimul timp s-a încercat și o oarecare sistematizare a lor și fixarea anumitor tipuri.¹²

Așezarea întărită de pe promontoriul înalt, situat la confluența Someșului Rece cu Someșul Cald, este cunoscută încă din a doua jumătate a seco-

¹ Al. Ferenczi, *Raport asupra unei excursii arheologice în județul Trei Scaune*, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 245; idem *Cetăți antice în județul Ciuc*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 309—310; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 35.

² M. Moga, *Cercetările arheologice de la Subcetate, dealul „Pietriș”*, în *Sargetia*, II, 1941, p. 158—164.

³ M. Macrea și colaboratorii, *Despre rezultatele cercetărilor întreprinse de șantierul arheologic Sf. Gheorghe—Brejcu*, 1950, în *SCIV*, II/1, 1951, p. 302—303.

⁴ I. Nestor și Eug. Zaharia, *Săpăturile de la Mediaș*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 171—178.

⁵ N. Vlăsia și Șt. Dănilă, *Săpăturile arheologice de la Sărățel*, în *Materiale*, VIII, 1961, p. 341—348; D. Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1962*, în *SCIV*, XIV/2, 1963, p. 455, nr. 44.

⁶ K. Horedt, I. Berciu și Al. Popa, *Săpăturile de la Teleac*, în *Materiale*, VIII, 1961, p. 353—358; D. Popescu, *op. cit.*, în *SCIV*, XII/1, 1961, p. 138, nr. 47.

⁷ I. Alexa, I. Ferenczi, N. Șteiu, *Sondajele arheologice de la Huedin—„Bolic”* (în manuscris); D. Popescu, *op. cit.*, în *SCIV*, XIV/2, 1963, p. 455, nr. 43.

⁸ D. Popescu, *op. cit.*, în *SCIV*, XIII/1, 1962, p. 205, nr. 30; cf. și Al. Ferenczi, *op. cit.*, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 244.

⁹ D. Popescu, *op. cit.*, în *SCIV*, XIV/2, 1963, p. 454—455, nr. 37.

¹⁰ D. Popescu, *op. cit.*, în *SCIV*, XIV/2, 1963, p. 457, nr. 57.

¹¹ D. Popescu, *op. cit.*, în *SCIV*, XIV/2, 1963, p. 455, nr. 46.

¹² Cf. K. Horedt, *Așezările fortificate din prima vîrstă a fierului în Transilvania*, în *ProblMuz*, 1960, p. 179—187

lului al XVIII-lea. Ea a fost vizitată și descrisă în repetate rînduri.¹³ Primele săpături arheologice, cu caracter informativ, au fost executate aici de către Alexandru Ferenczi, în toamna anului 1931¹⁴. Din cauza fondurilor reduse ce i-au stat la îndemînă, n-a putut face decît un singur șanț de încercare în valul așa-zisului „Șanț Mare“ fără să fi putut ajunge peste tot la pămîntul viu. Deși din cauza menționată săpătura lui a rămas incompletă, credem totuși util să publicăm rezultatele acestor lucrări. Însemnările, schițele și cîteva indicații bibliografice ale lui Al. Ferenczi care a început prelucrarea rezultatelor obținute, din fericire s-au păstrat. Pe baza acestora noi am continuat munca întreruptă, completînd-o cu observații făcute ulterior la fața locului și cu material bibliografic mai nou.

Așezarea întărită se află pe ultima ramificație a coamei de deal care se continuă de la Mărișel (r. Huedin) spre est, coborînd treptat pînă la nivelul ultimului promontoriu, situat între văile de eroziune întinerite ale Someșului Cald (dinspre nord) și ale Someșului Rece (dinspre sud, vezi fig. 1). Această ultimă ramificație este o terasă înaltă¹⁵, deci veche, a Someșului, încă de la sfîrșitul epocii terțiare, avînd o lungime de circa 650 m și o lățime maximă de aproximativ 225 m. Punctul cel mai înalt al așezării întărite se găsește cam pe la mijlocul valului interior de apărare, numit de localnici „Șanțul Mare“.

Terasa-promontoriu este mărginită pe trei laturi de pante foarte abrupte, stîlcoase, aproape inaccesibile. Numai în partea ei de sud-vest se leagă printr-o șa îngustă, de 130—140 m, de coama de dealuri ce se ridică treptat spre vest-sud-vest, spre Virful Cherului și spre platoul Mărișelului. Îngustarea șei este cauzată de două văi mici, care pornesc de aici. E probabil că denivelarea originală, naturală, a șei, legînd cele două începuturi de sus ale văilor amintite a făcut inutilă adîncirea unui șanț de apărare sau cel puțin a oferit posibilitate de a o folosi. La sud-vest de acest șanț de apărare, cel puțin parțial natural, mai există încă un element dublat de apărare: „Șanțul Mic“.

„Șanțul Mare“ este un val de pămînt considerabil, care începe de la terminația pantei abrupte de pe latura sudică și se termină la începutul pantei de pe latura nordică a promontoriului, închizîndu-l perfect. În lungime măsoară aproximativ 142—144 m, lățimea, apreciînd la bază,

¹³ K. G. Windisch, *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, Pressburg, 1790, p. 381; I. Lenk von Treuenfeld, *Siebenbürgens geographisch-, topographisch-, statistisch-, hydrographisch- und orographisches Lexikon*, Wien, 1839, vol. IV, p. 338; L. Kővári, *Erdély régiségei* [Antichitățile Transilvaniei], Pest, 1852, p. 160—161 (sub numele Gilăului); idem, *Erdély építészeti emlékei* [Monumentele arhitecturale ale Transilvaniei], [Cluj], 1866, p. 64; J. Eszterházy, *A gyalui vár krónikája* [Cronica cetății de la Gilău], în *Új Magyar Múzeum*, X, 1860, vol. II, p. 384; J. Petráň, *A gyalui vár* [Cetatea de la Gilău], în *Magyar Polgár*, 1887, p. 277—279; E. A. Bielz, *Die Burgen und Ruinen in Siebenbürgen*, [Sibiu], 1899, extr. din *Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpthenvereins*, vol. XVIII și XIX, p. 12; *Az Osztrák-Magyar Monarchia irásban és képen* [Monarchia austro-ungară în scris și în imagini], vol. XX(VII), Budapesta, 1901, p. 172; J. Könyöki-G. Nagy, *Középkori várak, különös tekintettel Magyarországra* [Cetăți medievale cu specială privire la Ungaria], Budapest, 1905, p. 225; E. Orosz, *Húsz ismeretlen ősemlék telepről Erdélyben* [Despre douăzeci de așezări preistorice necunoscute din Transilvania], în *ErdMúz.*, XX, 1903, p. 91; I. Martján, *Archaeologisch-prähistorisches Repertorium Siebenbürgens*, în *MAGW.*, XXXIX(IX), nr. 260; idem, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920, nr. 630; idem, *Urme din războaiele romanilor cu dacii*, în *Publ. Mon. Com. Istorie*, secția pentru Transilvania, Cluj, I, 1921, p. 22; M. Roska, *Erdély őskora*, p. 120; idem, *A őskori Kolozsvár* [Clujul preistoric], în *Kolozsvári Szemle*, II, 1943, p. 11; idem, *Erdély régészeti repertóriuma. I. Óskor*-Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum. *Tom. I. Praehistorica*, [Cluj], 1942, p. 106, nr. 37; K. Horedt, *Eine prähistorische Ansiedlung in der Nähe von Gilău* [Komitat Klausenburg], în *Siebenbürgische Vierteljahrschrift*, LX, 1937, p. 92—93; Zs. Jakó, *A gyalui vártartomány urbáriumi* [Urbările domeniului cetății de la Gilău], [Cluj]-Pécs, 1944, p. XI.

¹⁴ Materialul se găsește în Muzeul de Istorie din Cluj sub nr. inv. IN. 220—297.

¹⁵ Cf. J. Tulogdi, *Kolozsvár környékének geomorfológiai kialakulása* [Procesul de formare geomorfologică a împrejurimilor orașului Cluj], în *ErdMúz.*, XXXV, 1930, p. 36—37.

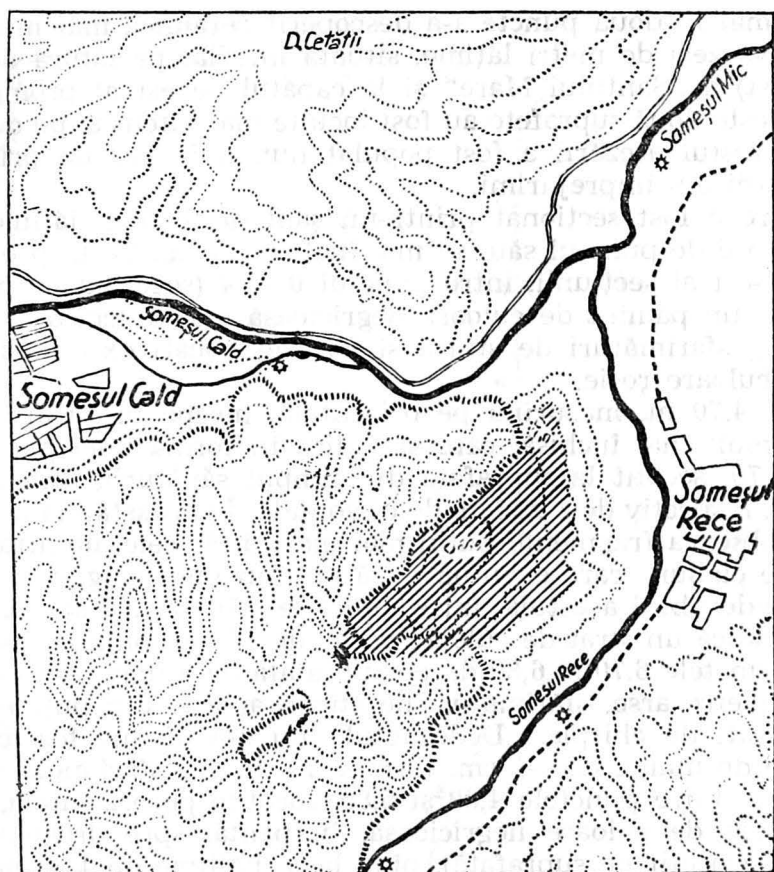

Fig. 1. Plan de situație a așezării întărite din epoca hallstattiană de la Someșul Rece.

este de circa 18 m, iar înălțimea maximă atinge circa 8 m, față de fundul șanțului. Capătul lui de sud a fost stricat de drumul de care ce pînă în anii 1941—1942 a fost singurul drum de la Mărișel înspre Cluj. La cîțiva metri sub acest drum de care au fost săpate „galerii” de către căutători de comori.

„Șanțul Mic” e situat la circa 70 m depărtare spre sud-vest de primul val. El este mai scund, în unele porțiuni chiar aplatizat aproape complet. Într-un loc, cam pe la mijlocul lui, este stricat și din cauza drumului de care mai sus pomenit ce trece peste el. Cu toate acestea „Șanțul Mic” se poate distinge în lățime pe tot parcursul lui. Lățimea lui variază între 6 și 7 m, înălțimea, în general, mai ales în partea din apus, nu depășește 0,50—0,60 m; pe porțiunile mai bine păstrate atinge însă și aproape 1 m. Și „Șanțul Mic” cuprinde toată lățimea șei, avînd o lungime de aproximativ 150 m. În profilul format de secționarea valului de către drumul de care se constată că acesta este construit din pămînt ici-colo amestecat cu pietriș de riu. Nici pe val și nici în imediata lui apropiere nu se pot observa fragmente ceramice sau alte urme arheologice.

Afară de elementele menționate pe toată suprafața de peste 10 ha a

asezării, numai în două puncte s-a descoperit ceramică mai multă: într-o fișie de cîțiva zeci de metri lățime, situată imediat pe latura de nord-est (respectiv est) a „Șanțului Mare” și la capătul de est al promontoriului. Probabil, aceste două suprafețe au fost locuite mai intens și pe o mai lungă durată, iar restul așezării a fost populat numai în caz de primejdie de către locuitorii din împrejurimi.

Valul mare a fost secționat printr-un șanț de 1,50 m lățime, la circa 20 m spre nord de punctul său cel mai înalt (vezi fig. 2). În profilul peretelui de sud-est al secțiunii, între punctul 0 și 4 (socotind pe orizontală), s-a constatat un pămînt de culoare negricioasă mai deschisă care conține puțin pietriș, sfărîmături de stîncă și ici-colo bucăți extrem de mici de chirpic, de culoare roșie.

Între 4 și 4,70 m. măsurînd pe orizontală, începe un strat de pămînt de culoare mult mai închisă, care se ridică în forma unei pante pînă la m 5,80 și 6,70 socotit la suprafața din timpul săpăturii, atîngînd înălțimea de 0,88, respectiv de 1 m față de orizontală. În această masă de pămînt s-au putut observa fragmente puțin mai mari decît cele amintite mai sus, foarte multe cioburi, care eventual însă aparțin unui singur vas.

Imediat dedesubtul acestuia, între punctele 4,70 și 4,80 socotind pe orizontală, se ridică un strat de culoare roșie, de 10 cm, pînă la înălțimea de 1 m, între punctele 6,70 și 6,80 de pe suprafața de atunci. Acest strat este format din pietre arse, sfărîmături de stîncă arsă și din puține și foarte mărunte bucăți de chirpic. „Dedesubtul” lui s-a distins foarte bine un strat subțire de numai 0,5—1 cm, format din bucăți sfărîmicioase de cărbune de brad. Între punctele 4,80 și 5,80, socotite pe orizontală, se ridică iarăși un strat de culoare negricioasă, în pantă, spre dreapta, pînă la punctul 8,60 (socotit pe suprafață), pînă la o înălțime de 1,30 m, față de orizontală. Este aproape identic cu masa de pămînt observată la capătul de nord-est al secțiunii, conținînd foarte puține cioburi, precum și cîteva fragmente mici de oase de animale.

Între m 5,80 și 5,95 se ridică, spre dreapta, un strat nou de culoare roșie, pînă la înălțimea de 1,30 m, atînsă la m 8,60 măsurat pe suprafață. Grosimea lui, în general, e de 15 cm. Este un strat puternic ars. Ici-colo în acest strat s-au putut constata bucăți mai mici de cărbune de stejar. Mai sus de partea care se îngroașă, stratul devine din ce în ce mai bine sesizabil, de culoare negricioasă, și totodată se subțiază. Locul lui este ocupat de un strat puternic de cărbune de stejar. În dunga subțiată a stratului s-au putut observa cîteva pietre de rîu, dar mai ales sfărîmături de stîncă.

Stratul măsurat între m 5,95 și 8,20, pe orizontală, se întinde înspre dreapta, pînă la 9,50, avînd o înălțime de 1,30 m față de fundul șanțului de încercare. Această masă de pămînt este de culoare neagră închisă, foarte gras, conținînd multe fragmente de oase, multe fragmente ceramice, fragmente de chirpic, dintre care și două bucăți mai mari, puține bucăți de pietre, dintre care unele arse. Pe latura dinspre vest a acestui strat, aproape de bază, s-au putut distinge sfărîmături de cărbune, provenind de la o grindă de stejar.

Între m 8,20 și 8,60 urmează un strat de culoare ceva mai deschisă. În el s-au constatat sfărîmături de stîncă, cioburi foarte mărunte, în mai

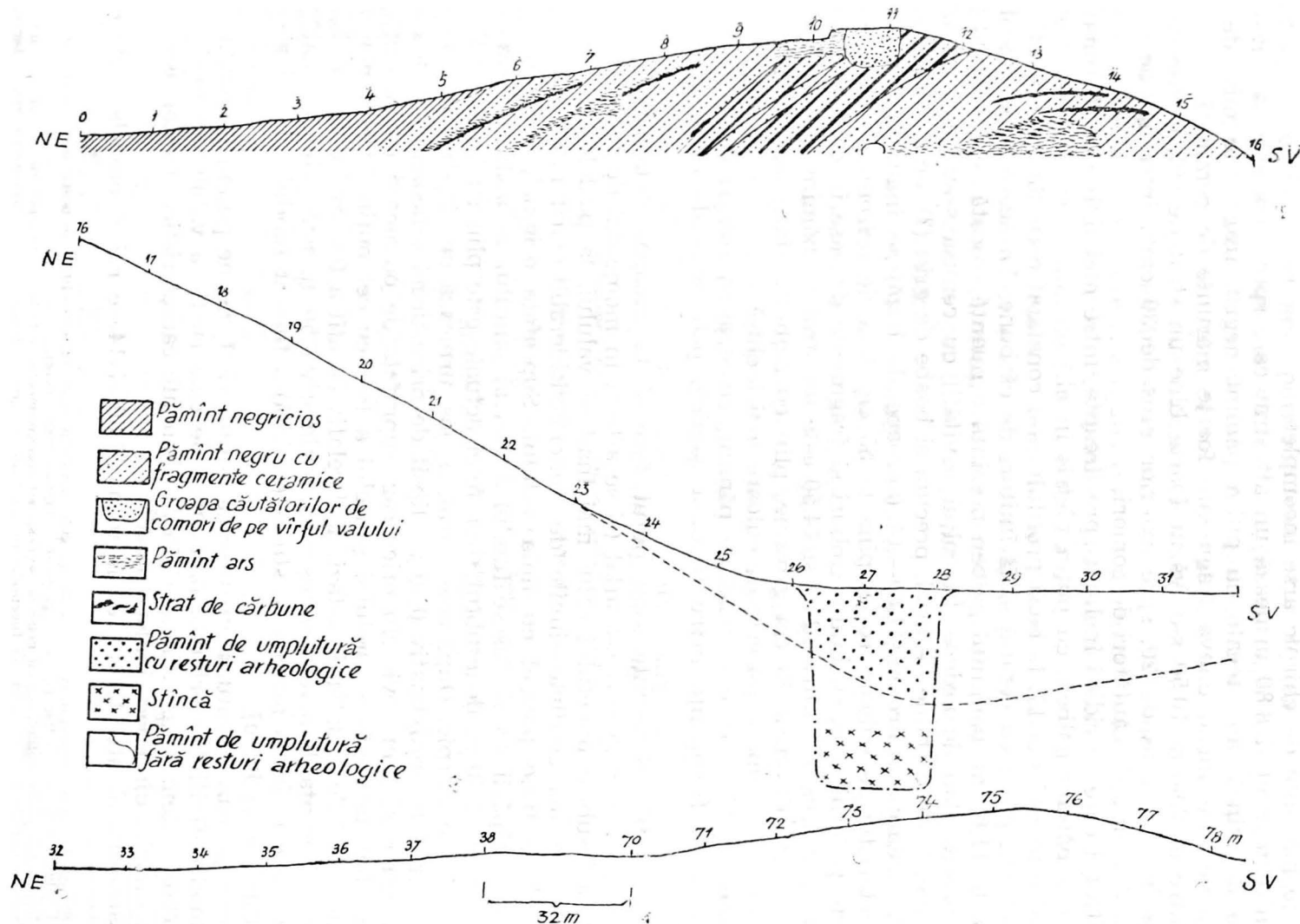

Fig. 2. Profilul elementelor de fortificație, întocmit de Alexandru Ferenczi în 1931.

multe locuri pete mici de cărbune, izolate, fără legătură, precum și fragmente mărunte de chirpic arse incomplet.

Între m 8,60 și 8,80 urmează un alt strat care spre bază are sfărîmătură de stîncă, amestecate cu puțin pămînt negru, fragmente mici de cărbune, precum și cîteva fragmente foarte mărunte de ceramică.

Între m 8,80 și 10,50 s-a văzut foarte bine un strat de culoare roșie, spre interior gros de 20. spre exterior gros de 30 cm¹⁶, întrerupt de o groapă făcută de căutători de comori.

Stratul care se ridică înclinat spre dreapta, între metrii 10—11.80 constă din pămînt galben, cu puțin pietriș în el.

Între m 10,70 și 11. la baza profilului s-a constatat o cavitate cu pereți rezistenți, plină cu cenușă și fărîmituri de cărbune. La aceeași înălțime, pînă la 11.80 m. pămîntul galben prezintă o nuanță roșcată reprezentînd un proces slab de ardere. În colțul cavității cu cenușă s-au găsit mici fragmente de cărbune de brad. precum și boabe de grîu (?) arse.

Pe distanța dintre m 11.80—14 (aproape de bază) se înalță un strat caracteristic de culoare roșie, pînă la 55 cm față de orizontală. El este foarte puternic ars, cu multe cioburi și fragmente de oase în compoziție. Deasupra acestuia, între 12.50 și 14.50 este un strat de pămînt de culoare negricioasă de circa 40 cm grosime, plin cu cioburi. Marginea lui inferioară și cea superioară este de culoare mai închisă.

Între m 14 și 16 e o masă de pămînt, cu straturi subțiri de diferite nuanțe, cu fragmente mărunte de ceramică, pete mici de cărbune de lemn.

Observații interesante s-au putut face și la groapa căutătorilor de comori. Această groapă s-a aflat (și se află și în momentul de față) imediat dedesubtul punctului celui mai înalt al valului, la poalele de sud-vest a acestuia, cu dimensiunile (de atunci considerabil mărite) de 2×3 m. axul lung fiind paralel cu linia valului. Suprafața originală existentă înaintea săpării gropii fusese fundul actual al șanțului de apărare. Stratul gros de 1.50 m dedesubtul suprafeței actuale este plin cu bucăți mai mărunte de chirpic. După acest strat, în jos, urmează un alt strat de pămînt, gros de aproximativ 0,50 m. lipsit de orice urmă arheologică, după care urmează stîncă vie. În orice caz, suprafața de odinioară (adică din epoca hallstattiană) a fundului șanțului a fost cu cel puțin 1,50 m mai adîncă, față de situația de astăzi, deci relativ cu atît a fost mai înalt valul mare, diferența de nivel a ajuns de aproximativ 8,50 m, astăzi fiind numai de circa 6 m [dacă nu cumva stîncă (scobită) a format fundul original al șanțului de apărare].

Deși, pe baza săpăturii din toamna anului 1931, nu ne putem pronunța în mod definitiv în privința procesului de construcție a valului mare de apărare, putem totuși constata cîteva elemente caracteristice acestor așezări întărite din epoca hallstattiană¹⁷.

Este semnificativ faptul, că între m 11.80 și 14 se ridică pînă la înăl-

¹⁶ Stratul de culoare roșiatică, care se vede pe culmea valului între m 9,50—10,50 se poate constata pe tot traseul valului, cum o dovedesc cele cinci gropi ale căutătorilor de comori.

¹⁷ Notăm aici că în profilul valului mare nu se desprind acele elemente de fortificație despre care se vorbește în literatura de specialitate. („...An der Innenseite ist der Wall mit grossen Steinen und Blöcken eingefasst, die Grasnarbe durchdringen”. ... Cf. K. Horedt, în *Sieb. Vjschr.*, LX, 1937, p. 92; idem, în *ProblMuz.*, 1960, p. 182, nr. 9).

țimea de 0,55 m un strat, mai bine zis o masă de pământ de culoare roșie, fiind arsă puternic, conținând foarte multe fragmente ceramice și oase. Latura ei dinspre șanțul de apărare (la sud-vest), deci dinspre direcția de unde erau de așteptat atacurile, are o pantă foarte abruptă pe când latura de nord-est coboară în pantă mai domoală. Această masă de pământ de culoare roșie, curățită de pământul care se suprapune, formează ea însăși un val, ars, de dimensiuni necunoscute, din cauza săpăturii care n-a ajuns pînă la pământul viu. Socotind de la fundul original al șanțului de apărare, ajungea cel puțin la o înălțime de 6 m, dar încă și față de fundul actual a atins cel puțin 5 m înălțime. Acest simbur de val (roșu) — cum am mai spus — actual este acoperit de o masă de pământ de o altă culoare și de o grosime considerabilă, de 1—1,50 m. Cum a ars el totuși într-o măsură atît de mare? Acest lucru a fost posibil doar dacă a stat liber, în formă de val adevărat și a fost cuprins de un foc puternic.

Valul roșu are anumite afinități evidente cu elementele identice ale altor așezări întărite de acest gen și din aceeași epocă, deși de pe teritoriul destul de îndepărtate, cum ar fi cea de la Camp d'Afrique à Messein (dép. Meurthe-et-Moselle)¹⁸ din Franța. (Menționăm aici, că cu ocazia unei periegeze am adîncit secțiunea lui Al. Ferenczi cu încă 1.20 m. și tot n-am dat de limita inferioară a acestei mase roșii).

Elementul valului prezentat mai înainte este fără îndoială un fel de simbur al valului interior, cunoscut într-un număr destul de mare încă din secolul al XVIII-lea, din Scoția și din alte părți ale Europei¹⁹: din Cehia, Germania și Franța, și chiar din America de Nord²⁰.

¹⁸ J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*, vol. II/2, *Premier âge du fer ou époque de Hallstatt*, p. 712, fig. 273.

Din păcate în literatura de specialitate studiată de noi n-am avut alte date mai noi și mai apropiate din punct de vedere geografic.

¹⁹ J. Lubbock, *The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man. Mental and Social Condition of Savages*. Ed. 2, London, 1870. Noi am folosit traducerea în limba maghiară a acestei lucrări: *A történelemelőtti idők. Megvilágítva a régi maradványok s az újabbkori vad népek életmódja és szokásai által*, Budapest, 1876, vol. I, p. 259—264; J. Vonderau, *Zwei vorgeschichtliche „Schlackenwälle“ im Fuldauer Lande*, extras din *Veröffentlichungen des Fuldauer Geschichts-Vereins*, 1901; Ed. Antkes, *Der gegenwärtige Stand der Ringwallforschung*, in *BerRGK*, 1905, Frankfurt am Main, 1906, p. 26—48; idem, *Zur Ringwallforschung*, in *BerRGK*, 1906/1907, p. 32—53; idem, *Ringwallforschung und Verwandtes*, in *VI. BerRGK*, p. 3—50; J. Déchelette, *op. cit.*, p. 693—711, cu toată bibliografia bogată; Fr. Behn, *Festung (III. Vorrömische Eisenzeit)*, din M. Ebert, *RL*, vol. III, Berlin, 1921, p. 246—252, cu bibliografia bogată; C. Schuchhardt, *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*, Potsdam-Leipzig, 1931, p. 116 și urm.; Chr. Hawkes, *Die Erforschung der Spätbronzezeit, Hallstatt- und Latène-Zeit in England und Wales, von 1914, bis 1931*, in *21. BerRGK*, 1931, 1933, p. 117—138; I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, in *22. BerRGK*, 1932, 1933, p. 106—108; F. Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 1912—1936*, in *24/25. BerRGK*, 1933/1934, Berlin, 1937, p. 105—106; K. Horedt, *Zur siebenbürgischen Burgenforschung*, in *Südost-Forschungen*, VI, 1941, p. 536; idem, in *ProblMuz*, I. c.; Al. Mongait, *L'archéologie en URSS*, Moscou, 1959, p. 150; I. Gerő, *Magyarországi várépítéssel [Architectura de cetăți în Ungaria]*, Budapest, 1955, p. 101—104; Zdzisław Rajewski, *Die Besiedlung von Biskupin und Umgebung in der frühen Eisenzeit, in Frühe polnische Burgen*, Weimar, 1960, p. 9—26; idem, *Zbięgniew Bukowski, Die neuentdeckte Wehrsiedlung der Lausitzer Kultur in Sobiejuchoy in nördlichen Grosspolen, in Frühe polnische Burgen*, Weimar, 1960, p. 27—38; Włodzimierz Szafranski, *Swobnica/Wildenbruch! — Ein Burgwall der Lausitzer Kultur in Westpommern, in Frühe polnische Burgen*, Weimar, 1960, p. 39—40.

Este interesant și în orice caz demn de notat că o tehnică deosebită, asemănătoare însă celei cunoscute în legătură cu așezările fortificate din prima vîrstă a fierului, a construcției pare să prezinte (?) unele castru din epoca romană de pe teritoriul Munteniei. Zidul acestora ar fi din pământ bătut și ars printr-un procedeu descris de Gr. Tocilescu, într-o notă păstrată în manuscrisele de la Academia R. P. R. Cercetările și săpăturile făcute ulterior la Frumoasa și în alte castru ale *limesului transalutan* confirmă cele notate de Tocilescu. După el, tehnica aceasta era indigenă și a fost adoptată de romani de la daci. Cf. V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 132—133, 153, 154—155. Fără îndoială ar fi foarte important, dacă într-adevăr s-ar găsi legăturile nemijlocite între felul de construcție din prima vîrstă a fierului și sistemul amintit de întărire din epoca romană de pe teritoriul Munteniei.

Nu știm, la care întărituri se referă C. Schuchhardt în cartea sa (*op. cit.*, p. 141) spunînd textual următoarele: „Man hatte für die Walachei eine grössere Zahl von Burgen mit verbrannten Lehmwällen genannt, (sublinierea ne aparține) die also, wahrscheinlich wie die Anlage bei Carnavoda, die ich 1917 ausgegraben hatte, steinzeitlich(?) sein würden“ ...

²⁰ J. Lubbock, *op. cit.*, vol. I, p. 111—112 și 265—266.

Întărituri de acest gen se cunosc și pe teritoriul R.P. Ungare. Așa de exemplu, putem pomeni valul ars al așezării celtice de mai târziu cu numele *Scarbantia* (de lângă orașul Sopron de azi), datat încă din epoca hallstattiană prin ceramica cu caneluri și cu slip metalic, în faza A și B a epocii hallstattiene. La cetatea de pământ de la Murga²¹, comitatul Tolna, din epoca migrațiilor(?), ca și la cetatea de pământ de la Acsa, au fost constatate urme neîndoelnice de grinzi de stejar carbonizate. Gy. Neudeck de asemenea a găsit²² că valul înalt de 7 m al unei cetăți „preistorice” de lângă Dunăre, de la Drencova (com. Berzasca, r. Moldova Nouă) de pe teritoriul R.P.R. constă din lut întărit prin ardere²³.

Singura cetate dintre acestea descrisă mai amănunțit e cea de la *Scarbantia*²⁴, al cărei val a fost tăiat de mai multe ori cu ocazia unor lucrări edilitare de la sfârșitul secolului XIX.

În cazul așezării noastre de la Someșul Rece ne putem gândi la o ardere primitivă, exterioară, a valului.

În privința celorlalte elemente constitutive ale valului, nu putem spune deocamdată nimic mai precis, ele fiind multiple, formînd un profil destul de complicat, greu de explicat pe baza unei singure săpături incomplete. Se pare totuși că înafara fazei construirii valului roșu²⁵ i se mai poate adăuga cel puțin încă o fază ulterioară de reconstrucție, reîntărire, a valului. În profil, între m 4,70 și 4,80 socotind pe orizontală, se vede un strat așezat pe pantă, ridicîndu-se pînă la m 6,70—6,80 și în medie de 10 cm. Acest strat este compus din pietre arse, sfărîmătură de stîncă arsă, puține bucăți mărunte de chirpic. Dedesubtul lui pe toată înălțimea există un strat subțire de cărbune de brad. Acest strat are direcția piezișă spre fața exterioară, deci spre latura dinspre inamic a șanțului. Atît în fața, cît și în dosul lui (între m 4,00—4,70 și 4,80—5,80) sînt două straturi de culoare cenușie foarte închisă, aproape neagră. Direcția acestora piezișă este identică cu cea a stratului roșu. Între m 5,80 și 5,95 se ridică pieziș un alt strat de culoare roșie, puternic ars, de 15 cm grosime. Mai ales în partea lui superioară, dedesubtul lui, se vede un strat subțire de cărbune de această dată însă de stejar.

Pe baza datelor stratigrafice deci, se pare că, dintr-o cauză necunoscută nouă deocamdată, pe latura interioară a valului original, ars pînă la roșu, cu timpul s-au alăturat și alte elemente de întărire ale valului, între care și o palisadă dublă, formată din trunchiuri de brazi și de stejari. Pe baza datelor ce ne stau la dispoziție nu îndrăznim să tragem însă concluzii mai ample și detaliate asupra profilului, mai ales că lipsesc ana-

²¹ M. Wosinsky, *Tolnavármegye története. I. rész* [Istoria comitatului Tolna, partea I-a], Budapest 1896, p. 222—287; idem, *Das prähistorische Schanzwerk von Lengyel*, vol I., Budapest, 1888, p. 7—12; vol. III, 1891, p. 7—8; cf. încă: J. Könyöki-G. Nagy, *op. cit.*, p. 223, 228—229.

²² *Régiségekről az Al-Duna vidékén* [Despre anticități din regiunea Dunării de Jos], în *AE*, XIII, 1893, p. 258—259.

²³ Cf. F. Römer, *Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie avant la VIIIe session du Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques à Budapest, 1875*, vol. II/1, Budapest, 1878, p. 78—98.

²⁴ *A varishegyi urnáról* [Despre urna de la Varishegy], în *AE*, XI, 1891, p. 168; idem, *A Sopron melletti Purgstall földvár és urnatemetője* [Cetatea de pământ și cimitirul de incineratie de pe Purgstall de lângă orașul Sopron], în *AE*, XI, 1891, p. 313—318; idem, *Scarbantia sánca* [Valul de la Scarbantia], în *AE*, XVI, 1896, p. 223—226.

²⁵ Este de notat, că din notițele de săpături ale lui Al. Ferenczi precum și din profilul anexat, nu avem nici un indiciu pe baza căruia am putea vorbi despre o masă considerabilă de chirpic, cum crede K. Horedt. Cf. în *Sieb. Vjschr.*, XL, 1937, 1. c.

logii mai apropiate, de pe teritoriul Transilvaniei. Sînt necesare noi săpături extinse, pentru clarificarea acestui element arheologic atît de interesant. Un lucru însă de pe acum pare a fi dovedit, anume: pe baza rezultatelor săpăturilor din ultimii ani, din diferite așezări hallstattiene întărite, caracterizate prin ceramica canelată și cu slip metalic, ca cea de la Subcetate, Bodoc, Huedin. Sărățel, Teleac etc., nici pe departe nu se pot stabili identități în privința sistemului de construcție al elementelor de fortificație, cum s-ar crede la prima vedere. Cîte profile, atîtea sisteme deosebite de construcție, care se acomodează totdeauna la posibilitățile locale. Ar fi foarte riscant deci, deocamdată, să se facă o tipologie a lor. Un singur element doar este comun tuturor: valul (unic sau dublu) roșu.

După aparență, așezările fortificate de acest gen ar fi caracteristice pentru o anumită treaptă de dezvoltare a societății primitive, deci ar constitui un fenomen mai general și anume existența lor pare a fi legată de anumite tipuri de formațiuni sociale tribale cunoscute din diferite epoci și diferite regiuni ale globului pămîntesc.

Pe suprafața așezării întărite de la Someșul Rece se găsesc numai sporadic fragmente ceramice din epoca neolitică, atipice²⁶ (păstrate în colecția de mineralogie a Universității Babeș-Bolyai din Cluj) nuclee și așchii de obsidiană și un număr însemnat de cioburi de caracter Coțofeni. Mult mai numeroase sînt cioburile databile în epoca bronzului, iar pe lângă acestea trebuie să amintim o lance de bronz cu virful rupt, de la sfîrșitul aceleiași epoci (Ha A)²⁷. Cele mai abundente sînt însă fragmentele de ceramica canelată, cu slip metalic, provenind din „urne villanoviene”²⁸. Urme din epocile romană și prefeudală lipsesc cu desăvîrșire. Înafară de resturile arheologice din epoca societății primitive, se mai cunosc doar o rîșniță dacică (nr. inv. IN 220), o zăbală de fier și cîteva fragmente ceramice din epoca feudală (secolul al XIV—XV-lea)²⁹.

În ceea ce privește cronologia valului însuși, sîntem siliți — în ciuda presupunerii a cel puțin două faze — să afirmăm că el a fost construit (eventual reconstruit) numai în primele două perioade ale epocii hallstattiene, deoarece chiar și materialul ceramic găsit în miezul aceluși simbure de val roșu³⁰ (dintre m 11,80 și 14) este absolut identic cu cel aflat în stratul de pămînt negru dintre m 4,80—5,80³¹, precum și în stratul supe-

²⁶ Cf. E. Orosz, în *AE*, XXXI, 1911, p. 276. Notăm aici că în grotă (în bună parte astupată) din apropierea așezării a ajuns vestită din cauza descoperirilor paleontologice de la sfîrșitul cvaternarului și din cauza unor unelte de tip (presupus) magdalenian, s-au găsit și cioburi de caracter incontestabil Criș. (Cf. N. Vlăssă, *Cultura Criș în Transilvania*, în manuscris). Nu este cu totul exact deci că promontoriul a fost folosit și de purtătorii culturii Criș și acele fragmente ceramice atipice aparțin de fapt acestei culturi. Pentru descoperirile probabil paleolitice cf. A. Koch, în *OTTE*, XVI, 1891, p. 89; *Barlangkutató*, II, 1914, p. 51—64, 136—137, 163—165; H. Breuil, în *BSSC*, II, f. 4, 2, 1925, p. 217; M. Roska, *Az ősrégészeti kőiskönyve*. I. A régibb kőkor [Manualul arheologiei preistorice. I. Paleoliticul], Cluj, 1926, p. 304, 332; idem, în *AIGR*, XIV, 1929, p. 100—121; idem, *Reperitorium*, p. 106, nr. 37; C. S. Nicolaescu-Plopșor, în *AO*, VIII, 1929, p. 354, 355; idem în *Dacia*, VI—VII, 1935—1936, p. 76—78; *L'anthropologie*, XXXVII, 1927, p. 166; I. Nestor, în *Der Stand*, p. 13—21; N. Moroșan, în *RSVA*, XXI, 1935, p. 203; idem, în *Natura*, XXIX, 1935, p. 272; idem, în *AIGR*, XIX, 1938, p. 139; D. Berciu, în *BIRS*, I, 1941, p. 589.

²⁷ Material în Muzeul de Istorie din Cluj. Lanca este inventariată sub nr. 2536.

²⁸ V. Russu, în *BSG*, X, 1889, p. 355; E. Orosz, în *ErdMúz.*, XX, 1903, p. 91; K. Horedt, în *Sieb. Vjschr.*, XI, 1937, p. 93—94; M. Roska, *Reperitorium*, p. 106, nr. 37.

²⁹ Muzeul de Istorie din Cluj, nr. inv. II. 6650—6654.

³⁰ Muzeul de Istorie din Cluj, nr. inv. IN. 223—226.

³¹ Muzeul de Istorie din Cluj, nr. inv. IN. 254—271.

rior de culoare neagră dintre m 12,50—14,50³², toate datele numerice fiind socotite pe orizontală. Sistemul de construcții cu val de pământ, susținut din două laturi de palisadă, este deja dovedit pentru asemenea construcții încă din epoca bronzului (Bronz III)³³.

În concluzie putem spune că așezarea de la confluența Someșului Cald și Rece, identificată de unii cercetători cu „Cetatea lui Dariu” de pe „Țigăneasa”, greșit plasată la Luna de Sus³⁴, este o tipică cetate preistorică de refugiu. Date fiind condițiile naturale favorabile, locuitorii de odinioară ai așezării întărite au avut relativ puțin de fortificat. Poziția izolată a platoului, între valea Someșului Cald și cel Rece, pantele stîncoase, o apără de orice atac. A fost suficient doar să se fortifice o relativ foarte îngustă șa, în comparație cu lățimea spatelui de dealuri ce se ridică spre apus, tăind-o cu val dublu și două șanțuri de apărare. În anul 1931 Al. Ferenczi a secționat valul mare, însă nu pînă la bază. Această săpătură a arătat faptul că valul are un simbul ars, formînd un val roșu inițial și pe urmă, probabil, a fost întărit printr-o cantitate însemnată de pământ (care conține fragmente ceramice, oase, chirpic), ridicînd totodată și o dublă palisadă din trunchiuri de brad și stejar. Toate elementele sînt databile de la începutul epocii hallstattiene (Hallstatt A și B).

Materialele ceramice apărute la suprafața așezării întărite, ce are peste 10 ha întindere, aparțin pe de o parte neoliticului (Cris?), epocii cuprului (Coțofeni) și bronzului, iar pe de altă parte — cele mai multe — epocii hallstattiene (perioadelor A și B).

După cunoștințele noastre, pînă acum de pe acest teritoriu n-au apărut nici cele mai mărunte urme din epocile: romană sau migrații. Pe baza acestora putem afirma că teritoriul așezării întărite a fost folosit numai în epoca societății primitive (epoca neolitică, bronz, dacic, dar mai ales, în epoca hallstattiană, cînd s-au construit și elementele de fortificație). Ea nu poate fi cetatea lui Gelu³⁵, neexistînd nici un sprijin pentru o atare presupunere.

BEITRÄGE ZUR KENNTNIS DER BEFESTIGTEN HALLSTATTZEITLICHEN SIEDLUNG VON SOMEȘUL RECE (Zusammenfassung)

Die befestigte Siedlung am Zusammenfluss des Warmen und Kalten Someș, westlich der Stadt Cluj (im nord-westlichen Teil Transilvaniens), die „Cetatea lui Dariu“ auf der „Țigăneasa“, früher von einigen Forschern fälschlich in Luna de Sus vermutet, ist eine typische vorgeschichtliche befestigte Siedlung.

Dank der günstigen Naturbedingungen mussten die einstigen Bewohner dieser Siedlung sie nur wenig befestigen. Die isolierte Lage des Plateaus zwischen dem Tal des Warmen und Kalten Someș, die felsigen Abhänge schützten sie vor jedem

³² Muzeul de Istorie din Cluj, nr. inv. IN. 279—295.

³³ Cf. între altele: Al. Ferenczi, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 310; cf. și Zdzisław Rajewski, Zbigniew Bukowski, *op. cit.*, I, c., Włodzimierz Szafranski, *op. cit.*, loc. cit.

³⁴ Cf. I. Ferenczi, *Contribuții la problema limesului de vest al Daciei*, partea a II-a (în manuscris).

³⁵ Idem, *ibidem*.

Angriff. Es genügte, einen ziemlich schmalen Bergsattel — schmal im Verhältnis zu der Breite des Raumes, den die Berge nach Westen hin einnehmen — zu befestigen, und ihn durch einen doppelten Erdwall und zwei Verteidigungsgräben zu verstärken. Im Jahre 1931 schnitt Alexander Ferenczi den grossen Erdwall an, aber nicht bis zu dessen Basis. Diese Grabung zeigte, das der Wall einen gebrannten Kern hat, also ursprünglich ein Schlackenwall war, der mit einer dicken Lage Erde, die Tonscherben, Knochen und gebrannten Lehm enthält, verstärkt worden war. Gleichzeitig gab es auch eine doppelte Palissade aus Tannen- und Eichenstämmen, die nachher ebenfalls gebrannt wurde, alles Elemente die in die frühe Eisenzeit (Hallstatt A und B) weisen.

Die Tonware, die auf der Oberfläche der befestigten Siedlung von über 10 ha Ausdehnung gefunden wurde, gehört einerseits der Jungsteinzeit (Cris?), der Kupfer-(Coțofeni) und Bronzezeit an, anderseits und zwar zum grössten Teil der Hallstattzeit (A und B).

Auf diesem Gebiet fanden sich, unseres Wissens, nicht die geringsten Spuren aus der Römer- und Völkerwanderungszeit, ein Beweis, dass dieses Territorium nur in der Epoche der Urgesellschaft, also im Neolithikum, der Bronze- und vor allem in der älteren Hallstattzeit, während der auch die Befestigungsanlagen gebaut wurden, besiedelt war. Es kann sich hier nicht um die Burg des Gelu handeln, da gar kein Anhaltspunkt für diese Vermutung vorliegt.

Allem Anschein nach waren die befestigten Siedlungen dieser Art charakteristisch für eine gewisse Stufe in der Entwicklung der Urgesellschaft und ihre Existenz scheint an gewisse Typen stammesmässiger Gesellschaftsformen, die wir aus verschiedenen Zeiten und Gegenden der Erde kennen, gebunden zu sein.

UN CRANIU TREPANAT DIN NECROPOLA SCITICĂ DE LA CRISTEȘTI

de Dr EVA CRIȘAN

Craniul care formează obiectul lucrării de față a fost descoperit în anul 1957 în necropola scitică de la Cristești, r. Tg. Mureș, reg. Mureș-Auto-nomă Maghiară pe teritoriul carierei de pietriș care este situată la capătul dinspre Tirgu Mureș al comunei. El ne-a fost pus la dispoziție pentru studiu și publicare de către tov. N. Vlăssă căruia îi mulțumim și pe această cale.

Din păcate dintre cele 17 morminte scitice cîte se cunosc pînă acum din această necropolă doar un număr foarte redus a fost cercetat sau observat de către specialiști iar celelalte au ieșit la iveală întîmplător cu prilejul lucrărilor curente de exploatare a pietrișului.¹ Din materialul osteologic, deși întreaga necropolă este de inhumație, s-a păstrat doar craniul de care ne ocupăm acum. De aceea nu putem face un studiu antropologic comparativ și nu putem trage concluzii mai largi care ar fi deosebit de utile dat fiind faptul că în ultima vreme în literatura arheologică de specialitate se discută cu insistență problema, dacă mormintele din prima vîrstă a fierului, cum sînt și cele de la Cristești aparțin unei populații străine, scitice, sau numai purtătoare a unei culturi materiale scitice, ori ele aparțin populației autohtone². Datele antropologice ar contribui în bună măsură la elucidarea problemei.

Cu puține excepții arheologii pînă nu de mult, pe baza inventarelor funerare, erau de părere că mormintele de inhumație din secolul VI—V î.e.n. descoperite în Transilvania aparțin unei populații scitice venite aici de pe teritoriul de azi al Uniunii Sovietice. Chiar dacă nu putem da concluzii valabile din punct de vedere antropologic, totuși prezentarea craniului scitic de la Cristești nu este lipsită de importanță pentru că datele pe care le prezentăm vor putea fi integrate în seria cercetărilor referitoare la necropolele scitice din Transilvania contribuind în acest fel la elucidarea problemei amintite, la rezolvarea căreia nu se va putea ajunge decît în urma studierii unui cît mai mare număr de cimitire atît din punct de vedere antropologic cît și arheologic pe ambele teritorii, în Transilvania și în sudul Uniunii Sovietice, de unde se presupune că a venit la noi o populație scitică. Va trebui de asemenea să se facă măsurători asupra scheletelor aparținînd autohtonilor atît din

¹ Vezi I. H. Crișan, în *AMMediaș* 3, 1955—1956, p. 63—64.

² Vezi pentru aceasta D. Popescu, în *SCIV*, IX, 1, 1958, p. 9—38; *idem*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 443—455.

prima cît și din a doua vîrstă a fierului pentru a vedea dacă, antropologic vorbind, se poate face o deosebire între populația locală și cea scitică. În rezolvarea acestei probleme se ridică însă cîteva dificultăți și anume: mormintele dacice din prima și a doua epocă a fierului sînt în cea mai mare parte a lor de incinerare³. Inhumarea se întîlnește destul de rar și se pare că numai la populațiile străine. O altă dificultate constă în faptul că încă de la venirea lor sciții s-au amestecat cu autohtonii după cum relatează însuși Herodot și au sfîrșit prin a dispărea foarte curînd în masa acestora.

În afară de importanța pe care o prezintă din punct de vedere antropologic craniul de la Cristești mai este important prin trepanația pe care o prezintă.

Date antropologice

Craniul de la Cristești este întreg și relativ bine păstrat. Lipsesc fragmente din marginea laterală stîngă a găurii occipitale și o parte din fosa orbitală dreaptă precum și părți din marginea dreaptă și stîngă a marginii alveolare a maxilarului superior. De pe maxilarul superior lipsesc incisivi centrali și incisivul lateral stîng de asemenea și toți molarii. De pe mandibulă lipsește numai unul dintre incisivi. Dinții prezintă o uzură foarte accentuată, abraziune de gradul III.

Craniul prezintă sinostozarea suturilor în afară de sutura coronară care este incomplet sinostozată în partea dreaptă fiind liberă. Trebuie să remarcăm existența unui *os vomian* între cele două parietale și occipital, deci la nivelul suturii lambdoide. Craniul are conformație puternică și oasele sînt groase. Fruntea este destul de ridicată cu glabella și arcadele sprîncenoase reliefate, occipitalul este înalt și turtit cu protuberanța occipitală externă de forma unei proeminențe triunghiulare masive. Liniile curbe ale occipitalului sînt pronunțate. Mastoidele sînt puternice, mari. Conturul craniului în norma verticală este sferoid. Capacitatea craniană este voluminoasă (aristencefal). Craniul neural este de o constituție masivă. Viscerocraniul prezintă următoarele elemente: fața în întregime este joasă, fața superioară mijlociu de înaltă, după distanțele nasion-gnation și nasion-prostion. După diametrul bizigomatic fața este largă. Orbitale sînt înalte (hipsiconche) iar nasul îngust (leptorhin). Pomeții sînt turțiți, iar fosele canine sînt profunde. Mandibula este puternică cu mentorul proeminent, gonion eversat. Ramura ascendentă a mandibulei este patruleteră cu scobitura sigmoidă largă.

Vîrsta și sexul. Conformația generală a craniului, grosimea oaselor, valoarea unghiului frontal, aspectul proeminențelor musculare, regiunea supraorbitală, mandibula și relieful osos occipital ne indică sexul masculin. Gradul de tocire al dinților precum și sinostozarea aproape completă a suturilor craniene ne îndreptățește să atribuim craniul unui bărbat matur în vîrstă de 50—55 ani. În general se admite că sinostozarea suturilor începe după 45 ani și se termină la 60.

³ Vezi de ex. D. Protase, *Considerations sur les rites funéraires des Daces*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 173 și urm.

Fig. 1. Craniul scitic de la Cristești (1. Norma facială, 2. Norma verticală)

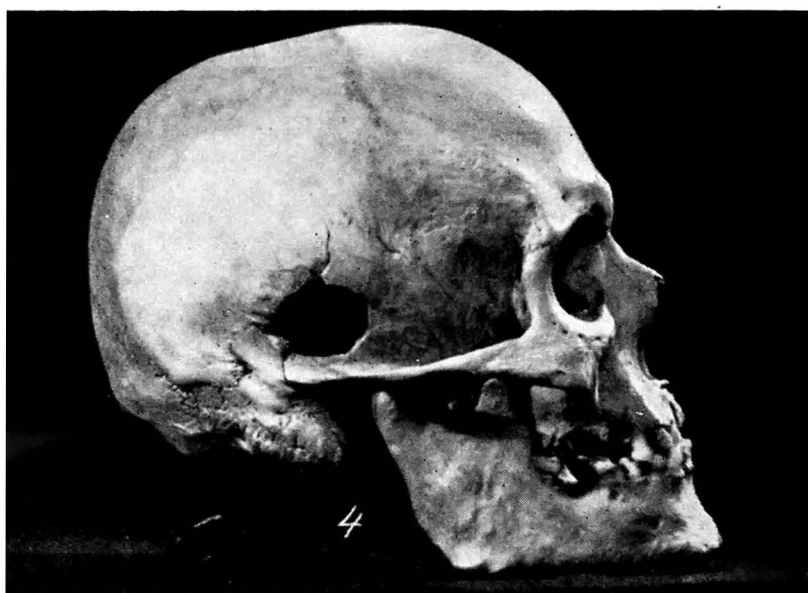
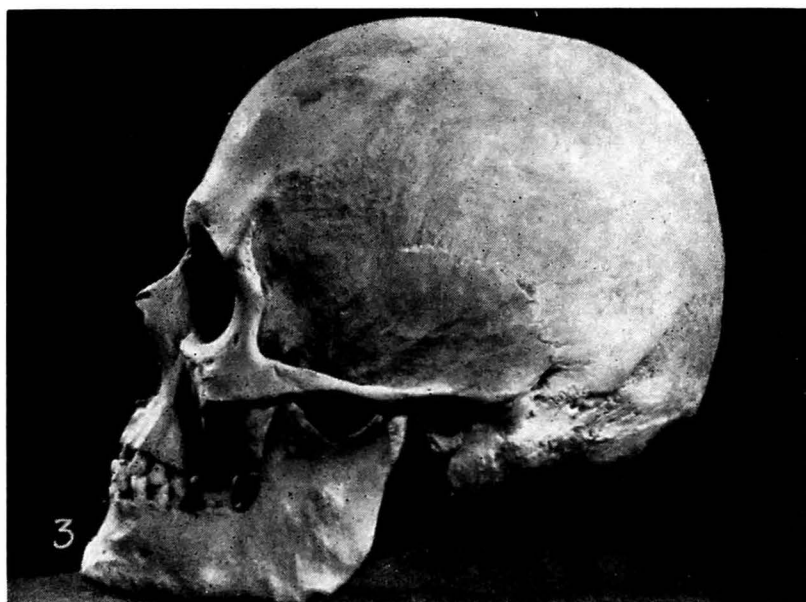

Fig. 3—4. (Norma laterală).

Tabel 1

Dimensiunile liniare și angulare ale neurocraniului și craniului facial

Dimensiuni liniare și angulare		Dimensiuni liniare și angulare	
Dia ant post max	181	B-l	102
Dia tra max	157	B-i	148
Gl-b	113	B-op	152
Gl-l	175	B-ba	136
Gl-i	180	L-i	67
N-b	118	L-op	107
N-l	175	L-ba	115
N-i	177	I-op	57
N-op	139	I-ba	81
N-b	108	Op-ba	32
Arc n-gl	11	Mf-ek	38
nb	135	Fmo-fmo	112
n-l	245	Zy-Zy	146
n-i	313	Ba-pr	106
n-op	375	Dia tr al g oc	26
gl-b	123	Cap cr	1500
gl-l	245	In cor la sim ment	33
gl-i	312	Gr cor la sim ment	17
b-l	111	In ram vertic	67
b-i	180	Lăr ram vertic	39
b-op	238	Lăr inciz sigm	27
l-i	69	In inciz sigm	15
l-op	129	Go-go	116
i-op	61	Ung met-gl-i	98°
In cal	104	b-gl-i	88
Cir cran	540	l-gl-i	85
Eu-eu	157	Ung b-n-l	105
Ft-ft	108	l-n-i	82
Co-co	134	i-n-op	40
As-as	119	i-n-ba	26
Au-au	137	n-ba-l	103
Cor-b	125	n-b-l	35
N-pr	70	b-l-n a	116
N-gn	111	b-l-b	56
N-subn	55	ba-b-i	82
Lăr or nas ant	24	b-na-ba	50
Ek-ek	99	b-ba-na-l	84
Mf-mf	24	b-op-na-l	95
		b-i-na-l	118
		l-i-na-	81
		l-i-op	29
Ind cefalic	86,74		
trans-vert	86,62		
vert-long	75,13		
frontal	68,78		
fac total	76,02		
fac sup	47,94		
orb	86,84		
nas	43,63		

Pe baza măsurătorilor craniene am putut stabili următoarele: craniul neural este scurt, mijlociu de larg și mijlociu de înalt. După valoarea indicilor cranieni craniul neural este *hiperbrahican* *tapeinocran*, *hipsicran*, *mesosem*. Craniul visceral este încadrat de principalii indici cefalici în grupa *hipereurisprosop* și grupa *eurien*. Orbitalele sînt înalte *hipsiconche* iar nasul îngust *leptorhin*. Capacitatea craniană este voluminoasă *aristencefal*.

Pentru a putea face o încadrare tipologică mai precisă am avea nevoie pe lângă indicii cranieni și de talie. Deoarece însă aceasta lipsește încadrarea nu se poate face cu destulă siguranță.

Luînd în considerare hiperbrahicania trebuie discutat diagnosticul diferențial între tipul dinaric, tipul alpin și tipul mongoloid. După cum am văzut craniul nu prezintă caracterele tipului mongoloid și de aceea acest tip se poate exclude de la început. Fața în întregime și fața superioară fiind joase pledează împotriva încadrării în tipul dinaric, deci ne mai rămîne tipul alpin. Cu toate că înălțimea mare a craniului (*hipsicran*) din forma occipitală și forma turtită a regiunii occipitale aduce cu craniile dinarice, mai probabilă este încadrarea în tipul alpin cu care concordă atît hiperbrahicefalia și înfățișarea feții cît și conturul sferoid al craniului în norma verticală.

Așa dar craniul scitic de la Cristești din punct de vedere tipologic se încadrează cel mai probabil în *tipul alpin*. Posibilitățile de comparație tipologice cu alte determinări asupra sciților din Transilvania sînt destul de reduse, deoarece majoritatea mormintelor scitice au fost descoperite întîmplător și n-au format obiectul unor cercetări sistematice arheologice și cu atît mai puțin antropologice. Singura necropolă scitică din Transilvania mai bine cercetată din ambele puncte de vedere este cea de la Ciumbud.⁴ Însă și aici, din păcate, scheletele sînt prost conservate și din cele 22 morminte descoperite s-au putut face măsurători, multe incomplete, abia la 11 indivizi. Avînd un număr redus de determinări nu s-au putut trage nici acolo concluzii ample paleoantropologice și mai puțin istorice. În privința tipurilor, populația scitică de la Ciumbud este caracterizată prin lipsa omogenității în special la bărbați. S-a putut stabili existența tipului nordic, alpin și eventual un tip mediteranian. Prof. Dr. I. G. Russu și colaboratorii care au prelucrat materialul osteologic de la Ciumbud accentuează caracterul ipotetic al încadrărilor tipologice din cauza lipsei unor elemente absolut necesare cum ar fi de exemplu masivul facial. Este cu toate acestea de reținut că din cele 11 cranii la care s-au putut face măsurători, 7 sînt brahicrane (unul ultrabrahican, unul hiperbrahican, iar restul brahicrane), al optulea craniu este mezocran, iar restul de 3 cranii sînt doliocrane. Unul dintre doliocrani este cu totul nesigur, presupunerea s-a făcut doar pe baza unui fragment de 7—8 cm² alcătuită din frontal și o parte din parietal, deci rămîn ca sigure doar două cranii doliocrane din cele 11. Brahicania este prezentă la Ciumbud prin toate valorile sale. De aici s-ar putea trage concluzia brahicefaliei.

⁴ Informațiile privind necropola de la Ciumbud le datorez tov. prof. I. G. Russu căruia îi mulțumesc și pe această cale.

În afară de cimitirul de la Ciumbrud a mai fost determinat un craniu din necropola scitică contemporană de la Simeria care este și el brahicran și un alt craniu de la Bratei mezocefal accentuat aproape brahicran. La acestea se adaugă acum craniul de la Cristești. Din cele arătate cu privire la determinările antropologice efectuate pe craniile scitice din Transilvania s-ar desprinde concluzia că la această populație predomină brahicefalia. O asemenea concluzie este cu totul și cu totul prematură. După cum am arătat, nu s-au determinat decât un număr redus de cranii și la acestea nu întotdeauna măsurătorile au putut fi făcute în condiții optime. Este bine știut că despre predominarea unui tip sau altul nu poate fi vorba decât numai în urma comparării unor serii lungi și numai atunci se pot trage concluzii antropologice valabile și utilizabile din punct de vedere istoric.

În afara Transilvaniei s-au făcut măsurători asupra unor cranii presupuse scitice descoperite pe teritoriul țării noastre și anume la Cavalcar în Dobrogea. Atribuirea acestora unei populații scitice este cu totul ipotetică și se bazează doar pe forma mormintelor tumulare. Acestea au fost jefuite încă din antichitate și lipsite total de inventar funerar așa că atribuirea lor etnică nu se poate face. Mormintele de la Cavalcar ar fi putut aparține tot atât de bine populației autohtone, sau ori cărei alte populații. Din punct de vedere antropologic cele patru cranii de la Cavalcar aparțin tipului nordic-protoeuropoid — varianta iraniană — ceea ce ar pleda totuși pentru o origine răsăriteană venită din stepele pontice, loc de unde se presupune că au venit sciții pe teritoriul țării noastre.

Să trecem acum la analiza antropologică a populațiilor scitice din afara teritoriului țării noastre. Din studiile ce ne-au stat la îndemână privind paleoantropologia populațiilor scitice de pe teritoriul Uniunii Sovietice și a R.P. Ungare reiese ca o concluzie generală că la acestea nu poate fi vorba de omogenitate din punct de vedere tipologic. Se constată o oarecare grupare a tipurilor pe regiuni dar și aceasta destul de neuniformă. Astfel în regiunea Niprului mijlociu se întâlnesc cranii dolicocefale într-o serie relativ destul de omogenă, alături de cranii brahicefale. Elementele brahicrane sînt mai numeroase la sciții din regiunea Mării Negre dar și aici predominantă este doliocrania. Se remarcă de asemenea o mare diversitate de forme craniene. Pe teritoriul R.P.U. se întâlnesc amestecate tipuri diferite ca cel alpin, nordic, cu diferite nuanțe.

Din cele arătate se desprinde concluzia că la populațiile scitice în general nu se poate vorbi de omogenitate din punct de vedere antropologic, constatîndu-se un mare amestec de tipuri iar anumite grupări regionale nu sînt nici ele destul de strînse în sensul că și în cadrul acestora se întâlnesc amestecate diferite tipuri, doar că se constată o oarecare predominare a unuia dintre ele. De reținut este faptul că în aproape toate cimitirele studiate se întâlnește brahicefalia de tip alpin. În privința brahicefaliei trebuie să spunem că pe teritoriul țării noastre ea nu apare în prima vîrstă a fierului. ci este prezentă încă din epoca neolitică întîlnită fiind în cadrul culturii Hamangia din necropola de la Cernavoda. Brahicraniile sînt extrem de rare în epoca neolitică, cînd predomină dolico-mezocefalia, ca de alt-

fel în întregul neolitic european. Întîlnim o puternică componentă mediteranoidă veche, atît de nuanța tipului mediteranoid-gracil, cît și de nuanța celui atlanto-mediterranoid. În acest fond intră de asemenea elementele protoeuropoide reprezentate prin variantele sale din ce în ce mai gracilizate. Despre craniile brahicefale prof. O. Necrasov presupune că în epoca neolitică acestea reprezintă legături cu teritoriile Asiei, în special ale Asiei anterioare unde după cercetările antropologului sovietic V.V. Bunak care s-a ocupat îndeaproape cu craniile de nuanță armenoidă. craniile brahicefale sînt prezente încă din mileniul al IV-lea î.e.n.

Ulterior în faza de trecere spre epoca bronzului și în epoca metalelor, situația antropologică a teritoriului țării noastre nu mai este așa de omogenă. Întîlnim componenta mediteranoidă cea nordică și componenta brahicefală. La unele populații cum este cea a culturii amforelor globulare din Moldova sînt prezente mezocefalia de tip cromanoid atenuat și brahicefalia de tip alpin. Diferitele triburi care au trăit și au conviețuit pe teritoriul patriei noastre s-au amestecat și au format sinteza din care a luat naștere poporul geto-dac. Ultimul aport la formarea acestuia îl constituie populațiile scitice.

Date paleopatologice

Craniul de la Cristești prezintă o perforație pe scoama temporală dreaptă, situată la doi centimetri de apofiza mastoidă și la 1 cm deasupra arcadei zigomatice.

Pierderea de substanță osoasă este de formă ovală de dimensiunea 3/2,5 cm, cu axul lung paralel cu linia superioară a arcadei zigomatice. Marginile găurii sînt ușor oblice în detrimentul tablei interne. În general marginile trepanației sînt destul de neregulate. În unele porțiuni se vede încă așchierea osului.

Pe întreaga suprafață de secțiune se vede perfect țesutul osos diploic cu cavitățile deschise și prezintă aceeași patină a acțiunii elementelor mediului ca și restul craniului ceea ce ne asigură că nu poate fi vorba de o perforație ulterioară și ne îndreptățește să presupunem că avem de a face cu o trepanare.

Fiind vorba de o pierdere de substanță osoasă așa de mare ne scutește de a face un diagnostic diferențial. Nu se poate constata nici o urmă de țesut osos de reparație, ceea ce ne face să presupunem că individul a murit în timpul intervenției sau la scurtă vreme după ea. Tehnica de executare a operației pare să fi fost cea a burinajului făcută cu ajutorul unui obiect ascuțit și tăios, lipsind orice urmă de raclaj.

Existența desprinderilor de așchii osoase mai ales în partea anterioară a trepanației și mai ales faptul că se observă o crăpătură a tablei externe între apofiza mastoidă și baza arcadei zigomatice ne face să credem că inițial pierderea de substanță osoasă se datorește unei lovituri puternice aplicată în această regiune în urma căreia s-a produs o spargere a osului iar așchiile osoase rezultate au intrat în substanța cerebrală, dînd desigur

serioase perturbări. Pentru înlăturarea acestora și pentru omogenizarea marginilor găurii se pare că s-a făcut intervenția chirurgicală care însă, probabil, n-a reușit, deoarece, după cum am arătat, lipsa oricărui țesut osos de reparație ne dovedește că individul a murit chiar în timpul operației sau la scurt timp după aceea. Existența așchiilor osoase și faptul că marginile trepanației n-au fost complet uniformizate pledează mai degrabă pentru moartea individului în timpul intervenției.

În cazul craniului de la Cristești, ca de altfel la toate trepanațiile antice operația trebuie să fi fost făcută de un vindecător deosebit de abil și cu reale cunoștințe terapeutice. Existența unui asemenea vindecător, care pe lângă cunoștințele reale de practică medicală întrebuința, desigur, în largă măsură și magia, ne este atestată la sciți de izvoarele literare. Astfel, se vorbește de un medic mitic hiperboreu Abaris care după toate probabilitățile a fost un scit. Un alt medic scit Anacharsis ar fi trăit pe vremea lui Solon sau după alții pe vremea lui Pitagora⁵. El vindeca bolnavii prin descîntece. Popoarele primitive de azi în cazul intervențiilor chirurgicale fac anestezie generală cu ajutorul narcoticelor. La noi această anestezie pare să fi fost făcută în epoca străveche și veche cu ajutorul fumigațiilor cu sămînță de cînepă⁶.

Făcînd o statistică a craniilor trepanate descoperite pînă acum pe teritoriul patriei noastre constatăm următoarele. Pînă acum se cunosc un număr de 17 cranii aparținînd la indivizi de ambele sexe și de vîrste diferite. După epocile cărora aparțin craniile trepanate se împart astfel: sfîrșitul neoliticului 5 exemplare; epoca bronzului 5 exemplare; prima epocă a fierului 1 exemplar; a doua epocă a fierului 2 exemplare; epoca sclavagistă 1 exemplar; feudalismul timpuriu 4 cranii. Deci, pe teritoriul țării noastre s-a practicat trepanația de la sfîrșitul epocii neolitice pînă în epoca feudală. Această serie pînă acum era întreruptă lipsind cranii trepanate din prima vîrstă a fierului. Craniul de la Cristești a umplut această lacună.

Pe lângă trepanație, din punct de vedere paleopatologic mai trebuie să remarcăm existența a trei carii dentare una foarte accentuată care a dus la eroziunea dentinei, situată pe primul molar din stînga al mandibulei, a doua de gradul I pe ultimul molar din dreapta, iar cea de a treia o carie dentară de gradul II situată pe al doilea premolar din dreapta a maxilarului superior. Cel de al doilea molar stîng de pe mandibulă a fost extras în timpul vieții. El prezintă toate caracteristicile vindecării osoase după extracție.

La nivelul bolții palatine în dreptul primului molar stîng se găsește o excavație care ar putea să reprezinte un abces deschis la acest nivel.

⁵ Cf. V. I. Bologa *Éléments de Médecine hiératique et empirique du La Tène Dace*, p. 3 (broșură editată de USSM, 1958).

⁶ Cf. I. H. Crișan, *Elemente de medicină și igienă în comuna primitivă și în sclavagismul începător pe teritoriul R.P.R.* (în curs de apariție).

BIBLIOGRAFIE

1. Boev P. *Trépanations d'intérêt historique*, în *Bulletin de l'Institut de morphologie près de l'Académie des sciences de Bulgarie*, III, Sofia, 1959, p. 197—231.
2. Bologa V. L. și Izsak S. *Aspecte din trecutul medical al patriei noastre de la comuna primitivă până la clasicii medicinei românești*, în vol. *Contribuții la istoria medicinei în R.P.R.*, București, 1956, p. 15—122.
3. Bottyán O. *Szkitakori temetők embertani vizsgálata*, în *Acta scientiarum mathematicarum et naturalium*, nr. 15, Cluj, 1943.
4. Crișan I. H. *Un akinakes inedit din Muzeul Făgăraș*, în *OCD*, p. 117—129.
5. Debeț G. F. *Materiali po paleopatologii S.S.S.R.*, în *Antr. jur.* Moscova, 1936, nr. 1.
6. Debeț G. F. *Paleopatologia S.S.S.R.*, Moscova, 1948.
7. Donici A. *Crania Scythica*, București, 1935, în *Mem. Acad. Rom. sect. St.*, III, tom X, mem. 9.
8. Floru E. și Nicolaescu Plopșor D. *Craniul trepanat de la Histria în Probleme de Antropologie*, V, p. 55—68.
9. Guiard E. *La trépanation crânienne chez les néolithiques et chez les primitives modernes*, Paris, 1930.
10. Maximilian C. *Contribuție la studiul antropologic al craniilor din curganele de la Cavalcar*, în *Probleme de Antropologie*, IV, p. 47—63.
11. Necrasov O. *Asupra unor cranii vechi trepanate găsite pe teritoriul R.P.R.*, în *Probleme de Antropologie*, I, p. 119—126.
12. Necrasov O. *Contribuții asupra populațiilor din vîrsta pietrei și de la începutul vîrstei metalelor de pe teritoriul R.P.R.*, în *OCD*, p. 415—426.
13. Necrasov O. și Botezatu D. *Studiul antropologic al scheletului de la Bratei datînd din prima epocă a fierului (Hallstatt)*, în *Probleme de Antropologie*, V, p. 19—43.
14. Pales L. *Paléopathologie et pathologie comparative*, Paris, 1930.
15. Russu I. G., Șerban N., Motioc N., *Cimitirul scitic de la Ciumbrud* (lucrare în manuscris).
16. Russu I. G., Bologa V. L., *Trepanation im Gebiet des heutigen Rumänien*, în *Südholfs Archiv*, 45, 1, 1961, p. 34—66.

EIN TREPANIERTER SCHÄDEL AUS DEM SKYTHISCHEN GRÄBERFELD VON CRISTEȘTI

(Zusammenfassung)

Zur Besprechung gelangt ein in der Nekropole von Cristești, Rayon T. Mureș, gefundener Schädel eines Skythen aus dem 6.—5. Jh. v. d. Ztr.

Schädelmasse: Hyperbrachikran, tapeinokran, hypsikran und mesosem. Die Gesichtspartie reiht sich nach den hauptsächlichsten Fazialindexen in die Gruppen hyperuriprosop und euriem ein. Die Augenhöhlen sind gewölbt, hypsikonech, die Nase ist leptorhin. Die Schädelkapazität ist bedeutend: aristenkephal. Das Alter wurde auf 50—55 Jahre festgesetzt. Geschlecht: männlich.

Der Schädel von Cristești wird, mit gebührendem Vorbehalt wegen des Fehlens der Gliedmassenknochen, dem alpinen Typus zugewiesen.

Der Schädel zeigt an der rechten Schläfenschuppe eine Öffnung von 3,25 cm auf, welche für eine chirurgische Trepanation auf Grund eines vorher erfolgten Schädeltraumas angesprochen wird. Das Individuum starb während oder kurz nach erfolgter Trepanation.

Vom paläopathologischen Gesichtspunkt ist ausserdem Zahnfäule 1. und 2. Grades feststellbar, sowie am Gaumen eine Vertiefung, die vermutlich von einem offenen Geschwür herrührt.

MORMINTE INEDITE DIN SEC. III Î.E.N. ÎN TRANSILVANIA

de I. H. CRIȘAN

Una dintre problemele puțin lămurite privind cultura materială dacică din Transilvania este cea a secolului III î.e.n. Istoriografia burgheză s-a preocupat de cultura materială celtică, privind această perioadă, neglijând cu totul, sau aproape total, populația autohtonă dacică¹. De exemplu Vasile Pârvan, cel mai de seamă reprezentant al teoriei celtice, arată că după venirea celților întâmplată la sfârșitul sec. IV î.e.n. întregul aspect al culturii materiale devine celtic². O asemenea afirmație este evident greșită, după cum reiese și din materialele pe care le prezentăm. Problema populației autohtone în sec. III—II î.e.n. a început să fie cercetată și să i se acorde importanța cuvenită abia după eliberare. Deși puține, săpăturile și cercetările privind această problemă dovedesc fără echivoc existența culturii materiale dacice, deosebită de cea a celților dezvoltată pe baza fondului hallstattian local³. Influența culturii materiale celtice asupra celei autohtone este de netăgăduit, dar e departe de a fi atât de covârșitoare cum se străduiau s-o dovedească istoricii burghezi.

În lucrarea de față publicăm materiale provenite din morminte descoperite la Blaj, Dezmir, Ghenci și Hărman a căror inventare se păstrează în diferite muzee din Transilvania și care au rămas inedite.

I. Blaj (r. Mediaș, reg. Brașov)

În anul 1956 cu ocazia unor lucrări edilitare la capătul străzii 13 Decembrie s-au descoperit patru vase de lut care se păstrează în Muzeul Raional Blaj și care provin, probabil, din morminte de incinerare⁴. Asupra lor nu avem însă nici un fel de date pentru că vasele au fost scoase de la locul lor inițial în momentul în care a fost sesizată descoperirea Muzeului Raional Blaj.

¹ Vezi C. Daicoviciu, *Poziția antiștiințifică a istoriografiei burgheze române*, în *Studii și referate privind Istoria României*, partea I-a, București, 1954, p. 170.

² V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București 1926, p. 695.

³ Cf. I. H. Crișan, *Noi cercetări arheologice la Mediaș*, în *AM Mediaș*, 3, 1955—1956, p. 36—40, cu toată bibliografia.

⁴ Mulțumim și pe această cale tov. Pompei Birlea directorul Muzeului Blaj căruia îi datorăm toate datele referitoare la această descoperire și care cu multă amabilitate ne-a pus la dispoziție materialul ilustrativ.

Cele patru vase sînt:

1. *Cană cu toartă* (fig. 1/1 și fig. 2/2) de culoare cenușiu-deschisă lucrată la roată din pastă fină. Muchia buzei este îngroșată și rotunjită iar corpul bombat, aproape sferic, fundul marcat printr-un inel în relief. Cana este ornamentată cu două briie în relief, unul situat la cîțiva centimetri sub buză, iar al doilea la unirea gîtului cu corpul vasului. Briile sînt și ele ornamentate cu stampile incizate de formă semilunară. Din aceleași stampile sînt alcătuite linii duble dispuse vertical pe gîtul vasului. Toarta este ușor suprainălțată și ornamentată pe margini și ea cu cîte o linie de stampile semilunare. Corpul cîinii este ornamentat pe întreaga suprafață cu linii incizate paralele.

Dimensiuni: înălțimea 16,6 cm, diametrul gurii 10,5 cm, diametrul maxim 14,8 cm, diametrul fundului 7,4 cm, grosimea pereților 0,5. cm.

Muz. Blaj, inv. nr. 1188.

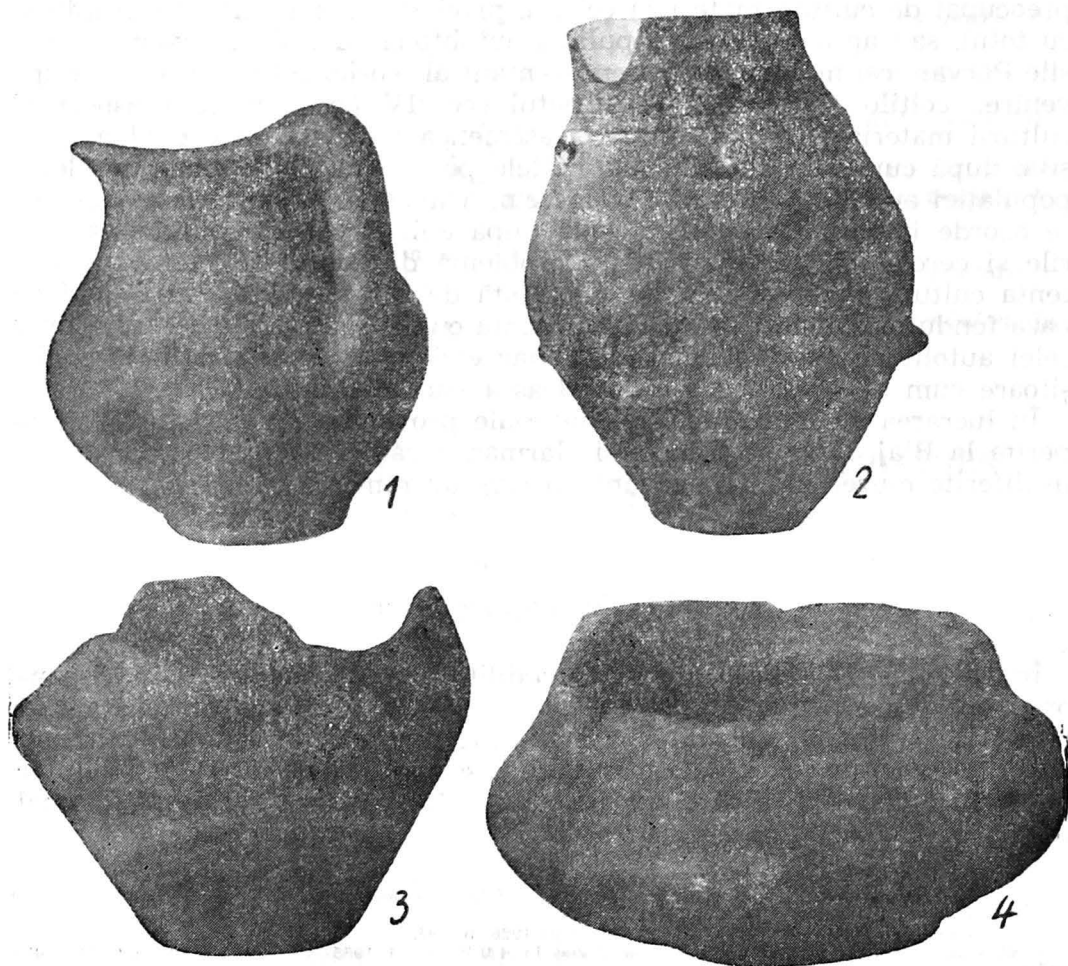

Fig. 1. Vasele de la Blaj : 1,4 de factură celtică ; 2,3 de factură dacică

2. *Vas mare* (fig. 1/2 și fig. 2/4) de culoare neagră în exterior și roșietică în interior, cu întreaga suprafață acoperită cu un slip negru puternic lustruit de aspect metalic, lucrat cu mina din pastă fină. Gura vasului este largă iar muchia buzei tăiată drept. Are gît scurt, separat de corp printr-un brîu în relief. Corpul vasului trădează îndeaproape forma bitronconică deși este mult rotunjit. Este ornamentat cu patru proeminente conice aplatizate de dimensiuni mari așezate sub diametrul maxim și patru asemenea proeminente de dimensiuni mult mai reduse situate sub brîul în relief care separă gîtul de corpul vasului. Proeminențele mici sînt așezate oblic cu vîrfurile în sus iar cele mari cu vîrfurile în jos. Fundul vasului este tăiat drept.

Dimensiuni: înălțimea 52,50 cm, diametrul gurii 25 cm, diametrul maxim 39 cm, diametrul fundului 19 cm, grosimea pereților 1 cm.

Muz. Blaj inv. nr. 1189.

3. *Vas mijlociu* (fig. 1/3 și fig. 2/3) păstrat fragmentar, de culoare neagră în exterior și roșietică în interior, lucrat cu mina din pastă impură. Suprafața este acoperită cu slip lustruit de culoare neagră și aspect metalic. Îi lipsește partea superioară. Fundul este tăiat drept.

Dimensiunile actuale: înălțimea 20 cm, diametrul fundului 11,5 cm, grosimea pereților 0,5 cm.

Muz. Blaj, inv. nr. 1190.

4. *Vas fragmentar* (fig. 1/4 și fig. 2/1) lucrat la roată din pastă fină de culoare cenușie, cu corpul bombat și țesit iar gura largă. Fundul este marcat printr-un inel în relief. Îi lipsește buza care a fost probabil îngroșată și rotunjită.

Dimensiunile actuale: înălțimea 14,5 cm, diametrul maxim 29 cm, diametrul fundului 11 cm, grosimea pereților 0,5 cm.

Dintre cele patru vase, două sînt de evidentă factură celtică și anume cana ornamentată cu incizii semilunare (fig. 2/2) și vasul cu gura largă (fig. 2/1) ambele cenușii lucrate la roată. Cana cu toartă și ornamentată cu incizii semilunare o întîlnim în Transilvania de exemplu la Band și Dezmir. Ea se găsește de asemenea în inventarele celtice de pe teritoriul Ungariei. Asemenea vase I. Hunyadi le datează în faza de tranziție Latène B—C ceea ce cronologic corespunde cu sfîrșitul sec. IV și începutul sec. III î.e.n.⁵ Cel de al doilea vas este și el obișnuit în ceramica celtică și se datează în Latène-ul mijlociu⁶ (C după cronologia lui Reinecke).

Celelalte două vase sînt însă cu totul străine ceramicii celtice. Vasul mare (fig. 2/4) este evoluat din vasul bitronconic cu proeminente aplatizate nelipsit în orice mormînt scitic din Transilvania. Bitronconicitatea a dispărut iar profilul s-a rotunjit. Patru dintre proeminente s-au micșorat și s-au deplasat în spre buză devenind simpli butoni ornamentali. La acest vas se mai păstrează încă forma originală, însă de obicei sînt mici proeminente conice. Tehnica de confecționare este identică amintind îndeaproape maniera hallstattiană. Forma aceasta va evolua în continuare în secolul următor. Proeminențele aplatizate vor urca și ele spre buză ca apoi să dispară. Evoluția se va sfîrși în vasul obișnuit și larg răspîndit în cultura dacică de formă ovoidală lucrat în continuare cu mîna sau uneori cu roata.

⁵ I. Hunyadi, *Kellák a kárpátmedencében* (Celtii în bazinul carpatic) în *Diss Pann.*, ser. II, nr. 18, Budapest 1944, p. 53.

⁶ *Ibidem*, p. 137, pl. LXXIX, 5—8.

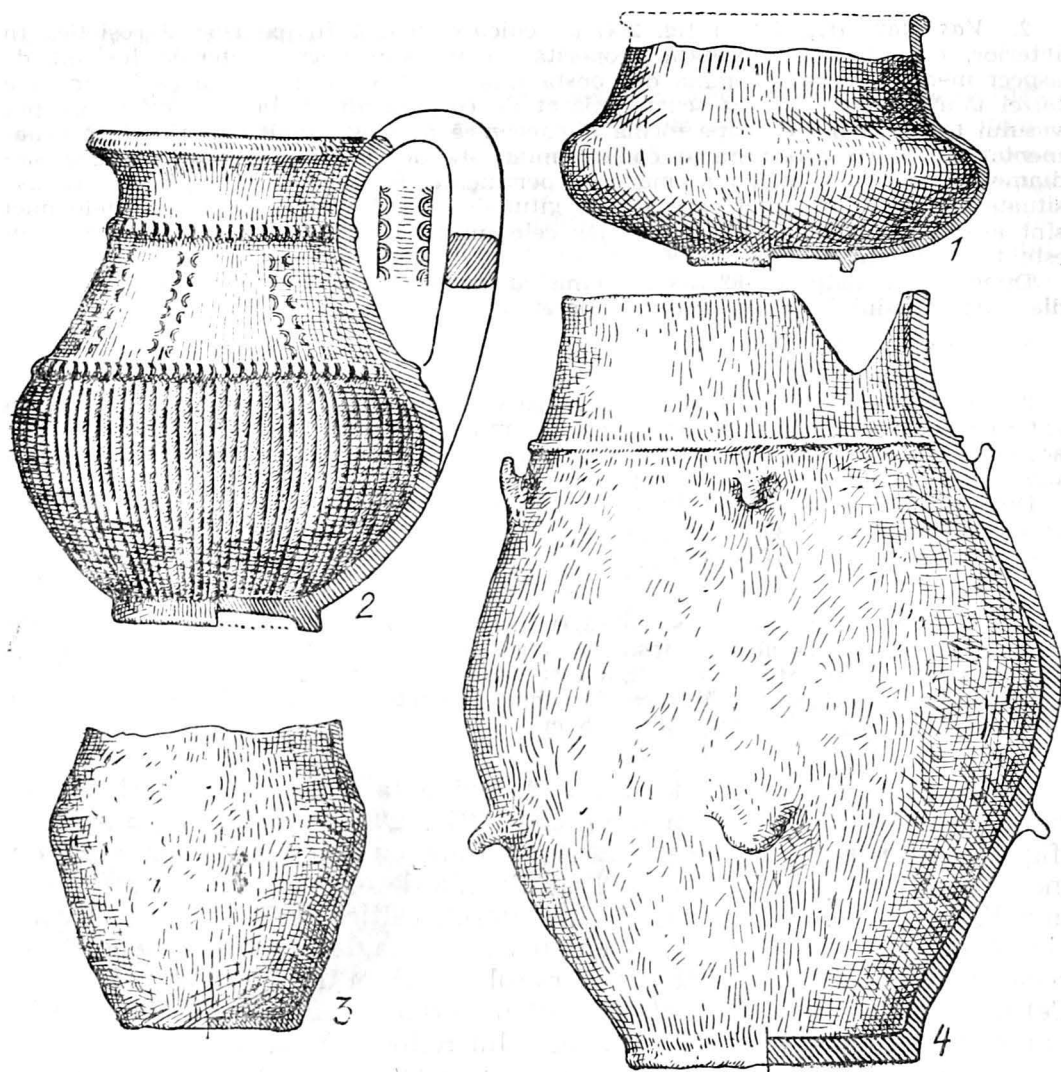

Fig. 2. Ceramică din mormintele daco-celtice de la Blaj.

Exemplarele lucrate cu mina au întotdeauna suprafața acoperită cu lustru de aspect metallic, uneori sînt ornamentate cu cîte patru proeminențe mici conice situate imediat sub buză. Pentru evoluția acestei forme deosebit de interesant este un vas descoperit în așezarea dacică de la Sf. Gheorghe la care au mai rămas doar două proeminențe aplatizate de dimensiuni mari iar celelalte s-au transformat într-un ornament în relief în forma unei virgule cu un buton în mijloc⁷.

Din cele arătate reiese că la Blaj se întîlnesc asociate vasele de factură celtică cu cele dacice, probabil alcătuiind un inventar funerar ca și cele de la Dezmir. Datarea vaselor se poate face pe baza celor de factură celtică în sec. III î.e.n.

⁷ K. Horedt, *Așezarea de la Sf. Gheorghe-Bedeháza*, în *Materiale*, II, 1956, p. 12, fig. 13/5.

II. Dezmir (aparține azi orașului Cluj)

În luna august a anului 1938 cu ocazia exploatării pietrișului în cariera de la marginea de vest a atelierelor C.F.R. din această localitate, au ieșit la iveală materiale arheologice provenite din morminte, din inventarul cărora o parte a fost achiziționată de Muzeul Arheologic din Cluj. În urma acestor descoperiri fortuite în zilele de 25—26 VIII 1938 s-a făcut un sondaj de verificare. Sondajul a fost executat de Alexandru Ferenczi și Ștefan Kovács și verificat de acad. prof. C. Daicoviciu. Cu ocazia sondajului amintit s-au descoperit trei morminte de incineratie. Referitor la aceste descoperiri, din păcate se păstrează doar câteva însemnări în registrul de inventar al Muzeului Cluj făcute cu ocazia inventarierii pieselor și o mică notiță a lui Al. Ferenczi din care reiese doar că mormintele au fost găsite la 0,80—1 m adâncime și că mormintele au fost cu gropi⁸. Inventarierea pieselor a fost făcută de Al. Ferenczi și materialul a fost separat pe morminte, deci știm inventarul fiecăruia dintre ele.

Descoperiri fortuite

1. *Vas mare* de culoare gălbui-roșietică (fig. 3/7; Pl. I, 7), cu gura foarte largă continuată în genul unui gît, cu profil rotunjit, Muchia buzei tăiată drept. Vasul este ornamentat în dreptul diametrului maxim cu patru proeminente aplatizate de tipul celor obișnuite la ceramica perioadei scitice. Este lucrat cu mîna din pastă impură, rău ars. Fundul vasului este tăiat drept.

Dimensiuni: înălțimea 40, diametrul gurii 20,5, diametrul maxim 28, diametrul fundului 16, grosimea pereților 1,1 cm. Inv. nr. IN. 2440. Această formă de vas este și ea dezvoltată din vasul bitronconic din epoca scitică. Proeminențele au ajuns la mijlocul vasului iar gura largă, cu muchea buzei tăiată drept, se aseamănă îndeaproape cu cea a vasului de la Blaj (fig. 2/4).

2. *Calota unui craniu uman*. Se păstrează doar osul frontal cu arcadele sprîncenoase, parietalul drept și o parte din parietalul stîng. Astăzi sutura coronară este desfăcută, de asemenea și cea sagitală. Încît avem trei oase separate. Lipsește occipitalul și oasele feței.

Craniul a aparținut unui individ sub 45 de ani pentru că sinostozarea n-a avut loc⁹. Jucind după arcadele sprîncenoase care sînt proeminente putem presupune un individ de sex masculin. Inv. nr. IN 2441, a-c.

3. *Fragment de os lung*, probabil din diafiza unei tibii umane, Inv. nr. IN 2442.

4. *Cană de lut* (fig. 3/4; Pl. I, 5), de culoare cenușiu-deschisă, cu o toartă astăzi ruptă. Are gura largă și corpul aproape sferic. Este lucrată la roată din pastă cu destule impurități. Muchia buzei este îngroșată și rotunjită. Gura se continuă cu un gît relativ scurt care la unirea cu corpul are o linie ușor adîncită după care urmează un briu puțin în relief ornamentat cu stampile incizate în formă de semilună. Asemenea stampile sînt dispuse în linii verticale pe întreg corpul vasului. Stampilele semilunare au fost umplute cu o materie alb-cenușie. Fundul vasului este tăiat drept. Îi lipsește toarta și o parte din buză.

Dimensiuni: înălțimea 12,7 cm, diametrul gurii 10,9 cm, diametrul maxim 14 cm, diametrul fundului 7 cm, grosimea pereților 0,5 cm. MAC, inv. nr. IN 2443.

După cum am arătat mai sus (vezi p. 89) această formă își are analogii în ceramica celtică atît din Transilvania cît și din afara ei.

⁸ Informațiile referitoare la lucrările lui Al. Ferenczi le datorăm tov. Șt. Ferenczi, căruia îi mulțumim și pe această cale.

Descoperirile de la Dezmir sînt amintite sumar de M. Roska în *Közlemények-Cluj*, IV, 1—2, 1944, p. 56 nr. 23 și *Erdély régészeti repertóriuma*, I, Cluj, 1942. Ele au fost discutate și de I. Hunyadi, *op. cit.*, p. 49—50.

⁹ Cf. V. Papilian, *Tratat elementar de anatomie descriptivă și topografică*, Cluj, 1928, p. 184.

5. *Ceașcă mică* (fig. 3/6; Pl. I, 1), cu o toartă suprainălțată, de culoare cenușie, cu gura largă și gît destul de lung. Muchia buzei este rotunjită. Este lucrată cu mîna din pastă destul de bună. Nu are nici un ornament. Fundul este tăiat drept. Dimensiuni: înălțimea 10 cm, diametrul gurii 6,7 cm, diametrul fundului 6,1 cm, grosimea pereților 0,7 cm. MAC, inv. nr. IN 2444.

Este o formă de vas neîntîlnită în ceramica epocii scitice din Transilvania. I. Hunyadi discutînd despre ceramica scitică ce ajunge să se întîlnească cu cultura celtică observă că ceașca de la Dezmir este absolut deosebită de formele întîlnite în ceramica celtică sau scitică. Autoarea maghiară arată însă că este frecventă în asocieri cu materialele sarmatice¹⁰. Dacă ea lipsește din ceramica epocii scitice atît din Transilvania cît și de pe teritoriul R.P. Ungare, se întîlnește în schimb în ceramica dacică de ex. la Poiana datată în Latène II¹¹, sau în așezarea dacică de la Morești datată de asemenea în Latène II¹². Cești de dimensiuni mici ca și cea de la Dezmir s-au descoperit și la Tinosul despre care R. și E. Vulpe cred că au caracter ritual funerar¹³, ipoteză ce se confirmă și în cazul vaselor de la Dezmir.

6. *Vas mic* (fig. 3/5; Pl. I, 2), în formă de borcan de culoare cenușiu-închisă, lucrat cu mîna din pastă impură, cu muchia buzei îngroșată și rotunjită iar fundul tăiat drept, fără nici un ornament.

Dimensiuni: înălțimea 8,6 cm, diametrul gurii 6,6 cm, diametrul maxim 8,2 cm, diametrul fundului 6,1 cm, grosimea pereților 0,9 cm. MAC, inv. nr. IN. 2445. Ca și forma precedentă și vasul în formă de borcan lipsește în ceramica epocii scitice dar se întîlnește în cadrul ceramicii dacice de ex. la Tinosul¹⁴.

7. *Fragment de brățară de bronz* (fig. 3/1; Pl. II, 15), cu corpul ornamentat cu nodozități realizate prin incizare și cu capetele îngroșate de formă cilindrică. Prima nodozitate este ornamentată cu mici puncte incizate.

Dimensiuni: lungimea 7,7 cm, lățimea 0,5 cm, grosimea 0,4 cm. MAC, inv. nr. IN. 2446.

Brățara cu nodozități este un element de cultură materială celtic cu o largă răspîndire. Acest tip de brățară a fost datat de R. Pittioni în Latène C₁¹⁵. I. Hunyadi datează asemenea brățări începînd din sec. IV î.e.n. pe toată perioada Latène B și C₁¹⁶.

8. *Fragment de inel de buclă* (brățară) din bronz (fig. 3/2; Pl. II, 1), cu cap conic.

Dimensiuni: lungimea 3,7, diametrul 0,2 cm, MAC, inv. nr. IN 2448.

Brățara sau inelul de buclă cu capete conice confecționat din bronz sau din aur este una dintre piesele caracteristice ale inventarelor funerare scitice din Transilvania¹⁷. Această formă va continua însă să existe și după ce scitii au dispărut înglobați fiind în masa autohtonilor daci¹⁸, astfel o întîlnim în cimitirul dacic din sec. III î.e.n. de la Murighiol¹⁹ sau în tezaurul dacic de la Poiana-Gorj²⁰.

9. *Fibulă de bronz* (fig. 3/3; Pl. II, 13) confecționată din sîrmă de bronz. Arcul fibulei se compune din șase spirale iar ultima dintre ele înconjoară întregul arc și se continuă formînd acul fibulei. Corpul este format și el din aceeași sîrmă iar piciorul a luat naștere prin lățirea firului ce alcătuiește corpul. Vîrfurile piciorului este curbat în sus și se termină probabil printr-o nodozitate, astăzi însă este rupt.

Dimensiuni: lungimea 5,3 cm, lățimea arcului 1,5 cm, diametrul sîrmei de bronz 0,2 cm²¹.

¹⁰ I. Hunyadi, *op. cit.*, p. 52.

¹¹ Cf. R. Vulpe, și colaboratorii, *Activitatea șantierului arheologic Poiana-Tecuci, 1950*, în *SCIV*, II, 1951, p. 186, fig. 15/3.

¹² Cf. K. Horedt, *Șantierul arheologic Morești*, în *SCIV*, IV, 1-2 1954, p. 214, fig. 8/3.

¹³ Cf. R. și E. Vulpe, *Les fouilles de Tinosul*, în *Dacia* I, 1924, p. 206-7, fig. 36.

¹⁴ Cf. R. și E. Vulpe, *op. cit.*, p. 206, fig. 32.

¹⁵ Richard Pittioni, *Latènefunde aus Niederösterreich*, în *WPZ*, XXIII, 1936, p. 76-75; *Urgeschichte des Österreichischen Raumes*, Wien, 1954, p. 680-706, fig. 463.

¹⁶ I. Hunyadi, *op. cit.*, p. 93, pl. XXVIII, 6-10. Vezi și Jan Filip, *Keltové ve střední Evropě*.

¹⁷ Cf. I. H. Crișan, *Un akinakes inedit din Muzeul Făgăraș*, în *OCD* p. 122, fig. 4.

¹⁸ I. Nestor este de părere că inelul de buclă cu capete conice aparține autohtonilor, *op. cit.*, p. 141.

¹⁹ Cf. Expectatus Bujor, *Săpăturile de salvare de la Murighiol*, în *SCIV*, VI, 1955, p. 573, pl. I, 1-2; *idem* în *Dacia*, N.S. II, 1958, fig. 7, 15-17.

²⁰ Cf. C. N. Nicolăescu-Plopșor, *Le trésor dace de Poiana-Gorj*, în *Dacia*, VII-VIII, 1937-1940, p. 204, fig. I, 4 și fig. 6, 2.

²¹ În inventar mai este menționat un fragment de brățară de bronz care însă s-a pierdut (inv. nr. IN, 2447).

Fig. 3. Ceramică și obiecte de metal din necropola daco-celtică de la Dezmir (descoperiri întâmplătoare).

Fibula este un element al culturii celtice larg răspândit. Din punct de vedere cronologic acest tip aparține perioadei de tranziție între Latène B și C. Apare în sec. IV î.e.n. și are cea mai largă răspindire în Latène C. Reinecke le plasează în Latène B și cea mai mare parte în Latène C. R. Pittioni le datează în Latène C₁²².

Mormintul 1

1. *Cană mică* (fig. 4/2; Pl. I, 3), de culoare cenușiu-închisă, ușor bitronconică cu o toartă suprainălțată, cu gura largă și muchia buzei rotunjită și îngroșată, lucrată cu mîna din pastă impură, neornamentată. Fundul cîinii este tăiat drept.

Dimensiuni: înălțimea 8,2 cm, diametrul gurii 7,8 cm, diametrul maxim 9,3 cm, diametrul fundului 6,5 cm, grosimea pereților 0,7 cm. MAC, inv. nr. IN. 2450.

Cănița aceasta este asemănătoare cu cea din descoperirile izolate din aceeași necropolă (vezi mai sus p. 91) și este frecventă, după cum am văzut, în ceramica dacică.

2. *Strachină* (fig. 4/3; Pl. I, 4), de culoare cenușiu-roșietică cu muchia buzei tăiată drept și curbată spre interior, lucrată cu mîna din pastă bună cu profil elegant care dă finețe formei, fundul este profilat.

Dimensiuni: înălțimea 10,1 cm, diametrul gurii 24,5 cm, diametrul maxim 26 cm, diametrul fundului 12,6 cm, grosimea pereților 0,7 cm. MAC, inv. nr. IN. 2451.

Străchini tronconice și cu buza îndoită spre interior, lucrate cu mîna sînt frecvente și putem spune comune atît în epoca scitică²³, cît și mai tîrziu în cultura materială dacică²⁴. Ele lipsesc însă în ceramica celtică²⁵.

3. *Vas mare* (fig. 4/1; Pl. I, 8), de culoare cenușiu-roșietică cu gura largă și corpul sferic, muchia buzei îngroșată și rotunjită, lucrat la roată din pastă fină. Fundul vasului este marcat printr-un inel puțin reliefat. Vasul este ornamentat cu două briie rotunde puțin reliefate care îl înconjoară, unul plasat aproape de buză și al doilea la unirea gîtului cu corpul vasului. Corpul este bombat de formă semisferică. Astăzi cea mai mare parte a buzei lipsește.

Dimensiuni: înălțimea 33 cm, diametrul gurii 25 cm, diametrul maxim 32,5 cm, diametrul fundului 12,3 cm, grosimea pereților 0,6 cm. MAC, inv. nr. IN. 2452.

Această formă de vas este frecvent întîlnită ca urnă funerară în cimitirele celtice și se datează la începutul fazei mijlocii a celei de a doua epoci a fierului Latène C₁²⁶.

4. *Vas mijlociu* (fig. 4/4) de culoare cenușiu-roșietică, lucrat la roată din pastă fină. Este păstrat doar fragmentar, îi lipsește o parte a corpului și o bună parte din buză. Gura vasului este foarte largă, cu muchia buzei rotunjită și răsfrîntă spre exterior, cu gît în formă de pilnie largă iar corpul bombat semisferic. Fundul este marcat printr-un inel în relief. Nu are nici un fel de ornament.

Dimensiuni: înălțimea 13 cm (?), diametrul gurii 26 cm, diametrul fundului 15 cm, grosimea pereților 0,9 cm. MAC, inv. nr. IN. 2453.

Și acest vas ca și cel precedent face parte din formele obișnuite ale culturii materiale celtice, datarea lui este însă mai dificilă. Această formă la care profilul este rupt colțuros, I. Hunyadi o datează în Latène D²⁷. Am văzut însă că apare în același mormint ca vasul precedent care se datează fără rezerve la începutul Latèneului C, datare care trebuie admisă deci și pentru acesta.

5. *Vas mare* (fig. 4/6) de culoare neagră în exterior și gălbui-roșietică în interior, lucrat cu mîna din pastă bună, omogen ars. Întreaga suprafață este acoperită cu un slip puternic lustruit de aspect metalic. Gura vasului este largă cu muchia buzei rotunjită. Gîtul are forma unei pilnii. Este ornamentat cu patru proeminente conice aplatizate situate în treimea inferioară și cu patru butoni mici rotunzi așezați imediat sub gîtul vasului. Fundul este tăiat drept. Profilul amintește forma bitronconică, însă mult rotunjit. O parte din corp și buză lipsesc.

²² Deși fibula nu este întreagă atribuirea acestui grup de fibule este destul de probabilă, cf. I. Hunyadi, *op. cit.*, p. 74.

²³ Vezi de ex., Șt. Ferenczi, *Săpătura de salvare din 1958 de la Ciunbrud, în Materiale*, VII (1961) p. 191-201.

²⁴ Cf. D. Berciu, *Descoperirile getice de la Cernavodă, în Materiale*, IV, 1957, p. 288, fig. 2, 2.

²⁵ Cf. I. Hunyadi, *op. cit.*, p. 54.

²⁶ *Ibidem*, p. 142, pl. LXXIX, 1.

²⁷ *Ibidem*, p. 138, pl. LXXVII, 2.

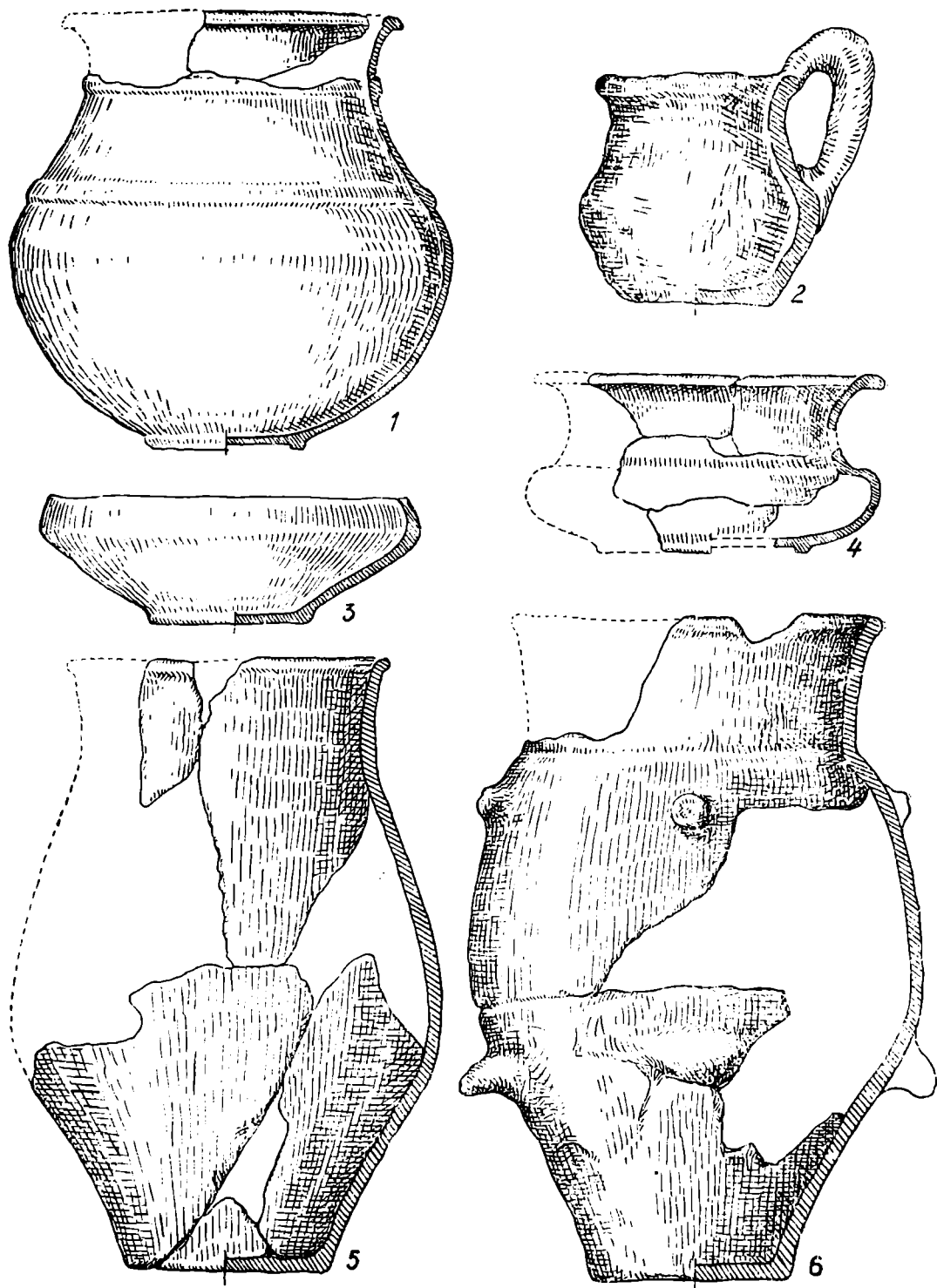

Fig. 4. Vase din necropola de la Dezmir: 1—4,6 din mormintul 1; 5 descoperit în apropierea mormintului 1.

Dimensiuni: înălțimea 50 cm, diametrul gurii 28 cm, diametrul maxim 34 cm, diametrul fundului 15 cm, grosimea pereților 1 cm. MAC, inv. nr. IN. 2454.

Vasul mare lucrat cu mina este de aceeași formă cu cel descoperit la Blaj (vezi mai sus p. 89—90) evoluat din ceramica epocii scitice. La aceasta proeminențele superioare au luat aspectul unor butoni sferici.

În apropierea mormintului 1 s-a descoperit un alt vas mare care după toate probabilitățile nu făcea parte din mormintul 1, ci este mormint separat.

Vasul (fig. 4/5) este confecționat ca și cel precedent din pastă bună, lucrat cu mina, de culoare neagră în exterior și gălbui în interior. Are suprafața puternic lustruită. Gura este largă iar muchia buzei rotunjită, se continuă cu un gît tot așa de larg și puțin în formă de pilnie, corpul vasului este de forma unui oval, fundul este tăiat drept. Se păstrează incomplet, îi lipsește o bună parte din corp și buză.

Dimensiuni: înălțimea 46 cm, diametrul gurii 24 cm, diametrul maxim 32 cm, diametrul fundului 16 cm, grosimea pereților 1 cm. MAC, inv. nr. IN. 2455. Și acest vas își are analogii în ceramica epocii scitice din Transilvania. Un vas aproape analog provine din mormintul 9 de la Tg. Mureș²⁸.

Mormintul 2

1. *Vas mare* (fig. 5; Pl. I 9), de culoare cenușie-închisă, aproape neagră, cu suprafața lustruită, lucrat cu mina, din pastă impură. Profilul vasului trădează îndeaproape originea bitronconică. Are gura largă cu muchia buzei rotunjită și răsfrintă în exterior, continuată cu un gît scurt. Corpul bombat. Vasul este ornamentat cu patru proeminențe conice applatizate situate în treimea inferioară și patru butoni mici rotunzi, așezați la unirea corpului cu gîtul vasului. Este păstrat întreg.

Dimensiuni: înălțimea 56 cm, diametrul gurii 19 cm, diametrul maxim 38 cm, diametrul fundului 18 cm, grosimea pereților 1,4 cm, MAC, inv. nr. IN. 2456.

Pentru acest vas este deosebit de semnificativă comparația cu un vas descoperit în necropola scitică de la Teiuș, într-un mormint de înhumatie aparținând unei femei și publicat de K. Horedt²⁹ (vezi fig. 6). Vasul de la Teiuș este evoluat față de obișnuitele vase bitronconice din mormintele scitice din Transilvania și anume profilul a început să se rotunjească, iar cele patru proeminențe applatizate de pe trunchiul de con superior s-au transformat deja în butoni sferici păstrându-și deocamdată locul. Deci, s-a început evoluarea formei pe linia arătată atunci cînd am discutat vasul de la Blaj³⁰. Aceasta înseamnă că vasul de la Teiuș trebuie datat

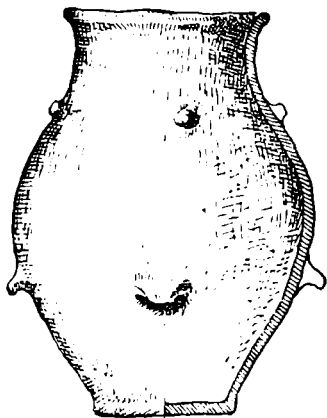
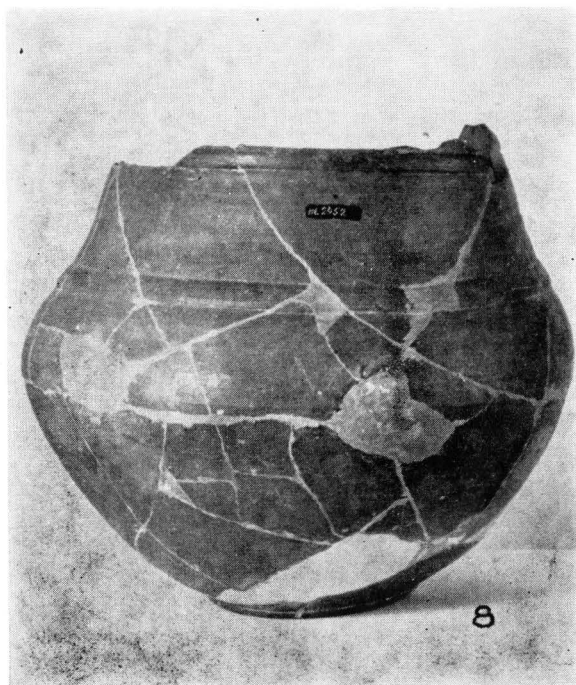
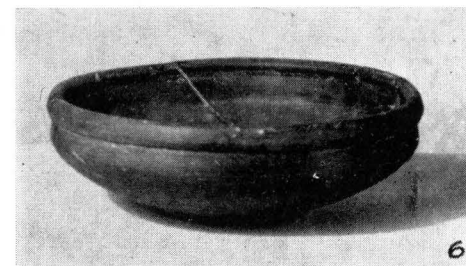
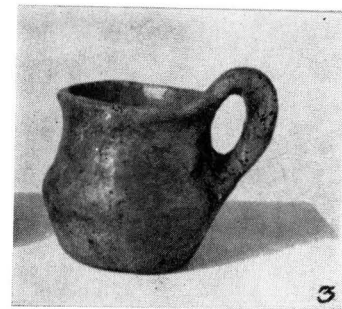
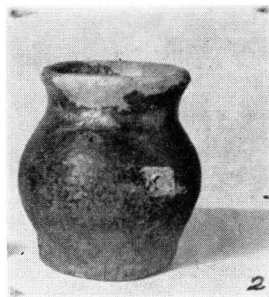

Fig. 5. Vas din mormintul 2 de la Dezmir.

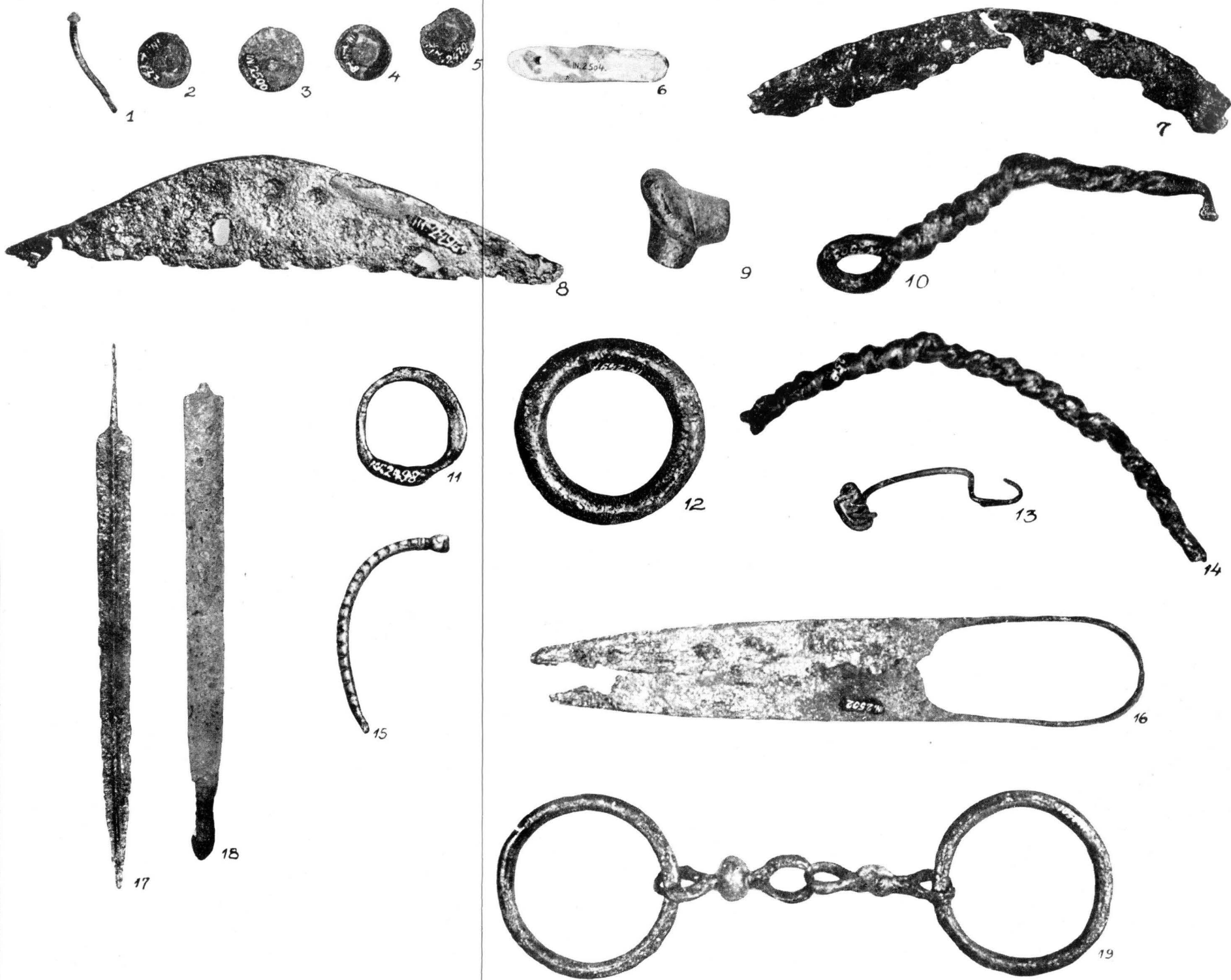
²⁸ Șt. Kovács, *A marosvásárhelyi őskori telep, skytha és népvándorlaskori temető* (Stațiunea preistorică de la Tg. Mureș, cimitirul scitic și prefeudal), în *Dolc. Cluj*, VI 1915, p. 265, fig. 34, 4.

²⁹ K. Horedt, *Cercetări arheologice în regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș*, în *Materiale*, I, 1953, p. 802, fig. 12/4. Fotografia a datorez tov. K. Horedt.

³⁰ Vezi mai sus, p. 89.

Pl. I. Ceramică descoperită în necropola daco-celtică de la Dezmir.

Pl. II. Obiecte de metal din necropola de la Dezmir.

Fig. 6. Vas din necropola scitică de la Teiuș.

mai târziu decât vasele obișnuite bitronconice, lucru confirmat și de existența unei piese ornamentale cruciforme³¹, pe baza căreia K. Horedt propune o datare mai târzie, sec. V—IV î.e.n. pentru cimitirul scitic de la Teiuș³². Vasul nostru din mormîntul 2 de la Dezmir reprezintă pe scara evoluției formei momentul următor și anume profilul a devenit și mai rotund, iar butonii s-au ridicat mult spre gură (vezi fig. 5); maniera de confecționare a rămas însă aceeași. Așadar este în afară de orice îndoială legătura directă și evolutivă între cele două vase³³.

2. *Fragmente de vas* de culoare cenușiu-roșietică lucrată cu roata. Se păstrează doar părți din pereții vasului, încît nu se poate determina din ce formă de vas fac parte. MAC, inv. nr. IN. 2457.

3. *Oase de animale*. Nu s-au putut determina animalele cărora le aparțin³⁴.

Mormîntul 3

Este cel mai bogat mormînt descoperit la Dezmir și are inventar funerar tipic celtic compus din obiecte de metal, în cea mai mare parte de fier rău conservate încît unele din ele nu pot fi determinate iar la altele se poate doar presupune utilitatea, apoi ceramică.

Vom descrie numai acele piese care s-au păstrat mai bine și a căror determinare s-a putut face, renunțînd la descrierea fragmentelor mici și nedeterminabile.

³¹ Piesa a fost reprodusă și de M. Părducz, în *Acta Arch.*, Bp., 4, 1954, p. 59—60, fig. 31, 2.

³² K. Horedt, *op. cit.*, p. 812.

³³ V. Părvan, *op. cit.*, p. 425, fig. 290 publică un vas din Muzeul Timișoara foarte asemănător cu cel de la Dezmir. El consideră această formă ca prototip pentru vasul bitronconic. Este în afara oricărei îndoieli însă, că nu vasul bitronconic derivă din acesta, ci exact invers, vasul din Muz. Timișoara reprezintă o evoluție a vasului și după cum am văzut se datează în sec. III î.e.n.

³⁴ Determinarea oaselor de animale a fost făcută de tov. Ștefan Papp, conferențiar la catedra de zootehnie a Institutului agronomic „Dr. Petru Groza” din Cluj.

1. *Trei fragmente de vas* (Pl. III 29—31) de culoare cenușiu-roșetică lucrate la roată din pastă fină. Unul aparține unei buze de la un vas mijlociu, al doilea de la o strachină sau un bol iar cel de al treilea face parte din fundul unui vas cu inel în relief. MAC, inv. nr. IN. 2459—2461.

2. *Fragment de la buterola și marginile unui toc de sabie din fier* (fig. 6/4, 7, 11, 20, 25). Inv. nr. IN. 2462—2466, 2507 a-d, 2511, care a fost reconstituită (Pl. II, 18).

3. *Oase umane arse*. MAC, inv. nr. IN. 2467—2468.

4. *Verigă fragmentară* (Pl. III/19) din fier de formă patrulateră, probabil de la teaca unei săbii. Dimensiuni: lungimea 4,4 cm, lățimea 1,9 cm, grosimea 0,3 cm. MAC, inv. nr. IN. 2469.

5. *Două seceri* (Pl. III, 18, 22; Pl. II, 7) fragmentare. La una se păstrează o bună parte din corp, iar la a doua și vârful. Dimensiuni: lungimea 15,9 cm și 14,5 cm, lățimea 3,2 cm și 2,4 cm, grosimea 0,5 cm. MAC, inv. nr. IN 2470—1 și 2513 a—b.

6. *Verigă mică* (Pl. III/27; Pl. II, 11), din fier. Dimensiuni: diametrul 3,5 cm, lățimea 2,7 cm. MAC, inv. nr. IN. 2473.

7. *Nit de fier* (Pl. III/10) cu capul rotund alcătuit dintr-o foaie dublă. Dimensiuni: diametrul 3,4 cm, MAC, inv. nr. IN. 2474.

8. *Vîrf de sulită* (Pl. III/16) din fier de formă piramidală, terminat într-un cui care se introducea în corpul de lemn al sulității. MAC, inv. nr. IN. 2475.

9. *Obiect de fier* (Pl. III/14) a cărui utilitate n-o cunoaștem. Este alcătuit dintr-o bară terminată la un capăt cu un belciug iar a doua extremitate ruptă. Pe această bară se mișcau (astăzi imobilizate din cauza ruginii) două verigi mici de fier, una dintre ele este prevăzută cu un cui, deci era fixată de ceva. De aceeași bară astăzi este prinsă cu multă rugină o zăbală de fier. Zăbala se compune din două bare terminate fiecare la ambele capete cu cite un belciug. Într-una din verigile laterale ale zăbalei este introdusă o altă verigă, iar cea de a doua este ruptă.³⁵

Dimensiuni: lungimea barei 32 cm, grosimea ei 1 cm, diametrul belciugului 2 cm, diametrul verigilor mobile 2 cm, lungimea barei de la zăbală 7,5 cm, diametrul verigii laterale 4 cm. MAC, inv. nr. IN. 2476.

10. *Vîrf de săgeată* (Pl. III/2) din fier de formă piramidală terminată într-un cui ce se introducea în corpul de lemn al săgeții. Din cauza puternicei oxidări azi se prezintă ca o placă, doar la vîrf se poate observa că a avut patru fețe.

Dimensiuni: lungimea 4,9 cm, lățimea 1,3 cm, grosimea 0,6 cm. MAC, inv. nr. IN. 2478.

11. *Lamă de cuțit* (Pl. III/23; Pl. II, 8), ușor curbată. Ar putea fi și o seceră dar întrebuintarea ca lamă de cuțit ni se pare mai verosimilă date fiind dimensiunile prea mici pentru o seceră. Se păstrează și o porțiune din cuiul ce făcea legătura cu mânerul de lemn.

Dimensiuni: lungimea 17 cm, lățimea maximă 3,6 cm, grosimea 0,5 cm. MAC, inv. nr. IN. 2496 a-c.

12. *Verigă masivă* (Pl. III/9; Pl. II, 12), din fier și altele trei mai subțiri. MAC, inv. nr. IN. 2497—98.

13. *Lanț pentru atîrnat sabia* (Pl. III/5; Pl. II, 10, 14), din fier. Un exemplar se păstrează întreg și este terminat la o extremitate cu un belciug iar la cealaltă parte printr-o nodozitate sferică. Lanțul este format din ochiuri care azi abia pot fi distinse din cauza ruginii. În afară de exemplarul întreg se păstrează mai multe fragmente.

Dimensiunile exemplarului întreg: lungimea 13 cm, grosimea 2 cm. MAC, inv. nr. IN 2499, 2503, 2509, 2512.

14. *Patru butoni* (Pl. III/12, 13, 21; Pl. II, 2—5), din fier cu capul semisferic și prevăzuți în interior cu cite un cui sau o tortiță. Au fost folosiți probabil la ornatarea pieselor de harnașament.

Dimensiuni: diametrul 2 cm, grosimea 0,5 cm. MAC, inv. nr. IN. 2500.

15. *Zăbală de fier* (Pl. III/24; Pl. II, 19), alcătuită din două bare terminate la ambele extremități cu cite un belciug. La o extremitate belciugele se îmbină iar la cea de a doua au cite o verigă masivă tot de fier. Corpul barelor este prevăzut cu cite o proeminență sferică masivă.

³⁵ M. Roska, *Rep.*, p. 66 presupune despre această piesă că ar putea fi un cîntar. Această presupunere ne-avînd nici un temei ni se pare nejustificată.

Dimensiuni: lungimea totală 31,5 cm, lungimea barelor 7,5 cm, diametrul verigilor laterale 8,4 cm, grosimea lor 1,5 cm. MAC, inv. nr. IN. 2501.

16. *Foarfece de fier* (Pl. III/3; Pl. II, 16), făcut dintr-o singură placă în genul celor pentru tunsul oilor, se păstrează destul de bine deși placa a fost mult subțiată de rugină.³⁶

Dimensiuni: lungimea 14,5 cm, lățimea 4,8 cm, grosimea 0,4 cm. MAC, inv. nr. IN. 2502.

17. *Fragment de gresie* pentru ascuțit (Pl. III/8; Pl. II, 6), prevăzută cu o gaură la una dintre extremități. Dimensiuni: lungimea 9,7 cm, lățimea 2,2 cm, grosimea 1,3 cm. MAC, inv. nr. IN. 2504. Analogii pentru această piesă găsim în necropolele celtice din sudul Slovaciei.³⁷

18. *Două fragmente de placaj* (Pl. III/15, 26) din fier, ușor curbate, probabil de la teaca unei săbii. MAC, inv. nr. IN. 2505—2506.

19. *Castron de lut* (Pl. III/1; Pl. I, 6), de culoare roșietică-neagră, lucrat la roată din pastă fină, neornamentat. Muchia buzei este rotunjită și îngroșată, curbată spre interior iar fundul în formă de omphalos.

Dimensiuni: 5,5 cm, diametrul gurii 18 cm, diametrul fundului 8 cm, grosimea pereților 0,8 cm. MAC, inv. nr. IN. 2508.

20. *Obiect de bronz* (Pl. III/6; Pl. II, 9), de forma unui disc oval prevăzut cu două brațe scurte care au câte un orificiu. A servit probabil ca ornament prin care se trăgeau curele, deci piesă de harnașament.

Dimensiuni: lungimea 3 cm, lățimea 2,1 cm, grosimea 0,3 cm, diametrul orificiilor 1,4 cm. MAC, inv. nr. IN. 2510.

21. *Brățară de fier* (Pl. III/28) cu capetele suprapuse.

Dimensiuni: diametrul 9 cm, grosimea 1 cm. MAC, inv. nr. IN. 2523.

22. *Oase de animale*. S-au putut determina oase de porc domestic și mistreț, ciine, oaie, cal și probabil vulpe. Numeric vorbind cele mai multe oase sînt de porc și de oaie.

23. *Sabie de fier* (Pl. III/17; Pl. II, 17), prevăzută cu o teacă din același metal. Lama sabiei are două tășuri și o nervură mediană pe ambele fețe. Mînerul pornește organic din corpul sabiei și este foarte subțire terminîndu-se într-un buton sferic. Virful lamei este bine ascuțit. Teaca sabiei este confecționată din placă de fier și acoperă întreaga suprafață a lamei lăsînd liber doar mînerul.

Dimensiuni: lungimea totală 85 cm, lungimea lamei 82 cm, lățimea totală 6 cm, lățimea lamei 5,5 cm, grosimea totală 2 cm, grosimea lamei 1 cm, lungimea mînerului 12,2 cm, grosimea lui 0,8 cm. MAC, inv. nr. IN. 2550.

Existența armelor de luptă și a pieselor de harnașament dovedește că acest mormînt a aparținut unui luptător celt. Datarea lui se poate face cu destulă siguranță la începutul fazei mijlocii a celei de a doua epoci a fierului (Latène C₁) pe baza a cîtorva piese caracteristice cum este sabia care se încadrează în seria săbiilor mijlocii (Latène C), atît prin dimensiuni cît și prin forma mînerului și a buterolei³⁸, apoi lanțul de sabie care apare în spațiul carpato-dunărean numai la începutul Latène-ului C, lipsind în sec. IV î.e.n.³⁹, de asemenea și zăbalele. Foarfeca este un element despre care se admite în general că apare numai în Latène-ul C⁴⁰. Pentru începutul Latène-ului C pledează și castronul de lut descoperit în acest mormînt (Latène C₁). Aceeași datare rezultă după cum am arătat și din analiza pieselor descoperite întîmplător.

Din cele arătate reiese credem destul de limpede că la Dezmir avem de a face cu o necropolă de la începutul sec. III î.e.n., deosebit de interesantă

³⁶ Piesa este reprodusă și în *Istoria României*, I. București, 1960, p. 234, fig. 55/2.

³⁷ Cf. B. Benadik—E. Vlček—C. Ambros, *Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*, Bratislava, 1957, pl. XVII, 21.

³⁸ Cf. I. Hunyadi, *op. cit.*, p. 111, pl. XLII, 5—6.

³⁹ Ibidem, p. 118, pl. LI, 3—4, 6, 12.

⁴⁰ Cf. J. Déchelette, *Manuel d'archéol. préhist., celtique et gallo-romaine*, II, 3, Paris 1914, p. 1280.

în care se întâlnesc ambele rituri și cel al incinerăției și cel al inhumării, iar pe lângă materialele celtice găsim unele cu totul străine acestei culturi. Asupra mormintelor de inhumatie nu avem nici un fel de precizare, dar existența oaselor umane atestă prezența lor fără putință de îndoială. Mormintele de incineratie sînt bine precizate, săpate fiind de către specialiști. Din păcate însemnările detaliate făcute cu ocazia săpăturii de către Al. Ferenczi sau St. Kovács s-au pierdut. Știm doar atît că groapa mormintelor a fost mică și puțin adîncă iar în ea s-au depus resturile incinerării și inventarul funerar. Numărul mormintelor nu-l putem stabili. Este sigur că trei morminte de incineratie au fost identificate cu exactitate și putem presupune că vasul mare găsit în apropierea mormîntului 1 (fig. 4/5) făcea parte dintr-un al patrulea mormînt. Nu știm însă în privința inventarului scos împlător cu ocazia lucrărilor în cariera de pietriș la cite morminte a aparținut.

III. Ghenci (r. Carei, reg. Maramureș)

În anul 1958, la circa doi km spre sud de comună pe teritoriul unei moșii mari numită „Akasztódomb” (Moșia spînzurătorii) în cadrul unei cariere de nisip s-au descoperit morminte de incineratie din a căror inventare funerare au ajuns în Muzeul Raional Carei un număr de șapte vase de lut păstrate întreg sau fragmentar și anume:⁴¹

1. *Vas mijlociu* (fig. 7/4) de culoare roșietică lucrat cu mîna din pastă impură, cu gura largă și profil ușor rotunjit, ornamentat cu patru proeminențe conice. Proeminențele sînt așezate la mică distanță sub gura vasului. Buza este tăiată drept, la fel și fundul.

Dimensiuni: înălțimea 16 cm, diametrul gurii 15 cm, diametrul fundului 11 cm, grosimea pereților 1 cm.

2. *Strachină* (fig. 7/5) de culoare cenușie lucrată cu roata din pastă fină cu muchia buzei rotunjită și îngroșată cu un gît așezat puțin oblic, neornamentată de tip celtic.

Dimensiuni: înălțimea 11 cm, diametrul gurii 20 cm, diametrul maxim 23 cm, diametrul fundului 8,4 cm, grosimea pereților 0,5 cm.

3. *Vas mic* (fig. 7/2) de culoare gălbui-roșietic, lucrat cu mîna din pastă impură, cu gura foarte largă și profil drept. Vasul este prevăzut cu o proeminență conică aplatizată servind drept toartă, este neornamentat.

Dimensiuni: înălțimea 9,4 cm, diametrul gurii 12,6 cm, diametrul fundului 11,8 cm, grosimea pereților 1 cm.

4. *Ceașcă* (fig. 7/1) de culoare gălbui-roșietică, lucrată cu mîna din pastă impură. A avut o toartă supraînălțată din care se păstrează doar o mică parte. Buza ceștii este tăiată drept și curbată spre interior. Nu are nici un ornament.

Dimensiuni: înălțimea 9 cm, diametrul gurii 9,8 cm, diametrul fundului 7 cm, grosimea pereților 0,8 cm.

5. *Trei vase fragmentare* la care li se păstrează doar o parte din corp și fundul. Dintre acestea unul este de culoare cenușie lucrat la roată (fig. 7/6), iar două sînt de culoare roșietică și sînt lucrate cu mîna din pastă impură (fig. 7/3 și 7).

Dintre vasele descoperite la Ghenci două sînt de factură celtică (fig. 7/5—6). Strachina se poate data la începutul fazei mijlocii a celei de a doua

⁴¹ Toate informațiile referitoare la această descoperire le datorez colegului M. Rusu care s-a deplasat la fața locului imediat după descoperire și a deschis chiar și o casetă, fără să descopere însă vre-un mormînt, cf. *SCIV*, X. 1959, p. 148 și *Dacia*, N.S. IV, 1960, p. 225.

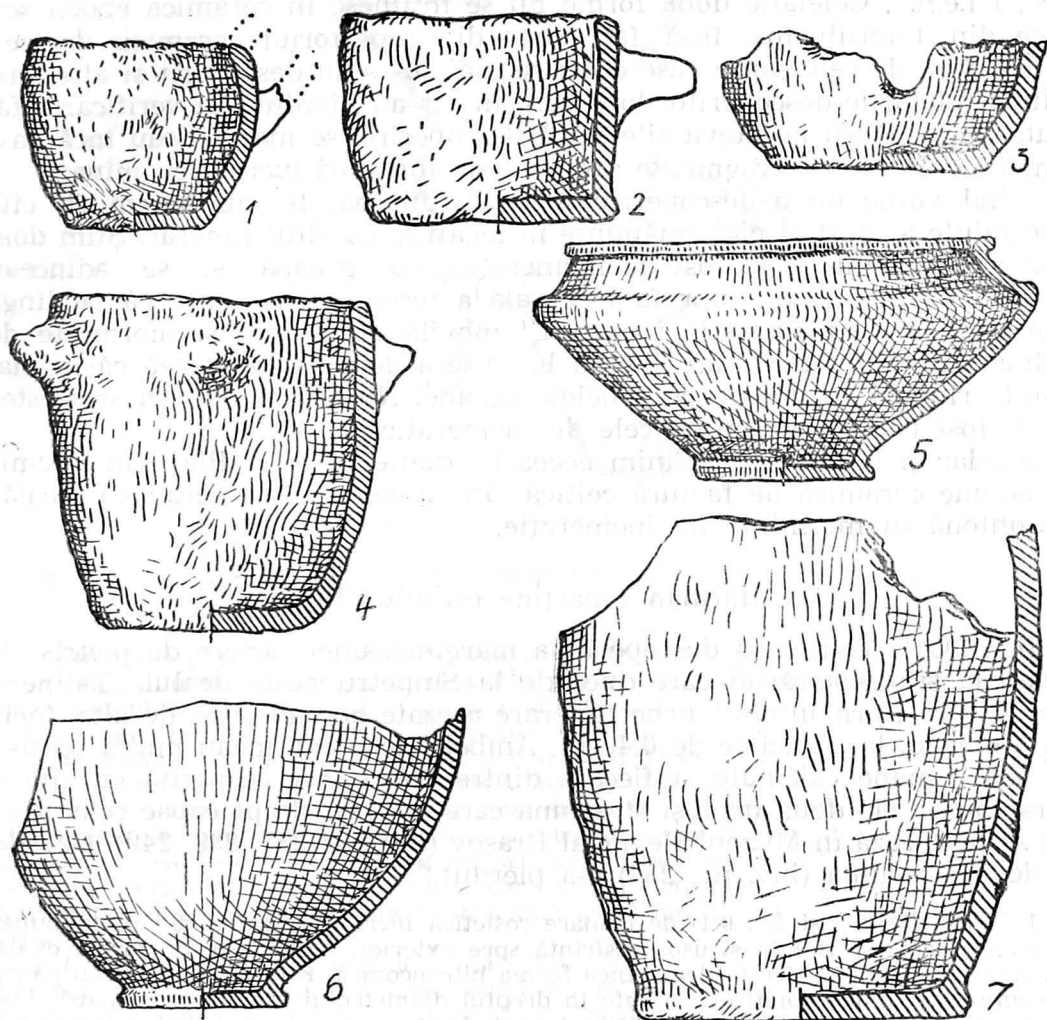

Fig. 7. Vase din mormintele de la Ghenci

epoci a fierului (Latène C₁), pentru că are diametrul maxim sus în apropierea buzei. În partea a doua a fazei mijlocii, Latène C₂ și Latène târziu, D, acesta coboară mult în spre fund.⁴² Despre al doilea vas nu putem spune nimic pentru că se păstrează fragmentar. Ar putea să fie vorba de un vas de forma celui din mormîntul 1 de la Dezmir.

Cele trei vase întregi lucrate cu mîna sînt cu totul străine culturii materiale celtice. Cana cu toarta supraînălțată (fig. 7/1) își are analogii în ceramica epocii scitice și reprezintă continuarea într-o formă mai evoluată a ceștii scitice din care se va dezvolta mai târziu ceașca dacică, care după cum se pare, va lua naștere în forma sa specifică abia începînd cu

⁴² Cf. I. Hunyadi, *op. cit.*, p. 130.

sec. I î.e.n.⁴³. Celelalte două forme nu se întâlnesc în ceramica epocii sci-tice din Transilvania, însă fac parte din repertoriul ceramicii dacice.⁴⁴

În afară de cele șapte vase descrise mai sus s-au descoperit și alte vase (după relatările descoperitorilor), care însă s-au pierdut. La verificarea fă-cută de M. Rusu la câteva zile după descoperire, se mai vedeau încă oase umane calcinate și fragmente din vase de lut mari lucrate cu mâna.

Fiind vorba de o descoperire fortuită, din păcate, nu putem ști câte morminte au fost și nici amănunte în legătură cu ritul funerar. Știm doar atât că mormintele au fost de incinerare cu groapă și se adânceau 0,50—0,60 m față de suprafața actuală a terenului. Se pare că pe lângă mormintele de incinerare în aceeași movilă au existat și morminte de inhumație. Muncitorii care lucrau la cariera de nisip relatează că în mai multe rînduri au descoperit schelete umane. Nu este exclus ca și acestea să fi fost contemporane cu cele de incinerare.

Așadar și la Ghenci întâlnim aceeași situație ca și la Blaj sau Dezmîr și anume ceramică de factură celtică în asociere cu ceramică locală-autohtonă în morminte de incinerare.

IV. Hărman (aparține orașului Brașov)

În 1900 I. Teutsch a descoperit la marginea unei cariere de pietriș si-tuată la stînga cărării care duce de la Sînpetru peste dealul „Talinen-berg“ spre Hărman două urne funerare așezate aproape una de alta, încît se atingeau, la adîncime de 0,40 m. Ambele urne conțineau multă cenușă și oase umane calcinate și fiecare dintre ele a fost acoperită cu cîte o strachină. Cele două urne și strachina care a servit drept capac celei din-tîi se păstrează în Muzeul Regional Brașov (inv. nr. 237, 239, 240). Cea de a doua strachină (inv. nr. 238) s-a pierdut.⁴⁵

1. *Urnă* (fig. 8/3 și fig. 9/1) de culoare roșietică lucrată cu mîna din pastă bună. Muchia buzei este tăiată și ușor răsfrîntă spre exterior. Vasul este de formă ovală cu pîntecele bombat, dar trădează încă forma bitronconică. Este ornamentat cu patru proeminențe conice aplatizate situate în dreptul diametrului maxim și cu patru bu-toni mici conici așezați la mică distanță sub buză.

Dimensiuni: înălțimea 29 cm, diametrul gurii 17,5 cm, diametrul maxim 26,5 cm, diametrul fundului 12 cm, grosimea pereților 0,8 cm, Mz Brașov, inv. nr. 240.

Din punct de vedere tipologic, vasul folosit ca urnă reprezintă aceeași formă ca și cel din mormîntul 2 de la Dezmîr (fig. 5), foarte puțin mai evoluat pentru că proeminențele aplatizate au urcat ceva mai sus. O altă deosebire constă în faptul că urna de la Hărman are corpul mai bombat decît vasul de la Dezmîr. Deosebirile însă sînt neesențiale, iar cele două vase reprezintă același tip și fără îndoială sînt contemporane. Am văzut că vasul de la Dezmîr se datează în sec. III î.e.n., datare care trebuie deci admisă și pentru urna de la Hărman.

În afară de analogia pomenită, urna de la Hărman se aseamănă foarte mult cu urnele bombate confecționate în aceeași manieră, din cimitirul

⁴³ Cf. I. H. Crișan, *Ceașca dacică*, în *SCȘ Cluj*, VI, 3—4 1955, p. 137; ideea însă a apariției tirzii a acestor forme de vas o datorez profesorului meu acad. C. Daicoviciu.

⁴⁴ Cf. I. Andrieșescu, *Piscul Crășani*, *ARMSI*, III, I, București 1924.

⁴⁵ Datele le-am luat din registrul de inventar al Muzeului Regional Brașov, cu ajutorul tov. Ion Pop.

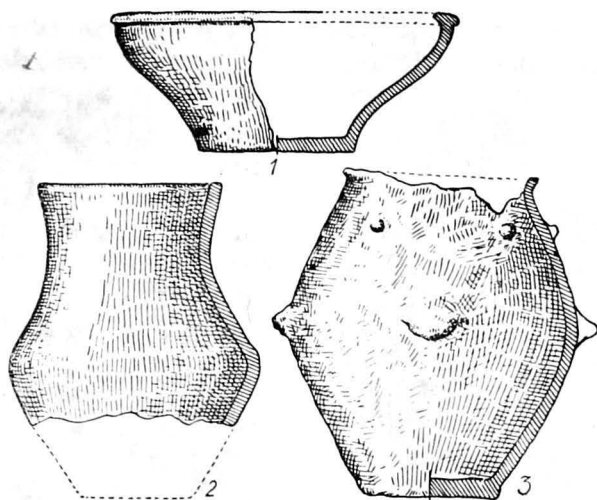

Fig. 8. Urnele și un vas capac de la Hărman

de incinerare geto-dacic de la Murighiol datat prin ceramică elenistică tot în sec. III î.e.n.⁴⁶

2. *Strachină* (fig. 8/1) folosită drept capac pentru urna precedentă. Este de culoare brun-neagră lucrată cu mâna îngrijit din pastă bună cu suprafața ușor lustruită. Buza străchinii este îngroșată și puțin răsfrântă atât în interior cât și în exterior și curbată spre interior. Se păstrează numai jumătate din ea.

Dimensiuni: înălțimea 12,6 cm, diametrul gurii 32 cm, diametrul fundului 14 cm, grosimea pereților 1 cm, Muzeul Brașov, inv. nr. 239.

Strachina, deși lucrată cu mâna, este elegantă, are multă siguranță în profil și trădează influența ceramicii celtice în cadrul căreia buzele străchinilor sînt îngroșate în maniera celei de care ne ocupăm. Strachina noastră se deosebește de cele din necropola de la Murighiol care au în majoritate apucători. Fără să fie într-un tot analoagă, putem cita o strachină asemănătoare din așezarea dacică (sec. III—II î.e.n.) de la Morești.⁴⁷

3. *Urnă* (fig. 8/2 și fig. 9/2) de culoare roșietică cu gura largă, gît înalt și corpul bombat, lucrată cu mâna din pastă bună. Suprafața vasului este ușor lustruită. Se păstrează fragmentar, îi lipsește fundul și o parte din treimea inferioară.

Dimensiuni: Înălțimea 23 cm (?), diametrul gurii 16,5 cm, diametrul maxim 22 cm, diametrul fundului 10 cm(?), grosimea pereților 0,8 cm. Muzeul Brașov, inv. nr. 237.

Cea mai apropiată analogie pentru această urnă o întîlnim în necropola contemporană de la Dezmir și anume în vasul descoperit în apropierea mormîntului I (vezi fig. 4/5). Urna de la Hărman se deosebește de vasul de la Dezmir prin dimensiuni fiind ceva mai mică și prin gîtul mai înalt și mai strîmt. Dar este în afara oricărei îndoieli că ele fac parte din același tip.

4. *Strachină* care a servit drept capac urnei precedente; este astăzi pierdută, dar în registrul de inventar al Muzeului Brașov se specifică că a fost de aceeași formă ca și strachina ce acoperea prima urnă.

Așadar la Hărman avem un mormînt de incinerare cu două urne acoperite cu cîte o strachină. În afară de cele două vase, urna și capacul ei, mormintele n-au conținut alt inventar funerar. Urnele erau umplute cu cenușă și oase calcinate. Prima dintre ele care se păstrează bine este

⁴⁶ Cf. Expectatus Bujor, *Contribuții la cunoașterea populației geto-dace din nord—estul Dobrogei*, în *SCIV*, VII, 1956, p. 243—251, fig. 5.

⁴⁷ *SCIV*, V 1—2, 1954, p. 214, fig. 8, 4.

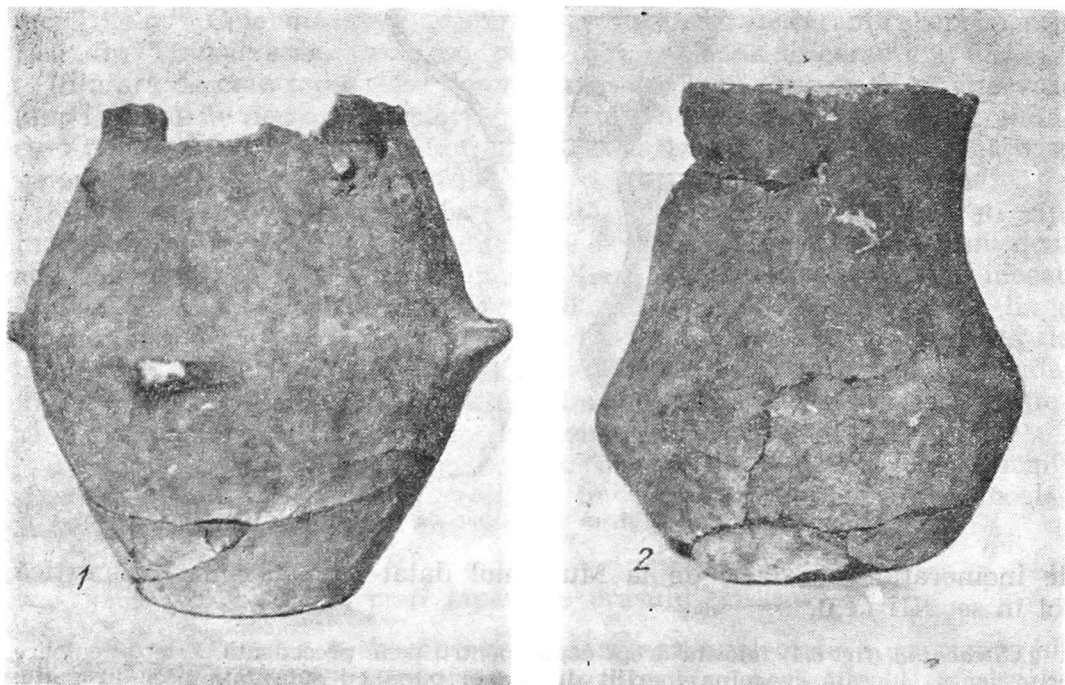

Fig. 9. Vase din mormîntul de la Hărman, cunoscute ca urne.

și astăzi plină cu resturile incinerării constînd din cenușă, cărbuni și oase umane arse.

Pentru mormîntul de la Hărman ne oferă analogii deosebit de convingătoare mormintele duble, cu urne, din necropola de la Murighiol. Am văzut că și forma primei urne este asemănătoare cu cele din acest cimitir. La Murighiol mormîntul 1 (M 1) de ex. este alcătuit tot din două urne acoperite cu cîte o strachină fără să conțină altceva decît oase calcinate și cenușă. Ritul de înmormîntare identic și asemănarea formelor ceramice credem că sînt suficiente dovezi pentru atribuirea mormîntului de la Hărman dacilor din sec. III î.e.n.

Dacă datarea materialelor prezentate s-a putut face destul de ușor și atribuirea etnică a mormîntului de la Hărman s-a putut face fără dificultate, pe baza evidentelor analogii cu cele din necropola de la Murighiol, nu putem spune același lucru despre celelalte morminte, unde întîlnim ceramică de factură celtică și ceramică locală. Cu privire la ceramica locală s-a văzut că unele forme își găsesc analogii în ceramica epocii scitice mai bine zis sînt forme evolute din aceasta, pe cînd altele sînt necunoscute în cadrul ei dar se întîlnesc în ceramica dacică de mai tîrziu. Se pune deci problema atribuirii etnice a mormintelor discutate, problemă care prezintă, după cum vom vedea, o importanță istorică deosebită.

De la bun început trebuie să spunem că elucidarea problemei în stadiul actual al cercetărilor, pe baza puținului material care ne stă la îndemînă

mai cu seamă că nici acesta, în majoritate, nu provine din săpături sistematice, nu se poate face. De aceea, concluziile noastre au deocamdată un caracter ipotetic urmînd ca ele să fie confirmate de cercetările viitoare.

Ca bază pentru discutarea problemei atribuirii etnice a acelor morminte în care se întîlnesc elementele culturii celtice și locale vom lua descoperirile de la Dezmir. Mormîntul nr. 3 nu conține, după cum am văzut, nici un element străin culturii materiale celtice, de aceea el trebuie atribuit fără rezerve unui celt, etnic vorbind. Dar, în aceeași necropolă întîlnim morminte (nr. 1 și 2) care nu mai au nimic din inventarul specific pentru celți, în afară de un vas sau două lucrute la roată. Lipsesc cu desăvîrșire piesele de metal care sînt nelipsite, în cantitate mai mare sau mai mică, în orice mormînt celtic. În schimb întîlnim vasul mare negru lustruit lucrat cu mîna care după cum am văzut a evoluat din vasele bitronconice ale epocii scitice și apoi cana cu toartă, element neîntîlnit în epoca scitică, dar obișnuit în ceramica dacică. În general toți cercetătorii care s-au ocupat cu ceramica din mormintele scitice din Transilvania sînt de acord a vedea în ea un produs autohton⁴⁸. În afară de ceramică în necropola de la Dezmir s-a descoperit un fragment de inel de buclă (brățară) cu capete conice, obiect frecvent în mormintele scitice, dar care după cum am arătat, va fi întrebuițat de daci în sec. III î.e.n. sau mai tîrziu. Așadar, nu avem nici un element pe baza căruia să putem presupune prezența elementului etnic scitic. Este limpede că în sec. III î.e.n. sciții nu mai existau, fiind deja contopiți în masa autohtonilor. Procesul de dispariție al sciților era aproape terminat încă la mijlocul sec. V î.e.n. după cum ne dovedește relatarea lui Herodot care spune despre sciții — agatirși din Transilvania că sînt aproape complet tracizați⁴⁹. Așadar avem toate motivele să presupunem că mormintele în care lipsesc piesele caracteristice de inventar funerar celtic au aparținut dacilor autohtoni. Prezența vaselor de formă celtică alături de cele autohtone se poate explica prin influența exercitată de cultura materială celtică și a celților însăși asupra dacilor sau ca piese de lux la modă tot așa cum în mormintele geto-dace contemporane din Dobrogea întîlnim ceramică elenistică. Cu privire la ritul funerar constatăm întrebuițarea cu precădere a incinerăției, sub ambele ei aspecte, adică cu resturile incinerării depuse în urne sau în groapă simplă, puțin adîncită. Nu lipsește însă nici inhumarea. Atît inhumarea cît și cele două variante ale incinerăției sînt practicate de daci după cum o dovedește necropola de la Murighiol⁵⁰. Ritul de înmormîntare al celților este cel al inumației și numai cînd ajung în spațiul carpato-dunărean ei adoptă ritul incinerăției. I. Hunyadi presupune că această schimbare a ritului se datorește influențelor exercitate de sciți; dar am văzut că de sciți nu mai poate fi vorba la sfîrșitul sec. IV și începutul sec. III î.e.n. Această influență a fost exercitată, credem noi de către populația dacică.

⁴⁸ De ex. V. Părvan, *op. cit.*, p. 426 sau I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *BerGK*, 1932, p. 115.

⁴⁹ Herodot, IV, 104.

⁵⁰ Cf. Expectatus Bujor, *Săpăturile de salvare de la Murighiol*, în *SCIV*, VI, 1955 p. 571 - 579; Șantierul Murighiol, în *Materiale*, VI, 1959, p. 328.

Prezența elementului autohton în Transilvania, în afară de materialele publicate de noi, mai poate fi sesizată în necropolele de incinerare de la Galații Bistriței, unde alături de materialele specific celtice apare ceramica autohtonă⁵¹ și cea de la Cepani⁵². În amândouă localitățile însă, nu s-au făcut săpături sistematice, ci numai mici săpături de salvare, majoritatea materialelor provin din descoperiri fortuite, iar observațiile sînt limitate.

Elementele autohtone sînt prezente în aria ambelor grupe de descoperiri celtice stabilite de I. Nestor, atît în cea de nord cît și în cea de sud⁵³.

În afara Transilvaniei, pe teritoriul Republicii Populare Ungaria se cunosc mai multe cimitire unde se întîlnesc aceleași elemente, adică materiale celtice împreună cu materiale așa zis scitice cum sînt de ex. cele de la Rozvány sau Felsőméra. Numărul acestora este destul de mare și cuprinde tot spațiul dintre Dunăre și Tisa cu precădere pe malurile Tisei. I. Hunyadi analizînd aceste descoperiri ajunge la concluzia că celții se așează începînd cu prima treime a sec. IV și în special la sfîrșitul sec. IV și începutul sec. III în această regiune, unde ajung în contact cu populația purtătoare a culturii scitice. În continuare cercetătoarea maghiară arată că pe baza analizei descoperirilor se poate conchide că celții nu alungă populația purtătoare a culturii scitice, ci se contopesc cu ea, așa încît încă în sec. I î.e.n. întîlnim legături scito-sarmate⁵⁴. Vedem deci că Hunyadi evită să numească populația purtătoare a culturii scitice de la sfîrșitul sec. IV î.e.n. care se perpetuiază după înglobarea celților pînă în sec. I î.e.n. Credem că nu greșim afirmînd că această populație nu poate fi alta decît dacică, ale cărei urme, după cum a arătat M. Párducz⁵⁵ sînt numeroase în spațiul despre care vorbim și în cadrul căreia vom găsi amestecate elementele sarmate. Populația dacică este numeroasă și bine documentată și în Slovacia de sud-vest și de sud-est în imediata apropiere a grupului nordic de pe Tisa din R. P. Ungară⁵⁶. Ori credem că nu poate fi pus la îndoială faptul, de altfel arătat de cercetătoarea maghiară, că în sec. I î.e.n. este vorba de aceeași populație, cu care celții vin în contact și cu care se amestecă la începutul secolului III. Autoarea mai remarcă un fapt care ni se pare deosebit de semnificativ și anume că în spațiul dintre Dunăre și Tisa nu întîlnim așezări celtice de lungă durată și că în a doua parte a fazei mijlocii a celei de a doua epoci a fierului (La-tène C₂) materialele celtice lipsesc aproape cu totul, situație identică cu cea din Transilvania unde nu cunoaștem pînă acum nici o așezare celtică propriu-zisă. În timp ce în așezările contemporane predomină materialele dacice, iar cele celtice sînt destul de puține ca de exemplu la Morești și Mediaș.

Așadar, în spațiul dintre Dunăre și Tisa și în special pe ambele maluri ale Tisei întîlnim la sfîrșitul sec. IV și începutul sec. III î.e.n. necro-

⁵¹ Cf. St. Dînilă, *Inventarul unor morminte de incinerare din sec. III–II î.e.n.*, în *AM Cluj*, 1955, p. 89–99.

⁵² Cf. M. Roska, *A kelták Erdélyben* (Celții în Transilvania), în *Közlemények—Cluj*, IV, 1–2, 1944, p. 55–56, fig. 7–8.

⁵³ I. Nestor, *Keltische Gräber bei Mediaș*, în *Dacia*, VII–VIII, 1937–1940, p. 179–182, fig. 8.

⁵⁴ I. Hunyadi, *op. cit.*, p. 57–58 și harta fig. 2.

⁵⁵ M. Párducz, *Dakische Funde in Jánosszállás*, în *A Móra Ferencz Múzeum Évkönyve*, Szeged, 1956, p. 15–30.

⁵⁶ Cf. A. Tocik, *Zur Frage der Besiedlung der Südwestslowakei zu Ende der alten Zeitrechnung*, în *AR*, XI, 6, 1959, p. 841–874, harta fig. 311 (în limba cehă cu rezumat german).

pole celto-dacice în care găsim amestecate elemente celtice cu cele dacice ca și cele din Transilvania. O delimitare mai restrînsă din punct de vedere etnic în cadrul acestora, cel puțin în stadiul actual al cercetărilor nu se poate face. Adică nu putem distinge mormintele celților de cele ale autohtonilor daci, mai cu seamă că celții au adoptat încă de la venirea lor în Transilvania ritualul incinerăției cu ambele sale variante⁵⁷. Atribuirea etnică se poate face doar la acele morminte care nu conțin elemente amestecate cum este mormîntul de la Hărman sau mormîntul 3 de la Dezmir.

Existența necropolelor daco-celtice în Transilvania, pe care credem că am reușit s-o dovedim, are o importanță deosebită din punct de vedere istoric și anume: celții care deși erau un grup războinic, după cum o dovedesc numeroasele arme nelipsite din mormintele lor, s-au amestecat foarte devreme, la puțin timp după sosirea lor aici, cu populația autohtonă dacică sfîrșind prin a dispărea în masa acesteia. Fără îndoială că nici numărul lor n-a fost prea mare. Este vorba, foarte probabil, numai de resturi ale grupului ce înainta spre sud sau infiltrări ale grupului așezat în cîmpia Tisei și Slovacia. Deci, materialele pe care le-am prezentat vin să confirme teza academicianului C. Daicoviciu⁵⁸ după care în Transilvania nu putem vorbi de o dominație celtică efectivă de lungă durată sau de distrugerea populației autohtone și implicit nu poate fi vorba de o înlocuire a culturii materiale dacice cu una celtică. Este foarte adevărat însă că cultura materială dacică a suferit influențe multiple din partea celei celtice, influențe care au grăbit procesul de dezvoltare a culturii materiale dacice spre aspectul Latène. Deși aceste influențe sînt destul de numeroase exercitîndu-se în aproape toate domeniile culturii materiale cum este de ex. în metalurgie, ceramică etc. totuși cultura materială dacică își păstrează aspectul specific dezvoltat pe baza fondului local hallstattian iar influențele străine pe care le primește sînt preluate și adaptate într-o manieră proprie. Ea se va încheia din ce în ce mai mult, pentru a se definitiva în ultima fază a celei de a doua epoci a fierului. Evoluția sa firească va fi însă întreruptă de cucerirea romană.

UNVERÖFFENTLICHTE GRÄBER AUS DEM III. JH. V. D. ZTR. IN TRANSSILVANIEN

(Zusammenfassung)

Der Verfasser veröffentlicht archäologisches Material aus folgenden Ortschaften: 1. Blaj, Rayon Mediaș, Region Brașov. Im Jahre 1956 wurden hier, bei Bauarbeiten, durch Zufall vier Tongefässe (Abb. 1 und 2), wahrscheinlich aus Brandgräbern, gefunden, die sich jetzt im Museum in Blaj befinden. Zwei davon (Abb. 2/1—2) sind sicher keltisch und werden vom Verfasser auf Grund von Entsprechungen in Latène C angesetzt. Die andern beiden, mit der Hand gearbeiteten Gefässe sind jedoch dem keltischen Kulturkreis vollkommen fremd. Das grosse, handgearbei-

⁵⁷ Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 628.

⁵⁸ C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucarest, 1945, p. 42—43.

tete, polierte Gefäß mit flachen Knubben (Abb. 2/4), ist nach Meinung des Verfassers, eine Abart der bitronkonischen Gefäße, wie man sie in Gräbern der skythischen Periode findet.

2. Dezmir (gehört heute zu Cluj). Im Jahre 1939 wurden in einer Kiesgrube durch Zufall mehrere Gräber aufgedeckt, deren Grabbeigaben zum Teil in das Archäologische Museum in Cluj kamen (Abb. 3). Es gab darunter auch Skelettgräber, wie der Fund eines menschlichen Schädels beweist. Angeregt durch diese Entdeckungen wurden von Al. Ferenczi und St. Kovács unter Oberaufsicht von Akad. C. Daicoviciu Kontrollgrabungen vorgenommen, die drei Brandgräber ergaben, deren Inventar sich ebenfalls im Museum in Cluj befindet (Abb. 4, 5, 7). In den Grabgruben von geringer Tiefe waren die Brandreste nicht in Urnen beigesetzt, sondern auf die bloße Erde gelegt, daneben die Grabbeigaben wie Tongefäße, Eisen- und Bronzegegenstände und Tierknochen. Nach Beschreibung der einzelnen Fundstücke setzt der Verfasser die Gräber von Dezmir an den Beginn des 3. Jh. v. d. Ztr., vom ethnischen Gesichtspunkt stellt er eine Mischung von bodenständigen, dakischen mit keltischen Elementen fest. Grab 3 (Abb. 7) bezeichnet er als das eines keltischen Kriegers. In den Gräbern 1 und 2 findet sich neben der keltischen auch eine aus skythischen Formen entwickelte Tonware, sowie Gefäßformen, die in skythischen Gräbern nicht vorkommen, die wir aber häufig in der dakischen Tonware des 1. Jh. v. d. Ztr. begegnen, wie z. B. die Henkeltasse (Abb. 2/2) oder das Gefäß in Tiegelform (Abb. 3/5).

3. Ghenci, Rayon Carei, Region Maramureş. Im Jahre 1958 wurden durch Zufall in einer Sandgrube einige Brandgräber aufgedeckt, aus deren Grabinventar sieben Gefäße (Abb. 8) in das Museum von Carei gelangten. Davon sind zwei keltisch, auf der Scheibe gearbeitet, während die andern teils aus der skythischen Keramik weiterentwickelte Formen aufweisen, teils typisch sind für die dakische Kultur der späteren Zeit. Es ergibt sich also hier dasselbe Bild wie in Blaj und Dezmir.

4. Härman, zur Stadt Braşov gehörig. In einer Kiesgrube fand J. Teutsch im Jahre 1900 ein Doppel-Brandgrab, bestehend aus zwei Urnen mit je einer Schüssel zugeeckt (Abb. 9—10). Die Urnen waren angefüllt mit Brandresten: verbrannte Gebeine, Asche, Kohle ohne jegliche Beigaben.

Für die beiden Urnen findet der Autor Entsprechungen in den Gräberfeldern von Dezmir und Murighiol, wonach er sie in das 3. Jh. v. d. Ztr. ansetzt, während er sie vom ethnischen Standpunkt den bodenständigen Geto-Dakern zuweist.

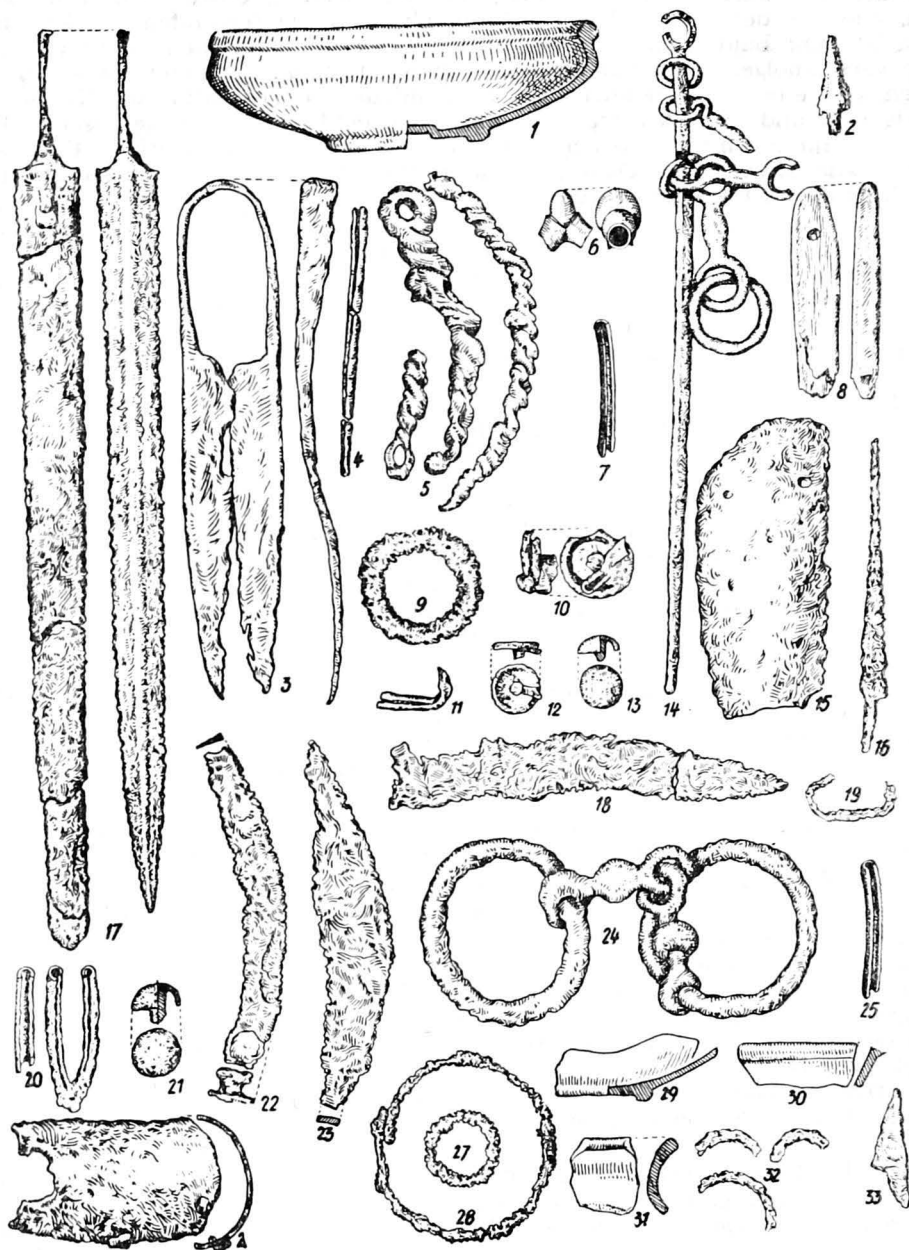
Zusammenfassend werden alle Gräber des 3. Jh. v. d. Ztr. behandelt, in denen keltische neben bodenständiger Tonware gefunden wurde.

Für eine sichere ethnische Zuweisung dieser Gräber gibt es, wie der Verfasser betont, augenblicklich noch zu wenig Material — und dieses meist aus Zufallsfunden — um endgültige Schlüsse ziehen zu können. Er ist der Meinung, die Gräber, in denen die charakteristischsten keltischen Beigaben fehlen, seien den bodenständigen Dakern zuzuweisen. Das Nebeneinander von keltischen und autochthonen Gefäßen in den Gräbern erklärt er als keltischen Einfluss auf die bodenständige Bevölkerung, oder, was noch wahrscheinlicher ist, als eine Modesache, ebenso wie in gleichzeitigen getisch-dakischen Gräbern in der Dobrudscha hellenistische Tonware vorkommt.

Den Begräbnisritus betreffend wird gezeigt, dass die Daker die Leichenverbrennung bevorzugten, sowohl mit Urne als auch mit Beisetzung des Leichenbrandes direkt in die Erde; es kommt aber auch Skelettbestattung vor, wie in der Nekropole von Murighiol.

Weiters wird gezeigt, dass man auf dem Gebiet der Ungarischen Volksrepublik, besonders an den Ufern der Theiss, Gräberfelder vom Ende des 4. und Anfang des 3. Jhs v.d.Ztr. kennt, die das gleiche Bild einer Vermischung von keltischen und dakischen Kulturelementen aufweisen, wie auch in Transilvanien. Die Ansicht von J. Hunyadi über einen Kontakt zwischen Kelten und einem andern Volk, dem Träger der skythischen Kultur, in diesen Gräberfeldern wird einer Analyse unterzogen. Der Verfasser ist der Meinung diese „Träger der skythischen materiellen Kultur“ können nur die Daker gewesen sein.

Gestützt auf das Vorhandensein der gemischt keltisch-dakischen Nekropolen, kommt der Verfasser zu dem Schluss, dass die Kelten, obwohl ein kriegerischer Stamm, wie aus den zahlreichen, in ihren Gräbern nie fehlenden Waffen zu entnehmen ist, sehr bald nach ihrer Ankunft mit der einheimischen, dakischen Bevölkerung verschmolzen, um endgültig in ihr aufzugehen. Es kann daher in Transilvanien von einer langandauernden, tatsächlichen Herrschaft der Kelten nicht die Rede sein und ebensowenig von einer Vernichtung der einheimischen Bevölkerung und ihrer Kultur. Tatsache ist aber der weitgehende keltische Einfluss auf die materielle Kultur der Daker, wodurch der Prozess ihres Überganges in die Latène-Kultur beschleunigt wurde.

Pl. III. Inventarul mormintului celtic (nr. 3) de la Dezmir.

ADDENDA LA „AȘEZĂRILE DACICE DIN MUNȚII ORĂȘTIEI”

de HADRIAN DAICOVICIU

În anul 1951 apărea, în Editura Academiei R.P.R., lucrarea „Așezările dacice din Munții Orăștiei”. Prima parte — un studiu topografic cuprinzător al așezărilor amintite — se datora acad. prof. C. Daicoviciu; a doua — un studiu bibliografic asupra așezărilor — reprezenta o lucrare postumă a lui Al. Ferenczi. Privită în ansamblu, cartea era — și continuă să fie — un prețios instrument de lucru pentru arheologi și istorici.

Însemnările de față se referă la prima parte a lucrării pomenite. Rod al unor sistematice periegeze și al săpăturilor efectuate pînă la acea dată, studiul topografic al așezărilor dacice din Munții Orăștiei pune la îndemîna cercetărilor un material bogat în perspective, care, cu toată amploarea lucrărilor din ultimii ani, n-a fost încă nici pe departe valorificat. El reprezenta însă și un îndemn pentru tinerii cercetători de a continua munca de investigare și identificare a vestigiilor culturii materiale dacice din acest ținut. Între 1956—1960, mai mulți membri ai colectivului șantierului Grădiștea Muncelului* au efectuat nu numai o serie de recunoașteri, soldate cu înscrierea pe hartă a numeroase puncte noi de interes arheologic, ci și unele verificări ale observațiilor făcute anterior de autorul „Așezărilor dacice”. Rezultatul acestor acțiuni îl consemnăm pe scurt în paginile ce urmează (vezi pl. I: harta regiunii Munților Orăștiei).

Articolul nostru e conceput ca un supliment la studiul topografic cuprins în „Așezările dacice din Munții Orăștiei”. Acesta e motivul pentru care am socotit că e indicat să păstrăm întocmai împărțirea geografică — pe zone și sectoare — adoptată de acad. prof. C. Daicoviciu, chiar dacă, într-unul sau două cazuri, ea ni se pare susceptibilă de îmbunătățiri, mărginindu-ne să includem într-o zonă aparte cîteva descoperiri cu totul recente, ce nu-și găsesc locul în împărțirea mai veche.

Să reamintim, în încheierea acestei introduceri, zonele și sectoarele stabilite de acad. prof. C. Daicoviciu, în „Așezările dacice din Munții Orăștiei”:

Zona I: Așezările din valea Apei Orașului.

Sectorul 1: Valea Apei Orașului de la Orăștioara de Jos pînă la Costești.

Sectorul 2: Costești (de la satul Costești pînă la Dealul Blidarului).

* N. Gostar, I. H. Crișan, Șt. Ferenczi, G. Cazimir, B. Daicoviciu și H. Daicoviciu.

Sectorul 3: De la Blidarul pînă la Grădiștea Muncelului.

Zona a II-a: Așezările situate la est de valea Apei Grădiștii.

Sectorul 1: Dealul Muncelului.

Sectorul 2: Fortificațiile din împrejurimile cetății de la Grădiștea Muncelului.

Sectorul 3: Valea Anineșului și Vîrful lui Hulpe.

Zona a III-a: Așezările situate la vest de valea Apei Grădiștii.

Sectorul 1: Luncani-Tîrsa.

Sectorul 2: Piatra Roșie-Cioclovina.

Zona I, sectorul 1.

1. **Cărpeneș.** Acest loc se găsește între satele Bucium și Orăștioara de Jos, pe partea dreaptă a Apei Orașului, chiar în dreptul cunoscutului castru roman ocupat de *Numerus Germanicianorum Exploratorum*¹. Nici o urmă de așezare dacică nu fusese semnalată în trecut atît de jos pe valea Apei Orașului. În 1958 însă, am dat aici, la circa 100 m spre est de actualul drum Costești-Orăștie, peste o dîlmă, lată de 7—8 m și înaltă de 3—4 m, care se poate urmări, de la sud spre nord, pe o distanță de circa 60 m. Sondajul efectuat a scos la iveală la numai 30—40 cm adîncime, numeroase fragmente ceramice dacice, printre care cîteva de chiup roșu și unul aparținînd unui vas roșu de mărime mijlocie, ornamentat cu briu excizat, linie dreaptă incizată și val incizat (pl. II, 1—2). Abundente sînt și urmele de arsură neagră (cărbune) și roșie.

La est de această dîlmă, despărțit de ea printr-un șanț, se întinde un șes larg pe care am găsit, la suprafață chiar, mai multe cioburi de vase dacice. Cum înălțimea șesului este aproximativ egală cu a dilmei, nu se poate afirma cu certitudine că aceasta din urmă ar reprezenta valul de apărare, cu șanț interior, al unei așezări civile dacice; tot atît de bine, „șanțul” ar putea fi un drum tăiat ulterior prin terenul ocupat de așezarea dacică. E drept, pe de altă parte, că tăierea drumului la adîncimea de 3—4 m nu pare justificată prin nimic.

Spre sud-vest de dilma pomenită, la numai 20—25 m în linie dreaptă, se ridică un dimb ciudat, de circa 30 m lungime și 15 m lățime la bază, înalt de 7—8 m, care reprezintă pentru localnici o adevărată „carieră” de piatră de riu. Sondajele noastre sumare n-au dat nici un rezultat, afară de aflarea unui fragment de țiglă. Întrucît n-am putut constata dacă piatra de riu este sau nu aranjată într-un fel oarecare, orice presupuneri cu privire la caracterul și rostul acestei îngrămădiri de pietre sînt premature.

2. **Valea Țiganilor.** Numele acesta îl poartă un pîriu din hotarul Buciumului, la est de sat, deci pe partea dreaptă a Apei Orașului. La 90—100 m spre SSE de confluența lui cu Valea Muchii, localnicii au aflat, săpînd gropi pentru sădirea nucilor, cîteva fragmente de cărămidă veche. Sondajul nostru a confirmat descoperirea; se poate afirma că este vorba de cărămizi de tip dacic, arse imperfect, cu urme de pleavă. Nici o cărămidă nu s-a aflat întreagă, așa încît dimensiunile lor, cu excepția grosimii (8—8,5 cm), nu pot fi precizate. Starea fragmentară a unor țigle găsite tot aici nu ne îngăduie să stabilim dacă ele sînt de tip grecesc sau de tip roman. Pămîntul din jur e puternic înroșit, amintind prin aceasta turnurile-locuință din cetatea Costeștilor. S-ar putea ca la Bucium să fie vorba tot de un turn deși nici ipoteza unei bogate așezări gospodărești nu poate fi înlăturată.

3. **Dealul Cărbunarea** este o înălțime din hotarul comunei Orăștioara de Sus, la aproximativ 500 m spre sud-vest de cătunul Sturzești și la circa 1 km spre nord-est de satul Ocolișul Mic. Dealul domină toate văile și înălțimile aflate în imediata sa apropiere, iar prin spațiul vast pe care-l oferă, de pe culmea sa, privirilor, constituie un excelent punct de observație.

¹ Cf. *Materiale*, VI, 1959, p. 350—353.

Pe pantele Dealului Cărbunarea, imediat sub platoul rotund și aproape neted ce se găsește în vârful lui, se pot distinge urmele unui val de pământ. Valul închide o suprafață hexagonală neregulată; nu întotdeauna linia lui e bine vizibilă, astfel că măsurătorile făcute sînt, inevitabil, aproximative: latura I: 60 m lungime; latura a II-a: 114 m; latura a III-a: nu s-a putut măsura din pricina conservării extrem de proaste; latura a IV-a: 40 m; latura a V-a: 80 m; latura a VI-a: 134 m. În general, numai fața exterioră a valului se vede bine, cea interioară fiind acoperită din cauza alunecărilor de pe panta dealului. Cea mai clară e latura a II-a a acestei circumvalații, ea ridicîndu-se pînă la 1,5 m înălțime. E de remarcat faptul că valul nu e vizibil pe nici una din cele două șei care constituie căile de acces pe platou: în partea de nord a dealului dinspre Valea Dobrei și în partea lui de sud-est dinspre Valea Rogozului.

Urmele șanțului n-au putut fi sesizate. Poate că, dată fiind înclinarea pantei, nici n-a existat un șanț.

Sondajele executate pe platou au arătat că sub stratul subțire de pământ vegetal se găsește un strat nisipos pînă la adîncimea de circa 25 cm, cînd apare un pământ galben. În stratul nisipos s-au găsit fărîme de cărbune de lemn. O secțiune lungă de 5 m și lată de 0,70 m, executată de-a curmezișul laturii a VI-a, în apropiere de colțul făcut cu latura I, n-a putut aduce nici un fel de precizări privind originea și menirea circumvalației de pe Dealul Cărbunarea.

4. **Ludești.** Recunoașteri mai vechi² au semnalat prezența, la răsărit de sat, a unei așezări datînd din epoca cetăților dacice. În vara anului 1956 s-a cercetat, printr-o secțiune, o movilă de dimensiuni nu prea mari, aflată la nord-est de satul Ludești și numită de locuitori *Gorgan*. Secțiunea n-a dat însă nici un fel de material arheologic.

5. **Fîntina Pobradului.** Cunoscut și sub numele de *La Fîntină*, acest loc e amintit de C. Daicoviciu³, care a găsit aici urmele unei conducte dacice de apă. Recunoașterea din 1956 a arătat că e vorba de o terasă, probabil artificială, lungă de 150—180 m și lată de 60—70 m. În partea nordică a terasei se văd urmele unor gropi făcute de căutătorii de comori. Cu prilejul recunoașterii s-au găsit din nou numai fragmente din țevi de teracotă, dar localnicii afirmă că au aflat aici și cioburi de vase identice cu cele descoperite în cetăți, precum și piatră de zid, pe care au scos-o.

6. **Ocolișul Mic.** La nord de satul Ocolișul Mic, pe locul numit *Bodiul*, pe o terasă, s-a găsit o piatră lungă de 1,30 m, avînd un capăt de formă neregulată, iar celălalt aproape cilindric (diametrul de circa 0,60 m). Piatra pare a fi calcaroasă (deosebită însă de pietrele din care sînt clădite zidurile cetăților dacice); culoarea ei e galben-cenușie. Nu e cu putință să precizăm ce reprezintă piatra; nu se poate afirma cu certitudine nici măcar că a fost prelucrată de mîna omului, deși capătul ei cilindric n-ar fi exclus să fie cioplit.

Puțin mai spre sud de acest loc, în stînga Pîriului Bodiului, s-au găsit fragmente din buza și fundul unui chiup mare de culoare roșie. Terenul fiind în pantă, e posibil ca aceste fragmente să provină dintr-un loc nivelat, situat imediat deasupra.

În preajma locurilor amintite, pe Muchia Bodiului, pe Muchia Înaltă (situată spre nord-vest, în imediata apropiere a *Bodiului*) și în Șesul Perții, aflat între cele două muchii, terenul e prielnic așezărilor și ar merita să fie cercetat prin 1—2 secțiuni.

Zona I, sectorul 2.

7. **Vilceluțe.** La capătul de sud al cîtunului Vilceluțe (satul Vilcelele Rele), în locul numit *La Grădini*, pe drumul care vine de la Boșorod, s-au găsit numeroase urme romane constînd din fragmente de țigle și de vase roșii. Nu s-a putut stabili, prin cercetările de suprafață, dacă avem de-a face cu o așezare civilă sau militară. În orice caz, în grădinile din apropierea drumului și pe pășunea din spatele lor n-am putut observa nici o urmă de fortificație.

8. **Coșman.** Pe malul stîng al Apei Orașului, în fața gării IFET Costești, la aproximativ 500 m spre vest de ea, se află locul numit *Coșman*. Localnicii ne-au semna-

² Cf. C. Daicoviciu — Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, Ed. Acad. R.P.R., 1951, p. 7.

³ *Ibidem*.

lat încă din 1957 prezența aici a unor fragmente de țigle și de vase de lut. Cîteva sondaje superficiale executate pe acest loc în vara anului următor au confirmat indicațiile sătenilor; ele au scos la iveală fragmente de țigle de tip grecesc, „cu nervură” (pl. II, 19), fragmente de vase dacice și un strat gros de pămînt ars. Fragmente ceramice se văd la suprafață și în jurul punctelor unde s-au efectuat sondaje, pîrînd a indica o locuire intensă a *Coșmanului* în epoca dacică.

9. **Gruitul Negru.** C. Daicoviciu aminteste⁴ că pe malul drept al Apei Grădiștii (Orașului), în grădinile satului Costești, se găsesc „urme de așezări vechi, cu caracter dacic, constînd mai ales din ceramică”. O astfel de așezare a fost identificată de noi în anul 1958, în locul numit *Gruitul Negru*, pe platoul care se întinde la est de biserica satului Costești, la 200—250 m de aceasta. Atît prin sondaje sumare cît și la suprafață au fost aflate numeroase fragmente ceramice de culoare roșie, aparținînd unor chiupuri. Suprafața destul de mare pe care se întind aceste urme de locuire ne face să credem că e vorba de un grup de gospodării dacice.

10. **Laz.** În acest loc, situat pe partea dreaptă a Apei Grădiștii, la circa 300 m de ea, deasupra șesului numit *Gura Dobrăii*, se pot vedea chiar la suprafață numeroase fragmente de vase de lut roșii și negre. Aici se ridică două movile quasi-rotunde; prima din ele are diametrii de 26 și 24 m, iar înălțimea de 0,70—0,80 m; a doua măsoară circa 16 m în diametru și cam 1 m în înălțime. Sondajele făcute în aceste movile au scos la iveală fragmente ceramice, precum și bucăți de lipitură cu urme de paie, fapt care nu lasă nici o îndoială asupra caracterului descoperirii; e vorba și în acest caz de gospodării dacice.

11. **Sub Mărtinoi.** Pe partea dreaptă a Piriului Raicii, la est de Apa Grădiștii, în dreptul *Lazului*, pe locul numit *Sub Mărtinoi*, s-au găsit întîmplător, în anul 1957, două monede de argint. Una din ele a fost emisă de orașul Dyrrhachium în sec. III—II î.e.n.⁵ Cealaltă reprezintă o imitație „barbară” a unei monede dyrrhachiene⁶. Amintim că în cetatea de la Costești s-a găsit mai demult o contrafacere a unei monede din același oraș⁷.

Bănuind existența unui tezaur sau a unei așezări, am trasat o secțiune largă de-a lungul locului *Sub Mărtinoi*. Săpătura n-a dat însă nici un rezultat, stratul de depunerii peste pămîntul neumblat dovedindu-se absolut steril din punct de vedere arheologic. Așa stînd lucrurile, n-ar fi exclus ca monedele să fi ajuns aici, aduse de apă, dintr-un loc situat mai sus.

12. **Părul.** Chiar în satul Costești, pe terasa din dreapta Apei Grădiștii, în locul numit *Părul* situat deasupra gospodăriei locuitorului Ion Bogdan, se observă chiar la suprafață cioburi de tip dacic, printre care și un fragment de buză fațetată „în trepte”. La 250—300 m spre sud, terenul e iarăși presărat cu fragmente de vase dacice. Un sondaj efectuat în acest punct arată că la 30 cm adîncime pămîntul galben începe să fie vîrstat cu urme puternice de arsură roșie și neagră. Cu 40 cm mai jos, acest strat de arsură nu e încă sfîrșit.

13. **Valea Plaiului.** Pe acest loc, situat în partea sud-estică a satului Costești, s-a găsit întîmplător, în anul 1953, o monedă dacică de argint de tip hunedorean⁸, în felul celor din tezaurile de la Rădulești și Sălașul de Sus⁹. Aflarea în același loc, în anul 1956, a unei alte monede dacice de argint, schifate, identice cu prima, îndreptățește presupunerea că în Valea Plaiului ar fi fost îngropat un tezaur monetar, astăzi scos și risipit la suprafață în urma erodării terenului. În acest caz, la Costești s-ar plasa al treilea tezaur monetar dacic de tip hunedorean.

14. **Morminturile.** Deasupra satului Costești, spre răsărit, se găsesc două terase destul de întede purtînd numele de *Morminturile Mari* și *Morminturile Mici*. Denumirea lor ne-a îndemnat să efectuăm aici cîteva sondaje prin secțiuni; cercetările n-au dus însă la nici un rezultat.

15. **Școala din Deal (Olteț).** În anul 1957, lucrările de săpare a temeliei unei noi școli a satului Costești, în locul numit *Olteț*, situat pe una din înălțimile de la sud-est de sat, au dus la aflarea unor fragmente ceramice diverse, pierdute azi. Infor-

⁴ *Ibidem*, p. 28.

⁵ Cf. J. von Schlosser, *Beschreibung der altgriechischen Münzen*, I, Wien, 1893, p. 52, nr. 154.

⁶ Cf. *Ibidem*, p. 61, nr. 297—301.

⁷ Cf. M. Macrea, *Monetele din cetatea dacă de la Costești*, în *AISC*, II (1933—1935), p. 155—156.

⁸ Cf. *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 153.

⁹ O. Floca în *Dacia*, XI—XII (1945—1947), p. 71 și urm.

mați însă de localnici despre aceste descoperiri întâmplătoare, am executat câteva mici sondaje în jurul școlii, găsind cioburi dacice și fragmente de lipitură. În apropierea școlii, în grădina locuitorului Ion Bildea Sturzesco, sondajele noastre au scos la iveală bucăți de lipitură cu urme clare de nulele și multe fragmente ceramice de culoare roșie, printre care un fund de vas (pl. II, 6—8).

Spre nord-vest de școală, la o depărtare de numai 10—15 minute de drum, în grădina și în jurul casei locuitorului Nasta Lazăr, se găsesc, la suprafață sau la mică adâncime, fragmente ceramice roșii și negre (pl. II, 18). Sondajul nostru a mai scos la iveală un fragment de cărămidă de tip dacic, slab arsă, cu urme de paie.

16. **Șeaua (Hoaga) lui Crai.** Pe acest loc, situat nu departe de *Olteț*, în peretele din stînga drumului, se pot observa urme clare de arsură roșie. Un sondaj superficial dă la iveală și numeroase fragmente ceramice de tip dacic.

17. **Dosul Beliei.** Aproape de valea Apei Grădiștii, pe partea dreaptă a ei, într-o poieniță din locul numit *Dosul Beliei*, un sondaj sumar duce la descoperirea mai multor fragmente ceramice dacice.

18. **Șesul Iezilor.** Pe partea dreaptă a Apei Grădiștii, la 300—400 m în linie dreaptă spre NNE de *Belia*, deasupra ei, se întinde o terasă de dimensiuni relativ mici, numită de localnici *Șesul Iezilor*. Cu ocazia plantării unor puieți, s-au scos din pământ câteva fragmente ceramice și un fragment dintr-o cărămidă masivă în formă de pișcot (pl. II, 20). Lungimea cărămidii nu se poate stabili; lățimea ei maximă este de 12 cm, lățimea minimă de 8,5 cm, iar grosimea de 6,2 cm. Pasta de culoare cărămizie e bine arsă, dar plină de pietricele și nisip. După compoziția pastei, cărămida pare a fi dacică; după ardere nu, dacă nu cumva arderea e secundară. În ceea ce privește cioburile de vase găsite pe *Șesul Iezilor*, ele nu sînt tipice, dar nimic nu se opune atribuirii lor ceramicii dacice.

19. **Putinei.** Trecînd acum pe partea stîngă a Apei Grădiștii, aflăm, pe pământ sau la mică adâncime, pe locul numit *Putinei*, la câteva sute de metri spre nord de poalele dealului Cetățuia, mai multe cioburi dacice.

20. **Dosul Brăitei.** În acest punct, situat în apropierea cetății dacice de la Costești, la sud-vest de ea, se poate observa pe teren un val de pământ ce închide o suprafață vag circulară cu diametrul de circa 20 m. Prezența circumvalației dăduse naștere presupunerii că am avea de-a face cu un turn ridicat pentru bararea accesului spre cetate și pentru paza unei presupuse cisterne aflate la o mică distanță¹⁰. Pentru verificarea acestei ipoteze s-a trasat, în vara anului 1958, o secțiune lungă de 29 m și lată de 1,50 m, orientată aproape N-S (cu o deviere de numai 17° spre vest).

După înlăturarea stratului subțire de humus modern, în secțiune a apărut un strat de pământ brun, destul de sfărîmicios, de grosime variabilă (20—50 cm). În el s-au găsit pietre de stîncă, fragmente ceramice moderne, precum și câteva cioburi indiscutabil vechi, unele dacice, altele (vreo 3—4) pîrînd să aparțină culturii Coțofeni. S-au mai găsit și două obiecte de fier, un piron mic și o daltă, a căror antichitate nu e absolut certă (pl. II, 17). Subliniem însă că, în ciuda fragmentelor de vase și a celor două obiecte de fier, stratul în care au fost găsite nu este un strat de cultură.

În partea de sud a secțiunii, în porțiunea cea mai înaltă a circumvalației, sub stratul de pământ brun apare o masă de stîncă calcaroasă, albă-gălbuie, foarte compactă și rezistentă la tirnăcop, care se desprinde în bucăți făcute. În stîncă se observă o scobitură de formă patrată, cu latura de 52 cm, umplută cu pământ brun din stratul superior. În restul secțiunii, sub un strat subțire de pietre mici de stîncă apare o humă albă și unsuroasă la pipăit, avînd o compoziție asemănătoare cu cea a stîncii albe-gălbui. În stratul de humă, la adîncimea de 1,30 m față de nivelul actual, se găsesc urme de scoici fosile.

Stratul de humă a fost străpuns parțial de două gropi. Prima are o adîncime de numai 30 cm față de nivelul actual și pătrunde în humă 12—13 cm; a doua, adîncă de 1,45 m față de solul modern, pătrunde în stratul de humă pe o adîncime de 95 cm.

Săpătura a arătat că circumvalația nu reprezintă urmele unui turn dacic. „Valul” a apărut ca urmare a faptului că localnicii au scos de aici, în ultimul secol, humă

¹⁰ C. Daicoviciu — Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 20.

albă pentru lipit pereții caselor. Scobitura patrată din stîncă reprezintă, probabil, o încercare nereușită și abandonată de a extrage humă.

La circa 150 m spre vest de falsul turn, pe un loc mai neted unde, la un sondaj, apăruseră câteva fragmente ceramice mărunte, s-a săpat un șanț lung de 34 m, lat de 1,20 m, orientat aproape E—V (cu o deviere de 15° spre sud). Sub humusul modern, a apărut un strat nu prea gros (15—20 cm) de pămînt brun, în care s-au găsit câteva fragmente ceramice și două-trei cuie de fier. Sub acest strat începe pămîntul neumblat, lutos și gălbui, sau stîncos, de culoare cenușie-verzuie.

Cu acest prilej s-a verificat și ipoteza prezenței unei cisterne antice la *Dosul Brăitei*, ipoteză bazată pe existența, la circa 200 m spre nord-vest de presupusul turn, a unei gropi în formă de pîlnie, cu diametrul gurii de 8,80 m și adîncimea de aproximativ 2,50 m. Pe fundul gropii, pe o rază de circa 50 cm, pămîntul era foarte afînat. Trasîndu-se o secțiune lungă de 5 m și lată de 1 m, orientată N—S, s-a găsit, cam la mijlocul ei, la adîncimea de 55 cm față de fundul gropii, o îngrămădire naturală de pietre de stîncă, așezată peste niște lespezi mai mari. În partea de nord a secțiunii a apărut intrarea într-o „galerie” îngustă, dar lungă de cel puțin 1,50 m, care străbate oblic stratul de pămînt de dedesubt.

În secțiune nu s-a găsit absolut nici o urmă antică, ceea ce pare să înlăture ipoteza existenței unei cisterne sau fîntîni dacice. Groapa care se vede azi constituie, probabil, rezultatul unei surpări naturale. Nu e exclusă posibilitatea să fi existat cîndva aici un izvor natural.

21. *Piriul Gemenilor*. Pe coasta din dreapta a Piriului Gemenilor, afluent de pe partea dreaptă a Văii Faieragului, la SSE de cetatea Costeștilor, locuitorul Vasile Floran a găsit, la rădăcina unui fag, lama de fier a unei săbii scurte care se află în prezent la Muzeul de Istorie din Cluj (pl. III, 5). Cercetarea locului n-a dus la nici o descoperire. De altfel, panta repede nu e deloc potrivită pentru o așezare omenească, ceea ce ne face să credem că lama va fi ajuns aici de pe *Poiana Popii* (a nu se confunda cu poiana omonimă din apropierea cetății Blidarului), situată cu circa 200 m mai sus. S-ar mai putea, eventual, ca lama să provină dintr-un depozit spălat de ape.

Zona I, sectorul 2.

22. *Piriul Scurtele*. C. Daicoviciu semnală, ca o descoperire neverificată, aflarea, pe malul stîng al Piriului Scurtului (de fapt Scurtele), a mai multor țevi de teracotă din cele obișnuite în așezările dacice¹¹. În vara anului 1957, am avut prilejul să verificăm informația. O prăbușire de teren a scos la iveală, în apropierea casei locuitorului Vasile Năstoiu, câteva tuburi de conductă aflate cam la 1 m sub nivelul actual (pl. II, 13).

23. *Căprioarele*. În dreapta Piriului Scurtele, pe o terasă, în locul numit *Poiana din jos de la Căprioarele*, se văd chiar la suprafață cioburi de chiup roșu și alte fragmente ceramice (pl. II, 16). Tot la suprafață, scoase probabil cînd s-a săpat „grădina” aflătoare aici, s-au găsit și două piroane de fier (pl. II, 14—15). Imediat deasupra acestei terase se găsește un loc nivelat și înălțat puțin, foarte potrivit pentru o așezare gospodărească. La suprafață nu se observă însă nici o urmă antică.

24. *Dealul Măgureanului* care se ridică pe malul drept al Apei Grădiștii și pe cel stîng al Văii Anineșului, imediat deasupra școlii din satul Grădiștea Muncelului, e amintit în „Așezările dacice din Munții Orăștiei”¹², C. Daicoviciu găsind aici, într-o poiană, pe două terase etajate, numeroase cioburi dacice. În anul 1956, umblînd pe acest deal, am găsit pe prima terasă, chiar la capul dealului, la confluența Apei Grădiștii cu Valea Anineșului, în apropierea celor două locuințe moderne de aici, mai multe fragmente ceramice de culoare roșie și cenușie, printre care și un ciob din piciorul unui vas. Ceva mai sus, într-o poiană, se vede un platou cu mijlocul puțin ridicat; un mic sondaj scoate la iveală urme de lipitură sau de vatră de foc. Mai

¹¹ *Ibidem*, p. 29.

¹² Acest deal e amintit chiar de două ori în lucrarea citată: odată la p. 29, fiind inclus în sectorul 3 al primei zone; a doua oară la p. 42, fiind inclus în sectorul I al zonei a II-a.

la deal încă, în grădina învățătorului din Grădiște, se găsesc, în două locuri, fragmente ceramice, iar într-un loc bucăți destul de mari de lipitură cu urme de nuiiele.

25. Grădiștea Muncelului — biserică. În spatele bisericii satului Grădiștea Muncelului s-au găsit, întâmplător, un topor și trei săpăligi masive de fier de tipul obișnuit în așezările dacice din această regiune (pl. III, 1—4).

26. Dealul lui Cocoș. Deasupra teraselor de la *Sub Cununi*, la SVV de *Cornul Pietrii*, pe *Dealul lui Cocoș*, lângă gospodăria lui Mihăilă Hirban, se află o terasă frumoasă și întinsă. În câteva mici sondaje superficiale s-au găsit numeroase bucăți de lipitură, precum și fragmente de chiup roșu. După informațiile stăpînului casei, se pare că s-au mai găsit aici, mai demult, un vas întreg sau aproape întreg și o bucată grea de metal (plumb?), ambele pierdute azi.

27. Gerosul. Pe partea stîngă a pîrului Gerosul, cam la 1 km de *Lunca Grădiștii*, în josul Apei Grădiștii, se află câteva terase prielnice așezărilor omenеști. Patru din ele au fost sumar cercetate în anul 1956, pe una găsindu-se, la adîncimea de 40 cm, chirpic și urme de vatră, pe alta, la circa 20 cm adîncime, fragmente din buza unui chiup de culoare roșie. Mult mai sus, pe platoul care aparține, de fapt, dealului Pustiosul, un sondaj a scos la iveală fragmentele unui mare chiup roșu.

28. Valea Largă. Pe o terasă din apropierea gurii Văii Largi, muncitorii forestieri au găsit în primăvara anului 1960 un mic depozit de unelte de fier cuprinzînd 6 săpăligi, o teslă, o daltă și o greblă (pl. IV). Descoperirea ar putea indica și o locuință dacică (pe o terasă aflată deasupra gurii Văii Largi am dat de cioburi de vase), dar tot atît de bine ar putea fi vorba de niște unelte pe care proprietarul lor le-a ascuns în timpul războaielor cu romanii.

Zona I, sectorul 3.

În acest sector al zonei așezărilor situate la est de valea Apei Grădiștii, C. Daicoviciu include unele fortificații din împrejurimile Sarmizegetusei dacice¹³, indiferent de poziția lor geografică exactă (unele din ele se află mai degrabă la sud și sud-est de vale). De aceea, noi am păstrat în acest sector doar fortificațiile de pe vîrfurile Muncelului și de pe Comărnice, în cazul cărora n-am făcut decît să verificăm observațiile mai vechi ale lui C. Daicoviciu. Punctele nou cercetate, unde, de altfel, nici nu există fortificații, le-am grupat într-o zonă aparte, cuprinzînd așezările de la sud de Apa Grădiștii, respectiv Valea Godeanului.

29. Muncelul. Circumvalația de pe vîrfurile Muncelului (1565 m înălțime) a fost pentru prima dată observată de C. Daicoviciu¹⁴, care arată că e vorba de un val foarte puțin pronunțat, lat de vreo 4 m, alcătuit dintr-o îngrămădire de pietre, și de un șanț interior de circa 5 m lărgime, puțin adînc. Dînd și dimensiunile acestei fortificații (60×65 m), C. Daicoviciu își exprimă părerea că ar putea fi un mic lagăr provizoriu roman.

Recunoașterea noastră din anul 1956 a avut darul să aducă unele precizări, nereușind însă nici ea să lămurească în chip sigur rostul circumvalației.

Orientarea aproximativă a circumvalației este NE-SV, valul fiind astăzi mai bine vizibil pe laturile scurte (de nord și de sud) ale dreptunghiului. Un sondaj executat pe latura răsăriteană, aproape de colțul sud-estic, a arătat că valul e durat din pămînt și piatră de stîncă. În structura valului s-a mai găsit și puțin cărbune de lemn, fără a se putea dovedi însă în mod concludent existența unei palisade. În schimb, s-a putut constata existența unui șanț exterior valului, bine vizibil pe latura nordică. Fortificația n-a avut două șanțuri (unul interior și altul exterior); configurația terenului pare să indice că pentru ridicarea valului s-a scos pămînt și din interiorul fortificației, ceea ce dă într-adevăr impresia unui șanț interior. Colțurile circumvalației par să fi fost rotunjite. În apropierea lor, în interior, se văd urmele cîte unei gropi de aparență recentă.

Un sondaj superficial (25—30 cm adîncime) în punctul cel mai înalt din interiorul fortificației (la circa 8 m de colțul sud-vestic) a scos la iveală multe fragmente ceramice, în cea mai mare parte de culoare cenușie și lucrate la roată.

¹³ *Ibidem*, p. 43—44.

¹⁴ *Ibidem*, p. 43.

Amintim aici piciorul unui vas cenușiu, fragmente din pereții altor vase de aceeași culoare și fundul inelar al unui vas poros de culoare roșie. Trebuie să subliniem că toată ceramica aflată e de factură incontestabil dacică.

Singurul obiect metalic aflat cu prilejul acesta e vârful de fier al unui *pilum*, cu tub de înmănușare, lung de 13 cm. Împreună cu el și cu cioburile s-a mai găsit puțin cărbune de brad.

Nu putem fi siguri că circumvalația de pe Muncel reprezintă urmele unui castru roman. Ceramica aflată aici ar putea indica existența unei fortificații dacice, eventual ridicate în pripă în timpul războaielor cu romanii; poziția dominantă a vârfului Muncelului față de cetatea Sarmizegetusei face această ipoteză tot atât de verosimilă ca și aceea a castrului provizoriu roman.

30. **Comărnicelel.** Situat la circa 20 km în linie dreaptă spre sud-est de Dealul Grădiștii, muntele Comărnicelel poate fi atins fie pe un drum lung și ocolit care vine de la Godeanul prin *Posada*, *Scirna*, *Șinca*, pe vârful Bătrinei și pe sub Vârful Negru, fie pe o potecă ce urcă pieptis din valea Pietrosului pe *Grușor* și apoi, mai lin, pe Comărnicelel. În urma cercetărilor pe care le făcuse în 1906, Téglás¹⁵ afirma că aici s-ar găsi trei castre romane, dintre care unul dublu. În anul 1913, Davies vizitează și el aceste locuri, dar află numai două castre, cărora le dă și dimensiunile¹⁶. Amintind și el, mai târziu, aceste două castre, C. Daicoviciu¹⁷ arată că ele sînt despărțite de circa 500 m. Primul, între Comărnicelel și Grușoara (Grușorul Mare), la cota 1794, e un patrulater de 300×195 m, avînd aspectul unui lagăr dublu. Al doilea, situat mai spre sud, mai slab conturat pe teren, măsoară aproximativ 300×260 m.

Fără a putea cerceta, cu prilejul recunoașterii din 1956, întreaga culme a Comărnicelelului, am reușit să identificăm un castru care nu seamănă cu nici unul din cele două văzute și descrise de G.A.T. Davies și de C. Daicoviciu. Sub rezerva unei verificări ulterioare, presupunem că e vorba de cel de-al treilea castru, amintit, dar nu și descris, numai de Téglás.

Castrul văzut de noi se găsește tot între Comărnicelel (la est) și Grușorul Mare (la vest), mai aproape de prima culme, pe locul numit *La fintină la Grușor*, chiar pe cumpăna apelor care curg spre riurile Cugirului (către nord) și a celor care se îndreaptă către văile Comărnicelelului, Sasului și Pietrosului (către vest), într-o zonă de jnepeniș și pășuni alpine.

Castrul e de formă octogonală neregulată. Prima latură, orientată NNV-SSE, are o lungime de 44 m. Spre exterior, șanțul e bine vizibil. Înălțimea valului, socotită din fundul șanțului, e de circa 1 m.

A doua latură, orientată NV-SE, e lungă de 65 m, terminîndu-se cu o porțiune de circa 6 m care se rotunjește spre SE. Șanțul e bine vizibil și de-a lungul acestei laturi.

Latura a treia, lungă de 120 m, merge de la est la vest. Din pricina pantei, valul și șanțul sînt slab vizibile.

Cea mai lungă latură, a patra, e orientată SE-NV și măsoară aproximativ 149 m, colțul cu latura a treia nefiind stabilit cu certitudine. Numai pe ultima porțiune, spre NV, a acestei laturi, valul și șanțul se disting bine.

A cincea latură, avînd o orientare și mai accentuată de la SE spre NV, măsoară 63 m. Valul e bine vizibil, dar șanțul e aproape acoperit.

Latura a șasea e orientată NE-SV și are o lungime de 85 m. Valul e prost păstrat, dar șanțul se poate distinge fără greutate.

A șaptea latură are aproape aceeași orientare ca și latura precedentă, colțul pe care-l fac ele fiind foarte puțin accentuat. Lungimea ei e de 45 m, valul fiind mai vizibil decît șanțul, în ciuda unor porțiuni care au alunecat.

Latura a opta, lungă de circa 50 m, merge aproape de la nord spre sud. Atît valul, înalt cam de 1 m, cît și șanțul sînt bine vizibile.

Un mic sondaj (secțiune) executat pînă la 80 cm adîncime de-a curmezișul celei de a opta laturi, a arătat că la ridicarea valului s-a folosit pămînt brun-roșcat scos din șanț și bucăți nu prea mari de piatră de stîncă. Nu s-au găsit urme de birne. Sondajele făcute în interiorul castrului n-au dat nici un fel de material arheologic.

¹⁵ G. Téglás, *Decebal végső menedékhelye s a Traianus-oszlop képei*, în *Akadémiiai Értesítő*, XXV, 1914, p. 521–524

¹⁶ G.A.T. Davies în *JRS*, VII, 1917, p. 77.

¹⁷ *Op. cit.*, p. 44.

Zona a II-a, sectorul 2.

31. **Fața Cetei** e o înălțime care se ridică pe partea dreaptă a Văii Cetei, imediat spre nord-est de Virful lui Hulpe. Ea reprezintă o prelungire a dealului Comărniceșului Cetei.

Pe Fața Cetei, cam în dreptul Gurii Strîmbului, se înșiră cel puțin 40—50 de terase, cele mai multe amenajate, fără doar și poate, de mîna omului, dispuse în patru sau cinci „etaje”; unele din ele au dimensiuni considerabile: 100—200 m lungime sau chiar mai mult. Sondajele efectuate pe cîteva terase au dat rezultate extrem de promițătoare. La o mică adîncime am dat peste urme clare de arsură și peste numeroase bucăți compacte de lipitură, purtînd urme de paie, de nuiete și, una din ele, chiar urma unui stîlp de circa 10 cm în diametru. Au apărut, de asemenea, cioburi roșii de chiupuri, fragmente dintr-un capac de aceeași culoare și, ceea ce ne-a surprins într-o oarecare măsură, un fragment dintr-un vas pictat cu culoare brun-roșcată pe angobă gălbuie (fig. 1).

De remarcat că tot pe una din terasele Feței Cetei s-a găsit întîmplător un obiect masiv de fier, cu trei picioare (unul e rupt), a cărui utilizare n-o cunoaștem (pl. II, 5).

Din Valea Cetei și pînă la terasele inferioare de pe Fața Cetei se pot distinge pe alocuri urmele unui drum mai vechi pe care, deși nu avem dovezi, îl bănuim a fi dacic. Astăzi, vechea cale spre terase e aproape în întregime distrusă de drumul de bușteni construit în anul 1958, în peretele căruia am găsit un fragment de rîșniță de piatră.

Așa cum se prezintă, așezarea de pe Fața Cetei constituie, fără îndoială, una din cele mai mari și mai însemnate așezări civile din Munții Orăștiei. Oarecum surprinzătoare este lipsa oricărei fortificații. E drept că ea ar putea să existe și să apară la o cercetare mai amănunțită a locului, după cum n-ar fi exclus ca această așezare civilă să fie în legătură cu cunoscuta fortificație (cetate?) de pe Virful lui Hulpe¹⁸ sau cu vreo alta, nedescoperită încă, de pe Comărniceșul Cetei.

32. **Ceata** este numele unui deal (1237 m înălțime) acoperit de brazi deși și înalți, avînd în mijloc o mlaștină de formație relativ recentă după spusele localnicilor. Situat la sud-est de Costești, acest punct e adesea pomenit în literatura arheologică a secolului al XIX-lea¹⁹ ca loc al unei cetăți dacice, dar cu o lipsă de precizie în localizare și descriere care denotă că prea puțini dintre cercetătorii mai vechi l-au vizitat personal. Sondajele efectuate în 1956 n-au indicat nici o urmă de fortificații sau așezări, iar localnicii n-au dat nici ei peste vestigii arheologice în acest punct. Așa stînd lucrurile, bănuim că informațiile moștenite de la arheologii din veacul trecut se referă fie la fortificația existentă, eventual, pe Comărniceșul Cetei, fie (mai puțin probabil) la așezarea de pe Fața Cetei și la fortificația de pe Virful lui Hulpe.

33. **Brusturelul**, o coamă împădurită cu înălțimea maximă de 1331 m, se află deasupra Cetei și puțin la apus de ea. În partea de sud a crestei, pe un loc recent despădurit unde a fost ridicat un foișor de lemn, am executat cîteva sondaje, care n-au dat însă nici un rezultat.

34. **Sub Bordul**. Acest loc, numit și *Șesurile de sub Bordul*, e situat sub înălțimea Brusturelului și, mai precis, dedesubtul fostei *Poieni a Bordului*, astăzi invadate de pădure. Locul cuprinde cîteva terase pe care le-am cercetat prin sondaje sumare în vara anului 1957.

Sondajul executat pe prima din terase (prima de sus în jos), de dimensiuni destul de restrînse, scoate la iveală numeroase fragmente de lipitură roșie, sfărîmicioasă, avînd în pastă pietricele și urme de paie și nuiete. Un alt sondaj pe aceeași terasă face să apară, la circa 30 cm adîncime, un strat masiv de chirpic fățuit, gros de 12—15 cm. Tot aici s-a găsit și un ciob mic, negru, din pastă sfărîmicioasă.

Cîteva sondaje pe alte două terase de alături descoperă și ele urme de lipitură, iar la suprafață găsim două fragmente ceramice de culoare neagră-cenușie. Locui-

¹⁸ *Ibidem*, p. 45.

¹⁹ Pentru bibliografie cf. *ibid.*, p. 107 cu notele 1—8.

torul Cimporesc Vasile afirmă că pe una din aceste terase ar fi găsit, acum vreo 30 de ani, în urma desrădăcinării unui fag, o oală „plină cu pământ sau cenușă” și o „piatră găurită”.

Cu 200—300 m mai jos se găsește o altă terasă, pe care muncitorii forestieri au săpat un șanț pentru jilip (scoc). Pe marginea șanțului se văd cioburi dacice numeroase, printre care și fragmente de buze fațetate „în trepte”, de culoare roșie. Fragmente identice (pl. II, 9—12) s-au găsit și într-un mic sondaj executat lângă jilip, în timp ce un sondaj mai spre mijlocul terasei scoate la iveală cioburi din fundul unui vas.

35. **Prisaca.** Această înălțime (cota 1219) e pomenită de C. Daicoviciu²⁰ care a găsit pe ea o circumvalație cu dimensiunile de 300×100—120 m, neregulată și greu de sesizat pe teren. Executând două secțiuni pe latura nordică a întăriturii, C. Daicoviciu a constatat că valul e format dintr-o îngrămădire de pietre (zid sec), având și o palisadă din lemn de brad: șanțul pare să fi fost interior; un fragment de vas Latène găsit într-una din secțiuni părea să indice construirea fortificației în epoca dacică.

Recunoașterea din anul 1956 a verificat și confirmat datele cunoscute. S-a constatat, în primul rînd, că Prisaca, dominînd împrejurimile, constituia un loc foarte potrivit fie pentru ridicarea unei întărituri dacice, fie pentru construirea unui castru provizoriu roman. Cît privește, în al doilea rînd, fortificația propriu-zisă, ea este orientată NNE-SSV; colțurile ei sînt mult rotunjite, iar conturul se adaptează configurației terenului, înconjurînd înălțimea. Condițiile în care s-a lucrat n-au îngăduit ridicarea planului circumvalației, cu atît mai mult cu cît numai latura vestică e mai bine vizibilă.

Drumul actual de care taie oblic valul de pe latura răsăriteană a fortificației. În secțiune se vede clar, sub humusul modern, pămîntul castaniu-roșcat și pietrele din care e construit valul, precum și urmele unor birne groase de brad arse. Fragmente ceramice n-am găsit în val; numai în afara fortificației, pe drumul de care, s-au găsit fragmente ceramice roșii și cenușii de factură bună, lucrate la roată, dar și poroase, lucrate cu mina. Ceramica e, fără îndoială, dacică, dar cum ea s-a găsit în afara întăriturii, aceasta ar putea fi un castru provizoriu roman.

Zona a II-a, sectorul 4.

Acest sector nu există în lucrarea lui C. Daicoviciu; noi l-am creat pentru a include în el zona comunei Sibișelul Vechi, la est de Orăștioara de Jos, unde am efectuat o recunoaștere în vara anului 1956.

36. **Sibișelul Vechi.** Dealul Cetățuia (609 m înălțime) se află la ESE de Baia (o prelungire a Sibișelului Vechi), flancat fiind, la est și vest, de Riul Mare și de Rișorul care, unindu-se, formează Riul Sibișelului. Spre sud, culmea dealului Cetățuia se prelungește cu un alt bot de deal; ea cotește însă imediat spre răsărit, înălțindu-se treptat pînă la Virful Naia (1087 m). Deși numele dealului părea să indice existența unor ruine vechi, sondajele noastre n-au dat nici un rezultat.

Potrivit spuselor învățătorului Ilie Bura din Baia, în anul 1951 sau 1952 s-ar fi găsit în hotarul satului, spre nord-vest, la locul numit *Cărbunari*, un fragment de conductă romană, păstrat azi la Muzeul raional din Orăștie.

Zona a IV-a: așezările situate la sud și sud-est de Valea Apei Grădiștii (Godeanului).

Această zonă nu există în lucrarea lui C. Daicoviciu. Cele cîteva puncte care, geografic, i-ar aparține, au fost încadrate de el în sectorul 2 al zonei a II-a sub denumirea de „fortificațiile din împrejurimile cetății de la Grădiștea Muncelului”²¹. Faptul e cît se poate de firesc dacă ne gîndim că în toate aceste puncte (Jigorul

²⁰ *Ibidem*, p. 46.

²¹ *Ibidem*, p. 43—44.

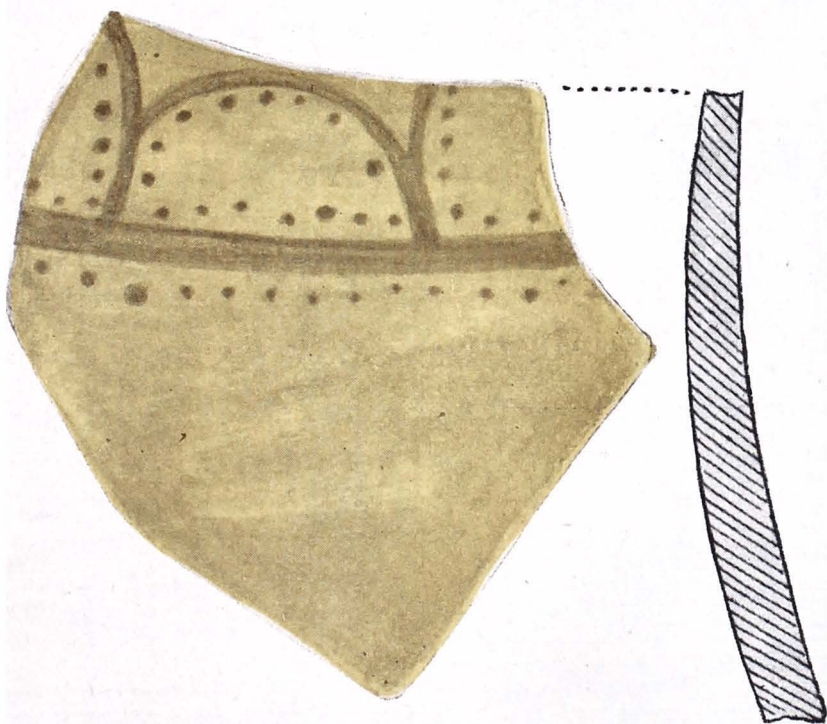
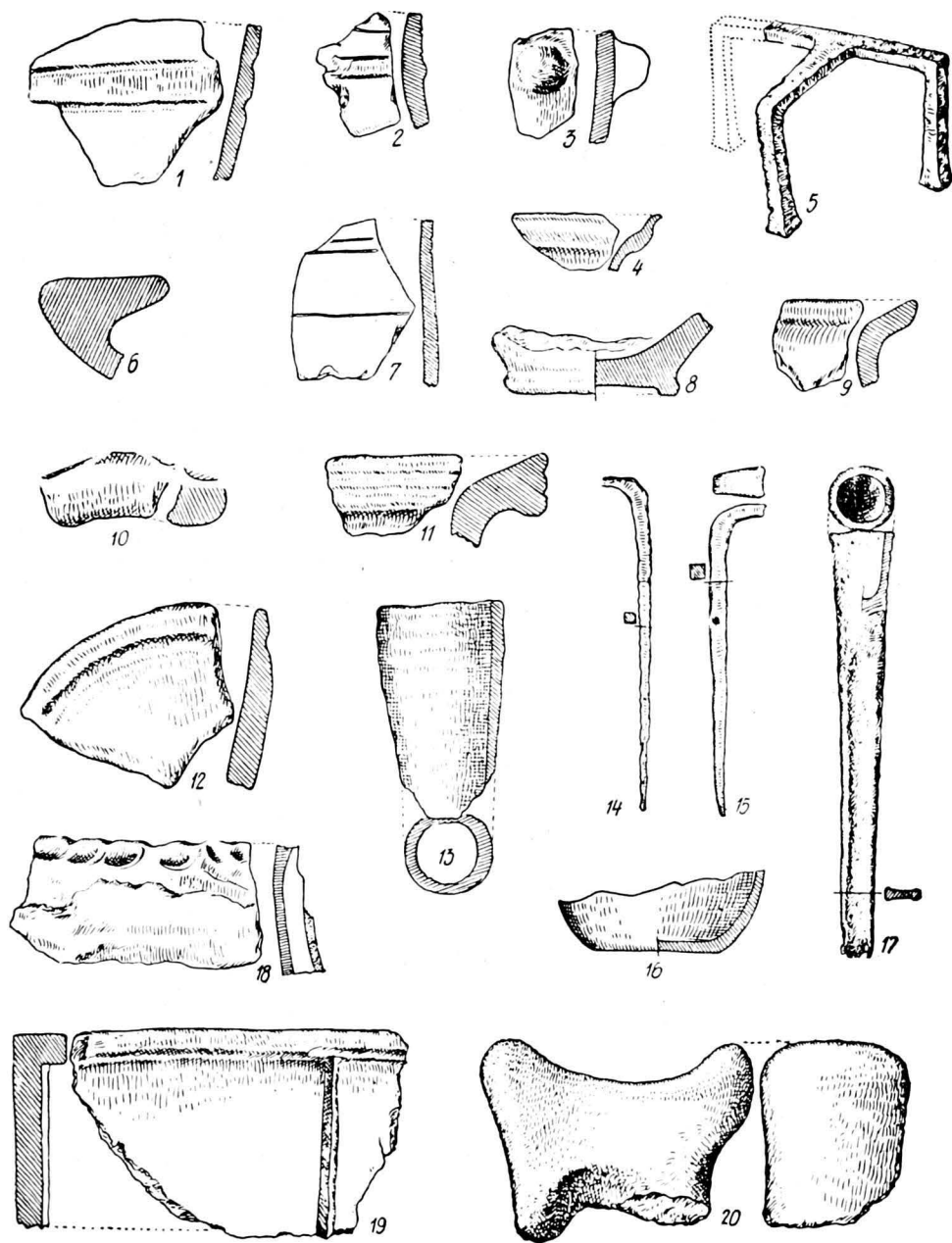
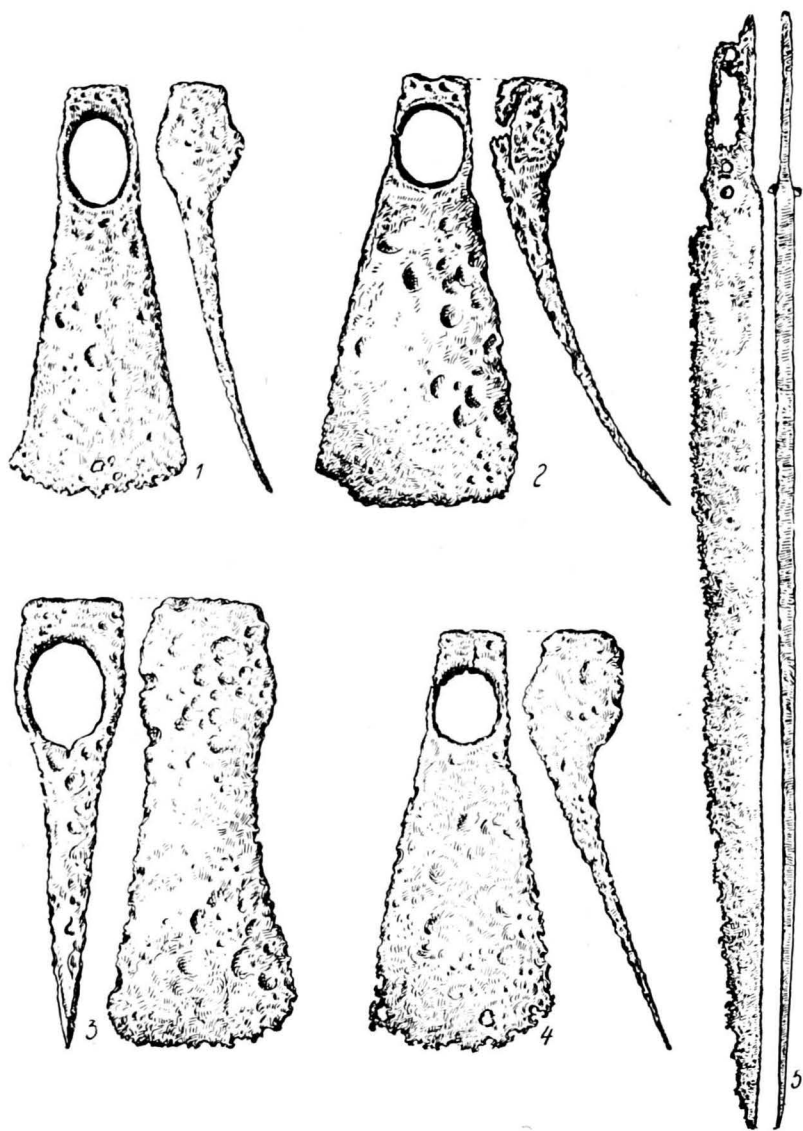

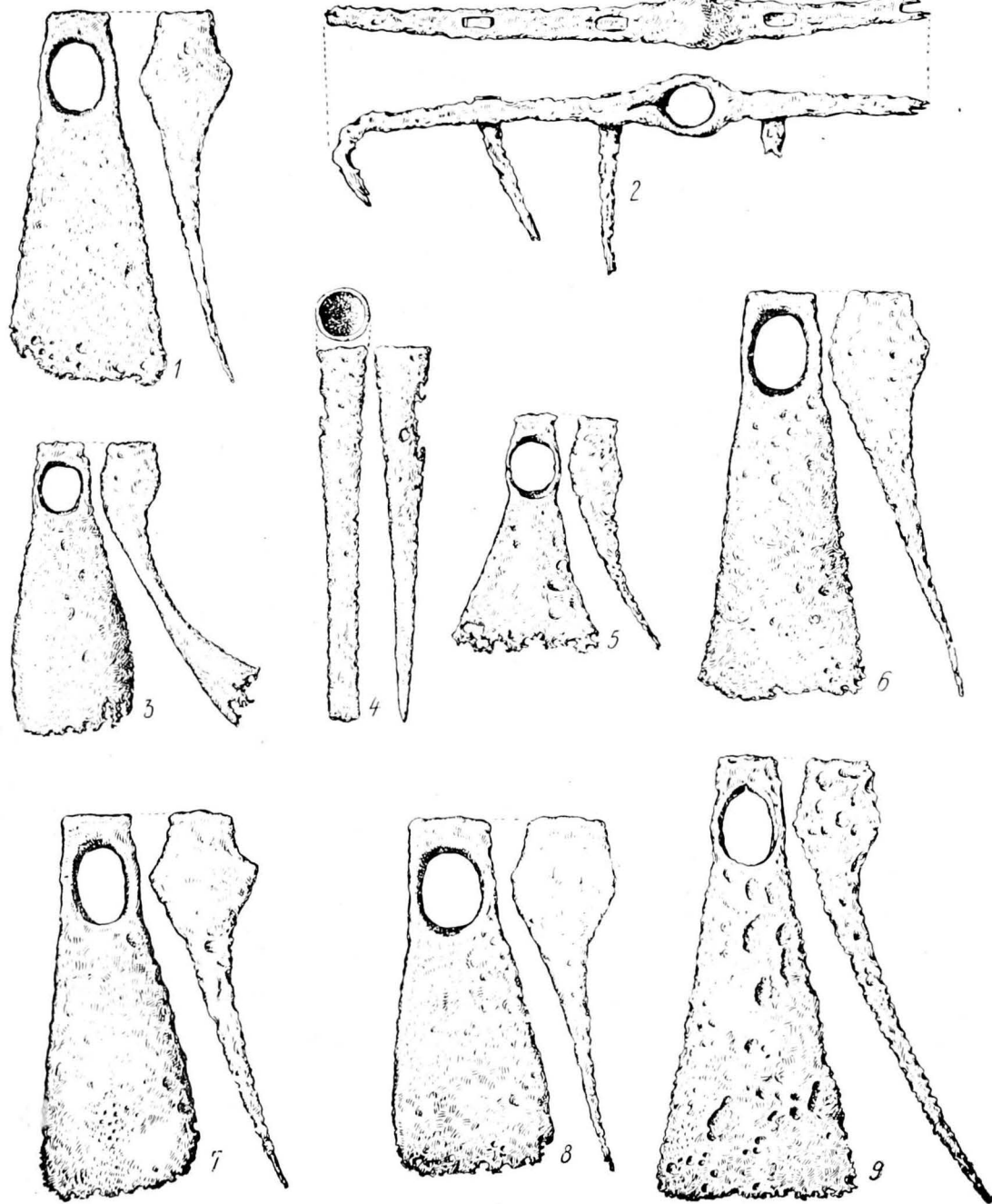
Fig. 1. Fața Cetei: fragment de vas dacic pictat

Pl. II : Obiecte dacice : 1—2, Cărpeneș ; 3—4, Tîmpul ; 5, Fața Cetei ; 6—8, Școala din Deal (grădina lui Ion Bildea Sturzesku) ; 9—12, Sub Bordul ; 13, Pîrîul Scurtele ; 14—16, Căprioarele ; 17, Dosul Brăiței ; 18, Școala din Deal (grădina lui Nasta Lazăr) ; 19, Coșman ; 20, Șesul Iezilor.

Pl. III : Obiecte dacice de fier : 1—4, Grădiștea Muncelului — biserică ; 5, Piriul Gemenilor.

Pl. IV : Depozitul de obiecte de fier de la Valea Largă.

Pl. V : Ceramică din stîmile dacice : 1,3,7—9, Rudele ; 2, 4—6, Meleia.

Mare, Comărnichelul, Virful lui Pătru) existau urmele unor caestre romane. Înălțimea Meleia e inclusă în același sector pentru că informațiile mai vechi vorbeau despre urme de ziduri aflate aici.

În cuprinsul articolului de față, am preferat să grupăm punctele cercetate de noi la sud și sud-est de valea Apei Grădiștii (Godeanului) într-o zonă aparte, cu atât mai mult cu cât în nici unul din ele n-am găsit urme de fortificații, ci numai de așezări cu caracter civil-gospodăresc.

37. Rudele. Urmele bogate de locuire dacică aflate în preluca (poiana) Brîndușița, pe această înălțime de peste 1200 m ce se ridică la sud de Valea Godeanului, au determinat executarea unor săpături mai ample în campaniile din 1956 și 1957. Rezultatele săpăturilor au fost publicate, pe scurt, în două rapoarte preliminare²², ceea ce ne scutește de a insista aici asupra lor. Vom spune doar că așezarea dacică de pe dealul Rudele s-a dovedit a fi o așezare sezonieră, folosită de păstori. Ea se compune din cinci clădiri, stîni sau anexe (magazii), dintre care patru au fost complet săpate, iar una a fost lăsată pentru un viitor control. Construite din bîrne de lemn așezate pe o temelie de pietre de stîncă, stînilor de pe Rudele au forme diverse; una din ele (stîna nr. 3) e de formă general ovală (diametrii: 15 și 13 m) și se compune dintr-un coridor de jur împrejur, o încăpăre ovală și una centrală, cu apsidă; alta (stîna nr. 4), ovală și ea (11,90×10,10 m), se compune dintr-o singură încăpăre aproape patrată, înconjurată de o tindă; a treia (stîna nr. 5) nu are decît o încăpăre ovală (6,90×5,80); forma exactă și dimensiunile celei de a patra (stîna nr. 1) nu s-au putut stabili, temelia fiind prea răvășită.

Inventarul stînilor e destul de puțin variat. Obiecte de fier sau de piatră s-au găsit puține; numai ceramica e foarte bogat reprezentată, putînd fi clasificată în trei categorii (vezi cîteva exemplare de vase în pl. V, 1, 3, 7—9):

a) ceramică din pastă poroasă, de culoare neagră-roșcată, impură, cu multe pietricele în compoziție, lucrată fie la roată, fie cu mîna, cuprinzînd oale și castroane de diferite forme și mărimi, cu buza îngroșată sau simplă, decorate cu butoni, briuri sau o simplă linie adîncită;

b) ceramică de culoare cenușie sau neagră, din pastă de bună calitate, bine arsă, lucrată numai la roata olarului, cuprinzînd diverse vase și capace;

c) ceramică din pastă bună de culoare roșie-cărămizie, amestecată cu puțin nisip, bine arsă, lucrată la roată, cuprinzînd mai ales chiupuri (mari și mijlocii) ornamentate cu val incizat, precum și chiupuri „cu guler” (vezi pl. V, 9).

Modul de construcție a clădirilor din preluca Brîndușița (absența totală a urmelor de lipitură), inventarul constînd mai ales din ceramică, chiupurile „cu guler” și mulțimea capacelor sînt tot atîtea dovezi ale caracterului sezonier, păstoresc, al întregii așezări.

Sfîrșitul așezării păstorești de pe dealul Rudele poate fi pus în legătură cu cucerirea romană. Armata invadatoare nu pare să fi trecut pe aici (o singură stîină din cele patru săpate a fost nimicită de foc), dar așezarea a fost abandonată de păstori daci, siliți să părăsească regiunea.

38. Meleia. Cercetările noastre din anul 1956 au infirmat știrile mai vechi, potrivit cărora pe această înălțime (cota 1419) s-ar afla urme de ziduri și fragmente de cărămizi și țigle. În schimb, pe versantul sud-estic al dealului, sub culme, pe cîteva terase amenajate, măcar în parte, artificial, s-au găsit urme clare de locuire din epoca dacică. Un an mai tirziu, urme de locuire (dar nu ziduri sau țigle) s-au putut constata și pe platoul Meleii. Trei ani la rînd (1957—1959) au fost întreprinse aici săpături care au dus la dezvelirea unor așezări de tip păstoresc.²³

Așezarea de sub culme, dispusă pe șapte sau opt terase, se compune din 3—4 stîni și din cîteva clădiri-anexă (magazii, celare). Față de așezarea de pe dealul Rudele, ea prezintă doar deosebiri de amănunt. Planul clădirilor este, cu excepția unei magazii rectangulare, oval; într-un caz (terasa a VII-a), stîna are o singură încăpăre, ovală; altă stîină (terasa a VI-a) se compune dintr-o tindă (sau o încăpăre?) ovală și o încăpăre rectangulară, centrală; într-un alt caz (terasa a II-a), regăsim toate elementele constatate la Rudele: tindă ovală, încăpăre ovală și încă-

²² În *Materiale*, V, 1959, p. 386—391 și VI, 1959, p. 341—346.

²³ În *Materiale*, VI, 1959, p. 346—349, VII, 1961, p. 308—315 și VIII, 1962, p. 467—473.

pere apsidală. În inventar predomină în mod absolut ceramica (vezi pl. V, 2, 4—6), de aceleași tipuri ca și la Rudele.

Pe platoul Meleii, opt movile (dintre care șase au fost cercetate) reprezintă urmele a două așezări păstorești care s-au succedat în timp. Prima (stînile 5—6) pare să fi fost abandonată la un moment dat și înlocuită cu a doua (stînile 1—4).

Fără a avea construcții de un tip (plan) aparte, cea de-a doua așezare păstorească de pe platoul Meleii se deosebește de prima, ca și de așezarea de pe terasele versantului sud-estic și de cea de pe dealul Rudele, printr-o serie de elemente. Construcțiile sînt mai îngrijite (una din stîni are chiar o temelie din blocuri mici de piatră calcaroasă), s-a folosit material feros de construcție, iar inventarul e mai bogat, conținînd, afară de ceramică, destul de multe obiecte de fier. Tot aici, în două stîni, s-au aflat resturile a două vase și a două capace pictate. Credem că nu greșim văzînd în stînile de pe platoul Meleii un complex păstoresc ce aparține vreunui nobil puternic de la curtea regelui dac, dacă nu chiar regelui însuși.

O altă deosebire esențială față de stînile de pe terase și de complexul din preluca Brîndușita constă în faptul că cea de-a doua așezare păstorească de pe platoul Meleii a căzut pradă unui violent incendiu. Nu credem că aceasta se datorește întîmplării. Mai degrabă, ținînd seama că plaiul Meleii e un excelent drum ocolit, de învăluire, spre Sarmizegetusa, am presupune trecerea pe aici a unei părți a armatei romane.

39. **Tîmpul** (1495 m înălțime) e un munte vecin cu Meleia, care se înalță între Valea Tîmpului la sud și Valea Șesului la nord-vest. El are două virfuri; unul mai masiv, acoperit de pădure, celălalt mai puțin masiv, golaș și pietros.

La 200—250 m spre est de cel de-al doilea virf, pe un loc neted, am putut constata, în urma unui sondaj sumar, urme de locuire antică: pămînt înroșit, urme de cărbune și cîteva fragmente ceramice dacice (pl. II, 4).

Într-un alt loc, la 150—200 m spre est-sud-est de același virf al Tîmpului, se află un grup de trei sau patru movile. Un sondaj efectuat în cea mai mare dintre ele (diametri: 22 și 19,50 m, înălțime: 1—1,10 m) scoate la iveală urme de cărbune și un fragment de vas dacic, cu buton, din pastă poroasă de culoare neagră (pl. II, 3).

Poziția așezării de pe Tîmpul ne îndeamnă să credem că avem de-a face și în acest caz cu un complex păstoresc dacic, analog celor de pe Meleia și Rudele.

40. **Titiana**. Acest munte de 1725 m înălțime e situat la sud-est de Meleia. Virful lui în formă de căpățînă de zahăr, din care se desprind mai multe muchii, se conturează clar de pe platoul Meleii, dînd impresia unui loc favorabil așezărilor sezoniere. Acest lucru, la care se adaugă folosirea intensă astăzi a pășunilor de aici (ca și în cazul Rudelor, al Meleii și al Tîmpului) ne-a îndemnat să efectuăm o recunoaștere în vara anului 1959. Locuri potrivite pentru așezările păstorești am aflat mai multe și, cu toate că sondajele n-au dat rezultate spectaculoase, chestiunea locuirii sau nelocuirii Titiane în epoca dacică nu poate fi socotită soluționată.

Unul din sondajele superficiale executate pe coama (muchea) dinspre vest de virf a scos la iveală două fragmente dintr-un vas poros de culoare neagră la exterior, roșie-cărămizie în interior (unul din fragmente pare să fie din partea inferioară a peretelui vasului). Cioburile nu sînt tipice; nu se poate afirma cu certitudine că ele ar fi dacice, după cum nu există motive serioase pentru a afirma contrariul.

Cercetarea de suprafață și prin mici sondaje a muchiilor care se îndreaptă către sud și est n-a dat nici un rezultat.

Spre NNV de virf se desprinde o muche terminată cu un pînten ce domină valea Pietrosului. Pîntenul e neted și oferă un loc potrivit pentru o așezare sau o fortificație mică. Locul — tăietură relativ recentă — e însă atît de plin de rădăcini și atît de năpădit de vegetație, încît observațiile de suprafață sînt imposibile, iar sondajele foarte dificile. Cele două făcute n-au dat nici un rezultat. N-au dat rezultate nici sondajele făcute pe trei terase întîlnite mai jos, către valea Pietrosului.

Sîntem de părere că muntele Titiana, ca și înălțimile și plaiurile învecinate, ar trebui să facă obiectul unor recunoașteri viitoare mai amănunțite, întrucît se pune problema dacă valea Pietrosului constituie sau nu limita sudică a regiunii așezărilor dacice.

41. **Virful Negru.** Recunoașterea din vara anului 1959 pe acest munte înalt de 1866 m s-a făcut cu scopul de a verifica afirmațiile lui Gooss²⁴ și Marțian²⁵, care vorbesc: primul despre o întreită centură de șanț, iar al doilea despre o circumvalație triplă pe această înălțime.

Virful Negru este o culme îngustă și stincoasă, acoperită în cea mai mare parte de jnepeni foarte deși, atît pe coaste cît și în virf. N-am putut observa nimic care să semene cu o triplă circumvalație. De altfel, din cauza jnepenilor numai o mică porțiune poate fi cercetată și e foarte probabil că muntele avea aceeași înfățișare și acum o sută de ani. Există aici stînci mari care, în anumite locuri, arată ca un zid. Aceste „ziduri” nu se închid însă, nu sînt triple și e evident că reprezintă formațiuni naturale.

Sîntem îndreptățiți să credem că, vorbind despre întreita întăritură de pe Virful Negru, Gooss și, după el, Marțian, făceau o confuzie cu cele trei castre de pe Co-mărnicel,²⁶ muntele vecin și foarte apropiat.

Recunoașterile făcute în ultimii ani au, după părerea noastră, o triplă însemnătate.

În primul rînd, ele au îmbogățit lista așezărilor și a punctelor locuite din Munții Orăștiei cu numeroase locuri noi, dîndu-ne o idee și mai limpede despre densitatea populării acestui ținut în epoca dacică.

În al doilea rînd, recunoașterile au avut darul de a lărgi zona așezărilor cunoscute; datorită lor știm astăzi că satele dacilor coborau spre Mureș cel puțin pînă la Bucium și că, spre sud și sud-est, plaiurile de pe Rudele, Meleia și Tîmpul erau locuite, măcar sezonier, în epoca dacică.²⁷

În sfîrșit, și acest lucru ni se pare cel mai de seamă, recunoașterile au avut drept rezultat îmbogățirea substanțială a cunoștințelor noastre cu privire la tipurile de așezări dacice din această regiune. Pînă nu demult, tipice păreau așezările risipite pe terasele și plaiurile dealurilor și prin poieni. Sarmizegetusa făcea, bineînțeles, excepție, dar ea era o așezare de caracter superior, oppidan. Așezarea de pe Fața Cetei, probabil rurală, și cea de la Bucium-Cârpeniș constituie dovezi ale existenței unor adevărate sate compacte. Mult mai întinsă și, probabil, mai compactă decît ne închipuiam pare să fi fost și așezarea de la Costești. Descoperirile de la Coșman, Gru-iul Negru, Laz, Părul, Putinei etc. conturează imaginea unei mari așezări, poate a unui veritabil „tîrg”, căreia cetatea îi servea drept acropolă. Prin descoperirea așezărilor păstorești de pe Rudele, Meleia și, foarte probabil, Tîmpul, recunoașterile ne-au dezvăluit concret un aspect nou al traiului dacilor.

Sîntem de părere că aceste fapte pledează îndeajuns pentru continuarea intensă a activității de recunoaștere și prospectare arheologică în zona vastă a Munților Orăștiei, pentru publicarea sistematică a rezultatelor ei și, de ce nu? pentru o nouă ediție, revăzută, completată, îmbunătățită a de multă vreme epuizatelor „Așezări dacice din Munții Orăștiei”.

²⁴ *Chronik*, 19.

²⁵ *Reperloriu arheologic*, 21.

²⁶ Cf. *supra*, p. 118.

²⁷ Așa cum era, de altfel, de așteptat, zona așezărilor se întinde, în realitate, mult spre sud. Mărturie stă cetatea descoperită recent de O. Floca la Piatra Bolii-Bănița.

ADDENDA A „AȘEZĂRILE DACICE DIN MUNȚII ORĂȘTIEI“

(Résumé)

L'article représente un supplément de l'étude topographique des agglomérations daces des Monts d'Orăștie, publié par C. Daicoviciu en 1951. Il comprend 41 endroits où, pendant les années 1956—1960, on a fait des prospections, des vérifications ou des découvertes fortuites. Les endroits les plus importants sont *Cărpiniș* et *Valea Țiganilor* (nos 1 et 2), où l'on a découvert les traces les plus à nord de la culture dace dans cette zone, *Fața Cetei* (n° 31), où l'on a identifié une grande station, *Coșman*, *Gruicul Negru*, *Laz*, *Părul*, *Putinei* (nos 8—10, 12, 19) qui dessinent, à Costești, l'image d'un grand *oppidum* dace dont la forteresse bien connue était l'acropole, *Rudele*, *Meleia* et *Tîmpul* (nos 37—39), où ont été découvertes les traces des établissements pastoraux des Daces.

Dans la partie finale de l'ouvrage l'auteur souligne la triple importance des résultats acquis: découverte de nouveaux endroits habités à l'époque dace, élargissement par rapport à nos connaissances antérieures de la zone des agglomérations des Monts d'Orăștie et découverte des types nouveaux des habitats à caractère civil (*Fața Cetei*, *Rudele*, *Meleia*, *Tîmpul*).

RELAȚIILE DINTRE DACI ȘI ROMANI PÎNĂ LA EXPEDIȚIA LUI MARCUS VINICIUS

de EUGEN CHIRILA

În anul 106 e.n., după o campanie dificilă, legată de grele pierderi și pentru învingători și pentru învinși, romanii cuceresc și anexează Dacia. Ocuparea acestui teritoriu și, în relativ scurtă vreme, romanizarea lui nu reprezintă însă decît etapa finală a unui lent și îndelungat proces de penetrație a Romei în nordul Dunării. De aceea, expunerea relațiilor dintre daci și romani înainte de cucerire va da o mai bună perspectivă istorică a ceea ce se va întîmpla mai tîrziu în provincia din nordul Dunării.

În cele ce urmează vom prezenta, pe baza textelor, ceea ce s-ar putea numi prima fază a relațiilor dintre cele două popoare, adică evenimentele de la anul 179 î.e.n. pînă la expediția lui Marcus Vinicius (10—9 î.e.n.). Considerăm că această împărțire nu este arbitrară și că expediția lui M. Vinicius marchează un moment important în istoria relațiilor daco-romane: ea este prima acțiune militară de mari proporții îndreptată împotriva dacilor pe propriul lor teritoriu și preludiul marilor acțiuni militare și politice care au culminat cu cucerirea Daciei.

Ca și în alte părți ale lumii, avangarda armatelor romane sînt negustorii, a căror „philargyria”¹ sau „cupido augendi pecuniam”² este bine cunoscută în antichitate și-i face să înfrunte „primejdia mare și vămile oneroase”³ legate de comerțul cu regiunile din afara lumii romane. Ei se infiltrează peste tot unde există o posibilitate de cîștig și ajung uneori să monopolizeze întreaga viață economică a unei țări sau regiuni. Grăitor în această privință este pasajul din Cicero, *Pro Fonteio*, V, 11: „Referta Gallia negotiatorum est, plena civium Romanorum; neminem Gallorum sine cive Romano quidquam negotii gerere, nummum in Gallia nullum sine civium Romanorum tabulis commoveri”. Citatul se referă la Gallia Narbonensis iar discursul a fost scris în anul 69 î.e.n. Caesar amintește și el pe negustorii romani în Gallia liberă: în anul 52 î.e.n. heduii răsculați jefuiesc și ucid pe cetățenii romani — desigur negustori — și expulzează pe negustorii romani din Cavillonum; tot ei ucid pe comercianții romani din Noviodunum⁴. Tacitus menționează pe negustorii romani

¹ Diodor, V, 26: negustorii italici cu obișnuita lor lăcomie de arginți...

² Tacitus, *Annales*, II, 62.

³ Caesar, *De bello Gallico*, III, 1: ... iter per Alpes, quo magno cum periculo magnisque cum portoriis mercatorum ire consueverant [Caesar] patefierii volebat.

⁴ Caesar, *De bello Gallico*, VII, 42: Bona civium Romanorum diripiunt caedes faciunt, in servitutem abstrahunt ... M. Aristium, tribunum militum ... ex oppido Cavillono educunt; idem cogunt eos qui negotiandi causa ibi constiterant. VII, 55: Itaque interfectis Novioduni custodibus quique eo negotiandi causa convenerant ... pecuniam inter se partiti sunt. Cf. și Cassius Dio, XI, 33 ... iar pe romanii pe care i-au găsit [galii] în orașe, în țara lor, i-au ucis pe toți.

care trăiesc, pe la anul 19 e.n., la curtea regelui marcoman Marbod, unde par să fie stabiliți de mult timp: „Illic nostris e provinciis lixae et negotiatores reperti; quos ius commercii, dein cupido augendi pecuniam, postremo oblivio patriae, suis quemque ab sedibus hostilem in agrum transtulerat”⁵. Traian găsește la Ctesiphon, pe Tigru, la anul 115 e.n., cetățeni romani, desigur negustori sau oameni de afaceri, pe care-i convocă la un consiliu împreună cu reprezentanții părților⁶. Probabil Traian se va fi folosit de informațiile furnizate de ei și-i va fi utilizat în tratativele cu parții.

Nu este în intenția noastră să prezentăm exhaustiv textele referitoare la răspîndirea negustorilor romani în afara imperiului. Credem însă că textele citate pot fi considerate valabile și pentru Dacia, care dispunea de suficiente bogății de natură să trezească interesul negustorilor romani. Care erau aceste bogății? Pe lângă vite, piei, blănuri și sclavi⁷, care constituie articole obișnuite de export ale ținuturilor mai puțin civilizate către lumea romană, Dacia are produse proprii, mult căutate: aurul, sarea și grîul.

Aurul dacic este cunoscut anticilor de la Herodot⁸ încoace iar cifrele date de Ioannes Lydus⁹ — chiar reduse la proporții verosimile¹⁰ — despre cantitatea de aur adusă de Traian din Dacia, așează această provincie printre marile producătoare de aur ale timpului.

Sarea dacică a fost mult căutată¹¹, mai ales că Peninsula Balcanică era aproape cu totul lipsită de sare¹².

În ce privește belșugul de grîu este bine cunoscut episodul citat de Arrian (I,4): soldații lui Alexandru debarcă pe țărmul stîng al Dunării în lanurile de grîu care-i adăpostesc de vederea dușmanilor și sînt nevoiți să culce grîul la pămînt cu lăncile ca să poată înainta.

Pe timpul lui Traian — pare-se înainte de anul 106 e.n. — regiunile din stînga Dunării livrează grîu pentru trupele din sudul fluviului, așa cum rezultă din papyrusul Hunt¹³. Ca și în zilele noastre cîmpia dunăreană era producătoare de grîu prin excelență, ceea ce nu exclude cu totul posibilitatea ca și alte părți ale Daciei să fi produs grîu pentru vînzare¹⁴.

La lista produselor amintite se poate adăuga mierea și ceara; încă Herodot (V, 10) spune: „Thracii afirmă că albinele stăpînesc regiunea de dincolo de Istru și din cauza lor nu se poate merge mai departe”. Chiar dacă nu luăm ad litteram această știre, pe care nici Herodot n-o crede

⁵ Tacitus, *Annales*, II, 62.

⁶ Cassius Dio, LXXVIII, 30: Traian ajungînd la Ctesiphon convocă într-o cîmpie mare pe toți romanii și pe toți parții care se aflau acolo...

⁷ F. Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, I, Leiden, 1938, p. 696.

⁸ Herodot, IV, 104.

⁹ Ioannes Lydus, *De magistratibus*, II, 28.

¹⁰ J. Carcopino, *Les richesses des Daces et le redressement de l'empire romain sous Trajan*, în *Dacia*, I, 1924, p. 33.

¹¹ V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 50–52.

¹² B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista*, în *ED*, X, 1945, p. 153.

¹³ Col. II, r. 31: item tra(n)s (sc. Danubium) ad annonam defendendam. Col II, r. 33: in (n)avario ad naves frumentarias. Cităm după R. O. Finck, *Hunt's Pridianum: British Museum Papyrus 2851*, în *JRS*, XLVIII, 1958, p. 104. Vezi și R. Vulpe, *Muntenia și Moldova de Jos în timpul lui Traian*, în *lumina unei lecturi a papyrusului Hunt*, în *StCl*, II, 1960, p. 343.

¹⁴ Regiuni mai puțin rodnice decît Dacia dispun de un excedent de grîu: Cassius Dio, LXXII, 2 spune că marcomanii, încheind pace cu Commodus, se obligă a furniza grîu imperiului: „[Commodus] se înțelese cu ei... să dea în fiecare an o anumită cantitate de grîu...”.

întru totul, ea constituie totuși o dovadă că albinăritul era una din ocupațiile preferate ale locuitorilor din nordul marelui fluviu.

Produsele amintite fuseseră căutate și apreciate de mult timp de negustorii greci: monedele lui Filip II, Alexandru, Lysimach, cele din Larisa, Thasos precum și cele ale Macedoniei Prima, vorbesc pe rînd de comerțul Daciei cu sudul elenic, după cum monedele din Apollonia și Dyrrhachium atestă legături comerciale cu cele două orașe de la Marea Adriatică. Încă în sec. II î.e.n.¹⁵ — pare-se — denarii republicani apar alături de monedele grecești amintite și în special alături de cele ale orașelor Apollonia și Dyrrhachium. Nu este însă absolut sigur că prezența monedei romane atestă neapărat și pătrunderea comercianților romani în Dacia la acea vreme. Abia după anul 100 î.e.n.¹⁶, cînd cele două orașe de la Marea Adriatică își încetează emisiunile monetare, se poate vorbi de o pătrundere masivă a negustorilor romani în Dacia, după ce-și asiguraseră în Illyricul romanizat o puternică bază de operații comerciale. Illyricul va constitui totodată și focarul din care și prin care vor radia spre Dacia elemente de cultură romană¹⁷. Penetrația romană este atestată de faptul că, începînd cu secolul I î.e.n., moneda romană devine mijlocul curent de schimb în Dacia¹⁸, după cum imitațiile și tiparele de denari romani descoperite pe teritoriul Daciei pledează și ele în favoarea faptului că moneda romană este mult folosită și apreciată aici¹⁹. Cei care aduc această monedă în regiunile din nordul Dunării sint desigur comercianți romani, mai precis italici, pentru că secolul I î.e.n. corespunde unei intense pătrunderi a elementului comercial italic în provincii, pătrundere ce-și atinge punctul culminant în a doua jumătate a secolului amintit²⁰.

Drumul comercial cel mai important pe care negustorii romani pătrund în Dacia este cel care unește Marea Adriatică cu bazinul Dunării, pe valea râului Margus, prin Viminacium-Lederata, pe valea Carașului către Arcidava, Tibiscum, pătrunzînd prin Porțile de Fier ale Transilvaniei către centrul viitorului regat dac²¹. Pe acest drum de la Lederata încolo a pătruns de altfel și Traian în Dacia. În anul 29 î.e.n., cînd romanii ajung pe Dunăre, imperiul roman are o lungă linie de contact cu Dacia, care se completează prin cucerirea integrală a Pannoniei în anul 8 î.e.n., ceea ce ușurează în mare măsură pătrunderea elementului comercial roman în nordul fluviului.

Tot din secolul I î.e.n., mai exact din anul 52²², datează și cea mai veche știre literară latină despre daci, primul autor care vorbește despre ei fiind

¹⁵ B. Mitrea, *op. cit.*, p. 140.

¹⁶ M. Macrea, *Monetele din cetatea dacă de la Costești*, în *AISC*, II, 1933—35, p. 163; B. Mitrea, *Legăturile comerciale ale daco-geților din Muntenia cu republica romană, reflectate în descoperiri monetare*, în *SCN*, II, 1958, p. 193.

¹⁷ V. Pârvan, *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*, București, 1957, p. 146—147.

¹⁸ M. Macrea, *op. cit.*, p. 163; B. Mitrea, *Penetrazione...* p. 140; pătrundere masivă a monedei romane în Dacia după anul 100 î.e.n. se reflectă deosebit de convingător în compoziția tezaururilor de la Augustin și Tibru, publicate de M. Macrea și I. Berciu în *Apulum*, I, 1939—42: monedele emise între anii 104—58 î.e.n. reprezintă 39,10% din totalul tezaurului de la Augustin și 33,76% din totalul tezaurului de la Tibru.

¹⁹ Pînă de curînd se cunoșteau trei matrițe de monede republicane în Dacia: de la Ludești (r. Orăștie), al cărei monetar este Marius Maximus, în anul 84 î.e.n., de la Brașov și de la Poiana. Vezi C. Daicovicu, *AISC*, III, 1936—40, p. 218, n. 1 și M. Macrea, *AISC*, III, 1936—40, p. 156, n. 22. Recent, în cetatea dacă de la Tilișca-Sibiu, s-au descoperit alte 14 matrițe, tot pentru denari republicani. Vezi N. Lupu, *Die Münze in der dakischen Burg von Tilișca*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 7, nr. 1, 1964, p. 1—36.

²⁰ V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Breslau, 1909, p. 33.

²¹ B. Mitrea, *Penetrazione...*, p. 149; id., *SCN*, II, 1958, p. 185.

²² Data redactării scrierii lui Caesar, *De bello Gallico*.

Caesar²³. Credem că acest lucru nu se datorește întâmplării: Dacia începe să fie menționată în izvoarele romane la un timp după ce ea intră în sfera de interese a Romei,²⁴ faptul că nu este menționată înainte de secolul I î.e.n. arată limpede — credem — lipsa de interes pentru această parte a lumii înainte de acea dată.

Dar nu numai negustorii romani trec Dunărea și pătrund în Dacia, ci se întâmplă și altfel: dacii pătrund în sudul Dunării și atacă pe aliații romanilor sau provinciile romane. Titus Livius²⁵ menționează în anul 179 î.e.n. o invazie a bastarnilor, „thracilor” și scordiscilor în țara dardanilor, care cer ajutor romanilor. Este foarte posibil ca „thracii” să fie geto-daci²⁶, care vor mai năvăli în imperiu, aliați cu bastarnii, așa cum se va mai întâmpla de pildă în anul 61 și 29 î.e.n.

Cea mai veche invazie sigură a dacilor — de data aceasta aliați cu scordiscii — în sudul Dunării are loc între anii 109—106 î.e.n.²⁷ Ei sînt bătuți și alungați de M. Minucius Rufus²⁸, guvernatorul Macedoniei: invazia

²³ Caesar, *De bello Gallico*, VI, 25: Oritur [Hercynica Silva] ab Helvetorum et Nemetum et Rauracorum finibus rectaque fluminis Danubii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium.

²⁴ Cazul nu e unic: Roma intră în legătură cu cetățile de pe coasta răsăriteană a Adriaticei și cu Illyricum în secolul III î.e.n., mai exact în prima jumătate a acestui secol. Lucrul acesta se reflectă aproape imediat în izvoarele latine; chiar dacă unele izvoare sînt mai recente, ele folosesc desigur informații mai vechi, astăzi pierdute. Textele și inscripțiile menționează solia trimisă în anul 266 î.e.n. la Roma de orașul Apollonia, războiul din anul 229 î.e.n. cu illyrii, relațiile cu regatul lui Genthius, prezența negustorilor romani în Illyricum și permit a se urmări etapele penetrației romane în Illyricum. La fel se va întâmpla cu Gallia și Germania: *De bello Gallico* al lui Caesar și *Germania* lui Tacitus reprezintă sinteze ale unui complex de informații culese de la data cînd regiunile acestea intră în relații cu imperiul pînă la data apariției lucrărilor amintite. Caesar însuși, de altfel, la data cînd scrie *De bello Gallico*, pare destul de bine informat asupra graniței de vest a dacilor: cunoștințele geografice adunate de la începutul secolului I pînă la el avuseseră timp să se cristalizeze.

E de asemeni interesant de observat cum fondul de cunoștințe asupra Daciei se mărește în decursul acestui secol: dacă Iuliu Caesar se mulțumește în anul 52 î.e.n. cu o simplă mențiune despre daci — mai degrabă pentru că nu crede necesar să spună mai mult, decît pentru că nu știa mai mult, — Horațiu se arată surprinzător de bine informat asupra vieții sociale a asprilor războinici din nordul Dunării, mai ales dacă se ține seama că el expune ceea ce știe în într-o lucrare geografică sau istorică, ci într-o odă, *Ode*, III, 24, v. 11—24:

[Melius] vivunt et rigidi Getae
Immetata quibus iugera libera
Fruges et Cererem ferunt
Nec cultura placet longior annua
Defunctumque laboribus
Aequali recreat sorte vicarius.
Illic matre carentibus
Privignis mulier temperat innocens
Nec dotata regit virum
Coniungit nec nitido fudit adultero;
Dos est magna parentium
Virtus et metuens alterius viri
Certo foedere castitas,
Et peccare nefas aut pretium est mori.

Chiar dacă oda — care prin tonu-i amar vestește de departe *Germania* lui Tacitus, lăudînd puritatea morală a „barbarilor” — e scrisă cu intenții moralizatoare, nu e mai puțin adevărat că ea se bazează pe informații precise asupra traiului locuitorilor din nordul Dunării. E concludent și faptul că Horațiu vorbește despre geți și nu despre alți „barbări”. E și explicabil: oda e scrisă în jurul anului 29 î.e.n., la trei ani după ce întrebarea curentă, cînd doi inși se întîlneau pe străzile Romei, era: „Numquid de Dacis audisti?” (*Satire*, II, 6, v. 53). Cu un veac mai tîrziu, relațiile dintre imperiu și statul dac sînt subiect public de discuție la Roma, așa cum își poate da seama oricine citește epigramele pline de viață — deși uneori strigătoare de licențioase — ale lui Marțial; numele dacilor pătrunde și în versurile lui Silius Italicus și în *Silvele* lui Statius.

²⁵ Titus Livius, 41, 19: Dardani, cum Bastarnas non modo non excedere finibus suis, quod speraverant, sed graviore fieri in dies cernerent subnixos Thracum accolarum et Scordiscorum auxiliis, audendum aliquid vel temere rati, omnes undique armati ad oppidum, quod proximum castris Bastarnarum erat, conveniunt. Hiems erat, et id anni tempus elegerant, ut Thracas Scordisque in fines suos abirent.

²⁶ C. Daicoviciu, în *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 285.

²⁷ G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien*, Leipzig, 1877, p. 216.

²⁸ Münzer, în *RE*, XV, col. 1963.

este amintită de Frontinus²⁹. Despre bunele relații și alianța dintre daci și scordisci amintește Strabo³⁰ și nu este exclus ca și înainte și după anul 109—106 î.e.n. dacii, chiar dacă nu sînt menționați *expressis verbis*, să fie prezenți alături de alte neamuri, cînd acestea îi atacă pe romani sau pe aliații lor³¹.

Pînă în primele decenii ale secolului I î.e.n. relațiile dintre daci și romani se limitează deci la două aspecte: pe de o parte comerț făcut de negustori și oameni de afaceri romani care vin în ținuturile dace aducînd moneda și mărfurile romane, pe de altă parte expediții de jaf întreprinse de daco-geți, singuri sau asociați cu alte neamuri, în provinciile romane sau în regiunile clientelare Romei. Relațiile comerciale și — mai ales — năvălirile îi determină pe romani să se intereseze de regiunile nord-dunărene și în special de Dacia, în care își dau seama că se află „izvorul tuturor relelor”³².

O expediție condusă de C. Scribonius Curio în anul 74 î.e.n., probabil în urmărirea unui grup de năvălitori daci, ajunge la Dunăre dar nu îndrăznește să se aventureze în pădurile dese de pe malul stîng al fluviului: „Dacia tenuis venit, sed tenebras saltuum expavit”³³. Poate că la dificultățile terenului se adăuga frica salutară de tatăl regelui Burebista sau de Burebista însuși. Alte două expediții — una în anul 72—71 î.e.n., alta în 61 î.e.n. — sînt îndreptate spre Dobrogea; nici una din ele nu reușește să rezolve situația în favoarea romanilor. Prima este cea a lui Terentius Varro Lucullus; a doua este cea a lui C. Antonius Hybrida, care se termină cu o categorică înfrîngere a acestuia: în cetatea getică de la Genucla se vor găsi mai tîrziu drapelele pierdute de romani în această nenorocită expediție³⁴. V. Pârvan³⁵ observă pe bună dreptate că, deși numai bastarnii sînt amintiți de Cassius Dio³⁶ ca învingători ai lui C. Antonius, steagurile se află într-o cetate getică, ceea ce arată rolul precumpănitor al daco-geților în lupta și biruința asupra generalului roman și, poate, și al intervenției lui Burebista în aceste evenimente³⁷. Pe timpul lui Burebista, dacă nu chiar al tatălui său, dacii intră pe față în conflict cu imperiul roman: în jurul anului 70 î.e.n. o schimbare radicală are loc în relațiile dintre daci și romani. De acum locul expedițiilor de jaf, legate de capriciile sau nevoile momentane ale conducătorilor de triburi izolate, este luat de un șir de acțiuni militare și politice coordonate care, chiar dacă mai păstrează caracterul elementar al invaziilor precedente, lasă să se întrevadă în spatele lor spiritul lucid al unor mari conducători de stat, care văd departe în viitor. Spunem al unor conducători deoarece încă înainte de Burebista, sub tatăl acestuia, statul dac pare a fi devenit un important

²⁹ Frontinus, *Strat.* II, 4, 3: Minucius Rufus imperator cum a Scordiscis Dacisque premeretur, quibus impar erat numero, praemisit fratrem et paucos equites una cum aeneatoribus precepitque ut, cum vidisset contractum proelium, subito ex diverso se ostenderet iuberetque aeneatores concinere. Sonantibus montium iugis, species ingentis multitudinis obfusa est hostibus, qua perterriti dedere terga.

³⁰ Strabo, VII, 313: iar dacii i-au nimicit pe aceia [pe boi și pe teurisci] iar cu aceștia [scordiscii] s-au aliat.

³¹ Brandis, în *RE*, IV, col. 1957.

³² V. Pârvan *Dacia*, p. 149.

³³ Florus, I, 39, 6.

³⁴ Cassius Dio, LI, 25, 5: [Crassus] merse împotriva Genuclei, cetatea cea mai puternică din ținutul lui Zyra-xes, pentru că auzise că acolo se aflau stindardele cucerite de la C. Antonius de către bastarni, lîngă orașul istrienilor.

³⁵ V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 78.

³⁶ Cassius Dio, XXXVIII, 10, 3: [C. Antonius] a fost învins de către scitii bastarni lîngă cetatea istrienilor.

³⁷ R. Vulpe, *Les Gètes de la rive gauche du Bas-Danube et les romains*, în *Dacia*, IV, 1960, p. 313.

factor militar și politic în nordul Dunării³⁸, conducătorul unei coaliții a bastarnilor și geților de la Dunăre și un pretendent serios la stăpânirea asupra orașelor grecești de pe malul pontic apusean, de mult râvnite de romani.

Despre Burebista Iordanes³⁹ spune că ar fi fost contemporan cu Sulla, ceea ce e puțin probabil. Iordanes urmează aici cronologia greșită a lui Cassiodorus⁴⁰; o datare mai potrivită a începutului domniei lui Burebista este anul 65—60 î.e.n.⁴¹. În cazul acesta expediția proconsulului Macedoniei Terentius Varro Lucullus⁴² din anul 72—71 î.e.n. ar avea loc pe timpul tatălui lui Burebista, în timp ce expediția lui C. Antonius⁴³ din anul 61 î.e.n. ar avea loc pe timpul lui Burebista însuși. Ambele expediții sînt „contra- acțiuni ale romanilor împotriva presiunii dace, fie că aceasta vine de la tatăl lui Burebista sau de la Burebista însuși”⁴⁴.

După ce Burebista își asigură o bază de operații în Dobrogea prin cucerirea orașelor grecești de pe țărmul vestic al Mării Negre, el pătrunde prin Thracia pînă în Macedonia și Illyricum⁴⁵, luînd în stăpînire o parte a teritoriilor din sudul Dunării, după cum rezultă din decretul în cinstea lui Akornion⁴⁶, datat în anul 48 î.e.n. Cucerirea orașelor grecești vest-pontice și a teritoriilor sud-dunărene are loc între anii 55—48 î.e.n.⁴⁷. Regele dac se dovedește bine informat asupra frământărilor din imperiul roman și om cu o vastă viziune politică: el intervine în conflictul dintre Pompeius și Caesar, între anii 50—48 î.e.n., luînd partea primului, după cum se amintește tot în decretul lui Akornion: „fiind trimis de regele Burebista ca sol la autocratorul romanilor, Gnaeus Pompeius, fiul lui Gnaeus, și întîlnindu-se cu acesta în părțile Macedoniei, lîngă Heraclea Lyncestis, nu numai că și-a împlinit însărcinările ce le avea de la rege, cîștigînd bunăvoința romanilor pentru rege, ci a adus și cele mai rodnice negocieri în folosul patriei sale”. Răscoala dalmaților⁴⁸ din anul 50—48 î.e.n. împotriva stăpînirii romane poate fi o consecință a atacurilor lui

³⁸ C. Daicoviciu, *Noi contribuții la problema statului dac*, în SCIV, VI, 1955, p. 51—54.

³⁹ Iordanes, *Getica*, XI, 67: Dehinc regnante Gothis Buriusta Dicineus venit in Gothiam, quo tempore Romanorum Sylla potitus est principatum. Quem Dicineum suscipiens Buriusta dedit ei pene regiam potestatem; cuius consilio Gothi Germanorum terras, quas nunc Franci optinent, populati sunt.

⁴⁰ Brandis, în RE, IV, col. 1958.

⁴¹ M. Macrea, *Burebista și celfii la Dundrea de mijloc*, în SCIV, VII, 1956, p. 121.

⁴² Appian, *Illyr.*, 30: M. Lucullus, fratele lui Licinius Lucullus, care a purtat război cu Mithridate, atacîndu-i pe mysii, a pîrtruns pînă la fluviul unde se află șase orașe grecești, vecine cu mysii: Istros, Dionysopolis, Odessos, [Callatis, Apollonia] și Mesembria; Eutropius, *Breviarium*, VI, 10: [M. Lucullus] inde multas supra Pontum positas civitates adgressus est. Illic Apolloniam evertit, Callatim, Parthenopolim, Tomos, Histrum Burziaonem cepit belloque confecto Romam rediit; Rufius Festus, *Breviarium*, 9: [M. Lucullus] supra Pontum positas civitates occupavit, Apolloniam, Callatim, Phthinopolim, Tomos, Istrum; ad Danubium usque perveniens Romana Scythia arma monstravit. Vezi și S. Lambrino, *Inscription latine de Callatis*, în CRAI, 1933, p. 7; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 95—96; Groag, în RE, XIII, col. 414—418; D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1958, p. 132.

⁴³ Titus Livius *Periocha*, 103: C. Antonius, proconsul în Thracia, parum prospere rem gessit; Cassius Dio, XXXVIII, 10, 3 și LI, 26, 5. Textele din Dio Cassius mai sus la notele 34 și 36. Vezi S. Lambrino, *op. cit.*, p. 7; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 97—98; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 132.

⁴⁴ C. Daicoviciu, în *Istoria României*, p. 286.

⁴⁵ Strabo, VII, 303—304: Burebista, de neam get, ajungînd să domnească peste neamul său, a luat în stăpînire niște oameni ticăloșiți de dese războaie și în așa măsură îi ridică prin muncă, prin cumpărare și ascultare de porunci, încît în puțini ani întemeie o mare stăpînire și pe cei mai mulți dintre vecini îi supuse geților. Ba ajunse să fie temut și de romani, trecînd fără teamă Istrul și jefuind pînă în Thracia și în Macedonia. Pe celfii care se amestecaseră cu thracii și cu illyrii i-a nimicit, iar pe boii de sub conducerea lui Kritasiros și pe teurisci i-a șters cu totul de pe fața pămîntului. Suetonius, *Dicitus Iulius*, 44: Dacos, qui se in Pontum et Thraciam effuderant...

⁴⁶ W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum Graecarum*, 1917, nr. 762: Regele Burebista, ajungînd cel dintîi și cel mai mare dintre regii Thraciei și stăpînind întregul țărm de dincolo și dincoace al fluviului.

⁴⁷ M. Macrea, *Burebista și celfii*..., p. 121.

⁴⁸ Appian, *Illyr.*, 12.

Burebista⁴⁹, poate regele însuși să nu fie străin de izbucnirea acestei răscoale⁵⁰.

Epoca lui Burebista marchează un punct important în istoria relațiilor daco-romane: pentru prima dată⁵¹ un stat — cu o organizare încă rudimentară, dar totuși un stat — se încheagă pe teritoriul Daciei. Centrul puterii politice și militare a dacilor se mută de la est de Carpați în Transilvania⁵², fiind astfel mai puțin vulnerabil din partea romanilor; dispunând de o puternică forță armată dacii nu numai că opresc net expansiunea romană spre nord pentru un timp, ci intervin în războaiele civile romane și sprijină răscoala unor populații supuse romanilor. De acum înainte amestecul dac în treburile Peninsulei Balcanice și în frământările interne ale romanilor nu va mai fi o excepție, ci mai degrabă o regulă. Dacii devin un element de care Roma va trebui să țină seamă⁵³. De aceea, cucerirea Daciei, la care se gîndește Caesar⁵⁴, nu este o himeră a unui vizionar, ci o necesitate stringentă, care se impune de la sine unui conducător militar și unui om politic de talia lui Caesar. Se pare că Burebista și-a dat seama de pericol și, după Pharsalos (48 î.e.n.), judecînd după tăcerea izvoarelor antice, își încetează acțiunile ofensive, pregătindu-se probabil de apărare⁵⁵. Moartea regelui dac se întîmplă cam în aceeași vreme cu asasinarea lui Caesar⁵⁶, idele lui Martie nu fac însă decît

⁴⁹⁻⁵⁰ Em. Condurachi, *Burebista și orașele pontice*, în *SCIV*, IV, 1953, p. 521.

⁵¹ Înainte de Burebista, Pompeius Trogus în prologul 32 vorbește de „incrementa Dacorum per Rubobostem regem”. Din păcate informația e prea lapidară. Rubobostes pare să fie „o căpetenie a dacilor din interiorul Transilvaniei, poate un precursor al lui Burebista de mai târziu, unul din acei conducători de uniuni de triburi care au dus la înfrîngerea statului dac din prima jumătate a secolului I î.e.n.” C. Daicoviciu, *Noi contribuții la problema statului dac*, în *SCIV*, VI, 1955, p. 51, id., *L'état et la culture des daces*, în *Nouvelles études d'histoire*, I, București, 1955, p. 135.

⁵² M. Macrea, *Burebista și celții*..., p. 119.

⁵³ Este interesant și important de observat că după moartea lui Burebista și a lui Caesar dacii rămîn încă o amenințare serioasă pentru imperiu. Cu toată opoziția senatului, lui Antonius i se încredințează armata din Macedonia, care rămăsese pe loc, ca măsură de precauție împotriva atacurilor daco-gețice. Appianus, *Rdz. civ.*, III, 25: „Deodată se răspîndi vestea că geții, aflînd despre moartea lui Caesar, năvălesc și pustiesc Macedonia. Antonius ceru atunci armata din Macedonia de la senat pentru a pedepsi pe geți, susținînd că ea a fost pregătită de C. Caesar împotriva geților... Informatorii trimiși spre a cerceta svonul cu geții se întoarseră și raportară că n-au văzut geți în Macedonia dar adăugară, fie că era adevărat, fie că erau puși la cale de Antonius, că acolo există teama ca nu cumva geții să năvălească în Macedonia, dacă se retrage armata de aici în altă parte”. Din text rezultă că daco-geții erau în măsură să obțină în timp util și să folosească informații în legătură cu deplasarea trupelor romane. Este foarte probabil că negustorii sînt aceia care fac oficiul de purtători de vești. Pentru aceasta, în timpul republicii, vezi Titus Livius, IV, XXV. De asemenea e deosebit de concludent pasajul din Caesar, *De bello Gallico*, IV, 21, 5: Interim consilio (planul de a invada Britannia) eius cognito et per mercatores perlato ad Britannos... Pentru secolul IV e.n. vezi Amm. Marcellinus, XXIX, 4.

⁵⁴ Velleius Paterculus, *Hist. Rom.*, II, 59, 4: [Caesar] patris bellis civilibus ad erudiendum liberalibus disciplinis singularis interduco iuvenis Apolloniam eum [sc. Augustum] in studia miserat, mox belli Getici ac inde Parthici habiturus commilitonem; Suetonius, *Divus Iulius*, 44: ... Dacos qui se in Pontum et Thraciam effuderant, coercere; mox Parthis inferre bellum per Armeniam Minorem nec nisi ante expertos adgredi proelio. Talia agentem atque meditantem mors praevenit; Suetonius, *Divus Augustus*, 8: Caesare post receptas Hispanias expeditionem in Dacos et inde in Parthos destinante praemisissus [sc. Augustus] Apolloniam studiis vacavit; Plutarch, *Caesar*, 48, 58: [Caesar] plănuise să pornească împotriva parților și, după ce-i va fi supus, să treacă prin Hircania, pe lângă Marea Caspică, pe lângă Caucaz și Pont, să pătrundă în Scitia, să supună regiunile vecine cu germanii și Germania însăși și să se întoarcă în Italia pe la celți; Appian *Rdz. civ.*, II, 110: Caesar... plănuia o mare expediție împotriva geților și parților. Avea de gînd să-i atace mai întîi pe geți, un neam vecin cu imperiul, călît în lupte și iubitor de război; Appian, *Rdz. civ.*, III, 25: Antonius ceru atunci armata din Macedonia de la Senat pentru a pedepsi pe geți, susținînd că ea a fost pregătită de Caesar împotriva geților; Appian, *Illyr.*, 13: [Caesar] se pregătise de război împotriva geților și parților; Strabo, VII, 304: iar Burebista, răscolindu-se unii împotriva lui, a apucat să fie răsturnat înainte de a trimite romanii armată împotriva lui; Strabo, VII, 298: ... pe cînd domnea peste geți Burebista, împotriva căruia se pregătise să pornească Divus Caesar; Orosius, I, 16: [Geta] Caesar... declinavit. Zippel, *op. cit.*, p. 220, crede că și un pasaj din Livius, *Periocha*, 117 se referă tot la pregătirile de război ale lui Caesar împotriva daco-geților. Iată textul: C. Octavius Romam ex Epiro venit (eo enim illum Caesar prae-miserat, bellum in Macedonia gesturus). Ceea ce spune Iordanes, *Getica*, XI, 68, credem că se datorește unei confuzii făcute de el între Caesar și Augustus Caesar: „Caesar vero... Gothos tamem crebro pertemptans nequit subicere”. Expresia „crebro pertemptans” nu se poate referi nici într-un caz la Caesar, dar se potrivește foarte bine pentru numeroasele expediții de pe timpul lui Augustus.

⁵⁵⁻⁵⁶ M. Macrea, *Burebista și celții*..., p. 132.

să amîne cu un secol și jumătate ciocnirea hotărîtoare dintre imperiul roman și tinărul dar vigurosul stat din nordul Dunării.

Moartea lui Burebista nu a însemnat distrugerea statului dac, ci numai divizarea lui. Nucleul acestui stat subsistă mai departe în sud-vestul Transilvaniei, în regiunea cetăților dace, și izvoarele antice permit urmărirea succesiunii de conducători daci la cîrma acestui stat de la Burebista la Decebal⁵⁷. În timp ce micile formații politice daco-gete din afara arcului carpatic sînt încet, încet anihilate de romani, statul dac din sud-vestul Transilvaniei va mai da mult de lucru romanilor și va constitui sîmburele viitorului regat al lui Decebal.

După moartea lui Caesar imperiul roman este sfîșiat iarăși de războiul civil: dacii nu pierd ocazia de a interveni, oferindu-și serviciile lui Brutus și unuia sau altuia dintre triumviri.

Brutus se retrăsese la Athena pentru un timp; de aici el se pregătește de război și trimite mesageri în Macedonia ca să se asigure de trupele din acea provincie. Poate că de atunci încă intră în legătură cu regii daco-geti de la Dunăre, a căror bunăvoință și al căror ajutor militar îl cumpără cu mari sume de bani. Monedele de aur purtînd numele regelui dac Koson reprezintă o parte din subsidiile acordate acestui rege sau plata pentru serviciile soldaților procurați de el⁵⁸, Brutus folosindu-se pentru aceasta de tezaurul reginei Polemocrateia⁵⁹. Părerii mai noi îl identifică pe acest Koson cu Cotiso, cel citat de Suetonius: pe unele manuscrise ale lui Suetonius apare varianta Cosoni în loc de Cotisoni⁶⁰.

Încă pe la anul 35 î.e.n.⁶¹ Cotiso intră în raporturi cu Augustus; chiar dacă ceea ce va scrie Antonius⁶² mai tîrziu în legătură cu intențiile de înrudire între Augustus și Cotiso nu este decît o calomnie⁶³, ca atîtea altele îndreptate împotriva lui Augustus de adversarii săi, nu e mai puțin adevărat că numele lui Cotiso a fost pus în legătură cu cel al viitorului împărat din motive bine întemeiate: Cotiso fusese în relații cu Augustus și-l sprijinise.

În ajunul luptei de la Actium, Canidius îl sfătuiește pe Antonius să nu se hazardeze într-o luptă pe mare, ci să se retragă în Thracia și Macedonia, unde putea conta pe ajutorul regelui Dicomēs⁶⁴. Se pare că acest Dicomēs trebuie socotit⁶⁵ printre dacii care se oferiseră să-l ajute pe Augustus dar, fiind refuzați, trecuseră de partea lui Antonius. O parte din ei, luați prizonieri, vor lupta împotriva unor grupuri de suevi în

⁵⁷ C. Daicoviciu, *Noi contribuții la problema statului dac*, p. 56–58; id., *L'état et la culture des daces*, p. 136.

⁵⁸ V. Părvan, *Getica*, p. 84.

⁵⁹ Appian, *Răz. Civ.*, IV, 75: Polemocratiea, soția unuia din regii băștinași [din Thracia] asasinat de dușmani, temîndu-se pentru soarta fiului său, care era copil încă, se duse cu acesta la Brutus și i-l încredință. Totodată îi încredință și tezaurul soțului său.... În tezaurul ce-i fusese încredințat [Brutus] găsi o cantitate imensă de aur și argint din care bătu moneda.

⁶⁰ *PIR*, II, 1536; C. Daicoviciu, *Noi contribuții la problema statului dac*, p. 56, cu n. 1.

⁶¹ C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V/1, Wien-Leipzig, 1932, p. 60.

⁶² Suetonius, *Divus Augustus*, 63: M. Antonius scribit primum eum Antonio filio suo despondisse Iuliam, dein Cotisoni, Getarum regi, quo tempore sibi quoque in vicem filiam regis in matrimonium petisset.

⁶³ Em. Condurachi, *Raporturile dintre August și Cotiso*, în *Studii*, I, 1948, p. 230–232; de altă părere este R. Vulpe, *Les Gètes*... p. 315.

⁶⁴ Plutarh, *Antonius*, 63: Canidius îl sfătuiește pe Antonius să o lase pe Cleopatra să plece, iar el să se retragă în Thracia sau Macedonia și să dea lupta decisivă pe uscat, pentru că Dicomēs, regele getilor, îi promisese că-i va veni în ajutor cu o armată mare.

⁶⁵ Brandis, în *RE*, IV, col. 1961.

amfiteatrul de la Roma⁶⁶, cu ocazia triumfului lui Octavian în anul 29 î.e.n.

În anul 31 î.e.n., tot în preajma luptei de la Actium, la Roma circula zvonul că dacii, profitînd de faptul că Italia se afla cu totul lipsită de apărare — toate forțele militare fiind concentrate în Peninsula Balcanică în vederea luptei decisive între Octavian și Antonius — vor să năvălească în Italia. Alarma pare să fie întemeiată și îngrijorarea e mare în orașul etern⁶⁷. Poate tot la aceasta se referă și alte versuri ale lui Horațiu⁶⁸, mai degrabă decît la ajutorul dat de daci lui Antonius împotriva lui Octavian.

Amestecul daco-geților în Peninsula Balcanică și în treburile imperiului precum și primejdia pe care o reprezintă deveniseră îngrijorătoare. Încă din anul 35—34 î.e.n. Augustus se gîndise să realizeze intenția lui Caesar de a cucerii Dacia. Se pare că el își dăduse seama că centrul puterii dace rezidă în sud-vestul Transilvaniei și Banat — eventual o parte a Olteniei — deoarece își alege ca bază de operații orașul Siscia⁶⁹ pe Sava. Textul lui Appian pare a lăsa să se înțeleagă că Augustus urma să conducă personal operațiile în această zonă împotriva dacilor, în timp ce operațiile împotriva bastarnilor, aliați ai dacilor, urmau să fie conduse probabil de un subordonat al său: după ce Appian spune că pînă la Siscia Dunărea se numește Danubiu, iar de aici în jos Istru, precizează că vasele urmau să transporte provizii pentru Augustus pe Danubiu, deci într-o zonă de operații care nu se întindea mai departe decît Porțile de Fier⁷⁰ și care urma să intre sub comanda directă a lui Augustus. Pe de altă parte din text rezultă limpede că e vorba de un atac pe tot frontul dunărean, expediția fiind plănuită împotriva dacilor și bastarnilor. Poate la această permanentă asociere și a numelor celor două popoare — și, eventual, la asocierea lor cu sarmații prădalnici — se poate referi versul lui Vergilius (*Georgica*, II, 497): „coniurato descendens Daccus ab Histro“.

⁶⁶ Cassius Dio, LI, 22 : Grupuri de daci și de suevi luptară unii împotriva altora... ; acești daci trimiseseră înainte soli la Augustus dar neobținînd de la el ceea ce-l rugaseră, trecură de partea lui Antonius, fără să-i fie însă de mare folos din pricina dezbinărilor dintre ei ; apoi, unii dintre ei fiind prinși, fură puși să lupte împotriva suevilor. Brandis, *RE*, IV, col. 1961, înțelege prin aceste dezbinări luptele între stăpînitorii diferitelor părți în care se fragmentase statul lui Burebista.

⁶⁷ Horatius, *Satire*, II, 6, v. 50—53 :

Frīgīdus a rostris manat par compita rumor ;
Quicumque obviu est, me consulit : „o bone (nam te
Scire, deos quoniam propius contingis, oportet)
Numquid de Dacis audisti ?”

⁶⁸ Horatius, *Ode*, III, 6, v. 13—16 :

Paene occupatam seditionibus
Delevit urbem Dacus et Aethiops
Hic classe formidatus, ille
Missilibus melior sagittis.

⁶⁹ Strabo, IV, 207 : Orașul Siscia e foarte bine așezat pentru războiul împotriva dacilor ; id., VII, 313 : Segestike (Siscia) este un oraș din Pannonia, la confluența mai multor riuri navigabile, și o excelentă bază de atac în războiul împotriva dacilor. Appian, *Illyr.*, 22 : pe riul Sava se află un oraș foarte bine întărit, înconjurat de riuri și de un șanț foarte mare ; Augustus socotea să se folosească de oraș ca de o bază de aprovizionare în războiul împotriva dacilor și bastarnilor ce locuiesc dincolo de Istru, care aici se numește Danubiu, iar puțin mai în jos Istru ; Augustus dispunea pe Sava de vase care urmeau să-i transporte proviziile pe Danubiu.

⁷⁰ Strabo, VII, 304—305 ... partea de sus și de către izvoare a fluviului, pînă la cataracte, se numește Danubiu... iar partea de jos, pînă la Pont... se numește Istru.

Realizarea planului a trebuit să fie amînată. Poate la aceasta a contribuit slăbirea puterii dacilor ca urmare a disensiunilor amintite de Cassius Dio (vezi nota 66) și faptul că, Augustus fiind ocupat în altă parte, a stat mult la îndoială, așteptînd să-și consolideze poziția, înainte de a încredința altuia comanda unei expediții, care urma să aducă gloria de a fi supus pe daci⁷¹. Aceasta ar explica și proporțiile relativ reduse ale expediției lui M. Licinius Crassus, în anii 29—28 î.e.n., care pare să fie pornită mai degrabă spre a lichida invaziile în sudul Dunării decît spre a supune teritorii la nordul fluviului. Expediția lui M. Licinius Crassus, nepotul celui ucis de parți, pare a fi îndreptată mai mult împotriva bastarnilor din sudul Moldovei și a geților din Dobrogea, deși Cassius Dio spune textual⁷² că expediția este îndreptată împotriva dacilor și bastarnilor. Lucrul s-ar putea explica prin aceea că autorul antic nu face o deosebire esențială între daci și geți. Luptele încep în sudul Dunării, unde bastarnii atacaseră pe denteheții, neam thracic aliat al romanilor. În urmărirea bastarnilor Crassus înaintează spre nord, către Dunăre; el este ajutat aici de regele get Rholes⁷³, al cărui regat se află undeva în sudul Dobrogei⁷⁴. În schimbul ajutorului dat regele primește personal de la Augustus — pe care merge să-l întâlnească la Corinth, unde se afla în drum spre Italia⁷⁵, în anul 29 î.e.n. — titlul de prieten și aliat. Rholes devine astfel client al romanilor și este primul rege dac — după cît știm — care este menționat în această calitate de prieten și aliat, deci de client al romanilor.

În anul următor Rholes cere ajutorul lui Crassus împotriva regelui get Dapyx⁷⁶. Crassus împrăstie oastea lui Dapyx, îl asediază pe acesta în propria-i cetate, predată de un trădător care vorbea grecește. Menționarea unui get vorbind limba greacă este interesantă: ea dovedește cunoașterea unei limbi străine de către geți și atestă strînsele legături dintre aceștia și cetățile grecești de pe țărmul vestic al Mării Negre. Regele get se sinucide împreună cu fruntașii săi — tragic precedent pentru moartea lui Decebal — iar supușii săi, ascunși într-o peșteră cu turmele și averea lor, sînt zidiți acolo de Crassus și siliți să se predea. Generalul roman asediază

⁷¹ Groag, în *RE*, XIII, col. 275.

⁷² Cassius Dio, I, 23: M. Crassus, fiind trimis în Macedonia și Ellada, purtă război cu dacii și cu bastarnii.

⁷³ Cassius Dio, I, 24: [Bastarnii] fiind înconjurați, puseră stăpînire pe o fortificație puternică, iar Crassus îi asedie zădărnice timp de mai multe zile, apoi, venindu-i în ajutor Rholes, regele unor geți, Crassus îi luă prînși [pe bastarnii] iar Rholes mergînd la Caesar primi titlul de prieten și aliat al lui, pentru ajutorul dat.

⁷⁴ Părvan, *Getica*, p. 88.

⁷⁵ Groag, în *RE*, XIII, col. 277.

⁷⁶ Cassius Dio, I, 26: Rholes îi cere ajutor împotriva lui Dapyx, și el rege al unor geți, cu care era în război. Crassus îi veni în ajutor și împingînd călărima dușmanilor peste pedestrima lor semănă așa fel groaza în ei, încît nu mai trebui să lupte și ucise o multime de fugari, atît călăreți cît și pedestrași. După aceea îl asedie pe Dapyx care se refugiasc într-o cetățuie; în timpul asediului cineva îl salută în grecește de pe ziduri, intră în vorbă cu el și se înțelese să-i predea cetățuie. Fiind prînși astfel barbarii se repeziră [cu armele] unii la alții și Dapyx muri împreună cu mulți alții. Crassus prinzindu-l pe fratele lui Dapyx nu-i făcu nici un rău, ci-l lăsă liber. După aceea merse împotriva peșterii numită Keire. Această peșteră este așa de mare și bine întărită, încît se spune că și Titanii s-au refugiat acolo, după ce au fost biruiți de zei; iar localnicii, mulți la număr, puseră stăpînire pe ea și-și transportară acolo lucrurile de preț și turmele. Crassus, căutînd gurile peșterii, care erau cotate și greu de găsit, le zidi și le veni de hac aceluia prin infometare. Deoarece se bucura de succes, nu-i mai cruță nici pe ceilalți geți, deși nu avea nimic cu Dapyx, ci porni spre Genucla, cetatea cea mai puternică de pe teritoriul lui Zyraxes, deoarece auzise că acolo se aflau stîndardele lui C. Antonius, pe care i le luaseră bastarnii lîngă cetatea istrienilor. Atacîndu-i deodată și pe apă și pe uscat — cetatea era clădită pe fluviu — o cucerii nu în multă vreme, dar cu multă trudă, deși Zyraxes nu mai era acolo: deîndată ce auzise de înaintarea lui Crassus, plecase la scîți după ajutor, luîndu-și cu el și averile, dar nu mai apucă să se întoarcă [cu ajutoare]. Cassius Dio, I, 27: acestea fură isprăvile lui Crassus pe amîntul geților.

apoi Genucla, cetatea lui Zyraxes, unde se păstrau drapelele luate de la C. Antonius în anul 61 î.e.n. El cucerește cetatea din care Zyraxes apucase să plece, înainte de venirea lui, ca să ceară ajutor de la bastarnii din Moldova și sudul Basarabiei⁷⁷. Cu aceasta se încheie campania lui Crassus. Probabil tot în legătură cu expediția lui⁷⁸ trebuie pusă și înfrângerea regelui dac Cotiso: „s-a sfârșit cu oastea dacului Cotiso“ jubilează Horatius în binecunoscuta-i odă⁷⁹. Acest Cotiso este identic cu cel menționat de Florus⁸⁰. Dacă el este într-adevăr biruit de Crassus și nu mai târziu de altcineva — data odei lui Horatius este și acum discutată⁸¹ — se pare că aceasta nu l-a împiedecat să-și continue năvălirile pînă târziu, pe timpul lui Lentulus.

În anul 16 î.e.n.⁸² izbucnesc tulburări în Dalmația⁸³, preludiu al răscoalei din anul 14 î.e.n. și al cumplitului război pannonic din anii 13—11 î.e.n.; ele sînt în scurt timp potolite. E greu de precizat dacă dacii au avut sau nu un amestec în aceste tulburări, pentru că izvoarele antice nu spun nimic. Nu este exclus însă ca ei să fi profitat de situația tulbure și să fi năvălit în sudul Dunării.

Viitorul împărat Tiberius⁸⁴, în anul 15 î.e.n.⁸⁵, zdrobește un grup de appuli, daci din regiunea localității Apulon (Apulum), care se aventuraseră pînă în Dobrogea⁸⁶. Prezența acestor daci — al căror loc de baștină e sigur, datorită legăturii între numele Appuli-Apulum⁸⁷, la o distanță așa de mare de teritoriul lor de origină ne permite să credem că, atunci cînd izvoarele menționează acțiuni de represiune ale romanilor împotriva dacilor și a bastarnilor sau numai împotriva dacilor singuri, precum și năvăliri ale acestora din urmă, cei menționați sînt în adevăr daci din Transilvania și nu geți din cîmpia dunăreană.

În Pannonia veșnic neliniștită izbucnește în anul 13 î.e.n. „marele și cumplitul război pannonic“⁸⁸, răscoala care pune în cumpănă însăși stăpînirea romană în Pannonia. Represiunea e condusă de Agrippa și apoi de Tiberius care, după un șir de lupte înverșunate, înăbușe răscoala în anul 11 î.e.n. și extinde granițele provinciei Illyricum pînă la Dunăre⁸⁹.

⁷⁷ V. Pârvan, *Getica*, p. 90; C. Patsch, *op. cit.*, p. 79.

⁷⁸ *PIR*³, II, 1544.

⁷⁹ Horatius, *Ode*, III, 8, 18: Occidit Daci Cotisonis agmen!

⁸⁰ Florus, II, 28: Daci montibus inhaerent. Inde Cotisonis regis imperio, quotiens concretus gelu Danuvius iunxerat ripas, decurrere solebant et vicina populari.

⁸¹ Groag, în *RE*, XIII, col. 277.

⁸² Fr. Miltner, *Augustus' Kampf um die Donaugrenze*, în *Klio*, XXX, 1937, p. 209.

⁸³ Cassius Dio, LIV, 20: Pannonii împreună cu noricii năvăliră în Istria dar bătuti de Silius și de cei de sub comanda lui cerură îndată pace. Tulburările din Dalmația și Iberia fură în scurt timp potolite.

⁸⁴ C. Patsch, *op. cit.*, p. 108.

⁸⁵ C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 51.

⁸⁶ Baehrens, *Poetae Latini minores*, I, 118, v. 385—386:

Danuviusque rapax et Dacius orbe remoto
Appulus (huic hosti perbreve Pontus iter).

Vezi Premerstein, *Die Anfänge der Provinz Moesien*, în *JÖAI*, I, 1898, *Beibl.*, 159—160; id., *Ein Elogium des M. Vinicius cos. 19 v. Chr.*, în *JÖAI*, VII, 1904, p. 232—3; id., *Der Daker- und Germanensieger M. Vinicius und sein Enkel*, în *JÖAI*, XXVIII, 1933, p. 159—160 cu nota 53; însă E. Ritterling, *RE*, XII, col. 1229—30, consideră această campanie „höchst unwahrscheinlich“.

⁸⁷ I. I. Russu, *Dacius Apulus*, în *SCA*, IV, 1961, p. 86.

⁸⁸ Velleius Paterculus, II, 96, 2: bellum Pannonicum, quod incohatum ab Agrippa Marcoque Vinicio... magnum atroque et perquam vicinum imminabat Italiae, per Neronem gestum est.

⁸⁹ *Res gestae Divi Augusti*, 30: Pannoniorum gentes, quas ante me principem populi Romani exercitus nunquam adit, devictas per Tiberium Neronem, qui tum erat privignus et legatus meus, imperio populi Romani subieci protulique fines Illyrici ad ripas fluminis Danuvi.

Poate aceasta este o măsură de siguranță împotriva năvălirilor dace, dar ea se dovedește zadarnică: în anul 10 î.e.n.⁹⁰ dacii trec Dunărea⁹¹ iar dalmatii profită de ocazie ca să se răscoale iarăși. Tiberius este chemat tocmai din Gallia pentru conducerea operațiilor militare în Pannonia. Cassius Dio vorbește foarte pe scurt de aceste evenimente, dar pericolul trebuie să fi fost mare și să fi implicat serioase măsuri militare, dacă din această cauză se renunță la închiderea templului lui Ianus. Același lucru îl dovedește și trimiterea lui Tiberius tocmai din Gallia în Pannonia. Răspunsul la invazia dacilor este mult discutată expediție a lui Marcus Vinicius. Ea are loc între anii 10—9 î.e.n.⁹² și inaugurează o fază nouă în relațiile dintre daci și romani: începutul unor acțiuni sistematice de slăbire a puterii dacilor, acțiuni care trebuiau să ducă în cele din urmă la supunerea lor de către imperiu. Acest scop a fost în parte realizat: Strabo (VII, 305), făcând oarecum bilanțul expedițiilor militare împotriva dacilor pe timpul lui Augustus, vorbește de o scădere considerabilă a forței militare și — implicit — a importanței dacilor ca factor politic către sfârșitul domniei lui Augustus.

DIE BEZIEHUNGEN ZWISCHEN DAKERN UND RÖMERN BIS ZUM FELDZUG DES MARCUS VINICIUS

(Zusammenfassung)

Vorliegender Artikel behandelt — auf Grund von Texten — die Beziehungen zwischen den Dakern und dem Römerreich von ihrem Beginn an bis zum Feldzug des M. Vinicius (in den Jahren 10—9 v.d.Ztr). Diese Beziehungen, die gegen Ende des 2. Jh. v.d.Ztr. ihren Anfang nehmen, gestalten sich auf zweierlei Art: einerseits kommen Händler, angezogen von den Reichtümern des Landes, nach Dazien, andererseits unternehmen die Daker Raubzüge in das Gebiet südlich der Donau. Sowohl der Reichtum Daziens als auch die dakischen Einfälle erregen die Aufmerksamkeit der Führer des römischen Reiches, die sich nun ernstlich mit dem Gedanken der Eroberung Daziens oder wenigstens seiner Schwächung auf politischem und militärischem Gebiet beschäftigen. Caesar wünscht, diesen Plan zu verwirklichen, es kommt aber nicht dazu. Sein Nachfolger, Augustus, beginnt die ersten Kampfhandlungen grösseren Ausmasses zur Erreichung des gesetzten Ziels. Als ihre Folge kann man eine ernsthafte Schwächung der politischen und militärischen Macht der Daker gegen Ende der Herrschaft des Augustus feststellen.

⁹⁰ Gelzer, în *RE*, X, col. 483; C. Patsch, *op. cit.*, p. 101; Miltner, *op. cit.*, p. 212—213.

⁹¹ Cassius Dio, LIV, 36: Se decretă închiderea templului lui Ianus Geminus, care fusese redeschis, ca și când războaiele s-ar fi terminat, dar templul nu fu închis: dacii năvălind peste Istrul înghetă prădară Pannoniile iar dalmatii se ridică împotriva perceperii impozitelor. Pe aceștia îi supuse Tiberius, fiind trimis [împotriva lor] din Gallia, unde plecase împreună cu Augustus.

⁹² C. Patsch, *op. cit.*, p. 107 și J. Dobias, *The expedition of M. Vinicius cos. 19. B.C. beyond the Danube*, în *Economia*, I/1, 1939, p. 69, pledează pentru 10 î.e.n.; Fr. Miltner, *op. cit.*, p. 213—14, și A. Alföldi, *Zur Geschichte des Karpatenbeckens im I Jahrhundert v. Chr.*, Budapest, 1942, p. 38—39, pledează pentru 10—9 î.e.n.

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA CUCERIRII DACIEI

de ANDREI BODOR

Războaiele daco-romane dintre anii 101—106 e.n. au avut o importanță determinantă în istoria veche a patriei noastre. Izvoarele scrise referitoare la aceste războaie sînt puține la număr, ele limitîndu-se la un fragment mai lung al lui Dio Cassius, la cîteva propoziții ale medicului lui Traian, Criton, la o propoziție păstrată din lucrarea lui Traian însuși privind istoria războaielor, la cîteva inscripții, precum și la unele constatări generale ale autorilor antici de mai tîrziu¹. Istoricii din țară și din străinătate au acordat o atenție deosebită cauzelor acestor războaie, cău-tînd mai ales să înfățișeze desfășurarea lor și să se aprecieze consecințele lor.

Un imbold uriaș pentru cercetarea multilaterală a acestor războaie a fost furnizat de doi factori importanți: unul este creația de artă superioară a Romei antice, columna lui Traian, care înfățișează ca un film modern unele scene și evenimente din cele două campanii ale lui Traian, iar al doilea factor îl constituie acele discuții aprige, de multe ori duse pe o bază neștiințifică și subiectivă, care s-au iscat cu privire la soarta populației autohtone, cucerite de către romani.

Toate cercetările care au avut ca scop ca pe baza columnei lui Traian să stabilească cronologia precisă a războaielor sau să fixeze locul unde s-au desfășurat evenimentele prezentate, s-au dovedit sterile, printre altele din cauză că ele au pornit de la presupunerea după care capitala dacilor, Sarmizegetusa ar fi identică cu capitala Daciei romane din bazi-nul Hațegului. Valoarea ca izvor istoric a columnei a fost apreciată just de acad. C. Daicoviciu, care spune:

„Pe cît de valoroasă e această operă pentru istoria artei romane, pe atît de limitată este ca piesă documentară... O descifrare, prin urmare a mersului evenimentelor, o localizare în timp și spațiu a acțiunilor nu poate fi decît foarte aproximativă”².

Examinarea problemelor cronologice și topografice în legătură cu co-

¹ Dio Cassius, *Historia Romana*, LXVIII, 8—10, 10—14; Criton, *Gelica* in Carolus Müllerus, *Fragmenta Histori-corum Graecorum*, IV, 373—374. Fragmentul din opera lui Traian intitulată „Dacica” constă din următoarea pro-poziție: *Traianus in primo Dacicorum*: „Inde Berzobim, deinde Aizi(m) processimus”. Fragmentul s-a păstrat la Pri-scianus din Caesarea, un autor din prima jumătate a secolului VI e. n. Referitor la izvoarele războaielor daco-ro-mane mai vezi: *Istoria României*, I. Sub redacția lui C. Daicoviciu, E. Condurachi, I. Nestor și Gh. Ștefan, Buc. 1960, p. 301—303.

² Vezi: *Istoria României*, I, p. 303.

lumna lui Traian³ a pus pe plan secundar cercetarea acelei probleme importante care privește pierderile populației dacice în cursul celor două războaie.

În lucrarea de față vom încerca, pe baza datelor scrise și a izvoarelor arheologice, în lumina situației economice și sociale a imperiului roman din secolul al II-lea, să urmărim soarta prizonierilor daci, să tragem câteva concluzii asupra pierderilor suferite de daci și asupra numărului populației dacice ajunse sub dominația romană.

Cauzele și desfășurarea războaielor daco-romane nu intră în preocuparea noastră, ne mulțumim doar a ne referi la bogata bibliografie a acestei probleme⁴.

Dintre autorii antici, împăratul Iulian afirmă, într-o propoziție de caracter retoric, că Traian a nimicit populația geților τὸ Γερτῶν ἔθνος ἐξέτιλον⁵, afirmație lipsită de orice temei istoric. Cu toate acestea unii cercetători, bazându-se și pe această afirmație au exagerat caracterul sîngeros și nimicitor al războaielor daco-romane, susținînd că dacii au fost extirpați de către cuceritorii romani⁶. Chiar și acei istorici care au combătut această teorie neștiințifică cu argumente logice și convingătoare accentuează prea mult caracterul distrugător al războaielor.

Fără îndoială că cele două campanii ale romanilor au cauzat multe sacrificii dacilor, dar dacă comparăm pierderile acestora cu cele ale altor popoare cucerite, va trebui să se recunoască faptul că aceste războaie, în ciuda importanței lor deosebite, nu pot fi trecute între războaiele cele mai sîngeroase ale antichității.

Pentru a demonstra aceasta vom încerca să urmărim mai întîi pierderile dacilor în prizonieri de război și apoi soarta acestora.

Este îndeobște cunoscut că romanii în cursul celor două războaie au capturat un număr mare de prizonieri. Sînt unii cercetători care susțin chiar că romanii au pornit aceste războaie tocmai cu scopul de a obține forțe de muncă, sclavi pentru vîrfurile dominante ale imperiului⁷. Dio Cassius, izvorul principal al acestor războaie, vorbind despre prima campanie arată că „Lusius Quietus... atacă (pe daci) prin altă parte, făcînd un mare măcel și un mare număr de prizonieri”⁸. El mai povestește că romanii au capturat pe sora lui Decebal și mai mulți nobili daci⁹. Despre prizonierii daci ne vorbesc și statuile romane reprezentînd fie

³ Lucrările cele mai importante referitoare la columna lui Traian: W. Froehner, *La Colonne Trajane*, Paris, 1872; C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin, 1896, 1900 (2 volume de text, 2 de planșe); E. Petersen, *Trajan's dakische Kriege nach dem Säulenrelief erzählt*, I, II, Leipzig, 1899, 1903; K. Lehmann-Hartleben, *Die Trajanssäule*, Berlin-Leipzig, 1926 (1 volume de text și 1 de planșe); E. A. P. Dzur, *Die Trajanssäule* (după Pietro Santi Bartoli), Haag, 1941. Studii speciale: Stuart Jones, *The historical interpretation of the reliefs of Trajan's Column*, in *Papers of the British School at Rome*, vol. V; G. A. T. Davies, *Topography and the Trajan Column*, in *JRS*, vol. X, (1920), partea I; I. A. Richmond, *Trajan's army on the Trajan's Column*, in *Papers of the British School at Rome*, vol. XIII; A. Domaszewski, *Die Dakerkriege Trajans auf den Reliefs der Säule*, *Philologus*, 1906, p. 321-344; H. Daicovicu, *Osservazioni intorno alla Colonna Traiana*, *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 311-323.

⁴ C. Daicovicu, in *Istoria României*, I, p. 301-316; C. Daicovicu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucurest, 1945, p. 77-91; Carl Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan* (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/2, Wien, 1937, p. 52-134; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937; I. T. Kruglikova, *Dakia în epoha rimskoi okkupatii*, Moscva, 1955, p. 60-79.

⁵ Iulianus Imperator, *Caesares*, 327.

⁶ Alföldi András, *Dihok és rómaiak Erdélyben*, Századok, 1940, vol. LXXIV, 129-130 și alte opere.

⁷ D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p. 38.

⁸ Dio Cassius, LXVIII, 8.

⁹ Idem, LXVIII, 9.

oameni de rînd — *comati* —, fie nobili — *pileati* — daci,¹⁰ statui care inițial serveau ca ornamentații în forul lui Traian. Dacă însă cercetăm mai judicios columna lui Traian din acest punct de vedere, adică dacă examinăm cum sînt prezentați pe ea prizonierii de război, atunci credem că această cercetare ne va îndemna să ne ferim de orice exagerare în ce privește numărul lor. Columna lui Traian este o creație artistică realistă. Artiștii s-au străduit să reflecte realitatea, dar nu prin exactitatea prezentării unor detalii ale evenimentelor petrecute sau prin redarea fidelă a locului unde s-au desfășurat, ci mai de grabă făcînd să se simtă greutățile războiului, biruințele romane și pierderile dacilor. Scenele, cu tot efectul lor dramatizant, nu lasă impresia că adversarul învins ar fi fost „exterminat”. Numai pe o scenă găsim un grup mai mare de prizonieri,¹¹ în cele mai multe locuri însă ne întîmpină unul sau doi prizonieri tîrîți înaintea împăratului¹². Nu există scene care ar înfățișa prizonieri daci legați în lanțuri, ca acelea de pe baza columnei din Mainz¹³. Din acest punct de vedere este semnificativ faptul că dintre cele cca 680 de figuri dacice, reprezentate pe columnă, putem număra numai 26 prizonieri de război. Prin urmare credem că și acest fapt justifică corectarea făcută de J. Carcopino¹⁴ pe baza unei minuțioase analize paleografice. În textul lui Ioannes Lydus referindu-se la Criton, medicul lui Traian — care după cum se știe a scris istoria războaielor¹⁵:

¹⁰ E. Strong, *Roman Sculpture from Augustus to Constantine*, London, 1907, capitolele VI—VIII, p. 166—214 se ocupă cu columna lui Traian. Pe un basorelief de pe arcul de triumf al lui Constantin cel Mare apare Traian călare, urmat de un convoi format din captivi daci. Vezi și W. Amelung, *Die Skulpturen des vatikanischen Museums*, Berlin, 1903, vol. I, p. 15. Despre statuile romane reprezentînd prizonieri daci este valoroasă lucrarea de A. I. Voșcinina, intitulată „Golovi „varvarov” iz sobraniia Ermitaja”, publicată în „Trudi antichnogo otdela Muz. Ermitaja”, 1946, p. 199—218. Ocupîndu-se cu cele două statui din muzeul Ermitaj, autoarea trece în revistă statuile din diferite muzee europene înfățișînd prizonieri daci. Numărul lor, după Voșcinina, se ridică la 26 și anume:

Patru se află în muzeul Vaticanului: 1. Nr. 127 capul cu barbă al unui prizonier dac de 60 cm; capul este antic bustul nou, originea este necunoscută; 2. Nr. 9 capul unui dac; 3. Nr. 118 bustul unui dac tînr, găsit în portul lui Traian; 4. Nr. 356 statuia unui dac din marmură pavonazetto (marmură cu vine violete și trandafirii). Mărima 182 cm, capul 53 cm.

O statuie la muzeul din Lateran: 1. statuia unui dac similar cu cele de pe arcul lui Constantin cel Mare, de 225 cm înălțime, cf. Benndorf—Schöne, *Antike Bildwerke in Lateran*, p. 349 nr. 492; găsită în locul atelierelor sculpturale împăratești în anul 1892 — nu este terminată.

Două statui se află în gîptoteca Ny-Carlsberg: 1. Nr. 677 un dac fără căciulă, cu barba scurtă, de 42 cm, originea necunoscută; 2. Nr. 676 bustul unui dac tînr, dar numai capul este antic, a fost găsită în piața Iustinian, cu ocazia unor săpături.

Trei statui în Muzeul Național din Neapole: 1. un bust colosal cu Nr. 1069. Numai capul este antic. Mărima fi este egală cu Nr. 9 din Vatican. 2. 3. două statui de mărime naturală (cf. Cambridge Ancient History, vol. V. of plates p. 95).

O statuie în colecția Muzeului Torlonia, una în colecția Palatina, una în Stud. Monteverde (un cap de 24 cm lungime) una în Palazzo Giustiniani, una în Stud. Canova; una în Palazzo Colonna găsită în același loc ca și statuia din Muzeul Lateran, deci în diferite muzee și colecții din Italia 6.

Pe arcul lui Constantin cel Mare se află 8 statui reprezentînd prizonieri daci și anume cite 4 pe latura de nord și pe cea de sud. Ele au fost confecționate din marmura „pavonazetto” și restaurate încă în sec. al XVIII-lea din marmură albă. Una din ele a fost făcută cu totul nou de sculptorul Bracci (cf. Strong, *o. c.*, pl. CII, p. 328, 228).

În sfîrșit două sînt în Muzeul Ermitaj și anume nr. 247 și 248. Ele provin din Galleria Campana, aduse în anul 1861. În muzeul Ermitaj se află și un al treilea cap (nr. 240), însă acesta reprezintă mai de grabă un german și datează din a doua jumătate a secolului II și, cu toată probabilitatea, provine de pe un arc de triumf necunoscut al lui Marcus Aurelius.

După părerea autoarei toate aceste statui de prizonieri daci fac parte dintr-un grup de statui menit să ornameze ansamblul arhitectonic din Forul lui Traian. Ele au fost confecționate sub îndrumarea directă a lui Apollodor din Damasc, constructorul forului lui Traian.

În afară de statuile enumerate se mai găsesc cîteva statui de prizonieri daci și în alte muzee din Europa, ca de pildă la Bruxelles și la Berlin.

¹¹ Cichorius, XLIII. În legătură cu această scenă vezi lucrarea citată (nota nr. 3) a lui I. A. Richmond, p. 29—30.

¹² Vezi scenele: XI, XLIV, CXLVI, CXLVIII, CXLIX, CI, din Cichorius.

¹³ Germania Romana, ed 2, I, pl. IX, 3, după Richmond.

¹⁴ Jérôme Carcopino, *Les richesses des Daces et le redressement de l'Empire romain sous Trajan*, Dacia, I (1924), p. 28—34.

¹⁵ Ioannes Lydus, *De magistratibus*, II, 28.

„(Dacia) . . . țară pe care mai întâi a cucerit-o Traian, învingînd pe Decebal, regele geților, și aducînd la Roma, după cum spune Criton, care a luat parte la război: cinci milioane de libre de aur (—1,650,000 kg.) și de două ori pe atîtea de argint (—3,300,000 kg.), afară de cupe și de vase de un mare preț și turme și arme și mai mult de 50 de mii de bărbați războinici, cu arme cu tot“ . . .

J. Carcopino corectează datele lui Lydus după cum urmează: 500 de mii de libre de aur (—165.000 kg.), un milion de libre de argint (—330.000 kg.) și 50 de mii de prizonieri de război. Această corectare a fost în general acceptată de cercetători,¹⁶ în afară de cîțiva care se străduiesc să exagereze pierderile dacilor¹⁷. Academicianul C. Daicoviciu crede că și cifrele corectate de J. Carcopino reprezintă exagerat numărul prizonierilor¹⁸.

Deocamdată, acceptînd datele corectate ale lui Lydus, numărul prizonierilor capturați în cursul celor două campanii este deci 50.000. Natural această cifră cuprinde nu numai pe daci, ci și pe aliații lor căzuți în prizonierat roman. Ce proporție reprezintă această cifră față de întreaga populație dacică depinde desigur de numărul acestei populații, problemă asupra căreia vom reveni. Deocamdată vom urmări soarta și valoarea economică a prizonierilor capturați de către romani.

Pentru rezolvarea acestei probleme, deoarece nu avem date care să se refere direct la daci, vom cita cîteva informații privind alte populații din secolul I î.e.n. și I e.n., pentru ca în lumina acestora să putem trage cîteva concluzii cu privire la soarta prizonierilor daci.

Iulius Caesar descriînd lupta lui împotriva aduaticilor¹⁹ relatează că după ce le ocupase orașul întărit (*oppidum*) „*sectionem eius oppidi universam . . . vendidit*“, adică a vîndut pe locuitorii acestui oraș, aruncînd pe piața de sclavi 53.000 de prizonieri. În anul 56 î.e.n., voind să mărească autoritatea romanilor, Caesar a dispus executarea conducătorilor venetilor, iar ca ceilalți să fie vînduți — *reliquos sub corona vendidit*²⁰. După supunerea lui Vercingetorix în urma bătăliei de la Alesia din anul 52 î.e.n., Caesar a dăruit fiecărui soldat cîte un prizonier de război²¹.

Augustus în cursul campaniilor sale din apus, în orașul Eporedia din Italia de Nord, a vîndut pe salasi ca pradă de război. Între cei capturați au fost vînduți și 8000 de luptători cu condiția ca ei să nu fie eliberați timp de 20 de ani²². Această condiție a fost pusă pentru ca ei să nu se reîntoarcă în țara lor și să nu se răscoale din nou împotriva Romei²³.

Numărul exemplelor ar putea fi sporit, dar și din cele citate reiese clar că în cursul secolului I î.e.n. romanii sau vindeau pe loc prizonierii de război sau îi dăruiau soldaților pentru faptele lor eroice.

¹⁶ Ronald Syme, *The Imperial Finances under Domitian, Nerva and Trajan*, JRS, XX (1930), partea I, 55–70.

¹⁷ Alföldi, o. c., p. 146.

¹⁸ C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, p. 312–313: „chiar cu corectivul ingenios aplicat de J. Carcopino... aceste cifre rămîn evident exagerate“.

¹⁹ C. Iulius Caesar, *Commentarii de bello Gallico*, II, 33.

²⁰ Idem, o. c., III, 13.

²¹ Idem, o. c., VII, 89.

²² Strabon, IV, 6, 7.

²³ Dio Cassius, I, III, 25; Suetonius, *Augustus*, 21.

Se pare însă că în cursul secolului I al e.n. soarta prizonierilor de război s-a schimbat întrucîtva. Din acest punct de vedere credem că informațiile scriitorului Flavius Josephus, referitoare la prizonierii capturați în războiul iudaic din anii 66—71 e.n., au o importanță deosebită²⁴.

Conform relatărilor lui Flavius Josephus, după cucerirea Ierusalimului prizonierii au fost duși într-un loc deosebit și bine păziți. Comandan-tul suprem al armatelor romane, Titus, a încredințat pe un sclav, prieten al său, să judece pe fiecare prizonier după meritele sale. Cei aflați vinovați pentru izbucnirea răscoalei au fost condamnați la moarte, iar ceilalți au fost grupați după cum urmează:

Tinerii frumoși, cu statură înaltă, au fost aleși pentru cortegiul trium-fal de la Roma.

Cei peste 17 ani au fost trimiși fie în minele din Egipt, fie dăruiți pro-vinciilor $\phi\theta\alpha\rho\eta\sigma\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\upsilon\varsigma\ \acute{\epsilon}\nu\ \tau\omicron\iota\varsigma\ \theta\epsilon\acute{\alpha}\tau\rho\omicron\iota\varsigma\ \sigma\iota\delta\eta\rho\omega\ \kappa\alpha\iota\ \theta\eta\rho\iota\omicron\iota\varsigma$, adică să fie uciși în teatre de sabie și de animalele sălbatice. După Flavius Josephus ma-joritatea prizonierilor au avut această soartă.

Cei cari n-au împlinit încă 17 ani au fost vînduți.

Înainte de a face gruparea prizonierilor soldații romani au măcelărit pe cei bătrîni și pe cei slabi, nefolositori.

În cursul selectării au mai pierit încă 11.000 de persoane, pe de o parte din cauză că romanii n-au putut asigura aprovizionarea lor, pe de altă parte pentru că mulți dintre prizonieri au refuzat să mănînce²⁵.

Aceste informații ale lui Flavius Josephus sînt prețioase. Mai întîi, ele sînt furnizate de un autor care a participat personal la războiul iudaic și care, fiind evreu, a urmărit cu compătimire soarta prizonierilor, prin urmare informațiile sale sînt pe deplin autentice. Chiar și J. Beloch, care are o atitudine hipercriticistă față de izvoarele istorice antice, crede că aceste informații ale lui Flavius Josephus sînt demne de crezare²⁶. În al doilea rînd informațiile de mai sus exprimă atitudinea generală a cuce-ritorilor romani față de prizonieri în a doua jumătate a secolului I e.n., deci în preajma războaielor daco-romane. Dacă ținem seamă de faptul că între războiul iudaic și cel dacic a fost un interval de numai de 30 de ani, atunci nu este nici un motiv să ne îndoim că soarta prizonierilor daci nu a fost asemănătoare cu aceea a prizonierilor evrei.

Din analiza informațiilor furnizate de Flavius Josephus reiese un fapt care la prima vedere pare ciudat. Ne gîndim la risipirea cu ușurință a vieții prizonierilor, ceea ce este în contradicție cu teza după care aceste războaie au avut ca scop principal obținerea de sclavi. Reiese că, în ciuda așteptărilor, numai o parte neînsemnată a prizonierilor a fost aruncată pe piața de sclavi, anume minorii sub 17 ani.

Majoritatea prizonierilor a fost trimisă în arenele circurilor din Roma și din provincii, unde ei au pierit în lupta cu fiarele sau luptîndu-se între ei. Că această constatare reprezintă realitatea o dovedește același autor. Flavius Josephus ne mai relatează că după cucerirea Ierusalimului Titus

²⁴ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum*, VI, 9, 1—3.

²⁵ Idem, o. c., VI, 9, 2.

²⁶ Julius Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig, 1896, p. 244 și urm.; William L. Westermann, *The slave systems of Greek and Roman antiquity*, Philadelphia, 1955, p. 85, notele: 11, 12, 13, 14.

a stat mai mult timp în orașul Caesarea Philippi, unde s-au organizat mai multe jocuri. În cursul acestora — constată autorul — a pierit un mare număr de prizonieri, fiind aruncați înaintea animalelor sălbatice sau fiind siliți să se lupte între ei, în grupe, pînă la moarte²⁷.

De asemenea, sărbătorind ziua de naștere a fratelui său mai mic, Titus a organizat în Antiochia jocuri splendide în care „au pierit peste 2500 de prizonieri sau în lupte cu fiarele sau arși pe rug sau luptîndu-se între ei”²⁸.

Este evident că soarta prizonierilor daci nu putea să se deosebească mult de cele expuse. În lumina informațiilor citate și bazîndu-ne pe inscripțiile păstrate vom încerca să urmărim soarta acestor prizonieri.

Inscripțiile referitoare la sclavi și libertți de origină dacică au fost descoperite în Italia,²⁹ Pannonia,³⁰ Dalmația,³¹ Britannia,³² Gallia,³³ Mauretania³⁴ și pe teritoriul insulei Delos³⁵. Datarea inscripțiilor însă nu poate fi făcută cu siguranță, dar se poate constata cu certitudine că persoanele ce figurează în inscripții au ajuns în sclavie fie înaintea războaielor daco-romane, fie în cursul lor, fie după acestea, deci în secolele I—II e.n. Trebuie însă să constatăm de la început că proporțional este foarte mic numărul acelor inscripții care se referă la daci ajunși sclavi în cursul celor două campanii.

Din unele inscripții putem conchide că Traian urmînd exemplul lui Caesar, dar cu o mai modestă liberalitate a dăruit soldaților săi evidențiați în luptă, prizonieri de război. D. Tudor,³⁶ referindu-se la o constatare a lui C. Patsch,³⁷ susține că unii dintre comandanții lui Traian, ca de pildă L. Licinius Sura, s-au îmbogățit din prada de război, deoarece „optimus princeps”, în afară de alte donații, a dat comandanților săi și prizonieri de război. Sîntem de părere că această constatare cu caracter general poate fi dovedită printr-un exemplu concret. Ne gîndim la inscripția funerară din orașul Sitifis din Mauretania pusă unui anumit „Fortunatus”³⁸. Forma numelui trădează fără îndoială că avem de-a face cu un sclav, iar observația „*qui et Dacus*” dovedește origina dacică a sclavului. Putem presupune pe bună dreptate că acest prizonier dac, numit Fortunatus, a ajuns pe țărmul nord-vestic al Africii împreună cu soldații mauri ai renumitului comandant Lusius Quietus. Numărul relativ mare al inscripțiilor din Pannonia referitoare la sclavi sau libertți de origină dacică,³⁹ ar putea indica faptul că unii dintre ei au ajuns ca donații

²⁷ Flavius Josephus, *o. c.*, VII, 2, 1.

²⁸ Idem, *o. c.*, VII, 3, 1.

²⁹ CIL, VI, 3227; CIL, VI, 200; CIL, VI, 7407; CIL, X, 4063 (= 3689); CIL, X, 4030 (= 3672); CIL, XIV, 3564 = ILS, 3821; CIL, V, 3647; CIL, X, 1316 și fragmentele de amfore.

³⁰ CIL, III, 14355¹⁶ (AE, 1895, p. 324); vezi și A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*. Editio II emendatio, Budapesta, 1940, nr. 75; CIL, III, 4150⁹; CIL, III, 14264 = (10949); CIL, III, 13379 = p. 2328²¹. În AnnEp 1929, nr. 217: Peregrinus Q(uinti) Asi(ni) ser(vus) sutor cali(garius) natione Dacus ann. XX h.s.e.; cf. Dobó, nr. 60; Ion I. Russu, *Onomasticon Daciae*, AISIC, IV, (1941—1943), p. 216—228.

³¹ CIL, III, 14644 = ILS, 5111, Dobó, *o. c.*, nr. 59; CIL, III, 9424 = (13058).

³² Cf. Ephemer. Epigr., VII, 840: *Mellus nation(c) Gela*; AISIC IV, p. 219 (Moesia).

³³ CIL, XIII, 10010⁷³⁴, 10010⁷³⁷, 10010⁷³⁸, 10010⁷⁴¹. Pentru Hispania vezi CIL, XV, 4308.

³⁴ CIL, VIII, 8562.

³⁵ CIL, III, 7309³⁹.

³⁶ D. Tudor, *o. c.*, p. 46.

³⁷ Carl Patsch, *o. c.*, p. 136.

³⁸ CIL, VIII, 8562.⁴

³⁹ CIL, III, 14355¹⁶, CIL, III, 4150⁹, 4264 (= 10949); AnnEp, 1929, nr. 217; CIL, III, 13379 = p. 2328²¹, vezi nota 30.

în această provincie, știut fiind că toate legiunile din Pannonia au participat la războaiele lui Traian cu dacii.

Există unele indicațiuni din care am putea deduce că prizonieri daci au ajuns pînă în Hispania și Gallia. Pe un fragment de amforă de la Monte Testaccio după numele sclavului la genitiv: DACI figurează orașul Corduba,⁴⁰ ceea ce arată că avem de a face cu un atelier de olărie din acest oraș, în care au lucrat și sclavi daci. Fragmentul de amforă este datat în anul 154 e.n. Acest fapt ne îndreptățește să presupunem nu un prizonier al lui Traian, ci mai de grabă un descendent al acestuia, sau un dac capturat mai tîrziu.

Fragmente cu inscripții, ca DACVS, DACCIVS, DAGVS sau DECEBALVS au fost găsite și în Gallia pe așa numitele vase galice — *vascula Gallica* — care deasemenea pledează pentru prizonieri daci sau descendenți de ai lor.⁴¹

Mulți dintre sclavi, mai ales cei mai tari și cei de origine nobilă, ca și în cazul iudeilor, au fost trimiși la Roma să facă parte din cortegiul triumfal al învingătorilor. De la Flavius Josephus aflăm că acest cortegiu se îndrepta spre templul lui Jupiter Capitolinus. De obicei ajungînd la acest templu, cortegiul se oprea pînă cînd „un curier anunța moartea comandantului inamic“. Acest comandant era și el tîrît în cortegiul triumfal, împreună cu ceilalți prizonieri, „apoi i se lega de gît o funie și era dus pe o înălțime înaintea forului și executat ca un răufăcător.“⁴²

De la Dio Cassius știm că și capul lui Decebal a fost dus la Roma.⁴³ Acest fapt este întărit și de un calendar din Ostia, în care găsim însemnat că încă în anul 106 capul lui Decebal a fost aruncat de pe scările Gemoniei,⁴⁴ anunțînd astfel victoria armatelor romane. Este știut că Traian a stat un timp oarecare în Dacia și după încheierea războiului și că triumful a fost sărbătorit numai în anul 107. Este probabil, deoarece Decebal murise deja, că atunci un alt conducător al dacilor a fost executat în for, potrivit „obiceiului străvechi“⁴⁵ relatat de Flavius Josephus.

După marșul triumfal au avut loc serbări care, după cum spune Dio Cassius,⁴⁶ au durat 123 de zile și „fură ucise mii și mii de fiare și de vite și se luptară 10.000 de gladiatori“. Fără îndoială majoritatea acestor gladiatori au provenit din rîndurile prizonierilor daci.

Avem unele inscripții care, după toată probabilitatea, arată că serbări asemănătoare au fost ținute și în provincii. Se pare că la Forum Claudii Ceutorum Axima (Aime-en-Tarantaise de astăzi) a fost ridicat cu această ocazie un monument. Mommsen spune că ridicarea acestuia s-a făcut în anul 107 de către cetățenii orașului în cinstea lui Traian, pentru biruințele sale asupra Dacilor — „*devictis Dacis*“.⁴⁷

⁴⁰ CIL, XV, 4308.

⁴¹ CIL, XIII, 10010⁷³⁸, 10010⁷³⁷, 10010⁷³⁸, 10010⁷⁴¹, cf. Dobó, o. c., nr. 69/a

⁴² Flavius Josephus, o. c., VII, 5, (6): βρόχῳ δὲ περιβληθείς εἰς τὸν ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς εἰσέρχεται τὸ πόν... νόμος δ' ἐστὶ Πρωμαίους ἐκεῖ κτείνειν τοὺς ἐπὶ κακουργίᾳ θάνατον κατενωσμένους.

⁴³ Dio Cassius, LXVIII, 14, 3.

⁴⁴ *Istoria României*, I, p. 314; A. Degrași, *Inscr. Italiae*, XIII, fasc. I, fr. XX, p. 177, 198–199 și 226–227.

⁴⁵ Flavius Josephus, o. c., VII, 5, 6: παλαιὸν πάτριον.

⁴⁶ Dio Cassius, LXVIII, 15.

⁴⁷ CIL, XII, 105 și ILS, 289; vezi și CIL, XII, 106, Dobó, o. c., nr. 195.

Tot în anul 107, din aceeași cauză, adică în cinstea biruinței asupra lui Decebal — τὸν Δεξιβαλλον ἔλαβε,⁴⁸ a fost ridicat un monument în Cyrene. Dezvelirea unui astfel de monument s-a desfășurat în cadrul unor serbări. Credem că nu greșim dacă presupunem că la aceste serbări prizonierii daci trimiși de către Traian constituiau pentru public atracțiunea principală.

Se pune problema: oare și în cazul Daciei o parte a prizonierilor a fost valorificată pe piața de sclavi, așa după cum s-a întâmplat în Iudeea?

Este bine cunoscută explicația dată inscripției „ex manubiis” din forul lui Traian de către scriitorul antic Aulus Gellius. Din ea reiese că cheltuielile construirii forului au fost acoperite din sumele obținute din vânzarea prăzii de război — *ex praeda vendita*.⁴⁹

Lydus, referindu-se la Criton, vorbește despre patru feluri de prăzi de război și anume: vase de aur și de argint, animale și arme (ἀγέλων τε καὶ θπλων) și prizonieri (ἀνδρῶν μαχιμωτάτων)⁵⁰.

Această pradă bogată a fost valorificată probabil pe piețele mari din Aquileia și din Roma, iar o parte a prizonierilor a putut fi vîndută comercianților de sclavi care de obicei însoțeau campaniile militare.

Urmele prizonierilor vîduți ca sclavi trebuie să le căutăm mai ales în inscripțiile din Pannonia, Dalmația și îndeosebi în cele din Italia.

În Pannonia au fost descoperite cinci inscripții cu sclavi sau libeți de origine dacică. Datarea lor este însă cu totul nesigură, iar deoarece pe teritoriul Pannoniei și în „barbaricum” din vecinătate exista o populație dacică și în perioada imperiului timpuriu,⁵¹ originea acestor sclavi este foarte discutabilă.

Pe o inscripție ieșită la iveală pe teritoriul Scarbantiei de odinioară aflăm o anumită Sassa, soția unui libert de origine dalmatină cu această remarcă „*coniunx et conliberta natione Daca*”.⁵² Mócsy datează inscripția la sfîrșitul secolului I e.n., deci înaintea războaielor lui Traian cu Decebal.⁵³ Din Carnuntum cunoaștem pe sclavul Quintus Asinius despre care inscripția constată: „*servus sutor caligarius, natione Dacus*”,⁵⁴ deci el a fost un meșter de încălțăminte militară (*caligarius*) și probabil lucra în atelierul stăpînului său împreună cu ceilalți tovarăși de sclavie.

Din Aquincum cunoaștem pe libertul lui Ressatus cu numele Scorilo, un nume pur dacic, și cu observația „*domo Dacus*”.⁵⁵

În Savaria pe o inscripție datată în 181 e.n. găsim o listă de nume, între care și numele lui Iulius Decibalus. Se pare că acest dac era un libert ajuns în această situație socială într-o epocă mai tîrzie.⁵⁶

⁴⁸ AnnÉp, 1929, nr. 8, Dobó, o.c., nr. 197.

⁴⁹ Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XIV, 25.

⁵⁰ Lydus, o. c., II, 28.

⁵¹ A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapesta, 1959, p. 254 (186–53).

⁵² CIL, III, 14355¹¹; AE, 1899, p. 324, Dobó, nr. 75.

⁵³ Mócsy, o.c., p. 225.

⁵⁴ AnnÉp, 1929, nr. 217, Dobó o. c., nr. 60.

⁵⁵ CIL, III, 13379 = p.2328¹¹.

⁵⁶ CIL, III, 4150⁹.

În localitatea Széplak din Ungaria găsim o inscripție cu un nume Teuriscus. Judecînd după numele lui el era un sclav originar din părțile nord-vestice ale Daciei.⁵⁷ Se poate presupune că este unul dintre prizonierii lui Traian.

În inscripțiile din Dalmația figurează mai multe nume de persoane dacice, dar numai două dintre ele pot fi socotite ca aparținînd sclavilor.

O inscripție aflată în apropierea orașului de odinioară Epetium a fost dedicată unui „*Amabilis secutor natione Dacus*“, despre care se constată că a pierit în cea de a 13-a luptă a lui, dar nu de mîna unui om, ci fiind răpus de soartă: „*fato deceptus non ab homine*“.⁵⁸ Cuvîntul „securator“ arată că avem de a face cu un gladiator. Ținem să notăm că acestui gladiator dac de mare popularitate, pe lîngă inscripție, i s-a descoperit și urna cu toate osemintele.

Din orașul Salonae, situat în Dalmația, cunoaștem pe Ulpius Dacio, căruia soția, Aurelia Victorina, i-a ridicat un monument funerar.⁵⁹ Gentiliciul „Ulpius“ pledează pentru ipoteza că acest sclav a fost eliberat încă în timpul lui Traian.

În Italia au fost descoperite mai multe inscripții cu nume de sclavi sau liberi de origine dacică. La Capua pe un monument funerar deteriorat citim numele lui C. Aulus C. C. libertus Dacus.⁶⁰ Pe monument la dreapta și stînga cuvintelor „*filiola vivit*“ este înfățișată cîte o femeie iar sub aceste cuvinte o fetiță al cărei cap este atins de femeia de alături. Prin urmare decedatul a avut și familie, deci el a fost mai de grabă un descendent al prizonierilor daci.

Tot la Capua într-o altă inscripție figurează A. Carvilius A. libertus Teuriscus.⁶¹ Teuriscii au fost așezați în regiunea nord-vestică a Daciei de către Burebista,⁶² iar libertul Carvilius a putut ajunge în Italia în cursul războaielor. Pe monument este reprezentat un bărbat cu simbolurile arhitecturii.

La Nola găsim pe liberta Nonia Dacia,⁶³ iar la Verona o Iulia Dacia,⁶⁴ a cărei stare socială nu o cunoaștem. În orice caz aceste inscripții pot fi socotite ca dovezi convingătoare că cuceritorii romani au capturat nu numai bărbați, ci și femei.

În orașul Tibur, P. Aquilius libertus Dacus împreună cu un tovarăș al său a ridicat un altar unei zeități rare, Mens Bona Salus.⁶⁵ Cînd a ridicat altarul el era *magister quinquennalis*, dar data cînd a ajuns el în Italia nu se poate preciza. Judecînd după funcția ce o deține, ne putem gîndi la a doua jumătate a secolului II e.n.

Un număr mare de inscripții cu nume de sclavi sau liberi daci a fost descoperit la Roma. Unele dintre ele pot fi date și astfel orientarea noastră este mai sigură.

⁵⁷ CIL., III, 4264 (=10949).

⁵⁸ CIL., III, 14644; ILS, 5111, Dobó, o. c., nr. 59.

⁵⁹ CIL., III, 9424 (=13058).

⁶⁰ CIL., X, 4030 (= 3672); I. I. Russu, o. c., p. 219, Dobó, o. c., 64 nr. 8.

⁶¹ CIL., X, 4063 (= 3689), Dobó o. c., nr. 78.

⁶² Ptolemaios, III, 8, 3; Strabo, VII, 5, 2 (313).

⁶³ CIL., X, 1316; Dobó, o. c., nr. 73.

⁶⁴ CIL., V, 3647, Dobó, o. c., nr. 74.

⁶⁵ CIL., XIV, 3564; ILS, 3821, Dobó, o. c., nr. 54.

M. Bang crede că primul sclav dac ajuns la Roma a fost un *Dacus insularius*,⁶⁶ care după părerea lui a fost capturat în cursul campaniilor lui Augustus împotriva dacilor și cu timpul a devenit administratorul unei case mari de închiriat (*insularius*). Constatarea lui Bang se bazează pe o simplă presupunere, deoarece nu avem nici o indicație certă în ce privește data inscripției.

Știm însă că L. Avilius Dacus era deja la Roma sub domnia lui Vespasian, întrucât numele lui figurează pe un pedestal de marmură ridicat în ziua de 17 noiembrie anul 70 e.n. în cinstea lui Vespasian⁶⁷. După nume el era un libert. Mateescu observă că acest dac a fost sclavul cunoscutei familii Avilia.⁶⁸

Dintre sclavii și libertii de origine dacică de la Roma, Aurelius Primus libertus, *natione Dacus*, aparține unei perioade târzii⁶⁹. Judecând după nume, monumentul lui funerar a fost ridicat pe la sfârșitul secolului al II-lea sau la începutul secolului al III-lea.

Pentru studierea sclavilor și libertilor de origine dacică din Italia și din Roma au o importanță deosebită fragmentele de amfore cu inscripții descoperite pe Monte Testaccio din Roma.

Cel mai timpuriu dintre aceste fragmente se datează în anul 145⁷⁰, iar cel mai târziu în anul 161⁷¹, două se datează în 154⁷², iar unul în 160⁷³. Pe ele găsim nume de sclavi „Dacus”. la genitiv „Daci”, câteodată urmat de numele orașului în care amfora a fost fabricată și de numele consulilor, precizând anul de confecționare. Pe un fragment între Dacus și numele consulilor găsim aceste două cuvinte: CORDVBA și HERMES⁷⁴, iar pe un altul între cifra care indică capacitatea vasului și numele consulilor se află cuvântul CAMPANVS⁷⁵. Pe cel din anul 161 DACVS este întrebuințat ca atribut (epitet) al numelui MARCVS. Tot din Italia se cunoaște un fragment de amforă, fără precizarea locului de descoperire, pe care figurează numele Cl. Dacus⁷⁶.

În legătură cu aceste fragmente de amforă se pun două probleme. Care era starea socială a persoanelor al căror nume figurează pe amforă, și ce relații există între aceste persoane și prizonierii daci ai lui Traian?

Întrebuințarea sclavilor în ateliere de olărie este o problemă mult discutată. Este îndeobște cunoscut faptul că atelierele romane de olărie se împărțeau în două mari categorii. În categoria întâia intră acele ateliere care produceau unele articole mai groșiere, iar în cea de a doua se încadrează atelierele care fabricau piese fine ca *terra sigillata*.

Dintre acestea au fost bine studiate acelea care produceau *terra sigillata* în Arretium, dintre anii 25 î.e.n. și 23 e.n.⁷⁷ Cercetînd forțele de

⁶⁶ CIL, VI, 7407; vezi M. Bang, *Die Herkunft der roemischen Sklaven*, Mitteilungen des kaiserlich deutschen Archaeologischen Instituts. Roemische Abteilung, vol. XXV (1910), p. 223–251, p. 230 și 234.

⁶⁷ CIL, VI, 200, a tergo, col. III, v. 7.

⁶⁸ G. G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma*, ED, I (1923), p. 84.

⁶⁹ CIL, VI, 3227.

⁷⁰ CIL, XV, 4144.

⁷¹ CIL, XV, 3994.

⁷² CIL, XV, 4307 și 4308.

⁷³ CIL, XV, 4340.

⁷⁴ CIL, XV, 4308.

⁷⁵ CIL, XV, 4307.

⁷⁶ CIL, XI, 6695¹⁰⁵, Dobó, o. c., nr. 68.

⁷⁷ A. Oxé, *Arretinische Reliefgefäße vom Rhein*, Frankfurt am Main, J. Baer, 1933.

muncă folosite în atelierele din Arretium, Gummerus a stabilit unele date statistice referitoare la proporția dintre munca liberă și cea a sclavilor⁷⁸, încercînd să micșoreze importanța muncii sclavilor. Cercetările mai recente însă au dovedit că în astfel de ateliere, de obicei, lucrau sclavi renumiți pentru arta lor superioară. Numele sau semnul lor ei l-au imprimat și pe produse⁷⁹. Acest fapt — după cum constată și Westermann — arată aprecierea de care se bucurau⁸⁰.

Chiar dacă în aceste ateliere au fost angajați și oameni liberi, care apar pe amfore sau pe alte vase cu un singur nume, ca și sclavii, totuși astăzi este unanim acceptată părerea că în secolul I și II e.n. majoritatea absolută a forțelor de muncă din olărit o constituiau sclavii⁸¹, mai ales în Italia. „În atelierele de olărie — spune Westermann — relația sclavului cu propria lui muncă era mai importantă din punct de vedere economic și social decît supunerea lui față de proprietarul de ateliere”⁸², cu alte cuvinte, dacă atelierul era vîndut unui alt proprietar, sclavii continuau să lucreze în același loc de muncă. În aceste împrejurări este de înțeles că sclavii continuau să lucreze în atelierele respective și după eventuala lor eliberare, iar copiii continuau meseria părinților.

Pe baza celor expuse putem conchide că în atelierele din Italia (și din Hispania), în care în anii 145, 154, 160 și 161 găsim sclavi sau liberi de origine dacică, aceștia sau ascendenții și descendenții lor lucrau și înainte și după datele menționate. Unii dintre ei, mai ales cei din anul 145, ar fi putut să provină chiar din rîndul prizonierilor lui Traian, deoarece nu trebuie să uităm că numai cei sub 17 ani au fost aruncați pe piața de sclavi.

Din studierea inscripțiilor reiese că un mare număr de sclavi daci au fost angajați la olărit. În afară de fragmentele de la Monte Testaccio, numele sclavilor de origine dacică apar și pe alte vase. Astfel pe un fragment de *terra sigillata* găsim un Decibalus⁸³, care fără îndoială a fost un sclav dac. Pe un alt fragment de amforă citim numele lui Cl. Dacus⁸⁴. Am amintit deja fragmente din Gallia care poartă inscripția⁸⁵ DACVS FEC (DACCVS FE) DACCVS F (DACCVS) DACCV(S) DACCIVS F și DACCV F.⁸⁶ Tot în Gallia s-a descoperit un fragment cu inscripția deteriorată care cu toată probabilitatea conține cuvîntul DACVS⁸⁷. Pe un alt fragment în locul lui c se scrie g, deci DA DAGVS, DAGG, DAGA sub care după părerea noastră se ascunde un sclav dac⁸⁸. Numele DACVS îl întîlnim și pe un gît de amforă găsit în insula Delos,⁸⁹ și pe un fragment de amforă tarantină din Peripato⁹⁰.

⁷⁸ Gummerus, *Industrie und Handel bei den Römern*, RE., IX, 2, 1439—1535; R. H. Barrow, *Slavery in the Roman Empire*, New York, 1928, p. 127.

⁷⁹ Westermann, *o. c.*, p. 92.

⁸⁰ Idem, *ibidem*.

⁸¹ Idem, *o. c.*, p. 93—94, cu bibliografie.

⁸² Idem, *o. c.*, p. 92.

⁸³ CIL, XV, 2797.

⁸⁴ CIL, XI, 6695¹⁰⁶, Dobó, *o. c.*, nr. 68.

⁸⁵ CIL, XIII, 10010⁷³⁷.

⁸⁶ CIL, XIII, 10010⁷³¹.

⁸⁷ CIL, XIII, 10010⁷³⁸.

⁸⁸ CIL, XIII, 10010⁷⁴⁹.

⁸⁹ CIL, III, 7309³⁹, Dobó, *o. c.*, nr. 67.

⁹⁰ Ephem. Epigr., VIII, 242²⁹; Dobó, *o. c.*, nr. 66.

Aceste inscripții de pe vasele romane pe de o parte întăresc constatările cercetărilor arheologice că dacii au fost meșteri recunoscuți în olărie, pe de altă parte arată că sclavii daci au fost angajați cu precădere în ateliere de olărie.

Am trecut deci în revistă toate inscripțiile cu sclavi sau liberi daci. Din examinarea lor putem trage unele concluzii.

Constatările unor cercetători burghezi, cum sînt M. Bang și Barrow⁹¹, par a fi cu totul greșite. Ei susțineau, îndeosebi Barrow, că numărul sclavilor daci este foarte mic (citează numai doi), apoi, că aceștia au ajuns în sclavie înaintea războaielor lui Traian cu Decebal. Bang s-a străduit să susțină teza despre extirparea poporului dac.

Dar nici teza cealaltă nu poate fi menținută, că majoritatea absolută a sclavilor și libeților daci au provenit din rîndul prizonierilor de război. Este relativ foarte restrîns numărul acelor inscripții în care sînt atestați cu certitudine prizonieri daci. După mărturia inscripțiilor existența sclavilor și libeților daci poate fi constatată în tot cursul secolului I și II e.n., deci și înainte și după războaiele dacice.

În sfîrșit este semnificativă concluzia privind ocupația sclavilor și libeților daci. Majoritatea lor au lucrat în ateliere de olărie, unul dintre ei a fost meșter de încălțăminte militară (sutor *caligarius*), unul cu toată probabilitatea arhitect, iar unul gladiator. Mai există cîteva persoane a căror ocupație nu poate fi stabilită.

În legătură cu ocupația sclavilor daci trebuie să examinăm încă o problemă. Găsim unele afirmații generale, făcute chiar și în lucrări de specialitate⁹², că mulți dintre prizonierii daci au fost angajați în agricultură. Nu s-a descoperit însă — cel puțin pînă în prezent — nici o inscripție pe care s-ar putea baza aceste constatări de caracter general. Credem că acest fapt nu se datorește unei simple întîmplări, ci el oglindește situația schimbată din agricultura romană. Procesul de înlocuire a sclavilor cu coloni, care a început încă din secolul I î.e.n., s-a răspîndit cu o viteză considerabilă, iar la începutul secolului al II-lea e.n. colonatul a devenit o formă economică și socială dominantă în agricultură. Nu putem intra aici în detalii, totuși vom încerca să justificăm afirmația noastră prin cîteva date.

Columella, autorul unui tratat de agricultură din timpul lui Nero, socotește angajarea sclavilor o greșală și ca ceva neadmisibil.

„Sclavii aduc cîmpurilor cel mai mare rău — afirmă Columella. Ei împrumută boii pentru bani străinilor; pasc boii și celelalte vite destul de prost. Ară rău pămîntul. Ei susțin că s-a pus în pămînt mult mai multă sămînță decît s-a făcut în realitate; nu se îngrijesc ca sămînța aruncată în pămînt să încolțească bine, iar cînd descarcă recolta pe arii o micșorează în timpul treieratului, fie tăinuind o parte, fie lucrînd-o prost, căci fură și ei și nici de alții n-o păzesc”⁹³.

⁹¹ Barrow, *o. c.*, p. 16: „the individual references to Dacians ... are so few as to be negligible”.

⁹² D. Tudor, *o. c.* p. 53.

⁹³ Columella, *Res rustica*, I, 7, 6—7.

Mașkin este de părere că acest pasaj oglindește o formă caracteristică a rezistenței pasive a sclavilor⁹⁴.

Într-un alt loc, combătînd acele teze care explicau declinul din agricultură prin schimbări de climă, Columella susține:

„Eu cred că fenomenele despre care vorbim nu au fost de loc provocate de neajunsurile climei, ci mai curînd de propriile noastre defecte. De fapt noi am dat pămîntul spre a fi lucrat de cei mai proști sclavi, adică l-am pedepsit dîndu-l pe mîna călăilor, pe cîtă vreme cei mai buni dintre înaintașii noștri se ocupau ei înșiși de el, cu cea mai mare sîr-guință.”⁹⁵

Aceste citate, chiar fără o interpretare mai amplă, evidențiază faptul că forța de muncă a sclavilor în agricultură „și-a trăit traiul”.

Pentru situația agriculturii din perioada războaielor daco-romane sînt și mai importante scrisorile lui Plinius cel Tînăr, deoarece acestea oglin-desc și mai bine formele de cultivare de pe latifundii. Se știe că Plinius însuși a fost un latifundiar, avînd mai multe moșii și mai multe case în provincie, pe care ni le prezintă în scrisorile sale într-o formă artistică. De la mama sa a moștenit un latifundiu situat lîngă lacul Como, pe un altul, situat lîngă Tifernum Tiberinum din Etruria, l-a cumpărat, dar și-a construit un palat strălucitor și pe țărmul Lațiului, la Laurentum⁹⁶. Pă-mînturile sale le-a împărțit în parcele și le-a arendat colonilor. Numai la Tifernum era cultivată cu sclavi o parte a domeniului, dar în scrisorile sale el se plînge mereu de greutățile cauzate de aceștia⁹⁷. De altfel Plinius cel Tînăr sfătuește cu pasiune pe prietenii săi să-i elibereze pe sclavii lor⁹⁸, așa precum el este între primii care au încercat să schimbe arenda în bani cu arenda în natură⁹⁹. În concluzie: și scrisorile lui Plinius arată procesul de întărire a colonatului, deci procesul de înlocuire a sclavilor cu coloni în agricultură.

Credem că această situație economică și socială ne dă un răspuns și la întrebarea de ce nu găsim sclavi de origine dacică în agricultură. Dar această situație aruncă lumină și asupra unui alt fapt, și anume de ce au fost vînduți numai prizonierii sub 17 ani. Sclavii în această perioadă erau cumpărați mai mult pentru diferitele ateliere. Pregătirea profesio-nală se putea asigura mai ușor pentru tineri.

Cu privire la această întrebare găsim unele indicații și la Martial. Într-o epigramă el spune că prietenul său poate să primească în locul unui sclav cumpărat de un comerciant din Mytilene unul de la Istru, care va fi „capabil să pască oile tiburtine” — „*Tiburtinas pascere possit oves*”¹⁰⁰. Epigrama se află în cartea a VII-a, care a fost editată încă înain-tea morții lui Domitian¹⁰¹. Marcellinus, despre care este vorba, a partici-pat și la războaiele cu dacii sub Domitian, fapt pe care îl aflăm tocmai

⁹⁴ N. Mașchin, *Istoria Romei antice*, București, 1951, p. 314.

⁹⁵ Columella, o. c., I, praef. 3.

⁹⁶ Bernard W. Henderson, *Five Roman Emperors*, Cambridge, 1927, p. 236 și urm.

⁹⁷ Plinius Minor, *Epistulae*, VII, 32.

⁹⁸ Idem, o. c., VII, 32.

⁹⁹ Idem, o. c., III, 17.

¹⁰⁰ Martialis, *Epigrammaton libri*, VII, 80: *At tibi captivo famulus mittetur ab Histro, Qui Tiburtinas pascere possit oves*.

¹⁰¹ M. Schanz — C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, München, 1935, vol., II, p. 551; René Pichon, *Histoire de la littérature latine*, Paris, 1924, p. 613.

din afirmațiile unei alte epigrame a lui Marțial¹⁰². Prin urmare „sclavul de la Istru” recomandat pentru păstorit trebuie să fie de origine dacică, de unde am putea trage concluzia că sclavi daci au fost folosiți și la păstorit.

S-a mai afirmat că prizonierii daci au participat la marea operă de construcții inițiată de Traian. Astfel în anul 106 au fost drenate apele mlaștinelor Pontine, în anul 107 a fost lărgit portul Centumcellae (Civittavecchia). în anul 109 s-a repus în circulație canalul dintre Nil și Marea Roșie, în același an s-a construit Aqua Traiana, apoi au fost construite forul, columna, basilica, arcuri triumfale, s-au reparat drumuri etc.¹⁰³.

Se pune problema în ce măsură s-a folosit la aceste construcții uriașe munca sclavilor?

Este știut că construcțiile publice nu se executau prin mijloacele statului sau ale orașului, ci ele erau arendate unor antreprenori, care adesea dispuneau de o armată întreagă de sclavi. De asemenea se arendau construirea și întreținerea apeductelor. Totodată curtea imperială avea în proprietatea ei un mare număr de sclavi. Majoritatea lor lucra la curtea imperială, în administrația domeniilor imperiale și a întregului imperiu, dar „*servi Caesaris*” pot fi găsiți și în diferitele ramuri ale industriei, îndeosebi în țesătorii, în atelierele de giuvaergerie, în aurării și argintării, în construcții. Numărul lor în aceste domenii este cu atât mai mare, cu cât puterea imperială a devenit mai centralizată¹⁰⁴.

Cu toate acestea nu trebuie să ne gândim la cifre uriașe în ce privește numărul sclavilor angajați în diferite munci. Datele păstrate din timpul lui Nerva ne dau unele lămuriri în această privință. Sub îndrumarea procuratorilor apelor — *procuratores aquarum* — s-au folosit pentru întreținerea apeductelor 240 *servi publici* și 460 *servi Caesaris*, deci în total 680 de persoane,¹⁰⁵ deși se știe că apeductele de la Roma constituie cele mai mari lucrări publice din imperiu și întreținerea lor necesita uriașă forță de muncă.

În ce privește construirea canalului din Egipt, credem că presupunerea după care și prizonierii daci ar fi lucrat la aceste construcții este lipsită de orice temei. De altfel, după cum reiese din corespondența lui Plinius cel Tânăr,¹⁰⁶ construcțiile locale au fost executate totdeauna cu forțe de muncă locală, iar cheltuielile acoperite din fonduri locale. Curtea imperială, în cel mai bun caz, contribuia numai prin trimiterea unor ingineri sau a unor meșteri specializați.¹⁰⁷ În afară de construcțiile cu caracter militar și de unele cazuri speciale, statul roman n-a contribuit din bugetul central la finanțarea cheltuielilor publice din provincii.

Prin urmare dacă prizonierii daci au fost angajați la unele construcții din Roma și din Italia, numărul lor trebuie să fi fost foarte scăzut. Ei

¹⁰² Martialis, *Epig.*, VI,25. Cf. H. J. Izaac, *Martial Épigrammes*, Paris, 1930, vol. I, p. 234 și 270.

¹⁰³ J. Carcopino, *o. c.*, p. 28–30, Henderson *o. c.*, p. 189 și urm.

¹⁰⁴ Westermann, *o. c.*, p. 111.

¹⁰⁵ Idem, *o. c.*, p. 110.

¹⁰⁶ E. G. Hardy, *C. Plini Caecilius Secundus Epistulae ad Traianum imperatorem cum eiusdem responsis*, London, 1889, XXIII, XXIV, XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XL, XLI, XLII, XLIII, XLIV, LXI, LXIV, XC, XCI.

¹⁰⁷ Idem, *o. c.*, XXXI, XL, XLI, XLII.

provin cu toată probabilitatea din rîndurile acelor care au fost duși la Roma pentru alaiul triumfal sau dintre aceia care au supraviețuit luptelor de gladiatori organizate cu ocazia serbărilor.

Dacă urmele prizonierilor daci sînt foarte puține și dacă numai o mică parte a lor a fost dusă la Roma, în provincii sau vîndută pe piața de sclavi, ce soartă au avut majoritatea prizonierilor daci, de ce aceștia au dispărut fără urmă?

Înainte de a da un răspuns la această întrebare, vom examina ce valoare reprezentau cei 50.000 de prizonieri daci, presupuși după Lydus.

Westermann, analizînd unele date păstrate în partea de răsărit a imperiului, în Dacia, Asia-Mică, Siria și în Egipt, ajunge la constatarea că în secolul al II-lea prețul sclavilor tineri varia între 175 și 600 de denari, iar al celor mai în vîrstă între 350—700 de denari.¹⁰⁸ Adunînd aceste cifre vom afla ca valoare medie a unui sclav dac 456,25 de denari, iar valoarea tuturor prizonierilor se cifrează la 22,812.000 denari, ceea ce echivalează cu 91,250.000 sesterți.

Ca să ne putem forma o părere aproximativă despre valoarea acestei cifre, vom cita unele date ale lui Plinius cel Tînăr, referitoare la prețurile contemporane.

Plinius a vrut să cumpere un domeniu situat lîngă moșia lui de la Tifernum. Domeniul consta din pășune, vie și pădure potrivită pentru exploatarea grinzilor de construcții. Prețul acestui domeniu era de 3.000.000 sesterți. Plinius remarcă însă că valoarea lui anterioară a fost de 5 milioane de sesterți, dar prețul pămîntului a scăzut în urma lipsei de coloni (*paenuria colonorum*)¹⁰⁹.

Dintr-o altă scrisoare a lui reiese că arenda anuală a moșiei sale de la Tifernum era de 400.000 de sesterți¹¹⁰.

La Nicaea cheltuielile construirii unui teatru se ridicau la 10 milioane de sesterți¹¹¹.

În Nicodemia s-au cheltuit 3 milioane de sesterți pentru construirea unei conducte de apă etc.¹¹².

Putem presupune deci că toate cheltuielile cu construirea forului lui Traian nu se ridicau la valoarea prizonierilor capturați.

Trecînd acum la problema soartei avute de majoritatea acestor prizonieri și la întrebarea de ce au dispărut fără urmă, credem că singurul răspuns just la atare problemă este că și prizonierii daci au ajuns în minele imperiale, exploatarea cărora aducea cel mai mare venit fiscului imperial.

În apropierea Daciei minele cele mai însemnate se aflau în Noricum și Dalmația. Sursele principale ale vieții economice din Noricum le constituiau bogatele mine de fier și de plumb. Majoritatea acestora aparțineau statului roman și erau exploatare, ca și cele din Dalmația și Hispania, cu ajutorul arendașilor (*conductores*) bogați¹¹³. Minele de fier din Dalma-

¹⁰⁸ Westermann, *o. c.*, p. 101.

¹⁰⁹ Plinius Minor, *o. c.*, III, 19.

¹¹⁰ Idem, *o. c.*, X, 8.

¹¹¹ E. G. Hardy, *o. c.*, XXXVIII (*De theatro Nicensium*).

¹¹² Idem, *o. c.*, XXXVII.

¹¹³ M. Rostovtzeff, *The social and economic history of the Roman Empire*, Oxford, 1926, p. 217.

ția au atras pe cuceritorii romani. Ele asigurau fierul necesar pentru armele legiunilor și ale trupelor auxiliare din provinciile dunărene¹¹⁴. Dar în Noricum și Dalmația în afară de minele de fier, plumb și aramă existau și mine de aur. Minele de aur de la Virunum din Noricum au contribuit într-o mare măsură la înflorirea atelierelor de orfevrărie din marele oraș Aquileia¹¹⁵.

Despre extragerea aurului din Dalmația poetul Statius afirmă că era aproape la același nivel cu cea din Hispania¹¹⁶.

Exploatarea minelor avea comun doar faptul că foloseau forța de muncă a sclavilor și a oamenilor liberi, dar în alte privințe mineritul s-a acomodat pretutindeni la condițiile locale. În cursul secolului I e.n. minele din Noricum, Dalmația și Gallia au fost date arendașilor. În alte locuri ele au fost exploatare prin arendași mici iar arenda era percepută fie de percepatori speciali, fie de funcționari de stat. Exploatarea unor mine se făcea exclusiv cu sclavi sub un sever control militar¹¹⁷.

Tendința politicii imperiale în ce privește mineritul era ca prin eliminarea „conducătorilor”, a arendașilor, minele să fie concentrate în administrația funcționarilor de stat, menținând și pe mai de parte diferite forme de exploatare¹¹⁸.

Examinarea acestor forme nu intră în preocuparea noastră actuală. Ținem doar să constatăm că au existat trei forme principale de exploatare: darea în arendă a unor puțuri de mină arendașilor mici, exploatarea cu sclavi, iar în unele provincii, ca de pildă în Egipt, exploatarea prin munca obligatorie a populației libere.

Credem că majoritatea prizonierilor daci au ajuns în minele din Dalmația.

Nu avem date precise pentru justificarea acestei teze. Ea se bazează doar pe unele indicații.

Este știut că după cucerirea Daciei împăratul Traian a adus aici dalmatini pentru exploatarea bogatelor mine de aur. Această populație cunoscută sub numele de Pirustae, Baridustae și Sardeates în așezările lor din regiunea auriferă din Dacia s-a organizat în *vici* și *castella*, după cum rezultă din inscripțiile care amintesc un „*vicus Pirustarum*” și „*castellum Baridustarum*”¹¹⁹. În același timp se știe că împăratul Traian a avut o grijă deosebită pentru dezvoltarea mineritului din Dalmația.

¹¹⁴ Idem, o. c., p. 225.

¹¹⁵ Idem, o. c., p. 71.

¹¹⁶ Statius, *Silvae*, I, 2, 153:

Robora Dalmatia lucent satiata metallo.

III, 3. 89–90:

Quicquid ab auriferis electat Hiberia fossis

Dalmatia quod monte nitet ...

IV 7,13–16:

Quando te dulci Latio remittent

Dalmaeae montes, ubi Dite viso

pallidus fossor redit erutoque

consolor auro.

¹¹⁷ Rostovtzeff, o. c., p. 295.

¹¹⁸ Rostovtzeff, o. c., p. 295.

¹¹⁹ C. Daicoviciu, *Les „Castella Dalmatarum” de Dacie*, Dacia, N. S., II, 1958, p. 259–266; cf. *Istoria României*, I, p. 401.

Este evident că dacii avînd mine de fier, de aramă, de argint și de aur se pricepeau la exploatarea minelor. Cu toate acestea angajarea prizonierilor daci în minele locale ar fi constituit o primejdie pentru provincia romană nou cucerită. Dar nici colonizarea în Dacia a unei populații dintr-o provincie în care mineritul necesita forțe de muncă nu ar părea justificată, dacă forțele exportate n-ar fi fost înlocuite cu alte forțe nou aduse. Părerea lui Patsch că suprapopularea Dalmației a făcut nu numai posibilă, ci chiar necesară colonizarea în alte provincii a unei părți a populației,¹²⁰ nu poate fi menținută. Dalmația n-a fost niciodată suprapopulată, dimpotrivă Beloch susține contrarul, că Dalmația a fost una dintre cele mai puțin populate provincii ale imperiului¹²¹.

Colonizarea unei părți a populației din Dalmația în Dacia se explică nu prin suprapopularea provinciei respective, ci mai de grabă prin faptul că prizonierii din Dacia au putut asigura forțele de muncă necesare acolo, iar angajarea lor masivă a adus pentru stat un venit mai mare decît formele anterioare de exploatare a minelor. De altfel despre o reorganizare a mineritului din Dalmația sub domnia lui Traian, cu toate că izvoarele sînt sărăcicioase, totuși avem unele indicații.

C. Patsch accentuează în mai multe lucrări ale sale grija purtată de Traian față de mineritul din Dalmația¹²². Această grijă este oglindită și în faptul că între anii 102 și 117 Traian bate mai multe serii de monete speciale pentru uzul populației din regiunea minieră a Dalmației. Aceste monete pe revers poartă inscripția METALLI VLPIANI DELMATICI, iar pe avers găsim numele lui Traian¹²³.

De altfel despre relațiile dintre Dalmația și Dacia vorbesc acele inscripții care au fost descoperite pe teritoriul orașelor Iader,¹²⁴ Salonae¹²⁵ și Epetium¹²⁶ de odinioară. Și poate că tocmai în acest fapt trebuie să căutăm cauza pentru care în anul 113 într-un oraș din Dalmația, în Asseria, a fost ridicat un arc de triumf în cinstea lui Traian¹²⁷.

Viața sclavilor din mine era deosebit de grea. Sub supravegherea severă a soldaților, aceștia lucrau pînă la istovire, ceea ce ducea la moartea lor prematură. Marx apreciază munca sclavilor în felul următor:

„Munca excesivă este... groaznică în antichitate, atunci cînd este vorba să se obțină o valoare de schimb în forma sa independentă de bani, cînd adică este vorba de producția aurului și a argintului. Munca forțată pînă la istovire de moarte este aici formă oficială a muncii excesive”¹²⁸.

Această soartă a prizonierilor daci răspunde și la întrebarea de ce ni s-au păstrat atît de puține inscripții cu privire la ei și de ce au dispărut fără urme.

În legătură cu prizonierii de război daci trebuie să mai examinăm o afirmație a lui Patsch, care ni se pare neîntemeiată. C. Patsch a adunat

¹²⁰ C. Patsch, o.c., p. 228.

¹²¹ Beloch, o. c., 461—463.

¹²² Patsch, o.c., p. 196—197, 227—228.

¹²³ K. Regling, *Zur griechischen Münzkunde*, (Markianopolis, Lychnidos Illyr. Tralleis-Goldstater, Exercitus Delmaticus) în *ZfN*, 35, 1924, p. 268.

¹²⁴ *CIL*, III, 2697/b

¹²⁵ *CIL*, III, 2086.

¹²⁶ *CIL*, III, 14644; *ILS*, 5111.

¹²⁷ H. Liebe und W. Wilberg, *Ausgrabungen in Asseria*, *JÖAI*, XI (1908), Bbl., 17—87.

¹²⁸ K. Marx, *Capitalul*, vol. I, E. S. P. L. P., Buc., 1957, p. 259.

25 de inscripții în care persoanele înșirate se numesc „agathyrși”¹²⁹. Din aceste constatări Patsch conchide că la începutul secolului al II-lea e.n. în Dacia numărul agathyrșilor încă era mare și că de-a lungul veacurilor elementele dacice și agathyrșe au creat o alianță puternică, că ele au luptat împreună împotriva cuceritorilor romani¹³⁰. Cercetătorul vienez identifică pe agathyrși și pe columna lui Traian (Cichorius CLIII). Mai departe el susține că persoanele ce figurează în cele 25 inscripții au provenit din rîndurile prizonierilor agathyrși capturați de către Traian.

C. Daicoviciu crede că teza lui Patsch nu este întemeiată, dar nu se ocupă mai pe larg de ea¹³¹. În schimb A. Alföldi o exploatează în susținerea tezelor sale cu privire la exterminarea dacilor. „Este fără îndoială — afirmă el — că numărul prizonierilor daci a fost extrem de mare. Nu este o întimplare că la Roma și în împrejurimile ei ni s-au păstrat de la aceștia destul de multe urme, socotind și pe acei sclavi și liberiți cu numele Agathyrsus pe care cam în acest timp îi găsim acolo și care desigur nu sînt urmașii tîrzii ai agathyrșilor de mult dispăruți — cum credea Patsch, ci... ei sînt prizonieri daci numiți cu acest nume legendar”¹³². Prin urmare pentru Alföldi agathyrșii au fost daci, iar inscripțiile lor numeroase pledează pentru numărul extrem de mare al prizonierilor daci.

Deși concluziile sale diferă, totuși și D. Tudor are o părere asemănătoare cu Alföldi.

„Acest trib scitic (adică agathyrși) — constata Tudor¹³³ — nu mai putea lupta alături de Decebal, fiindcă el se topise cu timpul în masa getică. În schimb, etniconul se putea păstra în onomastica dacică pînă în epoca romană. El putea fi și reînviat prin cunoscutul obicei al stăpînilor de sclavi romani, de a da robilor lor nume cu caracter arhaizant, legat de regiunea lor de origine... Astfel sîntem îndreptățiți să identificăm în textele epigrafice italice prin etniconul Agathyrsus, sclavi, liberiți sau urmași ai acestora, ridicați din Dacia cu ocazia războaielor de cucerire a provinciei”.

Credem însă că părerile lui Patsch, ale lui Alföldi și Tudor nu pot fi menținute. Este adevărat că Herodot așează pe agathyrși pe Mureș, dar datele arheologice din ultima vreme dovedesc că triburile scitice din Transilvania încă din sec. III î.e.n. dispărușeră în masa dacilor¹³⁴. Afirmația că prizonierii daci ar fi fost numiți agathyrși de stăpînii lor este lipsită de temei.

Pentru clarificarea problemei socotim necesar să mai examinăm o dată pe scurt inscripțiile și informațiile autorilor antici referitoare la agathyrși.

Examinînd repartizarea geografică a descoperirilor va reieși că aproape toate au fost aflate pe țărmul vestic al Italiei sau în apropierea acestui țărm și anume: 12 la Roma (nr. 1—12 în lista lui Patsch), 2 la

¹²⁹ Patsch, o. c., p. 123—125.

¹³⁰ Idem, o. c., p. 126—127.

¹³¹ C. Daicoviciu, *La Transylvanie*, p. 89, n. 1.

¹³² Alföldi, o. c., p. 146.

¹³³ Tudor, o. c., p. 58.

¹³⁴ I. H. Crișan, *Morminte inedite din sec. III î. e. n. în Transilvania*, supra, p. 105.

Aricia (nr. 13 și 14), 6 la Ostia (nr. 15—20), 2 la Puteoli (nr. 21—22), 1 la Regium Lepidum (nr. 23), 1 la Lugudunum din Gallia (nr. 23). iar 1 la Lampes în apropierea orașului Apameia din Phrygia. Concluzia logică din analiza repartizării geografice a inscripțiilor pare a fi că avem de a face cu unele persoane ajunse în Italia pe mare, în urma comerțului cu sclavi bazat pe piraterie sau brigandaj.

Dacă examinăm datarea inscripțiilor, constatăm că numai două dintre ele — după cum a afirmat și Patsch — pot fi datate cu certitudine (CIL, XV, 461—470 și mai ales CIL, XIV, 2161). Totuși credem că numele persoanelor din inscripții ne pot oferi anumite indicații referitoare la datare. Dintre aceste persoane 3 poartă gentiliciul imperial Iulius,¹³⁵ 1 Ulpius,¹³⁶ 2 Aelius,¹³⁷ iar 3 au gentiliciul Aurelius¹³⁸. Aceste gentilicii imperiale arată că unii dintre sclavi și liberiți au ajuns în captivitate cu mult timp înaintea războaielor daco-romane, iar alții după aceste războaie. Prin urmare ei nu pot fi socotiți nici pe această bază ca prizonieri de război capturați de armatele lui Traian.

Informațiile care ne-au rămas de la autorii antici numai în parte ne duc la Herodot, care, după cum știm, a localizat pe agathyrsi în Transilvania¹³⁹. La autorii de după Herodot nu se precizează teritoriul lor. Dar nici unul dintre ei nu mai amintește Mureșul, ci îi așează pe agathyrsi undeva la răsărit de Carpați, pe țărmul de nord al Mării Negre, caracterizându-i cu aceleași epitete ca *picti*, *immanes*, *fortes* etc.

Plinius cel Bătrîn îi înșiră pe agathyrsi după budini și sciții regali. „*A Taphris — afirmă el — per continentem introrsus tenent Auchetae, apud quos Hypanis oritur, Neuroe, apud quos Borysthenes, Geloni, Thysagetae, Budini, Basilidae et caeruleo capilo Agathyrsi*“¹⁴⁰.

Pomponius Mela înșirînd pe arimaspii legendari și pe essedoni, care după el locuiau între arimaspi și lacul Meotis, vorbește despre agathyrsii și sauromații nomazi¹⁴¹. El este primul care afirmă că agathyrsii se tatuează fiecare după starea lui socială: „*Agathyrsi ora artusque pingunt, ut quique maioribus praestant, ita magis aut minus*“¹⁴².

Rufius Festus Avienus,¹⁴³ autor din secolul IV, localizează pe agathyrsi în apropierea fluviului Boristhene, iar Martianus Capella, care a trăit cu un veac mai târziu, de asemenea îi așează în apropierea acestui fluviu,¹⁴⁴ așa precum tot aici îi pomenește și Priscianus¹⁴⁵. Credem de prisos să mai înșirăm mărturii asemănătoare ale autorilor antici. Din afirmațiile citate reiese că autorii antici din perioada imperiului așează pe agathyrsi nu în Transilvania, ci undeva pe teritoriul U.R.S.S. Se pare că cercetători ca

¹³⁵ IG, XIV, 1669; CIL, XIV, 4983; CIL, XIV, 289; JHS, XVIII, (1898), 95 n. 34

¹³⁶ CIL, VI, 29192.

¹³⁷ CIL, VI, 10637 și 19340.

¹³⁸ CIL, VI, 12997; CIL, XIV, 2261; CIL, XIV, 304.

¹³⁹ Herodot, IV, 48 și 108. Izvoarele scrise referitoare la sciții și natural la agathyrsi au fost adunate de marele istoric rus V. V. Latîșev în lucrarea lui „*Scythica et Caucasica*” publicată și în VDI între anii 1947—1949 sub titlul: „*V. V. Latîșev: Izvestiia drevnih pisatelei o Skifii i Kavkaze*”. Datele referitoare la agathyrsi sînt adunate și în „*Thesaurus Linguae Latinae*”, Teubner, Lipsiae, 1900, s. v. *Agathyrsi*.

¹⁴⁰ Plinius Maior, *Historia Naturalis*, IV, 88 (IV, 12), 26.

¹⁴¹ Pomponius Mela, *Chorographia*, II, 2.

¹⁴² Pomponius Mela, o. c., II, 9.

¹⁴³ Rufius Festus Avienus, *Descriptio orbis terrae*, 435—461 și *Periegesis*, 298—320.

¹⁴⁴ Martianus Capella, *De nuptiis philologiae et Mercurii libri IX*, VDI, 1949, nr. 4, p. 280.

¹⁴⁵ Priscianus, *Periegesis*, 302, 311.

Ellis H. Minns¹⁴⁶ și M. Rostovtzev, care s-au ocupat îndeaproape cu problema sciților, n-au ținut seama de inscripțiile în care sînt pomeniți agathyrsi și s-au limitat la informațiile lui Herodot, deaceia i-au localizat numai în Transilvania. Cercetările sovietice recente așează pe agathyrsi în Transilvania și Bucovina¹⁴⁷.

Din cele expuse ajungem la concluzia că nu toți agarthyrsii locuiau în Transilvania, ci majoritatea lor a rămas în teritoriile extracarpatiche, unele grupe dintre ei trăind și în era noastră pe țărmul nordic al Mării Negre. Tocmai pe baza inscripțiilor citate de Patsch nu mai pot fi menținute nici afirmațiile lui I. Borzsák, după care în epoca imperială agathyrsii erau socotiți ca un popor mitic, trăind, ca și arimaspii, numai în fantezia poeților, și că după Herodot ei figurează în literatura antică numai o singură dată ca un popor real și anume la Aristotel, care spune că agathyrsii compun legile lor în cîntece¹⁴⁸. Dar inscripțiile cu numele de Agathyrsus servesc ca dovezi sigure pentru afirmația că în secolul I—II e.n. mai trăiau unele triburi care se numeau agathyrsi.

Cum au ajuns membrii acestor triburi în Phrygia, Italia și Gallia, adică în acele teritorii unde îi pomenesc inscripțiile? Este îndeobște cunoscut că țărmul de nord al Mării Negre a fost un teritoriu pe care se practica comerțul cu sclavi încă din timpuri străvechi. Modul principal de obținere a sclavilor pe acest teritoriu era pirateria și brigandajul. Aceste metode pe Marea Neagră și pe țărmul de nord al ei au fost menținute și în perioada imperiului¹⁴⁹. Probabil prin aceste mijloace au ajuns în captivitate sclavii sau libertii agathyrsi amintiți de inscripții și în consecință identificarea lor cu prizonierii daci este lipsită de orice temei.

În sfîrșit vom trece la examinarea ultimei probleme și anume: ce porție reprezintă cei 50.000 prizonieri față de populația dacică și la cît am putea aprecia pierderile totale ale dacilor.

Rezolvarea acestei probleme este strîns legată de numărul populației din Dacia.

Neexistînd baze documentare sigure, calcularea populației din antichitate este foarte problematică. Marele statistician al istoriei antice, J. Beloch, pe baza diferitelor informații păstrate, a efectuat unele calculări judicioase referitoare la populația diferitelor teritorii ale lumii greco-romane¹⁵⁰. În afară de o severă atitudine critică față de izvoarele analizate, pentru evitarea unor greșeli grosolane Beloch ia în considerație întotdeauna cifre minime. Cercetătorii ulteriori apreciază populația diferitelor provincii la cifre mai ridicate. Dat fiind faptul că acest lucru are importanță și în ce privește Dacia, socotim necesar s-o demonstrăm cu cîteva exemple:

¹⁴⁶ Ellis H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, cf. p. 27, 28, 36, 43, 102, 440.

¹⁴⁷ *Očerki Istorii SSSR. Pervobitno-obščintii stroi i drevneiše gosudarstva na territorii SSSR*. Pod redakției P. N. Tretiakova i A. I. Mongaita, Moscva, 1956, p. 293.

¹⁴⁸ Borzsák István, *Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken*, Budapesta, 1936, p. 15; Aristoteles, *Problemata*, XIX, 28.

¹⁴⁹ A. M. Remennikov, *Borba plemen severnogo Pricernomoria s Rimom v III veke*, Moscva, 1954, p. 13; Lucian, *De mercede conductis*, 24; H. A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World*, 257—260; Westermann o. c., p. 85.

¹⁵⁰ Beloch, o. c., p. 1—40.

După Beloch populația celor patru Gallii în timpul lui Caesar poate fi evaluată la 4,890.000, ceea ce înseamnă o densitate de 7.6 locuitori pe km pătrat¹⁵¹.

Camille Jullian, temeinicul cunoscător al Galliei antice, pe baza izvoarelor scrise, dar, îndeosebi, pe baza bogatelor urme arheologice, a socotit că densitatea populației Galliei pe timpul lui Caesar era cel puțin așa de mare ca pe timpul lui Ludovic XIV, când după unele statistici în Franța trăiau circa 24 milioane de oameni. El ajunge la concluzia că numărul populației Galliei varia între 20—30 de milioane¹⁵².

Albert Grenier pornind de la ideea că populația Italiei în secolul I î.e.n. avea o densitate de 40 persoane pe km. pătrat, apoi luând în considerare pierderile cauzate în Gallia de cimbri și teutoni, precum și de luptele continue dintre triburile celtice, ajunge la concluzia că densitatea populației din Gallia era cam jumătatea celei din Italia, adică 20—25 pe km pătrat. Astfel numărul total al populației după Grenier se ridică la 15—20 milioane¹⁵³.

În ce privește stabilirea numărului populației din Dacia, au fost emise diferite păreri. N. Iorga a evaluat numărul dacilor numai la 100.000, V. Pârvan la 1,000.000, iar Emil Panaitescu la 2,500.000¹⁵⁴.

Academicianul C. Daicoviciu este de părere că populația Olteniei și Transilvaniei antice ajunge în jurul cifrei de 500.000¹⁵⁵.

La o cifră acceptabilă se poate ajunge ținând seamă întotdeauna numai de datele minime.

Beloch calculează numărul populației din provinciile dunărene (socotind Raetia, Noricum, Pannonia și Dalmația) la 2,150.000, ceea ce reprezintă o densitate de 5 locuitori pe km. pătrat¹⁵⁶. Pentru Dacia el n-a făcut calcule.

Este îndeobște cunoscut faptul că provinciile dunărene cercetate de Beloch se înscriu între provinciile cel mai puțin populate ale imperiului roman, fapt pe care îl stabilește însuși Beloch. Densitatea populației din Dacia a fost mult mai mare decât a acestora. Luând în considerare că în preajma războaielor daco-romane Dacia din punct de vedere economic, social și politic, se află cel puțin la același nivel ca Gallia din timpul lui Caesar,¹⁵⁷ iar urmele arheologice, mai ales cetățile dacice din Transilvania și Banat indică o densitate considerabilă a populației, credem că nu exagerăm dacă evaluăm densitatea populației din Dacia la o cifră cu puțin mai mică decât cea dată de Beloch pentru Gallia, adică la 7, în loc de 7,6 locuitori pe km. pătrat.

Teritoriul Daciei romane, luând o cifră rotundă, măsoară aproximativ 80.000 km.², căruia i-ar corespunde deci o populație de aproximativ

¹⁵¹ Idem, o. c., p. 460.

¹⁵² Camille Jullian, *Histoire de la Gaule*, Paris, vol. III, 197, nota 8 și vol. V, p. 25—28. Nota intitulată: *De chiffres de la population*.

¹⁵³ Albert Grenier, *Les Gaulois*, Paris, 1923, p. 90 și urm.

¹⁵⁴ Cf. C. Daicoviciu, *Problema numărului geto-dacilor*, Gînd Românesc, 1934, iunie 6, p. 366—375.

¹⁵⁵ C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, p. 71.

¹⁵⁶ Beloch, o. c., p. 461 și urm.

¹⁵⁷ A. Bodor, *Contribuții la problema agriculturii înainte de cucerirea română. Problema obștiilor la daci*, partea II, SCIV, VIII (1957), p. 137—139; 142—145.

560.000 de locuitori, cifră ce se apropie de cea presupusă de acad. C. Dai-coviciu.

Că numărul populației pe teritoriul amintit se ridică cel puțin la această cifră putem deduce și din numărul relativ mare al trupelor romane folosite în războaiele împotriva dacilor. Potrivit unor aprecieri numărul militarilor romani folosiți în cursul primei campanii se ridică la cel puțin 150.000, iar în cea de a doua a fost și mai mare, ajungând la 200.000, cifră care reprezintă efectivul permanent al legiunilor romane din secolul I—II e.n.,¹⁵⁸ în afară bineînțeles de trupele auxiliare.

Acestei armate uriașe, dacii trebuie să-i fi opus o armată de circa 140.000 de persoane recrutate de pe teritoriul susamintit, la care trebuie adăugat luptătorii recrutați din alte teritorii de sub dominația lui Decebal, precum și aliații dacilor (sarmații). Numărul acestora ar putea fi apreciat la cca. 20.000, deci efectivul total al armatelor dacice a putut fi în jurul cifrei de 160.000.

Poate că această cifră pare prea mare, dar este știut faptul că în antichitate în general numărul soldaților se recruta în proporția de 1 : 4 față de numărul populației. Astfel Caesar relatând cifrele referitoare la numărul helveților constată că dintre cele 368.000 persoane, numărul acelor „*qui arma ferre possent*” era 92.000, adică o proporție de 1 : 4.¹⁵⁹ Această proporție este dată și de Velleius Paterculus în cifrele sale referitoare la răscoala din Pannonia¹⁶⁰.

Socotind acum 50.000 prizonieri la 560.000 de locuitori, aceasta reprezintă o pierdere de 8,92%. Luând însă în considerare că romanii au capturat prizonieri nu numai din rîndurile dacilor, ci și din aliații lor, procentajul de mai sus trebuie scăzut. Că numărul prizonierilor daci, chiar dacă facem această scădere, este uriaș o dovedesc următoarele analogii.

În Gallia potrivit relatărilor lui Plutarh și Appian în războaiele dintre 58—51 î.e.n., deci timp de 7 ani, romanii au capturat un milion de prizonieri¹⁶¹. Westermann crede însă că această cifră este exagerată și relatările autorilor amintiți trebuie interpretate în sensul că numărul celților capturați sau morți a fost de un milion. Analizînd datele lui Caesar din comentariile lui asupra acestor războaie, Westermann ajunge la concluzia că numărul prizonierilor celți nu poate fi evaluat la peste 150.000 de oameni,¹⁶² cifră care pe baza datelor lui Beloch reprezintă o pierdere de 3%.

După cucerirea Ierusalimului romanii au capturat 97.000 prizonieri,¹⁶³ iar în cursul operațiilor anterioare 43.000, în total deci 140.000¹⁶⁴. După Beloch numărul populației din Palestina se ridică la 7 milioane,¹⁶⁵ astfel că pierderile iudeilor suferite în prizonieri reprezintă 2%.

¹⁵⁸ *Istoria României*, I, p. 305 și 310.

¹⁵⁹ C. Julius Caesar, *Commentarii de bello Gallico*, I, 29.

¹⁶⁰ Velleius Paterculus, II, 110: „*gentium nationumque, quae rebellaverant, omnis numerus amplius octingentis milibus explebat; ducenta fere pedum colligebantur armis habilia, equitum novem.*”

¹⁶¹ Plutarh, *Caesar*, 15; Appian, *De rebus Gallicis*, I, 2.

¹⁶² Westermann, *o.c.*, p. 63.

¹⁶³ Flavius Josephus, *o.c.*, VI, 9, 3.

¹⁶⁴ *Idem*, *o.c.*, III, 7, 31, 36, 10; IV, 7, 5, 8, 1, cf. IV, 9, 1, 8; VII, 6, 4.

¹⁶⁵ Beloch, *o.c.*, 248.

Din cele expuse reiese în mod convingător că numărul prizonierilor daci și după corectările făcute de J. Carcopino este extrem de mare și pare a fi justificată din toate punctele de vedere observația lui C. Daicoviciu că și cifra corectată trebuie socotită exagerată. Calculele lui Westermann referitoare la numărul prizonierilor capturați de către romani în cursul marilor războaie dintre 200—150 î.e.n. accentuază și mai mult că cifra este exagerată. Potrivit acestor aprecieri romanii în cursul acestor războaie (războiul II și III macedonean, războiul sirian, războiul împotriva gallilor, ligurilor, împotriva Sardiniei și Corsicii, războaiele din Hispania), au capturat în total 250.000 prizonieri de război¹⁶⁶.

Mai greu chiar decât stabilirea cifrei prizonierilor daci este cea a pierderilor în morți. În această privință credem că afirmația lui Alföldi e tendențioasă: „Masacrările prezentate de mai multe ori pe columna lui Traian — spune el — ilustrează una din metodele de extirpare mai ales a păturii conducătoare”¹⁶⁷. Alföldi însă nu enumeră scenele pe care își bazează această afirmație. Scena CXXI (Cichorius) nu ilustrează o masacrare, după cum o interpretează unii autori. Desigur ea este o scenă tragică, deoarece reprezintă distribuirea ultimelor picături de apă rămase apărătorilor, dar nu poate fi legată de sinuciderea în masă a dacilor¹⁶⁸.

În scena CXL vedem un soldat dac omorîndu-se cu un pumnal, iar în scena CXLI un altul care își ucide un compatriot. Dar din aceste două scene nu se poate ajunge la concluzia uciderii în masă a dacilor. Dealtfel în amîndouă cazurile sînt reprezentați oameni de rînd și nu nobili. Cu excepția sinuciderii lui Decebal (scena CLX) nu găsim nici o scenă care să dovedească pieirea păturii sociale conducătoare.

Nu trebuie să generalizăm însă nici sinuciderea în masă a oamenilor de rînd pe baza scenelor CXL și CXLI. Arta, literatura și istoriografia romană se caracterizează și prin aceea că ele prezintă cu predilecție individul, faptele, biruințele sau căderea acestuia. Astfel de exemplu descriind pedepsirea prizonierilor¹⁶⁹ Caesar povestește despre un oarecare Drappes, care timp de mai multe zile refuză să mănînce și astfel moare. Flavius Josephus de asemenea relatează unele cazuri cînd prizonierii au pierit refuzînd mîncarea¹⁷⁰. Acestea însă sînt cazuri izolate și nu ne permit să tragem din ele concluzii generale. Deci nici scenele amintite nu pot fi interpretate în sens general.

Fără îndoială columna lui Traian prezintă un aspect tragic al luptelor eroice duse de daci, suferințele și pierderile lor. Dar scenele reprezentînd războaiele din Iudeea de pe tablourile uriașe purtate în cortegiul triumfal al lui Titus, după mărturia lui Flavius Josephus, n-au fost cu nimic mai puțin tragice¹⁷¹.

¹⁶⁶ Westermann, o. c., p. 62.

¹⁶⁷ Alföldi, o. c., p. 145.

¹⁶⁸ *Istoria României*, I, p. 312 și K. Lehmann-Hartleben, o. c., p. 115.

¹⁶⁹ Caesar, *Commentarii de bello Gallico*, VIII, 44.

¹⁷⁰ Flavius Josephus, o. c., VI, 9, 2.

¹⁷¹ Idem, o. c., VII, 5,5 : „Se poate vedea pe ele, afirmă autorul citat, cum au fost devastate regiuni înfloritoare, cum a fost măcelărit un număr enorm de inamici, cum aceștia au fost fugăriți sau capturați. Se poate vedea cum s-au dărîmat ziduri uriașe sub loviturile berbecilor, cum au fost escaladate întăriturile imense și zidurile orașelor cu populația densă, cum armata a pătruns în orașe și cum au fost masacrați oamenii, cum întindeau mîinile cei lipsiți de apărare, cum au fost incendiate templele”.

Scenele reprezentate pe aceste tablouri sînt tot atît de tendențioase ca și cele de pe columna lui Traian. Pierderile romanilor în amîndouă sînt trecute cu vederea.

Cercetînd columna lui Traian din punct de vedere al pierderilor, am constatat că din cele circa 680 figuri de daci vre-o 47 sînt prezentați ca răniți  i 31 ca morți, deci numărul r ni ilor  i al mor ilor este mai mare dec t numărul prizonierilor. Cu aceasta însă nu vrem să afirmăm că cifrele exprimă realitatea  i proporția absolută.  n orice caz ele fac să se sim t  acel fapt că pierderile dacilor în morți  i în răniți au fost mai mari dec t în prizonieri. Socotim că numărul pierderilor în morți este aproximativ de două ori mai mare dec t cel al prizonierilor. Deci, la 80—100 de mii de oameni.

 n fine nu se poate tăgădui că unii dintre daci s-au refugiat în teritoriile neocupate de romani, cu toate că ultima scenă de pe columna lui Traian nu poate fi interpretată ca o emigrare în masă a populației dacice. O astfel de emigrare ar veni în contradicție cu curentul oficial al politicii romane din perioada imperiului. Credem întemeiată teza lui H. Daicoviciu, conform căreia această scenă ilustrează evacuarea regiunilor din jurul cetăților dacice¹⁷². Dar aceasta nu exclude ca unii dintre daci să- i fi căutat refugiu.  mpreun  cu familiile lor, în teritorii învecinate; iar după moartea lui Traian  ntorc ndu-se în țară, aceștia au fost elementele cele mai active în organizarea răscoalelor antiromane, ca  i cantabrii  i asturii în Hispania, pe timpul lui Augustus sau sicarii în Egipt. Cyrenaica  i Creta¹⁷³.

Pe baza celor arătate se poate presupune că pierderile dacilor în cursul celor două campanii militare ale lui Traian pot fi evaluate la 150.000 de persoane, ceea ce echivalează cu 26% din populația teritoriilor cucerite. Sc z nd pierderile alia ilor  i ale dacilor din teritoriile rămase în afara cuceririi această cifră se mic oreaz . Astfel se dovedește că analiza  mp r ial  a izvoarelor referitoare la pierderile dacilor arată în mod convingător că majoritatea absolută a populației dacice, aproximativ trei-pătrimi a ei, a continuat să trăiască pe p m ntul ei str mo esc  i după cucerirea romană, a a cum dovedesc  i cercetările arheologice¹⁷⁴.

Din cele expuse mai reiese  i un alt fapt, anume că majoritatea pierderilor se referă la bărbați. Prin urmare, în acest sens afirmația lui Eutropiu: „*Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta*“ exprimă realitatea¹⁷⁵.

¹⁷² H. Daicoviciu, *o.c.*

¹⁷³ *Istoria României*, I, p. 426  i urm.

¹⁷⁴ Lucrări mai importante referitoare la această problemă : C. Daicoviciu, *Problema continuit ii în Dacia*, AISC, III, 1936—1940, p. 222—239; Oct. Floca, *Sistemele de înmormîntare din Dacia Superioară romană, Sargetia*, II, 1941, p. 91—105; Oct. Floca, *Cercetări arheologice în munții Zlatnei pe dealul Bote   i Corabia*, AISC, III, 1936—1940, p. 160—173; M. Macrea, *Les Daces   l'époque romaine   la lumière des récentes fouilles archéologiques*, Dacia, N. S. I, 1957, p. 205—220; idem, în *Istoria României*, I, p. 387—396; I. I. Russu, *Daco-ge ii în Dacia romană, CCRH* p. 39—57; D. Protase, *Cimitirul de la Soporul de Cîmpie  i  mportan a lui pentru problema persisten ei b stina ilor  n Dacia roman *,  n OCD p. 455—465, D. Protase, *La permanence des Daces en Dacie romaine telle qu'elle résulte de l'arch ologie*,  n *Revue Roumaine d'Histoire*, 2(1964), 193—212.

¹⁷⁵ Eutropius, *Breviarium*, VIII, 6, 2.

BEITRÄGE ZUM PROBLEM DER EROBERUNG DAZIENS

(Zusammenfassung)

In vorliegendem Artikel versucht der Verfasser, auf Grund schriftlicher und archäologischer Quellen, in einer Analyse der wirtschaftlichen und sozialen Lage des Römerreiches im 1. und 2. Jh.u.Ztr. das Schicksal der von den Römern während der beiden Feldzüge Trajans gefangenen Daker zu verfolgen.

Bei Untersuchung des epigraphischen Materials wurde festgestellt, dass Inschriften, die sich auf Sklaven oder Freigelassene dakischer Herkunft beziehen, in Italien, Pannonien, Dalmatien, Moesien, Gallien, Hispanien, Mauretanien und auf der Insel Delos gefunden wurden. Der Verfasser zieht aus dieser Untersuchung folgende Schlüsse:

1) Die Feststellungen einiger Vertreter der bürgerlichen Geschichtsschreibung wie M. Bang und R. H. Barrow erscheinen als vollkommen falsch. Sie vertraten die Meinung — insbesondere Bang — die Zahl der dakischen Sklaven sei sehr klein gewesen (es werden nur zwei erwähnt) und diese seien noch vor den Kriegen in Sklaverei geraten. Bang bemüht sich, die falsche These über die Vernichtung des dakischen Volkes aufrechtzuerhalten.

2) Ebenso wenig kann die andere These beibehalten werden, dass nämlich die Mehrzahl der dakischen Sklaven und Liberten aus den Reihen der Kriegsgefangenen kam. Inschriften, in denen mit Sicherheit dakische Gefangene aus den zwei Kriegen festgestellt werden können, sind verhältnismässig selten.

3) Auf Grund des Inschriftenmaterials sind — den Behauptungen bürgerlicher Geschichtsschreibung widersprechend — Sklaven und Freigelassene dakischer Herkunft das ganze 1. und 2. Jh. über nachweisbar, also sowohl vor als auch nach den dakischen Kriegen.

4) Gestützt auf Inschriftenmaterial kann man die Behauptung vertreten, die Mehrzahl der dakischen Sklaven und Liberten seien in den Töpfereien Italiens, Spaniens, Galliens und der Insel Delos beschäftigt gewesen. Einer war Militärschuster (*sutor caligarius*), ein anderer wahrscheinlich Architekt, einer war Gladiator und ein anderer Verwalter eines grossen Hauses (*insularius*). Bei einigen konnte der Beruf nicht festgestellt werden.

5) Die Behauptung von Patsch und anderen, wonach Sklaven und Freigelassene mit Namen *Agathyrsus* aus Dazien stammende Agathyrsen oder dakische Gefangene seien, „die diesen legendären Namen führen“, wird bestritten. Der Verfasser behauptet, dass Sklaven und Freigelassene mit Namen *Agathyrsus* von der Nordküste des Schwarzen Meeres stammten, wo, wie es scheint, im 1. und 2. Jh. noch einige Stämme lebten, die sich Agathyrsen nannten; von Piraten geraubt, gerieten sie in Sklaverei.

6) Was das Schicksal der dakischen Kriegsgefangenen betrifft, meint der Verfasser, dass die meisten weder in der Landwirtschaft beschäftigt wurden, noch bei den riesigen Bauwerken, die Trajan aufführen liess, sondern — wie die jüdischen Gefangenen auch, deren Geschick uns Flavius Josephus beschreibt — in den Goldbergwerken, wo ihre Verwendung in Massen dem Staat höhere Einkünfte brachte als die vorher angewendeten Methoden der Ausbeutung. Es ist bekannt, dass Kaiser Trajan den Bergbau in Dalmatien ganz besonders förderte. Trotzdem wurde eine dalmatische Bevölkerung (die *Pirustae*, *Baridustae*, *Sardeates*), Spezialisten im Bergbau, im Goldgebiet Daziens angesiedelt. Dies kann nicht aus Gründen der Überbevölkerung Dalmatiens geschehen sein, da, wie bekannt, Dalmatien eine der am dünnsten bevölkerten Provinzen des Römerreiches war. Der Verfasser nimmt an, dieser Umstand erkläre sich durch die Verwendung von dakischen Gefangenen in den Goldminen Dalmatiens, wodurch die zur Ausbeutung der Bergwerke nötigen Arbeitskräfte gesichert waren.

7) Bei dem Versuch einer Schätzung der dakischen Verluste weist der Autor auf die Schwierigkeiten einer Berechnung von Bevölkerungsziffern im Altertum hin; dennoch sei es möglich, auf Grund von Enstprechungen und archäologischen Funden,

die Bevölkerungsdichte des später eroberten dakischen Gebiets — Dacia romana — kurz vor den Kriegen auf sieben Einwohner per km² zu schätzen, was einer Bevölkerungszahl von cca 560.000 für das genannte Gebiet entspricht. Setzt man — nach den Berechnungen von J. Carcopino — die einer Gesamtbevölkerung von 560.000 entsprechende Gefangenenzahl auf 50.000 an, so bedeutet dies einen Verlust von 8,92%. Da die Zahl der Gefangenen aus dem Gebiet des späteren römischen Daziens nicht nur Daker, sondern auch ihre Verbündeten umfasste, muss obiger Prozentsatz noch herabgesetzt werden. Nach dem Versuch, die dakischen Verluste an Toten festzusetzen, kommt der Verfasser zu dem Schluss, dass die Gesamtverluste der Daker während der zwei Kriege auf ungefähr 26% der Bevölkerung des eroberten Gebietes geschätzt werden können. Dieser Prozentsatz beweist — nach Meinung des Autors — dass die absolute Mehrheit, also etwa 3/4 der Bevölkerung ihre Heimat auch nach der Eroberung durch die Römer weiterbewohnte und dass die Verluste sich hauptsächlich in den Reihen der männlichen Einwohner auswirkten.

O DIPLOMĂ MILITARĂ DIN DACIA POROLISSENSIS

ȘTIRI NOI DESPRE ORGANIZAREA DACIEI ROMANE

de Acad. CONSTANTIN DAICOVICIU — DUMITRU PROTASE

La începutul lunii august 1960, cu prilejul lucrărilor de excavație și nivelare, necesare construirii unei întreprinderi industriale, în praetentura castrului roman de la Gherla (reg. Cluj), pe lângă alte materiale romane de interes arheologic și istoric (inscripții, sculpturi, monede, arme etc.), s-a descoperit (prin grija lui Al. Nicula, directorul muzeului gherlean) și o diplomă militară, care se păstrează acum în muzeul din acea localitate (inv. nr. 1865)¹.

Din diplomă ne-a rămas numai tăblița I și sîrma de bronz împletită cu care fusese inițial legată de tăblița II, acum pierdută. În foarte bună stare de conservare, prezentînd doar o mică ruptură în colțul superior drept, tăblița I are lungimea de 147 mm, lățimea 117 mm și grosimea 1,4 mm; greutatea ei totală, după curățirea de patina verde (*inquinamentum*) ce o acoperea, este de 146,20 g². Literele au înălțimea de 3,5 mm pe fața externă și 4 mm pe cea internă. Scrierea și forma literelor prezintă caracteristicile constatate și în alte diplome militare din prima jumătate a sec. II e.n.³ Deosebirea, frecventă începînd din vremea lui Traian, între execuția literelor de pe latura externă și cea internă se observă într-o anumită măsură și în diploma de la Gherla: textul exterior este mai îngrijit și mai clar gravat, pe cînd cel interior apare incizat într-o formă puțin mai stîngace și complet lipsit de punctele de separație între cuvinte (fig. 1—2). După cum se poate vedea la tăblița I, care are trei laturi intacte, obișnuitul ligament metalic prindea laolaltă, în formă de diptich, cele două plăci de bronz ale acestei diplome numai prin două orificii centrale, nu și prin orificii laterale, procedeu în general mai rar, dar practicat, totuși, și în cazul altor diplome militare.⁴

Textul diplomei păstrat pe prima tăbliță este următorul:

Extrinsecus: tabella I

1. IMP · CAESAR · DIVI TRAIANI PARTHICI · F [DIVI]
NERVAE NEPOS TRAIANVS HADRIANVS A[VG]
PONT · MAX · TRIB · POTES · XVII · COS · III · [P P]

¹ O notă informativă despre diplomă a fost publicată în *Steaua* (Cluj), nr. 11, 1960, p. 123, iar un studiu succint asupra ei a apărut în *JRS*, vol. LI, 1961, p. 63-70. Vezi și *ProblMuz.* 1964, p. 179-181.

² Cu privire la dimensiunile și greutatea diplomelor militare în diferite perioade, vezi *CIL*, XVI, p. 151.

³ Cf. *CIL*, XVI, tab. III, VII (c, d), XI-XV; B. Gerov, în *Klio*, XXXVII, 1959, tab. XVI-XVII.

⁴ *CIL*, XVI, tab. V (c, f), VI, XIX.

- EQVITIB ET PEDITIB QVI MILITAVET IN [AL II]
 5 ET·COH·VI·QVAE APPEL SILIA C·R ET·I·TVNGR[OR]
 FRONTON ET·I·VLP BRITTON[∞] ET·I·BRITANN[∞]
 ET·I·HISPAN ET·I·BATAVOR[∞] ET·I·AELIA GAESAT
[∞] ET·II·BRITTON[∞] ET SVNT·IN DACIA POROLIS
 SVB FLAVIO·ITALICO QVIN ET VICEN PLVRIBVS
 10 VE STIPEND EMERITIS·DIMISS HON MISSION
 QVOR NOMINA SVBSCRIPTA SVNT IPSIS LIBER
 POSTERISQ·EOR CIVITAT DEDIT ET CONVIVM

- CVM VXORIB QVAS TVNC HABVISSENT
 CVM EST CIVIT IIS DATA AVT SIQVI CAELIB·ES
 15 SENT CVM IIS QVAS POSTEA DVXISSENT DVM
 TAXAT SINGVLI SINGVLAS AD VI NON IVL
 Q·FLAVIO TERTVLLO·Q·IVNIO RVSTICO COS
 COH·I BRITANNICAE[∞]·CVI PRAEST
 TI·CLAUDIVS FORTIS CAPVA
 20 EX PEDITE
 SEPENESTO·RIVI F·COR(I?)NON
 DESCRIPTVM ET RECOGNITVM EX TABVLA AE
 NEA QVAE FIXA EST ROMAE IN MVRO POST
 TEMPLVM·DIVI·AVG·AD MINERVAM

Intus: tabella I

- 1 IMP CAESAR DIVI TRAIANI PARTHICI F DIVI NER
 VAE NEPOS TRAIANVS HADRIANVS AVG PONT
 MAX TRIB POTESX XVII COS III P P
 EQ ET PED QVI MIL IN AL ● II COH VI QVAE APP
 5 SIL C R ET I TVNGR FRONT ET I VLP BRITT[∞] ET I
 BRITAN[∞] ET I HISP ET II BATAV[∞] ET I AEL GAESA[∞]
 ET II BRITTON[∞] ET SVNT IN DACIA POROL
 SVB FLAVIO ITALICO QVIN ET VIC PLVRIBVE
 STIP EMER DIMISS HON MISSIO QVOR NO
 10 MINA SVBSCRIPTA SVNT IPSIS LIB POSTERQ
 EOR CIVITAT DED ET CONVIV CVM VXORIB
 QVAS TVNC HABVIS ● CVM EST CIVIT IIS DATA
 AVT SIQVI CAELIB ESSENT CVM IIS QVAS POS

Imp(erator) Caesar, divi Traiani Parthici f(ilius), [divi] Nervae nepos, Tra-
 ianus Hadrianus A[ug(ustus)], pont(ifex) max(imus), trib(unicia) po-
 test(ate) XVII, co(n)s(ul) III, p(ater) p(atriciae)
 equitib(us) et peditib(us), qui militaver(unt) in [al(is) II] et coh(ortibus) VI,
 quae appell(antur) (1) Silia(na) c(ivium) R(omanorum) et (2)
 I Tungr[or(um)] Fronton(iana) et (1) I Ulp(ia) Britton(um) (milliaria)
 et (2) I Britann(ica) (milliaria) et (3) I Hispan(orum) et (4) I Batavor(um)
 (milliaria) et (5) I Aelia Gaesat(orum) (milliaria) et (6) II Britton(um)

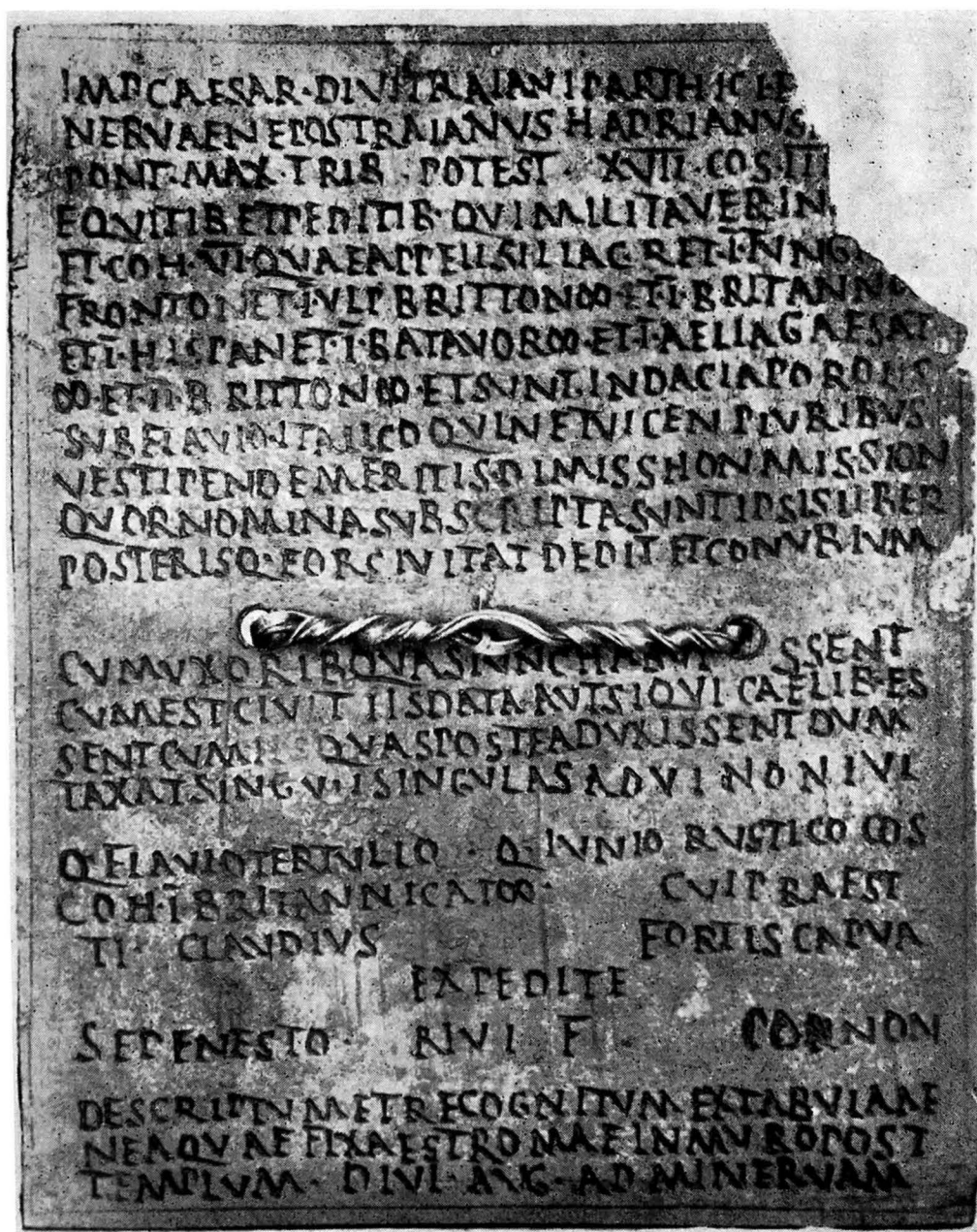

Fig. 1 a. — Diploma militară romană de la Gherla. Fotografia tablei I (exterior)

IMP CAESAR DIVI TRAIANI PARTHICI
 NERVAE NEPTIS TRAIANVS HADRIANVS
 PONT. MAX. TRIB. POTEST. XVII. COS. III.
 EQVITIB. ET PED. ITIB. QVI MILITAV. ER. IN
 ET. COH. VI. QVAE APPELL. SILIAC. RETIN. NG.
 FRONTON. ET IVL. BRITTON. ET BRITANN.
 ET HISPAN. ET BATAVOR. ET AELIAGAESAT.
 ET BRITTON. ET SVNT. IN DACIA POROLIS
 SVB FLAVIO. ITALICO QVINE. TICEN. PIVRIBVS
 VESTIP. ENDE. MER. IT. ISO. IMISS. HON. MISSION.
 QVOR. NOMINA. SVBS. CRIPTA. SVNT. ID. S. I. BER.
 POSTERIS. Q. EOR. CNITAT. DEDIT. ET CNVB. INM.

CVM VXORIB. QVAS. INCHAB. NT. SSENT
 CVM EST. CIVIT. II. S. DATA. ANTSI. QVI. CAELIB. ES
 SENT. CVM. IIS. QVAS. POST. EAD. V. X. SSENT. DVM
 TAXAT. SING. V. I. SING. V. LAS. AD. V. I. NO. N. IVL.
 Q. FLAVIO. TERTVLLIO. Q. IVNIO. RVSTICO. COS.
 COH. I. BRITANNICA. IOR. CUL. PRAEST.
 TI. CLAVDIVS. FORTIS. CAPVA.
 EXPEDITE
 SEP. ENESTO. RIV. I. F. CORNON
 DESCR. IPTV. METR. ECOGNITVM. EX. TAB. V. I. ANE.
 NE. AQVAE. FIXA. EST. ROMAE. IN. MV. RO. POST.
 TEMPLVM. DIVI. AVG. AD. MINERVAM.

Fig. 1 b. — Diploma militară romană de la Gherla. Desenul tablei II (exterior)

Fig. 2 a. — Diploma militară romană de la Gherla. Fotografia tablei I (interior)
<https://biblioteca-digitala.ro>

IMPERATOR DIVI TRAIANI PARFICI FIDELI INFE
 VAENECOSTRIANVS HADRIANVS AVG CONT
 MAX TRIB COEST XVII COS III P P
 EQ ET DEO QVIMILIN ALI ET CONVIQVAP
 SILCRETINNGE FRNT ETI LIBRIT ET
 BRITAN ETI MIS ETI BATA ETI AEL GRESA
 ETI LIBRITON ETI VNT IN DACIA PORCI
 SUB FLAVIO TALICO VINETVIC PLVRIBVE
 STIPEMER DIMISSI ON MISSIO QVORNE
 MINASVB SCRIPTA VNT COSIS LIB POSTER A
 LORCIVITAT DEO ETI ONYB CVM VXORIS
 QVASTVNC HABVLS CVM EST CIVIT LISCATI
 SIQVICA ET LIB ESSENT CVM ILLS QVASTPOS

Fig. 2 b. — Diploma militară romană de la Gherla. Desenul tablei I (interior)

(milliaria), et sunt in Dacia Porolis(sensi) sub Flavio Italico, quin(is) et vicen(is) pluribusve stipend(iis) emeritis dimiss(is) hon(esta) mission(e), quor(um) nomina subscripta sunt ipsis, liber(is) posterisq(ue) eor(um) civitat(em) dedit et conubium cum uxorib(us), quas tunc habuissent, cum est civit(as) iis data, aut, siqui caelib(es) essent, cum iis, quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas.

A(n)te d(iem) VI Non(as) Iul(ias), Q(uinto) Flavio Tertullo, Q(uinto) Iunio Rustico co(n)s(ulibus),

coh(ortis) I Britannicae (milliariae), cui pra(e)est

Ti(berius) Claudius Fortis, Capua, ex pedit(e) Sepenesto

Rivi f(ilio) Cor(i?)non.

Descriptum et recognitum ex tabula aenea, quae fixa est

Romae in muro post templum divi Aug(usti) ad Minervam.

Din textul diplomei rezultă că, cu excepția numelui și titlurilor împăratului, prescurtările cuvintelor de pe fața externă se deosebesc în multe cazuri de cele de pe fața internă a tăbliței I:

Fața externă: (r. 4) *equitib(us)*, *peditib(us)*, *militaver(unt)*; (r. 5) *appell(antur)* *Silia(na)*, *Tungror(um)*; (r. 6) *Fronton(iana)*, *Britton(um)*, *Britann(ica)*; (r. 7) *Hisp(anorum)*, *I Batavor(um)*, *Aelia Gaesat(orum)*; (r. 8) *Porolis(sensi)*; (r. 9) *vicen(is)*; (r. 9—10) *pluribusve*; (r. 10) *stipend(iis)* *emeritis*, *mission(e)*; (r. 11) *liber(is)*; (r. 12) *posterisq(ue)*, *dedit*, *conubium*; (r. 13) *habuissent*; (r. 15) *postea*.

Fața internă: (r. 4) *eq(uitibus)*, *ped(itibus)*, *mil(itaverunt)*, *app(ellantur)*; (r. 5) *Sil(iana)*, *Tungr(orum)* *Front(oniana)*, *Britt(onum)*; (r. 6) *Britan(nica)*, *Hisp(anorum)*, *II Batav(orum)*, *Ael(ia) Gaesat(orum)*; (r. 7) *Porol(issensi)*; (r. 8) *vic(enis)*, *plurib(us)ve*; (r. 9) *stip(endiis)* *emer(itis)*, *missio(ne)*; (r. 10) *lib(eris)*, *poster(is)q(ue)*; (r. 11) *ded(it)*, *conub(ium)*; (r. 12) *habuis(sent)*; (r. 13) *pos(tea)*.

Redactarea textului care conține privilegiile soldaților eliberați din armată, după îndeplinirea celor 25 de ani (sau mai mulți) de stagiul militar, este cea obișnuită în diplomele din această epocă. Formula *equitibus et peditibus, qui militaverunt*, în diplomele cunoscute pînă acum, este atestată mai întîi în 107⁵, iar ultima dată în diploma 168/c. 190⁶. De asemenea, expresia *quinis et vicenis pluribusve stipendiis emeritis dimissis honesta missione*, care figurează pe ambele fețe ale tăbliței noastre, se regăsește în diplomele dintre anii 82⁷ și 167⁸. Specificarea referitoare la acordarea cetățeniei în forma *ipsis, liberis poterisque eorum* constituie formula stereotipă care se întîlnește în diplome începînd de la Claudius I⁹ pînă pe vremea lui Antoninus Pius, în anul 145, cînd ea este atestată, deocamdată, pentru ultima oară¹⁰.

Diploma de la Gherla datează din 2 iulie 133, din timpul domniei lui Hadrian (117—138). Datarea diplomei este asigurată prin menționarea clară a zilei lunii (*ante diem sextum Nonas Iulias*), iar anul este determinat prin numele celor doi consuli suffecti, Q. Flavius Tertullus și Q.

⁵ CIL, XVI, 55, 56.

⁶ CIL, XVI, 132.

⁷ CIL, XVI, 28.

⁸ CIL, XVI, 123.

⁹ CIL, XVI, 1—3.

¹⁰ CIL, XVI, 92.

Iunius Rusticus, cunoscuți ca atare pentru luna iulie a anului 133¹¹. Anul XVII al puterii de tribun (*tribunicia potestate XVII*) și consulatul pentru a treia oară (*consul III*) al împăratului Hadrian indică iarăși, cu precizie, același an.

Martorii diplomei, figurînd pe tăblița II (fața externă) care s-a pierdut, nu ne sînt cunoscuți, dar ei trebuie să fie identici cu cei din diploma de la Győr (Pannonia Superior), eliberată la aceeași dată¹² unui soldat dintr-o unitate de cavalerie.

Titularul diplomei de la Gherla este „ex pedite” *Sepenestus*, fiul lui *Rivus* (sau *Rivius*), avînd etniconul *Cornon* (sau *Corinon*), din cohors I Britannica milliaria, staționată pe granița nordică a Daciei Porolissensis și comandată de *Ti(berius) Claudius Fortis*, originar din *Capua*, personaj pînă acum necunoscut nouă în prosopografia imperiului roman. De asemenea neatestat — după cunoștința noastră — este numele soldatului, *Sepenestus*, și al tatălui său *Rivus* (sau *Rivius*). Amîndouă numele credem că trebuie căutate în onomastica celtică (gallo-britanică), ele înrudindu-se foarte probabil cu nume ca *Sebennos*, *Sebendunon*¹³ (pentru *Sepenestus*) și *Rivodius*¹⁴ (pentru *Rivus* sau *Rivius*, care nu este un derivat de la latinescul *rivus*). În privința etniconului *Cornon* (sau *Corinon*), trebuie să remarcăm faptul că el apare clar în diploma noastră ca o corectare din *Pannon*, motiv pentru care ezităm între forma *Cornon* și *Corinon*¹⁵. Și una și cealaltă formă ne trimit, credem, spre Britannia¹⁶, mai bine zis spre o populație sau o „civitas” din această țară¹⁷.

Soldatul *Sepenestus* a putut fi recrutat cel mai tîrziu prin anul 107—108, dar nu este exclus ca el să fi fost recrutat cu cîțiva ani mai înainte, pe la 105. În primul caz, el și tovarășii lui britani umpleau golurile ivite în efectivul cohortei de pe urma războaielor dacice, la care cohorta luase parte (vezi mai jos), iar în al doilea caz, recrutarea se făcuse cu elemente proaspete tocmai în vederea celui de al doilea război dacic (105—106).

În diploma de la Gherla sînt amintite în total opt corpuri de trupă, care își aveau lagărul în Dacia Porolissensis și din care, potrivit decretului dat în 2 iulie 133 la Roma, au fost lăsate atunci la vatră anumite contingente. În ordinea enumerării lor în diplomă, ele sînt următoarele:

alae:

1. Siliana c. R.
2. I Tungrorum Frontoniana

¹¹ *CIL*, XVI, 76, 77. Cf. W. Liebenam, *Fasti consulares imperii romani*, Bonn, 1909, p. 21.

¹² *CIL*, XVI, 76.

¹³ Vezi A. Holder, *Alt-Celtischer Sprachschatz*, II, Leipzig, 1904, c. 1421. Pentru *ne-sdo-s, *ne-sto-s, v. II, c. 738.

¹⁴ A. Holder, *op. cit.*, c. 1197.

¹⁵ Nesiguranta noastră în privința formei exacte a numelui rezidă în împrejurarea că, prin corectarea primelor trei litere PAN — în COR —, a doua hastă a primului N din *Pannon* a rămas neacoperită de R din *Cornon*, motive pentru care nu putem ști dacă la corectare hasta a fost sau nu intenționat lăsată ca să însemne un I — și atunci trebuie să citim *Corinon* — ori ea a rămas prin simplul fapt că R nu putea acoperi complet și estetic pe N, iar în acest caz am avea forma *Cornon*.

¹⁶ Pentru rădăcina *cor-*, v. Holder, I, s. vv.; cf. și *Corionotolarum manus*: *CIL*, VII, 481. Forma *Corinon* ne duce la o apropiere de numele *Corinium Dobun(n)orum* (Corinion, la Ptolem., II, 3, 12); cf. și *Durocornovium*, menționat de Mueller, apud Ptolem., I, c.; Geogr. Rav., ed. Schnetz, V, 31; *Cironium Dobun(n)orum*. Cf. și cives *Cornovii* (E. Birley, *Roman Britain and the Roman Army*, Kendal, 1961, p. 66). — Pentru Dobunni, populus Britanniae, vezi *CIL*, XVI, 49, iar cu privire la stampile pe vase, în forma *Cor f.* sau *Cori*: *CIL*, VII, 1331, 36; 1336, 899; 1338, 5.

¹⁷ Comitetul editorial al revistei *JRS* (vol. LI, 1961, p. 70) este de părere că numele *Cor(i?)non* trebuie pus în legătură cu tribul *Cornacales* și cu localitatea *Cornacum* din Pannonia Inferior, părere cu care noi nu putem fi de acord.

cohortes:

1. I Ulpia Brittonum milliaria
2. I Britannica milliaria
3. I Hispanorum
4. I Batavorum milliaria
5. I Aelia Gaesatorum milliaria
6. II Brittonum milliaria

Toate aceste formații auxiliare, de cavalerie și infanterie, cunoscute în Dacia Porolissensis din atestări epigrafice mai vechi, se aflau la data eliberării diplomei sub comanda lui *Flavius Italicus*, fără îndoială procuratorul presidial al provinciei, personaj necunoscut nouă pînă acum în prosopografia imperiului roman. În cele ce urmează ne mărginim să arătăm, pe scurt, ceea ce este mai important despre fiecare trupă în parte.

1) *Ala Siliana civium Romanorum (bis torquata, bis armillata)*, după anul 78¹⁸, a fost adusă din Germania Inferior în Pannonia, unde, între anii 84 și 102, apare de patru ori în diploma militară¹⁹. Ea a participat și s-a distins în campaniile lui Domițian împotriva dacilor, motiv pentru care Traian a trimis-o în al doilea război (105—106) de cucerire a Daciei, după care s-a întors din nou în Pannonia Inferior, fiind pomenită acolo împreună cu alte trupe într-o diplomă din 110²⁰. Lagărul panonic al alei Siliana era la Bölcske sau Intercisa (Dunapentele), unde a lăsat numeroase documente epigrafice²¹. Faptul că unitatea nu mai figurează printre auxiliile Pannoniei Inferior în diploma din 114²² constituie indicația sigură că între 110 și 114 ea părăsise această provincie. Probabil că după aceea ala Siliana a fost dusă de Traian în războiul împotriva parților și numai prin anii 118—119, sub Hadrian, a venit în Dacia, odată cu ala Frontoniana²³ și a rămas în armata de ocupație a noii provincii pînă în sec. III e.n.

Prima atestare a alei Siliana în Dacia de nord (=Dacia Porolissensis) este cea din diploma noastră, ulterior ea fiind amintită, tot în Dacia Porolissensis, abia în anul 158 (27 septembrie)²⁴ și 164²⁵, în diplome descoperite mai de mult. Faptul că trupa nu este menționată printre auxiliile Daciei Superior în diplomele din 144²⁶, 157²⁷ și 158 (8 iulie)²⁸ formează dovada hotărîtoare că ea și-a avut de la început garnizoana exclusiv în nord-vestul Daciei, în spațiul viitoarei Dacii Porolissensis. Lagărul ei permanent a fost la Gilău, la vest de Napoca, de unde provin aproape toate urmele sale epigrafice (inscripții, țigle și cărămizi cu stampilă), printre care și o diplomă militară²⁹.

2) *Ala I Tungrorum Frontoniana*, în primii ani ai domniei lui Hadrian, prin 118—119³⁰, a fost transferată în Dacia din Pannonia, unde este cunoscută din diplome începînd cu anul 80 și pînă în 114³¹. Unitatea apare printre trupele de ocupație

¹⁸ CIL, XVI, 23.

¹⁹ CIL, XVI, 30, 31, 42, 47.

²⁰ CIL, XVI, 164.

²¹ Intercisa, II, Budapesta, 1957, p. 11, 14, 15, 16, 502.

²² CIL, XVI, 61.

²³ A. Radnóti — L. Barkóczi, *ActaArch Bp*, I, 3—4, 1951, p. 197—198 cu bogată bibliografie despre această trupă în răstimpul șederii ei în Pannonia.

²⁴ CIL, XVI, 110.

²⁵ CIL, XVI, 185 (=Klio, XXX, 1937, p. 187—199); *Materiale*, II, 1956, p. 703—712; G. Forni, *Contributo alla storia della Dacia Romana*, în *Athenaeum* (Pavia), n. s., XXXVI, f. 1—4, 1958, p. 31—39 (extras).

²⁶ CIL, XVI, 90.

²⁷ CIL, XVI, 107.

²⁸ CIL, XVI, 108.

²⁹ I. I. Russu, în *Materiale*, II, 1956, p. 703—712 și îndeosebi p. 711 cu bibliografia și materialele epigrafice referitoare la această trupă în timpul staționării ei în Dacia (în castrul de la Gilău).

Pentru istoricul unității în general, vezi Cichorius, *RE*, I, c. 260—261; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 181—182; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliärformationen...*, Berlin, 1938, p. 67—69.

³⁰ A. Radnóti—L. Barkóczi, în *op. cit.*, p. 195—197.

³¹ CIL, XVI, 26, 30, 31, 164, 61.

ale Daciei Porolissensis în diplomele din 158 (27 septembrie)³², 164³³ și acum în diploma din 133. În Dacia a staționat tot timpul în castrul de la Ilișua, lângă Beclean, pînă la părăsirea acestei regiuni de către romani³⁴. Aici s-au găsit majoritatea vestigiilor sale epigrafice, datînd de la Antoninus Pius pînă la Al. Sever³⁵. Pe timpul staționării în Pannonia și apoi în Dacia, în efectivele trupei sînt atestate și elemente de origine tracică³⁶ sau, poate, traco-dacică³⁷.

3) *Cohors I Ulpia Brittonum milliaria*, corp de trupă deosebit de cohortele de *Britanni*³⁸, este pomenită în anul 85 în Pannonia³⁹ și prin 103/104⁴⁰ în Moesia Superior sub numele de *I Brittonum milliaria*. În Dacia apare mai întîi în diploma de la Porolissum din 106⁴¹ cu denumirea pompoasă de *cohors I Brittonum milliaria Ulpia torquata pia fidelis civium Romanorum*. Aceste titluri onorifice noi i-au fost acordate de Traian pentru faptele ei de vitejie în al doilea război dacic (105—106)⁴². În a doua diplomă de la Porolissum din 110⁴³ epitetul *pia fidelis* este omis, pentru ca la 133 (diploma de la Gherla) și 158 (nu 159)⁴⁴ numele trupei să devină *I Ulpia Brittonum milliaria*, iar la 164 doar *I Brittonum milliaria* (fără Ulpia)⁴⁵. Din 106 încoace, cohorta a stat fără întrerupere numai în partea de nord-vest a Daciei, într-un lagăr rămas deocamdată necunoscut (Porolissum?)⁴⁶.

4) *Cohors I Britannica (=Britannorum) milliaria*, unitate distinctă de cohortele de *Brittoni*, o cunoaștem în anii 80⁴⁷ și 84⁴⁸ printre trupele auxiliare din Pannonia, ca *I Britannica*. În 85⁴⁹, tot în Pannonia, este milliaria, ceea ce înseamnă că mai înainte fusese *quingenaria*. Ulterior anului 85, a fost mutată din Pannonia (ca și coh. I Ulpia Brittonum milliaria) în Moesia Superior, unde figurează în diplomele din 103/104⁵⁰ și 105⁵¹ cu noul titlu de *civium Romanorum*, pe care se vede că l-a primit pentru meritele cîștigate în primul război dacic (sau în războiul purtat de Domițian?). După terminarea războaielor lui Traian cu dacii, ea a rămas în armata de ocupație a provinciei nord-dunărene, fiind pomenită la 110 în două diplome⁵², ca fiind „în Dacia”. Sub Traian sau Hadrian, în orice caz înainte de 133, cohorta își pierde titlul onorific de *civium Romanorum*, iar la 164 este *equitata*⁵³. După cum arată diploma noastră, cele din 158⁵⁴ și 164⁵⁵, iar mai tîrziu o inscripție

³² CIL, XVI, 110. Diploma datează din anul 158, nu 159, după cum a arătat A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapesta, 1944, p. 32—34.

³³ CIL, XVI, 185; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 708—709; G. Forni, *op. cit.*, p. 32—33.

³⁴ Nu este probabil, pe baza inscripției CIL, III, 6274, ca ala Frontoniana să fi staționat la Virșeț. Signiferul din inscripția respectivă a putut pune monumentul în memoria soției sale independent de cantonarea unității acolo.

³⁵ W. Wagner, *op. cit.*, p. 76—79; J. Szilágyi, în *DissPann.*, II, 21, 1946, p. 15, 51, 65.

³⁶ *Intericia*, I, Budapesta, 1954, p. 234, nr. 3, pl. XXXV/3.

³⁷ D. Protase, în *Materiale*, IV, 1957, p. 319—323.

³⁸ Cichorius, în *RE*, IV, 263; A. von Premerstein, în *Wiener Eranos*, 1909, p. 280.

³⁹ CIL, XVI, 31.

⁴⁰ CIL, XVI, 54; cf. C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 332. Data diplomei nu poate fi extinsă pînă în 107, ci ea trebuie limitată la 103—104, eventual 103—105, luna mai. Ca și *cohors I Britannica* (vezi mai jos), această cohortă a putut fi dusă în Moesia Superior încă pentru războiul purtat de Domițian, care începe în 86, cînd se crează și provincia Moesia Superior. Între 103-104, ambele cohorte se aflau, probabil, pe teritoriul dacic cucerit de romani în primul război (Oltenia de vest și Banatul de răsărit, inclusiv bazinul Hațegului), afectat temporar Moesiei Superior.

⁴¹ CIL, XVI, 160.

⁴² Vezi C. Daicoviciu, *loc. cit.*; cf. și Nesselhauf, în CIL, XVI, 160 (nota) și 163, n. 4. Nu e nici un motiv să ne îndoim că trupa a luat parte și la primul război dacic (101—102).

⁴³ CIL, XVI, 163.

⁴⁴ CIL, XVI, 110; cf. A. Stein, *loc. cit.*

⁴⁵ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 708—709, 710; G. Forni, *op. cit.*, p. 34. Integritatea numelui unității cu *Ulpia*), făcută de D. Detschew în diploma din 164 de la Palatovo (*Klio*, XXX, 1937, p. 198) și acceptată de H. Nesselhauf (CIL, XVI, 185), se dovedește a fi greșită, după cum arată clar diplomele din același an descoperite în ultimul timp la Gilău (I. I. Russu, *loc. cit.*) și Câșei (G. Forni, *loc. cit.*) în Dacia Porolissensis, unde cohorta nu mai poartă acest epitet. Greșeli în privința numelui trupei face și Wagner (*op. cit.*, p. 106—107). Pentru supranumele imperiale variabile ale formațiilor auxiliare din armata romană, vezi G. M. Bersanetti, în *Athenaeum*, XVIII, 1940, p. 105—135 și K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Berna, 1951, p. 100—101.

⁴⁶ Mai vezi pentru această trupă A. Degrași, în *Epigraphica*, IV, 1942, p. 154—156; A. Radnóti, în *AE*, 1944—1945, p. 150—151.

⁴⁷ CIL, XVI, 26.

⁴⁸ CIL, XVI, 30.

⁴⁹ CIL, XVI, 31.

⁵⁰ CIL, XVI, 49.

⁵¹ CIL, XVI, 54.

⁵² CIL, XVI, 57, 163.

⁵³ CIL, XVI, 185; I. I. Russu, în *op. cit.*, p. 708—710; G. Forni, *op. cit.*, p. 32—33.

⁵⁴ CIL, XVI, 110.

⁵⁵ Vezi nota 53 de mai sus.

din vremea lui Caracalla⁵⁶, unitatea se afla în Dacia Porolissensis, unde a staționat pînă la sfîrșitul dominației romane în aceste părți. Garnizoana ei era la Cășei, lîngă Dej.⁵⁷

5) *Cohors I Hispanorum (quingenaria)* este identică cu *cohort I Hispanorum pia fidelis*, despre care știm că la 103/104 era în Moesia Superior⁵⁸, iar la 110 în Dacia⁵⁹. Epitetul de *pia fidelis*, cîmpătat de la Traian pentru faptele de arme în războaiele cu dacii, și-l pierduse pe vremea lui Hadrian, după cum arată diploma de la Gherla. Unitatea a făcut parte tot timpul dintre corpurile de trupă însărcinate cu paza zonei de nord-vest a Daciei, devenită sub Hadrian Dacia Porolissensis. În diplomele din 158 și 164, cînd cohorta continuă să fie amintită printre auxiliile Daciei Porolissensis⁶⁰, ea este lipsită de titlul onorific dat de Traian, iar întregirea *pia fidelis*, în lumina diplomei noastre, apare cu totul neprobabilă⁶¹. Cărămizi și țigle cu stampila unității se cunosc la Porolissum⁶² și din castrul de la Românași (Unguraș, Magyar-Egregy), unde și-a avut garnizoana⁶³.

6) *Cohors I Batavorum milliaria (pia fidelis)*⁶⁴ cunoscută la 98 în Pannonia⁶⁵, a participat la războaiele lui Traian împotriva dacilor, iar după aceea a rămas, tot timpul ocupației romane⁶⁶, în nord-vestul noii provincii, fiind atestată în inscripții⁶⁷ și în diplomele militare dintre anii 133 și 164⁶⁸. A staționat în castrul de la Romita (*Certia*), aproape de Porolissum, și poate, înainte de venirea legiunii V Macedonica, la Potaissa⁶⁹.

7) *Cohors I Aelia Gaesatorum milliaria*. Formație a lui Hadrian, cohorta este așezată în partea de nord-vest a Daciei, fie cu ocazia evenimentelor din 118—119, fie odată cu organizarea Daciei Porolissensis. Aici apare ea în diploma noastră și în cele din 158⁷⁰ și 164⁷¹. După cum arată o inscripție mutilată (*CIL*, III 7648) și stampilele pe țigle și cărămizi, unitatea își avea lagărul la Bologna.⁷²

8) *Cohors II Brittonum milliaria*. Identificarea ei întîmpină oarecare dificultăți, care au dus la unele soluții greșite. Noi o considerăm identică cu *cohort II Augusta Nervia Pacensis milliaria Brittonum*, atestată în 114 în Pannonia Inferior⁷³. Ea va fi fost adusă de Hadrian în Dacia de nord (Dacia Porolissensis) odată cu cohorta I Aelia Gaesatorum milliaria, cu care și apare împreună nu numai în diploma noastră, ci și în diplomele din 158⁷⁴ și 164⁷⁵, indiferent de epitele mai mult sau mai puțin complete pe care le are în aceste diplome. Ea nu poate fi identică cu cohorta II Brittonum din diploma *CIL*, XVI 110, care, așa cum a arătat și Detschew, e greșit scrisă în locul cohortei II Britannica milliaria menționată, pe același loc, în toate trei diplomele din 164. Tot această cohortă apare și într-o inscripție recent descoperită în Dacia Porolissensis, la Buciumi, închinată lui Caracalla de [coh]

⁵⁶ Em. Panaitescu, în *ACMIT*, 1929, p. 323.

⁵⁷ C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 307—308; W. Wagner, *op. cit.*, p. 104—105; J. Szilágyi, în *op. cit.*, p. 14—15 și 55; K. Kraft, *op. cit.*, p. 171. Szilágyi citește greșit stampilele de la Cășei cu *CIB* = C(ohors) I B(ritannica) în loc de C(ohors) I B(ritannica) sau B(ritannorum).

⁵⁸ *CIL*, XVI, 54.

⁵⁹ *CIL*, XVI, 57, 163.

⁶⁰ *CIL*, XVI, 110; *CIL*, XVI, 185; I. I. Russu, în *op. cit.*, p. 708—710.

⁶¹ Cf. G. Forni, *op. cit.*, p. 32—33.

⁶² C. Daicoviciu, în *RE*, XXII, s. v. *Porolissum*.

⁶³ W. Wagner, *op. cit.*, p. 146—147.

⁶⁴ Pe fața internă este greșit incizat : II *Batav(or)um milliaria*.

⁶⁵ *CIL*, XVI, 42.

⁶⁶ Cohorta nu a mai fost dusă înapoi în Pannonia, cum greșit presupune Wagner, *op. cit.*, p. 93; cf. I. I. Russu *op. cit.*, p. 710—711.

⁶⁷ *CIL*, III, 841 (Românași), 839 (Romita), 13766+13767 (Turda). Ultima inscripție este reconstituită în JÖAI, V, Beibl., 107.

⁶⁸ *CIL*, XVI, 110, 185; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 708—710; G. Forni, *op. cit.*, p. 32—33.

⁶⁹ W. Wagner, *op. cit.*, p. 92—93; K. Kraft, *op. cit.*, p. 169.

⁷⁰ *CIL*, XVI, 110.

⁷¹ *CIL*, XVI, 185; *Materiale*, II, 1956, p. 711; G. Forni, *op. cit.*, p. 32—33.

⁷² Cichorius, în *RE*, IV, c. 286; H. Nesselhauf, *CIL*, XVI, p. 100, n. 5; D. Detschew, în *Klio*, XXX, 1937, p. 196—197; M. Macrea, în *ACMIT*, IV, 1938, p. 226—228; W. Wagner, *op. cit.*, p. 134—135; J. Szilágyi, în *op. cit.*, p. 11; I. I. Russu, în *op. cit.*, p. 711.

Prin atestarea acestei cohorte în Dacia Porolissensis, nu mai poate fi susținută vechea părere că la Bologna ar fi fost coh. I Aelia Gallorum, care nu apare în nici o diplomă privind Dacia Porolissensis. Cohorta e pomenită, în schimb, într-o diplomă din 157 (*CIL*, XVI, 107), ca I *Gallor(um) Dacic(a)*, printre trupele Daciei Superior.

⁷³ *CIL*, XVI, 61.

⁷⁴ *CIL*, XVI, 110.

⁷⁵ *CIL*, XVI, 185; *Materiale*, II, 1956, p. 708—709, 711; G. Forni, *op. cit.*, p. 32—33.

II Nerv(ia) Britt(onum) [(milliaria) Anto]niniana p(ia) f(idelis)⁷⁶, al cărei castru se dovedește astfel a fi fost la Buciumi. Epitetul de *Antoniniana*, probabil și cel de *pia fidelis*, l-a primit de la Caracalla⁷⁷. Tot acestei trupe, nu cohorței II Numidarum, îi aparțin foarte probabil țiglele și cărămizile cu stampila COH II IV provenite de la Buciumi⁷⁸.

După lămurirea identității și localizării celor opt trupe auxiliare pomenite în diploma de la Gherla, constatăm că toate aceste trupe se aflau, în anul 133, în localități din Dacia nordică, respectiv nord-vestică.

Examinând și restul de șapte corpuri de trupă ce apar în diplomele privind Dacia Porolissensis⁷⁹, ajungem de asemenea la constatarea că toate auxiliile menționate în aceste diplome își aveau garnizoana în aceeași regiune nordică (nord-vestică) a Daciei, și anume: ala II Gallorum et Pannoniorum. la *Gherla*⁸⁰; cohors II Britannica milliaria. la *Romita* (eventual și *Ilișua*)⁸¹; cohors I Hispanorum milliaria = I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria. la *Orheiul Bistriței*⁸²; cohors II Hispanorum = cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata, la *Bologa*⁸³; cohors V Lingonum, la *Porolissum*⁸⁴; cohors VI Thracum, la *Românași* (și *Porolissum*)⁸⁵. Cohors I Cannanefatium își avea lagărul la *Tihău*. Pe această cohortă o indică stampilele CICY (CIL, III 8074, 13) găsite la *Tihău* și nu pe enigmatică cohors I Cy(pria) sau Cy(renaica), care nu apare în nici o diplomă din Dacia⁸⁶. Singura trupă neatestată în diplome, care ocupă sigur un castru de pe teritoriul Daciei Porolissensis, este *al(a) n(ova) Il(l)yr(icorum)* cu castrul la *Brincovenesti*⁸⁷. Unele castre din această regiune sînt ocupate de diferiți *numeri* ca, de pildă, cel de la *Sutoru*, de Numerus Maurorum Optatianensium⁸⁸.

Dacă comparăm numărul de trupe care figurează în diploma de la Gherla cu cel din diplomele din anii 158 și 164⁸⁹, observăm că la 133 sînt amintite în Dacia Porolissensis numai opt auxiliii (două ale și șase cohorțe), pe cîtă vreme mai tîrziu, în diplomele menționate, apar 15 corpuri de trupă (trei ale și 12 cohorțe), deci efective militare aproape de două ori mai numeroase. În lumina documentelor sigure de care dispunem astăzi, este greu de spus cu certitudine dacă în diploma noastră de la 133 au fost înșirate toate trupele din Dacia Porolissensis sau numai

⁷⁶ I. I. Russu, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 311–315.

⁷⁷ Pentru supranumele variabile ale trupelor auxiliare romane, vezi G. M. Bersanetti, în *op. cit.*, p. 105–135.

⁷⁸ I. I. Russu, în *op. cit.*, p. 315–316.

⁷⁹ *CIL*, XVI, 110 din 158; 185, *Materiale*, II, p. 703–713; *Athenaeum*, XXXVI, 1–4, 1958, p. 31–39, toate trei din anul 164.

⁸⁰ Nu încapă nici o îndoială că această ală este una și aceeași cu ala II Pannoniorum cunoscută din castrul de la Gherla, pentru care trimitem la Wagner, *op. cit.*, p. 60–62. Cf. și *Dacia*, VII–VIII, p. 335.

⁸¹ Pentru cauza și împrejurările numelui dublu, vezi K. Kraft, *op. cit.*, p. 26 urm., în special p. 32–33.

⁸² Dovada se face prin stampilele cohorței, găsite aici (vezi Wagner, *op. cit.*, p. 110, care o confundă însă, regretabil, cu coh. II Brittonum milliaria; cf. mai sus p. 169).

⁸³ Dovada o constituie numeroasele stampile cu CIH ȍpe țigle și cărămizi descoperite în săpăturile din anii 1957–1960. Coh. I Ubiorum nu a staționat în castrul de aici, ci în Dacia Superior, probabil la *Odorheiul Secuiesc*, unde apar majoritatea stampilelor cu numele ei (cf. D. Protase, în *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 505–508).

⁸⁴ Wagner, *op. cit.*, p. 152 urm.; M. Macrea, în *ACMIT*, IV, 1938, p. 223 și urm.

⁸⁵ Wagner, *op. cit.*, p. 160; C. Daicoviciu, în *RE*, XXIII, 1, s. v. *Porolissum*.

⁸⁶ Wagner, *op. cit.*, p. 194–195; Szilágyi, în *op. cit.*, p. 13, 54–55.

⁸⁷ I. Ferenczi, în *EKL*, p. 288, atribuie și el castrul de la *Tihău* mai curînd cohorței I Ca(nnanefatium), dar nu exclude nici pe I Cy(pria) sau Cy(renaica).

⁸⁸ Wagner, *op. cit.*, p. 52; I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dik”-ezüstincsek kérdése*, Cluj, 1944, p. 23–27.

⁸⁹ Wagner, *op. cit.*, p. 209; cf. C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, 1928–1932, p. 51–53 și Rowell, în *RE*, XVII, s. v. *Numerus*, 2547; tot aici e, poate, și Numerus Palmyrenorum Optatianensium (Wagner, *op. cit.*, p. 211 și urm.; C. Daicoviciu, în *op. cit.*, p. 52 și Rowell, în *op. cit.*, 2550 și urm.

⁹⁰ Vezi mai sus nota 79.

o parte dintre ele, adică acelea din care s-au eliberat contingente de soldați la acea dată, lucru care pare verosimil. În prima eventualitate, ar însemna că la 133, pe vremea lui Hadrian, armata Daciei Porolissensis era constituită din forțe relativ reduse numeric, sporite însă considerabil după aceea, sub Antoninus Pius, înainte de anul 158.

Ceea ce este însă important de știut este faptul că nici o trupă auxiliară atestată prin diplome militare sau prin alte informații ca făcând parte din armata Daciei Superior, după constituirea Daciei Porolissensis, nu apare în vreo localitate sau în vreunul din cele 14 castre cunoscute din această regiune nordică (nord-vestică) a Daciei.⁹⁰ Constatarea aceasta ne ajută să fixăm cu oarecare siguranță limitele mari ale provinciei Dacia Porolissensis, față de restul provinciei Dacia. Fixându-le pe hartă, vedem că ele ocupă, după un dispozitiv strategic, teritoriul ce se întinde la nord de riul Arieș și la nord de cursul superior al Mureșului, începând de la confluența acestuia cu Arieșul. Tot ce se afla pe malul drept al Arieșului și pe malul stâng al Mureșului aparținea, după mărturia documentelor existente, Daciei Superior, respectiv Daciei Apulensis (fig. 3)⁹¹.

Adevărata importanță a diplomei de la Gherla rezidă însă în surprinzătoare atestare a Daciei Porolissensis încă din anul 133. Faptul acesta ne silește să revizuiem o serie de cunoștințe și concluzii în legătură cu istoria militară, politică și administrativă a Daciei⁹², punându-ne totodată în situația de a vedea într-o lumină mult mai clară activitatea, cunoscută de altfel, a împăratului Hadrian în domeniul reformelor și măsurilor care ținteau — în primul rînd — la asigurarea cuceririlor și la consolidarea imperiului. Alături de alte măsuri privind organizarea teritoriului cucerit la nordul Dunării de jos, constituirea unei noi provincii de frontieră, cum

⁹⁰ Aceste castre sînt (de la sud la nord): Potaissa (*Turda*), Gilău, Bologa (*Resculum*), Sutoru, Gherla, Buciumi, Romănași, Romita, Porolissum, Tihău, Căței, Ilișua, Orheiul Bistriței și Brincovenesti. Trebuie subliniat că la Porolissum avem de a face, în realitate, cu un complex de fortificații: un castru mare pe „Pomet”, un castru mic pe dealul „Citera” din imediata apropiere, două burguri (unul mai mare și altul mai mic) nu departe de „Citera” și un număr de turnuri de-a lungul liniilor întărite din preajma acestui centru militar. Vezi C. Daicoviciu, în *RE*, XXII, s. v. *Porolissum*; M. Moga, în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 131–135 și M. Macrea–D. Protase–M. Rusu, în *Materiale*, VII, 1960, p. 361–390. Nu se confirmă existența unor castre romane la Gîrbou și Bozna. În treacă observăm că nici la Moldovenești, localitate ce se află la sud de Arieș și aparține deci Daciei Superior, nu se verifică existența unui castru roman.

Pe trupele din Dacia Superior atestate în diplome militare, a se vedea *CIL*, XVI, 68; C. Daicoviciu, în *SCIV*, IV, 3–4, 1953, p. 541 și urm.; același, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 191 și urm.; G. Forni, în *op. cit.*, p. 3 și urm. (extras); *CIL*, XVI, 90, 107, 108.

⁹¹ Castrul de la Brincovenesti, pe malul drept al Mureșului, aparținea și el, după criteriul de mai sus, Daciei Porolissensis. De fapt, trupa cantonată în acest castru (ala nova Illyr.) nu e atestată prin nici o informație că ar fi făcut parte din armata Daciei Porolissensis, dar nici apartenența ei la Dacia Superior (sau Apulensis) nu e dovedită prin nimic. În schimb, castrele de graniță imediat următoare, aflate pe limes la est de Mureș, cel de la Călugăreni și Sărăteni, sînt sigur garnizoana unei trupe din armata Daciei Superior (Coh. I Alpinorum: *CIL*, XVI, 90 din anul 144; cf. Wagner, *op. cit.*, p. 82). Tot așa la Cristești, localitate situată pe malul stîng al Mureșului: corpul de trupă de aici ala I Gallorum et Bosporanorum (*CIL*, XVI, 90, 107, 108) indică și teritoriul acestei localități ca parte a Daciei Superior (Wagner, *op. cit.*, p. 36). Regiunea exploatarea aurului, cu centrul la *Ampelum* (Zlatna), cădea firește în Dacia Superior, sub protecția legiunii XIII Gemina de la Apulum.

Stabilind cursul celor două riuri ca hotăr între Dacia Porolissensis și Dacia Superior, noi nu facem decît să delimităm exact, pe baza studiului repartiției trupelor auxiliare, un teritoriu pe care aproape toți cercetătorii de pînă acum îl considerau, mai mult sau mai puțin conturat, ca teritoriul Daciei Porolissensis (vezi diferite hărți antice). I.a. „valea” Arieșului și la o zonă oscilantă din „valea” Mureșului superior (între Brincovenesti și Înlăceni) s-au oprit și concluziile trase de I. Ferenczi pe baza unor speculații de „fronturi” și a altor considerații „strategice”, cu care noi nu mai putem fi însă de acord (vezi I. Ferenczi, în *Buletinul Univ. „V. Babeș-Bolyai”*, seria științe sociale, I, 1–2, Cluj, 1956, p. 166–169).

⁹² Ne mulțumim să arătăm, bunăoară, nevoia trecerii procuratorului Tib. Cl(audius) Quintilianus din categoria procuratorilor financiari ai Daciei Superior în aceea a procuratorilor presidiali ai Daciei Porolissensis (*CIL*, III, 836) sau a datării activității fraților Iulii drept „conductores p. portorii Illyrici et Ripae Thraciae” sigur în timpul domniei lui Marcus Aurelius și Lucius Verus (*CIL*, III, 7434, 7489 etc.).

era Dacia Porolissensis, reprezintă ilustrarea splendidă a noii concepții instaurate la conducerea imperiului în materie de politică internă și externă.

Nu este, credem, inutil să trecem pe scurt în revistă aici acele măsuri luate de Hadrian cu privire la organizarea Daciei cucerite de Traian, măsuri cunoscute prin câteva descoperiri făcute în ultimul timp și dintre care crearea Daciei Porolissensis pare să fie cea din urmă.

Azi este pe deplin stabilit că războiul cu dacii s-a încheiat încă în vara anului 106. Nu mai este, de asemenea, nici o îndoială că *întreg* teritoriul Daciei cunoscut mai târziu ca provincia Dacia a fost cucerit încă din acest an și nu în etape succesive, cum s-a susținut într-o vreme de către A. Buday⁹³. Ceea ce nu se știa decît recent sînt două fapte: întîi, că pe lingă acest teritoriu al provinciei Dacia de mai târziu a fost cucerită și Muntenia și, credem, și sudul Moldovei, iar al doilea că, la început, adică în anul 106, *provincia Dacia* era constituită numai din teritoriul intracarpatic al țării dacilor (și nici acesta în întregime, după cum vom vedea), restul pămîntului dacic cucerit avînd altă soartă. Descoperiri arheologice mai vechi⁹⁴, dar mai ales o diplomă militară găsită în Bulgaria și publicată de B. Gerov⁹⁵ aduc dovada *sigură* că Oltenia (*întreagă* și nu numai partea ei de răsărit pînă la Jiu, cum crede eruditul bulgar Gerov), ca și teritoriul Munteniei (cu sudul Moldovei eventual), împreună cu sud-estul Transilvaniei (zona de la sud și est de cursul ardelean al Oltului) au fost anexate Moesiei Inferior. Nu ar fi exclus, însă, ca partea *vestică* a Olteniei — de la Jiu spre apus — să fi aparținut Moesiei Superior. De fapt, partea de vest a Olteniei fusese atașată Moesiei superioare încă de la sfîrșitul primului război dacic (102), împreună cu teritoriul Banatului și cu o fișie din sud-vestul Ardealului (Țara Hațegului, în speță). Construirea podului de la Turnu Severin, instituirea unor serbări anuale la *Tapae*, în cinstea celor căzuți și înmormîntați aici (Dio Cassius, 68, 8), ca și desfășurarea trupelor romane împotriva centrului dacic din Munții Orăștiei, în al doilea război, nu pot fi închipuite fără această ocupație⁹⁶. De aceea, noi credem că apartenența vestului Olteniei fie la Moesia Superior, fie la Moesia Inferior a fost o realitate și *după anul 106*. Desigur că, după 106 (dată cînd se constituie provincia Dacia), nu mai putea rămînea atașat Moesiei Superior sud-vestul Transilvaniei și nici Banatul, ambele teritorii înglobîndu-se acum în provincia Dacia constituită în interiorul arcului carpatic. Din teritoriul Banatului, colțul sud-estic al acestuia, anume zona dintre Caraș și Cerna (cu linia Palanca, *Arcidava-Vărădia*, Teregova [Porta Orientalis], Domașnea, Plugova, Mehadia și *Dierna-Orșova*), a putut rămîne și pe mai departe, împreună cu Oltenia de vest, la Moesia Superior (sau Inferior), căci la constituirea Daciei inferioare îl vedem că face parte — după Patsch și Stein — din

⁹³ *DoljCluj*, 3, 1912, p. 74. Teza eronată a lui Buday a fost combătută la timpul său (vezi *La Transylvanie dans l'antiquité*, p. 89–90). În favoarea tezei noastre vine și inscripția din Corinth (*AnnÉp*, 1934, 2; cf. R. Syme, *Laureae Aquincenses*, I, 1938 p. 276), care vorbește de „universa Dacia” cucerită în al doilea război dacic (datarea ei este, după Pflaum, *Libya*, I, 1953, p. 211, din anul 107). Cf. și Daicoviciu, *Dacia cîmpia*, în *Klio*, 38, 1960, p. 180.

⁹⁴ Vezi *Dacia*, XI–XII, 1948, p. 116–144; cf. și *SCIV*, VI, 1955, p. 87–89.

⁹⁵ *Klio*, 37, 1959, p. 196 și urm. Diploma e din 13 XII 140.

⁹⁶ Vezi *Istoria României*, I, 1960, p. 307–308; cf. și Fluss, în *RE*, XV, 2, 1399.

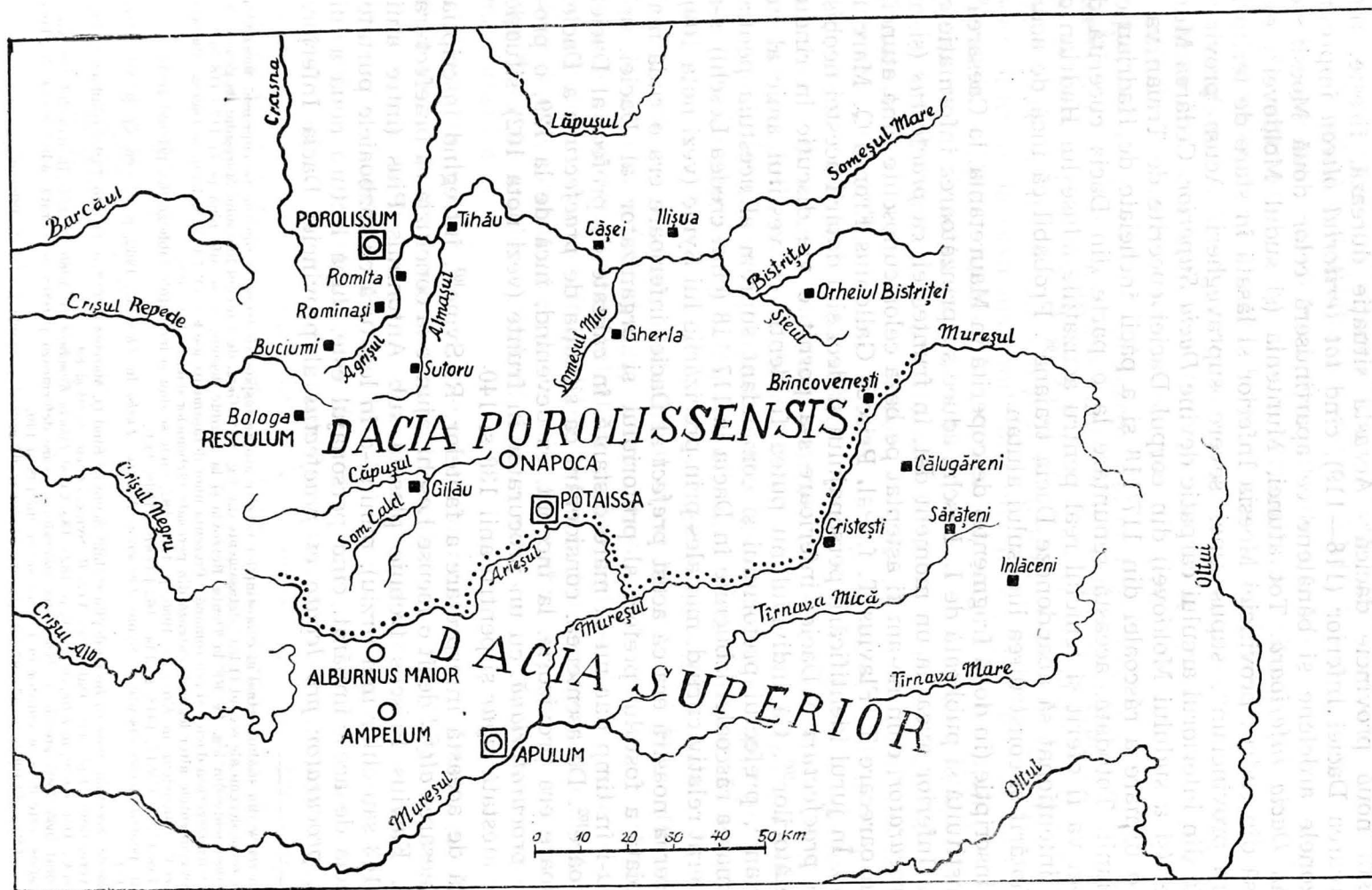

Fig. 3. — Partea de nord a Daciei romane, cu limita între Dacia Superior și Dacia Porolissensis.

această nouă provincie dacică⁹⁷. Această situație durează, firește, pînă la crearea Daciei Inferior (118—119), cînd *tot teritoriul oltean* împreună cu zonele ardelenene și bănățene ce aparținuseră celor două Moesii vor forma *Dacia inferioară*. Tot atunci, Muntenia (și sudul Moldovei?) este scoasă din cadrul provinciei Moesia Inferior și lăsată în stare de teritoriu „extra provinciam“, supus unei severe supravegheri. Acum provincia Dacia din interiorul arcului carpatic devine *Dacia Superior*. Cedarea Munteniei (și a sudului Moldovei) din corpul Daciei cucerite de Traian va fi fost o urmare a răscoalei din 117/118 și a păcii încheiate de Hadrian cu roxolanii. Totodată, această renunțare la o parte din Dacia cucerită de Traian va fi oferit și temeiul real pentru acuzațiile aduse lui Hadrian că ar fi intenționat să abandoneze Dacia traiană⁹⁸. Probabil că încă de acum s-a hotărît și construirea limesului alutan.

O inscripție (în două fragmente) descoperită în Mauretania, la Caesarea⁹⁹, reconstituită și publicată de L. Leschi, aduce surprinzătoarea informație că Dacia Inferior avea, la un moment dat, în fruntea ei, ca *praefectus* (și nu ca *procurator*, cum ne-am fi așteptat pe baza celor cunoscute pînă atunci), pe un oarecare T. Flavius T. f. Pal. Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo. În jurul identificării personajului și deci și a datării acestei neobișnuite *praefectura* a Daciei inferioare s-a pornit o vie discuție în rîndul cercetătorilor¹⁰⁰. Că individul nu putea fi identic cu vestitul amic al lui Hadrian¹⁰¹, prefectul pretoriului și comandant suprem al acestuia pentru reprimarea răscoalei izbucnite în Dacia la 117/118 (cum credea Leschi), s-a învederat relativ curînd, mai ales prin precizările lui Syme (vezi nota 100).

Părerea noastră era că acest *prefect* al Daciei inferioare era o rudă mai apropiată a fostului prefect al pretoriului și organizator al Daciei, urmîndu-i în timp dar nu la mare distanță, în calitate de prefect al Daciei inferioare¹⁰². De asemenea, considerăm că situația de *praefectura* a Daciei inferioare era provizorie, la început, ea devenind, încă de la 129, o provincie *procuratoriană*, cu un procurator în frunte (vezi nota 102), situație care e atestată *sigur* și pentru anii 138 și 140.

Față de această interpretare a faptelor, R. Syme¹⁰³, întregind inscripția din Caesarea *altfel* decît o făcuse Leschi, ajunge la concluzia că *praefectura* lui T. Flavius Priscus trebuie plasată sub Antoninus Pius (între anii 142—143 sau chiar mai tîrziu), punînd-o în legătură cu războaiele purtate în Dacia de acest împărat, cînd personajul este, după lectura nouă a lui Syme, *procurator pro legato et praefectus* al provinciei Dacia Inferior,

⁹⁷ Așa reiese din stadiul actual al cunoștințelor noastre asupra răspîndirii trupelor romane pe cuprinsul Banatului în primele două decenii ale sec. al II-lea : detașamente din leg. XIII Gem. de-a lungul limesului Mureșului (la Cenad, de pîldă), detașamente din leg. IV FF la Denta, Berzovia și la Sîrduc, legiune ce se află pînă pe la 117—118 încă în Dacia (la Sarmizegetusa dacică și cea romană). Prezența unor detașamente ale leg. IV FF la Mehadia și Dierna (împreună cu detașamentele altor legiuni) datează din perioada războaielor dacice (101—106).

⁹⁸ Vezi C. Daicoviciu, în *Klio*, 38, 1960, p. 180—182, unde se dau și indicațiile bibliografice privind amănuntele.

⁹⁹ L. Leschi, în *CRAI*, 1945, p. 144—162 (*AnnÉp*, 1946, 113).

¹⁰⁰ Vezi pentru aceste discuții R. Syme, *The wrong Marcius Turbo*, în *JRS*, 52, 1962, p. 87—96. Cf. și *SICI* III, 1961, p. 131.

¹⁰¹ Numele acestuia pare să fie pe deplin stabilit acum ca fiind Q. Marcius C. f. Tro. Fronto Turbo (Gallonius) Publius Severus domo Epidaurum (Dalmatia). Vezi R. Syme, *op. cit.*, p. 95 și 89.

¹⁰² Vezi C. Daicoviciu, în *Klio*, 38, 1960, p. 182—183. Cf. și *Istoria României*, I, 1960, p. 354. În articolul din *Klio*, s-au strecurat însă două greșeli — *fără voia autorului* — care deformează părerea adevărată, adică aceea că Plautius Caesarianus este deja procurator în 129, ca și cei din 138 și 140.

¹⁰³ Vezi *JRS*, 52, 1962, p. 87—97 (cf. și nota 94 din p. 96 redînd și opinia lui H. G. Pflaum).

titulatură care se mai întâlnește în sec. I și chiar mai târziu (v. Syme, *op. cit.*, p. 92, cf. și B. Lifshitz, în *Latomus*, XXII, 4, 1963, p. 783).

Prin această nouă lectură sprijinită de analogiile aduse, temeiul tezei noastre anterioare pierde din importanță, căci situația Daciei inferioare rămîne neschimbată, aceea de provincie procuratoriană.

Identificările făcute de R. Syme, ca și lectura nouă dată părților nepăstrate din inscripție sînt fără îndoială ingenioase și nu dezminț pe eruditul cunoscător al istoriei romane imperiale.

În ceea ce privește organizarea Daciei Porolissensis și, în general, a „celor trei Dacii“, analiza savantă a materialului documentar cunoscut pe la 1909 a făcut pe A. von Premerstein să stabilească „împărțirea în trei“ a Daciei între 8 iulie 158 și 27 septembrie 159¹⁰⁴. Arthur Stein a redus acest interval la ceva mai mult de două luni și jumătate (8 iulie — 27 septembrie 158)¹⁰⁵. Ambii au tras această concluzie din apariția pentru prima dată a numirii de Dacia Porolissensis în diploma *CIL*, XVI, 110, presupunînd că odată cu această apariție a avut loc și organizarea Daciei Apulensis (în locul Daciei Superior, pomenită pentru ultima dată în diploma *CIL*, XVI, 108 din 8 iulie 158) și a Daciei Malvensis (atestată documentar abia prin 167—168)¹⁰⁶. Acum știm că această concluzie nu mai poate fi valabilă, deoarece alături de Dacia Superior și Inferior a existat, cel puțin începînd de la 133, și o a treia Dacie, Dacia Porolissensis. Numai cu aducerea legiunii a V-a Macedonica în Dacia (în anul 167 sau 168) se procedează, simultan sau la un mic interval de timp, la o reorganizare a Daciei traiane. Acum apar, pentru întîia oară — pe cît se pare la 168 — și Dacia Apulensis și Dacia Malvensis¹⁰⁷. Dacia Porolissensis continuă să existe, desigur acum într-o formă de dependență diferită față de noua conducere centrală a „celor trei Dacii“, pe care le vedem constituie ca o unitate, în anul 169, avînd în frunte pe consularul *M. Claudius Fronto*, primul care poartă titlul de *legatus Aug. pr. pr. trium Daciarum*¹⁰⁸. Cauza acestor schimbări credem că nu au putut fi decît războaiele marcomanice.

Problema de căpetenie care se cere lămurită este aceea de a stabili cînd și în urma căror împrejurări s-a constituit Dacia Porolissensis? La prima vedere s-ar părea că faptul s-a petrecut odată cu reorganizarea Daciei Inferior și Superior, în anii 118—119. Unei atari soluții i se opun însă categoric nu atît considerente de ordin logic (care, după cum vedem se dezminț atît de repede), cît mai ales constatarea că în diploma *CIL* XVI, 68 de la Porolissum și în cea de la Cășei¹⁰⁹, ambele din anul 120, sînt amintiți ca fiind în Dacia Superior acei *Palmyreni Sagittarii ex Syria*, a căror garnizoană era de la început *Porolissum* (mai puțin probabil Cășei)¹¹⁰.

¹⁰⁴ Wiener *Eranos*, 1909, p. 256—269.

¹⁰⁵ A. Stein, *op. cit.*, p. 32 și urm.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 86—87.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 38 și urm. și p. 86 urm.

Nu e cazul să intrăm aici în discuția privitoare la teritoriul celor două provincii, nici nu ne putem opri asupra unor documentări mai ample.

¹⁰⁸ *CIL*, III, 1457 = *ILS*, 1097, Vezi A. Stein, *op. cit.*, p. 35 și 38.

¹⁰⁹ A se vedea C. Daicoviciu, în *Dacia*, N. S. I, 1957, și urm.; G. Forni, *op. cit.*, p. 3 și urm. Cf. și *CIL*, XVI, p. 215 ad 68.

¹¹⁰ Vezi C. Daicoviciu, în *RE*, XXII, s. v. *Porolissum*.

Porolissum, punctul cel mai înaintat și mai bine întărit de pe granița nord-vestică a Daciei, se află așadar în anul 120 încă în Dacia Superior. Același lucru îl confirmă și inscripția greacă din Palmyra cu ai săi „ar-cași palmireni aflați sub drapel în Porolissum (=Parolisson) în Dacia superioară”¹¹¹, inscripție care vorbind de Dacia Superior trebuie datată între 118—119 și data constituirii Daciei Porolissensis.

Așadar, Dacia Porolissensis a luat ființă după anul 120, iar la 133 ea exista deja. Rezultă că în acest interval de timp trebuie căutat momentul creării noii provincii de frontieră. Nu credem că riscăm o ipoteză prea hazardată, dacă punem noua creație a lui Hadrian în legătură cu inspecția lui făcută în Dacia și la Dunărea de jos, la anul 124¹¹². Tot atunci se va fi realizat și *limes alutanus* (vezi mai sus) și vor fi fost ridicate la rangul de municipiu orașele Drobeta și Napoca, ultimul în însăși provincia nou înființată. Colaboratorul împăratului la organizarea provinciei Porolissensis va fi fost legatul Daciei Superior, Sex. Minicius Faustinus Cn. Iulius Severus (guvernator între 120—126/127)¹¹³, din provincia căruia se detașa noua formațiune militaro-administrativă¹¹⁴. Desigur că odată cu înființarea noii provincii sau îndată după aceea s-a organizat — în parte cu trupele auxiliare existente aici completate probabil cu noi unități aduse din alte părți — și *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*, despre care se face mențiune în *CIL*, III, 8063 și în alte cinci stampile de țigle și cărămizi găsite la Napoca și Potaissa¹¹⁵. Nu ar fi exclus ca și *Exercitus Dacicus* de pe monedele lui Hadrian să se refere tot la marea acțiune întreprinsă pentru mai buna organizare a apărării Daciei¹¹⁶.

În fruntea noii provincii a fost așezat un procurator praesidial, așa cum era și în Dacia Inferior. Primul pe care-l cunoaștem este Flavius Italicus din diploma noastră. Sediul procuratorului Daciei Porolissensis era la Napoca.

Cu privire la constituirea Daciei Porolissensis se mai poate pune însă o întrebare: nu cumva ea este și urmarea unei noi *cuceriri*, făcute în primii ani ai domniei lui Hadrian? Ritterling¹¹⁷ înclină să creadă că aceasta ar fi fost cazul în ipoteza emisă de el, referitoare la o alcătuire mai timpurie a provinciei Dacia Porolissensis. Tot la o lărgire a graniței de nord-vest a Daciei Superior se gîndea și R. Syme.¹¹⁸ Noi nu credem însă că se poate susține o asemenea părere, deoarece o nouă cucerire contrazice, principal,

¹¹¹ Syria, XXII, 1941, p. 232 = *AnnÉp.*, 1947, 170. Cf. Forni, *op. cit.*, p. 28, nr. 70.

¹¹² Pentru data acestei călătorii, vezi W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, Leipzig, 1907, p. 148 și urm.

¹¹³ Stein, *op. cit.*, p. 19—20.

¹¹⁴ E interesant că Ritterling (*RE*, XII, 1295 și 1719), fără a aduce dovezi concrete, a presupus că Dacia Porolissensis a fost înființată înainte de 138/139, pe la anul 150. Cf. și Stein, *op. cit.*, p. 32, n. 2.

¹¹⁵ Vezi I. Mitrofan, în acest volum, p. 206; M. Macrea, în *Dacia*, N. S., VIII, 1964, p. 145-160; I. Russu, în *ProblMuz* 1964, p. 25.

După părerea noastră, însă *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*, constituit sub Hadrian, a existat numai pînă la aducerea legiunii a V-a Macedonica la Potaissa (a. 167 sau 168), cînd el, ne mai avîndu-și rostul anterior, a fost desființat. Cele două stampile cu EX D P găsite la Turda nu constituie prin nimic o dovadă că sînt ulterioare datei de 167—168, ci ele sînt mai degrabă contemporane, după cum arată tipul lor, cu cele de la Napoca, deci databile în perioada dinaintea stabilirii leg. V Mac. în Dacia.

¹¹⁶ Este adevărat că legenda *Exercitus Dacicus* apare totdeauna însoțită de titlul imperial de P(ater) P(atriciae), titlu pe care, oficial, Hadrian îl acceptă numai în anul 128, dar pe monede și în inscripții titlul apare și mai înainte (*PIR*, I, p. 30).

¹¹⁷ *Loc. cit.*

¹¹⁸ *Laureae Aquincenses*, I, 286. Cf. Stein, *op. cit.*, p. 19, n. 2.

politica imperială promovată de Hadrian; atestarea, încă din anul 120, a prezenței la Porolissum a acelor Palmyreni Sagittari se opune categoric. Un punct strategic ca Porolissum, atît de bine întărit de la natură, este greu de crezut că a fost lăsat în afara provinciei de către excelentul militar care era împăratul Traian. Dacă inscripția de la Corinthus¹¹⁹, datînd, după Pflaum¹²⁰, din anul 107, cu expresia „universa Dacia devicta” (în al doilea război dacic), nu poate avea chiar o strictă putere probatorie pentru teza noastră, în schimb, ni se pare că miliariul de la Aiton¹²¹, cu data de 107/108¹²², indicînd cele două localități din viitoarea Dacia Porolissensis, *Potaissa* și *Napoca* (aceasta din urmă situată aproape în centrul teritoriului provinciei celei noi), nu poate să nu tragă în cumpănă în favoarea părerii că întreaga regiune nord-vestică a Daciei fusese ocupată de Traian. În sprijinul acestui fapt vine și o amforă fragmentară, descoperită în săpăturile din 1958 la Porolissum, avînd pe gît stampila: Imp(eratoris) Nervae Aug(usti).¹²³ Numai nevoia unei mai bune apărări a teritoriului cucerit de Traian a îndemnat pe Hadrian să înființeze, în 124—125, noua provincie Dacia Porolissensis.

A n e x ă

Credem util să dăm aici, în ordine cronologică, lista diplomelor militare cunoscute pînă acum privitoare la trupele din Dacia:

A. PROVINCIA DACIA (nedivizată)

1. *CIL*, XVI, 160, din 11 aug. 106, găsită la Porolissum.
2. *CIL*, XVI, 57, din 17 febr. 110, găsită „în Ungaria” (Pannonia?).
3. *CIL*, XVI, 163, din 2 iulie 110, găsită la Porolissum.

B. DACIA SUPERIOR

4. *CIL*, XVI, 68 (cf. și Suppl., p. 215, ad 68), din 29 iunie 120, găsită la Porolissum.
5. SCIV IV 1953, p. 541—553 = *Dacia*, N. S., I, București, 1957, p. 191 și urm.; *Athenaeum*, N. S. XXXVI, 1—4, Pavia, 1958, p. 3 și urm., din 29 iunie 120, găsită la Cășei (Dacia). Cf. *CIL*, XVI, Suppl., p. 215 ad 68.
6. Diplomă (ambele tăblițe), găsită în anul 1960 în castrul de la *Tibiscum* (Jupa), acordată unui ostaș din „Palmyreni Sagittarii”. Datează din timpul lui Hadrian, anul 126. Diploma, încă inedită, va fi publicată în curînd de C. Daicoviciu.
7. *CIL*, XVI, 90, din 23 febr. 144, găsită la Nova Zagora (Thracia).
8. *CIL*, XVI, 107, din 13 dec. 156 sau 157, găsită la *Tibiscum* — Jupa (Dacia). Cf. *CIL*, XVI, Suppl., p. 216.
9. *CIL*, XVI, 108, din 8 iulie 158, găsită la Cristești (Dacia).

¹¹⁹ *AnnÉp*, 1934, 2.

¹²⁰ *Libyca*, I, 1953, p. 211.

¹²¹ *CIL*, III, 1627.

¹²² Nu 109/110, cum greșit se dă în *CIL*.

¹²³ *Materiale*, VII, 1961, p. 378.

Amfora, provenită din oficina de olărie a împăratului Nerva de la Parenzo în peninsula Histria, a putut ajunge la Porolissum mai degrabă în timpul domniei lui Traian, decît pe vremea lui Hadrian.

C. DACIA INFERIOR

10. *CIL*, XVI, 75, din 22 martie 129, găsită la Grojdibodu — Oltenia (Dacia).

11. *Klio*, 37, 1959, p. 196 și urm., din 13 dec. 140, găsită în localitatea Palamarca (Moesia Inferior).

D. DACIA POROLISSENSIS

12. *JRS*, LI, 1961, p. 63 și urm., din 2 iulie 133, găsită la Gherla (Dacia); acest volum, p. 163—171.

13. *CIL*, XVI 110, din 27 sept. 158, găsită la Domașnea (Dacia). Cf. *CIL*, XVI, Suppl., p. 216.

14. *CIL*, XVI, 185 din 21 iulie 164, găsită lângă Palatovo (Thracia).

15. *Materiale*, II, București, 1956, p. 703 și urm., din 21 iulie 164, găsită la Gilău (Dacia).

16. *Athenaeum*, N. S. XXXVI, 1—4, Pavia, 1958, p. 31 și urm., din 21 iulie 164, găsită la Cășei (Dacia; vezi p. 170). La acestea adăugăm:

I. *Fragmente de diplome militare* descoperite în Dacia, din al căror conținut păstrat nu reiese că ar privi trupele acestei provincii.

1. *CIL*, XVI, Suppl., 168; *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, București, 1948, p. 273 și urm., găsit probabil pe teritoriul Daciei sau Scythiei Minor. Azi în MNA. Datează din a. 121.

2. *SCA*, 1961, p. 119—125. Două fragmente ale unei *singure* diplome. Datează din timpul lui Hadrian, locul descoperirii: Alba Iulia.

3. Un mic fragment inedit, în Muzeul de Istorie Cluj, găsit la Românași (în nord-vestul Daciei). Pe fragment se păstrează doar câteva litere.

4. Un fragment din tăblița II, găsit la Alba Iulia în 1962, se referă la un ostaș din Cohors II Hispanorum. Datează din anul 99. Inedit.

II. *Diplome militare* descoperite în Dacia, privind însă trupe din alte provincii.

1. *CIL*, XVI, 33, din 13 mai 86, găsită la Turea (lângă Cluj). Se referă la trupe auxiliare din Iudaea.

2. *CIL*, XVI, 37, din 14 iunie 92, găsită la Brețcu. Se referă la Classis Fl. Moesica.

3. *CIL*, XVI, 114, din anii 138—161, găsită la Răcari. Se referă la trupe auxiliare din Moesia Superior.

Statistic exprimat avem:

a) 16 diplome militare privind trupele auxiliare din Dacia. Dintre acestea 12 au fost găsite pe teritoriul provinciei, iar patru în provinciile vecine: Thracia (2), Moesia Inferior (1) și (?) Pannonia (1).

b) 19 diplome (întregi sau în fragmente) găsite pe teritoriul Daciei. Din acestea, însă, trei privesc alte provincii, iar patru s-au păstrat în fragmente atât de mici, încât nu oferă nici o indicație sigură asupra provinciei la care se referă, deși e foarte *probabil* că unele privesc tot trupe auxiliare din Dacia.

EIN MILITÄRDIPLOM AUS DACIA POROLISSENSIS

Neue Angaben zur Organisation des römischen Daziens

(Zusammenfassung)

Das hier veröffentlichte Militärdiplom wurde zu Beginn des Monats August 1960 im, etwa 50 km nördlich von Napoca (Cluj) am Someșul Mic gelegenen, römischen Castrum von Gherla gefunden. Von den beiden Tafeln wurde nur *tabella I* geborgen (Abb. 1 und 2).

Das Diplom aus Gherla stammt vom 2. Juli 133 aus der Zeit Hadrians (117—138) und wurde dem Soldaten gallo-britischer Herkunft *Sepenestus* (mit dem Stammesnamen *Cornon* oder *Corinon*), Sohn des *Rivus* (oder *Rivius*), aus der *cohors I Britan-*

nica milliaria, verliehen. Die Einheit stand im Lager von Cășei am Someș und wurde von Ti. Claudius Fortis aus Capua befehligt. Ausser der genannten Truppe werden im Diplom noch weitere fünf Kohorten und zwei Alae erwähnt. Es sind die Alae *Siliana civium Romanorum* und *I Tungrorum Frontoniana*, sowie die Kohorten *I Ulpia Brittonum milliaria*, *I Hispanorum*, *I Batavorum milliaria*, *I Aelia Gaesatorum milliaria* und *II Brittonum milliaria*. Alle diese Auxiliärformationen sind in Dazien aus anderen epigraphischen Zeugnissen bekannt und hatten ihre Standplätze in Dacia Porolissensis. Sie standen unter dem Befehl des *Flavius Italicus*, der ohne Zweifel Präsidialprokurator der Provinz war.

Zieht man die übrigen sieben Auxiliärtruppen aus den auf Dacia Porolissensis bezüglichen Diplomen in Betracht, so zeigt sich, dass keine dieser Einheiten *nach der Errichtung von Dacia Porolissensis* zum Heer von Dacia Superior gehörte und anderseits keine Truppe aus Dacia Superior in einem Ort oder in einem der 14 in dem nördlichen oder nordwestlichen Dazien gelegenen Militärlager bekannt ist. Diese wichtige Tatsache ermöglicht mit einer gewissen Sicherheit die Grenzen von Dacia Porolissensis gegenüber der übrigen Provinz Dazien festzustellen. Diese bildeten im Süden der Arieș und im Osten der Oberlauf des Mureș (von der Mündung des Arieș aufwärts). Alles, was auf dem rechten Ufer des Arieș und dem linken Ufer des Mureș bis zu seiner Vereinigung mit dem Arieș lag, gehörte zu Dacia Superior bzw. zu Dacia Apulensis (Abb. 3).

Die eigentliche Bedeutung des Diploms von Gherla liegt in der überraschenden Erwähnung von Dacia Porolissensis bereits im Jahre 133 zur Zeit Hadrians. Bis jetzt nahm man auf Grund der vorhandenen Belege an, dass die Dreiteilung Daziens zwischen dem 8. Juli und 27. September 158 durchgeführt wurde. Diese Ansetzung lässt sich aber nicht mehr aufrecht erhalten, da neben Dacia Superior und Inferior es gleichzeitig, zumindest von 133 an, *auch* ein drittes Dazien, und zwar *Dacia Porolissensis* gab. Mit der Verlegung der Legio V Macedonica nach Potaissa im Jahre 167 oder 168 erscheinen gleichzeitig oder kurz darauf — anscheinend im Jahre 168 — auch Dacia Apulensis und Dacia Malvensis. Dacia Porolissensis fuhr fort zu bestehen, aber in wechselnder Abhängigkeit gegenüber der neuen zentralen Leitung der Provinz, die in ihrer einheitlichen Form sehr wahrscheinlich bereits 169 unter der Leitung des Konsularen *M. Claudius Fronto* errichtet worden war, der als erster den Titel eines *legatus Aug. pr. pr. trium Daciarum* trägt. Den Anlass für diese Veränderungen bildeten die grossen Markomannenkriege.

Die Errichtung von Dacia Porolissensis als einer Grenzprovinz fand nicht gleichzeitig mit der Organisation von Dacia Inferior und Superior in den Jahren 118—119 statt, wie es auf dem ersten Blick scheinen könnte, da in zwei Militärdiplomen, alle beide aus dem Jahr 120, in *Dacia Superior* jene *Palmyreni Sagittarii ex Syria* erwähnt werden, die von Anfang an in Porolissum standen. Demnach lag Porolissum im Jahre 120 noch in Dacia Superior, was auch die bekannte Inschrift aus Palmyra bezeugt, die von Porolissum in *Δακία ὑπερτέρα* spricht und in den Zeitraum zwischen 118/119 und der Errichtung der neuen Grenzprovinz zu datieren ist. Demnach muss die von Dacia Superior abgetrennte Grenzprovinz nach 120 und vor 133 aufgestellt worden sein. Vermutlich geht man nicht irre, die Errichtung von Dacia Porolissensis in das Jahr 124 oder 125 zu verlegen und mit der Inspektionsreise Hadrians in Dazien und an der unteren Donau in Verbindung zu setzen, als auch der *limes Alutanus* organisiert wurde und Drobeta und Napoca zu Munizipien erhoben wurden. Vielleicht wurde mit der Aufstellung der neuen Provinz auch der *Ex(er)cit(us) D(ac)iae P(orolissensis)* geschaffen und es ist nicht ausgeschlossen, dass der *Exercitus Dacicus* auf den Münzen Hadrians sich gleichfalls auf dieses Ereignis bezieht.

Die Errichtung von Dacia Porolissensis scheint die letzte von Hadrian getroffene Massnahme zur Reorganisation des von Trajan eroberten dakischen Gebietes nördlich der Donau zu sein. 118 bis 119 wurden von den Römern Muntenien und die südliche Moldau aufgegeben, die Trajan erobert und verwaltungsmässig an Moesia Inferior angeschlossen hatte. Demgegenüber wurden ganz Oltenien und die Südostecke von Transsylvanien links des Oberlaufes des Olt, die bis 118—119 gleichfalls zu Moesia Inferior gehört hatten zur *Dacia Inferior*, während das restliche eroberte dakische Gebiet, Siebenbürgen und das Banat, *Dacia Superior* bildeten. Der Verzicht auf Muntenien und die südliche Moldau, die zu dem von Trajan eroberten Gebiet

Daziens gehört hatten, bildete vermutlich den eigentlichen Grund für die Beschuldigungen, dass Hadrian beabsichtige, das trajanische Dazien aufzugeben.

Die Schaffung von Dacia Porolissensis ist nicht das Ergebnis einer neuen, von Hadrian gemachten Eroberung, da im Jahre 120, wie erwähnt, Porolisum bereits von den Römern besetzt und die Römerstrasse Potaissa-Napoca mit der Richtung auf Porolisum gebaut war, wie das Milliarium von Aiton zeigt. Eine neue Eroberung würde übrigens grundsätzlich der neuen, von Hadrian eingeleiteten kaiserlichen Politik widersprochen haben. Nur die Notwendigkeit, das von Trajan eroberte Gebiet besser zu verteidigen, veranlasste Hadrian 124—125 die neue Provinz Dacia Porolissensis zu organisieren.

Der *Anhang* enthält in zeitlicher Reihenfolge die gegenwärtig bekannten Militärdiplome, die sich auf Truppen aus Dazien beziehen. Es folgen darauf die in Dazien gefundenen Militärdiplome, die Truppen aus anderen Provinzen betreffen.

MATERIALE EPIGRAFICE DIN ESTUL DACIEI

de I. I. RUSSU

Este cunoscută și apreciată unanim remarcabila bogăție a materialelor arheologice și epigrafice din Dacia în timpul ocupației romane, în cei 165 ani cît o parte a teritoriului locuit de daco-geți a fost controlat și exploatat de romani (a. 106—271); ele sînt dovezi elocvente despre intensitatea vieții economice, sociale și chiar culturale a regiunii. Aceste prețioase materiale documentare se repartizează cantitativ în mod inegal asupra teritoriului provinciei, în funcție de alcătuirea și dezvoltarea așezărilor, în deosebi a celor urbane, a centrelor de producție și de schimburi comerciale, a localităților de caracter administrativ-fiscal și mai ales a celor militare, care erau mai multe și importante în zona centrală a Transilvaniei: Ulpia Traiana—Sarmizegetusa (Grădiștea Hațegului), Apulum (Alba Iulia), Ampelum (Zlatna), Alburnus (Roșia Montană), Potaissa (Turda), Napoca (Cluj) etc. Aici materialele arheologice și epigrafice (ca și cele numismatice) romane sînt în chip firesc mult mai abundente decît în zonele periferice, la granița teritoriului ocupat și organizat de romani la a. 106, după sdrobirea puterii militare a daco-geților și a formației statale a lui Decebal în arcul carpatic. În restul teritoriului dacic căzut sub ocupație romană, la nord-vest, la nord și est, viața provincială — de caracter mai pronunțat agricol și păstoresc — se grupa în jurul castrelor (castella) de trupe auxiliare¹, cu așezările lor civile anexe, *canabae*, majoritatea purtînd nume dacice sau romane care pentru noi azi sînt necunoscute. Aceste fortificații vegheau la paza hotarelor și ținerea în frîu și exploatare a populației locale aservite și a sclavilor.

Granița de nord-est a provinciei Dacia era marcată de un „limes“ format de linia castrelor dintre Someșul Mare și Olt, trecînd pe la vest de munții Căliman, Gurghiu și Harghita, dela Ilișua și Iadu, resp. Orheiul Bistriței la Olteni și Brețcu în Pasul Oituz (fig. 3). Această vastă zonă arheo-

¹ Despre armata romană a Daciei (trupe, caste etc.): Vasile Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, 237 p.; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien*, Berlin, 1938, 275 p. (istoria unităților auxiliare din aceste provincii, în ordinea alfabetică a numelui lor etnic); Szilágyi J., *A dáciai erődrendszér helyőrségei és a katonai téglabélyegek* (Diss. Pann., II 21), Budapest 1946, 87 p. (recenzia critică și unele rectificări: *dacia*, N. S., I 1957, p. 360—363); K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen- und Kohorten am Rhein und Donau*, Berna, 1951, 200 p. Despre legiunile din Dacia (XIII Gemina, V Macedonica), v. RE, s. v. „legio“ (Ritterling). O istorie completă a armatei romane a Daciei rămîne unul din dezideratele principale privind istoria acestei provincii. — Istoria generală a Daciei romane: C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité* București, 1945, 267 p.; D. Tudor, *Ollenia romană*, 1942, ed. II 1958; *Războaie și atacuri barbare în Dacia romană*, București, 1957; M. Macrea în ATSC V p. 356—411 (bibliografie a. 1937—1948); *Istoria României*, I 1960 p. 345—476.

logică a fost explorată integral cu multă acribie (dar uneori cam în grabă, din cauza condițiilor de timp) mai în urmă (a. 1942) de profesorul de la Debrețin (Ungaria) Paulovics I., în colaborare cu arheologul Székely Z. din Sf. Gheorghe; rezultatele valoroase ale cercetării sînt expuse în ordine topografică, inclusiv unele „detalii” eronate, în cartea lui Paulovics, *Dacia keleti határvonala* [Linia estică a graniței Daciei] (Cluj, 1944), cu o hartă a castrelor dela limita răsăriteană și cu toate referințele bibliografice asupra epocii romane a teritoriului². Cîteva puncte (Inlăceni, Odorhei, Jigodin-Ciuc, Sf. Gheorghe, Brețcu etc.) au fost cercetate, resp. explorate în a. 1950 prin săpături sistematice mai ample (Inlăceni, Brețcu) de un colectiv arheologic al Institutului de Istorie al Academiei R.P.R. din Cluj³. Materialul epigrafic roman din această zonă arheologică nu este relativ numeros; mai abundent apare, în chip firesc, în locurile unde s-au executat săpături sistematice ori chiar simple săpături și lucrări agricole-gospodărești (Cristești, Inlăceni etc.); în alte puncte avem abia 2—3 pietre și eventual cîteva cărămizi ori alte obiecte cu inscripție (ca la Brîncovenești — Reghin, Sărățeni — Sovata, Brețcu ș.a.). Din aceste piese, multe sînt fragmentare, tocite, uzate de vreme, prezentînd lacune în text cu dificultăți de lectură ce nu au fost soluționate și care comportă revizuiuri și rectificări, necesare și utile prin noile informații de ordin social, economic și militar pe care le conțin. În paginile de față sînt reexaminat cîteva epigrafe pentru care se dau noi lecturi ori cel puțin sugestii; la sfîrșit două inscripții inedite aflătoare în Tg. Mureș.

I. Inscripții revizuite

A) Cristești (Maroskeresztúr, r. Tg. Mureș)

Așezare importantă din perioada romană pe malul stîng al Mureșului, la vest de Tg. Mureș, cu abundant și important material epigrafic, sculptural, ceramic, numismatic etc. și centru de olari; Paulovics, *Dacia*, p. 81—101; D. O. Popescu, *Materiale*, II 1956, p. 153—195. Din materialul epigrafic fragmentar, sînt prezentate aici două piese mai remarcabile.

1. — Bloc de piatră calcaroasă lung 50, înalt 20, gros 15 cm (în muz. Tg. Mureș, nr inv. 12=1730), provenit din ruinele așezării dela Cristești; publicat cu fotografie de O. Floca, *Colecția arheologică*, Buletinul muzeului arheologic Tg. Mureș (Cluj, 1937; extras din „Gazeta ilustrată”, nr 6—7), p. 15, fig. 9 (=Paulovics, *Dacia*, p. 83), cu text fragmentar (litere înalte 6 cm): ...IDARIVS· F·, întregit în chip firesc [...lap]idarius f(ecit). Este jumătatea dreaptă a blocului cu inscripție a unei construcții de piatră, poate pragul de sus al unei uși sau ferestre, lintel (lintou) cu profil oblic în retragere (fig. 1). În partea stîngă, ruptă și dispărută sau încă negăsită, se afla evident numele meșterului „lapidarius”, care a rămas necunoscut pînă acum. Dar se pare că această bucată cu numele pietrarului există, între piesele epigrafice publicate mai demult tot din zona orașului Tg. Mureș. Este o inscripție — natural, deasemenea „fragmen-

² Recenzii despre cartea lui Paulovics: Dorin O. Popescu, RIR XVI, 1946, p. 303—4; Radnóti A., *Századok*, 1945 —6, p. 265—9. Nu în toate punctele indicate de Paulovics ca loc de castru (castellum) roman se poate admite existența unui asemenea fort, de ex. la Gurghiu (Görgényzentimre), Baraolt (Barót) și altele; cf. C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII 1941, p. 318—321 (dakische und römische Reste im Széklerland).

³ M. Macrea, *Șantierul arheologic Sf. Gheorghe — Brețcu*, în SCIV II 1951, p. 285—311.

tară“ — semnalată la 1911 de harnicul explorator al antichităților ardelenene Téglás Gábor (1848—1916): între alte monumente epigrafice din fosta colecție (azi risipită; o parte din materiale recuperate de muzeul Tg. Mureș) a grofului Teleki Dom. din Gornești (Gernyeszeg, r. Tg. Mureș), Téglás a văzut în 1907 și a publicat în *Klio* XI (1911), p. 504 un „fragment de marnă calcaroasă dintr-un prag de sus al ușei cu litere mari“

Fig. 1. Fragment (lintel) cu inscripție;
Cristești (Muz. Tg. Mureș)

(Fragment eines Türstürzes aus Kalkmergel mit grossen Buchstaben) HERMEROS LAI..., pe care-l prezenta ca provenind din Săbed (Mezőszabéd, r. Tg. Mureș)⁴. În ce privește informația despre originea dela Săbed (unde se pare că n-a existat o așezare mai de seamă, cu construcții de piatră), dacă nu este cazul unei confuzii din partea lui Téglás (cunoscându-i-se felul uneori superficial de a publica materialul arheologic-epigrafic), s-ar putea ca monumentul să fi fost de fapt adus din acel sat de către Teleki la Gornești, fiind însă foarte probabil originar tot din ruinele dela Cristești. Faptul că e deasemenea o „piesă de ușă“, cu litere mari, îndreptățește presupunerea că aceasta ține de bucata aflătoare în muzeu, cu care se acordă pe deplin sub raport epigrafic:

a

b

HERMEROS LAI | IDARIVS F(ecit).

Piatra s-a rupt, foarte probabil încă din antichitate (când s-a prăbușit clădirea), în două bucăți exact în dreptul buclei lui P (a cuvîntului LAPIDARIVS), din care a rămas pe partea din stînga numai I, „LAI“. Apreciind după lungimea piesei din muzeu (50 cm), întregul bloc va fi avut cam 120 cm lungime; este piatra meșteșugarului *Hermeros*⁵ (de origine orientală, eventual chiar grec și libert), clădită într-un monument mai important construit de el. Avem astfel la Cristești atestarea unui pietrar ori „arhitect“ ce se adaugă la puținii meșteri de acest fel cunoscuți pînă acum în mențiuni epigrafice din Dacia romană: CIL III 7895 (Călan, Hunedoara) *Diogenes lapidarius*⁶, 1365 (Micia—Vețel, Hunedoara) *M. Cocceius Lucius lapidarius*, 1601 (loc necunoscut, „Daciae incertae“) *T. Iulius lapidarius*). Despre meșterii pietrari (lapidarii) din Dacia: V. Chris-

⁴ Cu toate cercetările și întrebările insistente (aug. 1952), a fost cu neputință să dăm de urma acestui prețios fragment epigrafic, nici la muzeul din Tg. Mureș, nici la superbul castel (acum azil-sanator de copii) al fostului grof dela Gornești.

⁵ Numele evident grecesc *Hermeros* lipsește din repertoriul de antroponime grecești dir. Dacia, A. Kerényi, *A daciai személynevek*, Budapest, 1941 (ale cărui greșeli și lacune au fost arătate parțial în AISC IV p. 186—233, V p. 282—295); totalul numelor de persoană grecești din Dacia trece de 400.

⁶ Desenul epigrafei CIL, III 7895 (muz. Deva): Téglás G., *Hunyadvármegye története*, I 1902, p. 113, fig. 189.

tescu, *Viața economică a Daciei romane* (Pitești, 1929), p. 81. E cunoscut și un sculptor: *Cl(audius) Saturnin(us) sculpsit* (CIL, III 1413, statuie de femeie din marmoră dela Sarmizegetusa, descrisă de Torma K., *ArchKözl.*, I 1863, p. 141; în muz. Deva).

2. — Altar votiv de trachyt, 52×25×25 cm, existent între a. 1907 și 1942 (zidit într-un perete) la castelul din Gornești (Gernyeszeg); publicat de Téglás G., *Klio*, XI 1911, p. 503 cu lectura: MARTI ET V(ictoriae), Q CAECI/VS CAE/LIANVS / PRAEF(ectus) A(lae) / POSVIT, preluată în AnnEp. 1912, nr. 74 (după care Wagner, *op. cit.*, 20; Kerényi, *op. cit.*, nr. 554); Paulovics, *Dacia*, p. 96, fig. 58a (regăsind piesa) o publică din nou cu o bună fotografie; azi nu știm unde se va fi aflând acest altar votiv, dar fotografia bună, destul de clară dată de Paulovics arată că lectura adoptată de toți cercetătorii citați nu este cea bună: la marginea dreaptă altarul e corodat (de ploaie sau de apa Mureșului, în ruinele dela Cristești), iar textul șters era ceva mai lung, divinitatea și personajul dedicant având nume puțin diferite decât a citit în grabă Téglás. Citim cu întregirile respective:

MARTI AV .	Marti Au[g(usto)]
Q. CAECI . .	Q(uintus) Caeci[li-]
VS CA . . .	us Ca[eci-]
LIAN . .	lian[us]
PRAEF . .	praef(ectus) [al(ae)]
POS . . .	pos[uit].

Fig. 2. Altar votiv ; Cristești.

Este de preferat lectura AVG(usto), căci urmele lui A+V în ligatură se văd destul de bine, iar dedicațiile „Marti augusto“ sînt mult mai numeroase (ex.: CIL, III index p. 2516 și 2665; alt exemplu din Dacia: AISC I/2, p. 54=AnnEp. 1934, 11, Sarmizegetusa), decât cele dedicate „Marti et Victoriae“ (ex.: CIL, III 1098). Unitatea militară al cărei comandant era Q. Caecilius Caecilianus poate să fi fost numai ala Bosporanorum cu garnizoana la Cristești⁷ (nu Batavorum dela Războieni-Cetate-Székelý-földvár, r. Aiud, cum admitea ca eventual Téglás).

⁷ Despre ala I Bosporanorum : Wagner, *o.c.*, p. 18–19, Szilágyi, *Téglabély.* p. 17, pl. XIV 202–205.

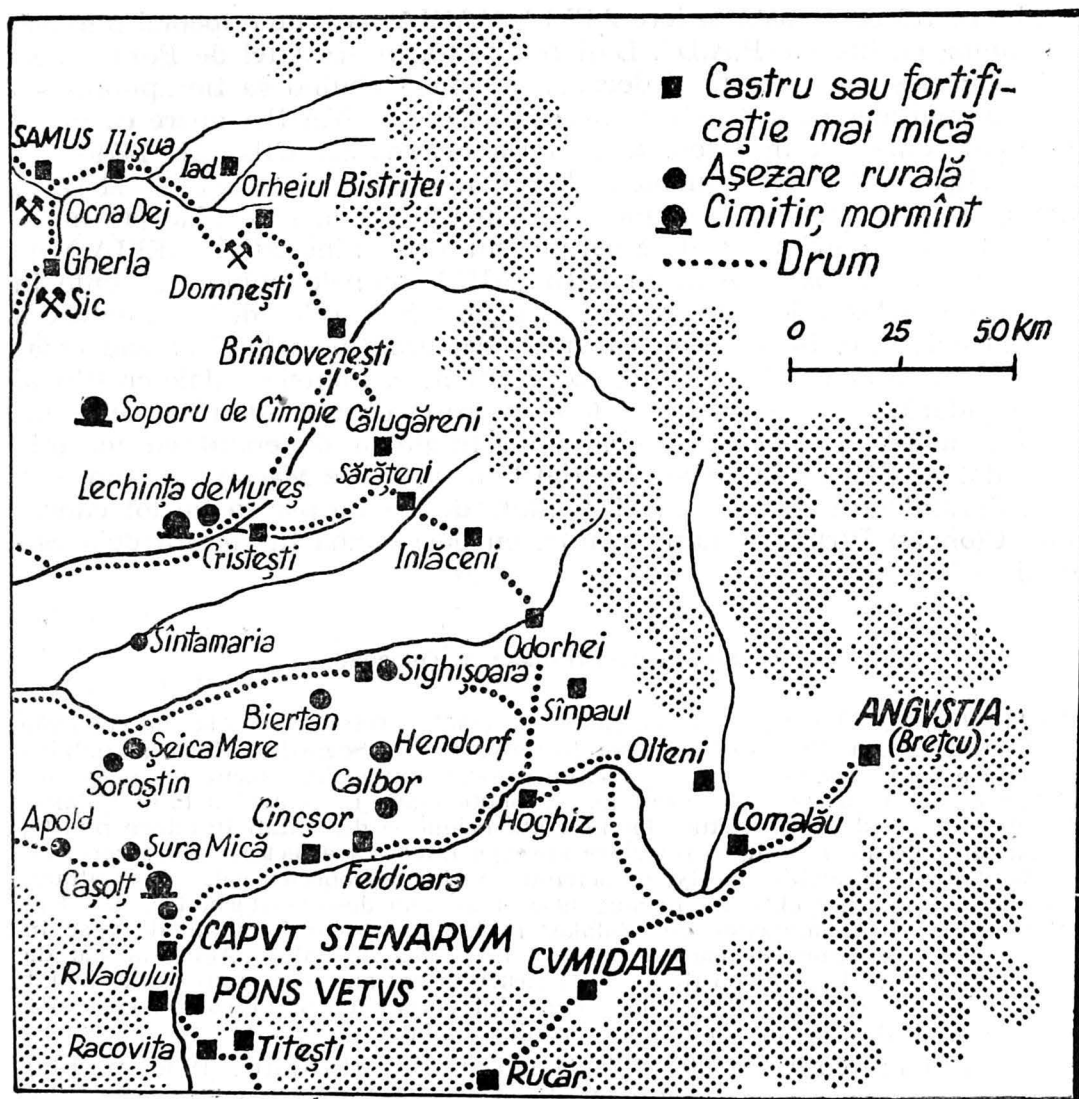

Fig. 3. Zona de răsărit a Daciei romane.

E) Sărățeni (Sóvárád, r. Tg. Mureș)

Castru roman, garnizoana cohorței I Alpinorum (peste care se suprapune satul actual), închizînd cursul superior al Tîrnavei Mici (Paulovics, *Dacia*, p. 38—43). De aici se cunosc trei inscripții fragmentare: CIL, III 6255=7713=12553; 7717; 7717a=12554 și un fragment de epitaf(?) în MuzIst Cluj (inv. I 6192: D(?) /...FRO .../...ASA .../...A(?) TA...); cărămizi stampilate cu C I ALP (CIL, III 8074, 8b, c, e etc); *Materiale*, VIII 1962, p. 331—336 (săpăturile Z. Székely, 1959).

3. — La sfîrșitul sec. XVIII-lea a apărut la Sărățeni un fragment de inscripție, publicat de eminentul naturalist (mineralog) aiudean Benkő F. în revista beletristică *Parnassusi Időtöltés*, VI 1800, p. 3: în ruinele dela Sô-

vărad o piatră cu această scriere AELIA MARIA, care nu e tocmai romană, și cărămizi cu literele P.A.D.⁸. Deși reprodușă în acest fel de Benkő, epigrafa a rămas necunoscută și deci... inedită, trebuind să fie „publicată” din nou, mai ales că a dispărut orice urmă de ea. MARIA apare ca nume gentiliciu roman și în Dacia (ex. Maria Secundina, CIL, III, 1479), iar uneori chiar în loc de cognomen; dar în inscripția sârățeană — al cărui caracter roman este neîndoielnic — elementul onomastic „Maria” nu e tocmai la locul potrivit, încît se pare că nu a fost bine citită: AELIA MARIA poate să fi fost o AEL(ia) IA[nu]ARIA, ambele nume frecvente în inscripții. Confuzia de nume s-ar datora fie stării rele de conservare a textului epigrafic, fie faptului că vreun cărturar secui localnic sau chiar Benkő dela Aiud va fi crezut că poate citi în el numele iudaic-creștin al „sfintei Maria”, ceea ce a putut lăsa impresia că inscripția „nu este integral romană”. Era foarte probabil un fragment de epitaf cu formula obișnuită, ca „D(is) M(anibus) / Ael(ia) Ianuaria (sive Maria) vix. ann. . . .” (etc.). Cărămizile cu litere „P.A.D.” citate de Benkő par să fie tot cunoscuta „C(ohors) P(rima) AL(pinorum)”, cu garnizoana în castrul dela Sărățeni.

C) Inlăceni (Énlaka, r. Odorhei).

În *ErdMúz*, XXIII 1906, p. 132—3, Buday Á. (1877—1936; conferențiar de epigrafie la universitatea din Cluj, apoi profesor la universitatea Seghedin, Ungaria) publică două altare votive romane cu inscripție, de conglomerat nisipos suriu, foarte granulos, descoperite în a. 1901 „pe locul numit *cetate* (vár), în centrul satului Enlaka” (păstrate în muzeul Cluj). Lectura lor prezintă lacune și dificultăți în câteva puncte, iar una din epigrafe necesită o revizuire aproape integrală a lecturii și interpretării date de Buday, Hampel și Király. În privința locului descoperirii celor două altare, e necesară o precizare obținută în aug. 1950 chiar dela descoperitorul lor, moș Kerestély Mózes, țaran muncitor din Enlaka: în tinerețe, cu o jumătate de veac în urmă, făcînd o săpătură de caracter agricol în partea de hotar „Átal”, la sud de castru, cam 200 m de locul porții sudice a castrului roman, — el a scos din pămînt cele două pietri cu inscripție, predate muzeului clujan. Locul descoperirii se află așadar la est de sat, nu „în mijlocul satului” Enlaka⁹.

4. — Altar votiv de 90×42×34 cm. Buday (*ErdMúz*. 1906, p. 132) propunea lectura: „Dianae reg(inae) sacrum pro salute T(iti) / agemp . . . ? / Nepot(is) praef(ecti) / coh(ortis) IIII Hisp(anorum) / de reb(us) gest(is) / Valent(inus?) eius”. Potrivit cu această deslegare, altarul ar fi închinat de un sclav Valentinus pentru sănătatea stăpînului său comandant al coh. IV Hisp., T(itus) — Nepos, care ar fi avut eventual un „nomen gentiliciu (de familie) barbar (agemp . . . ?)”. Hampel J., *ErdMúz*. 1906, p. 231—2 observa că în r. 4 trebuie să fie un nume roman (nu „barbar-provincial”) al vreunui aristocrat comandant de unitate, conținînd literele A, E, N, de ex. VALENTINVS, iar expresia „de rebus gestis” ar indica „ocupația

⁸ „Sováradon — megállapodtam, az holott vagyon valami régi várnak romladozott maradványnya, mely hogy mitsoda vár lett légyen nem tudták megmondani; hanem talátnak ottan az előtt való időben egy követ ilyen írással: AELIA MARIA mely nem egészen római. Téglatát is mondottanak ottan lenni, ilyen betűkkel P. A. D. Pénzeket is hoztanak elő kérésre; de azok a Rákóti póltrái és dántesek voltak”.

⁹ Informațiile bibliografice despre castrul și așezarea dela Inlăceni citate în art. „Un raport epigrafic dela Mihăileni”, EKL, p. 532—541; Paulovics, *Dacia* p. 43—48; Székely Z., *Sepsiszentgyörgyi tartományi Múzeum évkönyve*, 1955, p. 37—48 (*Almanah* 1879—1954, Tg. Mureș, p. 31—41); Macrea, SCIV II/1, p. 304—306; OCD, p. 341—344.

sclavului Valentinus“. Király P. în scrisoarea sa din Dumbrăveni (*ibid.*, p. 233) propune lectura: „Dianae / reg(inae) sacrum / pro salute T(iti?), / age(ntis) m(agistri) p(editum) / nepot(is) praef(ecti) / coh(ortis) etc.“, înțelegînd că „Titus (ori Tiberius) ar fi fost locțiitorul și totodată nepotul prefectului, iar lui i-a dedicat altarul sclavul Valentinus“, — ceea ce evident nu are niciun rost, nicio valoare. — Piatra fiind de calitate inferioară, granuloasă, iar literele săpate neregulat, cu multe stîngăcii (nu „cu îngrijire, indicînd epoca Antoninilor“, cum greșit se pronunță Buday, p. 132), descifrarea textului este mult îngreunată. Cuvintele existente efectiv pe piatră prezintă însă mari divergențe față de ceea ce au citit și întregit mai mult pe ghicite Buday și Király. În r. 1—2 lectura lor e valabilă; în r. 3 se vede PRO SAL ET, adică „pro sal(ute) et“, după care în r. 4 (aproape complet tocit de vreme) se disting cu greu urmele literelor INCOLM, „incol(u)m(itate)“ prescurtat, din formula „pro salute et incolumitate“, urmată de numele propriu în genitiv la sfîrșitul r. 4 și în r. 5 P D NEPOT PRAEF, adică „P(ublii) D(idii?) Nepot(is) sive Nepotiani) praef(ecti) coh. IIII Hisp(anorum)“; în r. 7 e clar la început D R (nu „de reb“ al lui Buday), apoi mai puțin sigur ET GEST; rostul acestor sigle pare a fi „D(omo) R(oma)“, ca loc de obîrșie a lui P. D. Nepos, deși nu avem la îndemînă exemple de prescurtarea celor două cuvinte prin D R; de aceeași origine romană sînt alți doi comandanți ai cohortei IV Hispanorum¹⁰. Restul textului pare că formează o singură expresie „et Gest(?) Valent. eius“, care poate fi interpretat ca „et Gest(iae? Gessiae?) Valent(inae) eius“, înțelegînd după „eius — coniux (resp. coniugis)“, „a soției lui“¹¹. Altarul a fost ridicat deci pentru sănătatea și bunăstarea lui P. D. Nepos și a soției lui, *Gest (?) Valentina*. În acest caz însă lipsește ceva în inscripție: numele dedicantului, a cărui omitere ar părea surprinzătoare la prima vedere; există totuși analogii¹², iar asemenea cazuri de „anonimat“ în dedicații corespund cu caracterul laconic al epigrafelor antice, ca și cu mentalitatea credinciosului om simplu din antichitate (ca și din alte epoci), care nu-și scria uneori numele pe ofrande fie din cauză că-l subînțelegea în simplitatea lui naivă ca ceva clar și evident („eu am pus“), fie dintr-o modestie discretă vînd să păstreze anonimatul, „secretul“ ofrandei sale. În cazul inscripției dela Inlăceni ar putea fi vorba de vreun subordonat din unitatea militară coh. IV Hispanorum, sau un sclav (libert) care va fi ridicat altarul în cinstea și sănătatea comandantului garnizoanei și a soției acestuia, — dacă deslegarea și interpretarea părții finale a textului este valabilă. Lectura întregii inscripții ar fi următoarea:

¹⁰ C. Iulius Iulianus dom. Roma, CIL, III 946; P. Ael(ius) Honoratus dom. Roma, într-o inscripție dela Mihăileni, EKL, p. 537, nr 4.

¹¹ Exemple de întrebuintarea lui *eius* cu sensul „(coniux) eius“ în epigrafia Daciei: CIL, III 881 Fl(avius) Apollinaris eius; 1425 Aelia Romana eius; 7912 Vitia Threptes eius; ACMIT 1929, p. 305 Antonia Iulia eius, Aelii Antipater, Iulianus, Genialis et Iulia filii eorum.

¹² De ex. CIL, III 765 (Căian, Cluj), Numini Asclep., p(ro) s(alute) M(arci) Aur(eli) Vitalian(i) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito), — pus probabil de un sclav al lui Vitalianus, care nu-și scrie numele; sau CIL, III 1361 Silvano domestico v. s. 1. m.; 1014, 7758, 7841 etc.; *Materiale*, VI, 1959, p. 881; *infra*, p. 204.

Fig. 4. Altar votiv; Inlăceni (Muz. Cluj).

epitetul imperial al cohorței ANTONINIANAE sau SEVERIANAE¹³. În r. 1 nu este REG, ci AVG, iar în r. 8 la sfârșit nu SE SVIS, ci AE sau N+E în ligatură urmat de V S L. Textul epigrafei e dat (fără să pomenască de publicarea și discuția dela 1906) ca o „noutate” de A. Kerényi, *A daciai szemelynevek* nr. 2252 „lehelly ismeretlen. Ifj. Alföldi A. másolata. Kolozsvár, Erdélyi Nemzeti Múzeum: Dianae aug. / sacrum / T. Ael. Cres/centian/us praef. / coh. IIII Hisp. / / ... ae v. s. l.“. Lectura pare a fi cea adevărată, cum a demonstrat controlul textului după piatră și desenul după fotografie (fig. 5):

DIANA E AVG
SACRVM
TAE LCRES
CENTIAN
VS PRAEF
COH IIII HISP
! ! ! ! !
! ! ! AE V S L

Dianae aug(ustae)
sacrum
T(itus) Ael(ius) Cres-
centianus
praef(ectus)
coh(ortis) IIII Hisp(anorum)
.....
..... ae v(otum) s(olvit) l(ibens).

Cele două altare votive dela Inlăceni, nefiind reproduse în AnnEp, ori în alte publicații de circulație mai largă decât *ErdMúz.* de la Cluj, au rămas prea puțin cunoscute erudiților: nu sînt amintite în bibliografia privitoare la coh. IV hispanică în cadrul istoriei trupelor din Dacia (Christescu, Wagner, Szilágyi; supra, p. 181, nota 1), citate numai de Paulovics (*Dacia*, p. 46).

¹³ G. M. Bersanetti, *I soprannomi imperiali variabili degli auxilia dell'esercito romano*, in *Athenaeum*, XVIII 1940, p. 105–135; cf. SCIV X, 1959, p. 314; supra, p. 170.

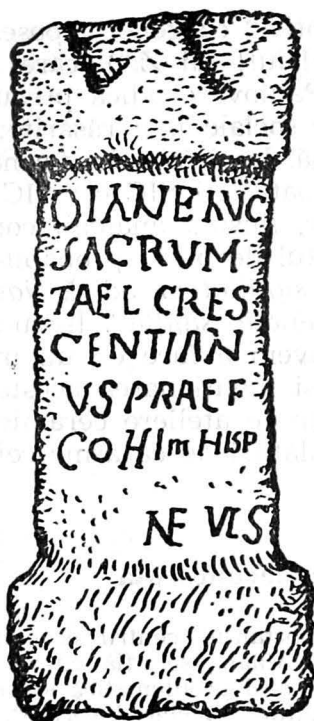

Fig. 5. Altar votiv; Inlăceni (Muz. Cluj).

Fig. 6. Altar votiv; Inlăceni (Muz. Cristur).

6. — Altar votiv de piatră calcaroasă, $53 \times 27 \times 15,5$ cm, litere înalte r. 1 și 3 de 4 cm, r. 2 de 6 cm; aflat în pământ cu ocazia unei săpături agricole în grădina țaranului muncitor Fülöp J. la vest de castru; azi se păstrează în muzeul raional Cristuru Secuiesc: publicat de Paulovics, *Dacia*, p. 47, fig. 8 (foto), cu lectura (fig. 6):

IOM	I(ovi) o(ptimo) m(aximo)
EROS	Eros
ZOTICI	Zotici
SICVS	Sic(ilia) v(otum) l(ibens) s(olvit).

Încercînd o explicație pentru literele SIC, eruditul editor observă că *Eros* și *Zoticus* sînt nume frecvente la sclavi, fiind doi greci, iar SIC ar însemna SIC(ilia), deci un „sicilian”¹⁴. Exemplele citate de Paulovics ca analogii (în care e vorba de personaje importante din aristocrația militară romană: comandanți, praefecti, ai cohortei IV Hisp., rang echivalent cam cu un locotenent-colonel de azi) nu au nici o valoare pentru tilcuirea inscripției votive a lui Eros, care aparține altei categorii sociale: sclav ori

¹⁴ Paulovics, *Dacia*, p. 47 „*Eros és Zoticus cognomenei, az első tipikus szolganév (servus, libertus) a feliratokon. Zoticus is szerepel mint libertus. Mindkettő görög jellegű s ezért igen valószínű a negyedik sor kiegészítése, hogy a görög településű Sicilia-ból származott. Ezt alátámasztja az is, hogy az eddig ismert énlakai feliratok felén megtalálható a fogadalmat tevő származási helye (CIL, III 945, 946, 948 = 7718, 6257)”.*

lucrător liber, după cum înțelegem pe „Zotici“ ca genitiv posesiv („Eros [sclavul] lui Z.“) sau ca patronimic („E. [fiul] lui Z.“), care nicidecum nu-și indica obârșia în felul cum credea Paulovics, adică precum făceau comandantii garnizoanei ori alte elemente sociale mai răsărite; încît soluția cu „Sic(ilia)“ nu este de luat în seamă. Dealtfel, nici forma literelor nu e tocmai clară, lipsită de echivoc: se poate citi SIC ori SIG, abreviație cu sens ce nu rezultă limpede și sigur, lipsind analogii convenabile; dacă nu e „s(ervus) i(tem) c(ustos)“ — destul de puțin probabil —, ne-am putea gândi mai curînd la *sig(illarius)* ori *sig(illator)*, adică *figulus sigillator*, fabricant de statuete, figurine sau reliefe, *sigilla*¹⁵. Întrucît asemenea întregire este admisă, e probabil că avem a face cu un meșteșugar Eros sclav [în caz că ar fi libert n-ar lipsi menționarea acestei situații, *l(ibertus)*], al unui *Zoticus*, poate proprietar de ateliere ceramice undeva în zona castrului, lingă canabele formate alături de cazarma-cetate a cohorței IV Hispanorum.

II. Inedite de proveniență necunoscută

În orașul Tîrgu Mureș (Marosvásárhely), importantul centru economic, administrativ și cultural al regiunii Mureș-Autonomie Magh., se află citeva piese epigrafice a căror proveniență e necunoscută ori cu totul problematică și pe care trebuie să le înregistrăm deocamdată între inscripțiile „Daciae incertae“, împreună cu majoritatea celor publicate ori reproduse de Mommsen în CIL III p. 253—6. Sînt descrise aici două epigrafe mai remarcabile.

7. — Lespede funerară din piatră calcaroasă cristalină, fragment înalt de 86, lat 58, gros 21 cm, litere înalte r. 1 de 6,5, în rest 6 cm. Este partea stîngă, cam $\frac{1}{2}$ din monument cu relief din care rămîne un bust de bărbat ținînd în mîna dreaptă un obiect lat ascuțit, probabil un pumnal; din marginea de jos încă lipsește o bună bucată. Cîmpul inscripției este încadrat lateral de o colonetă pe care se află un lujer de viță cu frunze și ciorchini de strugure. La marginea rîndurilor inscripția are linii (sgîrieturi) bine vizibile, trasate în prealabil pentru a fi asigurată alinierea literelor, care sînt destul de frumos modelate, chiar elegante, din „epoca bună“, pe la mijlocul sec. II, cum ar indica și numele gentilic *Aelius* (luat dela împăratul P. Aelius Hadrianus, 117—138; sau dela T. Aelius Antoninus Pius, 138—161). Fragmentul a fost descoperit în a. 1950, la baza unui contrafort pe latura de nord a bisericii reformate celei mari din Tîrgu Mureș, de unde a fost scos cu ocazia lucrării de renovare și consolidare (fragmentul se păstrează la aceeași biserică, unde a fost observat și ne-a fost semnalat de arheologul N. Vlassa, în a. 1952). Aici fusese adus și utilizat ca material de umplutură la temelia zidăriei cu ocazia clădirii bisericii, în stil gotic, prin sec. al XV-lea¹⁶, din altă localitate, probabil dela Cristești (supra, p. 182) sau din alt punct cu așezare romană din zona orașului, în valea Mureșului ori a Nirajului (Nyárád);

¹⁵ H. Blümner, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römer*, II (1879), p. 124—125 A. Blanchet — E. Pottier, DA, IV p. 1302; Hug, RE, II A, 2279 etc.

¹⁶ Orbán B., *A Székelyföld leírása*, IV (Pest, 1870), p. 118—131 : a vásárhelyi vár (biserică fortificată a reformaților din Tg. Mureș).

e foarte puțin probabil că ar fi fost descoperit chiar în teritoriul orașului Tg. Mureș, unde nu pare să fi existat o așezare mai de seamă din epoca romană¹⁷. Partea păstrată este clară, dar întregirea restului nu se poate face cu probabilitate decât în rîndurile 8 și 9. Ligaturi r. 5 și 7 A + E + L; lectura (fig. 7):

D		D(is) [M(anibus)]
M · FABIVS ·		M(arcus) Fabius
VET · COH · V		vet(eranus) coh(ortis) V[. . . ., vix(it) an-]
NOS · LXIII I		nos LXIII, m[il(itavit) an.]
FILI · P · AEL · M . . .	5	fili P(ublius) Ael(ius) M[. . . . et]
DIONYSIA · I		Dionysia I[.]
P · AEL · QVINTV		P(ublius) Ael(ius) Quintu[s patri p(ient.?)]
H S		h(ic) s(itus) [e(st)].

Traducere: „Zeilor Mani (sufletele morților), Marcus Fabius... veteran (fost ostaș) al cohortei V..., a trăit ani 63, a servit în armată ani...; fiii lui: Publius Aelius M... și Dionysia..., Publius Aelius Quintus au pus tatălui lor (această piatră de mormînt); aici este așezat (înmormîntat)“.

Sînt foarte modeste elementele documentare noi pe care le aduce acest fragment epigrafic: numele banale ca *Fabius*, *Aelius*, *Dionysia*, *Quintus* (*praenomen*, „nume de botez“, utilizat impropriu drept cognomen, fenomen cunoscut la provincialii recent romanizați¹⁸); tatăl veteran *M. Fabius*... poartă un alt gentiliciu decât copiii săi, *Aeli*. Numele unității militare nu poate fi întregit cu certitudine ori măcar cu oarecare probabilitate, V... e mai curînd cifra V („cinci“), ori VI, VII, VIII, deci o cohortă cu acest număr de ordine, ca V Lingonum din Porolissum¹⁹, V Gallorum (în Banat și Oltenia), VI Thracum (la Românași-Unguraș, r. Zălau), sau VIII Raetorum, în a. 129 la castrul Inlăceni²⁰; dacă V- este inițială a numelui etnic al trupei, ar putea fi amintită cohors *Vindelicorum*, atestată în mai multe locuri din Dacia²¹. Poate fi oricare din aceste cohorte (mai apropiată pare a fi VIII Raetorum), dar poate fi și o unitate necunoscută pînă acum. Lipsind un indiciu asupra locului unde se afla în antichitate epitaful lui *M. Fabius*... și unde și-a sfîrșit acesta zilele în vîrstă de 63 de ani, ca și numele unității sale, lespedeaa funerară dela biserica din Tg. Mureș pierde cea mai mare parte din valoarea documentară; eventuala descoperire a jumătății din dreapta ar reprezenta un cîștig mult mai important din acest punct de vedere.

8. — Alt ar votiv de piatră calcaroasă, înalt 40, lat 24, gros sus 24, jos 18 cm; litere între 3,5 (r. 1) și 1,5 cm (r. 5), incizate cu unele stîngăcii și lipsuri (de ex. L e făcut aproape ca un I, T are bara orizontală incompletă ca un I; cuvîntul PRO e scris de două ori); capitelul are în față resturi de ornamentație, niște frunze ce par să fi fost elegant modelate.

¹⁷ Paulovics, *Dacia*, p. 97–101.

¹⁸ Alte exemple, ca *Scantius Lucius*, *Aurelius Titus* și bibliografia, în AMCluj, 1956, p. 124.

¹⁹ AMCluj, p. 108.

²⁰ OCD, p. 340 = *AnnEp.* 1960, 375.

²¹ Alföldi, *Magyarok és románok*, Budapest, I (1943), p. 44.

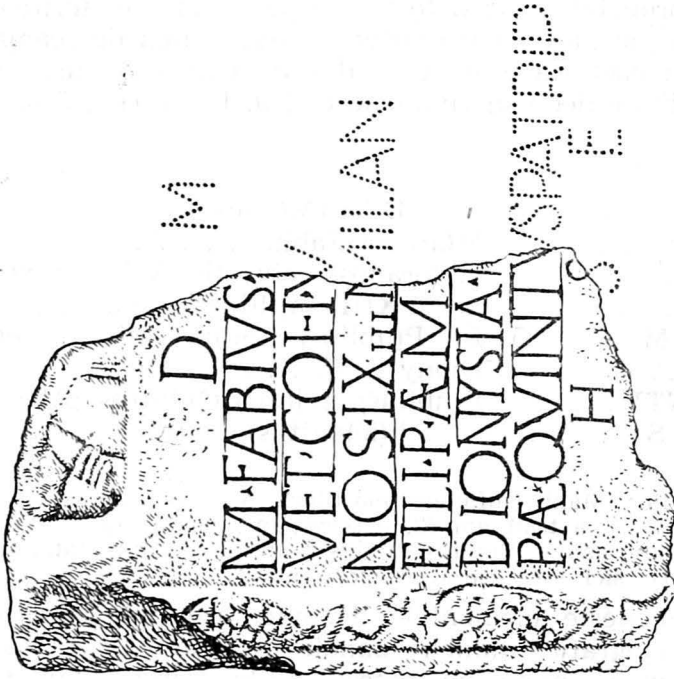

Fig. 7. Stelă funerară (fragment) ; Tg. Mureș (?).

Lectura nu e pe deplin sigură, din cauza formelor neregulate de litere și a stării mediocre de conservare a feței scrise, ca și a întregului altar. Ligatură în r. 2 A+N. Altarul se afla în colecția lui A. Filimon, fiind probabil adus din zona Germisara (Geoagiu, reg. Hunedoara)²² (fig. 8):

SILVANIS ET	Silvanis et
SILVANO CAM	Silvano Cam-
PEST PRO PRO	pest(ribus) pro <pro>
SAL BOCIINIFR	sal(ute) Boci(?)ni Fr-
ONTO PATER	onto pater (posuit?).

Traducere: „Silvanelor și lui Silvanus (și) Campestrelor pentru sănătatea lui Bocinus(?), Fronto tatăl (lui — a pus acest altar)“.

Interesantă și nouă în Dacia (probabil și în alte zone romane) este apariția într-o singură dedicație a celor trei serii de zeițăți: *Silvanae*, *Silvanus* și *Campestres*. Prima grupă, femininele *Silvanae* (*Nymphae*), derivate și asociate cu *Silvanus* (zeul pădurilor, al cîmpului, plugăriei, vînătorii etc., foarte popular în Dacia și în alte provincii dunărene, illyrice), apar și în alte dedicații din aceste regiuni²³. *Campestres* este o grupă de zeițăți independente (nu ca un epitet al lui *Silvanus* ori al *Silvanelor*, deși nu e despărțit prin *et* de numele acestora), inițial epitet al celticelor „*Matres*“, divinități militare ale castrului (lagărului), ca protectoare ale soldaților și cîmpului de instrucție²⁴. Sînt rare dedicațiile „colective“ în care se menționează *Campestres* și *Silvanus*²⁵. Apariția „zeițelor taberei“ în inscripția noastră ar fi un indiciu că dedicantul *Fronto* este militar (ori veteran), fără un grad mai de seamă, ci eventual simplu „gregar“ din careva unitate auxiliară ce staționa în castrul dela Cigmău ori în zona hunedoreană, la fel ca fiul său cu nume ce nu e clar, lectura dubioasă, putînd să nu fie roman, ci barbar-provincial; cf. eventual *Buccinius*, *Boccon*(?)²⁶, posibil de obîrșie orientală-semită ori chiar africană (cf. *Mauri Micienses* la Micia), sau celtică(?)²⁷.

La sfîrșitul acestei serii de materiale și însemnări epigrafice este util și necesar a releva că întregul material scris pe pietre, cărămizi sau alte obiecte, inclusiv toate fragmentele oricît de modeste și mărunte ar părea,

²² Colecția de antichități și obiecte istorice-artistice a eminentului profesor, erudit și pasionat colecționar Aurel Filimon (+ 1946) din Tg. Mureș (str. Somnului-Harcsa utca nr 2A; fosta „Ritz-telep“) cuprinde o grupă de vreo 12 piese sculpturale și fragmente din epoca romană (medaliaoane, capete de lei funerari etc.) împreună cu acest altar votiv, — obiecte ce nu erau aduse din Cristești sau din zona apropiată orașului Tg. Mureș. Asupra provenienței lor, lipsind vreo însemnare a lui A. Filimon, singurul indiciu valabil rămîne deocamdată informația ce ne-a dat fiica d-nei Filimon, Vera Vietenberger (28 X 1952): „în a. 1944–5, familia lor—refugiată dela Tg. Mureș la București—era dispersată din capitală în com. Rapoltul Mare (între Deva și Orăștie), unde A. Filimon a adunat mai multe obiecte antice din împrejurimi, transportîndu-le cu mașina și aducîndu-le după 1945 la Tg. Mureș; de aici, în anii următori, niște amatori (cunoștințe familiare) au dus mai multe piese antice la București“. Așa fiind, e probabil că altarul și sculpturile au fost achiziționate dela G e r m i s a r a (Cigmău, Geoagiu) punctul cu ruine și materiale romane cel mai remarcabil și mai apropiat (cam 10 km) de Rapolt; mai puțin probabil ar fi Uroi la vest de sat (mică așezare în legătură cu cariera de piatră), sau chiar Micia (Vețel, 10 km vest de Deva).

²³ Exemplu: CIL, III 10460 *Aquincum Silvano et Silvanis*; 13497 *Vindobona Silvano et Silvanis et Quadrubis*; cf. R. Peter, art. „*Silvanus*“, în *Lexikon der griech. und röm. Mythol.*, IV (1915), 871 etc.

²⁴ Despre *Campestres*: Ihm, RE III (1899), 1444–5; *Thesaurus linguae Latinae*, III (1907), p. 210; Heichelheim, RE XIV 2223–4; Macrea AISCV p. 247–9 (cu deosebită privire la Dacia).

²⁵ Exemplu: CIL, VI 3114a din Roma *Iovi optimo maximo, Iunoni, Minervae, Marti, Victoriae, Mercurio, Felicitati Saluti, Fatis, Campestribus, Silvano, Apollini, Dianae, Eponae, Matribus, Sulevis et Genio singularium aug.*

²⁶ *Thesaurus. l. Lat.*, II (1906), p. 2057–8.

²⁷ Cf. antroponimele celtice *Boccus*, *Bocurus*, *Bogi*—; *Bocca*, *Bocco*. A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz*, I 454, II 891; *Buccinius* în CIL, VI 13616 ș. a.

Fig. 8. Altar votiv ; Tg. Mureș (?).

din provincia Dacia este în curs de prelucrare, controlat, revizuit și studiat spre a fi publicat în marea „Culegere de inscripții antice din R.P.R.” de un colectiv al Institutului de Istorie al Academiei R.P.R., Filiala Cluj, după criterii și cu mijloace științifice riguroase și precise. Astfel se va stabili adevărata semnificație a tuturor elementelor și amănunțelor, ce adesea au o deosebită importanță documentară: epigrafia va aduce pietre și cărămizi scrise de bună calitate la edificiul științific al istoriei provinciale și la cunoașterea cât mai temeinică a dezvoltării societății pe teritoriul țării în perioada ocupației romane a Daciei.

MATÉRIAUX ÉPIGRAPHIQUES DE L'EST DE LA DACIE

(Résumé)

En relevant le caractère surtout militaire de l'occupation romaine de la Dacie — qui résulte du grand nombre des troupes stationnées ici — et la richesse remarquable du matériel archéologique-épigraphique, on observe que la zone de nord-est de la province carpathique, où la vie romaine se développait autour des camps (castella) des troupes auxiliaires, possède moins de restes épigraphiques que la zone centrale des grandes villes (Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa etc.). La plupart des inscriptions trouvées dans l'est de la Dacie appartiennent aux éléments militaires qui étaient les privilégiés du régime romain.

1. — Cristești, HERMEROS LAI (*Klio*, XI p. 504) et ... IDARIVS F (Floca, *Colect. arh.*, Tg. Mureș, p. 15) forment une seule pièce: *Hermeros lapidarius f(ecit)*.

2. — Autel votif, Paulovics, *Dacia*, p. 96, fig. 58a (= *Klio*, XI 503), doit être lu *Marti Auf[g(usto)] / Q. Caeci[l]i/us Ca[eci]lianus*.

3. — Sărățeni, inscriptions ignorées des épigraphistes, dans la revue *Parnassusi Időtöltés*, VI 1800, p. 3 AELIA MARIA, peut-être *Ael(ia) Ianuaria(?)*. Les briques avec l'estampille P.A.D. sont probablement de la C(ohors) P(rima) AL(pinorum)?

4. — Inlăceni, autel votif, *ErdMúz.* XXIII 1906, p. 132 *pro sal(ute) et incolum(itate) P. D. / Nepot(is?) praef(ecti) / coh. IIII Hisp. / D(omo?) R(oma?) et Gest(iae?) / Valent(inae?) eius(sive V.S.)*.

5. — *ErdMúz.*, 1906, 133: *Dianae Aug(ustae) / sacrum / T. Ael(ius) Crescentian(us) praef coh. IIII Hisp.*

6. — Autel votif, Paulovics, *Dacia*, p. 47, fig. 8: *I.O.M. / Eros Zotici / (servus?) sig(illarius?) — illator(?)*.

7. — Fragment de dalle funéraire, trouvé dans le fondement de l'église calviniste à Tg. Mureș: *D. [M.] / M. Fabius / vet(eranus) coh(ortis) V[. vix(it) an]nos LXIII, I / fili P. Ael(ius) M[. . . . et] / Dionysia I[. . . .] / P. Ael. Quintu[s . . . patri . .] / h(ic) s(itus) [e(st)]*.

8. — Autel votif (de Germisara?), dans la collection A. Filimon, Tg. Mureș: *Silvanis et Silvano Cam/pest(ribus) pro<pro>sal(ute) Bocini (?) Fr/onto pater*.

On souligne à la fin la nécessité de reviser tout le matériel épigraphique fragmentaire ou de lecture douteuse, dont la valeur documentaire est généralement reconnue.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA ORAȘULUI NAPOCA*

de IOAN MITROFAN

Napoca romană, amintită de izvoarele literare antice¹ și atestată epigrafic încă din primii ani ai provinciei Dacia,² s-a dezvoltat, ca majoritatea orașelor din această provincie, dintr-o mai veche așezare dacică al cărei nume l-a preluat.³ Datorită condițiilor geografice prielnice, fiind situată într-un teritoriu agricol fertil, la intersecția mai multor drumuri principale, precum și datorită colonizărilor intense efectuate de timpuriu aici, Napoca a fost printre primele localități din Dacia care a primit titlul de *municipium* sub Hadrian,⁴ iar sub M. Aurelius sau Commodus pe cel de *colonia*.⁵ Napoca era un oraș de mari proprietari de pământ, centru meșteșugăresc și comercial însemnat, precum și locul de reședință al procuratorului Daciei Porolissensis.⁶ Acest oraș, ca și celelalte orașe din Dacia romană, a cunoscut o viață intensă și prosperă în aproape tot timpul existenței provinciei.

După o lungă perioadă, apoi, de la retragerea oficialităților romane din Dacia, peste ruinele Napociei a luat ființă și s-a dezvoltat Clujul feudal⁷ și cel modern, urmele orașului antic aflându-se pe locul ocupat astăzi de centrul actual al Clujului.

Cu ocazia unor lucrări edilitare mai vechi, în această zonă, alături de descoperiri din alte epoci, s-a aflat și un bogat material arheologic apar-

* O prezentare parțială a rezultatelor expuse în această lucrare a făcut obiectul unei comunicări ținute în ziua de 19 mai 1961 la Sesiunea științifică a Institutului de Arheologie al Academiei R.P.R. din București.

¹ Ptolemeu, *Geogr.*, III, 8, 4; Ulpian, *Dig.*, I, XV, 1, 9; *Tabula Peutingeriana*, VIII, 2 și *Geogr. Ravenn.*, IV, 7, 8.

² CIL, III, 1627. Un miliar datînd din anii 107–108, în care Napoca este amintită fără să se precizeze însă situația ei juridică.

³ Cf. V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 285 și M. Fluss, s. v. *Napoca*, în *RE*, XVI, c. 1962. M. Macrea, în *Istoria României*, I, 1960, p. 363, 367 și 390. În anul 1961 la aproximativ 4 km est de orașul roman Napoca s-a descoperit o mică așezare dacică, care, din săpăturile sumare făcute pînă în prezent și conduse de subsemnatul, reiese că datează din sec. III î.e. n. pînă în sec. I e.n.

⁴ Acest fapt se pare că s-a petrecut în anul 124, cu prilejul vizitei lui Hadrian în Dacia, cf. M. Macrea, în *Istoria României*, I, 1960, p. 363; C. Daicoviciu și D. Protase, *Un nouveau diplôme militaire de Dacia Porolissensis*, în *JRS.*, LI, 1961, p. 69 și supra, p. 176. Numele oficial al orașului era *municipium Aelium Hadrianum Napoca*, atestat în inscripții: CIL, III, 14465 și 6254.

⁵ Numele era *colonia Aurelia Napoca*, CIL, III, 963=7726 și CIL, VI, 269. *Colonia Napoca* sau numai *colonia* apare și în alte inscripții, dintre care una, CIL, III, 865 datează dintre anii 185–192, cf. M. Fluss, în *op. cit.*, c. 1694.

⁶ Vezi CIL, III, 853, 856, 857, 865, 7659 și 7662, inscripții descoperite la Cluj; în ultima inscripție M. Cocc(eius) *Genialis* este amintit ca *procurator Aug(ustorum) n(ostorum) prov(inciae) Dac(iae) Porol(issensis)*, cf. A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 83 și urm.

⁷ Amintit pentru prima dată între anii 1173–1175 sub denumirea de „*Castrum Clus*”, el se afla pe locul actual al Pieții Muzeului și împrejurimile ei. Distrus parțial de tătari, în 1291 el apare într-un document ca „*villa*”, fiind prima comună transilvăneană care în 1316 primește privilegiul de „*civitas*”. În acest timp se pare că s-a construit și prima incintă fortificată în jurul nucleului inițial. Devenind insuficientă, prin 1405 începe construcția unei noi incinte mult lărgite, care și ea la rîndul ei va fi depășită de dezvoltarea orașului, cf. Jakab Elek, *Kolozsvár története (Istoria Clujului)*, Buda, 1870, p. 198 și urm., V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, 1959, p. 13, 126, 285 și 606; S. Goldenberg *Clujul în sec. XVI*, 1958, p. 12 și urm.

ținând epocii romane, ca: țigle, cărămizi, olane, vase și fragmente ceramice, obiecte de uz casnic, inscripții, statui, statuete și obiecte mărunte de bronz, monede și sarcofage etc.

Pe baza descoperirilor făcute în zona centrală a orașului, cât și în diferite cartiere, încă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, E. Jakab încearcă să stabilească întinderea orașului antic,⁸ problemă de care se va mai ocupa și K. Torma.⁹ După ei, orașul roman s-a întins în Piața Muzeului și străzile din jur, Piața Libertății, strada Gh. Doja pînă la canalul Someșului, Bulevardul Lenin pînă în Piața Victoriei, apoi pînă pe străzile Dr. Petru Groza, Kogălniceanu, Petőfi, Avram Iancu, Napoca și 30 Decembrie.¹⁰ În urma unor noi descoperiri, N. D. Covaciu rectifică limita de sud a orașului antic,¹¹ el arată că străzile: Kogălniceanu, Petőfi și Avram Iancu cădeau în afara orașului. Recent această problemă a fost atinsă și de A. Bodor, care, după K. Torma și pe baza descoperirilor mai noi, delimitează astfel aria orașului Napoca: latura de nord de-a lungul canalului Someșului, latura de vest de la Opera maghiară pînă la colțul străzii Napoca,¹² latura de sud pornind din strada Napoca de-a lungul străzii 23 August; îndoilei avînd numai asupra laturei de est pe care o fixează cu probabilitate de-a lungul zidului medieval.¹³

Urme de construcții din epoca romană au mai fost semnalate și în afara acestei arii.¹⁴

Datorită marilor lucrări urbanistice din ultimul timp, pe teritoriul orașului Cluj, atît în zona centrală cât și în diferite cartiere, s-au efectuat numeroase săpături cu caracter edilitar. Cu acest prilej, între anii 1958—1962, în afară de multe descoperiri din alte epoci,¹⁵ s-a aflat de asemenea și un bogat material arheologic din epoca romană,¹⁶ material pe care îl vom prezenta în ordine topografică (fig. 1), făcînd și unele considerații de ordin istoric.¹⁷

1. În Piața Libertății, pe latura ei nord-vestică, s-au săpat patru casete de cîte 1,50×1,50 m, pînă la adîncimea de 1,80—1,90 m. Sub straturile cu depuneri din epoca modernă și feudală, spre baza acestor casete, dar mai ales de la 1,70 m adîncime, de unde începe stratul roman, s-au găsit foarte multe fragmente de cărămizi și țigle romane.¹⁸

2. Din nordul Pieții Libertății, înspre nord-est, de-a lungul Bulevardului Lenin, pînă la capăt, în Piața Victoriei, s-a săpat un șanț lat de 1,40 m, pînă la 2—2,45 m adîncime. În partea de început a acestui traseu, pămîntul — cu excepția unor mici

⁸ E. Jakab, *op. cit.*, p. 141—142.

⁹ K. Torma, *A limes dacicus felső része (Partea superioară a Limesului Dacic)*, Budapest, 1880, p. 15.

¹⁰ Cei doi autori se deosebesc în păreri numai în ce privește strada 6 Martie și Bulevardul Lenin, unde după primul, nu s-a găsit nimic roman.

¹¹ N. D. Covaciu, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 218—219 și 223.

¹² Probabil de la capătul sud-vestic al străzii?

¹³ A. Bodor, în *EKL*, p. 110.

¹⁴ Vezi J. Hampel, în *AE*, XV, 1895, p. 382—383 și J. Novák în *Közlemények-Cluj*, I, 1941, p. 109—114.

¹⁵ Epoca neolitică, începutul epocii fierului, epoca feudală și modernă.

¹⁶ Tot acest material, selectat, se găsește în Muzeul de Istorie din Cluj; mai departe se citează abreviat Muz. Ist. Cluj.

¹⁷ Am urmărit aceste descoperiri ca delegat al Institutului de Istorie din Cluj bucurîndu-mă de un sprijin prețios din partea conducerii Institutului precum și din partea muncitorilor și tehnicienilor de pe șantieri; pentru unele sugestii privind întocmirea acestei lucrări mulțumim prof. M. Macrea și I. I. Russu.

¹⁸ În caseta a III-a dinspre est (fig. 12), la suprafața stratului roman s-a găsit un mormînt de înhumăție datînd din sec. XII.

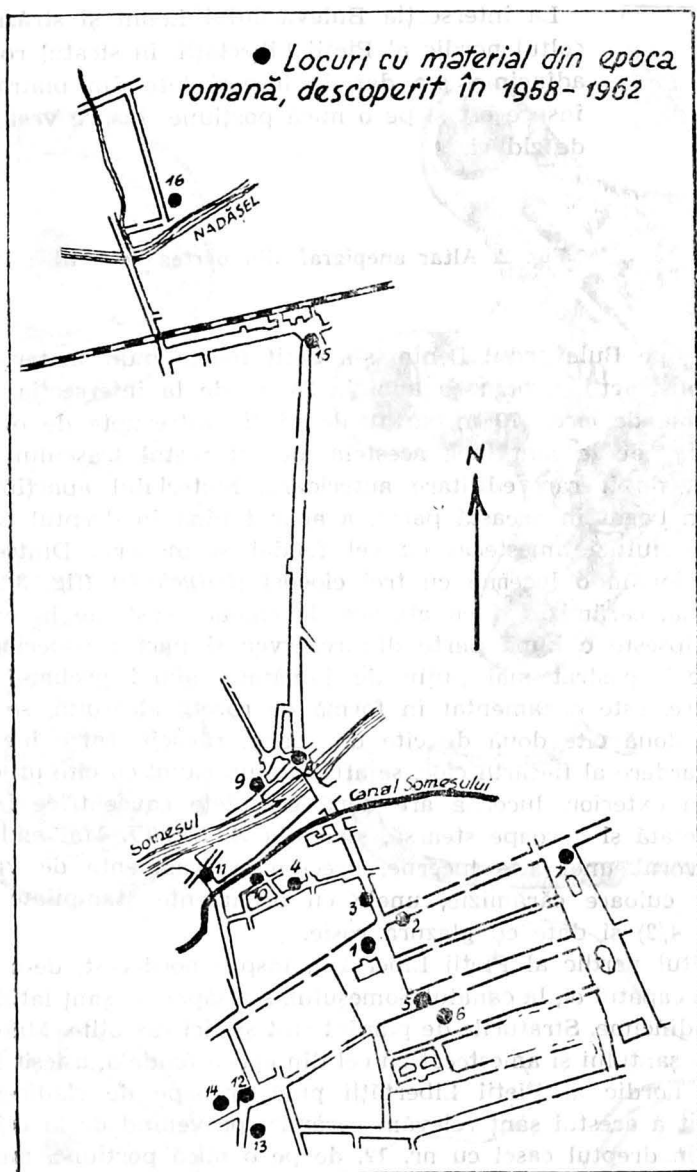
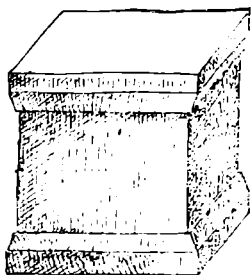

Fig. 1. Planul orașului Cluj, centrul și zona gării.

porțiuni — fiind mai puțin deranjat, stratul roman începe la adâncimea 1,80—1,90 m. Din această parte, la capătul șanțului, în Piața Libertății, amestecate cu material din epoca modernă și feudală, s-au aflat foarte multe fragmente de vase, țigle și olane romane, iar înspre baza șanțului s-a dat de zidurile unei construcții, precum și de bucăți din fusele a două coloane din piatră, cu diametrul maxim de 23, respectiv 28 cm. Tot din această parte, la 1,80 m adâncime, în materialul abundent provenind de la construcții romane s-a descoperit un altar anepigraf (fig. 2), din piatră calcaroasă-dură, înalt de 48 cm, lat și gros 45 cm.

La intersecția Bulevardului Lenin și străzii Gh. Doja cu colțul nordic al Pieții Libertății, în stratul roman, la 2,20 m adâncime, s-a dat de lespezi late din piatră friabilă, care înspre est și pe o mică porțiune înspre vest erau mărginite de ziduri.

Fig. 2. Altar anepigraf, din partea de nord a Pieții Libertății

În continuare, pe Bulevardul Lenin, s-a găsit foarte mult material roman, provenind de la construcții, pentru ca apoi la 34 m de la intersecția mai sus amintită, pe o lungime de circa 70 m, straturile să fie întrerupte de o adâncitură din epoca feudală, iar de la marginea acesteia, pe tot restul traseului, pământul este puternic răscolit de lucrări edilitare anterioare. Materialul aparținând epocii romane, mai puțin bogat în această parte, a apărut pînă în dreptul casei cu nr. 29, înspre baza șanțului și amestecat cu cel feudal și modern. Dintre descoperirile făcute aici menționăm o lucernă cu trei ciocuri (*trilychnis*) (fig. 3/3), lucrată din pastă foarte bună, cărămidie și cu glazură de culoare castanie în exterior. Spartă în antichitate, lipsește o bună parte din rezervor și partea superioară a ciocului din stînga. Discul, păstrat mai puțin de jumătate, avînd probabil patru orificii pentru alimentare, este ornamentat în formă de rozetă alcătuită, se pare, din opt petale, separate două cite două de cite un cornet răsucit. Între inelul discului și orificiul pentru ardere al fiecărui cioc, se află cite un canal cu cite un orificiu pentru aer. Pe fund, în exterior, lucerna are două cerculețe concentrice incizate, iar la mijloc, slab reliefată și aproape ștearsă, ștampila *ATIMETI*. Mai amintim un fragment din rezervorul unei alte lucerne, precum și fragmente de vase din pastă foarte bună, de culoare cărămidie, unele cu ornamente ștampilate în formă de semi-rozetă (fig. 4/2) și date cu glazură roșie.

3. Tot din colțul nordic al Pieții Libertății, înspre nord-vest, de-a lungul străzii Gh. Doja pînă la capătul ei, la canalul Someșului, s-a săpat un șanț lat de 1,40 m, pînă la 1,70—1,90 m adâncime. Straturile de pămînt sînt și aici răscolite. Materialul roman, găsit înspre baza șanțului și amestecat cu cel din epoca feudală, a ieșit la iveală începînd din colțul nordic al Pieții Libertății pînă aproape de clădirea Poștei. Din partea de început a acestui șanț relevăm cărămizi provenind de la o construcție cu *hypocaust*, iar din dreptul casei cu nr. 12, de pe o mică porțiune, multe bucăți de mozaic în formă de pișcot și hexagonale. Pe aceeași stradă, pe locul clădirii cu nr. 10, excavîndu-se pămîntul pe o suprafață destul de mare și pînă la adâncimea de aproape 4 m, s-a aflat foarte mult material din epoca romană. Amintim, doar, vase și fragmente de vase din pastă foarte bună, consistentă și bine arsă, de culoare cărămidie, unele pictate sau acoperite pe tot corpul cu vopsea de culoare roșie; nelipsind nici fragmentele de vase din pastă mai puțin bună și mai slab arsă, de culoare cărămidie-cenușie sau numai cenușie.

4. De la jumătatea străzii Emil Zola, înspre sud-vest, de-a lungul Pieții Muzeului și a străzii Emil Isac, pînă în strada 1 Mai, s-a săpat un șanț lat de 0,60 m și adînc de 1,50—2,10 m, avînd adâncimea maximă de-a lungul Pieții Muzeului. Șanțul a fost lărgit în cîteva locuri săpîndu-se casete de 1,60×3 m și adînci de 2,40—2,70 m. Și pe acest traseu straturile de pămînt sînt în cea mai mare parte răvășite.

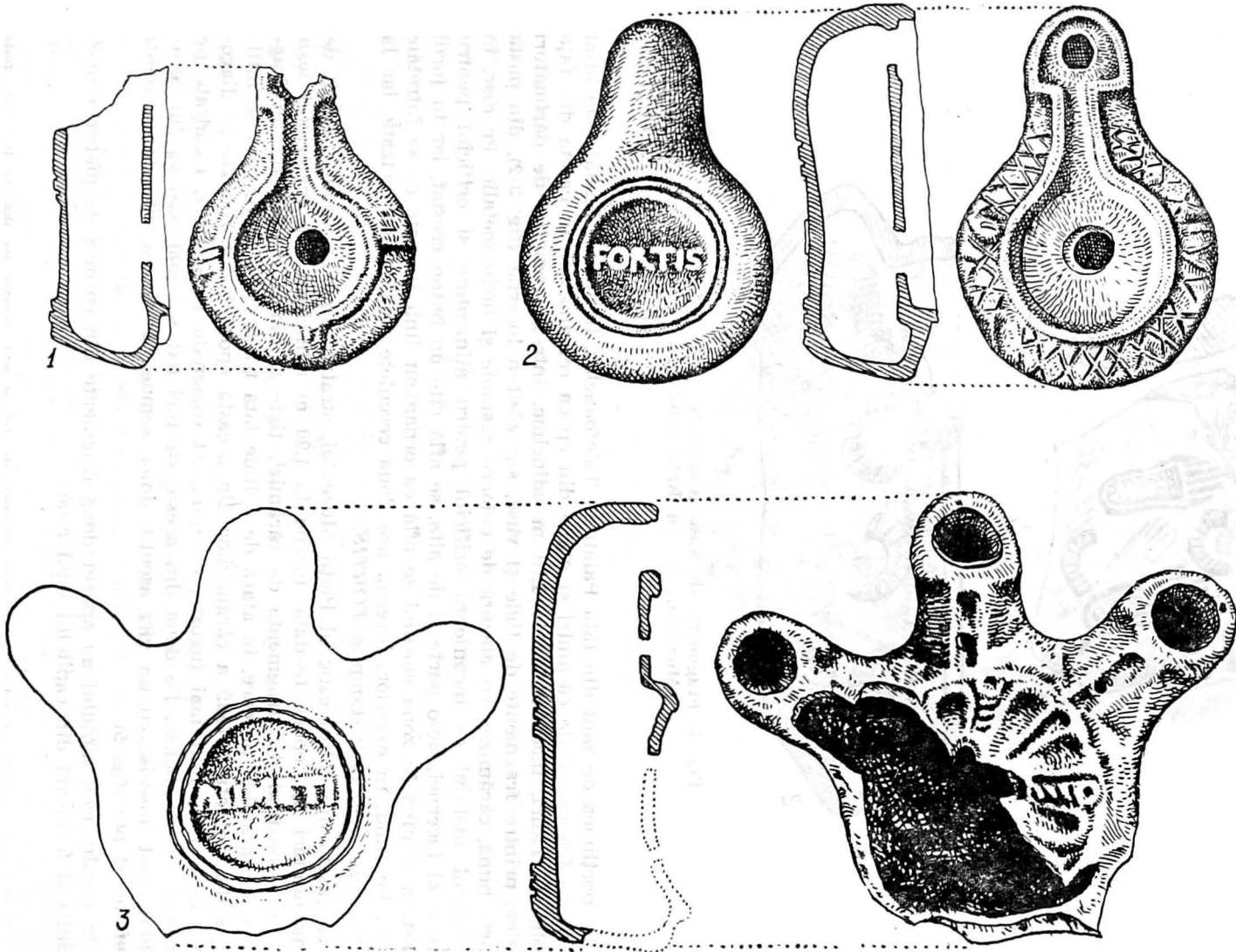

Fig. 3. Lucerne — 1, din Piața Muzeului ; 2, din strada Emil Zola ; 3, din Bulevardul Lenin

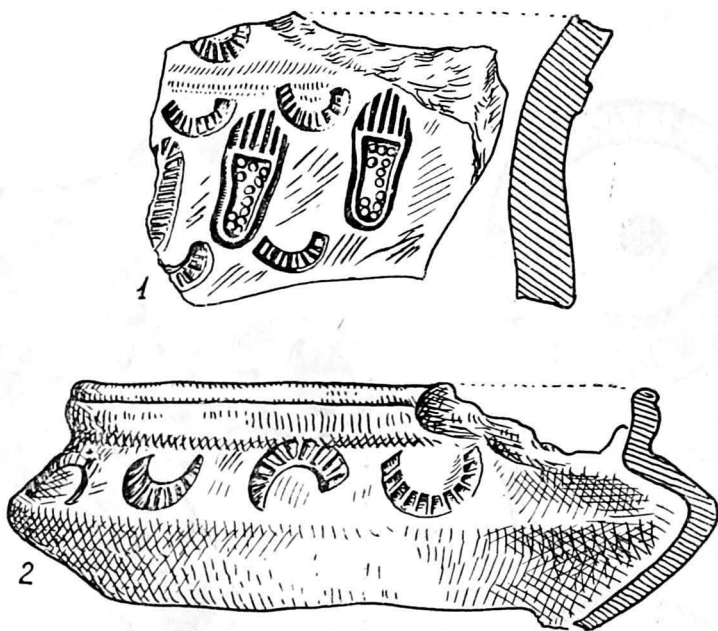

Fig. 4. Fragmente de vase ștampilate — 1, din Piața Muzeului; 2, din Bulevardul Lenin.

Pe porțiunea de șanț din fața Palatului Telefoanelor, în stratul feudal s-au aflat și câteva fragmente de cărămizi și olane din epoca romană, iar în caseta din fața aceleiași clădiri, începînd de la 1,70 m adîncime, într-un complex de dărîmături antice, printre fragmente de țigle și vase, s-a găsit o lucernă (fig. 3/2), din pastă foarte bună, cărămizie, cu glazură de culoare castanie și luciu metalic. Pe disc, în exteriorul inelului ce înconjoară orificiul pentru alimentare și orificiul pentru ardere al lucernei, de-o parte și de alta, se află cîte un buton crestă, iar în jurul acestora și pînă în zona ciocului se află ca ornament linii incizate ce se întretaie oblic. Pe fund, în exterior, lucerna are două cerceulețe concentrice incizate, iar la mijloc ușor reliefată ștampila *FORTIS*.

În caseta din colțul estic al Pieții Muzeului, stratul roman puternic răscolit de înmormîntări din epoca feudală începe la 1,90 m adîncime. Din materialul ieșit de aici, constînd din fragmente de cărămizi, țigle și olane, menționăm un fragment de cărămidă pe care, în afară de o linie lată trasă cu degetul, cum se întîlnește des pe fața netedă a cărămizilor din această epocă,¹⁹ sînt zgîrîiate în diagonală încă două linii mai înguste, care împart cărămida în sferturi, încadrate pe margini de un chenar. Pe două din aceste sferturi (cît s-a mai păstrat din cărămidă), sînt înscrise cu un vîrf ascuțit două semne, asemenea literelor grecești *omicron* și *phi* (fig. 5).

În continuarea șanțului au apărut două fragmente din cornișa de piatră a unei clădiri și o bucată din capitelul unui altar.

¹⁹ În majoritatea cazurilor astfel de linii se găsesc grupate cîte trei și sînt trasate cu degetele în pasta crudă a cărămizii, scopul lor fiind de a da o legătură mai puternică zidăriei, mortarul pătrunzînd în adîncituri; cf. D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. II, București, 1958, p. 83.

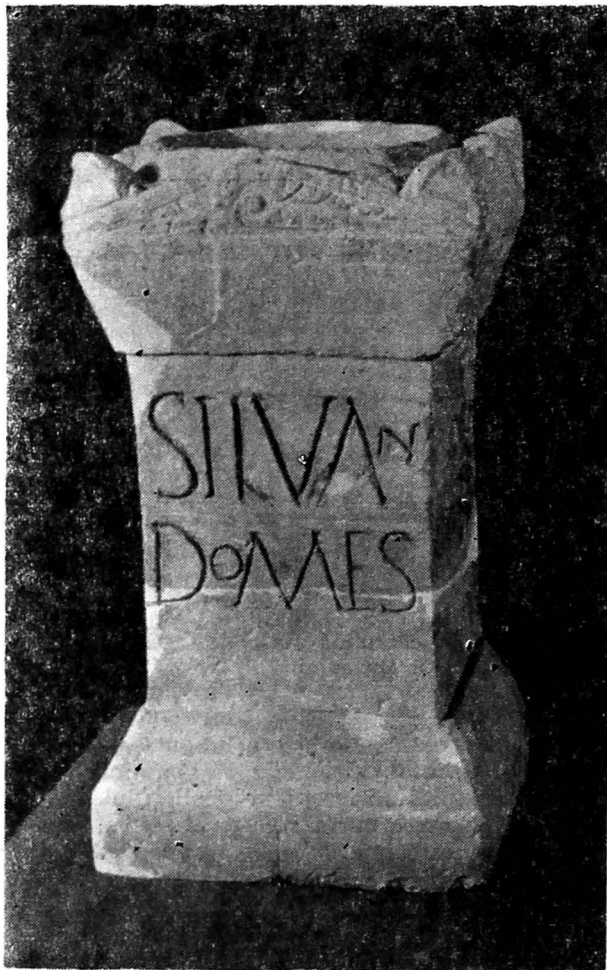
Fig. 5. Fragment de cărămidă din colțul estic al Pieții Muzeului

De la caseta din fața Bisericii Franciscanilor, de-a lungul șanțului, pînă la caseta din colțul sud-vestic al Pieții Muzeului, straturile de pămînt sînt de asemenea răvășite pe anumite porțiuni, mai ales în preajma obeliscului din mijlocul acestei pieți. Materialul roman, aflat în mare parte amestecat cu cel din epoca feudală, devine abundent de la 1,80—1,90 m adîncime de unde începe stratul roman propriu-zis, care la est de obelisc se ridică puțin mai sus și este foarte bogat în material provenind de la construcții.

Pe parcursul acestui șanț, în partea de est a Pieții Muzeului, s-a dat de urmele unor ziduri, unele probabil din epoca romană. Tot de aici amintim fragmente dintr-un vas cu ornamente ștampilate, în formă de semi-rozete, sandale cu cuie și frunze (fig. 4/1), precum și o lucernă aproape întreagă (fig. 3/1), din pastă bună, cărămie, acoperită cu un strat de vopsea de culoare castanie-închisă.

La 3 m spre est de obelisc, la 1,30 m adîncime, în pămîntul puternic răscolit, alături de blocuri de piatră și mult moloz, s-a descoperit un altar dedicat lui *Silvanus Domesticus* (fig. 6). Altarul, din piatră calcaroasă, înalt de 45, lat de 24 și gros de 19,5 cm, spart în trei în timpul săpăturii, are trei laturi lucrate iar a patra plană. Pe laturile lucrate frontonul are timpanul ornamentat cu cîte o foaie de acant avînd la mijloc o rozetă. La colțuri se află cîte un acroter, iar între acestea și vîrfurile frontonului se află cîte o semi-palmetă. În partea superioară altarul are o adîncitură circulară cu deschiderea de 16×17 cm, servind probabil pentru libații. Textul inscripției, format din două rînduri, este bine păstrat. La gravarea literelor s-a trecut numai după ce în prealabil s-a trasat un cadru format din linii paralele, delimitînd înălțimea literelor și distanța dintre rînduri. Literele din primul rînd au înălțimea de 6 cm, iar cele din al doilea de 5 cm, cu excepția lui N

din primul rînd și O din al doilea care au numai 2 cm. Grafia este cea obișnuită în afară de A care n-are bara orizontală și L care seamănă cu „lambda“. Pentru a ieși mai bine în evidență literele au fost date cu miniu. Se citește cu ușurință

SILVAN(O)

DOMES(TICO)

Fig. 6. Altar votiv
din Piața Muzeului

Avînd numai trei laturi lucrate, credem că acest altar — de pe care lipsește numele dedicantului²⁰ — era pus fie într-un sanctuar, fie într-o casă particulară, lângă perete.

În dreptul obeliscului la 1,50 m adîncime, s-a găsit o monedă romană de bronz foarte corodată, probabil din prima jumătate a secolului II e.n.

La 5 m înspre sud-vest de obelisc, a apărut la baza șanțului un fragment din fusul unei coloane cu diametrul maxim de 43 cm precum și un tors de la o statu-etă de piatră, iar cu 2 m mai spre sud-vest pe o porțiune de circa 7 m, în pămîntul săpat și provenind din partea superioară a stratului roman s-au aflat *nouă monede*; *două* din timpul lui Caracalla (Coh.², 150 și 413), *una* din timpul lui Tacitus (Coh.², 52), *cinci* din timpul lui Probus (Coh.², 184, 252, 616, 776; una cu av. Coh.²,

²⁰ Această lipsă a numelui se datorește fie unor motive de pietate, fie faptului că dedicantul sau dedicantii erau bine cunoscuți de cei din jur. Cf. I. I. Russu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 881, în legătură cu un altar închinat lui Mithras, aflat la Potaissa (Turda) și supra p. 187.

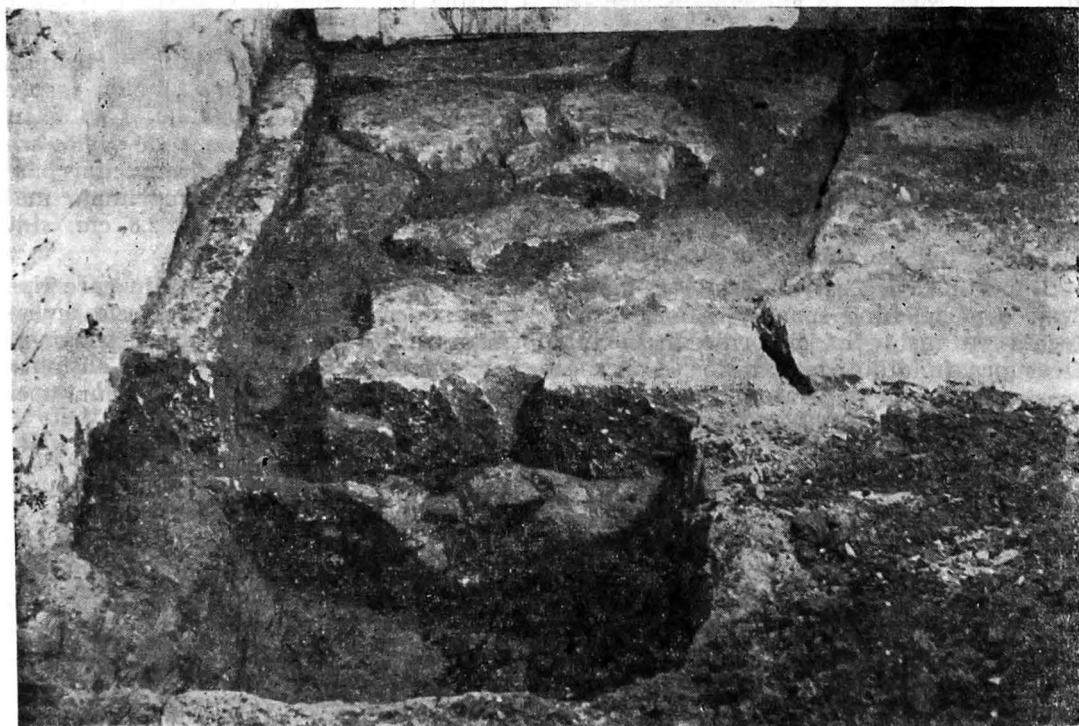

Fig. 7. Zid din epoca romană aflat între strada Dr. Petru Groza și strada 23 August — 1, vedere în plan a zidului; 2, plan și profil.

681 și rv. Coh.², 671) și una din timpul lui Carinus (Coh.², 103).²¹ Tot de aici au ieșit la iveală și blocuri de piatră, mult mortar, cărămizi, țigle, olane și bucăți de mozaic.

În caseta din colțul sud-vestic al Pieții Muzeului s-au găsit numeroase *tegulae mammatae* de la o clădire cu *hypocaust*.

În continuare, pe strada Emil Isac, materialul roman constând din puține fragmente de cărămizi și țigle, apare înspre baza șanțului amestecat cu cel feudal și modern, încă pe vreo 25 m.

5. Spre capătul sud-vestic al străzii Dr. Petru Groza, pe latura sudică, s-a săpat o casetă de 3×2 m pînă la aproape 2 m adîncime. Din pămîntul răscolit, împreună cu material din epoca feudală au ieșit și fragmente de vase și țigle romane.

6. Între strada Dr. Petru Groza (nr. 6—8) și strada 23 August la baza unei pivnițe, la circa 3 m adîncime și la 35 m înspre sud de strada Dr. Petru Groza, s-a dat de un zid din epoca romană, lat de 2,20 m, și care a fost dezvelit pe o lungime de 4,50 m (cît este lățimea pivniței respective) (fig. 7/1). Printr-un mic sondaj, făcut lîngă fața lui de nord, s-a constatat că zidul pătrunde încă 0,75 m în adîncime și că pe această porțiune s-a mai păstrat doar temelia și ultimul rînd de blocuri de la baza zidului (fig. 7/2). Temelia, puțin mai lată decît zidul propriu-zis, este formată din blocuri sfărîmate și puține pietre de rîu. Rîndul de la baza zidului este format din blocuri mari de piatră, neregulate, pe toată suprafața zidului. Unele blocuri de pe cele două laturi (mai ales cele clădite în pereții pivniței, provenind probabil din rîndurile de mai sus ale zidului), sînt fasonate. Atît bolovanii ce alcătuiesc temelia, cît și blocurile zidului sînt legate între ele cu mortar în *opus incertum*.

Din sondajul făcut, în pămîntul săpat, s-au aflat foarte multe fragmente de vase din epoca romană.

7. În partea de nord a Pieții Victoriei s-a săpat o casetă de 11,50×6 m pînă la adîncimea de 5 m. Aici, în materialul abundent de la temelia unei construcții feudale, la aproape 3 m adîncime, s-au găsit și puține fragmente de vase, țigle și olane romane.

8. Într-o casetă similară săpată în strada Horea, în fața Hotelului Partizanul, baza stratului cu depuneri arheologice se află la 2,80 m adîncime. Și aici, înspre baza acestui strat răscolit puternic de înmormîntări din epoca feudală, s-au găsit fragmente de vase, țigle și olane din epoca romană.²² Un fragment de țiglă are aplicată ștampila *EXDP = Ex(er)citus) D(aciae) P(porolissensis)*²³ și ea fragmentar păstrată, lipsind o parte din arcu literiei P (fig. 8/1). Ștampila a fost imprimată mai bine în partea superioară și finală. Literele ușor reliefate, înalte de 2,8 cm, sînt încadrate într-un cartuș cu capetele în formă de *tabula ansata*.²⁴

Împreună cu acest material s-a mai găsit și o ceașcă dacică (fig. 9) din care lipsește o parte, fiind spartă din antichitate. Ea este lucrată cu mîna, din pastă amestecată cu nisip fin, puternic însă neuniform arsă, de culoare brună-negricioasă. Deasupra fundului, în exterior, ceașca este ornamentată cu alveole mari,²⁵ obținute prin apăsare cu degetul în pasta crudă. Ea are o formă obișnuită, dimensiunile ei fiind: diametrul bazei 6,3 cm, al gurii circa 11 cm și înălțimea 5,9 cm.

9. La circa 60 m înspre sud-vest de locul mai sus amintit, în spatele Hotelului Partizanul, nivelindu-se o porțiune de teren de la poalele dealului Cetățuie, după material din epoca modernă și feudală, în mare parte amestecat cu acesta, a apărut material din epoca romană ca: țigle, cărămizi — unele de la construcții cu *hypo-*

²¹ Pentru ultimele șapte monede, de la: Tacitus, Probus și Carinus, vezi N. Vlăssă, *Două descoperiri monetare post-aureliene în Transilvania*, în *SCIV*, XV, 1964, p. 141—143, amintite și de B. Mitrea, în *SCIV*, XII, 1961, p. 150.

²² J. Novák, în *op. cit.*, p. 109 și 113—114, publică descoperiri asemănătoare făcute cu cca. 120 m mai înspre vest, înspre poalele dealului ce se termină aici, venind dinspre vest, străjuind malul stîng al Someșului.

²³ Pentru această lectură vezi CIL, III, p. 1375 = CIL, III, 8063; Liebenam, s.v. *Exercitus* în *RE*, VI, 1610; C. Daicoviciu, s.v. *Potaissa*, în *RE*, XXII, c. 1017; *Probl. Muz.* [1964], p. 25; supra p. 176, infra p. 212 și 321.

²⁴ În Muz. Ist. Cluj se află imprimate, însă pe cărămizi, încă trei ștampile de acest fel, de aceeași formă și de aceeași dimensiuni.

²⁵ Cesti astfel ornamentate s-au mai găsit la Comalău, Z. Székely, *A komolói erődített római tábor (Castrul roman de la Comalău)*, Cluj, 1943, p. 25, pl. XIII, 14, la *Sintana-Arad*, informație M. Rusu și la *Cîpdu*, r. Luduş, informație N. Vlăssă; vezi I. H. Crișan, în *SCȘ Cluj*, Seria III, 3—4, 1955, p. 140 și 141.

Fig. 8. Ștampila EXDP imprimată pe cărămizi și țigle — 1, din fața Hotelului Partizanul; 2, din spatele Hotelului Partizanul; 3, găsită mai demult în Cluj.

caust — *tegulae mammatae*, fragmente de vase și fragmente de rîșnițe. Tot aici s-a găsit și un fragment de țiglă cu ștampila EXDP, de asemenea fragmentară, din care s-a păstrat puțin din brațul din dreapta, de sus, al literei X și literele DP (fig. 8/2). Ștampila are aceeași formă ca și cea descrisă anterior, însă este de dimensiuni mai reduse, înălțimea literelor fiind de 2,1 cm. De asemenea s-au aflat un altar dedicat divinității *Puer Bonus*, două altare anepigrafe și două monede; una din timpul lui Traian (98—117), foarte tocită și una din timpul Iuliei Domna. Coh.², 79.

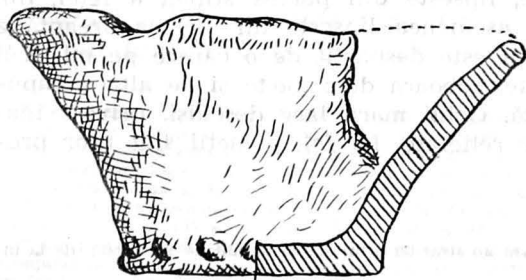

Fig. 9. Ceașcă dacică, descoperită în fața Hotelului Partizanul.

10. Pe strada Báthory, în spatele Institutului Politehnic, demolându-se ruinele unei clădiri mai vechi, s-a aflat un fragment de stelă funerară romană (fig. 10). Fragmentul, lucrat dintr-o rocă calcaroasă dură, are înălțimea 48 cm și lățimea 29 cm, păstrându-se partea stângă și de sus a chenarului, precum și o fișie foarte îngustă din cîmpul inscripției, din care, cu toate avariile suferite, se poate citi începutul primelor șase rînduri. În rîndurile 2—3 și 6 literele au înălțimea de 5 cm, în rîndul 4 de 5,50 cm, iar în rîndul 5 de 4 cm. Bara orizontală a literei A precum și semnele de despărțire sînt redată prin triunghiuri, iar pentru ca textul inscripției să iasă mai ușor în evidență, literele au fost vopsite cu miniu. Din rîndul 1 a rămas numai partea inferioară a literei D; din rîndul 2, AA; rîndul 3, ARI; rîndul 4, IIII; rîndul 5, CA și rîndul 6 XXX.

Fig. 10. Fragment de stelă funerară, din strada Báthory

Este o inscripție funerară ce începe cu obișnuita formulă *D[(iis) M(anibus)?]*, dedicată fie în amintirea unei singure persoane (urmînd în acest caz magistratura și cîți ani a trăit), fie în amintirea a două persoane(?).

11. La circa 20 m sud-vest de Opera Maghiară s-a săpat un șanț lat de 1,40 m pînă la 1,70—1,90 m adîncime, pe o mică porțiune, în pămîntul cu slabe urme din epoca feudală și modernă, s-au aflat și cîteva fragmente de țigle și vase romane, unele din pastă amestecată cu mult nisip, de culoare cărămiziu-cenușie, sau numai cenușie și mai prost lucrate.

12. În pîrculețul dintre Biblioteca Universitară și Piața Păcii, într-o casetă de 12×6 m, săpată pînă la 5 m adîncime, sub straturile cu puține urme din epoca modernă și feudală, între 1,70 și 1,90 m s-au găsit fragmente de țigle și vase romane.²⁶

13. În grădina casei cu nr. 7 de pe strada Victor Babeș, într-un șanț săpat în această zonă, s-a dat de două sarcofage din epoca romană.

14. În spatele Bibliotecii Universitare, săpîndu-se pe o suprafață mare, la aproximativ 2 m adîncime, împreună cu ceramică romană s-a găsit o monedă din timpul Iuliei Domna (Coh.², 97).

15. La capătul străzii Horea, în Piața Gării s-a săpat o casetă pe o suprafață de 12×6 m, pînă la adîncimea de 5 m. După slabe urme aparținînd epocii moderne și feudale, la 4 m adîncime, la suprafața stratului aluvionar s-au aflat trei gropițe cu fragmente de vase romane; într-una din ele s-au aflat și bucăți de oase de animale, puțin arse.

16. În spatele blocului nr. 2 din strada Jaurès, pe malul stîng al pîrîului Nădășel, pe terasa joasă a acestuia, săpîndu-se o casetă, la 2,20 m adîncime s-a găsit un fragment dintr-o statuie de piatră din epoca romană, reprezentînd un cap de femeie (fig. 11). (Deteriorat în antichitate, lipsește din partea stîngă a feței, din ochiul stîng, din nas, gura și bărbia; de asemenea lipsește din partea dreaptă a feței și partea posterioară a capului). Părul este despărțit de o cărare pe mijlocul capului; două coșe lungi, frumos împletite, coboară de-o parte și de alta a capului, acoperind urechile. Fruntea este înaltă. Ochii mari, larg deschiși, privesc înainte și puțin în sus. Sprîncenele sînt ușor reliefate. La fel, pomeții sînt ușor pronunțați avînd o față prelungă.

²⁶ De la 1,90 m pînă aproape la 3,50 m adîncime, urmează un strat cu urme slabe de cultură materială, de la începutul epocii fierului.

Din cele arătate mai sus, cu privire la descoperirile din epoca romană, făcute pe teritoriul orașului Cluj între anii 1958—1962, rezultă că în zona centrală a orașului, zonă cu un bogat material arheologic din această epocă, săpăturile cu caracter edilitar s-au efectuat numai pînă în partea superioară a stratului roman adîncindu-se puțin în el; că acest strat, care începe în general la 1,80—1,90 m, este răvășit în mare măsură de lucrări edilitare mai vechi, foarte mult material roman aflîndu-se amestecat cu material din alte epoci, mai ales cu cel din epoca feudală.

Totuși, datorită săpăturilor mai sus descrise — îndeosebi a șanțurilor, care plecau din centrul orașului în trei direcții diferite — pe baza răs-pîndirii materialului arheologic aflat în cuprinsul acestora (fig. 12), ținînd seamă și de descoperirile mai vechi, am putut să facem unele observații noi privind întinderea probabilă a orașului Napoca și să încercăm o delimitare a incintei orașului.

Corespunzînd, după cum s-a mai spus, cu zona centrală a orașului actual, orașul Napoca se întindea: înspre nord-est pînă în preajma casei cu nr. 29 de pe Bulevardul Lenin, înspre nord-vest pînă în apropierea Poștei Centrale, iar înspre sud-vest pînă la începutul străzii Emil Isac (fig. 12). Pe latura sudică nefăcîndu-se în ultimul timp astfel de săpături, pe baza descoperirilor mai vechi, presupuneam că limita orașului antic se afla în zona dintre strada Dr. Petru Groza și 23 August, presupunere ce pare să fie confirmată prin descoperirea zidului (fig. 7) aflat la 35 m înspre sud de strada Dr. Petru Groza, care corespunde, credem, cu zidul de incintă al orașului Napoca.²⁷ Descoperirea acestui zid este importantă nu numai pentru delimitarea înspre sud a ariei orașului antic, ci și pentru că ridică problema fortificațiilor și a apărării acestui oraș, care se pare că era înconjurat cu ziduri de piatră.²⁸

Admițînd că orașul a avut o formă patrulateră, obișnuită la romani,²⁹ pe baza limitelor arătate mai sus, el avea suprafața de aproximativ 32 ha și jumătate (cca 650×500 m).³⁰

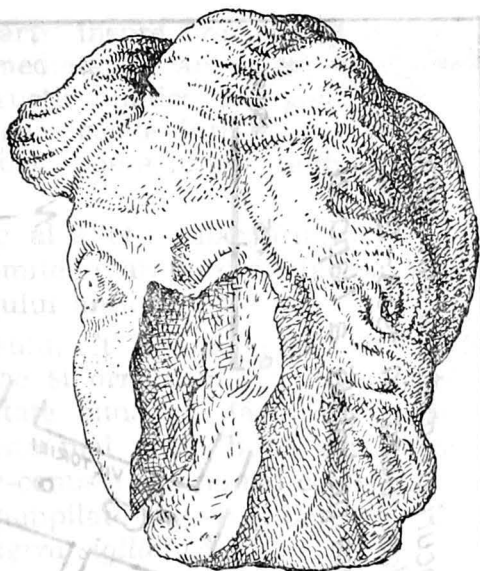

Fig. 11. Fragment din capul unei statui de piatră, din strada Jaurès.

²⁷ Din săpăturile arheologice făcute în toamna anului 1963 — la inițiativa acad. prof. C. Daicoviciu — de către autorul acestei lucrări, în curtea imobilului unde a fost descoperit zidul, apare evident că acest zid, aici mai bine păstrat, corespunde zidului de incintă de pe latura sudică a orașului Napoca.

²⁸ Pentru analogii, privind fortificațiile unor orașe din Dacia romană, cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 161 și 170; acad. C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1962, p. 42—43.

²⁹ Vezi C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana)*, Cluj, 1939, p. 8; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 142 și A. Bodor, în *op. cit.*, p. 110.

³⁰ De remarcat este faptul că această suprafață este aproape identică cu a Ulpiei Traiana, limitată la terenul înconjurat de ziduri, cf. acad. C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 11; în legătură cu întinderea altor orașe din Dacia, vezi D. Tudor, *op. cit.*, p. 149, 156 și 170.

Materialul roman găsit în diferite părți: înspre nord-est, nord-vest și sud-vest, înafara acestor limite și în imediata lor apropiere aparține zonei suburbane și provine de la construcții publice sau particulare din afara incintei orașului. La fel, sarcofagele găsite într-o zonă cunoscută cu asemenea descoperiri,³¹ se aflau, probabil, de-a lungul unui drum care ieșea din oraș.³²

Descoperirile făcute în colțul nordic al Pieții Libertății,³³ precum și poziția centrală a acestora în cadrul limitelor arătate, ne fac să credem că în această zonă se afla centrul orașului antic.³⁴

Ceramica găsită atât în interiorul orașului cât și în zona suburbană, deși extrem de variată ca dimensiuni, forme și ornamentație, este totuși în marea ei majoritate din pastă de calitate bună, de factură provincială romană obișnuită. Fragmentele din pastă mai puțin bună sînt grosolan lucrate și de obicei de culoare cărămizie-cenușie sau numai cenușie. Unele fragmente, din pastă foarte bună sînt șampilate (fig. 4) și date cu glazură roșie, imitînd ceramica fină de import *terra sigillata*.³⁵

Dintre cele patru lucerne ieșite din săpătură în zona centrală a orașului, după cum s-a arătat, două sînt de categoria *Firmalampen*. Una dintre acestea poartă ștampila *ATIMETI* (fig. 3/3), numele proprietarului de atelier.³⁶ Atimetus își avea *officina* în nordul Italiei, iar produsele acesteia, folosite din sec. I e.n. pînă în primele două decenii ale secolului II sînt cunoscute atât în Italia, cât și în provinciile de nord-est ale imperiului,³⁷ fiind bine reprezentate și în Dacia.³⁸ Cealaltă poartă ștampila *FORTIS* (fig. 3/2), numele unui producător nord-italic cu *officina* la Mutina (Modena). Produsele acestei *officina*, activă din timpul lui Vespasian pînă pe vremea lui M. Aurelius, se găsesc pretutindeni, aproape în întreg imperiul roman.³⁹ În Dacia aceste lucerne sînt folosite în mare măsură în prima jumătate a secolului II e.n. odată cu formarea noii provincii.⁴⁰ Aflarea acestor lucerne și pe teritoriul orașului Napoca confirmă cele arătate în legătură cu circulația produselor acestora, pe teritoriul Daciei romane.⁴¹

³¹ O prezentare a acestora vezi la N. D. Covaciu, în *op. cit.*, p. 219–223.

³² O încercare vagă de a reda traseul unor drumuri ce ieșeau din Napoca vezi K. Torma, *op. cit.*, p. 15–16.

³³ Pentru descoperiri din această zonă vezi și I. Bedăus, *Antichități găsite în Cluj în anul 1822* (traducere din *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*, 1823, No. 33, de I. Marțian), în *ACMIT*, II, 1929, p. 343 și urm.

³⁴ Aceasta rezultă și din descoperirile făcute aici în anul 1948, inedite.

³⁵ Dacia a cunoscut și importul de ceramică fină *terra sigillata*, ceramică ce va fi imitată de olarii locali, acest lucru practicîndu-se pe scară mai largă în sec. III e.n.

³⁶ Ștampilele de pe fundul lucernelor redau aproape întotdeauna numele patronului oficinei, înscris de cele mai multe ori la genetiv și mai rar la nominativ.

³⁷ J. Toutain, s. v. *Lucerna*, *Lychnus*, în *DA*, III, 1331; D. Tudor, *op. cit.*, p. 79; N. Gostar, în *ArchMold*, I, p. 176.

³⁸ Cf. N. Gostar, *loc. cit.*

³⁹ J. Toutain, în *op. cit.*, p. 1332; D. Tudor, *op. cit.*, p. 80; N. Gostar, în *op. cit.*, p. 181, 183.

⁴⁰ Dintre lucernele cu ștampilă aflate în Dacia, ca număr, acestea dețin primul loc.

⁴¹ Lucerne cu ștampilă *ATIMETI* s-au mai găsit: la *Apulum*, vezi CIL, III, 8076, 6 b (= 6286, 1), Muz. Ist. Cluj, inv. 3841 și N. Gostar, în *op. cit.*, p. 158; *Potaissa*, CIL, III, 8076, 6, a; *Romula*, D. Tudor, *op. cit.*, p. 397; *Micia* (Vețel), K. Torma, în *AE*, II, 1870, p. 305; *Sebes*, Muz. Ist. Cluj, inv. I 7996 și la *Românași* (r. Zălau) descoperită în toamna anului 1959, cu prilejul săpăturilor făcute în castrul de aici. Lucerna s-a aflat la suprafață, la 30 m de colțul nord-vestic al castrului; acum în Muzeul Raional Zălau. Lucernele cu ștampilă *FORTIS* fiind în număr mare și aflate în multe localități, ne vom mărgini să facem doar trimiterea la lucrări, unde o mare parte din acestea sînt enumerate, vezi: CIL, III, 8076, 16, a–m, (cf. 1634), D. Tudor, *op. cit.*, p. 390, 398, 411 și N. Gostar, în *op. cit.*, p. 162–165.

Prezența elementului autohton în Napoca, ce reiese din unele izvoare epigrafice,⁴² acum este atestată și prin descoperirea unei cești dacice (fig. 9) găsită împreună cu material din epoca romană,⁴³ în zona suburbană de la nord-vestul orașului.

Tot din această zonă, după cum s-a arătat, provin și cele două fragmente de țigle cu ștampila *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*, (fig. 8/1—2) ștampila care imprimată încă pe trei cărămizi găsite mai demult tot la Napoca (fig. 8/3) și pe una descoperită în 1964, tot aci,⁴⁴ împreună cu altele două (?) aflate la Potaissa⁴⁵ sînt pînă în prezent singurele exemplare de acest gen cunoscute pe teritoriul Daciei. Ele pot fi puse în legătură cu formarea unei armate menită să apere provincia nou creată,⁴⁶ armată care temporar primește o anumită organizare.⁴⁷ Prin descoperirea în castrul de la Gherla a unei diplome militare romane, privind armata Daciei *P(orolissensis)*,⁴⁸ se pare că acest lucru s-a petrecut destul de timpuriu, poate cu prilejul vizitei făcute de Hadrian în Dacia, în anul 124.⁴⁹ Prezența în acest fel a acestor ștampile la Napoca, ce tot în acest timp primește și titlul de *municipium*,⁵⁰ ne face să credem că aici se afla conducerea armatei mai sus menționate, precum și capitala noii provincii, condusă de un procurator presidial.⁵¹ Țiglele și cărămizile cu ștampila *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)* provin probabil din cărămidăria centrală a armatei respective, care se pare să fi fost tot la Napoca.⁵²

Fragmentul de țiglă aflat în colțul de est al Pieții Muzeului avînd înscrise două semne de forma literelor grecești *omicron* și *phi*, într-un chenar (fig. 5) al cărui semnificație ne este necunoscută, reprezintă o încercare stîngace de scriere,⁵³ a unuia care probabil lucra într-una din cărămidăriile orașului.⁵⁴

⁴² CIL, III, 867; CIL, VIII, 8021 și 18035; vezi I. I. Russu, *Onomasticon Daciae*, în *AISC*, IV (1941—1942), p. 210, 219—222; A. Bodor, în *op. cit.*, p. 95.

⁴³ Astfel de cești, aflate împreună cu material din epoca romană s-au găsit și în alte părți ale provinciei; în castrul, la *Mehadia*, *Micia*, *Brefcu*; în așezări rurale la: *Lechința de Mureș*, *Cristești* și *Comaldu*; în necropole la: *Turda* și *Soporul de Cimpie*, cf. I. H. Crișan, în *op. cit.*, p. 134 și urm.; M. Macrea, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 206. De asemenea s-au găsit cești dacice și în castrul și așezarea de la *Orheiul Bistriței*, cf. D. Protase, în *Probl. Muz.*, 1960, p. 189 și urm., în așezarea de la *Obeja*, informație D. Protase; în așezarea de la *Noșlac* (*Șumugli*), în săpăturile conduse de subsemnatul și se pare că și în castrul de la *Gildu*, vezi M. Macrea, M. Rusu și I. Winkler, în *Materiale*, V, 1959, p. 453.

⁴⁴ În CIL, III, 8053 sînt date numai două dintre acestea, inv. 5962—5963 din Muz. Ist. Cluj; al treilea exemplar aflat împreună cu cele două amintite mai sus, în tegulariul din Muz. Ist. Cluj, fără nici o indicație pentru locul de proveniență, pe baza dimensiunilor și facturii cărămizii și mai ales a ștampilei, identică cu celelalte două aflate pe cărămizi și pe prima dintre țiglele descoperite cu ștampila respectivă, credem că și acesta provine tot de pe teritoriul orașului Napoca. Cît despre ultima cărămidă cu ștampilă, descoperită recent, aceasta a fost găsită la vest de oraș. Ea are cartușul de 11,4 × 2,7 cm. și literele înalte de 2,1 cm, identice cu cele de pe a doua țiglă descoperită la Cluj.

⁴⁵ Vezi I. I. Russu, *Materiale epigrafice și sculpturale în Muzeul Raional Turda*, în *Probl. Muz.*, 1964, p. 25—26.

⁴⁶ CIL, III, p. 1375; M. Macrea, în *Istoria României*, I, 1960, p. 461.

⁴⁷ Vezi R. Cagnat și V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I, Paris, 1917, p. 19. Caracterul temporar al acestei armate astfel organizată reiese și din numărul mic de ștampile care o atestă, aflate pînă în prezent.

⁴⁸ Vezi C. Daicoviciu și D. Protase, *op. cit.*, p. 63 și urm. și supra p. 176.

⁴⁹ Cf. C. Daicoviciu și D. Protase, *op. cit.*, p. 68—69 și supra p. 176—7.

⁵⁰ Vezi nota 4.

⁵¹ Primul procurator cunoscut, deocamdată, fiind *Flavius Italicus*, vezi C. Daicoviciu și D. Protase, *op. cit.*, p. 64 și 69; supra, p. 167 și 176.

⁵² Cf. I. Szilágyi, *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, Budapest, 1946, p. 72. Menționăm de altfel faptul că cele două ștampile pe țigle aflate la Turda — mai mici ca cele cunoscute din Napoca, cf. I. I. Russu, în *Probl. Muz.*, 1964, p. 25 (care au de fapt cartușul de dimensiunile 11,80 × 3,60 cm) —, sînt identice cu ultimele două ștampile dintre cele trei descoperite de noi la Cluj.

⁵³ Cărămizile și țiglele în epoca romană au servit adesea și ca material pentru exerciții de scris, mai ales pentru începători, pentru diferite jocuri sau pentru alte scopuri.

⁵⁴ La Napoca ca și în alte orașe, după cum reiese din unele ștampile aflate aici pe cărămizi, erau cărămidării atît ale orașului cît și ale particularilor, vezi CIL, III, 8075, 26 (= 1633, 10) și CIL, III, 8075, 24, 25, cărămidării care produceau pentru necesitățile orașului.

Dintre descoperirile făcute în acest interval de timp, nu lipsesc nici cele în legătură cu manifestările religioase ale locuitorilor acestui oraș. Altarul găsit în piața mai sus amintită, închinat lui *Silvanus Domesticus* (fig. 6), alături de altul descoperit mai demult tot din Napoca,⁵⁵ se adaugă numeroaselor dedicații în cinstea zeului *Silvanus*, aflate în provinciile dunărene, unde, venerat mai ales cu acest epitet, ca ocrotitor al gospodăriei, se bucura de mare popularitate.⁵⁶ Dacă ținem seama de caracterul agricol al orașului Napoca, de prezența elementului autohton, pe baza altarelor mai sus pomenite, ne putem da seama că și aici ca în întreg ținutul, acest zeu avea, se pare, un număr mare de adoratori.

Atît piatra folosită la construcții cît și cea utilizată la executarea diferitelor monumente, fie în interiorul, fie în zona suburbană a orașului Napoca, este din rocă calcaroasă provenind din carierele aflate în apropierea orașului, mai ales din cea de la Baci,⁵⁷ situată la circa 7 km spre nord-vest de orașul antic. Aici lucrau meșteri îndemînatici, care puteau să facă față cerințelor și gusturilor epocii; printre multele dovezi în acest sens, din descoperirile făcute, relevăm doar fragmentul din capul unei statui feminine (fig. 11), o lucrare executată cu multă precizie și finețe, găsit în loc secundar, în stratul de pietriș de pe malul stîng al Nadășului.

Cele *nouă monede*, aflate în partea de nord-vest a orașului antic, provin, probabil, dintr-un tezaur; cele mai multe dintre ele, *șapte*, fiind emise de către împărații următori lui Aurelian, de: Tacitus, Probus și Carinus, sînt mărturii grăitoare că și aici, cel puțin în această parte a orașului, ca și în alte localități din Dacia romană, după părăsirea oficială a provinciei, viața și-a continuat cursul. O mare parte a populației provinciale legată de aceste meleaguri, acomodîndu-se situației economice și politice survenite, rămîne pe loc,⁵⁸ păstrînd încă legăturile cu imperiul roman din cadrul căruia nu demult se desprinsese.

CONTRIBUTIONS À LA CONNAISSANCE DE LA VILLE DE NAPOCA (Résumé)

Grâce aux grands travaux éditaires de ces dernières années, on a beaucoup fouillé, entre 1958—1962, le sous-sol de la ville de Cluj. A cette occasion, on a pu récolter — en dehors des vestiges appartenant à d'autres époques — un riche matériel de l'époque romaine, qu'on a présenté topographiquement (fig. 1).

Basés sur ces découvertes, et tenant compte aussi de la nature et de la dispersion sur le terrain de ce matériel, tenant compte également des données connues antérieurement, nous avons pu tirer quelques nouvelles conclusions relativement à l'éten-

⁵⁵ C. Daicoviciu, *Notițe arheologice și epigrafice*, în *AISC*, I, partea II, p. 60.

⁵⁶ R. Peter, s. v. *Silvanus*, *Roscher's Lexikon*, IV, c. 849, 869; V. Pârvan, în *ARMSI*, seria II, XXXV, București, 1913, p. 361—362; Keune, s. v. *Silvanus*, în *RE*, III A, c. 122, 123; O. Floca, în *AISC*, I, partea I (1928—1932), p. 106.

⁵⁷ Lîngă accastă carieră se află urmele unei așezări din epoca romană, cf. K. Torma, *op. cit.*, p. 21.

⁵⁸ C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, *AISC*, III, 1936—1940, p. 265 și M. Macrea, *Monedele și părăsirea Daciei*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 301—302.

due probable de la ville de Napoca. Celle-ci correspondait, en gros, à la zone centrale de la ville de Cluj (fig. 12) et avait une superficie aproximative de 32 ha et demi, comme aussi une grande zone suburbaine.

La muraille qui se trouve sur le côté sud de la ville antique (fig. 7) semble être le mur d'enceinte de cette ville, tandis que l'ensemble de choses découvertes dans le coin nord de la Place de la Liberté nous permettant de conclure que c'était là le centre de la ville Napoca.

La céramique trouvée, bien que assez variée, est de facture romaine provinciale, courante; il ne manque pas non plus des vases marqués (fig. 4), imitant les vases d'importation. Les *lucernae*, de la catégorie „*Firmalampen*“, portant l'une la marque *ATIMETI* (fig. 3/3) et l'autre la marque *FORTIS* (fig. 3/2) sont toutes les deux des produits de l'Italie du nord; — attestés cette fois-ci à Napoca également.

La présence de l'élément autochtone dans cette ville est confirmée maintenant aussi par la découverte d'une tasse dace (fig. 9).

Les trois fragments de tuiles et brique, portant la marque *EXDP=Ex(ercitus) D(aciae) P(rolissensis)*, marque qu'on trouve également imprimée sur trois briques, trouvées antérieurement, toujours à Napoca (fig. 8), comme aussi sur deux (?) briques de Potaissa — posent le problème de l'organisation — d'une certaine manière — d'une armée dans la province nouvellement créée. Cet événement se passa probablement en l'an 124 à l'occasion, peut-être, de la visite de l'empereur Hadrien en Dacie. La présence de ces initiales, à Napoca, qui à ce qui semble fut élevée à la même époque au rang de *municipium*, nous fait croire que c'était ici que se trouvait le commandement de l'armée et la capitale de la province.

L'autel dédié à *Silvanus Domesticus* (fig. 6) vient s'ajouter aux nombreuses découvertes du même genre, dans cette partie de l'empire romain.

La pierre utilisée, tant pour les constructions que pour les monuments provient des carrières des environs, surtout de Baciú (la localité actuelle, portant ce nom, se trouve à 7 km. environ de Napoca, du côté nord-ouest).

Les monnaies trouvées dans la partie nord-ouest de l'antique ville proviennent probablement d'un trésor. La plupart d'entre elles (sept sur neuf) sont frappées sous les empereurs Tacitus, Probus et Carinus. Elles constituent un témoignage significatif qui vient s'ajouter à tant d'autres du fait que après l'abandon officiel de la province une partie de la population est restée sur place s'accommodant à la nouvelle situation et continuant à garder des liens avec le reste de l'empire romain, dont elle s'était détachée, il n'y avait pas très longtemps.

DESPRE CIRCULAȚIA MONETARĂ LA POROLISSUM

de IUDITA WINKLER

La hotarul satelor Moigrad și Jac, pe „Pomăt“, se află castrul roman care a adăpostit numeroase trupe auxiliare și unități din diferite legiuni.

Importanța atribuită acestui punct strategic, în sistemul de apărare a graniței de nord-vest a Daciei, rezultă din existența a două caste și a numeroaselor fortificații: primul castru de piatră, zidit pe „Citera“, a fost abandonat prin secolul II e.n., mai precis, mutat pe „Pomăt“, unde castrul a fost refăcut de mai multe ori; ultima inscripție zidită în castru cu ocazia unei refaceri datează din 250—251 e.n.¹, iar ultima monedă găsită la Porolissum e de la Gallienus². La ambele caste cercetările arheologice sînt în curs.³

Lîngă castrul de pe „Pomăt“ au fost dezvelite o serie de construcții militare, civile și de cult, iar altele sînt menționate prin inscripții⁴.

În literatură așezarea romană e semnalată tîrziu, dar nici după semnalarea ei n-au fost întreprinse cercetări mai intense și nu s-au luat măsuri pentru protejarea ruinelor; abia în anii regimului de democrație populară, ruinele au fost declarate monument istoric. Dar deteriorările pricinuite anterior asupra ruinelor antice, scoaterea pietrei și a cărămizilor pentru a fi utilizate la construcții, au dus la năruirea totală a multor edificii.

În aceste condiții colecționarea monedelor rămînea cu totul la voia întîmplării, care n-a fost prea favorabilă, datorită, în mare parte, poziției geografice, depărtării de centre urbane, unde diversele instituții culturale să fi avut posibilitatea de a urmări descoperirile.⁵

Mențiunile despre descoperirile monetare sînt în număr foarte redus. T. Cipariu amintește nouă monede⁶, iar K. Torma, care a identificat în ruinele de pe „Pomăt“ urmele unui castru și ale municipiului Porolissum,

¹ Porolissum, în *RE*, XXII, 1, 265—70 [C. Daicoviciu].

² Id. în *AISC*, III, 1936—1940, p. 252, nota 1.

³ M. Macrea..., *Șantierul arheologic Porolissum*, în *Materiale*, VII [1961], p. 361—362, 371—384; VIII, 1962, p. 492 urm.

⁴ Vezi nota 1, 3.

⁵ Școlile din Zălau n-au urmărit antichitățile din împrejurimi, vezi Gy. Kincs, *A zilahi kollégium könyvtár története (Istoria bibliotecii colegiului din Zălau)*, în *Anuarul colegiului*, 1894—95, precum și celelalte numere ale aceluiași anuar.

⁶ Dintre monedele găsite la Porolissum au fost donate Muzeului din Blaj următoarele piese: cite un denar de argint de la Traian, Antoninus și Hadrian; o monedă de argint și două monede de aramă de la Gordian, precum și trei monede de argint care n-au putut fi descifrate. Populația din Moigrad și împrejurimi găsește încontinuu monede romane. T. Cipariu, în *Arhivu pentru filologie și istorie*, 1870, p. 639.

descrie doar câteva monede din fosta colecție a lui L. Andrassy⁷, celelalte semnalări sînt vagi.⁸

Numai monedele găsite în săpăturile arheologice⁹, precum și descoperirile care însoțitor au fost prezentate la Institutul de Istorie din Cluj sînt mai precis cunoscute¹⁰, dar și multe dintre ele au rămas nepublicate.¹¹ Se mai adaugă și cele peste 100 de monede adunate de Silviu Pop-Papi-riu, din Buciumi¹², care a acordat o atenție deosebită colecționării antichi-

⁷ K. Torma, *A limes dacicus felső része (Partea superioară a limesului dacic)*, Budapest, 1880, p. 85–7, nota 1; id., *Adalék északnyugati Dacia föld és helyiratához (Contribuții la topografia Daciei nord-vestice)*, în *A Magyar Tudós Társaság Évkönyve*, 1882–1886, II, p. 18, nr. 12; id., în *Értekezések a történettudományok köréből*, IX, 1882, p. 86–87; id., în *ErdMúz.*, VI, 1879, p. 280; V. Rusu, în *BSG X*, 1889, p. 316–318; A. Buday, în *DolgCluj*, V, 1914, p. 79, VI, 1915, p. 70; A. Alföldi, *A gót mozgalom és Dacia feladása (Mișcarea goților și abandonarea Daciei)*, în *Egyetemes Philozofiai Közlöny*, 1929, p. 64, nr. 1; B. Mitrea, *Tezaurul monetelor de la Ruși-Sibiu și acțiunea carpiilor împotriva stăpînirii romane din Dacia în timpul lui Filip Arabul*, în *SCIV*, IV, 3–4, 1953, p. 615, nr. 2.

⁸ F. Rusu, în *Săpînile Silvelor*, Karlsruhe, 1872, p. 111; M. Petri, *Szilágysármegye monográfiája*, I, 1901, p. 42; I. Martian, *Urne din războaiele romanilor cu dacii*, Cluj, 1921, p. 7; în colecția lui L. Szikszai din Zălanu se găseau mai multe sute de monede de aur și argint din epoca romană, colecționate, în mare parte, de pe teritoriul așezării romane de la Porolissum, I. F. Fetzter, *Szilágysági régiségekről*, în *AE*, XVIII, 1897, p. 435.

⁹ A. Buday, *Porolissumból. Jelentés az 1908 június 10-től július 4-ig végzett ásatsokról (Din Porolissum. Raport asupra săpăturilor executate între 10 iunie–4 iulie 1908)*, în *ErdMúz*, XXV, 1908, p. 337 urm.; id., *Porolissumból. A napfénvre került leletek ismertetése (Din Porolissum. Prezentarea obiectelor scoase la iveală)*, în *ErdMúz*, XXVI, 1909, p. 31–32; id., *Porolissumból*, în *DolgCluj*, II, 1911, p. 91; V. 1914, p. 69–81; VI, 1915, p. 70. În campania de săpături arheologice din vara anului 1958–1959 s-au găsit peste 30 de monede; ele sînt menționate la fiecare secțiune în parte. M. Macrea, *Șantierul arheologic Porolissum*, în *Materiale*, VII [1961], p. 371 urm., VIII, 1962, p. 442 urm.

¹⁰ M. Macrea, *Contribuții la un Repertoriu numismatic al Daciei*, în *AISC*, I, 1928–1932, p. 128–129. „Mai multe monede din epoca constantiniană aflate în această localitate am văzut în câteva colecții particulare”. M. Macrea *Monedele și pădăria Daciei*, în *AISC*, III, 1936–40, p. 300, nota 1; O monedă de la Decius și alta de la Gallienus se aflau în colecția prof. Pop din Cluj; găsite la Porolissum; C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, în *AISC*, III, 1936–40, p. 252, nota 1; id., *Le problème de la continuité en Dacie*, în *Revue de Transylvanie*, VI, 1, 1940, p. 54, nota 1; I. Winkler în *SCN*, II, 1958, p. 406/XIII.

¹¹ a) Fără precizări topografice, ca fiind găsite la Porolissum, se semnalează monede cu următoarea repartitie cronologică: *Hadrian*, bronz slab conservat (Cohen, 764), *Marc Aureliu*, denar de potin (Cohen, 463), *Faustina Junior*, denar de potin (Cohen, 71), *Commodus*, bronz mic sau denar argintat (Cohen, 775), *Septimius Severus*, bronz mic sau denar argintat (Cohen, 761, foarte tocit); *Geta*, bronz mic sau denar argintat (Cohen, 49), *Aquila Severa*, antonianian și o monedă foarte tocită. — *MAC*, *Cab. num.* 4 — 1923.

b) Fără precizări topografice, provin monede de la următorii împărați: *Traian*, un denar de argint și unul de potin (Cohen, 69, 234), *Hadrian*, denar de argint (Cohen, 154), *Antoninus Pius*, monedă de bronz (Cohen, 140) și un denar de argint (Cohen, 1039), *Septimius Severus*, doi denari de potin (Cohen, 642, 581). — *MAC*, *Cab. num.* 7 — 1924, 4–10.

c) Acad. E. Petrovici a donat următoarele monede găsite la Porolissum: un denar de argint de la *Vespasian* (Cohen, 226), un denar de argint de la *Traian* (Cohen, 85), un bronz mare de la *Antoninus Pius* (Cohen, 225), un denar de potin, imitație barbară de la *Commodus* (Cohen, 791), un denar de potin de la *Septimius Severus* (Cohen, 426), un denar de la *Elagabal* (Cohen, 127) și o monedă de bronz de la *Filip Arabul* cu legenda *PROVINCIA DACIA*, AN II, 4, 12 g; cf. Pick, I, 1, 6–14. — *MAC*, *achiziție 8 — 1935*, determinare de M. Macrea.

d) Opt monede găsite înainte de 1936; o piesă de la *Nero*, emisă în *Sardes-Lydia*, un denar de argint de la *Nerva* (Cohen, 25), un denar de argint de la *Antoninus Pius* (Cohen, 15), un denar de potin de la *Faustina Junior* (Cohen, 120), un denar de potin hibrid de la *Septimius Severus*, un denar de potin foarte tocit de la *Caracalla*, doi denari de potin de la *Severus Alexander* (Cohen, 312–305). — *MAC*, *achiziție 7 — 1935*, determinate de M. Macrea.

e) Între 1949 și 1950 s-au achiziționat următoarele monede: un denar de potin de la *Traian* (Cohen, 69), un denar de argint de la *Hadrian* (Cohen, 273), un denar de argint de la *Septimius Severus* (Cohen, 605), un denar de potin de la *Elagabal* (Cohen, 605), un denar de potin de la *Elagabal* (Cohen, 90), un denar de argint (Cohen, 315) și un denar de potin (Cohen, 518) de la *Severus Alexander*, un antonianian de argint de la *Hostilian* (Cohen, 34) și o monedă de bronz indeterminabilă. — *MAC*, *Cab. num. achiziție 3 — 1950*.

f) În colecția Muzeului raional din Bistrița se află următoarele monede, găsite în interiorul castrului de pe „Pomăt”: de la *Vespasian* 1 denar, 1,95 g (Cohen 36; monedă e ruptă); de la *Faustina Senior*, 1 denar de potin, 2,35 g (Cohen 131), găsite în grădina lui G. Tamba, Moigrad; de la *Marc Aureliu*, 1 dupondius, 10,70 g (Cohen, 58); de la *Geta*, 1 denar de potin, 2,80 g (Cohen, 156; perforat pentru a fi purtat ca medalion); și pe „Măgura”: de la *Marc Aureliu*, 1 dupondius 9,30 g (Cohen, 189). — *MAC*, *Cab. num. determinare 2 — 1958*.

¹² El a adunat monede de pe teritoriul castrului și al orașului Porolissum începînd cu anul 1918 pînă în prezent. În colecția sa se găsesc următoarele: 1. o *tétradrachmă dacică* de argint, cf. K. Pinič, *Die Münzprägung der Ostskellen...* pl. VI, 115, IX, 181. *Monede romane republicane*: 2. un denar (Babelon I, 347/2) și 3. o imitație barbară (cf. id., II, 151); 4–6. *Marcus Antonius*: trei denari (Cohen, 6–7, 7, 26). *Monede romane imperiale*: 7–8. 2 denari de la *Galba* (Cohen, 287); 9–11. o imitație și doi denari de la *Vespasian* (Cohen, 200, 42, cf. 81–94); 12–15. patru denari de la *Domitian* (Cohen, 258, 271, 285, 271); 16–18. trei denari de la *Nerva* (Cohen, 16, 87, 52); 19–28. 10 denari de la *Traian* (219, 236, 77, 69, 118, 394, 452, 647, 276, 77); 29–37. *Hadrian* (patru denari și o imitație de denar, 1 medal, 1 dupondius, 2 ași (Cohen, 100, 716, 1063, 1437, 164, 820, 371 (2)); 38. *Sabina* (un denar, Cohen, 12); 39. *L. Aelius Caesar* (1 denar, Cohen 52); 40–50. *Antoninus Pius* (10 denari și un as, Cohen 17, 124, 164, 198, 204, 281, 353 (2), 405, 1039, 49); 51. *Antoninus Pius* și *Marcus Aurelius* (1 denar, Cohen 17); 52–55. *Faustina Senior* (3 denari, un sesterț, Cohen, 26, 34, 36, 15); 56–62. *Marcus Aurelius* (6 denari, 1 bronz mic, Cohen, 30, 36, 42, 100, 645, 853, 953); 63. *Faustina Junior* (1 denar, Cohen 24); 64. *Lucius Verus* (1 denar, Cohen, 127); 65. *Commodus* (1 denar); 66–74. *Septimius Severus* (8 denari, 1 bronz mic, Cohen, 100 (2), 462, 527, 592, 599, 606, cf. 610, 21); 75–79. *Iulia Domna* (4 denari, 1 antonianian, Cohen, 48, 156 (2), 174, 213); 80–85. *Caracalla* (6 denari, Cohen, 420, 359 (2), 587, 2 foarte tocite); 86. *Fulvia Plautilla* (1 denar, Cohen, 25); 87–90. *Geta* (3 denari și 1 suberat, Cohen,

tăților descoperite în nord-vestul Daciei (îndeosebi la Porolissum și la Buciumi).

De la înființarea Muzeului raional Zălau, descoperirile au putut fi supravegheate permanent. Materialul numismatic adunat de Muzeul raional într-un singur deceniu¹³ justifică afirmația că, în anii precedenți, s-a risipit un număr însemnat de monede, deschizând în același timp perspectiva creșterii rapide a colecției monetare.

Totalizând monedele găsite incidental sau în săpăturile arheologice constatăm că întâlnim aci tipurile mai importante de monede care au circulat în Dacia și că emisiunile romane imperiale prezintă o serie neîntre-ruptă de la Otho pînă la Gallienus.

39, 90 (2) cf. 39); 91. *Macrinus* (1 denar, Cohen, 116); 92–97. *Elagabal* (5 denari, 1 bronz mic, Cohen, 73, 101–102, 153 (2), 261, 47); 98–103. *Severus Alexander* (6 denari, 23, 52, 83, 371, 576, 581); 104–105. *Iulia Mamaea* (2 denari, Cohen, 5, 72); 106–107. *Gordian III* (2 antoniniani, Cohen, 41, 253), 108. *Filip Arabul* (1 antoninian, Cohen, 23), 109. o monedă mică de bronz foarte oxidată, probabil din secolul III e. n.

Monede autonome:

110. Av. M IVL PHILIPPVS CAES. Bustul laureat al lui *Filip cel Tânăr* spre dr. Rv. PROVINCI[A-DACIA]; în ex. AN I. Tip A. Bronz mare, 28 mm. Pick, 13/31.

Monede coloniale: Oraș neprecizat. 111. Av. AVTOK KAIC NEPV TRAIAN APIC'W CEBACT M A []. Bustul laureat, îmbrăcat și cu egidă, spre dr. Rv. ΔΗΜΑΡ [XIK] EV II ΑΤΟΞ. Trofeu sau grup statuar în formă de piramidă. Monedă de bronz, foarte uzată, 17–9 mm. 112. o monedă mică de bronz emisă la *Viminacium* cu effigia lui *Gordian III*, AN II. Pick, 33/77. — MAC, Cab. num. determinare 5–1957, 20–1959 și 13–1960. În 1922 Pop-Papiriu a prezentat pentru determinare o serie de monede, dintre care unele lipsesc acum din colecție; dăm mai jos lista acestora: 1. *M. Aemilius Lepidus*, denar, Babelon, I, 118/7; 2. *Lucius Saturninus*, denar, Babelon I, 208, 1; 3. *Cn. Lucretius Trio*, denar, Babelon, II, 151/1; 4. *Nerva*, denar, Cohen, 79 — MAC, Cab. num. 1–1922; 8. *Vespasian*, denar, Cohen, 222; 11. *Domițian*, denar, Cohen, 279; 12. *Traian*, denar, Cohen, 239; 14. *Antoninus Pius*, denar, Cohen, 288; 18. *Faustina Senior*, denar, Cohen, 136, *Lucilla*, sesterț, Cohen, 72; 25. *Iulia Domna*, denar, Cohen, 198; 29. *Geta*, bronz mic, Cohen, 91; 31. *Iulia Maesa*, denar, Cohen, cf. 211; 33. *Severus Alexander*, denar, Cohen, 77, 580; 36–37. *Iulia Mamaea*, denar, Cohen, 35, bronz mic, Cohen, 81; 38. *Commodus*, denar, Cohen, 397. — MAC, Cab. num. 2–1922.

¹³ Monedele din colecția Muzeului raional Zălau au fost găsite în următoarele puncte: 1. Porolissum (fără indicații topografice); 2. pe teritoriul și în hotarul comunei Jac; 3. pe „Pomăt”; 4. la stîna din Valea Druii; 5. pe și în jurul locului numit „Biserișcuța” (punctul cel mai înalt de pe teritoriul castrului); 6. la sud de castru, pe și deasupra drumului denumit de localnici „Drumul vitelor”; 7. pe drumul care duce spre „Citera”; 8. în și în jurul castrului de pe „Pomăt”; 9. între „Citera” și „Pomăt”. 1–3. *Monede dacice*, tetradrachme de argint cf. K. Pink, *op. cit.*, pl. XII, 244 (2. buc.) și VII, 130; *Monede grecești*, 4. Monedă mică de bronz emisă de *Bizanz* în 222 î.e.n. 1,45 g, 14 mm, *A Catalogue of Greek Coins in the British Museum*, 1877, vol. *Tracia*, p. 96, nr. 34. 1; 5. *Drahmă din Dyrhachium*, Schlosser, 50/116. 1; găsită în hotarul satului Moigrad în timpul aratului. 6. *Drahmă de imitație barbară* cu nucleu de bronz și poajă subțire de argint, emisă după tipurile din *Dyrhachium*, 2,50 g, 17 mm, cf. Schlosser, nr. 297: Av. [M]ΕΝΙΣΚΟΞ. Deasupra legendei două flori. Sub ea vaca alăptînd un vițel. Rv. [Δ]ΥΡ-ΔΥΝ — ΔΟΚΙ — ΜΟ [] (K inversat). *Monede romane republicane*: 7. un denar (Babelon, I, 314/3) 1; 8–11. *M. Antonius* (4 denari, Cohen, 27, 41, cf. 27 urm, 40 urm.) 1; *Monede romane imperiale*: 12–13. *Augustus* (1 denar și 1 as, Cohen, 182, 474), 2, 6; 14–18. *Vespasian* (5 denari, Cohen, 84/2, cf. 86–94, 222, 226) 1, 6; 19–20. *Domițian* (1 denar, 1 bronz tocit, Cohen, 380, 381) 1; 21. *Nerva* (1 denar, Cohen, 24), 1; 22–40. *Traian* (11 denari, 1 sesterț, 1 dupondius, 4 ași, 2 bronzuri mici, Cohen, 4, 77, 85, 255, 268, 295, 425, 497, 514, 537, 589, 448–449, 573, 369, 470, cf. 98 urm. 2 ilizibile) 1, 3, 6; 41–62. *Hadrian* (11 denari, 2 sesterți, 1 dupondius, 8 ași și 2 ilizibili, Cohen, 127, 390, 595, 650, 712, 906, 963 (2)), 1098, 1229, 1336, 552 626, 181, 171, 379, 1094, 1141, 1142, 1370 și o imitație de denar cu nucleu de bronz, cf. Cohen, 1149) 1, 2, 4, 6, 7; 63–64. *Iulia Sabina* (2 denari, Cohen, 43, 248) 1, 7; 65–78. *Antoninus Pius* (14 denari, (2 tociți), 1 sesterț, 1 bronz mic, Cohen, 14, 21, 97, 283, 345, 352, 405, 491, 825–826, 973, 39 sau 54, 59) 1, 6, 8; 79–83. *Faustina Senior*, (3 denari, 2 ași, Cohen, 32, 176, 111, 2 ilizibile) 1, 9; 84–88. *Marcus Aurelius* (3 denari, 1 sesterț, 1 bronz mic, Cohen, 468, 676, 686, 2 ilizibile) 1, 7; 89–91. *Faustina Iunior* (3 denari, Cohen, 21, 85 (2)), 1; 92. *Lucius Verus* (1 sesterț) 1; 93. *Annia Lucilla* (1 sesterț, Cohen, 23) 3; 94–99. *Commodus* (4 denari, 1 sesterț, 1 bronz mic, Cohen, 162, 189, 346, 906, 626, 1 ilizibil) 1; 100–116. *Septimius Severus* (13 denari, 1 sesterț, 1 as, 2 bronzuri mici argintate, Cohen, 299, 232, 306, 424, 454, 469, 580, 697, 699, 471, 7 ilizibile) 1, 2, 5, 6; 117–122. *Iulia Domna* (4 denari, 1 antoninian și 1 bronz mic, Cohen, 78, 122, 150, 198, 211) 1, 3; 123–125. *Geta* (2 denari, 1 bronz mic, Cohen, 76, 170, 200) 1, 5; 126–136. *Caracalla* (4 denari, 1 denar argintat, 5 bronzuri mici, 1 antoninian, Cohen, 53, 413, 425, 431, 606, 129, 175, 348, 688, 358) 1, 3, 4, 8, 9; 137–139. *Elagabal* (2 denari, Cohen, 101, 120) 1; 140. *Iulia Soemias* (1 denar) 1; 141–149. *Severus Alexander* (7 denari, 2 sesterți, Cohen, 9, 12, 23, 108, 254, 289, 497, 413, 1 ilizibil) 1, 3, 7; 150. *Iulia Mamaea* (1 denar, Cohen, 55) 1; 151–152. *Maximinus* (2 denari, Cohen, 31, 77, 3; 153. *Gordian III* (1 denar, Cohen, 347) 1; 154. *Filip Arabul* (1 antoninian, Cohen, 165) 8; 155. *Trebonianus Gallus* (1 antoninian, Cohen, 84) 2; 156–164. *Monede nedeterminate* din secolul II–III, 2 denari, 1 antoninian de bronz și 6 bronzuri mici; 165–166. *Constantin cel Mare* (2 bronzuri mici, Cohen, 243, 454) 1; 167–169. *Constantinus II* (3 bronzuri mici, Cohen, 46 (2) 1; 170. *Constantinus II Iunior* (1 bronz mic, Cohen, 129) 1; 171. *Constantin I* (1 bronz mic, Cohen, 54) 1; 172–173. *Valentinianus* (2 bronzuri mici, Cohen, 12 (2) 1, 2; 174–175. *Valens* (2 bronzuri mici Cohen, 11 (2) 1, 2; 176–189. 14 bronzuri mici foarte toci-te din secolul III–IV, 7. *Monede Provincia Dacia*: 190. *Filip cel Tânăr* Av. IVL PHILIPPVS CAES, Rv. PROVINCI A DACIA AN I. Tip A. Pick 13/26. 1; 191. *Filip Arabul* Av. IMP M IVL PHILIPPVS AVG, Rv. PROVINCIA DACIA, AN II. Tip B. Cf. Pick 10/7. 1; 192. Av. [IMP] IVL PHILIPPVS AVG. Bustul laureat, drapat spre dr. Rv. Legenda cu totul tocită; în ex. [A]N II. Tip neprecizat. La dr. se distinge bine vulturul cu cunună în cioc. 2. 193. Av. IMP M IVL PHILIPPVS AVG, Rv. PROVINCIA DACIA AN III. Tip B. Pick 11/16. 1. 194. *Monedă emisă în Alexandria* Av. A KAI M AYP CEOYHP AACEANΔPOC EYCEB. Capul laureat spre dreapta. Rv. I, TETAPTOY. Bustul lui Serapis spre dreapta, cu modius pe cap. Mionnet, VI/2619. Monedă de bronz. 2. — MAC, Cab. num. Det. 3–1953: 1–1955; 1–1956; 13–1956; 7–1957; 3–1958; 3–1959; 13–15–1959; 2–1961.

Tabel

		Argint	Bronz	Total
Monede dacice		4	—	4
Monede grecești (Dyrrhachium, Byzantion, Amorium, Nikomedes II Epifanes ?)		3	2	5
Monede romane republicane		15	—	15
Monede romane imperiale				
Augustus	(27 e.n. — 14 e.n.)	2	1	3
Otho, Galba și Vitellius	(68—69)	2	—	2
Vespasianus	(69—79)	12	1	13
Titus	(79—81)	1	—	1
Domitianus	(81—96)	6	1	7
Nerva	(96—98)	5	—	5
Traianus	(98—117)	34	11	45
Hadrianus	(117—138)	23	20	43
Antoninus Pius	(138—161)	38	11	49
Marcus Aurelius	(161—180)	19	9	28
Lucius Verus	(161—169)	2	2	4
Commodus	(176—192)	8	2	10
Septimius Severus	(193—211)	45	5	50
Geta	(209—212)	14	1	15
Caracalla	(198—217)	21	5	26
Macrinus	(217—218)	1	—	1
Elagabal	(218—222)	13	1	14
Severus Alexander	(222—235)	33	7	40
Maximinus	(235—238)	3	—	3
Gordianus III	(238—244)	10	2	12
Filip Arabul	(244—249)	4	—	4
Traianus Decius	(248—251)	2	—	2
Trebonianus Gallus	(251—253)	1	—	1
Gallienus	(253—268)	1	—	1
Constantinus	(306—337)	—	2	2
Constantius	(323—361)	—	3	3
Constantinus II Iunior	(317—340)	—	1	1
Constans I	(333—350)	—	1	1
Valentinianus I	(364—375)	—	2	2
Valens	(364—378)	—	2	2
<i>Imitații de denari</i>	(secolul II—III)	6	11	17
Monede foarte deteriorate	(secolul II—IV)	9	40	49
Monede autonome				
Provincia Dacia	(246—249)	—	7	7
Viminacium	(240—241)	—	1	1
Alexandria	(222—235)	—	1	1
Laodikeia din Phrygia	(117—138)	—	1	1
Sardes	(96—98)	—	1	1

Sucesiunea monedelor dacice, grecești, romane republicane și imperiale reflectă continuitatea așezării din epoca dacică până în secolul IV e.n., când circulația monetară se întrerupe în centrele urbane din fosta provincie Dacia¹⁴.

Tipurile monetare găsite la Porolissum sînt foarte variate, rar găsim cîte un tip monetar reprezentat prin două exemplare. Starea de conser-

¹⁴ M. Macrea, *Monedele și pîrîsirea Daciei*, în AISC, III, 1936—40, p. 298 urm. K. Horedt, *Circulația monetară din Transilvania, între 276—450 e. n.*, în *Contribuții la istoria Transilvaniei*, București 1953, p. 11 urm.

vare a monedelor este diferită: câteva piese de la începutul secolului II e.n. sînt foarte bine păstrate, dar cele mai multe, în urma unei circulații mai îndelungate, au pierdut considerabil din greutatea lor¹⁵, ceea ce indică rămînerea în circulație, și în secolul III e.n., a majorității monedelor din secolul II.

Proporția numerică a monedelor de bronz față de cele de argint nu poate fi luată în considerare pentru aprecierea frecvenței lor în circulație, nu numai din cauza materialului redus de care dispunem, dar mai ales pentru că o parte a pieselor provine din cimitirul roman, unde umiditatea terenului a deteriorat într-atît monedele de bronz, încît e imposibilă determinarea lor, iar altele s-au distrus cu totul.

Monedele cu legenda PROVINCIA DACIA sînt reprezentate prin șapte piese, care se eșalonează însă numai între anii I—III¹⁶, din Viminacium e semnalată o singură monedă din anul II, emisă sub Gordian III¹⁷. Lipsa monedelor PROVINCIA DACIA emise după anul III nu indică o situație specifică a graniței de nord a provinciei, deoarece ele lipsesc în general în Dacia intracarpatică¹⁸.

¹⁵ Dintre monedele păstrate la Muzeul raional Zălau au fost cîntărite următoarele :

Nr. crt. nota 13	Greutatea	Diametrul	Nr. crt. nota 13	Greutatea	Diametrul
13.	10,80	24	107.	2,60	17—16
14.	1,80	16	110.	2,45	17—18
15.	2,60	17—17,5	111.	23,70	28—29
16.	2,70	16—18	112.	1,95	17—17,5
19.	2,50	16—18	117.	2,91	18,5
22.	2,35	19	118.	2,70	19—20
23.	2	17—18	119.	2,10	19
24.	1,80	18	120.	2,05	15—18
29.	2,50	18	123.	1,99	17—17,5
39.	7,20	25—6	127.	2,20	17—16,5
32.	3	17—18	128.	3,10	18
41.	2,70	19—18	129.	2,85	18—19
55.	7,96	27	141	1,80	18—17
42.	2,95	18—19	142.	2,35	16—17
52.	21,00	31—32	145.	2,55	19
45.	2,80	17	146.	2,50	17—18
51.	2,53	17—18	148.	16,50	28—29
61.	11,70	25—26	147.	1,55	—
63.	2	16—17	150.	2,48	22
64.	2,08	18	152.	2,75	20—29
65.	2,20	17	153.	2,40	19—20
67.	2,50	17—19	Din colecția Pop-Papiriu, vezi nota 12, următoarele nr.		
69.	2,35	18—18,5	27.	2,70	18
71.	2,62	18—17	29	2,90	19—17
74.	2,10	16—18	38.	3,10	19—18
75.	2,70	16—17	43.	2,80	17—18
85.	2,45	16	56.	2,40	18
86.	2,20	16	60.	3	18
94.	1,95	17,5—17	62.	2,60	18
96.	1,90	17	81.	2,40	18—19
100.	1,50	17	97.	2,95	18—19
109.	2,45	19	106.	4,40	22—23
106.	2,90	15—16			

Cf. K. Torma, *A limes dacicus...*, p. 87.

¹⁶ Vezi nota 11 c; 12/110; 13/190—193.

¹⁷ Vezi nota 12/112.

¹⁸ Circulația monetară la Apulum (lucrare în manuscris), rezumatul acestui articol, *Der Münzumschlag in Apulum*, în *Wissenschaftliche Z. Humboldt-Univ. Berlin*, Ges.—Sprachw. R. XI, 1962, 4, p. 621—622.

Monedele coloniale grecești provin din Orient (vezi tabel p. 218). Absența monedelor din *Nicaea* concordă cu faptul că nici una dintre trupele care au staționat la Porolissum nu trecuse înainte prin acel oraș¹⁹. Restul orașelor ale căror monede sînt semnalate la Porolissum sînt cunoscute ca centre comerciale: *Amorium*, *Sardes*, *Laodikeia ad Mare* și *Alexandria*²⁰, unele dintre ele semnalate chiar ca avînd relații directe cu Dacia²¹; apariția emisiunilor lor la Porolissum e deci firească. Din numărul redus al monedelor coloniale se poate deduce că ele n-au avut un rol cît de cît semnificativ în circulația monetară din nord-vestul Daciei.

De la primele cercetări arheologice s-a remarcat proporția mare de imitații după emisiunile romane imperiale²². M. Macrea, studiind monedele false de la Porolissum, a emis ipoteza că ar fi existat aici fie un atelier clandestin unde se falsificau monede, fie o officina, menită să asigure solda trupelor, existența ei indică criza de numerar din secolul III e.n.²³. Această supoziție e sprijinită și de faptul că, între monedele provenite din descoperirile ultimului deceniu achiziționate de Muzeul raional Zălau, există 21 de *denari suberați*²⁴ și *trei imitații de denari*.²⁵

1. Capul unui împărat laureat spre dreapta (probabil Marc Aureliu), legenda ilizibilă. Rv. VENVS — [...] E. Efigia foarte ștearsă, pare să fie o divinitate în picioare spre stînga. Bronz mic, 2,20 g, 16 mm. Găsită în drumul spre „Citera“. Muzeul Zălau, inv. nr. 750; MAC, Cab. num. det. 7—1957/15.

2. PV SEV AVG I—MP XI PART MAX. Capul laureat al lui Septimiu Sever spre dreapta. Rv. C-O-S- [...]. Victoria, mergînd spre dreapta, ține o cunună și o ramură de palmier. Bronz mic sau denar argintat, 2,45 g, 17—18 mm. Cf. Cohen, 100—101. Muzeul raional Zălau, inv. nr. 670; MAC, Cab. num., det. 13—1956/26.

3. ANTONINVS PIVS AVG. Bustul laureat spre dreapta (probabil Caracalla) Rv. PONTIF TR P VIII COS II. Marte, în picioare spre stînga, ține o lance și se sprijină pe un scut. Bronz mic, 3,10 g, 18 mm. Cf. Cohen, 186/425. Literele de pe revers sînt gravate de două ori. Găsită pe „Pomăt“. Muzeul Zălau, inv. CC 23; MAC, Cab. num. det. 7—1957/9.

În colecția Pop-Papiriu se găsesc patru imitații și o monedă hibridă, care ar putea fi tot o imitație²⁶.

4. TR[I]O. Capul zeiței Roma cu coiful înaripat spre dreapta; sub bărbie X. Rv. [R]O M[a]. Doi cai galopînd spre dreapta: în locul Dioscurilor, pe primul cal protoma unui animal (probabil cal sau ciine), privind înapoi, iar pe al doilea, o altă protomă, privind înainte. Sub picioarele cailor literele CB, reprezentînd legenda de pe inițial CN, LVGR. Denar trecut prin foc, 2,55 g, 18—17 mm. Cf. Babelon, II, p. 151.

5. IMP CAESAR VESPASIA[NVS AVG]. Capul laureat spre dreapta. Rv. COS ITER [FORT RED (sau) TR POT]. O divinitate, șezînd spre stînga, ține o floare sau o ramură și un sceptru transversal. Denar, 16—17 mm. Cf. Cohen, I, 374/81—94. Alături de legenda de pe reversul monedei descrise mai sus la Cohen, nu se găsește nici o divinitate șezînd.

¹⁹ W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien, von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 240 urm.

²⁰ Cf. H. Kiepert, *Atlas Antiquus*, harta IV; *RE*, I, 1876 [Hirschfeld]; *RE*, I A, 2479 [Bürchner].

²¹ V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Breslau, 1909, p. 72, arată că Egiptul avea relații directe cu Dacia, de aici se poate presupune că Alexandria, fiind cel mai important centru al Egiptului, participa de asemenea la comerțul cu Dacia.

²² A. Buday, în *ErdMüz.*, 1909, p. 31; id., în *Dolg Cluj*, II, 1911, p. 90 urm; V, 1914, p. 79—80.

²³ M. Macrea, *Contribuții la un repertoriu numismatic al Transilvaniei*, în *AISC*, I, 1928—32, p. 129—130.

²⁴ Următoarele monede din colecția Muzeului raional Zălau au nucleu de bronz sau alt metal, vezi nota 13 nr.: 51, 59, 64, 69, 73, 75, 76, 77, 78, 85, 88, 97, 98, 102, 109, 110, 111, 115, 117, 120, 122.

²⁵ Monedele sînt incluse în nota 13.

²⁶ Monedele sînt incluse în nota 12.

6. [HADRI]AN — AV[G] — [...]. Capul laureat al lui Hadrian spre dreapta. Rv. [...] COS VII[...]. O divinitate cu coif pe cap ține o lance și un scut. Denar argintat, cu nucleu de fier, 16 mm, marginea foarte uzată; cu excepția unei mici porțiuni, pojghița de argint lipsește.

7. [M AVREL ANTONINVS AVG]. Capul laureat spre dreapta. Rv. TR P XXXII IM—P VII[I COS III P P]. Marte sau un soldat în picioare spre dreapta; ține o lance, iar cu stînga se sprijină de un scut. Bronz mic, 2,60 g, 18 mm. Cohen, III 953. Moneda e gravată foarte rudimentar.

8. [I]M[P] ANTO-NINVS AVG. Bustul laureat, îmbrăcat, spre dreapta. Rv. LIBERTAS[A-VG]VSTI. Libertatea, șezînd spre stînga, ține o bonetă și un sceptru. Denar, hibrid. Cf. Cohen, IV, 334/101, 102.

Datele rezultate din comparația cu alte orașe ale Daciei²⁷ concordă, de asemenea, cu constatările făcute pe baza materialului din Porolissum.

Se pare că scopul principal al acestui atelier clandestin era punerea în circulație a unor denari cu nucleu de bronz sau fier, pentru care fie că se gravau stanțe de fier, fie că monedele originale erau imprimate în fier moale sau în lut, unde se turna pe urmă metalul pentru piesele noi. Neavînd dibăcia și experiența celor din marile centre, unde funcționau atelierele monetare, gravorii din provincia Dacia s-au îndepărtat adesea de la monedele contrafăcute, reprezentîndu-le mai mult sau mai puțin deformate.

E probabil că numărul stanțelor nereușite va fi fost mult mai mare, ele nu s-au impus în circulație tocmai din cauza deosebirilor prea evidente față de original.

Activitatea atelierului de la Porolissum n-a fost nici prea intensă și nici de lungă durată, după cum se poate deduce din faptul că asemenea denari suberați sau de imitație nu apar la Sarmizegetusa ori la Apulum.

Perioada funcționării acestui atelier credem că poate fi plasată în timpul lui Severus Alexander sau în anii tulburi de după domnia lui, cînd erau încă în circulație monedele din secolul II—III, folosite ca modele.

Atelierul a fost închis, desigur, de autoritățile locale, care au reușit să afle destul de repede de existența lui.

Părerea că granița de nord-est a Daciei ar fi fost părăsită imediat după Filip Arabul, emisă pe baza monedelor publicate de Torma și a descoperirilor din împrejurimi,²⁸ a fost combătută de C. Daicoviciu și M. Macrea, care au arătat că, și în nordul Daciei, romanii au fost prezenți pînă în vremea lui Aurelian²⁹. La argumentele aduse, se mai adaugă prezența monedei lui Trebonianus Gallus³⁰ și a lui Hostilian³¹.

Absența monedelor nu poate constitui, de altfel, un argument decisiv: urmărind descoperirile monetare din castelele limes-ului Alutan, se constată că, în aproximativ jumătate din cele 58 de caste³², nu sînt semnalate monede. Pe baza acestei premise, nimeni nu va putea trage totuși concluzia că trupele romane ar fi lipsit de la hotarul Daciei Inferior.

²⁷ Vezi nota 18; printre monedele găsite la *Sarmizegetusa, Drobeta, Dierna, Sucidava* și *Potaissa* numărul imitațiilor e aproape inexistent.

²⁸ Bibliografia, vezi la M. Macrea, *Monedele și părăsirea Daciei*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 270 urm.

²⁹ C. Daicoviciu, în *RE*, XXII, 270; id., *La Transylvanie dans l'Antiquité*, p. 75 urm; id., *Problema continuității în Dacia*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 240—255; M. Macrea, *op. cit.*, p. 270 urm; id., în *Istoria României*, I, p. 459 urm.

³⁰ Vezi nota 13/155.

³¹ Vezi nota 11 e).

³² D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1958, p. 212 urm.

Cu privire la viața economică a orașului, inscripțiile păstrează o tăcere aproape totală³³, deși este în afară de orice îndoială că, datorită poziției sale la granița nordică a provinciei, Porolissum a ocupat un loc important în comerțul cu „barbarii”. Rolul său dominant în întreaga viață economică a acestei regiuni e documentat prin numărul relativ mare de monede semnalate în ultimii ani.

Descoperirile arheologice din epoca bronzului, dar îndeosebi cele din epoca dacică: tezaurul de obiecte de podoabă de argint³⁴, cele 1000 de monede din Dyrrhachium, Apollonia și Corcyra³⁵, monedele dacice etc., inventarul bogat al unora dintre mormintele dezvelite pe Măgura³⁶ arată că deja în epoca Daciei libere aci a existat o așezare înfloritoare, indicată, de altfel, și prin perpetuarea numelui autohton — Porolissum — sub denumirea romană.

Raportînd eşalonarea cronologică a descoperirilor din Porolissum la cea din Apulum,³⁷ se constată o evoluție — am putea spune — paralelă a celor două orașe pînă în epoca Severilor: în secolul II cele mai multe monede găsite la Porolissum aparțin lui Antoninus Pius, iar în următoarele decenii numărul lor scade, ca să sporească din nou sub Severi. După Severi (de la Alexandru Sever avem încă 2,7 piese pe an), circulația monetară scade brusc (sub Gordian III găsim doar 1,5 monede pe an), în timp ce la Apulum se menține la nivel ridicat pînă la Gallienus și numai după domnia acestuia intervine o descreștere bruscă. Durata lungă a circulației monedelor din secolul II și din prima jumătate a secolului III s-ar putea explica prin situarea orașului la granița provinciei, căci, după cum se știe, antoninianul nu era acceptat în comerț dincolo de hotarele imperiului roman.

Numărul redus al antoninianului pare să reflecte opoziția populației din Porolissum față de acest nominal, care avea un curs numai în interiorul provinciei.

Monedele din secolul IV e.n. indică persistența populației și în acest fost centru urban, ca și în restul provinciei, după retragerea trupelor sub Aurelian.*

ZUM MÜNZUMLAUF IN POROLISSUM

(Zusammenfassung)

Die meisten der in Porolissum entdeckten Münzen stammen aus Zufallsfunden. Da die Ortschaft nicht in der Nähe von Städten liegt, blieb der Ankauf von Münzen dem Zufall überlassen; deshalb gibt es in der Fachliteratur nur spärliche Nachrichten über dortige Münzfunde. Seit 1918 wurden viele Münzen aus dem Bereich der Dörfer Jac und Moigrad (=Porolissum) von Silviu Pop Papiriu für seine Samm-

³³ V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane. Contribuții la o reconstituire istorică*, Pitești, 1929, p. 122, nota 2; *RE*, XXII, 265–270 [C. Daicoviciu]; M. Macrea, în *Istoria României*, I, p. 366; D. Tudor, *op.cit.*, p. 407.

³⁴ V. Pârvan *Getica*, p. 551 urm. (bibliografia vezi acolo).

³⁵ I. Marțian, *Urme din războaiele romanilor cu dacii*, Cluj, 1921, p. 7; *AE*, XX, 1900, p. 434.

³⁶ M. Macrea..., *Șantierul arheologic Porolissum*, în *Materiale*, VII, p. 361 urm. și VIII, 1962, p. 485 urm.

³⁷ Vezi nota 18.

* Mulțumim cu această ocazie tov. V. Lucăcel, directorul Muzeului raional Zălau și S. Pop-Papiriu pentru amabilitatea cu care ne-au pus la dispoziție pentru studiu monedele găsite la Porolissum, precum și prof. M. Macrea, pentru ajutorul dat la întocmirea acestui articol.

lung erworben. Der Ankauf von 194 zufällig gefundenen Münzen durch das im Jahre 1950 gegründete Rayonsmuseum Zălau deutet auf einen beträchtlichen Münzumlauf in Porolissum hin (siehe Tafel S. 218), das durch seine Lage an der Grenze der Provinz sicherlich eine bedeutende Rolle im Handel mit dem „Barbaricum“ spielte.

Die Münzen aus Porolissum unterscheiden sich von denen anderer Ansiedlungen Daziens durch die grosse Anzahl von versilberten Münzen und Denarimitationen. Dieses fiel bereits früher auf und veranlasste dann M. Macrea zu der Annahme, dass hier eine Münzstätte bestanden habe. Eine Gesamtuntersuchung des Materials bestätigt das Bestehen einer solchen Prägestätte, deren Hauptziel es war, Münzen mit einem Kern aus billigem Metall herzustellen. Diejenigen Exemplare, die das Original nur ungenau nachahmen, sind Beweise für mangelnde Übung der Stempelschneider.

Das Fehlen von Nachahmungen und von Subaeraten aus Porolissum in den übrigen Städten Daziens ist ein Zeichen für die kurze Lebensdauer der Werkstatt und für die geringe Anzahl der Prägungen.

Die Münzen gehören den verschiedensten Typen an, selten finden sich zwei gleiche Stücke.

Das Durchschnittsgewicht der Münzen ist gering (Anm. Nr. 15), ein Zeugnis für ihre lange Umlaufszeit. Zum gleichen Schluss führt auch die Tatsache, dass unter den Nachahmungen auch Typen von Trajan und Hadrian vorkommen, obwohl das Bestehen der Werkstatt zeitlich nur in das 3. Jh. angesetzt werden kann.

Vorläufig lässt das bekannte Münzmaterial von Porolissum nur ganz allgemeine Schlüsse über die Entwicklung des Münzumlaufs zu. Dieser ist im 2. Jh. dem von Apulum ähnlich, mit zwei Höhepunkten, unter Antoninus Pius und den Severern. Unter Gordianus III. verringert sich plötzlich die Anzahl der Münzen zum Unterschied von Apulum, wo sie in grosser Zahl bis zu Aurelian fortbestehen.

Die Münzen, wie auch das übrige Fundmaterial bezeugen die Fortdauer der Niederlassung von der dakischen Periode bis zum Ausgang des 4. Jhs.

Aus dem zahlenmässigen Rückgang der Münzen in den letzten zwei Jahrzehnten der römischen Herrschaft kann man nicht die Preisgabe dieses strategisch wichtigen Punktes vor Aurelian erschliessen, da fast in der Hälfte aller in Dacia Inferior gelegenen Militärlager römische Münzen vollkommen fehlen, obwohl die Anwesenheit des römischen Heeres in diesen Lagern nicht in Zweifel gezogen werden kann.

CASTELUL DE LA BUIA

de IULIU BIELZ

Cea mai veche mențiune a posesiunii Buia, „Bulla vocata“ se întâlnește într-un document din anul 1296¹, prin care capitlul din Alba Iulia atestă că tînărul nobil Mihai, fiul comitelui Toma de Călvasăr („Hidegvyz“), r. Mediaș, împreună cu fratele său Nicolae, au vîndut comunei Vurpăr („Hechholm“), r. Sibiu, un deal cu teritoriul și pădurea limitrofe ce aparțineau posesiunii lor numită „Bulla“, indicate pentru construirea unei cetăți.

Comiții de Călvasăr — după cum reiese din conținutul documentului, au deținut ca proprietate și Buia și e probabil ca pe o înălțime aflată în raza acestei posesiuni să se fi construit încă în sec. al XIV-lea o cetate. La această veche construcție ale cărei urme nu se mai văd azi, s-ar putea referi eventual denumirea locului de „Cetățuia“ din Buia de Sus². Distincția între „Beel inferioris“ și „Beel superioris“, care a aparținut comunei Vurpăr, o face și un document din 1425³.

Ca proprietar al posesiunii Călvasăr și implicit și al celei din Buia este pomenit în unele documente din anul 1326⁴ și 1341⁵ un „Akus filius Michaelis de Hydegvyz“. Din acest Akus sau dintr-un strămoș omonim se susține că ar descinde familia Bolyai. Cei mai de seamă reprezentanți ai acestei familii, Bolyai Farkas (1775—1856) și fiul său Bolyai János (1802—1860) matematicieni, cărturari și cercetători multilaterali și-au cîștigat o faimă ce a trecut dincolo de frontierele țării. Numele lui Bolyai János apare și în denumirea actuală a Universității din Cluj.

În 19 iulie 1363 regele Ludovic I trece asupra Catarinei, soția lui Ladislau de Mehes, în urma morții tatălui său Ders de Hydegvyz proprietatea „Bolya în comitatu Albensi Transsiluano“ și toate celelalte drepturi ale lui Ders.⁶ În 27 mai 1364 regele Ludovic însărcinează capitlul din

¹ Fr. Zimmermann — C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, 1892, p. 201 nr. 274. Cf. și *Documente privind istoria României*; C. Transilvania, veacul XIII, vol. II, București 1952, p. 417—418, nr. 467.

² Această și alte informații se află în cronica familiei, care a compus-o Bolyai Gergely (1834—1900), fratele lui Bolyai János. Extrase din această cronică posedă prof. Szabó Dénes din Sibiu, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru amabilitate.

³ G. Gündisch, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. IV, 1937, p. 238—240, nr. 1968, 1969.

⁴ Fr. Zimmermann — C. Werner, *loc. cit.*, p. 406 nr. 449. Documente, I. c. veacul XIV, vol. II, p. 198—199 nr. 408.

⁵ *Ibidem*, p. 512 nr. 562. Documente I. c., veacul XIV, vol. IV, p. 67 nr. 8.

⁶ Fr. Zimmermann — C. Werner — G. Müller, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. II, 1897, p. 199 nr. 793.

Alba Iulia să-și dea concursul pentru intrarea în posesiune a lui Ladislau și a soției sale⁷. În sfârșit, regele Ludovic rezolvă în 16 mai 1366 în mod favorabil pentru Ladislau, pentru soția acestuia și pentru copiii lor un litigiu referitor la feuda Buia⁸.

Într-un document din 18 noiembrie 1378 îi întâlnim pomeniți ca martori pe un „Thomas filius Akus de Bolya“, împreună cu un „Dionisius Filius Nicolai de Hydegvyz“, de unde rezultă că urmașii lui Akus mai dețineau feuda Buia⁹.

În anul 1394¹⁰ intervine un partaj al posesiunii de Buia de Jos — Buia de Sus, între fiii lui „Nicolaus de Hydegvyz“ pe de o parte și între fiii Mihai și Dionisius ai lui „Akus de Bolyai“, Georgius, fiul lui Toma și nepotul lui Akus și Bartha fiu al lui „Wyzlo de dicta Bolyai“ pe de alta. În urma partajului întinșelor feude ale nobililor de Călvasăr și Buia, urmașii lui Akus de Bolyai au devenit proprietari jumătății ce cuprindea Buia de Sus și Buia de Jos și conacele aferente.

Conform cronicii familiare scrisă de Bolyai Gergely, castelul de la Buia ar fi fost construit de către urmașii lui Akus sau Akos — care e amintit în repetate rânduri, și anume de către Bolyai Gáspár II și soția sa Brigitta Bethlen. Aceasta cunoștea castelul familiei Bethlen din Criș și se pare că în prima fază a dat sugestii referitor la construcția castelului de la Buia.

Potrivit unei alte tradiții, castelul ar fi aparținut în timpul lui Matei Corvinul unui anume Nicolau Vizaknai.

Din registrul de venituri și cheltuieli al orașului Sibiu și al Universității săsești¹¹ rezultă că au existat legături strânse între administrația orașului și între proprietarii de la Buia. De pildă în anul 1491 se decontează pentru o încunoștințare trimisă lui „Gáspár Boly“, în legătură cu unul dintre supușii lui, suma de 32 de denari.¹² În 18 martie 1507 li se plătește lui Ioan Agotha și lui „Gáspár de Bolya“ pentru trimiterea acestora la secui, din însărcinarea voievodului transilvănean, suma de 39 fl. 65 denari¹³. În 29 ianuarie 1509¹⁴ este chemat la Sibiu un „Sigismund de Bolya“, amintit și în anul 1507¹⁵ în legătură cu un litigiu. În cursul anului 1509 acesta e menționat în repetate rânduri în registrul orașului Sibiu.¹⁶ La 17 august 1509 i se expediază prin intermediul orașului o scrisoare a voievodului adresată lui „Thomas de Bolya“.¹⁷

În primul sfert al secolului XVI apare ca proprietar de Buia comitele sașilor Marcus Pemflinger,¹⁸ care era căsătorit cu văduva comitelui săsesc Lulai, cu Clara Thabiaschi. Aceasta era fiica lui Petru Thabiaschi din familia de Ațel și i-a adus ca zestre, împreună cu alte moșii, și pe cea de la

⁷ *Ibidem*, p. 209, nr. 806.

⁸ *Ibidem*, p. 242, nr. 849.

⁹ *Ibidem*, p. 498, nr. 1100.

¹⁰ *Ibidem*, vol. III, 1902, p. 103 nr. 1329.

¹¹ *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation*, col. I, Sibiu 1880.

¹² *Ibidem*, p. 163.

¹³ *Ibidem*, p. 463.

¹⁴ *Ibidem*, p. 508.

¹⁵ *Ibidem*, p. 476.

¹⁶ *Ibidem*, p. 509, 512, 517, 522, 530.

¹⁷ *Ibidem*, p. 524.

¹⁸ G. D. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, vol. I, ed. IV-a, Sibiu 1925, p. 221.

Buia. Pemflinger a fost promotorul rezistenței împotriva lui Zapolya și conducătorul partidului lui Ferdinand. Din acest motiv Zapolya, după ce și-a consolidat puterea, a confiscat în 1529 moșiile lui Pemflinger, Buia revenind principelui Transilvaniei.

Către sfârșitul secolului XVI principele Cristofor Báthori ar fi dăruit, conform tradiției, încă înainte de 1581, castelul Buia lui Ioan Gálffi, preceptorul fiului său Sigismund. După urcarea sa pe tron în anul 1588, Sigismund dînd crezare intrigilor urzite împotriva mentorului și sfetnicului său, ordonă în 1593 decapitarea sa. Castelul revine astfel din nou principelui și în 1596 Sigismund Báthori îl dăruiește lui *Mihai Viteazul*.

Dieta Transilvaniei, recunoscînd meritele pe care și le cîștigase Mihai Viteazul pentru interesele Transilvaniei, a scutit de impozite la 23 martie 1598 castelul Buia și terenurile aferente. Mihai Viteazul a renunțat la veniturile moșiei Buia în favoarea mănăstirii ortodoxe din Alba Iulia, pe care o înființase în 1596.¹⁹

După uciderea lui Mihai Viteazul, în anul 1603 purtătorul de cuvînt (orator) și reprezentantul administrației orășenești (Stadthann) din Sibiu, Antonius Schirmer (1537—1625) e menționat ca proprietar al castelului Buia. Cele de mai sus sînt certificate prin inscripția ce însoțește portretul lui Schirmer de la Muzeul Brukenthal, inscripție în care se spune: *Anthoniŭs Schirmer Tribunus Plebis Cib(iniensis): natus 1537. Deputatus a Natio Saxonica ad Invictiss. Imper. Rudolphus II. Ao. 1603, a quo donatus Torquo simul oppido Bollya decimaque Frauendorfiana. Obiit Ao. 1625 d. 1. Febr. postqua vixisset Annos 88.* (Principele Sigismund Báthori cedase în 1602 Transilvania împăratului Rudolf II.)

În 4 iulie 1605 Ștefan Bocskay e adus principe al Transilvaniei, dar moare curînd, la 24 decembrie 1606. În acest interval Elisabeta Perneszi, prima soție a lui Ioan Gálffi, care fusese decapitat, folosindu-se probabil și de legăturile pe care le avea cu casa princiară, ca fiică adoptivă a lui Ștefan Bocskay, pare să fi redobîndit totodată proprietatea castelului Buia, pierdută de Ioan Gálffi în 1593. Această ipoteză și alte deducții rezultă din inscripția lespezii ei funerare care va fi redată integral mai jos. Al treilea soț al Elisabetei Perneszi, Balthasar Cesseliczki de Zilvás, decedat în 1629, încheie înaintea morții, împreună cu soția lui, o convenție cu familia Tholdy conform căreia Buia trece în proprietatea acestei familii, cu condiția însă de a reface castelul care se afla într-o stare dă-răpănată.²⁰ De fapt principele Gabriel Bethlen a donat în 5 iunie 1629 castelul lui Gheorghe V Tholdy Nagy-Szalontai căsătorit cu o Derzai Bánffy (stemele lor familiare se aflau odinioară în capelă pe parapetul tribunei de vest). Prin moștenire, castelul i-a revenit apoi lui Gheorghe VI Tholdy, căsătorit de la 1725 cu Clara Nalaczy, devenind în continuare proprietatea lui Adam Tholdy care s-a căsătorit pe la 1745 cu contesa Cristina Teleki (stemele familiare ale acestora se aflau odinioară pe parapetul tribunei din corul capelei). Apoi castelul i-a fost trecut prin moștenire lui Sigismund Tholdy, ridicat în 1755 la rangul de conte, și în sfîr-

¹⁹ P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 177.

²⁰ Din însemnările lui Bolyai Gergely, cf. nota 2.

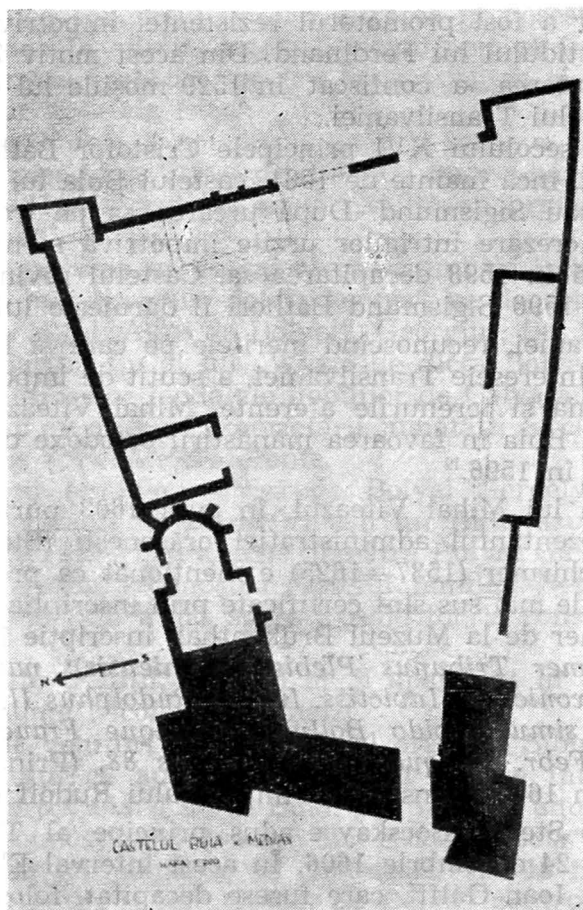

Fig. 1. Castelul Buia.

șit contelui Samuil Tholdy (1770—1862) prin al cărui deces familia se stinge în linie bărbătească. O fiică a lui Samuil Tholdy, Carolina, a fost măritată cu un Ūrmösi-Maurer, Buia devenind în a doua jumătate a secolului XIX, tot prin moștenire, proprietatea familiei Ūrmösi-Maurer. Până în 1910 castelul i-a aparținut lui Béla Ūrmösi-Maurer senior, iar după moartea sa l-au moștenit copiii săi. Fiul său cel mai vîrstnic a vîndut castelul în cele din urmă după primul război mondial statului român, în a cărui posesiune se află.

După cum rezultă din cele expuse mai sus, castelul și-a schimbat în cursul secolelor în repetate rînduri proprietarul. Clădirea este așezată în comuna cu același nume, pe malul nordic al brațului ce derivă din pîrîul Călvasăr, pe o terasă scundă care se întinde deasupra cursului de apă de la apus spre răsărit. Castelul fortificat, împreună cu incinta, prezintă un plan patrulater neregulat cu lungimea de 87 m (cf. schița fig. 1). Fațada principală îndreptată spre apus, în care se află încăperile de locuit, are dimensiunea de 38 m, pe cînd zidul de incintă care se lărgeste pe porțiunea posterioară, încheie curtea castelului spre est, avînd o lărgime

Fig. 2. Castelul Buia. Fațada principală spre vest.

de 62 m. Clădirea principală a castelului, aceea care servea de locuință, cuprinde în întregime latura de apus, are un etaj și prezintă în colțuri rezalite pronunțate sugerînd forma unor bastioane. Parterul acestor construcții de colț nu are ferestre, ci doar cîte două metereze (guri de foc) al căror tir flanchează intrarea (fig. 2). În dreapta porții se află intrarea spre temnița de odinioară a cetății, așa numita temniță cu coase (kasza-tömlöcz), în care erau înfipite lănci și coase cu vîrful în sus. Conform tradiției, aici erau aruncate victimele printr-o deschizătură a tavanului (fig. 3). Într-o încăpere întunecată a parterului la stînga intrării, se poate citi pe una dintre puternicele grinzi de stejar ce susțin tavanul, următoarea inscripție încrestată în lemn: „1609, 28 July fieri fecit Johannes Molitor“. La etaj se află odăile de locuit, avînd spre curte o loggie cu trei arcade deschise (fig. 4). În încăperea spațioasă așezată în bastionul de sud-vest, chenarul ușii de piatră prezintă forme gotice tîrzii, iar în zidul perimetral a cărui grosime atinge 1,04 m, sînt introduse sub ferestre bănci de piatră, așa cum se întîlnesc la construcțiile din secolul al XV-lea. Se poate presupune, prin urmare, că clădirea centrală, neținînd seamă de adausurile ulterioare, a fost construită în a doua jumătate a secolului XV, asemenea capelei gotice, asupra căreia vom insista mai jos. Aripa de sud, care continuă încăperile de locuit și se sprijină pe zidul de incintă, este afectată în prezent unui dispensar medical cuprinzînd și

Fig. 3. „Temnița cu coase”. Sus deschiderea prin care se aruncau condamnații.

Fig. 4. Curtea castelului cu loggia.

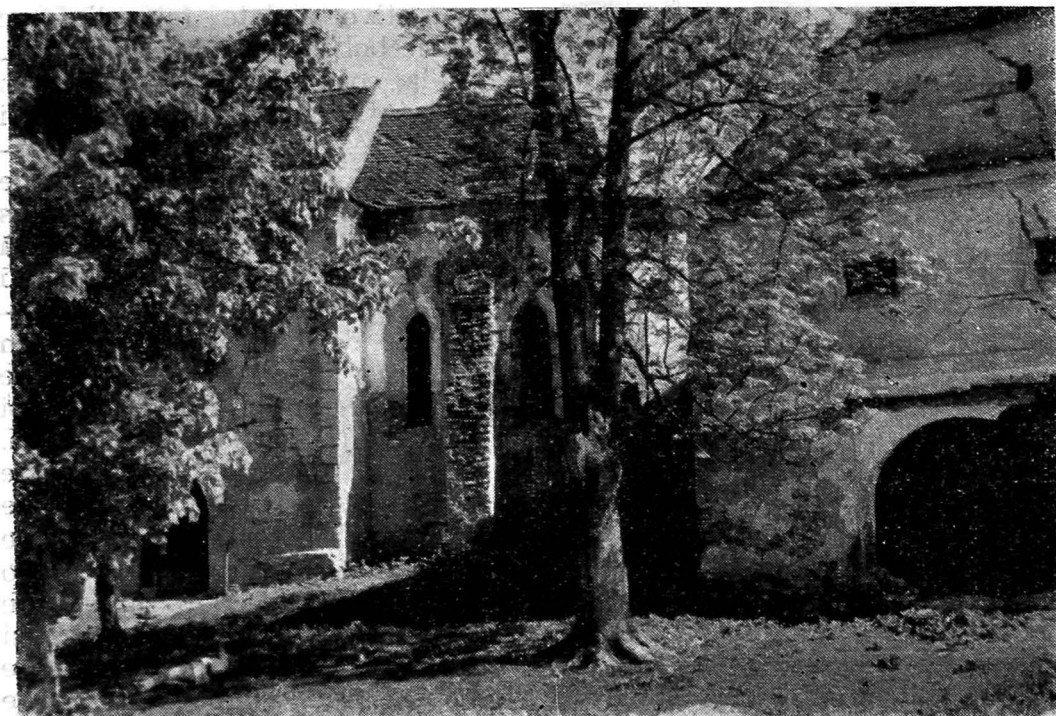

Fig. 5. Capela castelului. Exterior.

scara ce urcă la etaj. Reprezintă probabil o anexă mai recentă sau a suferit ulterior transformări incisive. Spre nord clădirea se prelungește printr-o aripă scurtă cu etaj de care se leagă capela castelului, construită în stil gotic. La corul capelei sprijinit de contraforturi (fig. 5) s-a adăugat o remiză boltită cilindric care este de dată mai recentă. Pe partea opusă, sudică, a curții castelului se văd urmele unei construcții gospodărești cu pivnița, ridicată de asemenea într-o perioadă mai târzie, folosindu-se pentru aceasta o parte a zidului de incintă. Același lucru se poate spune despre resturile clădirii gospodărești de pe latura de est a incintei. Pe latura de est zidul de incintă este flancat de două bastioane clădite din pietre de râu. Substrucțiile celui de nord s-au păstrat relativ bine, pe când cel de sud s-a surpat și a fost închis cu cărămizi. Se susține că colțul de sud-est al incintei ar fi fost fortificat printr-un barbacan, ale cărui resturi nu se mai văd și nici nu pot fi identificate. Pe întreaga sa lungime zidul incintei este construit parte din pietre, parte din cărămizi.

Partea cea mai interesantă a castelului din punct de vedere arhitectonic și istoric este capela. Are o lungime globală de 14 m, dintre care revin corului 7,80 m, iar navei 6,20 m. Corpul are lățimea de 5,5 m, iar nava de 8 m. Capela era boltită în cruce pe ogive, dar astăzi nu se mai păstrează decât bolțile corului. Nervurile subțiri și profilate ale bolții se sprijină pe console și converg spre o rozetă de stuc ce formează cheia bolții. Aceste rozete, precum și altele mai mici aplicate împreună

Fig. 6. Corul capelei, cu arcul de triumf și tribuna de vest (foto 1912).

de Szilvás, Elisabeta Pernezi joacă un rol deosebit de important în istoria castelului, pînă la moartea sa ce survine în anul 1639. Sprijinit de intradosul nordic al arcului de triumf se păstrează încă soclul scund al amvonului de odinioară, iar deasupra lui se vede un inel, de care era suspendat baldachinul amvonului. Pe o fotografie din anul 1912 (fig. 6) se recunoaște încă amvonul zidit de formă hexagonală, datînd din secolul XVII—XVIII și decorat la partea superioară cu motive în stil baroc tîrziu, precum și baldachinul pictat și sculptat în lemn. Pe porțiunea dinspre navă a arcului de triumf se recunosc încă resturile unor motive florale și un cadru purtînd o inscripție latină, care încercuiește bustul unei figuri feminine ținînd în mînă o floare (fig. 7). Deasupra arcului de triumf se păstrează resturile șterse ale unei reprezentări rudimentare a judecății de apoi cu figuri de diavoli care înconjoară un grup de oameni. Aceste picturi parietale datează probabil din secolul al XVII-lea. Resturile unei picturi cu lujere se recunosc pe peretele sudic al navei deasupra ușii gotice de intrare. În chenarul ușii a fost inserată ulterior o lespede cu ornamente în stilul renașterii, tratate în relief plat cu inscripția „Johannes Gálffi“. Este probabil un fragment din chenarul unei uși sau unei ferestre datînd din perioada 1581—1593, din acel interval în care Gálffi fusese

cu motive stelate în relief pe pînzele bolților sînt adăugiri tîrzii. Absida corului, terminîndu-se în trei laturi, era luminată prin trei ferestre terminate în arc frînt, astăzi zidite. Doar două ferestre pe latura sudică a corului au rămas deschise. Pereții corului prezintă urme de pictură, dar nu se mai poate constata din ce epocă. Inscriptiile de culoare neagră în limba maghiară aflate pe pînzele bolților au un conținut religios și datează din secolul al XVIII-lea. Un arc de triumf masiv desparte nava ușor supraînălțată de cor. Pe intradosul sudic al arcului de triumf este zugrăvită în frescă o stemă înconjurată de o cunună de lauri. Stema reprezintă capul și gîtul unui inorog îndreptat spre dreapta, gîtul fiind străpuns de o săgeată. Este stema familiei Perneszy de Osztopán²¹. Căsătorită inițial cu Ioan Gálffi, iar pentru a treia oară cu Balthasar Cesselicki

²¹ Siebmacher, *Wappenbuch des ungarischen Adels*, vol. III, pl. 361.

Fig. 7. Capela. Detaliile picturii murale care decorează arcul de triumf.

proprietarul castelului. Inițial lespedeza era așezată într-o altă parte a clădirii, fiind refolosită ulterior pentru cîrpirea chenarului ușii. Deasupra intrării este zugrăvită în culoare neagră o maximă cu litere mari latine, scrisă pe un strat de zugrăveală care acoperă pictura cu lujere din secolul al XVII-lea. Deasupra ușii se află o rozasă (fereastră rotundă), al cărei intrados prezintă spre exterior urmele unei picturi policrome. Bolta pe ogive a navei a fost demontată pe la mijlocul secolului al XVII-lea și înlocuită cu un tavan în casete. Inscripția parțial păstrată pe peretele de vest al navei a fost scrisă probabil încă înainte de demontarea bolții gotice, după cum se poate deduce din resturile existente ale vechii tencuieli. În inscripție se spune că Balthazar Cesselicki de Szilvás (al treilea soț al Elisabetei de Perneszy), consilier și arendaș al aproape tuturor principilor contemporani cu el, a restaurat capela în mod strălucit și dorește să fie înmormîntat în ea, ceea ce s-a și întîmplat în anul 1629. Picturile parietale mai sus amintite datează deci probabil din intervalul 1606—1629. Într-o fotografie din 1912 sînt vizibile tavanul în casete și o porțiune a tribunei cu orgă, care datează dinaintea inscripției (fig. 8). Conform notelor autorului din 1952, tavanul în casete avea un fond albastru decorat în alb cu motive romboidale, iar pe parapetul tribunei de vest erau pictate stemele familiilor Toldy și Bánffy. Gheorghe V Toldy s-a căsătorit cu Derzai Bánffy pe la 1850. Montarea tavanului în casete și a tribunei cu orgă se poate deci fixa în jurul acestei date. În prezent

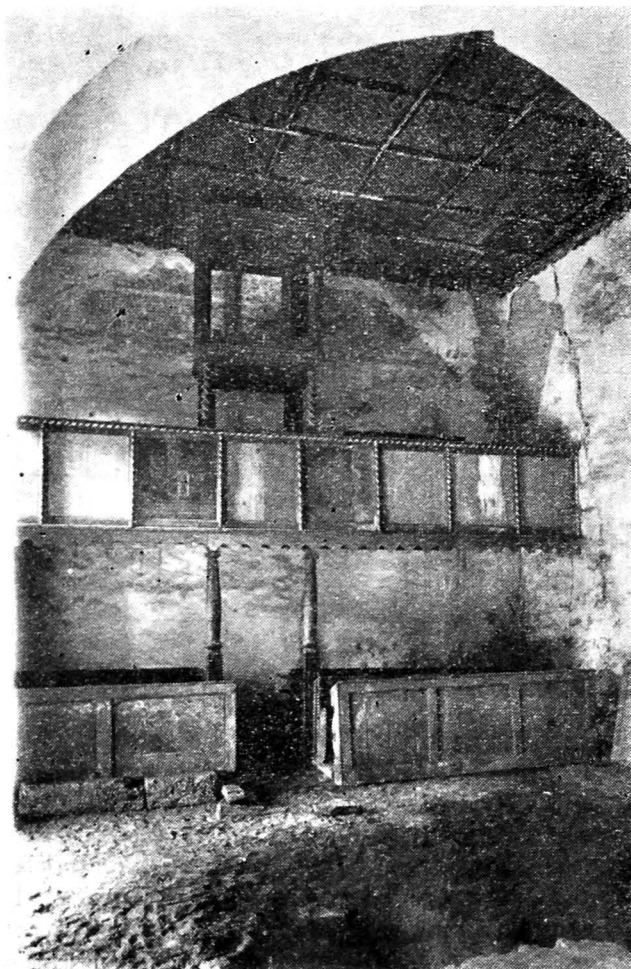

Fig. 8. Capela. Interiorul navei. Tribuna de vest.

toate aceste elemente construite din lemn au dispărut, în afara unui rest al tavanului.

Familia Tholdy, în proprietatea căreia se afla castelul încă din 1629, era de religie reformată. Bisericele reformate n-au altar și ca atare s-a construit și pe peretele răsăritean al corului o tribună de lemn, asemănătoare celei din navă, după cum o demonstrează vederea fotografică a interiorului (fig. 6) și s-a putut constata pe baza observațiilor făcute în 1952. În prezent tribuna nu mai există. Pe parapetul acestei tribune au fost pictate stemele familiilor Tholdy și Teleki. Adam Tholdy s-a căsătorit pe la 1745 cu contesa Cristina Teleki. Această tribună răsăriteană s-a construit prin urmare probabil în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Pentru aceasta pledează și un chronostikon, aflat în cîmpul central al parapetului tribunei, care indica data de 1777 și care în 1952 nu mai era decît greu lizibilă.

Din navă se deschidea intrarea spre o criptă boltită situată sub cor, care în prezent este închisă.

La vest de castel se află pe o movilă mormintele familiei Ūrmösi-Maurer cu o criptă zidită în dreapta. De zidul fațadei se sprijină o piatră funerară frumos lucrată, care în 1912, după cum arată fotografia, se mai găsea în capela castelului. Este monumentul funerar al Elisabetei Perneszy de Osztopán, ținută de doi îngeri și lucrată în basorelief. Este aceeași stemă care a fost descrisă în legătură cu cea zugrăvită din capelă. În partea inferioară se află o inscripție mai lungă în limba latină care amintește date interesante din viața Elisabetei Perneszy și sună în felul următor: „HIC IACET G.AC M.D.ELISABETHA PERNESZI G. D. STEPHANI PERNESZI. VIRI HONORIS CLARI FILIA COGNATA ILL. PRINCIPESSEI ELIZABETHAE BOCZIKAI, ILIUS. PRINCIPIS TRAN. CHRISTOPHORI BATHORI CONJUGIS AB EADEM EDUCATA ET HONORIFICE ELOCATA TRIUM ILLUSTRUM AC SUPREMORUM IN HOC REGNO COMITUM ET CONSILIARIORUM VIROBVM CONJUX PRIMUM JOAN GALFFI, POST IOA KESSERII, DEIN BALTHASARIS CESSÉLICKIE DE SZILVAS: HUIC SUPER TRES ANNOS XI IN VIDUITATE HONORIBILIS VIXIT. AETATIS TANDEM SUAE ANNO LXXVII ANIMM CREATORI SUAE REDDIDIT. CORPUS IN HOC A SE FAC. CORPORIS MOCASTRO ET EXAEDIFICATO SACELLO. MEMORES CONSANCVINEI CONTUMULA VOLUERUNT DIE XV. AUG. HORA XI ANTE MERIDIANA MDCXXXIX.“ Jos în chenarul ornamentat al pietrii funerare se observă litera „G“, reprezentînd probabil marca pietrarului care a sculptat piatra. Inscripția funerară oferă deci anumite informații pentru lămurirea situației complicate a drepturilor de proprietate asupra castelului de la Buia și a istoriei construirii sale. Sub poarta castelului se află o placă de marmoră comemorativă care îl pomeneste pe Mihai Viteazul.

Bibliografie:

- Kövári László, *Erdély régiségei*, Cluj 1866, ed. II-a.
 Nagy Iván, *Magyarország családai*, Pesta 1857/68.
 P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București 1936.
 Sofronie Roșca, *Castelul din Buia* (Ardeal), „Mihai Viteazul“, Sibiu 1919.

DAS SCHLOSS VON BUIA

(Zusammenfassung)

Die früheste Erwähnung der Besitzung Buia stammt aus dem Jahr 1296. In der Folgezeit gehörte sie auch der Familie Bolyai, die das Schloss um die Mitte des 15. Jhs. habe errichten lassen. Im Lauf der Jahrhunderte wechselte das Schloss wiederholt seine Besitzer, zu denen auch von 1596 bis zu seiner Ermordung der Woiwode Mihai Viteazul gehörte.

Das befestigte Schloss mit Schlosshof bildet ein unregelmässiges Viereck von 87 m Länge. Die Hauptfront gegen Westen mit dem Wohngebäude ist 38 m breit und stockhoch, mit an den Ecken vorspringenden Baukörpern. Nach Süden und Norden schliessen kurze Seitenflügel an. Der baugeschichtlich und historisch interessanteste Teil des Schlosses ist die Kapelle, die an den nördlichen Seitenflügel angebaut war.

CONTRIBUȚII LA ISTORIA DESTRĂMĂRII BRESLELOR DIN CLUJ*

de MAGDALENA BUNTA

Istoria breslelor s-a bucurat de atenția cercetătorilor doar în parte și lucrarea deosebit de valoroasă a prof. Ștefan Pascu¹ urmărește problema numai pînă în sec. al XVI-lea. Istoria breslelor în secolele următoare, mai ales XVIII—XIX, a fost atinsă doar în lucrări de detaliu², cu toate că ele și în această perioadă constituie verigi importante ale producției. Urmărirea procesului de descompunere a breslelor care chiar acum ia amploare contribuie la cunoașterea istoriei economice a Transilvaniei din aceste secole. Și contribuția noastră urmărește ca pe baza studierii procesului de descompunere în cadrul breslelor din Cluj să deschidă un drum în vederea cercetării problemei descompunerii breslelor în ansamblu.

*

Cele dintîi bresle se constituie la Cluj în secolul al XIV-lea; breasla blănarilor este amintită în anul 1369. În secolul al XV-lea 11 meșteșuguri sînt deja organizate în bresle și se cunosc 40 de ramuri meșteșugărești. Statutele de breaslă, registrele și izvoarele de altă natură din secolul al XVI-lea dau informații despre 30 de bresle diferite și de circa 60 de branșe meșteșugărești³. În secolul al XVI-lea, Clujul, alături de Brașov și de Sibiu, datorită în primul rînd dezvoltării meșteșugurilor — acum organizate — ajunge să fie cel mai de seamă centru al Transilvaniei. Din secolul al XVII-lea, însă datorită unor împrejurări complexe, evoluția artizanatului clujan nu mai urmează calea care ar fi fost de așteptat pe

* Prezenta lucrare, care tratează unele probleme ale procesului de descompunere a breslelor din Cluj, constituie un capitol pregătitor al unei monografii asupra istoriei breslelor din Cluj, în secolele XVIII—XIX.

¹ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă la secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei R.P.R., 1954; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI* (Editura Academiei R.P.R., 1958), ne dă o privire de ansamblu asupra istoricului breslelor din Cluj în sec. XVI.

² Ladislau Fodor, *Despre problema descompunerii breslelor din Odorhei în prima jumătate a secolului al XIX-lea*. Studii. 1956/I; Kovács Géza, *A zilahi céhek története* (Istoria breslelor de la Zălau). Editura Stiințifică, București, 1958; Killyén Francisc, *Brașovul în preajma revoluției de la 1848*. Studii și articole de istorie. București, 1956, I. Următoarele lucrări ating problemele destrămării sistemului de breaslă: Bujor Surdu, *Liniiile dezvoltării social-economice a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea pînă la răscoala lui Horea*. Anuarul Inst. de istorie din Cluj, Tom. III, 1960. Șt. Imreh, *Az erdélyi manufaktúráipar munkásairól a XIX. század első felében. Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről* (Despre muncitorii industriei manufacturiere din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Studii despre începuturile capitalismului din Transilvania). Editura Stiințifică, București, 1956, Molnár M., *Az iparfejlesztés kérdése Erdélyben 1848 előtt* (Problemele industrializării în Transilvania înainte de 1848). Editura Stiințifică, București, 1957. — Istoriografia burgheză din țara noastră nu s-a ocupat de loc cu problemele destrămării breslelor. Unele referiri în legătură cu această problemă găsim în lucrarea lui Szadeczy L., *Iparfejlesztés és a céhek története Magyarországon* (Dezvoltarea industriei și istoria breslelor din Ungaria). Un prețios material pentru studiul istoriei breslelor din Cluj în sec. XVIII-XIX ni-l oferă monografia lui Jakab Elek, *Kolozsvár története* (Istoria Clujului), Budapesta, III, 1888.

³ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 65.

baza înfloririi sale anterioare. Unele bresle și în primul rînd cele legate de producția articolelor de larg consum: carne (măcelarii), îmbrăcăminte (croitorii, blănarii), cele de prelucrare a pieilor (cizmarii, tăbăcarii, curelarii) — își păstrează și pe mai departe locul de frunte, însă, în sistemul lor de producție, în viața internă a lor se produc schimbări fundamentale. Iar însemnătatea altor bresle ca a olarilor, țesătorilor, armurierilor, năsturarilor, pintenarilor, cuțitarilor, pieptenarilor, funarilor, săpunarilor, dogarilor, aurarilor, arămarilor, sticlarilor etc. scade treptat în viața economică a orașului, prin deceniul al patrulea al secolului al XIX-lea ne mai găsindu-se la Cluj decît cîțiva reprezentanți ai acestor bresle care înainte avuseseră numeroși membri. În evul mediu despărțirea meșteșugurilor în ramuri înrudite și corespunzător acestora și organizarea de noi bresle însemna creșterea cererii pe piață la produsele respective. În secolul al XIX-lea, scăderea numărului membrilor breslelor sau chiar dispariția unora dintre ele însemna scăderea rolului lor în general. Locul lor pe piața orașenească este luat de produsele manufacturiere și de fabrică ce pătrund din ce în ce mai mult producția artizanală adaptîndu-se exclusiv cerințelor populației sătești. De aceea unele din ele se și retrag la țară.

Activitatea productivă a breslelor din Cluj în secolul al XVI-lea și al XVII-lea se caracteriza printr-o colaborare strînsă între branșele apropiate. În mod obișnuit, o breaslă prelucra materia primă sau produsul semifinit confecționat de altă breaslă. De exemplu, măcelarii din Cluj tăiau vitele aduse la târgurile săptămînale, blănarii prelucrau pielea mieilor, tăiați de măcelari, iar tăbăcarii pielea vitelor; din coarneau vitelor pieptenarii făceau piepteni, iar din grăsime (seu) săpunarii făceau săpun. Pieile tăbăcite de tăbăcari serveau apoi de materie primă pentru cizmari, pantofari, șelari și curelari. După un obicei păstrat pînă la începutul secolului al XVIII-lea, staroștii breslei măcelarilor se înțelegeau an de an cu staroștii blănarilor cu privire la condițiile de cumpărare a pieilor de miel. Măcelarii nu vindeau pieile de miei și de vite pînă cînd nu aflau de la blănari, respectiv de la tăbăcari dacă aceștia au nevoie de mărfurile lor.

În cadrul fiecărei bresle, activitatea productivă a meșteșugarilor era cuprinsă în reguli controlate cu strictețe. Astfel se prescria cantitatea de materie primă necesară a fi procurată și prelucrată, se acorda o mare atenție respectării metodelor de lucru tradiționale, se preciza și numărul calfelor, ba chiar și al ucenicilor angajați. (În general, nici un meșter nu putea avea mai mult de o calfă și un ucenic). Toate aceste dispoziții aveau scopul de a asigura un venit aproximativ egal membrilor breslei și de a împiedeca crearea unei situații mai avantajoase unor meșteri față de ceilalți.

Mărfurile produse erau desfăcute de breslele din Cluj la târgurile săptămînale, ținute în zilele de luni, joi și sîmbătă. Cu prilejul acestor târguri săptămînale se făcea schimb între produsele agricole ale populației din satele din jurul orașului și produsele meșteșugărești ale meșterilor breslași din oraș. Țăranii iobagi din împrejurimi aduceau cu regularitate la târgurile săptămînale din Cluj pe lîngă vite, porci și oi și anumite materii

prime ca lemn, piei netăbăcite, cînepă etc. necesare breslelor. Reprezentanții breslelor clujene apoi mergeau sistematic la târgurile săptămînale ținute pe diferite moșii sau prin localitățile mai mari (Ciucea, Bologa, Izvorul Crișului, Huedin, Gilău, Bonțida, Gîrbău, Răscruci, Moci, Turda, Aiud, Gherla, Dej, Beclean, Reteag, Jibou, Alba Iulia, Tîrgu Mureș etc.), precum și la iarmaroace. Prin aceste iarmaroace trebuie să se înțeleagă însă târgurile ținute în orașelele mai apropiate de Cluj, căci în condițiile din Transilvania secolului al XVIII-lea și chiar al XIX-lea, trebuie să fi fost relativ mic numărul acelor breslași care să fi frecventat cu regularitate iarmaroace ținute în locuri îndepărtate (Brașov, Sibiu, Odorhei etc.). Sistemului de breaslă în general, și deci și breslelor clujene, îi este caracteristică zona relativ închisă, restrînsă a pieții, avîndu-și limitele pînă la o depărtare de 80—100 km. Dacă breslele din Cluj au monopolizat aproape cu desăvîrșire această primă zonă a pieții la sate, în piețele orașelelor din împrejurimi ele aveau însă de înfruntat concurența meșteșugarilor din alte orașe transilvănene, în primul rînd din orașele mai apropiate (Bistrița, Mediaș, Tg. Mureș, Alba Iulia) și din bresle locale (Turda, Dej, Aiud etc.). La iarmaroace, ele se loveau de o concurență și mai puternică decît a breslașilor din orașele, și anume de concurența negustorilor care transportau produse industriale finite. Către sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea, acești negustori au devenit concurenții cei mai primejdioși nu numai la iarmaroace, ci și la târgurile orașenești săptămînale.

Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea pînă la 1848, piața internă din Transilvania, paralel cu sporirea populației a suferit o creștere și o lărgire considerabilă. Tabelul de mai jos ilustrează sporul numeric al populației, în cele mai importante orașe transilvănene⁴.

Numele orașului	Numărul populației	
	1784—1787	1846
Brașov	17.792	28.000
Cluj	13.928	25.000
Sibiu	14.066	21.500
Tîrgu Mureș	5.934	8.520
Bistrița	4.637	7.200
Sighișoara	5.517	6.900
Alba Iulia	4.917	6.300
Mediaș	4.586	5.600
Orăștie	3.231	4.220
Gherla	4.339	4.850
Turda	6.374	8.333
Aiud	3.897	4.542
Reghin	2.705	4.492

În afară de creșterea numărului populației, trebuie luat în considerare și creșterea însemnată a cererii în domeniul celor mai importante articole de larg consum, în privința cantității, precum și exigențele sporite din

⁴ Din istoria Transilvaniei, București, 1961, I, p. 321; A. Csetri — Șt. Imreh, *Situația și dezvoltarea orașelor din Transilvania (1711—1848)*. Manuscris.

punct de vedere al calității. Din acest punct de vedere — al calității — însă breslele care lucrează cu o tehnică înapoiată, cu o diviziune rudimentară a muncii pot din ce în ce mai puțin să facă față. În același timp, sistemul de breaslă din Transilvania nu este în stare să soluționeze contradicția dintre nevoile sporite și nivelul de dezvoltare a forțelor de producție. Pe de altă parte, ca urmare a anexării Transilvaniei de către imperiul habsburgic, politica economică a guvernului austriac față de Transilvania a făcut posibilă intrarea pe piață a produselor manufacturate în cantități mari. În urma concurenței produselor industriale austriece, de fabricație modernă, de calitate mai bună și mai ieftine, produsele transilvănene confecționate — cum am precizat — cu metode înapoiate de producție, sînt împinse treptat pe planul al doilea și-și găsesc din ce în ce mai greu deosebi pe piețele din țară. De aici decurge și trăsătura specifică a dezvoltării industriei din Transilvania care constă în faptul că criza în sistemul de breaslă nu s-a accentuat datorită dezvoltării industriei manufacturiere, născută din producția meșteșugărească transilvană, ci de concurența articolelor industriale străine, mai ales a celor austriece.

Capitalul comercial, exploatînd nevoia generală de produse industriale și în special de larg consum, provoacă la rîndul lui prin importul de mărfuri mai ieftine, mai bune, mai cu gust, din străinătate, scăderea cererii de produse ale meșteșugarilor din bresle, și de aici o grăbire a dispariției breslelor. Constatăm acest fapt și la Cluj și plîngerile diferitelor bresle împotriva negustorilor constituie un fenomen general. Măcelarii adresîndu-se magistratului orășenesc și guvernului informează că blănarii, tăbăcarii, curelarii nu cumpără piei de la ei, ci de la negustorii străini: „... Ei ne lasă (pieile) aducînd piei de animale cumpărate din afară, în timp ce înainte ei cereau în fața Dvs. ca noi să nu putem vinde piei străinilor... sîntem păgubiți și avem pierdere că străinii au cîștiguri și nu noi, care sîntem locuitori ai țării și suportăm toate sarcinile în acest oraș”⁵. În anul 1791, în cursul unei anchete, meșterii cizmari relatează că tăbăcarii din Cluj aduc de obicei din alte orașe transilvănene și din celelalte țări românești piei de vită în cantități mari și „... negustorii greci, români și evrei aduc și ei (aici) cu căruțele pieile uscate de vite, spre a le vinde tăbăcarilor”. Tăbăcarii nu cumpărau piei de la măcelarii din localitate ci preferau să le achiziționeze de la străini, iar mărfurile confecționate din pieile ieftine cumpărate de la aceștia le vindeau apoi tot atît de scump, ca și pe cele confecționate din pieile animalelor tăiate de măcelarii din Cluj⁶.

Situația se prezintă la fel și în breasla funarilor. În anul 1773, în legătură cu aceasta, breasla funarilor notează următoarele: „În locuri străine, ele (funiile) sînt încărcate în căruțe ... și aduse aici pentru negoț și ... (sînt) vîndute de persoane ce se ocupă cu neguțătoria”, iar în anul 1796 ei se plîng că deși este interzis ca cei din afara breslelor să vîndă funii în afara zilelor de tîrg „mici prăvăliași și neguțători vînd produse de fună-

⁵ Arhiva istorică a Academiei R.P.R., Filiala din Cluj. (În continuare citat : A. I.) Fondul breslei măcelarilor din Cluj. Acte din anii 1773—1775, 1830—1835.

⁶ *Ibidem*, Acte din anii 1790—1799.

rie⁷. Breslele de lăcătuși, tâmplari, cizmari, croitori se considerau și ele prejudiciate de faptul că în prăvăliile clujene se vindeau produse de lăcătușerie (cuptoare de fier, lacăte, balamale etc.) obiecte de tâmplărie, haine și încălțăminte gata confecționate, aduse din afara granițelor țării. Din nenumăratele scrisori cuprinzând plîngerii ale tâmplarilor, cităm doar una, adresată guvernului în anul 1816. În scrisoarea aceasta, plîngerile sînt îndreptate mai ales împotriva negustorilor, care vînd în prăvăliile lor mobilă gata confecționată adusă din afara granițelor, deși au și altă sursă de ciștig⁸. În anul 1817, în decizia adusă pentru lichidarea conflictului îndelungat dintre breasla cizmarilor și negustorii de cisme, guvernul scrie că negustorilor nu li se poate interzice vînzarea cizmelor importate, după cum cere breasla cizmarilor, deoarece cizmarii din localitate nu dispun de piei de calitate atît de bună ca cele din care se confecționează cizmele aduse de negustorii din Viena⁹.

Breasla aurarilor din Cluj, cerînd guvernului în anul 1829 să se aprobe scăderea numărului membrilor breslei, printre altele enunță și următorul motiv: „În ciuda legilor breslei, negustorii ce vin și prin aceste locuri, revarsă ca potopul ... asupra domnilor din localitate și din împrejurimi obiecte ... lipsite de gust, în majoritatea lor departe de măiestrie și de perfecțiune, ce lucesc adeseori prin pietrele lor false”¹⁰.

Ce fel de schimbări au loc în acea vreme în relațiile dintre bresle și în interiorul breslelor?

Colaborarea în procesul activității lor seculare de producție dintre breslele înrudite ca ocupație a dispărut în mare parte. Unele bresle nu mai respectă linia de demarcație între domeniile de activitate și adeseori o breaslă se amestecă în activitatea altei bresle. Între măcelari și blănari au avut loc conflicte timp de aproape un secol din cauza tăierii mieilor și a vînzării cîrnii de miel. Croitorii se adresează în nenumărate cazuri magistratului orășenesc cu plîngerii împotriva blănarilor, care confecționau și vindeau și haine femeiești necăptușite. Între curelari și șelari se ivesc de asemenea conflicte din motive asemănătoare. În anul 1828, breasla săpunarilor se adresa magistratului cu rugămintea de a interzice măcelarilor fabricarea și vînzarea de luminări de seu. În anul 1829, breasla măcelarilor a făcut contestație la guvernul împotriva hotărîrii magistratului, arătînd că „din cauza mersului slab al meseriei, unii își întregesc veniturile fabricînd și vînzînd luminări”¹¹.

Breslele știrbite în drepturile lor purtau deseori procese de ani de zile între ele, se sprijineau pe privilegiile lor seculare, se adresau guvernului, sau chiar monarhului. Dar dispozițiile autorităților nu mai erau în stare să țină breslele în vechile lor limite.

În sînul breslelor, chiar unii meșteri nu mai respectă dispozițiile de limitare a producției, sau prescripțiile legate de achiziții și de prelucrarea

⁷ A. I. Fondul breslei funarilor din Cluj. Acte din anii 1771—1815.

⁸ A. I. Fondul breslei tâmplarilor din Cluj. Petiția breslei tâmplarilor către guvernul. 1816.

⁹ Arhivele Statului din Cluj. (În continuare citat: A. S. C.) Fondul breslei cizmarilor din Cluj. Fasc. 45. sec. XIX. 17 febr. 1817.

¹⁰ A. I. Fondul breslei aurarilor din Cluj. Acte din anul 1829.

¹¹ A. I. Fondul breslei măcelarilor din Cluj. Acte din anii 1820—1829.

materiei prime. Transformarea esențială însă se constată în nerespectarea dispozițiilor privind numărul calfelor angajate în fiecare atelier.

Actele breslei aurarilor din Cluj îi amintesc foarte des între anii 1772—1774 pe aurari, care aveau mai multe calfe, deși regulamentul breslei reglementase numărul lor la două calfe și ucenici; „... un meșter nu are voie să angajeze mai multe lucrări decât poate face în timp util cu două calfe și ucenici”¹². În anul 1774, datorită intervenției magistratului, se permite unor aurari să țină mai multe calfe. În anul 1777, o anchetă de martori arată că unii aurari din Cluj sînt adeseori lipsiți de lucru, iar alții „... practică meseria ... în optime condiții, au mai mult de lucru ... și țin chiar trei-patru calfe și ucenici”¹³.

În anul 1785, breasla tîmplarilor avea 4—5 meșteri cu cîte 5—6 calfe fiecare, pe cînd ceilalți aveau numai una sau două. Un meșter tîmplar a lucrat timp de 21 ani încontinuu cu 10—12 calfe¹⁴. Alt meșter dulgher clujan lucra cu 25—30 calfe¹⁵. În anul 1807, unii țesători aveau 3—4 calfe iar alții de loc¹⁶. În documentele din anii 1823—1848 găsim de asemenea numele mai multor meșteri din breasla croitorilor, care aveau aproape în continuu 4—8 calfe¹⁷.

Meșteșugarul care avea un atelier mai mare și care folosea mai multe calfe avea și cîștiguri mai mari decât meșteșugarul care dispunea de un mic atelier. Numărul mai mare al lucrătorilor angajați a dat naștere desigur și unor schimbări în procesul de producție, ducînd treptat la transformarea producției. Apoi, în condițiile unei tehnici manuale rudimentare, între meșteșugari existau întotdeauna și deosebiri destul de mari de calități individuale (îndemînare, cunoștințe, forță etc.). Situația micului producător era și din această cauză deosebit de șubredă și dependența lui de oscilațiile pieței și în funcție de calitatea producției putea îmbrăca forme grave.

Situația proprietarului de atelier era fără îndoială în funcție de numărul lucrătorilor săi. Doi-trei lucrători asigurau meșterului un surplus destul de neînsemnat, încît era obligat și el să lucreze. Cinci lucrători însă permiteau patronului să renunțe într-o anumită măsură la muncă și să poată îndeplini rolul de patron. Pe măsură ce numărul lucrătorilor salariați atinge sau trece de 10, patronul abandonează nu numai munca fizică, dar renunță aproape complet și la controlul personal al lucrătorilor¹⁸. Această constatare a lui Lenin este valabilă și pentru dezvoltarea breslelor din Cluj. Și în interiorul lor, se formează o pătură subțire de meșteșugari mai înstăriți, pentru care tradiționalele cadre ale breslei sînt înguste și care tind să lărgească cadrele meșteșugurilor organizate în bresle sau chiar să distrugă îngrădirile de breaslă pentru a-și spori veniturile. În același timp însă pentru asigurarea unor avantaje față de con-

¹² A. I. Fondul breslei aurarilor din Cluj. Hotărîrea din 6 iulie 1774 a magistratului în legătură cu reglementarea numărului calfelor și ucenicilor.

¹³ *Ibidem*. Din ancheta întreprinsă de magistrat în anul 1774.

¹⁴ A. I. Fondul breslei tîmplarilor din Cluj. Acte din anii 1785—1801.

¹⁵ Șt. Imreh, *op. cit.*, p. 75.

¹⁶ A. I. Fondul breslei țesătorilor din Cluj. Registrul breslei din anul 1807.

¹⁷ A. I. Fondul breslei croitorilor. Registrele breslei din anii 1823—1848.

¹⁸ V. I. Lenin, *Dezvoltarea capitalismului în Rusia*. Opere vol. III, p. 332—333. Editura Partidului Muncitoresc Român, 1951.

curența din afara breslei, formal și ei țineau încă la menținerea cadrelor breslei.

Interesantă e tentativa măcelarilor din Cluj pentru lichidarea îngrădirilor de breaslă. În anul 1816 breasla măcelarilor s-a autodesființat. Cei 21 meșteri măcelari care au ieșit din breaslă au întemeiat o societate. Capitalul societății era de 15.000 de florini renani puși de membri și de 10.000 de fl. renani împrumutați de la magistratul orășenesc, deci în total de 25.000 de florini renani. Membrii societății participau la această întreprindere cu 500—1000, sau chiar cu 2.000 de florini renani. Conform contractului încheiat membrii „participau potrivit cu suma investită, atât la pagube, cât și la câștig”. Măcelarii astfel organizați continuau să se ocupe de achiziționarea animalelor, de vânzarea cărnii, a seului și a pieilor. Ei dădeau socoteală „perceptorului șef” de cheltuieli și de veniturile încasate de pe urma vânzării cărnii, a pieilor și a seului animalelor tăiate. Societatea a trăit doar câteva luni. Nu avem date despre activitatea și realizările ei. Din actele unui proces din anul 1823, reiese însă că „distractorul” pieilor de animale a încasat 55.597 de florini renani, pentru vânzarea a 1047 bucăți de piei de vită¹⁹.

În această perioadă se întâlnesc la Cluj și cazuri de inițiativă particulară. Așa, fiul unuia dintre cei mai de seamă meșteri aurari din secolul al XVIII-lea se adresează în 1791 Dietei, solicitând 3—4000 de florini pentru o „fabrică” de prelucrare a pietrelor prețioase din Transilvania (granat, ametist, cornalină, calcedon, agat, jasp, opal), întrucât din propriile-i puteri — scria el — nu e în stare să cumpere instrumentele necesare. Totodată a cerut ajutor și autorității centrale, dar deoarece după raportul înaintat guvernului de magistratul orășenesc, calitățile sale necesare înființării unei asemenea întreprinderi erau îndoielnice, ajutorul cerut a fost refuzat²⁰.

Starostele breslei tîmplarilor Iosif Wass se asociază în anul 1815 cu un meșter tîmplar tot din Cluj, deschizînd împreună și o prăvălie în care vindeau mobilă confecționată în propriul lor atelier. Iosif Wass voia să devină cu totul independent de breaslă, angajînd ucenici și calfe fără știrea acesteia. El a cerut apoi ca magistratul să interzică importarea de mobilă de felul aceleia pe care o fabrica el în atelierul său și de asemenea ca magistratul să hotărească ca „meșterii din breaslă să nu-l poată împiedeca în activitatea negustorească”. Acest act a provocat printre membrii breslei o nemulțumire atât de mare, încît pînă la urmă magistratul a fost obligat să interzică, în 1816, vânzarea mobilei sale, în propria sa prăvălie din Cluj²¹.

Pe lângă formarea unei păтури a meșterilor mai înstăriți și concomitent cu aceasta, are loc și pauperizarea majorității membrilor breslelor. O parte din meșterii sărăciți mai rămîn un timp în breaslă, dar își completează veniturile prin agricultură, cultivarea viței de vie, fierberea

¹⁹ A. I. Fondul breslei măcelarilor. Acte din anii 1810—1819, 1820—1829.

²⁰ Procesul verbal al Dietei din Transilvania din anii 1790—1791, Cluj, 1832, p. 517; Jakab E., *op.*, *cit.*, vol. III, p. 513.

²¹ A. I. Fondul breslei tîmplarilor din Cluj. Acte din anii 1815—1816.

rachiului, vânzarea oțetului etc.²² O altă parte însă nemaifiind în stare să continue practicarea meseriei care nu le mai aducea nici un venit, avînd chiar și datorii, pentru a-și putea achita datoriile renunță temporar sau chiar definitiv, în schimbul unei anumite sume, de bani, la dreptul de a-și practica meseria, adică „își vindeau” sau „își închiriau locul în breaslă”, cum se spune în actele vremii.

Vînzarea calității de membru al breslei sau renunțarea la meserie ajunge un fenomen general în breslele din Cluj. În anul 1774, 28 de măcelari care au renunțat în 1773 la dreptul de a-și exercita meseria au cerut permisiunea de a o relua. În răspunsul dat solicitanților, breasla scria următoarele: „... Din cauza sărăciei, neavînd nici avere, ei au fost ... și pînă acum o povară pentru breaslă, căci ... nu puteau nici doispnezeze (dintre ei) să cumpere, din proprii bani, o vită bună de tăiere...”²³. În anul 1833, doispnezeze membri părăsesc simultan breasla măcelarilor. La 4 ianuarie 1836, „comisarii comerciali” au chestionat șase meșteri, în prezența întregii bresle, despre cauzele ieșirii din breaslă. La aceasta „... toți șase au început să plîngă și au declarat că în decurs de doi-trei ani, și-au pierdut bunurile cîștigate în tinerețe ... au devenit incapabili să-și continue meseria ... și astfel sînt nevoiți să renunțe la breaslă...”.

Pe cînd între 1820—1840 plîngerile despre sărăcirea generală a membrilor constituite un element mereu prezent în petiții sau în dările de seamă ale conducătorilor breslei măcelarilor către magistrat și guvernium, pe baza listelor de impozite se poate constata situația materială îmbelșugată a cîtorva meșteri măcelari²⁴.

		pămînt. (cîblă)*	fin (cărute)	vin (urnă)	Numărul animale- lor	Impozit
Debreczeni Mihai măcelar	1823	113	81	29	34	62 fl. r. 55 creîțari
						157 „ 12 „
	1833	49	79	—	38	47 fl. r. 35 creîțari
	1834	65	87	—	38	52 „ 20 „
	1836	70	87	—	15	45 „ 34 „
Ajtai Alexandru măcelar	1823	83	64	28	9	44 „ 44 „
						106 „ 50 „
	1833	89	49	45	9	42 „ 14 „
	1834	91	49	45	8	42 „ 14 „
	1836	91	49	45	8	42 „ 26 „
Hanz Samuil măcelar						35 fl. r. 20 creîțari
	1823	48	63	28	9	87 „ 35 „
	1833	45	86	29	9	34 „ 13 „
	1834	45	86	28	6	34 „ 28 „
	1836	45	86	28	15	45 „ 34 „

²² În anul 1803 meșterul dogar Ștefan Kádár scrie următoarele : În breaslă se găsesc trei categorii de meșteri : 1. aceia care nu-și practică meseria aproape de loc (trăiesc din sapă și din alte munci manuale). 2. Aceia care își practică meseria, dar totuși nu confecționează nimic. 3. Cei care trăiesc numai din practicarea meseriei lor. (A. I. Fondul breslei dogarilor din Cluj. Acte din anul 1803).

²³ A. I. Fondul breslei măcelarilor din Cluj. Acte din anii 1770—1779.

²⁴ *Ibidem*. Acte din anii 1830—1839.

* 2 cîble = cu 1 iugăr de 1600 stînjeni patrați.

Cu privire la aceste date se remarcă faptul că meșterii măcelari menționați au avut ani de-a rîndul funcții de conducere în breaslă.

Meșterii care lucrau în condiții mai grele sau care au sărăcit, aveau tot mai puțin cuvînt și în administrația treburilor breslei. An de an, funcțiile în bresle și le însușesc meșterii îmbogățiți, care se folosesc și de veniturile breslei. Amintim în legătură cu aceasta că diferitele amenzi, din care o parte revenea starostelui breslei, s-au înmulțit considerabil. Un exemplu caracteristic îl constituie socotelile breslei măcelarilor pentru perioada 29 martie 1835—13 martie 1836. După aceste socoteli, încasările breslei, în acest an, au fost de 615 fl. renani și 6 creițari, din care sumă 492 fl. renani, 36 creițari proveneau din diferite amenzi și numai 122 fl. renani, 30 creițari din alte încasări.²⁵

Unii tineri aurari relatează că, deși atunci cînd au intrat în breaslă au plătit toate sumele cerute de regulamentul breslei, breasla i-a amendat pe motiv că încă nu s-au căsătorit²⁶. În 1791, 16 „meșteri tineri” din breasla măcelarilor arată în scrisoarea lor către magistratul orășenesc că breasla i-a obligat la plata a 22 fl. ungurești, bani „de statornicie” (leulő pénz), sumă aproape egală cu taxa de intrare în breaslă²⁷.

Membrii breslelor se plîng apoi, deseori, de abuzurile staroștilor de breaslă. În anul 1836, unii membri ai breslei măcelarilor cer ca starostele breslei să dea socoteală de cheltuielile făcute în contul breslei. Dumnezeu, pe atunci încă staroste puternic — scriu ei — voia să-i pedepsească pe acei membri care au îndrăznit să considere prea mari cheltuielile făcute de el, învinuindu-i că se îndoiesc de buna sa credință²⁸. În hotărîrea magistratului din Cluj asupra abuzurilor staroștilor breslei fierarilor citim următoarele: „... Ei nu-și fac socotelile așa cum trebuie, nu-i consultă pe comisarii comerciali, nu îi cheamă la examinarea socotelilor și pentru alegerea conducătorilor ... aplică în mod nedrept articolele, din care cauză membrii breslei ... sînt loviți deseori cu pedepse nedrepte ...”²⁹

Din cauza limitării numărului membrilor, muncile cele mai grele sau cele neplăcute (măturatul șoproanelor, convocările pentru adunări, munca de gropar etc.) erau efectuate, an de an, de meșterii mai tineri. La fixarea locurilor de vînzare și la distribuirea calfelor, aveau întîietate conducătorii breslei și meșterii în vîrstă, meșterii mai tineri rămînînd uneori din această cauză, ani de zile fără calfe. Ei erau apoi cu totul excluși de la conducerea breslelor, conducătorii fiind aleși dintre cei în vîrstă. În unele bresle, de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea s-a statornicit chiar obiceiul ca membrii să fie categorisiți și limitați numeric după vîrstă și avansarea să fie tot mai grea.

²⁵ *Ibidem*. Listă despre veniturile breslei măcelarilor, în perioada 29 martie 1835 — 13 martie 1836. Cauzele pedepselor enumerate în listă sînt : 1. Certurile dintre membrii breslei. 2. Tăierea unor animale necorespunzătoare. 3. Vînzarea cîrnilor la preț mai ridicat. 4. Absența la adunările de breaslă. 5. Încălcarea disciplinei în adunarea de breaslă. De cele mai multe ori listele de pedepse nu pomenesc abaterea săvîrșită, ci vorbesc doar despre o „atare josnică” sau despre „o anumită abatere”. Amenda era de 3—15 florini renani. Pentru aprecierea mărimii amenzi, sînt indicate următoarele prețuri: astfel, în anul 1836 prețul unui funt de carne de porc era de 10—12 creițari, iar a unui funt de carne de vită de 8—10 creițari.

²⁶ A. I. Fondul breslei aurarilor din Cluj. Acte din anii 1770—1780.

²⁷ A. I. Fondul breslei măcelarilor din Cluj. Acte din anii 1790—1799.

²⁸ *Ibidem*. Acte din anii 1830—1839.

²⁹ A. I. Fondul breslei fierarilor din Cluj. Hotărîrea din 2 ianuarie 1809 a magistratului din Cluj și registrul adunării de breaslă din 2 martie 1810.

Nemulțumirile ieșeau la iveală în forme variate. În registrele breslelor găsim relatări despre certurile ce se iscau între membrii breslei, la câte o adunare a lor. Ele ajungeau pînă la violențe, încît deseori era nevoie de intervenția organelor administrative sau chiar a magistratului orășenesc pentru aplanarea conflictelor. Astfel, în anul 1805 conducerea breslei cizmarilor arată în reclamația adresată magistratului orășenesc că unii membri nu se supun conducătorilor breslei și îi ațîță și pe ceilalți împotriva lor, amenințînd pe staroști că îi vor înlătura de la conducere³⁰. Documentele diferitelor bresle relatează de nenumărate ori „că meșterii tineri nu doresc să-i cinstească pe bătrîni după starea lor, cîrtesc împotriva lor, refuză să efectueze unele munci, nu sînt mulțumiți cu locul ce-l au după rînduială”³¹.

În aceste nemulțumiri, în conflictele dintre conducătorii breslei și membrii ei, între meșterii mai tineri și cei „bătrîni” își găsea de fapt expresie contradicția dintre meșterii mai înstăriți și cei săraci. Ca urmare a procesului de diferențiere care are loc paralel cu dezvoltarea producției de mărfuri, s-a destrămat „echilibrul social” intern al breslelor. În sînul breslei s-au format pături cu totul distincte din punct de vedere al averii, pături pentru care democratismul și bunăstarea generală atît de des lăudate de istoriografia burgheză erau necunoscute.

*

Lărgirea pieții interne, pătrunderea produselor semifabricate sau finite ale manufacturilor și fabricilor (piei, lacăte, închizători, produse finite de croitorie, încălțăminte, mobilă etc.), prin intermediul negustorilor străini din Ungaria, Cehia și mai ales din Austria, au ridicat noi exigențe în fața producției de breaslă. Numărul meșterilor de breaslă care s-au putut adapta acestor noi cerințe, care au rezistat concurenței, a fost însă redus.

Rezistența breslelor, ajunse în criză, s-a exprimat prin limitarea numărului membrilor, prin mărirea exigențelor față de intrarea calfelor în bresle (o mai mare severitate față de lucrarea de măestrie, sporirea taxelor de intrare în breaslă) și prin intensificarea luptei împotriva cîrpacilor, a negustorilor și în general a celor din afara breslei. Și V. I. Lenin constată faptul cînd scrie: „...pe măsură ce piața se extinde și cuprinde regiuni tot mai largi, această concurență devine mai puternică, tulburînd tihna patriarhală a micului producător de mărfuri, tihnă clădită pe situația de monopol pe care el o deținea de fapt. Micul producător de mărfuri își dă seama că, în opoziție cu interesele restului societății, interesele lui cer menținerea acestei situații de monopol, și de aceea el se teme de concurență. El face tot felul de eforturi atît individuale cît și colective pentru a împiedeca concurența, pentru a „nu permite” rivali în regiunea sa”³².

³⁰ A.S.C. Fondul breslei cizmarilor din Cluj. Fasc. 45, sec. XIX. 26 apr. 1805.

³¹ În anul 1715, meșterii tineri din breasla dogarilor : Martin Nagy, Ioan Estener, Ștefan Kádár, Martin Czallesz jr., Gheorghe Nagy, Ioan Fazakas au refuzat să lege vițele de vie ale breslei din porunca staroștilor și să aducă stuf pentru legat, invocînd că această muncă contravine regulamentului, și de altfel ei suportă nenumărate poveri aproape peste puterile lor. Meșterii tineri susamintiți nu numai că s-au împotrivit ordinelor staroștilor și „bătrînilor”, ci au pretins chiar demisia starostelui prim. (A. I. Fondul breslei dogarilor din Cluj. Petiția bătrînilor breslei dogarilor către magistrat 1715). Manifestări asemănătoare celor de mai sus întîlnim începînd cu primele decenii ale secolului XVIII în breslele tăbăcarilor, olarilor, măcelarilor, blănarilor, aurarilor etc.

³² V. I. Lenin, *Dezvoltarea capitalismului în Rusia*. Opere vol. III, p. 311.

La Cluj procesul acesta de limitare a numărului de membri îl aflăm chiar din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Avînd consimțămîntul magistratului și al guberniului și invocînd greutățile vieții, ale desfacerii mărfurilor, breslele tind să micșoreze numărul membrilor sau să-l mențină la un anumit nivel și, cu permisiunea primită de la instanțele superioare, primesc noi membri în breaslă doar în cazul eliberării unui loc prin mutare, deces etc.

În urma acestei limitări, între anii 1773 și 1778 numărul meșterilor din breasla măcelarilor clujeni a scăzut de la 42 la 30. În anul 1805, breasla avea 38 de membri. În anul 1824, breasla măcelarilor cere din nou magistratului să consimtă ca numărul membrilor breslei să nu depășească cifra de 40 (la data aceea, erau 36 membri). În anul următor, guberniul aprobă și această cerere a breslei măcelarilor³³.

În anul 1777, breasla aurarilor cere și ea guberniului ca numărul membrilor să nu mai fie sporit, cu meșteri noi, ci din contră să fie redus la 20. În 1829, arătînd că „în acest loc (la Cluj) numărul membrilor mai multor bresle ale căror produse deservesc necesitățile zilnice: croitori, măcelari, curelari“, a fost limitat cer și ei ca numărul (membrilor) din breasla lor să fie redus de la 23 la 12. Guberniul a aprobat limitarea numărului membrilor breslei aurarilor însă nu la 12 cum cereau aceștia ci la 16³⁴.

În anul 1780, la adunarea breslei pieptănarilor formată din 6 membri, s-a hotărît să nu se mai primească membri noi pînă ce numărul lor nu va scădea la 4³⁵.

În petiția din 1801 a breslei tîmplarilor către guberniu se arată că numărul membrilor breslei lor a crescut la 45. Pe lîngă aceasta, breasla avea trei calfe care tocmai confecționau lucrarea de măiestrie și alte trei calfe urmau să facă această lucrare peste un an.

Guberniul era rugat să nu-i constrîngă la primirea de noi membri pînă cînd efectivul de 45 de membri nu va scădea³⁶.

În anul 1807, meșterii din breasla lăcătușilor și a armurierilor se plîng de creșterea numărului lor și de scăderea cîștigului. Ei roagă magistratul să sprijine în fața guberniului cererea lor ca pînă cînd nu moare cineva, să nu se accepte intrarea unui membru nou în breaslă³⁷. În anul 1826, guberniul fixează la 74 numărul membrilor breslei croitorilor din Cluj. În anul 1833, breasla avea tot 74 de membri și acest număr l-a putut menține chiar și în 1846, deci peste 20 ani³⁸. În anul 1837, registrul breslei croitorilor care confecționau haine nemțești, din Cluj, amintește că breasla constă din 38 de membri, „dar autoritățile superioare au fixat numărul membrilor breslei la 35“³⁹. În anul 1827, breasla curelarilor cere și ea ca „numărul de 23 de membri ai breslei să fie redus la 20“. Scăderea urma să se realizeze prin procesul obișnuit: în locul a doi

³³ A. I. Fondul breslei măcelarilor din Cluj. Acte din anii 1770–1779, 1800–1808 și 1820–1829.

³⁴ A. I. Fondul breslei aurarilor din Cluj. Acte din anii 1829–1830.

³⁵ A. I. Fondul breslei pieptănarilor din Cluj. Registrele de breaslă din anii 1710–1864.

³⁶ A. I. Fondul breslei tîmplarilor din Cluj. Acte din anul 1801.

³⁷ A. I. Fondul breslei lăcătușilor și armurierilor din Cluj. Scrisoarea breslei din 15 apr. 1807 către magistratul orașenesc.

³⁸ A. I. Fondul breslei croitorilor din Cluj. Registre și acte din anii 1823–1829, 1830–1839, 1839–1848.

³⁹ A. I. Fondul breslei croitorilor germani. Registre ale adunărilor de breaslă din anii 1826–1862.

meșteri care ar muri să fie primit numai unu⁴⁰. (În anul 1834, breasla curelarilor avea doar 16 membri).

Breslele ar fi interzis chiar primirea de calfe în breaslă. Ele nu puteau însă să facă acest lucru din cauza controlului tot mai sporit al guberniului și al magistratului.

În politica economică a curții vieneze, Transilvaniei îi revenea un rol dezavantajos, promovîndu-se numai dezvoltarea acelor ramuri industriale care nu puneau în pericol interesele industriei austriece. Totuși, autoritățile austriece, dîndu-și seama că această politică de apărare a breslelor împiedică răspîndirea meseriilor, și duce la scăderea numărului meșterilor care erau totodată și contribuabili, au aplicat un control tot mai sever asupra lor prin conducerea orașelor și prin diferite dispozițiuni trimise de la Viena tinzînd să slăbească reglementările din ce în ce mai rigide din cadrul breslelor și să facă mai elastice unele restricțiuni interne.

O dispoziție emisă în 1770 de Maria Tereza reglementa funcționarea breslelor și socotim că e bine să relevăm cîteva puncte ale acestei dispozițiuni. Iată ce cuprindea:

— În locul obișnuitului ospăț (masa meșterilor) cu ocazia intrării în breaslă, să se stabilească o taxă acceptabilă, ca răscumpărare.

— Nimeni nu poate fi primit ca meșter în breaslă pînă ce nu-și termină lucrarea de meșter.

— Oricine poate practica o meserie fără nici un obstacol acolo unde nu sînt bresle⁴¹.

O dispoziție emisă la 13 martie 1773 reglementa și taxele de breaslă, deoarece „... s-a constatat că în Transilvania taxele date pentru angajarea și eliberarea ucenicilor și pentru intrarea în bresle întrec cu aproape jumătate taxele aplicate în provinciile ereditare...”

Dispoziția stabilește că în cadrul breslelor se pot ține ospete numai la sfîrșitul anului, cu prilejul verificării socotelilor, și pentru aceasta, din casa breslei, se pot cheltui 12 creîțari de persoană⁴².

Dispoziția din 12 noiembrie 1783 a lui Iosif al II-lea a lichidat și dreptul exclusiv al breslelor de a dispune de primiri și de excluderi din breaslă. Apoi deși s-a păstrat dreptul breslelor de a judeca pe membrii lor, se putea face recurs la magistrat împotriva hotărîrilor breslei⁴³.

În 1807, corespunzător statutelor de breaslă din anul 1802 și apoi din 1805, guberniul a dat o dispoziție normativă în 54 de puncte, după care breslele trebuiau să-și alcătuiască regulamentele. Această dispoziție a pus breslele sub controlul magistratului. Așa numiții „comisari comerciali” trimiși de magistratul orășenesc puteau controla toate lucrările breslelor și se puteau amesteca în afacerile lor.

Paralel cu limitările numărului de membri, breslele din Cluj au introdus o serie de măsuri restrictive privitoare la îndeplinirea anului de

⁴⁰ A.I. Fondul breslei curelarilor din Cluj. Acte din anii 1748—1870.

⁴¹ A. I. Fondul breslei aurarilor din Cluj. Traducerea în limba maghiară a dispoziției citate poate fi găsită și între actele altor bresle.

⁴² *Ibidem*. Adresa din 19 mai 1773 a guberniului către magistratul orășenesc se referă la dispoziția amintită.

⁴³ A. I. Fondul breslei măcelarilor din Cluj. Acte din anii 1780—1788. În adresa din 5 I 1784, guberniul se referă la dispoziția lui Iosif al II-lea din 12 noiembrie 1783.

efectuare a lucrării de meșter și la așa numita lucrare de măiestrie. Pentru a îngreuna condițiile de îndeplinire a lucrării de măiestrie, s-a mărit numărul pieselor ce trebuiau făurite. Deoarece însuși candidatul la titlul de meșter cumpăra materialul necesar confecționării lucrării, această confecționare ajungea să fie deosebit de costisitoare.

În breasla croitorilor, între anii 1820—1839, lucrarea de măiestrie a calfelor consta din două părți: o parte trebuia confecționată din materialele indicate de breaslă (în total 7 piese), iar partea cealaltă (4 piese) era prezentată de candidat numai în desen⁴⁴. Între anii 1829—1836, lucrarea de măiestrie a țesătorilor consta din confecționarea unui val de pînză în dungi și a altui val de pînză într-o singură culoare⁴⁵. În 1831, lucrarea de meșter a fierarilor era „o șaretă, cu osii de fier, cu bare de fier și cu arcuri de fier”⁴⁶. Pînă la 1770 măcelarii nu obișnuiau să efectueze lucrarea de măiestrie. După această dată lucrarea de măiestrie consta din tăierea unei vite cornute (a unui bou), iar din anul 1834 și a unui porc⁴⁷.

Modul efectuării lucrărilor de măiestrie, fiecare moment al lucrării, era prescris cu strictețe. Calfele care se abăteau de la aceste reguli sau erau socotite ca nepricepute în meserie, sau erau obligate să confecționeze o altă lucrare de măiestrie.

Astfel, la fierari, efectuarea lucrării de măiestrie se desfășura în condiții foarte severe. Calfa făcea mai întâi desenul în casa starostelui, în prezența conducătorilor breslei și a meșterilor controlori. Acest desen era semnat și sigilat de conducătorii breslei și de meșterii controlori, și numai după aceea calfa putea să treacă la confecționarea lucrării.

Calfa trebuia să pregătească lucrarea într-un timp determinat în casa breslei sau în atelierul meșterului designat de breaslă.

În perioada pregătirii lucrării de măiestrie, breasla trimitea „comisari” (meșteri controlori) la candidat. Aceștia veneau zilnic la o oră fixă și supravegheau confecționarea lucrării de măiestrie. În secolul al XIX-lea, în fiecare breaslă, acestor meșteri controlori trebuia să li se plătească, în locul ospătării („collatio”) lor, obișnuite înainte, o anumită sumă (diurnum). În anul 1820, în breasla croitorilor, suma plătită meșterilor controlori era de 30 creițari pe zi de persoană, iar în 1824 de 50 de creițari pe zi⁴⁸. În breasla aurarilor trebuiau achitați înainte 30 creițari de argint⁴⁹. În unele bresle, mai ales la cele mai mari, erau numiți pentru o lucrare de măiestrie chiar 7—8 meșteri supraveghetori.

Efectuarea lucrării de măiestrie, supravegherea lucrării, activitatea comisiilor de apreciere dădeau prilej la certuri în sînul breslelor. Comisia pedepsea candidatul pentru cea mai mică greșală, amenzile prescrise slujind drept surse de sporire a veniturilor breslei. (O parte a amenzilor pentru lucrările de măiestrie revenea breslei, iar cealaltă „bătrînilor”).

⁴⁴ A. I. Fondul breslei croitorilor. Acte din anii 1820—1829 și 1830—1839.

⁴⁵ A. I. Fondul breslei țesătorilor din Cluj. Registre ale adunărilor de breaslă din anii 1829—1836.

⁴⁶ A. I. Fondul breslei fierarilor din Cluj. Registre ale adunărilor de breaslă din anii 1800—1831.

⁴⁷ A. I. Fondul breslei măcelarilor din Cluj. Acte din anii 1770—1779, 1830—1839.

⁴⁸ A. I. Fondul breslei croitorilor din Cluj. Registre ale adunărilor de breaslă din anii 1820—1829.

⁴⁹ A. I. Fondul breslei aurarilor din Cluj. Socotelile breslei din anii 1830—1858.

Mai mult chiar, înăsprind cerințele pentru lucrarea de meșter se putea amîna data la care candidatul trebuia să devină meșter.

Pe lîngă înăsprirea condițiilor de efectuare a lucrării de măiestrie, taxele de intrare în breaslă îngreunează și ele situația calfelor care doreau să devină meșteri. În 1773, guberniul, împărțind meseriile în două categorii, a reglementat taxele de angajare, de intrare în breaslă și de eliberare. Astfel s-a fixat taxa de intrare în breaslă la 20 de florini, respectiv 30 florini renani. În cursul secolului al XIX-lea, la unele bresle aceste taxe se dublează sau se triplează. De pildă, în anul 1800 măcelarii plăteau la intrarea în breaslă 72 de florini renani, cuprinzînd și o parte din suma plătită pentru construirea abatorului și a măcelăriei. În anul 1814, taxa de intrare în breaslă era de 90 de florini renani „împreună cu impunerile obișnuite pentru cele două măcelării și abatoare”, iar în 1818 această sumă ajunge la 200 de florini renani⁵⁰. În 1836, în breasla croitorilor trebuia să se plătească în afara taxei de intrare în breaslă de 30 de florini renani și 10 florini renani drept contribuție la construirea casei breslei⁵¹. La cizmari, pe lîngă taxa de intrare în breaslă trebuia plătită și „taxa de dugheană” (în 1833 de pildă, „taxa de dugheană” era de 40 de florini renani)⁵².

Chiar dacă taxele de intrare în breaslă nu erau așa de ridicate la toate breslele (de pildă în anul 1833 la o adunare de breaslă a lăcătușilor se amintește că taxa de intrare a fost timp de 80 de ani de 30 de florini renani), totuși, împreună cu cheltuielile făcute pentru lucrarea de măiestrie, procurarea acestei sume constituia o greutate serioasă pentru o calfă, al cărei salar în anul de pregătire a lucrării de măiestrie era și așa cu mult mai mic față de cel al celorlalte calfe. În acest sens dăm cîteva exemple: în anul 1827, în breasla croitorilor, leafa săptămînală a unei calfe aflate în anul de pregătire a lucrării de măiestrie era de 30 de creițari, iar taxa de intrare în breaslă era de 30 florini renani. În anul 1836, cînd taxa de intrare în breaslă era de 40 florini renani, o calfă în anul de pregătire a lucrării de măiestrie primea 1 florin renan pe săptămîină⁵³. În anul 1823, o calfă de tîmplar plîngîndu-se în petiția adresată magistratului clujan se întreba: „din ce o să-și întrețină soția și copilul și să mai procure și taxa de intrare în breaslă. dacă din leafa primită pe anul de pregătire a lucrării de măiestrie abia de va putea să-și facă rost de o haină...”⁵⁴

Trebuie să ținem seama și de faptul că, după examenul de meșter, calfa nu putea deveni membru al breslei pînă ce nu „depunea jurămint” de cetățean al orașului. Cîștigarea dreptului de cetățean al orașului comporta și posesiunea unui imobil pe teritoriul orașului. (De pildă, la măcelari, condiția intrării în breaslă era o avere în valoare de 3000 de florini renani). Acestor cerințe le puteau face față, în primul rînd, fiii meșteșugarilor breslași mai înstăriți, astfel că practicarea meșteșugului în interiorul orașului devenea tot mai mult un monopol familiar al mește-

⁵⁰ A. I. Fondul breslei măcelarilor din Cluj. Acte din anii 1800–1808, 1810–1819.

⁵¹ A. I. Fondul breslei croitorilor din Cluj. Registre ale adunărilor de breaslă din anii 1820–1871.

⁵² A.S.C. Fondul breslei cizmarilor din Cluj. Registre ale adunărilor de breaslă din anii 1820–1871.

⁵³ A. I. Fondul breslei croitorilor din Cluj. Registre ale adunărilor de breaslă din anii 1823–1829, 1830–1838.

⁵⁴ A. I. Fondul breslei tîmplarilor din Cluj. Acte din anul 1823.

rilor breslași. În perioada de care ne ocupăm, întâlnim nenumărate mă-suri care înfățișează nedisimulat această tendință de a transforma practicarea meșteșugului într-un monopol familiar și de a închide calea în-trării în breaslă „străinilor”. Este și acum caracteristic faptul că fiul meșterului breslaș plătea numai jumătate din taxele de angajare, de in-trare și de eliberare din breaslă. Dacă o calfă lua în căsătorie pe fiica unui meșter breslaș, plătea doar trei sferturi din taxa de intrare în breaslă. Aceste calfe erau avantajate și la primirea în breaslă ca și la candidatura pentru efectuarea anului de pregătire a lucrării de măiestrie. Astfel, în anul 1807 la lăcătuși fiul meșterului lăcătuș nu trebuia să facă anul pen-tru pregătirea lucrării, iar pe de altă parte, dacă o calfă se căsătorea cu fiica unui meșter lăcătuș, i se reducea la jumătate anul de pregătire a lucrării. În anul 1774, cizmarii stabilesc ordinea următoare a primirii în breaslă: 1. Fiii meșterilor cizmari din localitate; 2. Cei care iau de soție pe fiica unui meșter cizmar; 3. Așa-numiți discipoli (în primul rînd fii ai unor meșteșugari din localitate) care au învățat la meșterii cizmari din Cluj; 4. Străinii⁵⁵.

Limitările numărului de membri și măsurile restrictive au avut urmări grave pentru calfe. Perioada de călfie, care înainte vreme era 5—6 ani, s-a prelungit, pînă la 10—11 ani, ba chiar 12—13 ani. Nu erau rare nici calfele cu o vechime de 14—15 ani. În unele bresle se întîmpla ca 10—15 calfe să ceară deodată permisiunea de a intra în anul de pregătire a luc-rării de măiestrie. În timp ce înainte, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în unele bresle (a fierarilor, țesătorilor, curelarilor, aurarilor, pieptăna-rilor, măcelarilor), îndeplinirea anului de pregătire nu era obligatorie, ba chiar însăși confecționarea lucrării de măiestrie se putea răscumpăra prin așanumita „răscumpărare a lucrării de măiestrie”, în anii 20—30 ai secolului al XIX-lea îndeplinirea anului de pregătire a lucrării de mă-iestrie a devenit obligatorie la toate breslele din Cluj.

Spre a ne edifica asupra greutăților pe care le avea de întîmpinat în secolul al XIX-lea o calfă pînă ce devenea meșter și intra în breaslă, vom încerca să însoțim în drumul lor cîteva calfe.

După terminarea stagiului și îndeplinirea anului de călătorie, calfa de măcelar Mihai Matei a lucrat cîteva ani la diferiți meșteri măcelari din Cluj. În anul 1826, fiind în vîrstă de 31 ani, el a cerut să i se acorde anul de pregătire a lucrării de măiestrie. Breasla, referindu-se la ordinul din 24 iunie 1825 al guberniului și dat fiind că nu era un loc „vacant”, nu i-a satisfăcut cererea, ba l-a îndrumat chiar să lucreze pe mai departe ca calfă pînă ce se va ivi o „vacanță”. În anul 1828, Mihai Matei și-a reînoit cererea, arătînd că are soție și un copil, dar a primit un răspuns ase-mănător celui dinainte. În anul 1830, în vîrstă de 35 ani, după ce a fost calfă timp de 13 ani, Mihai Matei, fără știrea breslei, fără a-și fi terminat anul de pregătire a lucrării a cumpărat un bou destinat lucrării și a anunțat breasla prin „comisarii comerciali” de intenția sa de a-și executa lucra-re de măiestrie. Meșterii breslei măcelarilor au considerat că această faptă a lui Mihai Matei constituie o „încălcare publică a regulilor” bres-

⁵⁵ A.S.C. Fondul breslei cizmarilor din Cluj. Fasc. 45, sec. XVIII. 1774.

lei și nu i-au permis să-și execute lucrarea. Ambele părți s-au adresat magistratului orășenesc și, după procese îndelungate, i s-a îngăduit lui Mihai Matei să-și „taie” lucrarea de măiestrie obligându-l și la efectuarea ulterioară a anului de pregătire⁵⁶.

O calfă de croitor, înainte de a-și fi efectuat anul de pregătire a lucrării, s-a dus la Cluj-Mănăstur și a lucrat acolo pentru a-și putea întreține familia. În anul 1837, guvernul având în vedere situația lui familială, i-a îngăduit să răscumpere cu bani partea neterminată a anului de pregătire a lucrării de măiestrie. Împotrivindu-se acestei dispoziții, breasla însă declară că va face recurs chiar la curtea de la Viena. Bani de răscumpărare nu au fost primiți de la el și lucrarea lui de măiestrie nu a fost examinată, deoarece „...ei (meșterii) nu pot îngădui o asemenea slăbire a articolelor (regulamentului) lor obținut cu mari cheltuieli”⁵⁷.

În anul 1839 o altă calfă de croitor originar din Cluj a fost prenotat de breasla de croitorie nemțească pentru îndeplinirea anului de pregătire a lucrării de măiestrie. Peste trei ani, în anul 1842, el încă nu-și avea îndeplinit stagiul. În anul 1842, breasla îi răspunde că nu îi satisface cererea, deoarece numărul membrilor breslei este stabilit și înaintea lui alte trei calfe își așteaptă primirea în breaslă⁵⁸.

O calfă de tâmplar scrie în scrisoarea adresată magistratului din Cluj că după ce a efectuat serviciul militar timp de 16 ani, vrea să intre în breaslă. Magistratul a dispus ca el să fie lăsat să-și efectueze lucrarea fără îndeplinirea anului de pregătire. Starostele breslei nerespectând hotărîrea magistratului, i-a tot amînat răspunsul la repetatele lui cereri. În cele din urmă el a fost înștiințat că dacă vrea să intre în breaslă, să-și efectueze anul de pregătire, iar dacă nu vrea acest lucru, să aștepte trei ani pînă ce va putea să fie primit⁵⁹.

Cele cîteva exemple citate nu constituiau fenomene izolate. Răsfoind documentele breslelor din Cluj și mai ales registrele adunărilor de breaslă, întîlnim nenumărate cazuri asemănătoare, care dovedesc în mod indiscutabil că intrarea în breaslă și primirea titlului de meșter era în general grea.

O parte din calfele care nu puteau intra în bresle, se retrăgeau în localitățile din apropierea Clujului, unde nu erau bresle (la Sf. Petru, Someșeni, Mănăstur, Florești, Gilău, Huedin, Baci, Izvorul Crișului etc.). O altă parte care rămînea în oraș continua să lucreze în calitate de calfe. Aceștia deseori cumpărau pe ascuns materie primă și lucrau chiar în atelier, „în spatele” meșterului. Și în sfîrșit alții au acceptat fațîș viața de „cîrpaci”, alături de meșteșugarii breslași care au dat faliment. Procesele-verbale ale breslelor sînt pline de plîngerile împotriva calfelor-cîrpaci, care, desconsiderînd regulile breslelor, „își practică liberi meseria peste tot, în părțile mărginașe ale orașului ... nu vor să meargă la atelierul patronului care le-a fost indicat și mai ademenesc și alte calfe, ca ajutoare ale lor...” Situația cîrpacilor era nesigură, deoarece breslele aveau perma-

⁵⁶ A. I. Fondul breslei măcelarilor din Cluj. Acte din anii 1820–1829.

⁵⁷ A. I. Fondul breslei croitorilor din Cluj. Registre ale adunărilor de breaslă din anii 1830–1838.

⁵⁸ A. I. Fondul breslei croitorilor germani din Cluj. Registre ale adunărilor de breaslă din anii 1824–1862.

⁵⁹ A. I. Fondul breslei tâmplarilor din Cluj. Acte din anul 1823.

nente suspiciuni față de activitatea lor, le cercetau casele cu ajutorul unor slujbași ai orașului, le sechestrau uneltele și mărfurile. Uneori breasla chiar îi evacua, prin decizie judecătorească, de pe teritoriul orașului.

*

În Transilvania, perioada descompunerii sistemului de breaslă se situează în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Dacă în condițiile feudalismului breslele au constituit factori cu caracter progresist ai producției de mărfuri, în perioada dezvoltării capitalismului ele devin frâne ale progresului social. Cu tehnica lor primitivă și cu diviziunea rudimentară a muncii, breslele nu au putut satisface cererea tot mai mare a pieții, în condițiile descompunerii feudalismului. Acum apare contradicția dintre caracterul de mică producție de mărfuri și cerințele impuse de nevoile sporite. Breslele ajung într-o situație dezavantajată față de întreprinderile capitaliste din străinătate și față de manufacturile autohtone. Această situație ascute și concurența dintre bresle și chiar în interiorul lor, între meșteri. Dispozițiile destinate a salva sistemul perimat al breslelor (limitarea efectivului, înăsprirea condițiilor de efectuarea lucrării de meșter, ridicarea taxelor de intrare în bresle etc.) se dovedesc a fi zadarnice. Legile economiei bazate pe producția de mărfuri, care se manifestă din ce în ce mai puternic în urma lărgirii pieții interne, subminează în mod necesar bazele sistemului de breaslă.

Schimbările care au avut loc în secolul al XVIII-lea și al XIX-lea în structura breslelor, în rolul lor economic și social constituie o expresie a schimbărilor produse în adâncul vieții economice. Vechile relații „patriarhale” între meșterul breslaș și calfă se transformă tot mai mult în relații sistematice de exploatare de tip nou și în această privință element determinant devine salariul caracteristic capitalismului.

Breslele, care întruchipau relații medievale închise se descompun în mod inevitabil în procesul formării relațiilor de producție capitaliste, care la rândul lor au contribuit la dezvoltarea forțelor de producție. Acest adevăr obiectiv e demonstrat și de fenomenele schițate din istoria breslelor clujene.

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DES VERFALLS DER ZÜNFTE IN CLUJ

(Zusammenfassung)

Vorliegender Artikel behandelt, gestützt auf Quellenmaterial aus dem Archiv der Filiale der Akademie der R.V.R. in Cluj, ein in der rumänischen Geschichtsschreibung ziemlich vernachlässigtes Problem: den Verfall der Zünfte in Cluj. Er hat den Vorsatz, die neuen Erscheinungen und Vorgänge zu untersuchen, die im Leben der Zunftgenossen am Ende des 18. und Anfang des 19. Jhs. auftauchen. Es werden hauptsächlich zwei Seiten der Verfallserscheinungen der Zünfte in Cluj behandelt

u. zw.: einerseits die Beschränkungen, mit denen die Gesellen zu kämpfen hatten, um Meister zu werden, das Anwachsen der Zahl der Gesellen, ihre Versuche, ausserhalb der Zünfte Lebensmöglichkeiten zu finden, der Kampf der Jungen gegen die alteingesessenen Meister usw. und andererseits die Differenzierung unter den Meistern selbst, das Anwachsen der Zahl der wohlhabenden Meister, die wachsende Zahl der in den Werkstätten einiger weniger Meister beschäftigten Gesellen, sowie der Kampf der Meister gegen den Zunftzwang. Mit dem Hinweis auf die Auswirkungen, die die Entwicklung kapitalistischer Keime auf das Zunftsystem hatte, werden die inneren Widersprüche in den Zünften (der Fleischer, Kürschner, Gerber, Schuhmacher, Riemer, Sattler, Schmiede, Schneider, Tischler, Goldschmiede usw.) aufgezeigt. Das Zunfthandwerk kämpfte gegen die industriellen Unternehmen, gleichzeitig aber wurde auch ein erbitterter Kampf innerhalb der Zünfte ausgefochten. Die Formen dieses Kampfes waren: Beschränkung der Mitgliederzahl, Verpflichtung zur Anfertigung eines schwierigen und kostspieligen Meisterstücks, Festsetzung hoher Beiträge beim Eintritt in die Zunft usw.

Aus der Untersuchung des Archivmaterials in Bezug auf die obengenannten Probleme zieht der Verfasser folgende Schlüsse: die zur Rettung des veralteten Zunftsystems ergriffenen Massnahmen schlugen fehl. Infolge der Ausweitung des inneren Marktes werden die Gesetze der Warenproduktion immer wirksamer und untergraben die Grundlagen des Zunftsystems.

Die im Laufe des 18. und 19. Jhs. im Leben und in der Rolle der Zünfte eingetretenen Veränderungen spiegeln die Umwälzungen wider, die während dieser Zeitspanne auf sozialökonomischem Gebiet stattfanden. Das „patriarchalische“ Verhältnis zwischen Zunftmeister und Gesellen geht nach und nach in systematische Ausbeutung über und der ausschlaggebende Faktor wird der für den Kapitalismus charakteristische Lohn.

Die Zünfte, als Ausdruck der Verhältnisse in der mittelalterlichen Gesellschaft, zersetzen sich unaufhaltsam im Entstehungsprozess der neuen, kapitalistischen Produktionsverhältnisse. Dieses objektive Gesetz erhält durch die Vorgänge, die sich in der Geschichte der Zünfte in Cluj abspielten, einen neuen Beweis.

CONDIȚIILE DE MUNCĂ ȘI DE VIAȚĂ ALE MINERILOR DIN VALEA JIULUI ȘI LUPTELE LOR GREVISTE PÎNĂ LA SFÎRȘITUL SEC. XIX

de MARGARETA TÓTH—GĂSPĂR

Spre sfîrșitul secolului trecut, pe plan mondial, în dezvoltarea capitalismului apar semnele unor schimbări importante, indicînd începutul transformării treptate a capitalismului bazat pe concurența liberă în imperialism.

Procesul de trecere la imperialism a fost însoțit de accelerarea dezvoltării industriei, concentrarea și centralizarea capitalului, formarea unor întreprinderi uriașe, apariția marilor centre industriale și muncitorești. În această perioadă a devenit și Valea Jiului — acest bazin deosebit de bogat în zăcăminte de cărbuni — cel mai mare centru carbonifer și totodată unul dintre cele mai mari centre muncitorești din Transilvania. În consecință, i-a revenit un rol important atît în viața economică și politică, cît și, îndeosebi, în mișcarea muncitorească.

Luptele greviste ale minerilor din Valea Jiului au avut o greutate specifică în lupta generală a proletariatului din țara noastră, datorită, pe de o parte, importanței combustibilului în dezvoltarea economică. În urma faptului că cărbunele brun, aproape în întregime era furnizat de către Valea Jiului, luptele minerilor, ajunși la un înalt grad de concentrare, au putut să aibă o înrîurire accentuată și asupra luptelor muncitorilor din întreprinderile consumatoare ale cărbunelui de aici. Pe de altă parte, datorită faptului că capitalul străin, în special cel austriac, prin acapararea acestui bazin carbonifer și-a asigurat o poziție-cheie în menținerea situației semicoloniale a Transilvaniei, — luptele minerilor în mod obiectiv s-au îndreptat și împotriva capitalului străin, a jugului habsburgic și împotriva asupririi naționale. De aici decurge că cercetarea acestor lupte nu este lipsită de interes ci, dimpotrivă, este motivată și necesară, cu atît mai mult cu cît prelucrarea istorică-concretă a acestor lupte de la sfîrșitul secolului al XIX-lea constituie încă o problemă nestudiată de istoriografia noastră.

*

În ultimele două decenii ale secolului trecut s-a început și în Transilvania, în cadrul unor condiții specifice, formarea trăsăturilor caracteristice imperialismului. Aceste condiții specifice au fost determinate, între altele, de faptul că, după pactul dualist din 1867, Transilvania și-a văzut, pentru întîia oară, complet abolite toate resturile autonomiei sale, fiind

înglobată din punct de vedere politic și administrativ Ungariei, ea însăși dependentă de curtea din Viena.

În asemenea împrejurări, Transilvaniei i s-a impus pe mai departe politica economică austro-ungară, ea urmînd să fie una dintre debușeurile principale de desfacere a mărfurilor austriece și maghiare, precum și principala lor furnizoare de materii prime ieftine, — aceasta exprimînd de fapt conținutul principal al politicii semicoloniale. Această politică și-a lăsat amprenta timp îndelungat, cu toate consecințele sale, asupra întregii dezvoltări capitaliste a Transilvaniei. În urma menținerii marilor latifundii moșierești, dezvoltarea capitalismului era împletită aici cu puternice rămășițe feudale, iar situația maselor era agravată și de crunta aspirare națională. Cu toate că acele obstacole care frînau și mai înainte dezvoltarea nu au dispărut, perioada de după pactul dualist marchează o dezvoltare a forțelor și relațiilor de producție capitaliste, o intensificare a producției și circulației mărfurilor. Această dezvoltare a fost însoțită de adîncirea tuturor contradicțiilor izvorîte din situația semicolonială a Transilvaniei¹. Iar în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, cînd se observă semnele trecerii la capitalismul monopolist, aceste contradicții se ascut și mai mult, se accentuează dependența Transilvaniei față de capitalul financiar internațional și față de uniunile monopoliste austro-ungare².

Accelerarea dezvoltării economice, rapida dezvoltare a industriei, agriculturii, comerțului și a căilor de comunicații, lărgirea pieții interne și externe au fost însoțite de creșterea imensă a cererii de combustibil, determinînd astfel dezvoltarea rapidă a mineritului de cărbuni din Valea Jiului, fiindcă „Una dintre condițiile necesare ale dezvoltării marii industriei mecanizate (și ceea ce însoțește această dezvoltare și o caracterizează) este dezvoltarea industriei producătoare de combustibil...“³.

Deși existența cărbunelui în bazinul Petroșenilor a fost cunoscută încă de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea⁴, exploatarea sistematică și modernă s-a început relativ tîrziu, abia după 1867, în strînsă legătură cu intensificarea construirii căilor ferate, cînd în minele „Societății anonime de mine și furnale din Brașov“ și ale statului s-a început exploatarea pe o scară mai largă⁵. Darea în funcțiune a căilor ferate Arad-Alba Iulia și Simeria-Petroșeni a dat un adevărat impuls mineritului de cărbuni. Valea Jiului fiind angrenată în viața economică a Transilvaniei, iar calea ferată devenind principala consumatoare a cărbunelui de aici⁶.

¹ Caracterizarea epocii dualismului vezi la Victor Chereșteșiu, Cornelia Bodea, Bujor Surdu, Camil Mureșan, Constantin Nuțu, Acățiu Egyed, Vasile Curticăpeanu, *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, Ediția a II-a, Edit. Acad. R.P.R., 1963 (în continuare, *Din istoria Transilvaniei*, vol. II), p. 199—299.

² În legătură cu trecerea Transilvaniei la faza imperialismului vezi Ludovic Vajda, *Despre situația economică și social-politică a Transilvaniei în primii ani ai secolului al XX-lea*, în *Studii și materiale din istoria modernă*, vol. I, București, 1957, p. 285—349; L. Vajda și A. Egyed, *Cu privire la creșterea numerică a muncitorimii în Transilvania după 1848 pînă la primul război mondial*, în *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare din România pînă la primul război mondial*, sub redacția conf. univ. N. N. Constantinescu, Edit. politică, București, 1959, p. 479—490; *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, p. 199—219, 311—326.

³ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 3, Edit. politică, București, 1960, p. 518.

⁴ Silvestru Moldovan, *Țara noastră. Descrierea părților Ardealului de la Murăș spre miazăzi și Valea Mureșului*, Sibiu, 1894, p. 77.

⁵ Despre acapararea zăcămintelor de cărbuni din Valea Jiului de către capitalul austriac vezi Alexandru Tóth, *Începutul exploatării cărbunelui din Valea Jiului și dezvoltarea acesteia pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea*, ms., p. 8—22.

⁶ Arhiva Inspectoratului geologic și minier, Petroșeni, nr. 811/1924; Bányászati és Kohászati Lapok (Foile de minier și de topitorie), 1899, nr. 21, p. 409. În continuare B.K.I.

În anii următori, îndemnată de posibilitățile realizării unor profituri cât mai mari, S. A. din Brașov a pornit o luptă înverșunată împotriva minelor statului, căutînd să-și asigure poziții monopoliste în Valea Jiului. În această luptă a folosit calea ferată aflată în proprietatea sa, oprind punerea vagoanelor la dispoziția concurentului său, mituind funcționarii minelor statului, mergînd pînă la distrugerea intenționată a minelor întreprinderii concurente. În asemenea împrejurări fiscul, neputînd rezista, s-a văzut nevoit să arendeze în 1879, pentru un interval de 17 ani și jumătate, toate minele sale „Societății anonime de mine și furnale din Brașov“, împreună cu muncitorii, instalațiile de exploatare, calea ferată îngustă Petroșeni-Petrila-Lonea și coloniile de muncitori din Lonea și Petrila⁷. În felul acesta capitalul austriac și-a atins scopul; a acaparat cel mai bogat și important bazin carbonifer al Transilvaniei, toate minele de aici — cu excepția cîtorva mici antreprenori neînsemnați — intrînd în posesiunea societății capitaliste austriece⁸, care astfel pînă în 1890 și-a asigurat o situație monopolistă în Valea Jiului. Aceasta ne demonstrează că apăruseră semnele procesului trecerii la capitalismul monopolist în domeniul mineritului de cărbuni încă în deceniul al optulea al secolului trecut, adică mai devreme decît în celelalte ramuri ale industriei capitaliste.

Trecerea capitalismului la ultimul său stadiu, la imperialism, era însoțită și în Transilvania de intensificarea ofensivei capitalului străin, îndeosebi în industria extractivă și metalurgică. Această ofensivă a îmbrăcat forma trecerii treptate a capitalului austriac și maghiar sub controlul capitalului german, francez, belgian și englez⁹, ceea ce reprezintă un aspect al faptului că, în pragul trecerii la imperialism, uniunile monopoliste își împart sferele de interese între ele. În vederea acaparării pe mai departe a zăcămintelor de cărbuni între diferitele grupări financiare, în primul rînd austriece, germane, franceze și maghiare, s-a desfășurat o luptă ascutită. Valea Jiului a devenit unul din obiectivele principale ale acestei lupte.

În 1890, o societate din care făceau parte deputați ai parlamentului ungar, capitaliști din Pesta și din provincie (Horváth Gyula, Hoitsy Pál, Cséry Lajos) s-au angajat în construirea căii ferate de interes local Petroșeni-Lupeni și, în legătură cu aceasta, au luat în arendă pentru 90 de ani minele „Mara“ și „Transilvania“, care erau limitrofe cu calea ferată ce urma să fie construită. În scopul exploatării cărbunelui din minele închiriate a fost înființată „Societatea anonimă de mine de cărbuni din Jiu-Uricani“¹⁰. Tot în acest timp, în anul 1891, un grup de capitaliști francezi, avînd în spatele lor marea bancă „Crédit Lyonnais“, îngrijorați de ocuparea rapidă a terenurilor miniere din Valea Jiului, în scopul cîști-

⁷ Arhiva Inspectoratului geologic și minier, Petroșeni, nr. 15. 247/1893; B.K.L., 1903, nr. 15, p. 256.

⁸ B.K.L., 1899, nr. 21, p. 409; *Ibidem*, 1903, nr. 15, p. 137. — În spatele Societății brașovenc stătea marea bancă austriacă Wiener Bankverein, avînd însă legătură și cu banca vieneză Kreditanstalt. Banca Wiener Bankverein a atras în sfera sa de interese și Banca Comercială Ungară din Pesta. Cf. Zsoldos Géza, *Bankkoncentráció* (Concentrarea băncilor), Budapesta, 1914, p. 72—73.

⁹ *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, p. 207.

¹⁰ Arhiva Inspectoratului geologic și minier, Petroșeni, nr. 811/1924, 672/1925; Kalecsinszky Sándor, *A magyar korona országainak ásványosnyszei* (Cărbunii de pămînt ai teritoriilor coroanei ungare), Budapesta, 1901, p. 294; B.K.L., 1899, nr. 21, p. 409.

gării de poziții în această regiune au cumpărat minele „Societății de mine de cărbuni din Jiu“. Aceste două societăți în anul următor s-au contopit, luând ființă „Societatea anonimă de mine de cărbuni din Uricani-Valea Jiului“, a doua mare asociație monopolistă din această regiune, dispunând de un teren de 27.131.000 m² în împrejurimile Lupenilor¹¹. Exploatarea a fost începută numai în vara anului 1892, după punerea în funcțiune a căii ferate Petroșeni-Lupeni¹².

S.A. din Uricani-Valea Jiului a luat ființă ca o întreprindere relativ mare, cu un capital constant de 8.000.000 coroane, care în 1896 a fost mărit la 10.000.000 coroane. Gruparea franceză i-a încredințat Băncii Generale de Credit Ungar reprezentarea intereselor sale, iar în 1897 și vânzarea cărbunelui extras. În anul 1899 Societatea din Uricani-Valea Jiului, împreună cu Oberschlesische Kokswerke, care funcționa cu capital german, au înființat „Societatea anonimă pentru fabricarea cocsului din Uricani-Valea Jiului“, capitalul german extinzându-și și el sfera de interese în această regiune¹³.

Un alt mare antreprenor capitalist în Valea Jiului a devenit „Societatea anonimă de mine de cărbuni din Salgótarján“ (din Ungaria), care pe la sfârșitul anului 1894 a cumpărat toate minele și drepturile de arendă ale „Societății anonime de mine și furnale din Brașov“¹⁴.

S. A. din Salgótarján a fost cea mai mare societate monopolistă de cărbuni din Ungaria, care la sfârșitul secolului trecut a pornit o luptă vehementă în vederea acaparării tuturor minelor recent deschise, a zăcămintelor de cărbuni descoperite. Această tendință a Societății din Salgótarján ajungea în conflict cu interesele capitalului francez, care, la fel, intenționa să acapareze noi teritorii de mine, în primul rând în Valea Jiului. Capitalul francez, care avea deja poziții în Valea Jiului, amenința Societatea din Salgótarján cu posibilitatea acaparării minelor Societății brașovene, limitrofe cu minele sale din Lupeni, împreună cu minele arendate de la stat, devenind astfel o rivală puternică a Societății din Salgótarján. Aceasta din urmă, neputând câștiga poziții în cel mai bogat bazin carbonifer al Transilvaniei, ar fi fost împiedicată în realizarea scopurilor sale monopoliste. Tocmai pentru acest fapt Societatea din Salgótarján intenționa bararea expansiunii marelui capital francez în Valea Jiului. În sfera de interese a băncii Wiener Bankverein, în afară de Societatea de mine și furnale din Brașov mai intra și Societatea monopolistă din Salgótarján. Relațiile monopoliste dintre S.A. din Salgótarján și Wiener Bankverein au devenit mai strânse în deceniul ultim al secolului trecut, în urma întăririi poziției capitalului german în această bancă. La sfârșitul anului 1894, datorită acestor relații de cointeresare, a cumpărat toate minele Societății brașovene, precum și drepturile de arendă, pentru 3.500.000 florini¹⁵. Teritoriul cumpărat a fost de 31.619.329 m²,

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése* (Raportul camerei de comerț și de industrie din Arad), 1892 p. 110; *Ibidem* 1901, p. 116; *Magyar Pénzügyek* (Finanțele ungare), 1897, vol. 2, p. 25.

¹⁴ Arhiva Inspectoratului geologic și minier, Petroșeni, nr. 1196/1924; B.K.I., 1899, nr. 21, p. 409; *Ibidem*, 1903, nr. 15, p. 137–138.

¹⁵ Arhiva Inspectoratului geologic și minier, Petroșeni, nr. 1196/1924, B.K.I., 1899, nr. 21, p. 409; *Ibidem*, 1903, nr. 15, p. 137.

iar cel arendat de 24.109.448 m². Astfel, S.A. din Salgótarján dispunea de un teritoriu cu o suprafață de 55.728.777 m²¹⁶, devenind cea mai puternică societate monopolistă din Valea Jiului. Această mare societate monopolistă era o cointeresare austriacă, germană și maghiară, având în spate banca Wiener Bankverein, sprijinitoarea intențiilor de penetrație ale capitalului german, precum și Banca Comercială Ungară¹⁷.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, în Valea Jiului a mai luat ființă o altă societate austriacă de o importanță mai mică, și anume „Societatea de mine de cărbuni din Valea Jiului de Sus“, având posesiuni miniere în partea sudică a bazinului, la Dîlja, Iscroni și Vulcan, iar în partea vestică la Uricani și Cîmpul lui Neag, dispunând asupra unui teren de 7.055.192 m². Cît privește exploatarea sistematică, ea a fost începută în anul 1895¹⁸.

Din cele de mai sus rezultă că monopolurile formate în procesul concentrării și centralizării capitalului, recunoscînd importanța uriașă a combustibilului în lupta pentru împărțirea sferelor de influență, pînă către ultimul deceniu al secolului trecut au ocupat bazinul carbonifer Valea Jiului. Capitalul austriac, german, francez și maghiar, prin acapararea celui mai bogat bazin carbonifer, și-a asigurat o poziție-cheie în menținerea situației semicoloniale a Transilvaniei. Cu ajutorul monopolizării cărbunelui, capitalul străin a putut influența întreaga dezvoltare a industriei, avînd posibilitatea de a lua un tribut și din profiturile întreprinderilor consumatoare de cărbune extras din Valea Jiului.

Întreprinderile monopoliste din Valea Jiului, în goana lor după profituri cît mai mari, concomitent cu lupta pentru întărirea pozițiilor lor în Valea Jiului, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea au trecut la lărgirea exploatării cărbunelui. Această exploatare însă s-a făcut mai ales cu ajutorul uneltelor manuale, dată fiind prezența aici a unei forțe de muncă ieftină. Tehnica modernă și-a făcut loc relativ tîrziu, mașinile cu aburi fiind folosite în acest timp numai la ascensoare, pomparea apei și aerisire. Forța totală a acestor mașini, în 1896, însuma abia 1350 CP¹⁹. Numai în primul deceniu al secolului nostru au fost întreprinse anumite măsuri în vederea introducerii tehnicii moderne și în exploatarea propriu-zisă, fiind folosite cîteva ciocane pneumatice și haveze. Numărul lor a fost însă redus în toți anii regimului burghezo-moșieresc, fapt care demonstrează că monopolurile sînt purtătoarele tendinței de stagnare și putrefacție²⁰.

Cu toate acestea, în ultimele decenii ale secolului trecut, mineritul din Valea Jiului s-a dezvoltat rapid, fapt care ne înfățișează evoluția producției minelor de aici.

¹⁶ B.K.L., 1903, nr. 15, p. 138.

¹⁷ Berend Iván—Ránki György, *Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában, 1900—1914* (Industria de fabrică a Ungariei în perioada de dinaintea primului război mondial imperialist), Budapesta, 1955, p. 188. Menționăm că 40% din acțiunile Băncii Comerciale erau în proprietatea băncii Wiener Bankverein. Banca Comercială avea legături directe și cu Deutsche Bank și cu Banque de Paris et des Pays-Bas. G. Zsoldos Géza, *op. cit.*, p. 72—73; Berend—Ránki, *op. cit.*, p. 118—119.

¹⁸ B.K.L., 1903, nr. 15, p. 138.

¹⁹ Déry Károly, *Magyar bányakalauz* (Ghid minier maghiar), anul IV, 1896, p. 95—96.

²⁰ Cf. V. I. Lenin, *Opere*, vol. 22, Edit. P.M.R., 1952, p. 294—295.

Producția minelor din Valea Jiului, în chintale²¹

Anul	S.A. din Salgótarján*	S.A. din Uricani — Valea Jiului	Soc. din Valea Jiului de Sus	TOTAL Valea Jiului
1870	106.803	—	—	106.803
1880	1.365.465	—	—	1.365.465
1890	2.284.874	—	—	2.284.874
1891	2.335.190	—	—	2.335.190
1892	2.348.567	245.675	—	2.594.242
1893	2.344.340	907.245	—	3.251.585
1894	2.420.072	1.207.615	—	3.627.687
1895	2.998.160	2.151.515	109.950	5.259.625
1896	3.727.426	2.307.217	447.192	6.481.835
1897	3.575.144	1.900.697	446.414	5.922.255
1898	4.233.168	2.310.812	552.471	7.096.451
1899	4.052.120	2.205.088	662.168	6.919.376
1900	5.168.900	2.882.401	755.663	8.804.964

*Pină la 1894 a fost în proprietatea Societății de mine și furnale din Brașov, cînd a fost cumpărată de S. A. din Salgótarján.

Din acest tabel se poate vedea că minele din Valea Jiului numai în trei decenii și-au mărit producția lor cu peste 8244⁰/₀, producînd în 1900 8.804.964 chintale de cărbuni. Aceasta însemna că Valea Jiului a devenit cel mai mare centru carbonifer, care dădea peste 90% din producția de cărbune brun a Transilvaniei.

Lărgirea pieții interne și externe în urma creșterii cererii de combustibil, posibilitatea de a realiza profituri cît mai mari, au fost factorii care au determinat dezvoltarea accelerată a mineritului din Valea Jiului. În această direcție un rol important avusese și intensificarea exportului în România.

Deja în anul 1875, monarhia austro-ungară, urmărind cucerirea piețelor de desfacere din Balcani, a încheiat o convenție comercială cu România. Prin această convenție, 16 categorii de mărfuri austro-ungare, printre care și cărbunii, erau scutite de taxe vamale la intrarea în România²², exportul cărbunelui din Valea Jiului mărindu-se în felul acesta. Exportul în România a dat un adevărat impuls mineritului din Valea Jiului, datorită faptului că mai mult de 20% din producția de cărbuni — după toate datele statistice incomplete — a fost cumpărată de către România²³. Această legătură firească a fost întreruptă vremelnice în urma războiului vamal dintre cele două țări, în 1891 reglementîndu-se din nou relațiile comerciale. Însă produsele transilvănene nu și-au putut recîștiga locul ocupat înainte de 1886 pe piața românească. Locul cărbunelui din Valea Jiului, în mare măsură, a fost ocupat de cărbunele din Anglia și Silezia, cu care cel din Valea Jiului numai cu greu a putut concura. Cu toate acestea, după 1898, exportul de cărbuni în România s-a mărit din

²¹ Petroșani, *Societate anonimă română*. Monografie, 1927, p. 142—143.

²² C. I. Băicoianu, *Istoria politicii noastre vamale și comerciale de la Regulamentul Organic și pînă în prezent*, București, 1904, vol. I, partea I-a, p. 75, 138, 143—144, 237, 318.

²³ *Brassói Bányá és Kohó Részvény Egylet* (Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov), Budapesta, 1885, p. 10.

nou, acesta fiind un stimulent în dezvoltarea mineritului de cărbuni din Valea Jiului. Un raport al vremii constată: „În cursul anului 1898, exploatarea de cărbuni practică în Valea Jiului i s-a asigurat un oarecare avânt datorită faptului că în urma războiului spaniol-american cărbunele englez a fost abătut în alte direcții și astfel căile ferate române, care consumau acest cărbune, au fost nevoite să-și acopere o parte din nevoile lor din Petroșeni... Un viitor mai frumos numai atunci se va revărsa *asupra mineritului din Valea Jiului*, care prin izvoarele sale de cărbuni, inepuizabile, este capabil să satisfacă cerințe de secole, dacă calea ferată prin Surduc, de la Petroșeni pînă la Tîrgu-Jiu, cea mai apropiată gară română, într-o lungime cca 70 km, va fi construită...”²⁴.

În anii următori, întreprinderile din Valea Jiului și-au lărgit piețele de desfacere, atît în interiorul țării cît și peste hotare. Dintr-un memoriu adresat ministrului de finanțe reiese că „Astăzi cărbunele de bună calitate al Petroșenilor se transportă pînă la Triest, Fiume, Pola, Oderberg și Constanța”²⁵, ceea ce este o garanție că în viitor Valea Jiului se va dezvolta într-un ritm și mai accelerat. Și, într-adevăr, această dezvoltare pe la sfîrșitul secolului al XIX-lea a fost mult accelerată. Timp de zece ani, de la 1890 la 1900, producția de cărbuni din Valea Jiului a crescut de la 2.284.874 chintale, cît era în 1890, la 8.804.964 chintale în 1900, ceea ce echivalează cu o creștere de aproape patru ori.

Ținînd seama însă de marea bogăție a zăcămintelor carbonifere de aici și de condițiile economice relativ înaintate, producția de cărbuni a rămas în general în urma cerințelor. Marile întreprinderi monopoliste de cărbuni înființînd carteluri, fixînd prețurile de monopol și împărțindu-și piețele de desfacere, au ținut mineritul în limitele intereselor lor, lovind greu în ramurile industriale consumatoare de cărbuni. În același timp s-a intensificat și exploatarea muncitorilor, care trăiau în condiții deosebit de grele. Nici nu putea să fie altfel, deoarece scopul producției capitaliste nu este satisfacerea nevoilor materiale ale societății, ci goana după profituri cît mai mari pentru capitaliști. În ultimă analiză, toate acestea duceau la ascuțirea contradicțiilor de neîmpăcat dintre capital și muncă, la creșterea și lărgirea continuă a luptelor duse împotriva capitalului de către proletariat, proces care este confirmat și de dezvoltarea mișcării muncitorești din Valea Jiului.

*

Concomitent cu dezvoltarea mineritului a avut loc formarea și dezvoltarea muncitorimii miniere din Valea Jiului. Datorită faptului că exploatarea cărbunelui se efectua în cadrul unor mari întreprinderi, acest proletariat chiar de la început s-a format și s-a dezvoltat ca o muncitorime a marii industrii, ca un proletariat modern, constituind un detașament important al mișcării muncitorești. Creșterea numerică a muncitorilor mineri din Valea Jiului ne este ilustrată de următoarele date sta-

²⁴ B.K.I., 1900, nr. 2, p. 27.

²⁵ *Ibidem*, nr. 23, p. 370.

tistice, care ne arată creșterea și concentrarea rapidă a muncitorimii în acest bazin carbonifer, oglindind în același timp și fluctuațiile acestei dezvoltări numerice în raport cu situația vieții economice a Transilvaniei.

Efectivul minerilor din Valea Jiului între anii 1870—1900²⁶

Anul	S. A. din Salgótárján	S. A. din Uricani — Valea Jiului	Soc. Valea Jiului de Sus	Total
1870	300	—	—	300
1880	814	—	—	814
1890	1.400	—	—	1.400
1891	1.870	—	—	1.870
1892	1.810	245	—	2.055
1893	1.583	590	—	2.173
1894	1.502	635	—	2.137
1895	1.783	1.060	105	2.948
1896	1.738	1.070	246	3.054
1897	2.115	1.040	237	3.392
1898	2.248	1.070	322	3.640
1899	2.200	998	382	3.579
1900	2.700	1.548	404	4.651

Într-adevăr, dacă în 1870 lucrau în Valea Jiului abia 300 de muncitori, peste zece ani numărul lor ajunge la 814, crescînd în 1890 la 1400, iar în anul 1900 fiind concentrați aici peste 4652 de muncitori, ceea ce reprezintă o creștere de peste 15 ori față de 1870.

Aceste date se referă însă exclusiv la muncitorii care lucrau la exploatarea de cărbuni și reflectă o medie anuală, fără să oglindească fluctuația acestora în cursul anului. Dacă mai luăm în considerare și muncitorimea diferitelor ateliere, de la căile ferate, sau faptul că în lunile de toamnă și iarnă numărul muncitorilor era mai mare, constatăm că Valea Jiului a devenit un mare centru muncitoresc.

Muncitorimea minieră, în special muncitorii calificați, era colonizată din diferite regiuni ale Transilvaniei și Ungariei, precum și din străinătate. Între anii 1868—1896 au fost colonizați aici mineri poloni și ruteni din Bucovina (din împrejurimile Louisenthal, Iacobeni, Sambol, Rzezov și Posad), cehi din Ruma, Deutschbrod, Dolin, Neuhaus și Praga, morveni din Moravia, austrieci și germani din Kolin (Carintia), Prad (Tirol), Steiermark și Leibach, italieni din Done, maghiari și slovaci din Ungaria. Un număr mare de mineri, îndeosebi români, erau aduși din regiunile miniere ale Transilvaniei, ca Săcărîmb, Bălan, Roșia Montana, Lăpuș, Baia de Arieș, Hațeg, Rusca Montana, Băița, Baia Sprie, Abrud etc. Muncitorii temporari, români și maghiari, erau recrutați din comitatele Hunedoara, Caraș-Severin, Alba de Jos, Mureș-Turda, Turda-Arieș, Odorhei, Ciuc, precum și din împrejurimile Văii Jiului²⁷.

²⁶ *Industria și bogățiile naturale din Ardeal și Banat*, Cluj, 1927, p. 51.

²⁷ Arhiva centrală a Institutului de istorie a Partidului de pe lângă C.C. al P.M.R., fondul nr. 77, dosarul nr. 7268, fila 10. În continuare A.C.I.I.P.; N. Deleanu, *Robii cărbunelui, aurului, oțelului, porturilor*, București, f.a., p. 12—13; Registrul general al Societății anonime de mine și furnale din Brașov din 1858—1868, 1870—1880, 1880—1890, citat de Lévai Lajos, *Petrozseny települése* (Colonizarea Petroșenilor), Odorhei, 1927, p. 17, 20, 22.

Astfel, ca urmare a dezvoltării mineritului, Valea Jiului, locuită din timpuri străvechi²⁸, s-a populat deosebit de repede, luînd ființă aici colonii de muncitori mineri, ca cele din: Petroșeni, Lupeni, Petrila, Lonea și Vulcan. După recensămîntul din 1869 plasa Petroșeni avea 12.671 locuitori, în 1880 16.001, în 1890 18.701, iar în 1900 avea deja 28.711 locuitori²⁹. Aceste date arată că populația plășii Petroșeni, plasa care era identică cu Valea Jiului, timp de 30 de ani a crescut cu peste 226%. Asemenea creștere rapidă a populației nu a cunoscut nici o așezare din Transilvania la sfîrșitul secolului al XIX-lea.

De la început, majoritatea muncitorimii miniere din Valea Jiului o constituiau muncitorii de naționalitate română. Conform datelor statistice burgheze maghiare, componența populației muncitorești din Valea Jiului după limba maternă era în 1900 următoarea: 15.472 români, 8.277 maghiari, 2.303 germani, 548 ruteni, 150 slovaci, 25 croați, 21 sîrbi și 1.855 alții³⁰.

Colonizarea și maghiarizarea forțată, deși influența compoziția națională a Văii Jiului, nu a putut schimba în esență situația etnografică a comitatului Hunedoara, unde peste 84% din populație a rămas românească.

Clasele stăpînitore, conduse de principiul „divide et impera”, au încercat să promoveze și în rîndurile minerilor o politică șovină, de dezbinare și ațîțare naționalistă, punînd în posturile de conducere mai cu seamă austrieci și maghiari. Această politică însă, cu excepția unor cazuri cu totul izolate, nu a putut prinde rădăcini în rîndurile muncitorimii miniere. Minerii din Valea Jiului s-au convins prin propria lor experiență că dușmanul lor este același, capitalul, luptînd cot la cot împotriva magnaților cărbunelui, care-i exploatau fără deosebire de naționalitate. Solidaritatea internațională a minerilor de aici a dat acestor lupte o și mai mare putere.

În ceea ce privește componența muncitorilor după ocupație, sînt semnificative datele statistice publicate de către S.A. din Salgótarján în 1900. Din aceste date rezultă că în anul 1900, din totalul de 1394 de muncitori, 661 (47,3%) erau mineri propriu-ziși, 131 (9,4%) erau ajutoři-mineri, 319 (23%) vagonetari și 283 (20,3%) alții³¹. O situație asemănătoare arăta și compoziția după ocupație a muncitorilor celorlalte întreprinderi.

Din aceste date reiese că din totalul muncitorilor mineri aproape jumătate erau calificați, fapt foarte important din punct de vedere al mișcării muncitorești. Numărul minerilor care din tată în fiu lucrau în mină, de asemenea, era destul de mare.

Chiar și dacă luăm în considerare numărul meseriașilor, constatăm că aproape jumătate din numărul total al muncitorilor erau necalificați, plătiți ca zileri, avînd un salariu mult mai redus decît al muncitorilor

²⁸ Valea Jiului a fost locuită încă în sec. I—II î.e.n. Cf. Lévai Lajos, *op. cit.*, p. 9.

²⁹ Téglás Gábor, *Hunyadvármegye közgazdasági leírása* (Descrierea economică a județului Hunedoara), Budapesta, 1903, p. 9.

³⁰ *Ibidem*, p. 10.

³¹ Arhiva Inspectoratului geologic și minier Petroșeni, materiale neinventariate din 1900.

calificați. În 1900, din totalul muncitorilor, au fost 42 femei și 211 copii sub 16 ani³², avînd un salariu și mai mic decît al muncitorilor necalificați.

Toate datele de mai sus arată că muncitorimea minieră a ajuns la un înalt grad de concentrare, Valea Jiului devenind unul dintre cele mai mari centre muncitorești din Transilvania, unde erau concentrați aproape jumătate din muncitorii care lucrau în întreprinderile carbonifere de cărbune brun din Transilvania. Acest înalt grad de concentrare, în mod obiectiv dădea posibilitatea ducerii unor lupte de amploare chiar din primii ani ai începutului mineritului modern din Valea Jiului. Baza obiectivă a acestor lupte o constituiau condițiile de muncă și de viață deosebit de grele ale minerilor din acest mare bazin carbonifer.

Este cunoscut că dezvoltarea capitalismului a fost urmată și în Transilvania de adîncirea mizeriei maselor muncitoare. Clasele stăpînitoare din Austro-Ungaria, deși măcinate de contradicții, erau solidare pe deplin în exploatarea și asuprirea oamenilor muncii. Pactul dualist din 1867 servea intereselor de clasă ale burgheziei și moșierimii din imperiul habsburgic. Dualismul a însemnat o înăsprire a asupririi sociale pentru masele populare din Transilvania, indiferent de naționalitate, asuprire exercitată direct de moșierimea și burghezia maghiară cu sprijinul claselor dominante din Austria.

În Transilvania dubla exploatare capitalistă — din partea claselor exploatare autohtone și a capitaliștilor străini — era agravată și de asuprirea și oprimarea națională, în special a populației românești, care a îmbrăcat aspecte și forme dintre cele mai sumbre și variate.

Deosebit de precară era situația minerilor în general, din care marea majoritate erau români, și a minerilor din Valea Jiului în special.

Muncitorii miniери erau nevoiți să lucreze în condiții de muncă dintre cele mai primitive³³. „Minerii s-au îndeletnicit cu munca, poate — cum spunea și Lenin — cea mai grea, cea mai murdară și cea mai ucigătoare”³⁴. Într-adevăr, viața minerilor era amenințată de zeci de pericole, ca surparea, ruperea scării sau a frînghieii, inundații, gaze, incendii, explozii de mine etc.³⁵.

Condițiile de muncă și de viață ale minerilor din Valea Jiului semănau foarte mult cu cele ale minerilor din întreprinderile carbonifere din Anglia în prima jumătate a secolului trecut, descrise de F. Engels în celebra sa lucrare *Situația clasei muncitoare din Anglia*³⁶.

Condițiile de muncă deosebit de grele în care lucrau minerii din industria carboniferă, lipsa aproape totală a mijloacelor de protecție a muncii și securității miniere, distrugeau sănătatea muncitorilor. Inspirația aerului sărac în oxigen, amestecat cu praf de cărbune și fumul pulberii întrebuințată la împușcări, cum era aerul în fundul minelor în urma lipsei de aerisire artificială, ataca plămîinii, tulbura activitatea inimii și slăbea aparatul digestiv. În majoritatea cazurilor galeriile au mai fost și

³² *Ibidem*.

³³ B.K.L., 1904, nr. 2, p. 87—88.

³⁴ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 30, p. 494.

³⁵ B.K.L., 1902, nr. 7, p. 433.

³⁶ F. Engels, *Situația clasei muncitoare din Anglia*, Edit. pentru lit. pol., 1953, p. 225—240.

inundate, așa că muncitorii au fost nevoiți să se țină prin apa murdară a bălților, care provoca la rîndu-i iritații ale pielii, răceală, reumatism. Ne putem lesne închipui cît de mult favoriza această muncă de sclavi ivirea și evoluția bolilor specifice minerilor. La minele S.A. din Salgótarján, de exemplu, între 1888—1897 la 100 de muncitori revenea o medie anuală de peste 207 îmbolnăviri, 1188 zile de boală și aproape 6 zile de boală la o îmbolnăvire³⁷.

Situația minerilor din acest bazin carbonifer era agravată și de faptul că în toată Transilvania nu exista muncă la care viața muncitorului să fie expusă în atîtea chipuri ca în minele din Valea Jiului. Minele de cărbuni, chiar de la începutul exploatarea lor, au fost teatrul unei sumedenii de accidente din cele mai îngrozitoare. Gazul-metan care se degaja în mine, în lipsa unei aerisiri artificiale necesare, combinat cu aerul din atmosferă dădea naștere unui gaz exploziv care se aprindea în contact cu o flacăra, producînd explozii. Astfel de explozii au avut loc în minele din Valea Jiului foarte des, în special în minele din Lupeni³⁸. Revistele contemporane de specialitate recunoșteau că minele din Valea Jiului erau cele mai ucigătoare³⁹. Pe drept cuvînt constata cotidianul „Népszava” („Vocea poporului”): „Setea necruțătoare de cîștig a societăților întreprinzătoare nu se mulțumește cu exploatarea dublă a muncitorilor (anume ei sînt jumuliți și ca producători și ca consumatori)⁴⁰, ci în afară de aceasta ei exploatează și sănătatea, integritatea corporală și viața muncitorilor mineri, expunîndu-i accidentelor frecvente, datorită faptului că *nu iau nici un fel de măsuri de protecție*, nu instalează mijloace de securitate, fiindcă acestea i-ar costa bani, în schimb viața muncitorului n-are nici o valoare în fața lor⁴¹.

Nu dispunem de toate datele privind numărul accidentelor din această perioadă. Statistica burgheză, în special societățile miniere, au avut grijă — cum constată și ziarul „Népszava” — ca opinia publică să nu afle realitatea nici din acest domeniu⁴². Chiar dacă au fost publicate anumite date statistice privind numărul accidentelor, această statistică este defectuoasă, deoarece indică numai numărul accidentelor grave și mortale, fără să includă numărul mare al accidentelor ușoare⁴³. Totuși și aceste date ne dau o imagine destul de veridică despre condițiile de muncă extrem de periculoase în care lucrau minerii din Valea Jiului. Dispunem de date destul de complete privind numărul accidentelor la minele din Lupeni ale Societății Uricani-Valea Jiului, care ne arată numărul deosebit de mare al accidentelor în perioada trecerii capitalismului la faza imperialistă.

³⁷ B.K.I., 1899, nr. 24, p. 479.

³⁸ *Ibidem*, 1899, nr. 23, p. 450—452.

³⁹ *Ibidem*; 1903, nr. 16, p. 248.

⁴⁰ În urma sistemului „Truck”, minerii erau obligați să cumpere din magazinele întreținute de societățile miniere.

⁴¹ „Népszava” (Vocea poporului) din 11 februarie 1892.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Se considerau ca accidente ușoare acelea care cauzau o incapacitate de muncă sub 8 zile. Accidentul care provoca o incapacitate de muncă mai mare de 8 zile, era considerat ca accident grav. Cf. Arhiva Inspectoratului geologic și minier Petroșeni, nr. 279/1912.

Numărul accidentelor între anii 1894—1900⁴⁴

Anul	Numărul muncitorilor	Numărul accidentelor			Numărul total al accidentelor
		mortale	grave	ușoare	
1894	635	1	15	185	201
1895	1.060	4	16	231	251
1896	1.070	7	20	91	118
1897	1.040	2	16	107	125
1898	1.070	4	5	179	188
1899	998	3	8	190	201
1900	1.540	6	14	380	400

Din aceste date rezultă pericolul mare la care erau expuși muncitorii din minele Văii Jiului. De exemplu, în anul 1894 fiecare al treilea muncitor a suferit din cauza accidentelor, un accident grav revenea la 42 de muncitori, iar un accident ușor la 34 de muncitori. Dacă în anii următori situația devine cu ceva mai bună, în 1899, de exemplu, un accident grav revine la 124, iar un accident ușor la 52 muncitori și în general un accident aproape la 4 muncitori, — această situație era totuși mai mult ca îngrozitoare. Faptul că la minele Societății din Salgótarján numărul accidentelor a fost relativ mai redus nu schimbă cu nimic constatarea noastră — recunoscută de fapt și de revista de specialitate, că numărul accidentelor din Valea Jiului a fost cel mai mare în raport cu celelalte mine din Transilvania sau chiar din Austro-Ungaria. Minerii pe drept cuvânt le-au numit „minele ucigătoare“.

În condiții de muncă deosebit de grele și periculoase, minerii erau nevoiți să lucreze 12 sau chiar mai multe ore. Regulamentul interior al societăților prevedea că ziua de muncă este de 12 ore și această zi începe la 6 dimineața și se termină la ora 6 seară⁴⁵. Tot în acest regulament se precizează că „... pregătirea pentru muncă, ca înzestrarea cu mijloacele de muncă, apelul, adică toate măsurile trebuie efectuate înaintea schimbului, ca nu cumva ziua de muncă, în urma măsurilor întârziate, să sufere vreo scurtare“⁴⁶. Dacă luăm în considerare și faptul că minerul trebuia să străbată și drumul lung și greu care ducea de la coloniile de muncitori pînă la puțuri, indiferent de starea timpului, ne putem închipui că aceia care lucrau în primul schimb, în timpul iernii săptămîni întregi nu vedeau lumina zilei. Dar nici acest timp de lucru nu era respectat. Singurul criteriu ce domnea era bunul plac al patronilor, deoarece nici o lege nu reglementa ziua de muncă⁴⁷, doar legea industrială din 1884 prevedea „limitarea“ zilei de lucru la 16 ore, dar nici măcar această „limită“ nu a fost respectată⁴⁸. Minerii erau nevoiți să presteze lunar 36—40 de zile de muncă, făcînd mai multe șuturi în continuare⁴⁹, lucrînd și

⁴⁴ B.K.L., 1904, nr. 2, p. 109.

⁴⁵ Arhiva Inspectoratului regional de control geologic și minier (în continuare Arh. I.R.C.G.M.), Brad, fond. Căpitănatul Zlatna, nr. 5179/1906.]

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Rézler Gyula, *A nagyipari munkásság kialakulása 1867—1914* (Formarea muncitorimii din industria mare 1867—1914), Budapesta, 1945, p. 132—133.

⁴⁸ Ludovic Vajda și Acațiu Egyed, *op. cit.*, p. 511.

⁴⁹ M.M.T.V.D., vol. II, p. 132.

dumineca, fiindcă „...noțiunea de repaus duminical este necunoscută de către mineri”⁵⁰ — constată ziarul „Népszava”.

Tabloul privind situația minerilor va fi veridic numai atunci cînd vom analiza și condițiile de salarizare, știut fiind faptul că salariul nominal și real sînt cele mai importante indicii ale nivelului de trai.

Documentele vremii ne arată că muncitorii din Transilvania primeau salarii cu totul insuficiente traiului zilnic. Salariile femeilor și ale copiilor erau mult mai reduse, pentru aceeași muncă, decît cele ale bărbaților. Situația era agravată și de faptul că în urma discriminărilor naționale salariile în Transilvania erau mai scăzute decît în restul monarhiei⁵¹. În timp ce media de salarizare a muncitorilor din Ungaria abia atingea 2/3 din media de salarizare a muncitorilor din Austria și 1/2 din cea a muncitorilor din Germania, în Transilvania salariul mediu săptămînal al muncitorilor, raportat la cel al diferitelor ținuturi din Ungaria de atunci, se situa pe penultimul loc⁵².

În ceea ce privește salarizarea minerilor, menționăm că nivelul salariului mediu a fost scăzut de la început. Cu toate acestea, încă în anul 1874 au fost luate măsuri în vederea reducerii salariului nominal, sub pretextul că „salariile sînt încă ridicate”⁵³, menționînd că această scădere „nu poate să fie ultima”⁵⁴. Și, într-adevăr, în anii următori situația minerilor nu numai că nu s-a îmbunătățit, ci dimpotrivă s-a înrăutățit și mai mult. Ziarul „Népszava” din 11 februarie 1891, ocupîndu-se cu situația grea a minerilor în general și cu situația celor din Valea Jiului în special, a arătat că exploatarea crîncenă a clasei muncitoare nicăieri nu apare atît de izbitor ca la mineri. Este caracteristic că exploatarea muncitorilor a îmbrăcat forme dintre cele mai variate, deschise și ascunse, directe și rafinate.

Muncitorul miner din Valea Jiului, prestînd 36—40 de zile de muncă pe lună, adică făcînd mai multe șuturi într-o zi, fără repaus duminical, în anul 1891 abia cîștiga lunar 40, mai rar 45 de florini. Acest cîștig era însă numai pentru muncitorii bine calificați; muncitorii mai puțin calificați sau necalificați abia cîștigau 20—24 florini lunar⁵⁵.

În foarte multe cazuri însă, muncitorii nu primeau nici măcar sumele infime trecute pe lista de plată. Folosind diferite pretexte, patronii ciuntuau și acest salariu scris pe hîrtie. Ciuntirea salariului era practică în toate ramurile industriei, dar mai ales în industria extractivă, unde era aplicat un sistem rafinat de așa-zise „rețineri”, care privau pe mineri de o parte însemnată a cîștigului. Este caracteristică în acest sens situația

⁵⁰ „Népszava” din 11 februarie 1892. Este caracteristic în acest sens anunțul direcțiunii din 10 decembrie 1891, în care se prevede: „În virtutea articolului de lege nr. XIII din 1891, paragraful 3, punctul 2, onoratul căpitănat minier Zlatna, prin ordinul său nr. 9283 din 25 noiembrie a permis să se lucreze și duminică.

Subsemanatul aduce la cunoștință faptul că se va supraveghea cu și mai mare severitate efectuarea muncii de duminică ordonată, deoarece s-a simțit îndemnat — cu toate că legea în afară de ziua de St. Ștefan nu cunoaște altă sîrbătoare — ca muncitorii în ziua de 24 și 25 decembrie să fie scutiți total de muncă, iar în 26 numai de schimbul de zi”. Cine se opunea acestui ordin era amendat cu 0,5—1 florin. Totuși cînd minerul Iosif Simon, care lucra și duminică a suferit un accident, directorul i-a refuzat ajutorul, fiindcă „accidentul s-a întîmplat duminică”. Cf. „Népszava” din 11 februarie 1892.

⁵¹ Din istoria luptelor greviste ale proletariatului din România, vol. II, Edit. politică, București, 1962, p. 7.

⁵² Ludovic Vajda, *art. cit.*, p. 326.

⁵³ B.K.L., 1875, p. 35.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ „Népszava” din 11 februarie 1892.

muncitorilor mineri din Valea Jiului, unde din suma salariului se rețineau: cotizația obișnuită pentru „casa frățească” (Bruderlade), eventualul împrumut de la această casă, impozitele publice, taxa bisericească, amenziile disciplinare etc. Exploatarea nemiloasă a minerilor este arătată și de faptul că ei erau obligați să plătească nu numai ascuțirea uneltelor de muncă, ci și scăderea greutății prin uzura lor. Valoarea materialului explozibil și uleiul de lampă de asemenea au fost reținute din salariul minerilor⁵⁶.

Privind salariile minerilor și reținerile din acestea, sînt semnificative cele două fișe de salariu originale din octombrie și noiembrie 1891, pe care le reproducem mai jos⁵⁷.

Nr. crt.	Denumirea reținerii	Fișa de salariu	
		A unui muncitor bine plătit. Data : luna oct. 1891	A unui muncitor plătit mediu. Data : luna nov. 1891
1	Pentru fondul de pensie	1,38 florini	0,84 florini
2	Pentru ajutor de boală	1,38 „	0,84 „
3	Achitarea părții din împrumutul de la casa frățească	3,00 „	— „
4	Pentru magazinul de alimente	23,33 „	16,63 „
5	Datorie din luna anterioară	— „	— „
6	Avans în luna curentă	— „	— „
7	Pentru unelte de muncă	1,29 „	0,90 „
8	Pentru fondul muzical	0,10 „	0,10 „
9	Pentru cărbune	1,40 „	1,40 „
10	Amendă și restituire	— „	0,50 „
11	Pentru întreținerea clădirii	1,50 „	1,50 „
12	Pentru întreținerea grădinii	0,35 „	0,35 „
13	Impozit și timbre fiscale	0,80 „	— „
14	Pentru rechizite școlare	0,45 „	— „
15	Pentru geamuri	— „	— „
16	Impozit bisericesc	0,10 „	0,10 „
17	Pentru munca de lăcătuș	— „	— „
Total rețineri		35,08 florini	23,16 florini
Total câștig		45,54 „	27,59 „
Rest de plată în bani gata		10,46 florini	4,43 florini

Fișa de salariu din octombrie 1891 ne arată câștigul și reținerile „normale” făcute unui muncitor destoinic și bine calificat, care în luna respectivă a prestat 34 șuturi, adică 34 zile de muncă, câștigînd 45,54 florini.

⁵⁶ Arhiva Inspectoratului geologic și minier Petroșeni, material neinventariat din 1906; „Népszava” din 11 februarie 1892.

⁵⁷ M.M.T.V.D., vol. II, p. 133; „Népszava” din 11 februarie 1892.

După reținerile care însumau 35,08 florini, la plata salariului a primit în mână 10,46 florini, adică 23% din salariu. Cea de a doua fișă reprezintă plata și reținerile unui muncitor plătit mediocru, care în luna noiembrie a prestat 30 de zile de muncă, adică a muncit fără repaus duminical, câștigând 27,59 florini. Din acest salariu, în urma zecilor de rețineri, a primit în mână 4,43 florini, adică 16%. De multe ori însă, minerul în loc să primească ceva din salariu, rămânea dator întreprinderii. Mai menționăm că salariul muncitoarelor nu reprezenta nici jumătate din cel al bărbaților, iar al copiilor cu puțin mai mult decât o treime din acesta⁵⁸.

Raportat la prețurile produselor de larg consum din această perioadă, salariile minerilor — ca de fapt și ale celorlalte categorii de muncitori din Transilvania — vădeau nivelul de trai scăzut al clasei muncitoare. Situația în Valea Jiului era agravată și de faptul că această regiune neavînd în împrejurimile ei un teritoriu agrar, prețurile erau cele mai ridicate tocmai aici. Spre a umfla prețurile, patronii, folosind sistemul „Truck“, ca și negustorii de altfel, speculau greutatea de aprovizionare ale Văii Jiului, avînd o populație compact muncitorească, umflînd prețurile produselor agro-alimentare. Astfel, de exemplu, la Oradea făina de grîu se vindea în 1894 cu 12—13 creițari kilogramul, la Petroșeni costa 16 creițari; orezul costa la Brașov 25—27 creițari, la Petroșeni se vindea cu 36 creițari kilogramul; peștele la Brașov se vindea cu 50—58 creițari, la Petroșeni cu 120 creițari kg; la Oradea un kg de unt se vindea cu 76—96 creițari, la Petroșeni cu 120 creițari; sau pîinea neagră la Oradea se vindea cu 9—11 creițari, la Petroșeni costa 16 creițari kilogramul⁵⁹.

În asemenea împrejurări, cu salariul mediu pe zi un miner nu-și putea cumpăra decât o hrană foarte sărăcăcioasă, nici măcar strict necesară. Un mare număr de muncitori flămînzeau săptămîni și luni de-a rîndul în fiecare an. Dacă ținem seama că muncitorul trebuia să se și îmbrace, că, de regulă, avea o familie numeroasă, ni se oferă o imagine a nivelului de trai extrem de scăzut al minerilor. De fapt, majoritatea minerilor arareori își puteau permite să cumpere carne, cu atît mai puțin unt sau zahăr. Hrana lor — după cum o recunosc și autoritățile locale — se rezuma la mămăligă și fierturi foarte ieftine, fiind în subalimentație cronică. Este lesne de înțeles că organismul slăbit al minerului nu putea rezista diferitelor boli, iar eforturile deosebite cerute de munca istovitoare în mină făceau ravagii printre mineri. Pe drept cuvînt arăta o scrisoare a minerilor adresată direcțiunii, că în Ungaria nu există nici o mină ca în Valea Jiului, care ar cere eforturi așa de mari ca acestea. „Sînt mineri care lucrează abia 8 ani, după care devin incapabili de muncă“ și „datorită faptului că ziua de muncă este de 12 ore, sînt așa de epuizați că abia pot să se tîrască pe drum, nu au nici o culoare, parcă ar veni din lumea cealaltă“⁶⁰. Ziarul „Népszava“, comentînd situația precară a minerilor, arăta că muncitorii, din cauza eforturilor peste măsură, sînt așa de istoviți încît cu ocazia luării mesei sărăcăcioase le cade lingura din mîini⁶¹.

⁵⁸ B.K.L., 1897, nr. 18, p. 36; *Ibidem*, 1899, nr. 23, p. 444.

⁵⁹ Cf. Augustin Deac, *Mișcarea muncitorească din Transilvania. 1890—1895*, Edit. științifică, București, 1962, Tabelul nr. 5, între paginile 44—45.

⁶⁰ Arh. I.R.C.G.M., Brad, fond. Căpitănatul Zlatna, nr. 10.665/1892.

⁶¹ „Népszava“ din 11 februarie 1892.

Dacă mai luăm în considerare și condițiile de locuit deosebit de mizere, lipsa aproape totală a asistenței medicale, în urma căreia această regiune era bîntuită de epidemii ca tifosul exantematic, holera etc., lipsa totală a oricăror drepturi politice, sau brutalitățile supraveghetorilor, unelte docile ale patronilor, care nu s-au dat înapoi nici de la maltratarea minerilor⁶², ne dăm seama și mai bine că situația „robilor cărbunelui” era mai mult ca grea. Această situație vădea pauperizarea *absolută* și *relativă* a muncitorilor, exprimînd relațiile de cruntă exploatare capitalistă.

Desigur, condițiile de muncă și de viață ale minerilor, schițate mai înainte, au dus la ascuțirea contradicțiilor dintre patroni și mineri chiar de la începuturile exploatării cărbunelui, constituind izvorul tuturor revolțelor și grevelor muncitorilor din Valea Jiului. Aceste lupte au contribuit la formarea și creșterea conștiinței de clasă, făcîndu-i capabili pe mineri de aici ca, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, să organizeze acțiuni de clasă și mai mari, cum a fost greva generală din Petroșeni din iulie 1892.

*

Pentru a-și apăra dreptul la viață, muncitorii din Transilvania au fost nevoiți să treacă la acțiuni de luptă, să se organizeze, în vederea luptei pentru îmbunătățirea condițiilor de viață și pentru obținerea anumitor drepturi democratice.

În „Manifestul Partidului Comunist”, K. Marx și F. Engels au arătat că lupta proletariatului împotriva burgheziei a început o dată cu existența sa și că această luptă a cunoscut anumite trepte de dezvoltare, determinate de gradul de dezvoltare a capitalismului într-o țară sau alta, de formare și dezvoltare a conștiinței de clasă a muncitorilor. „La început lupta muncitorilor răzleți, apoi muncitorii unei fabrici, pe urmă muncitorii unei ramuri de muncă dintr-o localitate împotriva burghezului care-i exploatează direct”⁶³, arătau întemeietorii socialismului științific.

Pe această treaptă proletariatul nu luptă împotriva capitaliștilor ca clasă, neridicîndu-se încă pînă la înțelegerea sarcinilor sale istorice; el reprezintă încă o clasă „în sine”. Pe măsură ce se înmulțeau fabricile, creștea numărul proletariatului și se înfiripa conștiința de clasă a muncitorilor, s-au creat condiții favorabile organizării și unirii proletariatului în lupta împotriva capitaliștilor ca clasă, și în cursul acestui proces îndelungat proletariatul se transformă din clasă „în sine” în clasă „pentru sine”.

În Transilvania se poate urmări acest proces, existînd și aici astfel de forme ale luptei muncitorilor, cum au fost revoltele spontane și răzlețe îndreptate împotriva scăderii salariilor, amenzilor, abuzurilor și silnițiilor capitaliștilor, urmărind îmbunătățirea condițiilor de muncă și de viață. În ciuda faptului că „Regulamentul provizoriu de servitori și servitoare pentru marele principat al Transilvaniei” din 1857 se aplica și muncitorilor mineri și celor necalificați din ateliere, manufacturi și fabrici, pentru a înăbuși orice mișcare a muncitorilor, se semnalează

⁶² *Ibidem*.

⁶³ K. Marx și F. Engels, *Manifestul Partidului Comunist*, Edit. politică, București, 1959, Ed. a VII-a, p. 40.

acțiuni ale proletariatului. În Sibiu la 1853, muncitorii pantofari fac o grevă de trei săptămîni. În 1861, muncitorii de la topitoriile din Zlatna, precum și lucrătorii de la ocnele de sare din Turda, Praid, Ocna-Dejului, Ocna Sibiului protestează împotriva condițiilor neomenești de muncă și cer sporirea salariilor⁶⁴.

Greutățile materiale întîmpinate de muncitori în comun au făcut să crească simțul lor de solidaritate, ceea ce i-a determinat să facă spontan primii pași pe calea organizării. Astfel s-au format și s-au dezvoltat primele asociații, case de ajutor reciproc, case în care pe lângă muncitori intrau și patronii. Lucrătorii tipografi din Brașov înființează în 1846 „Asociația de ajutor de boală, înmormîntare și de ajutor de călătorie”. Asemenea asociații se mai înființează în Timișoara (1851), la Steierdorf-Anina (1860), la Cluj (1861)⁶⁵.

În perioada dualismului, muncitorimea din Transilvania depășea deja faza mișcărilor spontane și a organizării în simple asociații de ajutor reciproc, înființate și totodată influențate de patroni⁶⁶. Formarea proletariatului industrial modern, dezvoltarea conștiinței de clasă, înființarea și activitatea Internaționalei I-a, au fost principalii factori interni și externi care au dus la ridicarea mișcării muncitorești pe o treaptă superioară. Semnele acestui progres se întrevăd în tendința de a crea organizații muncitorești de sine stătătoare. Între anii 1868 și 1872 au luat ființă asociații muncitorești la Timișoara, Oradea, Oravița, Reșița, Brașov, Arad, Sibiu⁶⁷. Aceste asociații acordau o deosebită atenție operei de culturalizare a muncitorilor, au propagat ideile socialiste. Ideile socialismului științific încep să pătrundă în Transilvania. Un rol de seamă în combaterea lassallianismului și propagarea socialismului științific l-au avut Carol Farkas și Gheorghe Ungureanu, care primeau materiale propagandistice de la Internaționala I și le răspîndeau. Carol Farkas a devenit membru al Internaționalei I de la 1 ianuarie 1869 și s-a străduit să recruteze, la rîndul său, alți membri, la Timișoara, Oravița și Anina. Ca urmare a activității sale, la Timișoara a luat ființă o secție a Internaționalei. Treptat și organizațiile muncitorești din Arad, Sibiu și Brașov se orientează spre ideologia Internaționalei I, fapt pe care-l constată chiar rapoartele oficiale ale guvernului maghiar asupra acestei probleme⁶⁸.

Ca urmare a valului contrarevoluționar internațional care s-a manifestat după înăbușirea Comunei din Paris, și guvernul din Ungaria a vrut să se răfuiească cu mișcarea muncitorească, dispunînd în iunie 1871 arestarea conducătorilor asociațiilor și intentarea împotriva lor a unui proces de „infidelitate” și luînd măsuri de dizolvare împotriva organizațiilor muncitorești. Pentru un scurt timp organizarea politică a muncitorimii a fost împiedicată, dar mișcarea pentru reorganizarea și lupta proletariatului n-a putut să fie înăbușită.

⁶⁴ C. Gollner, *Din istoricul luptei cîlfelor din Transilvania 1849–1860*, în „Studii”, an. XI, 1958, nr. 4, p. 133–134.

⁶⁵ I. Fodor și L. Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania (1848–1917)*, Edit. C.C.S., București, 1957, p. 10–14.

⁶⁶ *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, p. 238.

⁶⁷ A. Egyed, *Istoricul asociațiilor muncitorești din Transilvania între 1868–1872*, în „Studii”, an. IX, 1956, nr. 6, p. 36–43.

⁶⁸ *Ibidem*.

Această situație generală a mișcării muncitorești din Transilvania și-a pus amprente asupra acțiunilor de luptă ale minerilor din Valea Jiului. Despre începuturile acestor lupte, pînă în prezent prea multe nu cunoaștem. Știm doar că, loviți și asupriți cu cruzime de exploatarea capitaliști, minerii au pornit, chiar din deceniul al șaptelea al secolului trecut, un șir de acțiuni de luptă pentru a-și impune revendicările lor pentru o viață mai omenească.

Printre primele mișcări greviste cunoscute ale clasei muncitoare din Transilvania din deceniul al 7-lea al secolului trecut, se numără greva celor 3000 de muncitori de la șantierul de construcții al liniei ferate Simeria-Petroșeni, care a avut loc în primăvara anului 1868⁶⁹. Din raportul primpretorului din Arad și al împuternicitului regal din Transilvania reiese că în rîndul muncitorilor încă din timpul iernii existau frămîntări, cerînd mărirea salariului și desființarea sistemului amenzilor⁷⁰. Lupta pentru mărirea salariului nu s-a terminat nici după ce 137 de muncitori care „n-au respectat contractul” au fost transportați la Budapesta. Din raport reiese că mișcarea a fost reprimată cu ajutorul armatei, fiind aduse aici unități de jandarmi întăriți și două companii de soldați⁷¹.

Imediat după începuturile extracției de cărbuni pe o scară mai largă, care a însemnat și intensificarea exploatarei, a izbucnit prima grevă spontană — cunoscută de noi pînă acum — a minerilor din Valea Jiului, cea din decembrie 1874⁷².

Rădăcinile izbucnirii grevei trebuie să le căutăm în înrăutățirea și mai mult a situației minerilor și așa precară, în special în urma reducerii salariului din 1874. Această reducere a fost agravată și de faptul că prețul cărnii se scumpea enorm în urma prohibiției guvernului austro-ungar de a se importa vite din România⁷³. Greva a fost înfrîntă, dar este caracteristic situației create faptul că clasele dominante s-au grăbit să creeze imediat organele represive și în Valea Jiului. Astfel, încă în anul 1874 a fost înființat primul post de jandarmi în Petroșeni⁷⁴.

Un an mai tîrziu, în 19 iunie 1875, muncitorii, vrînd să împiedice samavolniciile și abuzurile patronilor în legătură cu casa de ajutor de boală administrată de societatea minieră, într-o mare adunare au revendicat predarea acestei case în mîna „asigurării muncitorești”, deci în administrarea reprezentanților muncitorilor⁷⁵. La această adunare furtunoasă a fost aleasă o delegație cu sarcina de a înainta hotărîrea muncitorilor direcțiunii minelor. Datorită refuzului categoric de satisfacere a revendicării, muncitorii, revoltați, s-au năpustit asupra clădirii direcțiunii, aruncînd cu pietre, spărgînd geamurile. Dezvoltarea mai departe a mișcării a fost împiedicată de intervenția brutală a jandarmilor, un document

⁶⁹ Léderer Emma, *Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon* (Începuturile industriei capitaliste din Ungaria), Budapesta, 1952, p. 143.

⁷⁰ *A magyar munkásmozgalom kialakulása 1848–1890*. (Începuturile mișcării muncitorești maghiare. 1848–1890), Budapesta, 1951, p. 153.

⁷¹ *Ibidem*. Vezi și L. Fodor și L. Vajda, *op. cit.*, p. 33–34.

⁷² A.C.I.I.P., fondul nr. 77, dosarul nr. 7268, fila 12; B.K.I., din 1875, p. 36.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Ibidem*; Petroșeni, S.A.R., Monografie, 1927, p. 7–8.

⁷⁵ Rézler Gyula, *op. cit.*, p. 170; „Munkás Heti Krónika” (Cronica muncitorească săptămînală) din 1875, ur. 28.

arătându-ne că „poliția numai după o luptă de lungă durată a putut să împrăștie masa de muncitori”⁷⁶.

Aceste acțiuni ale minerilor s-au caracterizat prin faptul că ele izbucneau spontan, fără o pregătire prealabilă, deoarece lupta clasei muncitoare din țara noastră se afla în stadiul ei inițial, iar conștiința de clasă a muncitorilor era încă scăzută. Cu toate acestea, grevele amintite ale minerilor au contribuit la dezvoltarea solidarității în luptă a muncitorilor de diferite naționalități din Valea Jiului, la îmbogățirea experienței lor revoluționare și la creșterea conștiinței de clasă. „Și chiar răzvrătirile primitive exprimau o oarecare trezire a conștiinței — spunea V. I. Lenin, vorbind despre mișcarea spontană a proletariatului —: muncitorii începeau să piardă credința străveche în imuabilitatea rânduielilor care-i apăsau, începeau... nu zic să înțeleagă, dar să simtă necesitatea unei împotriviri colective și o rupeau hotărît cu supunerea de rob față de stăpînire. Totuși, asta era mai mult o manifestare a deznădejzii și a dorinței de răzbunare decît o luptă”⁷⁷.

Grevele minerilor din deceniul al șaptelea și al optelea din secolul trecut au reprezentat, desigur, numai primele ciocniri, care nu s-au transformat încă în mari bătălii de clasă. Aceste greve ne dovedesc îndîrjirea în luptă a minerilor, ele constituind școli „... în care muncitorii învață să ducă război împotriva dușmanului lor”⁷⁸. Minerii trecînd prin această „școală a războiului de clasă” au început să-și dea seama de forțele lor, au început să înțeleagă mai bine că în lupta lor cu patronii au nevoie de organizare, de unirea forțelor tuturor muncitorilor.

Un aport însemnat la creșterea conștiinței de clasă a muncitorilor din Transilvania și a minerilor din Valea Jiului l-a avut răspîndirea marxismului de către elementele înaintate din Partidul General Muncitoresc din Ungaria (P.G.M.). Acest partid a luat ființă în 1880. La constituirea lui au participat și delegați ai muncitorilor din Timișoara, Arad, Orăștie, Sibiu și Brașov⁷⁹, avînd numeroase organizații locale și pe teritoriul Transilvaniei. Programul acestui partid avea un caracter socialist, cuprinzînd și o serie de revendicări cu caracter burghezo-democratic. Din acest program lipsea însă ideea necesității instaurării dictaturii proletariatului, a rezolvării revoluționare a problemei țărănești și a acutei probleme naționale. Încă de la înființare, în conducerea acestui partid au pătruns elemente burghezo-liberale, oportuniste, din care cauză a fost măcinat în decursul existenței sale de lupte fracționiste. Ca urmare însă a ajutorului direct acordat de Internaționala a II-a, P.G.M. a ajuns să aibă în conducerea sa — în perioada la care ne referim — numeroase elemente înaintate, în frunte cu P. G. Engelmann, care răspîndeau linia indicată de Engels. Astfel, cu toate slăbiciunile pe care le-a avut, acest partid reprezenta forța cea mai înaintată în acea perioadă.

Uniunile muncitorești din această perioadă organizau mai multe intrări, în care s-a pus problema votului universal și a legilor privind ocro-

⁷⁶ Muzeul de istorie a Partidului. Greve dintre 1872—1876; „Munkás Heti Krónika” din 1875, nr. 28.

⁷⁷ V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 4. Edit. politică, București, 1961, p. 29.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 289.

⁷⁹ M.M.T.V.D., vol. I, p. 393—394.

tirea sănătății muncitorilor. Paralel cu aceste acțiuni continua și munca de răspîndire a lucrărilor din literatura socialistă. O percheziție a autorităților din Brașov a descoperit în 1884, în casa brutarului I. Schubert, broșurile: Manifestul Partidului Comunist, Munca salariată și Capital, Dezvoltarea socialismului de la utopie la știință, manifeste, ziare socialiste germane și alte broșuri în aceeași limbă⁸⁰. La o percheziție din Valea Jiului, în locuința unui conducător al minerilor au fost găsite „manifeste instigatoare” și o serie de scrisori care arătau legăturile mișcării muncitorești de aici cu celelalte centre și cu conducerea centrală⁸¹.

Partidul General Muncitoresc, în special de la sfîrșitul deceniului al nouălea, și-a îndreptat atenția spre muncitorimea minieră, care a început să se afirme tot mai mult pe arena luptei de clasă. Printr-o serie de articole publicate în organul său central „Népszava”, P.G.M. s-a ocupat pe larg de situația minerilor în general și situația minerilor din Valea Jiului în special. Aceste articole au fost apoi editate și ca manifeste, care la rîndul lor au fost răspîndite în toate regiunile miniere⁸². Pe paginile ziarului se dezvăluia pe larg condițiile infernale de muncă și de salarizare ale minerilor din Valea Jiului, acțiunile de luptă ale muncitorilor din diferite centre miniere, îndemnînd în același timp și la organizare⁸³. Desigur — ziarul fiind citit și de minerii din Valea Jiului —, această agitație și propagandă a avut o influență largă asupra muncitorilor de aici, contribuind la formarea conștiinței de clasă a minerilor. Acest lucru este dovedit și de faptul că proletariatul din Transilvania — printre care și minerii din Valea Jiului — au sărbătorit cu mare entuziasm ziua de 1 Mai, în 1890, sub semnul solidarității internaționale a muncitorilor, pentru obținerea zilei de muncă de 8 ore. Mari demonstrații au avut loc în toate orașele mai de seamă: Timișoara, Arad, Oradea, Cluj, Brașov, precum și în centrele industriale și miniere ca: Reșița, Oravița, Drencova, Bocșa, Dognecea, Petroșeni, Baia Mare etc.⁸⁴.

Demonstrațiile și manifestările proletariatului, însoțite adesea de greve și lupte de stradă, s-au numărat printre primele acțiuni de mare amploare pentru obținerea drepturilor democratice. În aceste lupte revendicarea introducerii zilei de muncă de 8 ore stătea la loc de frunte. Revendicarea zilei de muncă de 8 ore depășea deja cadrul îngust al unei simple revendicări cu caracter economic. Ea îmbracă și un caracter politic, vădînd un pronunțat pas înainte în procesul de maturizare a proletariatului, de trezire a conștiinței sale de clasă, de creștere a combativității față de exploatare. „Revendicarea zilei de lucru de 8 ore — scrie V. I. Lenin — este însă o revendicare a întregului proletariat, adresată nu unora sau altora dintre patroni, ci puterii de stat, ca reprezentantă a întregii orînduiri sociale și politice actuale, revendicare adresată întregii clase a capitaliștilor, care stăpînesc toate mijloacele de producție. Reven-

⁸⁰ Din istoria Transilvaniei, vol. II, p. 253.

⁸¹ Arh. I.R.C.G.M., Brad, fond Căpitănatul Zlatna, nr. 10669/1892.

⁸² „Népszava” din 7 septembrie 1890.

⁸³ Ibidem, din 23 martie 1890.

⁸⁴ Descrierea sărbătoririi primului 1 Mai în Transilvania vezi în Augustin Deac, *op. cit.*, p. 79–97.

dicarea zilei de lucru de 8 ore a căpătat o semnificație aparte: ea este o expresie a solidarității cu mișcarea internațională⁸⁵.

În pofida manevrelor conducătorilor oportuniști, care căutau să impună sărbătorirea zilei de 1 Mai într-un cadru strict „legal”, adică convenabil pentru burghezie, muncitorii mineri din Transilvania, sub conducerea elementelor înaintate, au sărbătorit ziua solidarității internaționale prin încetarea lucrului. Sărbătorirea zilei de 1 Mai s-a caracterizat, în regiunile miniere, printr-o combativitate sporită, avînd loc chiar ciocniri sîngeroase între demonstranți și jandarmi, ca la Bocșa⁸⁶ și Valea Morii⁸⁷.

Minerii din Valea Jiului, însuflețiți de amploarea care a luat-o prăgătirea sărbătoririi zilei de 1 Mai în țară, sub conducerea elementelor înaintate au luat măsuri în vederea pregătirii sărbătorii. Au fost organizate adunări la care au luat cuvîntul conducători înaintați ai mișcării. Referindu-se la însemnătatea zilei de 1 Mai, ei legau sărbătorirea acesteia de micșorarea zilei de lucru, de introducerea repausului duminical, precum și de alte revendicări economice și chiar politice. Iar cu ocazia zilei de 1 Mai, la Petroșeni au avut loc manifestații muncitorești⁸⁸.

Participarea minerilor din Valea Jiului la prima sărbătorire a zilei de 1 Mai a constituit o afirmare a forței și solidarității muncitorilor din acest centru minier, o dovadă a creșterii maturității politice și a spiritului internaționalist al minerilor din Valea Jiului.

Prin sărbătorirea zilei de 1 Mai 1890, proletariatul din Transilvania a făcut un mare pas înainte pe drumul indicat de clasicii marxismului⁸⁹.

Un alt eveniment important în dezvoltarea mișcării muncitorești din Transilvania l-a constituit transformarea Partidului General Muncitoresc în Partidul Social-Democrat din Ungaria, care cu toate limitele programului său, în special în timpul cînd în fruntea sa se afla Paul Engelmann, a contribuit la creșterea avîntului mișcării muncitorești din Transilvania⁹⁰. S-a trecut la desfășurarea unei vaste campanii de agitație și propagandă, avînd ca scop răspîndirea ideilor socialiste, demascarea caracterului exploatare al statului burghezo-moșieresc și a politicii de oprimare națională și spirituală dusă de clasele dominante. Mișcarea muncitorească s-a întărit și din punct de vedere organizatoric, prin înființarea de organizații profesionale și cercuri muncitorești, dobîndind și unele succese prin promulgarea de către guvern a legilor privitoare la repausul duminical și la asigurarea obligatorie pentru cazurile de boală și accidente⁹¹.

În pofida represiunilor și îngrădirilor, după anul 1890 în Transilvania au început să ia ființă numeroase organizații profesionale, sindicale, la Cluj, Arad, Timișoara, Oradea, Tg.-Mureș, Brașov etc., precum și o serie de ziare muncitorești, care au contribuit de asemenea la propagarea socialismului științific, la formarea conștiinței socialiste în mase tot mai

⁸⁵ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 4, Edit. politică, București, 1961, p. 358–359.

⁸⁶ „Kolozsvár” (Clujul) din 5 mai 1890.

⁸⁷ „Erdélyi Híradó” (Vestitorul din Transilvania) din 6 mai 1890.

⁸⁸ „Hunyad” (Hunedoara) din 3 mai 1890; Kolozsvár din 5 mai 1890.

⁸⁹ A. Egyed, *Despre mișcarea muncitorească din Transilvania între anii 1880–1890*, în „Studii”, an. X, 1957, nr. 4, p. 50–52.

⁹⁰ L. Fodor și L. Vajda, *op. cit.*, p. 36–37.

⁹¹ *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, p. 255–256.

largi de muncitori⁹². S-au creat organizații locale ale partidului social-democrat, iar în unele localități și centre muncitorești a crescut numărul cercurilor muncitorești.

Menționăm că pînă la crearea P.S.D. pe teritoriul Transilvaniei au luat ființă doar două cercuri muncitorești, cel de la Timișoara și cel de la Brașov. În ultimul deceniu al secolului trecut numărul acestora a crescut simțitor. Datorită faptului că P.S.D. a fost lipsit de un statut care să prevadă o structură organizatorică clară, în numeroase localități aceste cercuri au servit drept organizații locale ale P.S.D.⁹³. Aceste cercuri au fost cu adevărat focare de cultură și de răspîndire a ideilor marxiste în rîndurile maselor muncitoare din Transilvania⁹⁴.

Minerii din Valea Jiului, îndemnați în repetate rînduri de către ziarul „Népszava” la organizare, în primăvara anului 1892, în pofida străduințelor autorităților locale de a opri orice încercare de organizare, la marea adunare din 29 mai 1892, la Petroșeni, au hotărît înființarea unui cerc muncitoresc și, totodată, aderarea la principiile social-democrate⁹⁵. În acest scop peste 700 de muncitori au subscris pentru înființarea cercului muncitoresc⁹⁶, orientîndu-se în curînd înspre transformarea acestuia într-o organizație profesională.

Guvernul burghezo-moșieresc, temîndu-se de forța muncitorilor mineri, prin mijloacele sale de represiune a făcut imposibilă timp îndelungat crearea organizațiilor sindicale miniere din Valea Jiului. După cum arată raportul către al VII-lea Congres al Uniunii muncitorilor din industria minieră din România, repetatele încercări ale minerilor n-au reușit „din cauza opunerii guvernului la aprobarea statutelor sindicale miniere și mai cu seamă din cauza prigoanei sălbatice dezlănțuită de societățile carbonifere, care erau suverane în ținuturile lor”⁹⁷. Cu toate acestea, minerii de la „Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov”, în 1892, au încercat să înființeze un sindicat minier în Valea Jiului. În acest scop, conducerea centrală din Budapesta a trimis un delegat la Petroșeni, cu indicația să dea ajutor minerilor, să ducă o muncă de agitație verbală și să răspîndească manifeste în vederea creării de legături între minerii de aici și conducerea P.S.D.⁹⁸. Dintr-un document al vremii reiese că știrea despre sosirea delegatului a fost răspîndită peste tot în Petroșeni, și minerii l-au așteptat cu nerăbdare, iar la sosire i-au făcut o primire călduroasă⁹⁹. Ideile răspîndite de către delegat au fost primite cu simpatie unanimă, în așa măsură încît a vîndut toate tipăriturile și ziarele aduse, totodată a mai luat comandă pentru 200 exemplare din numărul viitor al ziarelor de partid, cîștigîndu-i astfel pe mineri ca partizani ai partidului¹⁰⁰.

⁹² L. Fodor și L. Vajda, *op. cit.*, p. 38—46.

⁹³ Augustin Deac, *op. cit.*, p. 134 și 139.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 139.

⁹⁵ „Népszava” din 21 iunie 1892.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ *Uniunea muncitorilor din industria minieră din România*. Raport către al VII-lea congres ținut la București în zilele de 28, 29 februarie și 1, 2 martie 1932, București, 1932, p. 14. În continuare: Raport către al VII-lea congres...

⁹⁸ A.C.I.I.P., microfilme, „Probleme comune”, documentul nr. 221 din 2 iulie 1892.

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

Autoritățile locale, luînd cunoștință despre sosirea delegatului și organizarea adunării, unde ar fi trebuit să fie discutate tocmai problemele organizării minerilor și statutelor organizației profesionale, cu ajutorul jandarmilor a intervenit cu brutalitate, delegatul a fost expulzat din Valea Jiului, iar inițiatorii organizării sindicatului au fost persecutați de poliție. Orice încercare a minerilor de a-și crea organizații proprii a fost zădărnicită. La cea mai mică inițiativă în această direcție a intervenit puterea de stat cu ajutorul poliției¹⁰¹.

Pentru organizarea minerilor în sindicate, o mare influență a avut congresul internațional al muncitorilor mineri care a avut loc la Viena între 1 și 6 august 1898, precum și adunarea minerilor care s-a ținut la Budapesta, unde s-a hotărît ca organizarea să se înceapă încă în cursul aceleiași ierni. Adresa Ministerului comerțului către Ministerul de interne atrage atenția în mod deosebit asupra organizării minerilor din Caraș-Severin¹⁰². Sindicatul de aci, înființat la 14 martie 1897 sub denumirea de „Asociația muncitorilor mineri și topitori din Steierdorf Anina”, este primul sindicat minier din Transilvania. În celelalte centre miniere, ca Valea Jiului, Munții Apuseni, regiunea Baia Mare și la salinele din Transilvania, aprobarea statutelor s-a efectuat abia în 1918¹⁰³.

Luptînd pentru crearea organizațiilor proprii, proletariatul din Transilvania a organizat și numeroase acțiuni greviste. După 1890 luptele greviste au devenit mai dese în special în regiunile miniere, în care a mocnit permanent tendința de a se organiza. Astfel au avut loc greva minerilor din Steierdorf-Anina (1892), Secul, Doman (1895), a minerilor din Reșița (1897) etc.¹⁰⁴. Aceste greve, chiar dacă se limitau la revendicări economice și chiar dacă, în multe cazuri, nu au putut cîștiga drepturile pe care le cereau, au avut un rol de seamă în maturizarea și călirea revoluționară a muncitorilor; intervenția brutală a organelor de represiune ale statului, ciocnirile muncitorilor cu ele, au demascat în ochii acestora caracterul de clasă al statului burghez, determinînd treptat transformarea grevelor economice în greve politice și contribuind la antrenarea maselor tot mai largi ale muncitorilor pe calea luptei politice¹⁰⁵.

În această direcție o importanță deosebită a avut greva minerilor de la Petroșeni din vara anului 1892, care a fost cea mai mare acțiune de clasă a minerilor din Valea Jiului de pînă atunci, ocupînd un loc de frunte între acțiunile proletariatului din Transilvania.

Muncitorii mineri s-au ridicat la luptă încă în iarna anului 1892, la 2 februarie¹⁰⁶, în urma faptului că direcțiunea a concediat o parte a muncitorilor mineri. Muncitorii azvîrlîți pe drumuri și rămași fără pîine s-au adunat în fața direcțiunii, făcînd demonstrație, cerînd să fie reprimiți la lucru. Autoritățile miniere, înspăimîntate de agitațiile muncitorilor, ca nu

¹⁰¹ „Népszava” din 30 iunie 1892; L. Fodor și L. Vajda, *op. cit.*, p. 46.

¹⁰² M.M.T.V.D., vol. II, p. 574.

¹⁰³ *Raport către al VII-lea congres...*, p. 44.

¹⁰⁴ L. Fodor și L. Vajda, *op. cit.*, p. 48.

¹⁰⁵ Hilda Mureșan, *Aspecte ale unor mișcări greviste din Banat la sfîrșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea*, în „Studii și cercetări de istorie” (Acad. R.P.R., Filiala Cluj) an. VIII, 1957, nr. 1-4.

¹⁰⁶ Arh. I.R.C.G.M., Brad, fond. Căpitănuatul Zlatna, nr. 10669/1892.

cumva să izbucnească o revoltă mai de amploare, în grabă au cerut ajutorul armatei. Ziarul „Hunyad“, cu titlul „Răzvrătire la Petroșeni“, ne arată: „Pretorul din Petroșeni în contul societății miniere brașovene a cerut 60 de militari din Orăștie, datorită faptului că printre muncitori concediați a izbucnit o răzvrătire“¹⁰⁷. Sosind o campanie de infanteriști din Orăștie, spiritele agitate au fost „liniștite“¹⁰⁸.

În primăvara anului 1892, în luna martie, minerii din Petroșeni s-au agitat din nou, în special din cauza lipsei repausului duminical și reținerilor din salariu¹⁰⁹.

În lunile următoare s-au agitat și muncitorii din celelalte centre miniere, iar la 18 iulie 1892 a izbucnit cea mai mare grevă de pînă atunci a muncitorilor mineri români, maghiari, germani și de alte naționalități din Valea Jiului, care a durat aproape două săptămîni.

Cauzele izbucnirii grevei trebuie să le căutăm în situația precară a minerilor, în opunerea înverșunată a societății carbonifere în calea încercărilor de organizare a minerilor, în lipsa totală de drepturi politice. Datorită acestei situații, semnele nemulțumirii au fost permanente în rîndurile minerilor, numai scînteia lipsei care să ducă la desfășurarea unei acțiuni mai de amploare. În vederea ducerii unei asemenea lupte, elementele cele mai înaintate ale minerilor s-au pregătit de mult, primind un ajutor considerabil și de la conducerea P.S.D., cum reiese și din adresa căpitanului de poliție din Budapesta către primpretorul din Petroșeni¹¹⁰.

Autoritățile locale intenționînd să camufleze cauzele interne ale izbucnirii acestei greve de mare amploare, au afirmat în repetate rînduri că aceasta ar fi fost „consecința unei instigări din afară“¹¹¹. Desigur, agitațiile făcute de către organul central al partidului social-democrat au contribuit la izbucnirea grevei, care în oarecare măsură a fost organizată și sprijinită de muncitorii din celelalte centre muncitorești, sau chiar de peste hotare, însă izbucnirea ei nu se datorește „instigării din afară“, ci cauzelor interne ale mișcării minerilor din Valea Jiului. Minerii de aici s-au convins tot mai mult, prin experiența proprie, că numai prin luptă, prin greve se poate cuceri satisfacerea revendicărilor muncitorești.

Cauza imediată a izbucnirii grevei a fost faptul că direcțiunea minelor reținuse cîte 2 florini de la fiecare muncitor ce nu s-a prezentat la lucru într-o zi de sărbătoare (în ziua de Petru și Pavel)¹¹², această „îndrăzneală“ fiind pedepsită cu amenda respectivă¹¹³. Măsura aceasta arbitrară pusă în vedere înaintea zilei de plată a adîncit și mai mult nemulțumirile minerilor față de autoritățile miniere, fiind hotărîți să-și apere chiar și prin luptă drepturile lor.

Direcțiunea minelor fiind îngrijorată de spiritele agitate ale muncitorilor, pentru ziua de plată a solicitat asistența militară, însă n-a primit-o¹¹⁴.

¹⁰⁷ „Hunyad“ din 6 februarie 1892; Hermannstädter Zeitung, Sibiu, 12 februarie 1892, nr. 34, p. 155.

¹⁰⁸ „Tribuna“ din 26 ianuarie—7 februarie 1892.

¹⁰⁹ Arh. I.R.C.G.M., Brad, fond. Căpitanatul Zlatna, nr. 10669/1892.

¹¹⁰ A.C.I.I.P., fondul nr. 71, dosarul nr. 6633, fila 1; Arh. I.R.C.G.M., Brad, fond. Căpitanatul Zlatna, nr. 9912/1892.

¹¹¹ *Ibidem*; „Hunyadvármegye“ (Județul Hunedoara) din 30 iulie și 13 august 1892.

¹¹² Arh. I.R.C.G.M., Brad, fond. Căpitanatul Zlatna, nr. 9912/1892; M.M.T.V.D., vol. II, p. 141; „Hunyadvármegye“ din 23 iulie 1892.

¹¹³ Arh. I.R.C.G.M., Brad, fond. Căpitanatul Zlatna, nr. 9912/1892; „Kolozsvár“ (Clujul) din 21 iulie 1892.

¹¹⁴ *Ibidem*.

În 17 iulie, duminică, s-a efectuat plata salariului pe luna iunie (ziarul „Népszava” pe drept cuvînt arată cum capitalul folosește ca un împrumut forțat, fără dobîndă, mai mult de o jumătate de lună cîștigul muncitorilor) și atunci a fost reținută și amenda de 2 florini, care a provocat o mare indignare și nemulțumire printre muncitorii mineri. Aceștia s-au comportat foarte disciplinat¹¹⁵, protestînd și cerînd „iertarea pedepsei”¹¹⁶. Muncitorii adunați au ales o delegație compusă din 5 persoane, care prezentîndu-se la direcțiune a cerut dispensarea pedepsei și achitarea celor 2 florini reținuți, care la o „familie săracă de miner este o sumă considerabilă”¹¹⁷. Directorul însă a refuzat categoric satisfacerea cererii minerilor. Raportul *direcțiunii* privind desfășurarea grevei ne arată că *direcțiunea* a refuzat categoric satisfacerea cererii minerilor datorită faptului că se gîdea că este mai bine ca greva să izbucnească din această cauză, să fie astfel preîntîmpinată izbucnirea ei pentru revendicările pregătite, care prevedeau ziua de muncă de 8 ore și mărirea salariilor¹¹⁸. Totodată, a declarat delegației muncitorilor că acei care luni (18 iulie) nu vor relua lucrul, din cauza refuzului muncii vor fi concediați¹¹⁹. Cu această amenințare direcțiunea minelor a vrut să înfricoșeze muncitorii, sperînd că greva va fi înăbușită de la început. S-a înșelat însă. Minerii aflînd refuzul categoric, poziția și amenințarea samavolnică a direcțiunii, au hotărît că „dacă nu li se restituie reținerea, luni nu vor începe munca”¹²⁰.

După ce la direcțiune încercările muncitorilor au rămas fără rezultat, delegația s-a dus la primpretorul din localitate, „arătîndu-i cele întîmplate, aducîndu-i la cunoștință că greva s-a început, fiindcă ei au fost loviți nu numai cu amenda ulterioară, ci și mai înainte au avut mult de suferit și acuma situația lor a devenit insuportabilă”¹²¹. Primpretorul vrînd să demobilizeze pe greviști, le-a făgăduit că va lua măsuri și în timp de 12 zile va rezolva problema, numai muncitorii să reia lucrul. Minerii însă nu s-au lăsa înșelați, nu au avut încredere în promisiuni, rămînînd ferm hotărîți: „ori se vor achita cei 2 florini reținuți, or nu vor lucra”¹²². Și, într-adevăr, luni dimineața toți minerii au sistat lucrul, minele Societății brașovene au rămas goale, alăturîndu-se la grevă și minerii de la Petrila¹²³. Astfel greva a devenit *generală*¹²⁴. Ca semn de solidaritate, la grevă s-au alăturat și muncitorii care nu au suferit reținerea amintită¹²⁵.

Directorul minelor, văzînd ce amploare a luat greva, în loc să satisfacă cererea absolut justificată a muncitorilor, a telegrafiat organelor de stat din Deva cerînd ajutorul armatei împotriva muncitorilor. Cererea i-a fost refuzată însă și de această dată. Atunci a recurs la ajutorul minciunii, tele-

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ „Tribuna” din 12/24 iulie 1892.

¹¹⁷ M.M.T.V.D., vol. II, p. 141.

¹¹⁸ Arh. I.R.C.G.M., Brad, fond. Căpitănatul Zlatna, nr. 9912/1892.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ M.M.T.V.D., vol. II, p. 141.

¹²¹ *Ibidem*.

¹²² *Ibidem*, p. 141–142.

¹²³ *Ibidem*; „Nagy-Váradi” (Oradea Mare) din 21 iulie 1892.

¹²⁴ Arh. I.R.C.G.M., Brad, fond. Căpitănatul Zlatna, nr. 9912/1892.

¹²⁵ „Tribuna” din 12/24 iulie 1892; „Kolozsvár” din 21 iulie 1892.

grafiind comandantului militar că pericolul este foarte mare: muncitorii ar fi început să distrugă construcțiile de mine, să deterioreze liniile căii ferate, calea ferată pînă la gara Bănița este minată cu dinamită etc.¹²⁶. Aceste minciuni și-au ajuns scopul. În seara zilei de 19 iulie o companie de soldați din Orăștie, *în frunte cu ofițeri*, a sosit la Petroșeni¹²⁷, iar mai târziu au mai cerut două companii de soldați, care au și sosit la Petroșeni¹²⁸.

Un document al vremii ne informează că, sosind trupele, directorul „a respirat mai ușor și ca unul care și-a terminat cu bine munca, a fost liniștit; însă și muncitorii au avut o comportare disciplinată, nu au atins nimic și pe nimeni și au revendicat numai cei doi florini ai lor”¹²⁹.

Un episod semnificativ al grevei este acela că, de data aceasta și soldații, și chiar și ofițerii s-au convins destul de repede de minciunile directorului și că dreptatea se află de partea muncitorilor, care au avut o comportare perfect *disciplinată*, avînd relații prietenești cu greviștii, cum ne relatează ziarul „Népszava” din 29 iulie 1892. Din cele relatate se poate constata o oarecare *solidaritate* între soldați și greviști.

Autoritățile locale, sprijinite de prezența trupelor armate, văzînd hotărîrea consecventă a muncitorilor de a lupta pentru satisfacerea revendicărilor lor îndreptățite, au hotărît să se răfuiască cu greviștii. La data de 20 iulie, adică a doua zi a grevei, s-a recurs la măsuri menite să înăbușe lupta, aducînd la cunoștința minerilor că toți muncitorii care iau parte la grevă sînt concediați. În consecință sînt obligați să părăsească locuințele societății, pierzînd și drepturile cîștigate în „lada frățască” (Bruderslade)¹³⁰. S-a pornit o teroare necruțătoare împotriva conducătorilor grevei, hotărînd expulzarea a 30 de muncitori din Valea Jiului¹³¹. Direcțiunea minelor, înspăimîntată de eventualele turburări, a mai cerut întăriri militare, sosind încă 2 companii de soldați din Orăștie¹³². Sub scutul armatei, paralel cu expulzarea conducătorilor minerilor, reprezentanții judecătoreiei și ai procuraturii burghezo-moșierești au trecut la arestarea și interogarea muncitorilor bănuți că fac parte în conducerea grevei. Cei arestați au fost bătuiți în modul cel mai barbar¹³³.

Văzînd teroarea organelor represive, un mare număr de muncitori amenințați cu arestarea, în special dintre cei necăsătoriți au părăsit Valea Jiului, căutînd adăpost dincolo de Carpați¹³⁴, lucru practicat de fapt cu ocazia tuturor grevelor din această Vale. Muncitorii fugiți în *vechea* Românie sau cei veniți de acolo aici au contribuit la adîncirea legăturilor dintre mișcarea muncitorească transilvăneană și cea de dincolo de Carpați.

Măsurile teroriste, încercările direcțiunii de a înfricoșa muncitorii miniери nu au putut înfrînge voința și hotărîrea fermă a minerilor, care au continuat lupta.

¹²⁶ M.M.T.V.D., vol. II, p. 142.

¹²⁷ „Tribuna” din 12/24 iulie 1892.

¹²⁸ „Nagy-Várad” din 22 iulie 1892; „Hunyadvármegye” din 23 iulie 1892.

¹²⁹ M.M.T.V.D., vol. II, p. 142.

¹³⁰ Arh. I.R.C.G.M., Brad, fond. Căpitănatul Zlatna, nr. 9912/1892.

¹³¹ „Tribuna” din 12/24 iulie 1892; „Hunyadvármegye” din 23 iulie 1892; „Arad és Vidéke” (Aradul și împrejurimea lui) din 27 iulie 1892.

¹³² „Hunyadvármegye” din 23 iulie 1892.

¹³³ Raport către al VII-lea congres..., p. 38; „Hunyadvármegye” din 23 iulie 1892.

¹³⁴ Raport către al VII-lea congres..., p. 38.

La 23 iulie, pentru a reprezenta interesele muncitorilor în fața direcțiunii, a sosit un avocat din Alba Iulia. Din raportul direcțiunii privind desfășurarea grevei reiese că avocatul, după tratative duse cu direcțiunea, care au durat aproape o zi întreagă, s-a „convins” că minerii „nu au dreptate”, cerînd numai ca toți muncitorii participanți la grevă, fără excepție, să fie reprimiți la lucru. Această cerere însă a fost refuzată categoric¹³⁵. Cînd avocatul a făcut cunoscut muncitorilor adunați rezultatul tratativelor, poziția categorică a direcțiunii, minerii au primit cu indignare silnicia direcțiunii, hotărînd continuarea grevei¹³⁶.

În pofida terorii regimului burghezo-moșieresc greva minerilor a continuat. Merită să fie remarcat faptul că această grevă a fost sprijinită în mod efectiv de conducerea Partidului social-democrat din Ungaria, care a fost bine informată despre desfășurarea grevei¹³⁷, în organul său central „Népszava” lansînd chiar o chemare către proletariat în vederea ajuto-rării grevei minerilor. „Tovarăși! Muncitori! Este mare nevoie de ajutor prompt — se spune în chemare. Cine dă repede, a dat de două ori! Contribuiți la ajutorarea minerilor din Petroșeni, să-i ajutăm să iasă victorioși, ca să nu poată învinge tiranul apatic și capitalismul distrugător asupra muncitorilor înfometați și pauperizați.

Donațiile voluntare le primește redacția „Népszava” și va face să ajungă prompt în mîinile comitetului de grevă. Muncitorii mineri siliți să intre în grevă mizează pe sprijinul tovarășilor lor de muncă, să nu se înșele în speranțele lor, să le dovedim solidaritatea noastră față de ei și să facem donații! Să strîngă și să doneze toată lumea după posibilitățile ei. Victoria minerilor va fi victoria muncitorilor asupriți și subjugăți!

Tovarăși de muncă! Sus la dărnicie și strîngerea de donații! Aici este nevoie de ajutor prompt!”¹³⁸

Faptul că această chemare a avut un ecou larg și rezultat concret este dovedit — așa cum reiese din adresa primpretorului din Petroșeni către căpitănia de poliție a Capitalei — prin plecarea la Budapesta, la conducerea P.S.D., a unei delegații de mineri români și maghiari, compusă din Gheorghe Grava, Alexandru Bodea și Ferencz Mezambrowszky, reprezentînd muncitorimea aflată în grevă de la minele Petroșeni, pentru a ridica bani pentru greviști¹³⁹. Primpretorul din Petroșeni a cerut urmărirea și arestarea delegației, motivînd această cerere cu aceia că delegații „au fugit din fața judecătoriei de instrucție”¹⁴⁰.

Chemarea ziarului „Népszava” a avut un ecou și în străinătate. minerii greviști primind și ajutorul material frătesc al muncitorilor de peste hotare. Ziarul „Arad és Vidéke”, în articolul său „Bani socialiști în mîinile greviștilor”, înștiințează publicul că Partidul Social-Democrat a primit din străinătate 5000 de florini, bani peșin¹⁴¹. Raportul direcțiunii arată

¹³⁵ Arh. I.R.C.G.M., Arad, fond. Căpitănatul Zlatna, nr. 10669/1892.

¹³⁶ *Ibidem*.

¹³⁷ A.C.I.I.P., fondul nr. 71, dosarul nr. 6632, fila 1; Arh. I.R.C.G.M., Erad, fond. Căpitănatul Zlatna, nr. 991 și 10669/1892.

¹³⁸ „Népszava” din 29 iulie 1892.

¹³⁹ A.C.I.I.P., fondul nr. 71, dosarul nr. 6632, fila 1 și 2.

¹⁴⁰ *Ibidem*, fila 2.

¹⁴¹ „Arad és Vidéke” din 27 iulie 1892.

că „... le-a pus în vedere (greviștilor, n.n.) că din Germania, Franța, Londra și Austria, unde au plecat instigatorii din Budapesta, vor sosi bani de ajutoare; numai muncitorii să se țină în refuz de a munci”¹⁴².

Avînd acest sprijin material, cu toată teroarea, muncitorii mineri din Valea Jiului au continuat lupta cu fermitate și disciplină proletară timp de aproape două săptămîni. Totuși, pe la sfîrșitul lui iulie, din cauza prigoanei, lipsei de existență materială de lungă durată, nu au mai putut rezista. După data de 25 iulie greva a început să slăbească. S-a început reînscriserea muncitorilor, peste 100 de muncitori nu au fost reprimiți însă la muncă¹⁴³. S-a simțit și trădarea oportuniștilor, care au luat poziție împotriva continuării grevei. În același timp direcțiunea minelor a reușit să înfricoșeze o parte a muncitorilor și să recruteze dintre ei un număr de spărgători de grevă. Astfel, ziarul „Hunyadvármegye” din 30 iulie 1892, ne înștiințează că „minerii din Petroșeni încet-încet reiau lucrul”, iar ziarul „Népszava” din 1 august 1892 ne arată că greva minerilor a luat sfîrșit cu victoria exploatatorilor.

Cauzele înfrîngerii grevei de lungă durată a minerilor trebuie să le căutăm în superioritatea de forță a claselor exploatatoare, care a înăbușit greva cu mijloacele obișnuite: arestări ale conducătorilor minerilor, expulzări și înfricoșarea muncitorilor. Firește că la înfrîngerea grevei a contribuit și faptul că muncitorii mineri din Valea Jiului nu au avut asociații profesionale puternice. Nici Partidul Social-Democrat n-a avut acolo organizații care să fi putut coordona mai bine lupta minerilor. Lipsa maturității politice a minerilor, existența diferitelor curente în mișcarea muncitorească din Valea Jiului a contribuit de asemenea la înfrîngerea grevei.

Cu toate că și această grevă, ca multe altele ale proletariatului din Transilvania, s-a soldat cu înfrîngerea minerilor, nereușind să oblige autoritățile minelor să satisfacă revendicarea celor aproape 2000 de muncitori, ea a fost totuși un moment important în lupta comună a muncitorilor de diferite naționalități din Valea Jiului, în calea maturizării politice, a formării conștiinței de clasă a minerilor. Această grevă a fost cea mai de amploare și de lungă durată luptă a minerilor de pînă atunci, luptă care a dat o lovitură puternică claselor exploatatoare. Urmările acestei greve, cum arată raportul Camerei de comerț și de industrie din Arad, numai în luna octombrie s-au putut în oarecare măsură contrabalansa. Fără această grevă, producția anului 1892 ar fi fost cel puțin cu 200.000 chintale de cărbune mai mult¹⁴⁴.

Greva a fost semnificativă și din punct de vedere al solidarității de luptă a minerilor români, maghiari, germani și de alte naționalități, convingîndu-i despre necesitatea unirii forțelor în luptă „cu orice stăpînitori de orice natură ar fi ei”, cum ne arată și ziarul „Munca” dînd știrea despre lupta comună a minerilor¹⁴⁵. Același ziar constată cu satisfacție: „Mai îmbucurător e faptul că, cu tot șovinismul claselor stăpînitoare, care părea că reușiseră să orbească poporul, azi vedem că muncitorii se grupează

¹⁴² Arh. I.R.C.G.M., Brad, fond. Căpitănatul Zlatna, nr. 10.669/1892.

¹⁴³ *Ibidem*.

¹⁴⁴ Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése 1892, p. 110.

¹⁴⁵ „Munca” din 26 iulie 1892.

fără să facă deosebire că cutare-i ungur, cutare-i român etc.¹⁴⁶. De altfel ecoul luptelor minerilor din Valea Jiului, a fost puternic și în presa socialistă de dincoace de Carpați. În afara gazetei „Munca” și ziarul „Democrația Socialistă”, care apărea la Ploiești, relatează pe larg în numărul său din 2 august 1892 luptele greviste ale minerilor, subliniind internaționalismul proletar și spiritul de solidaritate muncitorească manifestate în timpul acestor lupte.

Rezistența dîră a minerilor timp de aproape două săptămîni, disciplina proletară manifestată cu ocazia grevei, minerii nelăsîndu-se provocați de autoritățile locale, descrierea evenimentelor în paginile ziarelor, făcînd cunoscută greva în toată Transilvania și chiar peste hotare, solidaritatea și ajutorul dat minerilor de către muncitorii din celelalte centre muncitorești, scoate și mai mult în evidență importanța acestor greve. Lupta hotărîtă a minerilor din Valea Jiului a constituit un bun exemplu de urmat pentru toți muncitorii din Transilvania, iar pentru mineri o școală împotriva „regilor cărbunilor” contribuind la îmbogățirea experienței de luptă, la ridicarea conștiinței de clasă a minerilor. În această direcție se înscrie și greva de mai mică amploare a minerilor din Lupeni, care a avut loc în iulie 1897¹⁴⁷.

Cauza izbucnirii grevei a fost reținerea arbitrară din salariul muncitorilor, sub pretextul că în cărbunele extras se găsea „foarte multă ardezie”¹⁴⁸. În prima zi au intrat în grevă 20 de mineri, iar în a doua zi s-au alăturat la grevă încă 60 de muncitori. Direcțiunea minelor Societății Uricani—Valea Jiului, înspăimîntată că greva va lua o amploare mai mare, a cerut în grabă ajutorul autorităților locale. Primpretorul, precum și comandantul jandarmeriei, împreună cu 15 jandarmi, s-au deplasat imediat la fața locului și „ordinea a fost restabilită”¹⁴⁹. A fost încheiat un proces verbal, 10 muncitori au fost concediați, iar 6 au fost arestați ca „instigatori” și escortați la Tribunalul din Deva¹⁵⁰. Astfel, greva a fost înfrîntă după o durată de trei zile neputînd lua o amploare mai mare¹⁵¹.

Această grevă — cu toate că aproape de la început a fost înăbușită — are o importanță deosebită, fiind prima încercare de luptă a minerilor de la Societatea anonimă de mine de cărbuni din Uricani-Valea Jiului.

*

Grevele minerilor din Valea Jiului, care s-au desfășurat în perioada de care ne-am ocupat, au o importanță deosebită în procesul maturizării proletariatului de aici. Măsurile teroriste luate împotriva muncitorilor greviști și în special împotriva conducătorilor acestora au făcut să crească ura minerilor împotriva exploatatorilor. Viața, lupta, activitatea practică au pus pe mineri în situația nemijlocită de a gîndi mai adînc asupra cauzelor înfrîngerii suferite și asupra modului cum trebuie să lupte în viitor, cum să-și organizeze această luptă.

¹⁴⁶ *Ibidem*, din 20 mai 1892.

¹⁴⁷ Arh. I.R.C.G.M., Brad, fond. Căpitănatul Zlatna, nr. 13150/1897.

¹⁴⁸ „Hunyad” (Hunedoara) din 10 iulie 1892; „Kolozsvár” din 12 iulie 1897.

¹⁴⁹ Arh. I.R.C.G.M., Brad, fond. Căpitănatul Zlatna, nr. 13150/1897.

¹⁵⁰ *Ibidem*.

¹⁵¹ „Hunyad” din 10 iulie 1897; „Kolozsvár” din 12 iul. 1897.

Referindu-se la importanța grevelor, F. Engels a arătat că „grevele sînt pentru muncitori o școală ... în care se pregătesc pentru marea luptă care a devenit deja inevitabilă; grevele sînt, în sfîrșit, manifestări ale diverselor ramuri de muncă, vestind alăturarea lor la marea mișcare muncitorească”¹⁵². Ele sînt o școală — spune V. I. Lenin — „... în care muncitorii învață să ducă război împotriva dușmanilor lor, pentru eliberarea întregului popor și a tuturor oamenilor muncii de sub jugul cinovnicilor și de sub jugul capitalului”¹⁵³. Minerii, ca și întreaga noastră clasă muncitoare, trecînd prin aceste „școli ale războiului de clasă”, au început să-și dea seama de forța lor și de rolul important pe care-l au în viața social-economică a țării. În același timp au început să înțeleagă mai bine că în lupta cu patronii și cu aparatul de stat burghezo-moșieresc au nevoie de o mai bună organizare, de unirea forțelor tuturor muncitorilor indiferent de naționalitate. Aceste greve au sugerat cu o putere uriașă minerilor „ideea socialismului, ideea luptei întregii clase muncitoare pentru eliberarea ei de sub jugul capitalului”¹⁵⁴, constituind baza de plecare a luptelor de și mai mare amploare din secolul al XX-lea, care au făcut din muncitorimea minieră din Valea Jiului, un detașament de frunte al proletariatului din țara noastră.

LES CONDITIONS DE TRAVAIL ET D'EXISTENCE DES MINEURS DE LA VALLÉE DE JIU ET LEURS MOUVEMENTS GRÉVISTES JUSQU'À LA FIN DU XIX-e SIÈCLE

(Résumé)

Dans cette étude, basée sur une documentation inédite d'archive et sur les journaux contemporains, l'auteur décrit la lutte des mineurs du plus grand bassin carbonifère du pays, la Vallée de Jiu, à la fin du siècle passé.

Dans la première partie de l'ouvrage l'auteur esquisse la lutte du capital étranger pour accaparer ce bassin carbonifère, mettant en évidence que jusqu'à la veille de l'impérialisme dans ses grandes lignes, l'occupation des gisements de charbon de la Vallée de Jiu avait été effectuée. Le capital autrichien, allemand, français et hongrois a obtenu ainsi une position-clef dans la maintien de l'état semi-colonial de la Transylvanie.

L'élargissement du marché interne et externe par suite de l'accroissement du combustible, la possibilité de réaliser des profits de plus en plus grands, ont été les facteurs qui déterminèrent le développement accéléré du charbonage dans cette région. En 10 ans seulement la production du charbon de la Vallée de Jiu s'est élevée de 2.284.874 q. en 1890 à 8.804.964. q. en 1900 — ce qui équivaut à un accroissement de 4 fois.

Ce fait signifiait que la Vallée de Jiu livrait plus de 90% de la production du charbon brun de la Transylvanie. Devenant ainsi le plus grand centre carbonifère et en même temps un des plus grands centres ouvriers.

Si en 1870 dans la Vallée de Jiu travaillaient à peine 300 ouvriers, dix ans plus tard leur nombre atteinait 814, en arrivant en 1890 jusqu'à 1400, et en 1900 on y comptait plus de 4652 ouvriers, ce qui démontre que presque la moitié des ouvriers

¹⁵² K. Marx și F. Engels, *Despre sindicate*, Edit. C.G.M., București, 1947, p. 18.

¹⁵³ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 4, Edit. Politică, București 1961, p. 289 - 290.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 287.

qui travaillaient dans les mines de charbon de Transylvanie étaient concentrés dans la Vallée de Jiu.

L'auteur, basé sur une riche documentation, fait l'analyse des problèmes causés par la situation précaire des mineurs de la Vallée de Jiu comme: les conditions de travail fort difficiles, la journée de travail extrêmement longue, le grand nombre d'accidents, l'évolution du salaire nominal et réel, les méthodes officielles et subversives employées par les patrons pour diminuer le salaire, le manque presque total d'assistance médicale, le manque total de tout droit politique, la brutalité des surveillants etc... Cette situation relevait la paupérisation relative et absolue des mineurs comme manifestation des relations d'exploitation capitaliste inhumaine.

Les conditions de travail et d'existence extrêmement dures des mineurs ont constitué la cause de toutes les émeutes et des grèves de la Vallée de Jiu.

Parmi ces actions on remarque les grèves de Petroșeni, celle de décembre 1874 et celle de juin 1875. Caractéristique pour ces grèves est qu'elle se déclanchaient spontanément sans une préparation préalable, parce que le mouvement ouvrier de notre pays se trouvait dans son étape initiale et la conscience de classe des ouvriers était encore peu développée.

Passés par l'école de ces grèves, les mineurs ont commencé à prendre conscience de leurs forces, et à mieux comprendre que dans leur lutte contre les patrons, ils ont besoin de s'organiser, d'unir les forces de tous les ouvriers.

On remarque l'évolution de la conscience de classe dans le fait que les mineurs ont participé à la fête du premier 1 Mai de 1890 en organisant une démonstration à Petroșeni. Dans les années suivantes on observe l'effort des mineurs pour s'organiser, et en 1892 éclate la grève générale de Petroșeni, la plus grande action combative des mineurs, jusqu'à l'époque respective, action située parmi les plus importantes aussi par rapport aux mouvements grévistes des ouvriers de Transylvanie.

Dans l'ouvrage on suit l'évolution de la grève, les brutalités des autorités locales, qui réprimèrent cette grève à l'aide de l'appareil répressif.

La première grève des mineurs de Lupeni, celle de 1897, a été elle aussi réprimée.

Pourtant ces grèves ont eu un rôle important dans la maturation politique des mineurs, mettant en évidence la solidarité dans le combat des mineurs: roumains, hongrois, allemands et des autres nationalités. Les grèves des mineurs de la Vallée de Jiu, de la fin du XIX-e siècle, contiennent déjà les signes de la transformation du prolétariat de classe „en soi“ en classe „pour soi“. Ces grèves ont constitué le point de départ des mouvements d'une plus grande ampleur du XX-e siècle, qui ont formé des ouvriers mineurs de la Vallée de Jiu l'un des détachements avancés du prolétariat de notre pays.

ACȚIUNI DE LUPTĂ ALE MUNCITORILOR CEFERIȘTI DIN CLUJ ÎN IANUARIE—FEBRUARIE 1933

de LADISLAU FODOR

Criza economică din anii 1929—1933, care a cuprins întreaga lume capitalistă, s-a manifestat puternic și în România burghezo-moșierească. În România, criza a luat forme deosebit de ascuțite din cauza înapoierii economice și înfeudării ei de către imperialismul străin.

Politica de nesocotire a intereselor naționale și de asuprire a maselor muncitoare dusă de clasele dominante a ieșit și mai bine la iveală în această perioadă, când burghezia și moșierimea au încercat să-și salveze profiturile aruncînd întreaga povară a crizei pe umerii oamenilor muncii. Scăderea repetată a salariilor, concedierea zilnică a mii și mii de muncitori, mărirea diferitelor taxe aplicate la mărfurile consumate îndeosebi de oamenii muncii, a impozitelor, scumpirea enormă a articolelor de primă necesitate au dus clasa muncitoare la un grad de sărăcire de nesuportat. Consecințele crizei economice și ale politicii reacționare a claselor dominante apăsau din greu și asupra țăranimii muncitoare, micilor funcționari, învățătorilor, pensionarilor, invalizilor, văduvelor și orfanilor de război. Pauperizarea clasei muncitoare precum și sărăcia maselor largi muncitoare au atins proporții rar întîlnite.

Ofensiva economică a claselor dominante împotriva nivelului de trai al maselor se împletea pe plan politic cu restrîngerea libertăților și drepturilor democratice. Politica reacționară, antipopulară a guvernului burghezo-moșieresc a dus la o deosebită ascuțire a contradicțiilor sociale — în primul rînd a principalei contradicții de clasă, dintre proletariat și burghezie.

Toate acestea au constituit temelia marilor lupte muncitorești îndreptate împotriva politicii reacționare a burgheziei și moșierimii de aruncare a greutăților crizei pe seama maselor muncitoare.

Valul luptelor revoluționare din anii crizei economice, organizate și conduse de Partidul Comunist din România a culminat cu eroicele lupte din ianuarie-februarie 1933 ale muncitorilor ceferiști și petroliști, care s-au ridicat împotriva mizeriei și înrăutățirii condițiilor de trai ale clasei muncitoare, împotriva înfeudării țării puterilor imperialiste, pentru a bara drumul fascismului și al pregătirii unui nou război imperialist.

În perioada pregătirii și organizării eroicelor lupte din ianuarie-februarie 1933, un eveniment de mare importanță l-a constituit conferința pe țară a muncitorilor ceferiști, ținută la 20 martie 1932 în București. Conferința

a stabilit programul revendicărilor muncitorilor, iar pentru organizarea și conducerea luptelor a ales pe baza frontului unic Comitetul Central de acțiune, alcătuit din muncitori din toate centrele feroviare, secretar al comitetului fiind ales tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej.

Crearea Comitetului Central de acțiune și adoptarea programului de revendicări politico-economice al muncitorimii feroviare din întreaga țară a constituit punctul de plecare pentru ridicarea pe o treaptă superioară a luptei ceferiștilor.

Membrii Comitetului Central de acțiune, îndată după constituire, au pornit o largă acțiune de popularizare a platformei de revendicări stabilită la conferință și publicată în ziarul „Lupta C.F.R.”, — organ al Comitetului Central de acțiune — mobilizând muncitorii ceferiști la luptă pentru îndeplinirea ei. Tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej, ca secretar al Comitetului Central de acțiune, a stabilit legături strânse cu muncitorii ceferiști din principalele centre feroviare. „Gheorghiu — se arată într-un raport al siguranței — și-a făcut legături în întreaga țară și în special la Cluj, Galați, Iași, Pașcani și București, precum și în alte localități.”¹

Practica luptelor a justificat pe deplin orientarea Partidului Comunist din România spre constituirea Comitetului Central de acțiune pe țară, ca bază de pornire spre făurirea comitetelor de acțiune de jos ale muncitorilor ceferiști. În scurt timp Comitetul Central de acțiune a trecut la organizarea conferințelor regionale ale muncitorilor ceferiști, în scopul alegerii comitetelor regionale de acțiune. Conferința ținută la Galați la 28—29 mai 1932 și cea din Cluj la 8 iunie 1932 au dus la crearea comitetelor regionale de acțiune din Moldova și Transilvania.

Conferințele regionale din Galați și Cluj, au avut o însemnătate deosebită în activitatea de organizare și mobilizare a muncitorilor din principalele centre feroviare ale țării pe baza liniei promovate de către Comitetul Central de acțiune. După aceste conferințe regionale Comitetul Central de acțiune, cele regionale și organizațiile locale de partid au mobilizat muncitorii la alegerea comitetelor de acțiune în principalele centre feroviare. După terminarea conferinței de la Cluj tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej, care a condus conferința, a rămas în oraș pentru a organiza și a conduce activitatea în vederea alegerii comitetului de acțiune al muncitorilor de la Atelierele C.F.R. Cluj.² În cadrul unei adunări deschise, ținută la sediul sindicatului, muncitorii atelierelor C.F.R. din acest oraș și-au ales un comitet de acțiune alcătuit pe baza frontului unic, care era expresia unității de acțiune a muncitorilor în lupta pentru revendicări imediate, împotriva exploatării capitaliste.³

Activitatea comitetului de acțiune al muncitorilor de la atelierele C.F.R. Cluj, concomitent și strâns legată de celelalte comitete din centrele feroviare din țară, a fost îndrumată în permanență de Comitetul Central de acțiune. Activitatea Comitetului de acțiune și a Sindicatului C.F.R. Cluj se împletea și se completa reciproc. Membrii comitetului sindicatului,

¹ Arhiva C.C. al PMR., fondul nr. 72, dosarul nr. 855, fila 157.

² Idem, fondul nr. 5 dosarul nr. 955, filele 1—3.

³ Idem, fondul nr. 5 dosarul 948, fila 17.

aleși în februarie 1932 dintre elemente revoluționare,⁴ erau în același timp membri activi ai comitetului de acțiune. Împletirea activității comitetului de acțiune cu activitatea Sindicatului C.F.R. a adus în rândurile acestuia din urmă un suflu puternic de luptă revoluționară, concretizat în mai multe acțiuni reușite pe care le-a organizat și condus în perioada premergătoare luptelor eroice din ianuarie-februarie 1933. Ca urmare, în a doua jumătate a anului 1932, a avut loc un adevărat aflux al muncitorilor spre Sindicatul C.F.R. Dacă la începutul anului 1932 Sindicatul C.F.R.-Cluj avea 500—600 de membri, în preajma luptelor din februarie 1933, el cuprindea 1 255 de membri cu cotizația achitată la zi din totalul de 1 393 lucrători de la Atelierele C.F.R. Cluj.⁵

În cursul lunilor ce au precedat luptele din ianuarie-februarie 1933, Sindicatul C.F.R. cu sprijinul și sub directa îndrumare a Comitetului Central de acțiune, a desfășurat o activitate vie în masa muncitorilor ceferiști. În același timp, el a devenit un punct de sprijin și de încurajare a luptei muncitorilor din celelalte ramuri industriale din Cluj. La sediul Sindicatului țineau ședințe, discutau problemele legate de lupta lor, sindicatele unitare ale muncitorilor lemnari, pielari, croitori, dizolvate în 1929 și care figurau sub denumirea de „Sindicate independente”, folosind personalitatea juridică a Sindicatului C.F.R.⁶ Tot aici și-a avut sediul comitetul muncitorilor șomeri, ales în luna ianuarie 1933.⁷

În cadrul Sindicatului C.F.R. erau organizate diferite manifestări cultural-artistice cu un conținut revoluționar, mobilizator și propagandistic, care au contribuit la ridicarea nivelului de conștiință de clasă a muncitorilor și la permanentizarea hotărârii lor de luptă.

În lupta crescândă împotriva exploatării se întărea unitatea de acțiune a muncitorimii ceferiste din Cluj, care a respins cu hotărâre încercarea din 15 ianuarie 1933 a șefilor locali social-democrați de dreapta de a sparge frontul lor unic de luptă. Respingerea de către masele muncitorești a încercărilor de dezbinare a unității lor de luptă dovedea tăria frontului unic al muncitorilor ceferiști din Cluj, front comun de acțiune creat între comuniști, social-democrați și muncitori fără de partid în focul luptelor revoluționare din anii precedenți.⁸

În cursul lunii ianuarie 1933, Comitetul de acțiune al ceferiștilor din Cluj a dat o atenție sporită organizării acțiunilor și luptelor muncitorilor în ateliere, deoarece sindicatul putea să fie interzis de la o zi la alta, lucru ce s-a și întâmplat mai târziu. De asemenea o atenție accentuată a fost acordată popularizării ideii grevei cu ocuparea fabricii, însoțită de demonstrații de solidaritate ale muncitorilor din alte întreprinderi și ale șomerilor — metodă de luptă indicată de către plenara C.C. al P.C.R. din octombrie 1932.

⁴ Arhiva C.C. al P.M.R., dosarul 39387/1938 — Ordinul Direcției Generale a poliției nr. 24484-S și Arhiva Tribunalului Orășenesc, Cluj Secția I-a, dosarul 1999/1928. (Tabel nominal al Comitetului Sindical ales în februarie 1932).

⁵ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 1, dosarul 148, fila 291 din broșura „În chestia C.F.R.” și fondul 5, dosarul 948, fila 21 și 156 (Tabel nominal cu personalul existent în Atelierele C.F.R.-Cluj în februarie 1933).

⁶ Arhiva Tribunalului Orășenesc Cluj, Secția IV, dos. 2134/1933, fila 9, 11, 12.

⁷ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dos. 948, fila 87 și fondul 10, dos. 2528, fila 14.

⁸ „Mai Világ” din 17 ianuarie 1933.

Cu 20—25 zile înaintea izbucnirii eroicelor lupte din februarie, sub îndrumarea comitetului de acțiune din Atelierele C.F.R. în diferite secții au fost ținute o serie de consfătuiri. Problemele discutate aici erau foarte variate și vizau cerințele cele mai arzătoare ale muncitorilor. În același timp, era sistematic popularizată noua metodă de luptă: greva cu ocuparea atelierelor și sarcinile care urmau să revină muncitorilor în acest caz. În felul acesta, comuniștii din ateliere puteau să ia contact numai în cursul unei zile cu sute de muncitori, lămurindu-i și pregătindu-i pentru luptă.⁹

Munca de propagandă și de agitație își avea însă terenul de desfășurare nu numai în ateliere, ci și în afara lor. În cartierul muncitorilor ceferiști au avut loc o serie de consfătuiri, unde erau dezbătute problemele privind situația lor grea. Activitatea de agitație și propagandă desfășurată în rîndul familiilor contribuia la mobilizarea acestora în vederea sprijinirii luptei ceferiștilor.¹⁰

Începutul anului 1933 a însemnat un nou atac al burgheziei și moșierimii asupra nivelului de trai al oamenilor muncii. Guvernul a decretat o nouă „curbă de sacrificiu“.

În cursul lunii ianuarie 1933, ca urmare a noilor măsuri antimuncitorești luate de guvern, în toate centrele feroviare din țară au crescut acțiunile muncitorești revoluționare. La chemările lansate de Comitetul Central de acțiune s-a trecut la acțiuni deschise împotriva politicii reacționare a cercurilor guvernante.

Șirul marilor lupte revoluționare din ianuarie-februarie a fost deschis de grevele demonstrative ale muncitorilor ceferiști de la „Grivița“ din București, desfășurate în zilele de 28 și 31 ianuarie 1933. Aceste acțiuni precum și greva victorioasă din 2 februarie 1933 de la „Grivița“ au constituit adevărate semnale de luptă pentru muncitorii din întreagă țară. Aceștia au văzut în cuceririle muncitorilor de la „Grivița“ propria lor victorie și însuflețiți de exemplul lor, au intrat și ei în acțiune. Programul de revendicări elaborat de Comitetul Central de acțiune al muncitorilor ceferiști, sub conducerea tovarășului Gheorghe Gheorghiu-Dej, a devenit programul de acțiune imediată a tuturor feroviarilor din țară. Muncitorii ceferiști din Cluj, Iași, Pașcani, Galați, Constanța au trimis telegrafic moțiuni prin care recunoșteau rolul conducător al ceferiștilor bucureșteni și se declarau solidari cu lupta lor.¹¹

Urmînd exemplul muncitorilor de la atelierele „Grivița“—București și impulsionați de lupta lor, muncitorii de la Atelierele C.F.R. Cluj, alături de ceferiștii din principalele centre feroviare din țară și-au intensificat și ei lupta.

În dimineața zilei de 3 februarie a sosit la Cluj ca delegat din partea Comitetului Central de acțiune Marin Alexandrescu de la Atelierele „Grivița“ — București, aducînd cu el exemplare din manifestul Comitetului Central de acțiune. Luînd legătura cu membrii comitetului de acțiune de la atelierele C.F.R. Cluj, el i-a informat despre pregătirea și desfășurarea

⁹ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dos. 948, fila 37.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ „Adevărul” din 4 februarie 1933.

grevei muncitorilor bucureșteni, comunicându-le că aceștia sînt hotărîți să nu părăsească atelierele pînă la satisfacerea completă a revendicărilor.¹²

În seara aceleiași zile a avut loc o consfătuire a Comitetului local de acțiune și a Comitetului Sindicatului, la care s-a hotărît convocarea adunării generale a ceferiștilor în ziua de 4 februarie.¹³ Această adunare a avut loc la sediul Sindicatului C.F.R. la care au participat aproape 1000 de muncitori de la Atelierele C.F.R. Cluj.¹⁴ Înainte de începerea adunării, în sală au fost răsbindite manifestul Comitetului Central de acțiune C.F.R.,¹⁵ care chema pe ceferiștii din țară să urmeze exemplul muncitorilor de la Atelierele „Grivița“, broșura „Revendicările tinerilor“¹⁶, ziarul „Lupta sindicală“ — ediția specială din 1 februarie 1933, în care a apărut articolul „Proletariatul ceferist în lupta pentru pîine și muncă“, ziarul „Viața Sindicală“ și „Szakszervezeti Élet“, liste de subscripție pentru colecte în vederea ajutorării muncitorilor greviști și a deținuților politici¹⁷, precum și un apel la solidaritate cu acțiunea muncitorilor ceferiști din București.¹⁸

Cuvîntul de deschidere a fost rostit de președintele Sindicatului, care a chemat muncitorii ceferiști din Cluj la luptă după exemplul muncitorilor de la „Grivița“ și din alte centre ceferiste din țară.¹⁹

Delegatul muncitorilor din București a arătat cum s-au desfășurat grevele demonstrative din 28 și 31 ianuarie și cum a fost pregătită greva din 2 februarie 1933 a ceferiștilor din Capitală, metodele folosite de muncitori pentru izbînda luptei lor, ceea ce a contribuit la ridicarea hotărîrii de luptă a muncitorilor ceferiști prezenți la adunare. Cei peste 20 de muncitori care au luat cuvîntul, au descris situația materială grea în care se găseau muncitorii de la Atelierele C.F.R. din Cluj, îndemnînd la luptă hotărîită. Cuvîntul lor a fost deseori întrerupt de lozinca: „Să facem ca la Grivița“.²⁰

În cadrul discuțiilor s-a insistat îndeosebi asupra necesității alegerii comitetului de grevă.²¹

În timpul cît se desfășura adunarea, la fața locului au sosit trei camioane de polițiști care au pătruns în sediul sindicatului, somînd pe cei prezenți să părăsească sala și efectuînd o serie de arestări.²² În același timp în fața Atelierele C.F.R. au fost instalate forțe militare întărite cu polițiști și jandarmi,²³ pentru a împiedica pătrunderea muncitorilor în ateliere și o eventuală grevă cu ocuparea acestora.

¹² Arhiva C.C. al P.M.R., fond 5, dosar 966, fila 165, dosar 946, fila 102, 263–264 și Arhiva Tribunalului Orășenesc Cluj, Secția II-a, dosar 1619/1933, fila 2 și 80; Arhiva Procuraturii Orășenești Cluj nr. inv. 618, dosar 1507/1933, (Rechizitor definitiv de urmărire nr. 75/8 ianuarie 1934).

¹³ Arhiva Trib. Orăș. Cluj, Secția II-a, dosar 1619/1933, fila 2, 80.

¹⁴ Arhiva Trib. Orăș. Cluj, Secția II-a, dosar 1619/1933, fila 25, Arhiva Procuraturii Orăș. Cluj. nr. inv. 118, dosar 1507/1933 „Patria“ din 7 febr. „Dimineața“ din 6 febr. „Jó estét“ (Bună seara) din 4 febr. și „Kolozsári Friss Újság“ din 5 februarie 1933.

¹⁵ Arhiva C.C. al P.M.R., dosar 3478, fila 8 și fond. 5, dosar 946, fila 253.

¹⁶ Arhiva C.C. al P.M.R., fond 5, dosar 917, fila 120.

¹⁷ Arhiva Trib. Orăș. Cluj Secția II, dosar 1619/1933, fila 3, 4, 6 și Arhiva Procuraturii Orăș. nr. inv. 618, dosar 1507/1933.

¹⁸ Arhiva C.C. al P.M.R., fond 5, dosar 946, fila 912.

¹⁹ „Uj Kelet“ din 5 februarie 1933.

²⁰ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 948, fila 20; Arhiva Trib. Orăș. Cluj Secția II-a, dosar 1619/1933, fila 2, 25.

²¹ Arhiva Trib. Orăș. Cluj, Secția II-a, dosarul 1619/1933, fila 3, 25.

²² Ibidem și „Dimineața“ din 6 februarie, „Patria“ din 7 februarie și 8 februarie, „Kolozsári Friss Újság“ din 5 februarie, „Uj Kelet“ din 5 februarie 1933.

²³ „Néplap“ din 6 februarie 1933.

Înspăimîntat de ofensiva începută de muncitorii ceferiști și petroliști la sfîrșitul lunii ianuarie și începutul lunii februarie, la care se raliau pături tot mai largi de oameni ai muncii, guvernul național-țărănesc a decretat la 4 februarie 1933 starea de asediu în principalele centre muncitorești. Prin instaurarea stării de asediu se urmărea înăbușirea luptelor muncitorimii și distrugerea conducătorului ei, Partidul Comunist din România.

Mișcarea muncitorească condusă de P.C.R. se ridicase însă la un asemenea grad de combativitate, încît măsurile teroriste luate pe baza decretării stării de asediu au fost înfruntate, iar lupta pentru silirea guvernului de a aplica promisiunile făcute la 2 februarie continua cu hotărîre în toate centrele feroviare din țară.

La Cluj, în urma suspendării adunării muncitorești din 4 februarie și a arestărilor efectuate de autorități cu acest prilej, comitetul de acțiune al ceferiștilor a hotărît declararea unei greve.

În dimineața zilei de 6 februarie 1933 ceferiștii din Cluj au părăsit lucrul și s-au adunat în curtea Atelierelor.²⁴ La adunare, muncitorii au cerut satisfacerea revendicărilor cucerite la 2 februarie de muncitorii ceferiști din Capitală și eliberarea imediată a muncitorilor arestați cu ocazia adunării din ziua de 4 februarie 1933.²⁵ Ei au hotărît să nu reia lucrul pînă la satisfacerea deplină a revendicărilor și au comunicat telegrafic muncitorilor de la Atelierele C.F.R. „Grivița” — București și „Nicolina” — Iași, revendicările pentru care sînt în luptă și hotărîrea lor de solidaritate cu întreaga muncitorime ceferistă din țară. Muncitorii în frunte cu delegații lor, aleși în mod deschis la adunare, s-au îndreptat spre clădirea direcției atelierelor și au cerut ca directorul Atelierelor să iasă din birou, să trateze cu delegații în fața lor și să se declare de acord cu revendicările juste ale muncitorilor, pe care să le înainteze Direcției Generale spre aprobare.²⁶ Sub presiunea maselor directorul atelierelor a promis că va comunica imediat Direcției Generale C.F.R. revendicările muncitorilor.²⁷ La această promisiune, muncitorii au hotărît să aștepte în liniște răspunsul, însă pînă la primirea lui nu vor relua lucrul.

La orele 10, muncitorii declarîndu-se nemulțumiți cu răspunsul Direcției Generale care prevedea numai majorarea salariilor cu 20% au hotărît continuarea grevei, pînă la satisfacerea și a celorlalte revendicări.²⁸ Spre prînz, în ateliere a fost afișată circulara nr. 15.149 R.A.—1933, prin care Direcțiunea Generală comunica revendicările muncitorilor ceferiști recunoscute de ea. De asemenea, greviștii primeau asigurări că cei arestați la 4 februarie vor fi eliberați. Față de acest succes muncitorii au hotărît să înceteze greva,²⁹ declarînd că au luat cunoștință de aceste îmbunătățiri, dar întrucît revendicările obținute remediază numai în parte cererile lor, ei vor continua să lupte pînă la satisfacerea lor deplină.

²⁴ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 946, fila 499, Arhiva Procuraturii Orăș. Cluj nr. inv. 618, dosar 1507/1933, „Ellenzék” din 8 februarie 1933.

²⁵ Idem, fond 5, dosar 946, fila 499; Arhiva Trib. Orăș. Cluj, Secția II-a dosar 1619/1933, fila 5.

²⁶ Idem, fond 5, dosar 948, fila 36.

²⁷ „Jó estét”, din 7 februarie 1933.

²⁸ Arhiva C.C. al P.M.R., fond. 5, dosar 946, fila 499 și dosar 964, fila 4, Arhiva Trib. Orăș. Cluj, Secția II-a, dosar 1619/1933, fila 5.

²⁹ Arhiva C.C. al P.M.R., fond 5, dosar 946, fila 499 și dosar 948, fila 21 și „Uj Kelet” din 7 februarie 1933.

Prin acțiunea lor energică și hotărîtă, muncitorii pe lîngă revendicări economice, au obținut și satisfacerea unor revendicări politice de o mare importanță ca: recunoașterea comitetului de fabrică și eliberarea muncitorilor arestați samavolnic, în urma adunării din 4 februarie 1933.

Față de grevele din anii anteriori, greva din 6 februarie s-a ridicat pe o treaptă superioară atît prin îmbinarea revendicărilor economice cu cele politice, cît și prin folosirea unei metode noi de luptă: tactica de a trata cu direcția în fața muncitorilor. Ea a arătat întărirea muncii organizatorice a organelor și organizațiilor locale, ca rezultat al activității delegaților trimiși la Cluj de C.C. al P.C.R. și de Comitetul Central de acțiune, în urma căreia s-a pornit pe calea lichidării rămîinerii în urmă față de luptele din București și din alte centre din țară.

În zilele după decretarea stării de asediu, a avut loc ședința plenară lărgită a Comitetului Central de acțiune sub conducerea directă a tovarășului Gheorghe Gheorghiu-Dej.

Plenara la care au participat și delegații din partea celor mai importante centre din țară ca: București, Galați, Iași, Cluj, Pașcani și Timișoara, generalizînd experiențele ultimelor lupte a hotărît pregătirea maselor pentru trecerea la o contraofensivă împotriva stării de asediu și pentru impunerea respectării de către guvern a revendicărilor obținute de feroviari de la „Grivița” în urma grevei din 2 februarie.³⁰

Pe baza analizei situației din centrele muncitorești și a învățămintelor și concluziilor Plenarei Comitetului Central de acțiune, C.C. al P.C.R. a elaborat două importante documente de partid: Circulara din 8 februarie 1933 adresată „Către toate comitetele regionale, raionale și locale” și „Rezoluția din 9 februarie 1933”, care au constituit un nou îndreptar al întregii activități a comuniștilor în rîndul maselor în vederea pregătirii și conducerii luptelor viitoare.³¹

La Cluj, după Plenara Comitetului Central de acțiune, a avut loc o ședință a comitetului de acțiune de la ateliere, ținută în cartierul „Bulgaria”. În această ședință pe baza hotărîrilor Plenarei Comitetului Central de acțiune s-a hotărît organizarea unei noi acțiuni, în vederea apărării și aplicării revendicărilor cucerite de către muncitorii ceferiști, la 2 februarie.³²

Guvernul înspăimîntat de extinderea cu repeziciune în întreaga țară a valului de acțiuni muncitorești începute la „Grivița”—București, în ziua de 11 februarie a ordonat dizolvarea tuturor organizațiilor revoluționare și închiderea sediilor lor.³³

De această dată măsurile represive nu se mai limitau formal numai la zonele supuse stării de asediu, ci se extindeau asupra întregii țări. Astfel se explică faptul că la Cluj, unde, deși prin lege starea de asediu nu a fost extinsă asupra orașului,³⁴ în noaptea de 11 spre 12 februarie poliția a

³⁰ Arhiva Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.M.R. Macheta monografiei „Luptele eroice ale muncitorilor ceferiști și petroliști din 1933”, pag. 310—311.

³¹ Arhiva C.C. al P.M.R., fond 1, dosar 116, filele 53—58 și Arhiva Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.M.R., cota Ab. XVII—4, inventar 620 și cota Ab. XVIII—21, „Luptele revoluționare din România și importanța lor politică”, pag. 27.

³² Arhiva C.C. al P.M.R., fond 5, dosar 948, fila 37.

³³ Arhiva C.C. al P.M.R., fond 1, dosar 157, fila 50; fond 5, dosar 946, fila 527.

³⁴ Broșura: „Însemnătatea istorică a luptelor muncitorești din februarie” editată de C.C. al P.C.R., ianuarie 1934, pag. 47.

închis și ocupat sediul Sindicatului C.F.R. din strada Bucovinei unde urma să aibă loc o adunare generală pe ziua de 12 februarie. În același timp, a fost ocupat și localul Ajutorului Muncitoresc și i-a fost confiscată arhiva și biblioteca.³⁵

Atacul brutal al autorităților a stîrnit o profundă indignare și în rîndurile muncitorilor ceferiști din Cluj.

Avînd în vedere indicațiile ședinței plenare lărgite a Comitetului Central de acțiune de a se începe acțiuni noi într-o serie de centre ceferiste și ținînd cont de creșterea spiritului de luptă al muncitorilor de la atelierele C.F. Cluj, celula de partid și comitetul de acțiune al ceferiștilor au trecut la pregătirea unei noi greve.

Astfel, în seara zilei de 12 februarie, a avut loc ședința ilegală a celei de partid din Atelierele C.F.R., la care au participat și membrii comitetului de acțiune. Ședința a fost condusă de un membru al Biroului Comitetului Regional P.C.R. — Cluj. În cadrul acestei ședințe, la care au mai participat membrii Comitetului local al P.C.R. și U.T.C., ai Consiliului sindicatelor locale, s-a analizat starea de spirit ce domnea în rîndurile muncitorilor, hotărînd ca să declare grevă pentru ziua de 13 februarie 1933.³⁶

În dimineața zilei de 13 februarie, la orele 8,40 sirena a început a suna prelung. Concomitent au început bătăile în tampoane, la secția vagoane, în nicovale la secția fierărie și în table de fier în celelalte secții. La aceste semnale muncitorii au încetat lucrul și s-au îndreptat spre curtea atelierelor, unde urma să aibă loc adunarea demonstrativă. Alături de ei au venit și ucenicii, aflați în Ateliere la ora de practică.³⁷ Membrii comitetului de acțiune au arătat muncitorilor scopul grevei și revendicările propuse, adunarea aprobînd în unanimitate lista revendicărilor.³⁸

Urmînd îndrumările Comitetului Central de acțiune și exemplul muncitorilor de la Atelierele C.F.R. „Grivița“, greviștii au trecut la alegerea deschisă a unui comitet de grevă. În entuziasmul general al muncitorilor, la propunerea Comitetului de acțiune s-a ales un comitet de grevă, format din 50 de muncitori, comuniști, social-democrați și fără de partid.³⁹ Prin compoziția sa, comitetul de grevă era expresia frontului unic de luptă al muncitorilor. La cuvîntul de ordine al comitetului de grevă, grupe de muncitori, instruite în prealabil, s-au postat la cele trei porți de intrare în ateliere: au fost organizate gărzi de autoapărare și pichete de grevă. Centrala telefonică a fost ocupată de muncitori, împiedicînd în acest fel conducerea administrativă să ia legătură cu autoritățile locale și centrale.⁴⁰ Datorită acestui fapt, autoritățile au sosit la fața locului cînd greva era deja în toi, iar muncitorii se baricadaseră în atelierele pázite de pichetele

³⁵ „Jó estét” „Friss Hírek” din 14 februarie 1933.

³⁶ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul nr. 948, fila 167 și 119 fondul 5, dosarul nr. 946, fila 264.

³⁷ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul nr. 946, filele 210, 255 și dosarul 948, fila 77; fondul 96, dosarul 916, fila 38; Arhiva Tribunalului Orășenesc Cluj Secția IV, dosarul 2134/1933, fila 3; Arhiva Procuraturii Orășenești Cluj, inv. 618, dosarul 1507/1933, inv. 483, de ds. 1066/1933; decizia nr. 17—18/1933 a Comisiunii locale de Disciplină Reg. CFR Cluj; ds. 221/1933 conexat cu ds. 18/193, Arhiva Dir. Reg. CFR Cluj.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Arhiva Tribunalului Orășenesc Cluj, Secția I, dosarul 2134/1933, fila 3, Arhiva Procuraturii Orăș. Cluj, inv. 618, dosar 1507/1933.

⁴⁰ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 96, dosarul 916, filele 43, 52.

de grevă. Au fost alcătuite echipe pentru asigurarea securității atelierelor și a mașinilor împotriva provocărilor de orice natură.⁴¹

După terminarea organizării ocupării atelierelor, a fost aleasă o delegație care a început, în fața greviștilor, tratativele cu administrația atelierelor. Muncitorii au cerut satisfacerea programului de revendicări întocmit de Comitetul Central de acțiune,⁴² ridicarea stării de asediu și redeschiderea Sindicatului C.F.R.⁴³ Reprezentantul administrației a promis că va interveni telegrafic la Direcția generală C.F.R. și a cerut muncitorilor ca pînă la primirea răspunsului să înceteze greva.⁴⁴ La auzul acestui indemn, din rîndurile muncitorilor au izbucnit strigăte de nemulțumire, aceștia declarîndu-se pentru continuarea grevei. Muncitorii au dat dovadă de fermitate în luptă și disciplină proletară. Gărzile de autoapărare și pichetele de grevă se schimbau cu regularitate.

Reprezentanții administrației atelierelor și personalul ingineresc au fost reținuți în mijlocul greviștilor ca ostateci,⁴⁵ ceea ce a împiedicat pe autorități să dezlănțuie un atac armat general asupra atelierelor.

Conducerea administrativă a încercat de mai multe ori să părăsească atelierele. Locțiitorul directorului trimitea la poartă pe unii ingineri și funcționari cu note scrise în care ordona greviștilor să-i dea drumul. Dar pichetul de la poartă n-a ascultat astfel de ordine și nu a permis nimănui să iasă fără aprobarea comitetului de grevă, considerat unicul conducător în incinta atelierelor, singurul competent să dea directive. La un moment dat, un profesor al școlii de ucenici a încercat să se folosească de influența sa asupra ucenicilor din anul I și să ducă afară un grup, dar pichetul, care număra douăzeci de muncitori, a interzis ieșirea, spunînd: „mai mult învață elevii la grevă”.⁴⁶

Muncitorilor baricadați în ateliere li se trimiteau de către muncitorii din oraș, prin Ajutorul Roșu, Ajutorul muncitoresc român (A.M.R.) și prin familiile greviștilor, alimente și scrisori de încurajare. În oraș exista o permanentă stare de alarmă. În fabrici, întreprinderi și birouri nu se lucra normal. Toate privirile erau îndreptate spre luptătorii din Atelierele C.F.R.

Clujul trecea în acele momente într-adevăr printr-o stare excepțională, în care miile de muncitori și alte categorii ale oamenilor nevoiași priveau cu speranță la lupta dîră a muncitorilor ceferiști — parte integrantă a gloriosului detașament ceferist al proletariatului din România.

Spre seară, în fața porții principale a atelierelor au sosit primele batalioane de jandarmi și polițiști în echipament de război, care au interzis introducerea alimentelor în ateliere. La apariția forțelor armate comitetul de grevă a trecut imediat la organizarea de zeci de pichete mobile noi, pentru paza atelierelor.

⁴¹ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul nr. 946, filele 210, 255; fondul 96, dosarul 916, fila 38; fondul 5, dosarul 948, fila 22, 68; Arhiva Tribunalului Orășenesc Cluj, secția IV, dosarul 2134/1933; Arhiva Procuraturii Orășenești Cluj, inv. 618, dosarul 1507/1933 și inv. 483, dosarul 1066/1933.

⁴² Analele Institutului de istorie a partidului de pe lângă C.C. al P.M.R., nr. 3 din 1961, pag. 61—62.

⁴³ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 948, filele 22, 68; Arhiva Procuraturii orășenești Cluj, inv. 618, dosarul 1507/1933.

⁴⁴ Ibidem, fondul 5, dosarul 946; Arhiva Procuraturii orășenești Cluj, inv. 618, dosarul 1507/1933.

⁴⁵ Arhiva Institutului de istorie a partidului de pe lângă C.C. al P.M.R. Cota Ab. XVIII—2, inv. 731. „Însemnătatea istorică a luptelor muncitorești din februarie”; Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 946, filele 255, 257; Arhiva procuraturii orășenești, inv. 618, dosarul 1507/1933.

⁴⁶ Arhiva Direcțiunii Generale a C.F.R. Cluj, dosarul 22/1933, conexas cu dosarul 18/1933.

Autoritățile locale, care erau în legătură telefonică permanentă cu Ministerul de Interne, conform instrucțiunilor primite de la acest minister, în seara zilei de 13 februarie la orele 22,30, au trimis o delegație, formată din chestorul poliției, inspectorul jandarmeriei și secretarul chesturii —, la intrarea principală a atelierelor. Delegația autorităților a cerut pichetului de grevă să anunțe că vor să vorbească cu delegația greviștilor. Muncitorii care erau în pichetul de pază au răspuns că ei nu au delegație și că toată muncitorimea este solidară.⁴⁷

Acest răspuns s-a dat conform instrucțiunilor comitetului de grevă, care prevăzând pericolul unei arestări, a hotărât să nu se poarte tratative cu autoritățile locale și să nu trimită delegații în afara atelierelor, urmînd să fie așteptat răspunsul Direcției Generale C.F.R.

Aflînd din raportul autorităților locale despre insuccesul întrevederii cu greviștii, ministrul de interne printr-o telegramă adresată în seara zilei de 13 februarie prefectului județului, a dispus înconjurarea completă cu forțe armate a atelierelor C.F.R. și somarea muncitorilor de a le părăsi. „Dacă nu-l părăsesc imediat — se spune în telegramă — se vor menține în cursul nopții împiedicarea a orice comunicații cu exteriorul, iar miine dimineată se vor utiliza mai întîi mijloace chimice (gaze lacrimogene etc.) pentru a sili pe ocupanții atelierelor să le părăsească.

În cazul cînd nici prin aceste mijloace nu se vor putea evacua atelierele, forțe polițienești și militare vor pătrunde înăuntru și vor evacua cu forța atelierele, arestînd pe conducători“.⁴⁸

Pe baza acestui ordin, în noaptea de 13 spre 14 februarie, atelierele C.F.R. au fost complet înconjurate cu noi forțe armate și de poliție. Legăturile greviștilor cu exteriorul au fost complet întrerupte.

În timp ce la atelierele principale C.F.R. greva era în plină desfășurare, organizațiile revoluționare din localitate intensificau acțiunile de solidarizare a muncitorilor din alte întreprinderi cu lupta ceferiștilor. Astfel, în ziua de 13 februarie au avut loc două ședințe largite — una a comitetului local de partid, la care participau și membrii comitetului local U.T.C., și alta a comisiei locale a sindicatelor revoluționare cu delegați ai muncitorilor din uzine și fabrici și cu comitetul de acțiune al muncitorilor șomeri. La aceste ședințe a fost discutată problema organizării unor greve de solidaritate cu lupta muncitorilor ceferiști. Acțiunea de solidaritate urma să înceapă a doua zi, la semnalele sacadate ale sirenei Atelierele C.F.R.⁴⁹ Ca organ de coordonare a fost ales un comitet de acțiune pe oraș, avînd sediul într-o casă din strada Decebal, nu departe de Atelierele C.F.R.

În cursul după-amiezii zilei de 13 februarie și în noaptea spre 14 februarie, Clujul a fost împînzit de manifeste, care chemau muncitorimea la lupta împotriva stării de asediu, pentru sprijinirea luptei muncitorilor ceferiști.⁵⁰ „Orașul a fost năpădit de o ploaie de manifeste comuniste, în-

⁴⁷ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 946, filele 210, 257, 258.

⁴⁸ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 946, fila 136.

⁴⁹ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 946, fila 221.

⁵⁰ Arhiva Institutului de istorie a partidului de pe lingă C.C. al P.M.R., Cota Ab. XVIII—2, inv. 731. „Însemnătatea istorică a luptelor muncitorești din februarie”, editată de C.C. al P.C.R. în ianuarie 1934, pag. 47; Cota Ab. XVIII—21; „Luptele din februarie din România și importanța lor politică” pag. 31; Arhiva Procuraturii Orașului Cluj, inv. 618, dosarul 1507/1933 și inv. 307, dosarul 601/1933.

demnînd muncitorimea la luptă împotriva burgheziei" — scria ziarul „Patria”.⁵¹

În acest timp, muncitorii continuau să stăpînească atelierele. În seara zilei de 13 februarie după ce s-au luat măsurile necesare pentru întărirea apărării atelierelor împotriva unui atac din afară, comitetul de grevă a fixat locul unde avea să se țină permanent adunarea muncitorilor greviști. Pentru aceasta a fost aleasă hala locomotivelor, situată în centrul atelierelor și apărută din față de secția cazangerie și din spate de turnătorie. Entuziasmul, înflăcărea revoluționară și elanul de luptă caracterizau pe muncitorii greviști. În ciuda activității demobilizatoare a unor elemente trădătoare și a oamenilor de încredere ai direcțiunii, unitatea de luptă a muncitorilor a rămas neînfrîntă. Ei simțeau că în acțiunea pe care o începuseră nu erau singuri, că alături de ei era întregul popor muncitor, că în fruntea luptei se găsea Partidul Comunist din România. De pe tribuna improvizată pe un cazan de locomotivă răsuna glasul vorbitorilor, care au înfierat planurile burgheziei de a ieși din criză pe spinarea muncitorilor. A fost organizat și un program cultural cu un conținut revoluționar. Tinerii au improvizat un cor. În tot cursul nopții atelierele și împrejurimile lor au răsunat de cîntece revoluționare, intonate de greviști. Comitetul de grevă era ținut la curent de pichetele de grevă cu cele ce se petreceau în tot cuprinsul atelierelor și în imediata lor împrejurime.

În zorii zilei de 14 februarie, soțiile și copiii greviștilor, în frunte cu un grup de uteciști, au vrut să aducă alimente greviștilor. Pe podul care ducea spre ateliere, traversînd linia, s-a iscat o busculadă cu forțele represive. Acțiunii întreprinse de soțiile greviștilor i s-a alăturat și un grup de muncitori șomeri, în majoritate concediați de la fabrica „Dermata”. Cu forțe sporite, polițiștii au împiedicat cu brutalitate încercarea de a se veni în ajutorul greviștilor.⁵²

Femeile, șomerii și tinerii nu au cedat însă. Regrupîndu-se, aceștia s-au adunat pe rampele de încărcare a vagoanelor, care se aflau în partea dinspre oraș a liniilor ferate. De aici au strigat către greviști cuvinte de îndemn la rezistență și la continuarea luptei. Glasul sutelor de femei răsuna în cor. „Rămîneți liniștiți! Atît pentru voi cît și pentru noi este indiferent unde flămînzim!”⁵³

Cu toate măsurile luate de autorități, greviștii n-au dus lipsă de alimente. Aprovizionarea lor a fost organizată și asigurată. În prima zi a grevei, pe lîngă echipele permanente au fost organizate alte zeci de echipe de colectare a ajutoarelor materiale pentru greviști. Această activitate, inițiată de Ajutorul Muncitoresc și Ajutorul Roșu a cuprins mii de muncitori din celelalte întreprinderi și uzine din oraș.⁵⁴

În dimineața zilei de 14 februarie, de la sediul Ajutorului Muncitoresc, 20 de tineri au pornit prin diferite căi înspre ateliere. Imbrăcați ca ucenici brutari, avînd pe spate coșuri cu pîine, slănină, salam și țigări, sub

⁵¹ „Patria” din 15 și 17 februarie 1933.

⁵² Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 948, filele 71, 113 și „Uj Kelet” din 15 februarie 1933.

⁵³ „Jó estét” din 15 februarie 1933.

⁵⁴ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 948, filele 125, 126, 131; „Néplap” din 5 februarie 1933.

pretextul că duc marfă în diferite prăvălii și la diferiți clienți din cartier, o parte din ei au reușit să treacă peste calea ferată. Strecurându-se din curte în curte, ei au reușit să se apropie de ateliere dinspre pîrîul Nadăș, unde făceau de pază subunități din regimentul 83 Infanterie Cluj. Fii de muncitori și de țărani îmbrăcați în haine militare și-au întors spațele pînă ce coșurile au fost predate pichetului de la poarta atelierelor⁵⁵.

În acțiunea de aprovizionare a greviștilor au contribuit și unii lucrători de la Tracțiune. Aceștia foloseau locomotivele în drum spre Depou, manevrîndu-le în direcția podului de pe Someș, unde primeau saci cu alimente destinate greviștilor. Pentru a ajunge la Depou, locomotivele treceau prin fața atelierelor. Cînd ajungea în dreptul atelierelor, mecanicul învăluia locomotiva într-un nor de abur spre a împiedica vizibilitatea poliției și astfel sacii erau aruncați peste gard de către muncitori și tineri ascunși pe tendere.⁵⁶

În dimineața zilei de 14 februarie, pe baza instrucțiunilor primite de la Ministerul de Interne, patru companii de jandarmi cu baioneta la armă și în linie de trăgători, au primit ordin să înainteze înspre ateliere pentru a le evacua, celelalte forțe urmînd să intervină în caz de nevoie.⁵⁷

Asaltul forțelor represive a provocat o mare agitație în rîndurile celor adunați în afara atelierelor, cît și ale greviștilor baricadați în ateliere. Pregătirile ce se făceau de către forțele armate nu lăsau nici o îndoială asupra intenției lor sîngeroase.

Era ora 11 înainte de masă. Soțiile și copiii greviștilor, tinerii uteciști și muncitorii împrăstiați de pe rampele de încărcare a vagoanelor, văzînd intenția autorităților de a ataca cu forța atelierele, s-au îndreptat îndată spre fabrica „Dermata“, cea mai mare întreprindere din oraș, chemînd pe muncitorii de aici în ajutorul greviștilor.⁵⁸

La semnalul de alarmă dat de sirena greviștilor, muncitorii de la fabrica „Dermata“ au părăsit lucrul, s-au îndreptat spre porțile altor fabrici și uzine și, în mod organizat, au atras la demonstrația de stradă muncitorii din aceste întreprinderi. Demonstrației de stradă începută de către muncitorii de la „Dermata“ i s-au alăturat muncitorii de la fabricile „Junász“ (metalurgică), „Rapaport“ (turnătorie), „Transilvania“ (fabrica de mobile), „Dacia“ (fabrica de piele), „Iris“ (fabrica de cărămizi), „Erba“. „Gladys“, „Vlad“, muncitorii din atelierele mici (timplari, pantofari, croitori, constructori) mobilizați de organizația locală P.C.R. și de Consiliul local al sindicatelor revoluționare.⁵⁹ La chemarea organizațiilor revoluționare locale au răspuns de asemenea mii de șomeri.⁶⁰

⁵⁵ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 948, filele 89, 90.

⁵⁶ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 948, filele 23, 38, 105, 123, 129.

⁵⁷ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 946, fila 258. „Patria” din 15 februarie, „Uj Kelet” din 15 februarie și „Ellenzék” din 16 februarie 1933.

⁵⁸ „Scinteia” din 15–18 februarie 1933, Arhiva Tribunalului Orășenesc Cluj, Secția IV, dosarul 2134/1933, filele 9–10; „Patria” din 16 februarie, „Uj Kelet” din 15 februarie 1933.

⁵⁹ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 946, fila 211; Arhiva Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.M.R. Cota Ab. XVIII–2, inv. 731 „Însemnătatea istorică a luptelor din februarie”, pag. 47–48; Arhiva Tribunalului Orășenesc Cluj secția IV, dosarul 2134/1933, filele 9, 10, 16, 20, 22, 32; „Scinteia” din 15–18 februarie „Patria” din 15 februarie; „Uj Kelet” din 15 februarie „Néplap” din 15 februarie 1933.

⁶⁰ Arhiva Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.M.R. Cota Ab XVII–2, „Instrucțiuni către toate comisiile locale și opoziția revoluționară” pag. 20.

În coloane compacte, sub lozincile de luptă ale P.C.R. împotriva stării de asediu, pentru recunoașterea organizațiilor revoluționare și redeschiderea sediilor lor, și în semn de solidaritate cu lupta muncitorilor cefești, din diferite direcții ale orașului se îndreptau spre Atelierele C.F.R. coloane de demonstrații.

Clujul se afla în acele momente sub domnia unei demonstrații politice de masă, desfășurată sub steagul Partidului Comunist din România, rod al activității sale politice.⁶¹

Dacă în prima zi erau în stăpînirea muncitorilor numai Atelierele C.F.R., în cea de a doua zi a grevei întregul oraș s-a găsit sub influența luptei revoluționare a muncitorilor. În această zi, sub semnul frontului unic, s-au strîns laolaltă aproape toți muncitorii din Cluj, exprimînd solidaritatea lor profundă cu lupta muncitorilor cefești.

La 14 februarie 1933, alături de muncitorii vîrstnici, peste o mie de tineri au participat cu elan la demonstrația organizată de partidul comunist în sprijinirea luptei muncitorilor cefești.⁶²

Una din caracteristicile grevei din 14 februarie 1933 din Cluj o constituie participarea sutelor de femei, care au pășit în primele rînduri ale frontului de luptă, alături de muncitori.

Influența crescîndă a partidului asupra diferitelor categorii sociale, a fost demonstrată de faptul că rîndurile manifestanților au fost îngroșate de țărani veniți cu alimente pentru ajutorarea greviștilor, de cei din satele vecine, veniți pentru desfacerea produselor pe piața orașului, de intelectuali progresiști, de mici comercianți, mici producători, și în primul rînd de studenți progresiști. Printre cei 16 arestați în timpul demonstrației se aflau studenți și militari în permisie, care au participat la manifestații, îndemnînd masele la rezistență față de atacul poliției.⁶³

Organizarea unei largi acțiuni de colectare a ajutorului pentru greviști, mobilizarea unor mase mari de oameni, și în primul rînd a familiilor greviștilor, pentru sprijinirea materială și morală a grevei, chemarea muncitorilor din celelalte fabrici și a șomerilor în fața Atelierele C.F.R. în vederea ajutorării greviștilor arătau că organizația P.C.R. din Cluj a folosit posibilități variate pentru organizarea apărării greviștilor.

Atragerea în luptă a muncitorilor unor mari întreprinderi, ca „Der-mata”, „Junász” etc., a masei importante de șomeri, a tuturor categoriilor de oameni ai muncii, a subliniat și mai mult caracterul de masă al demonstrației. Greva desfășurată în ziua de 14 februarie 1933 la Cluj a cuprins masele oamenilor muncii români, maghiari, evrei, germani, pentru că viața comună de crîncenă exploatare, năzuințele și visurile,

⁶¹ Arhiva Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.M.R., Cota Ab XVIII—21 „Luptele din februarie din România și importanța lor politică” octombrie 1933, pag. 31.

⁶² Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 1, dosarul 108, inv. 8. „Raportul asupra U.T.C.-ului” septembrie 1933; „Tî-nărul levinist” anul XVIII nr. 2, din februarie 1933, pag. 1.

⁶³ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 948, filele 126, 131; „Keleti Újság” din 4 februarie 1933. Referitor la crescînda influența a partidului, însuși ziarul burghez „Patria” din 17 februarie 1933, scria că „Partidul Comunist din România a pătuns nu numai în universitate... dar și în celelalte categorii sociale. Astfel cu ocazia ultimelor arestări comuniste, am avut ocazia de a ne lămuri deplin asupra progresului pe care l-a făcut mișcarea comunistă în ultimele luni de zile”.

lupta hotărîtă sub conducerea partidului comunist pentru un viitor mai bun îi unea într-un singur front de luptă.⁶⁴

Masele de muncitori, șomeri, tineri și femei s-au îndreptat spre atelierele C.F.R. Drumul lor fiind însă barat de cordoanele Regimentului 11 cavalerie, la indicația greșită a conducătorilor demonstrației coloana s-a îndreptat spre centrul orașului. Îndepărtarea de ateliere și faptul că nu se stabiliseră legături operative permanente între masele din oraș și cefești au făcut ca demonstrația să rămână necunoscută muncitorilor din ateliere, care nu știau că afară mii și mii de muncitori și-au declarat deplina solidaritate cu lupta lor.

Intrucît locul de desfășurare a demonstrației muncitorilor clujeni n-a fost împrejurul atelierelor C.F.R., greviștii ceferiști nu au putut să-și dea seama că ei nu sînt singuri și izolați de restul maselor largi muncitorești. Ei n-au putut simți tot ajutorul acordat de celelalte pături muncitorești. Cunoașterea acestui ajutor ar fi întărit puterea de rezistență a greviștilor.

Coloana nesfîrșită a demonstranților, în fruntea căreia se afla un grup compact de circa 400 tineri, a pornit spre centrul orașului. Orașul răsuna de cîntece revoluționare și de lozinci ca: „Pîine și muncă!“, „Jos teroarea!“, „Ceferiștilor acordați-le revendicările lor juste“, „Cerem îndepărtarea armatei de la Atelierele C.F.R.“, „Libertate Partidului Comunist din România“ etc.⁶⁵

Masele de demonstranți au înaintat spre centrul orașului pînă în dreptul străzilor Emile Zola și Cotită, unde s-au ciocnit cu puternice detașamente polițienești și jandarmerești, care veneau dinspre Piața Unirii (azi Piața Libertății). După o busculadă între muncitori și forțele polițienești, demonstranții s-au retras spre străzile laterale, scandînd în continuare lozinci.

În timp ce masele muncitorești din celelalte uzine și fabrici din Cluj manifestau pe străzile orașului, situația de la Atelierele C.F.R. devenea încordată. În fața porții au sosit capii autorităților, care au somat pe muncitori să părăsească imediat atelierele.

La somație, muncitorii greviști au răspuns cu un strigăt scurt și hotărît: „Dați-ne pîine!“⁶⁶

Somînd din nou pe muncitori, autoritățile i-au amenințat cu grenade lacrimogene.⁶⁷ Muncitorii însă nu s-au lăsat intimidați de această amenințare. Autoritățile, care aveau instrucțiunile Ministerului de Interne de a evacua atelierele prin orice mijloc,⁶⁸ s-au gîndit să folosească linia ce lega Depoul de locomotive cu atelierele pentru a ataca prin spate pe muncitorii baricadați. Pentru aceasta ei intenționau să forțeze baricadele cu locomotive. Mecanicul locomotivei destinate de autorități acestui scop, aflînd intenția forțelor represive a declarat hotărît: „Nu voi face niciodată

⁶⁴ Arhiva Institutului de istorie a partidului de pe lingă C.C. al P.M.R., Cota Ab. XII-2, inv. 731 „Însemnătatea istorică a luptelor din februarie“, editată de C.C. al P.C.R.

⁶⁵ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 946, filele 221, 261. Arhiva Tribunalului Orășenesc Cluj, Secția IV, dosarul 2134/1933, filele 1-15; „Patria” din 16 februarie, „Uj Kelet” din 15 februarie 1933.

⁶⁶ „Keleti Ujság” din 15 februarie 1933.

⁶⁷ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 946, fila 136.

⁶⁸ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 946, fila 136.

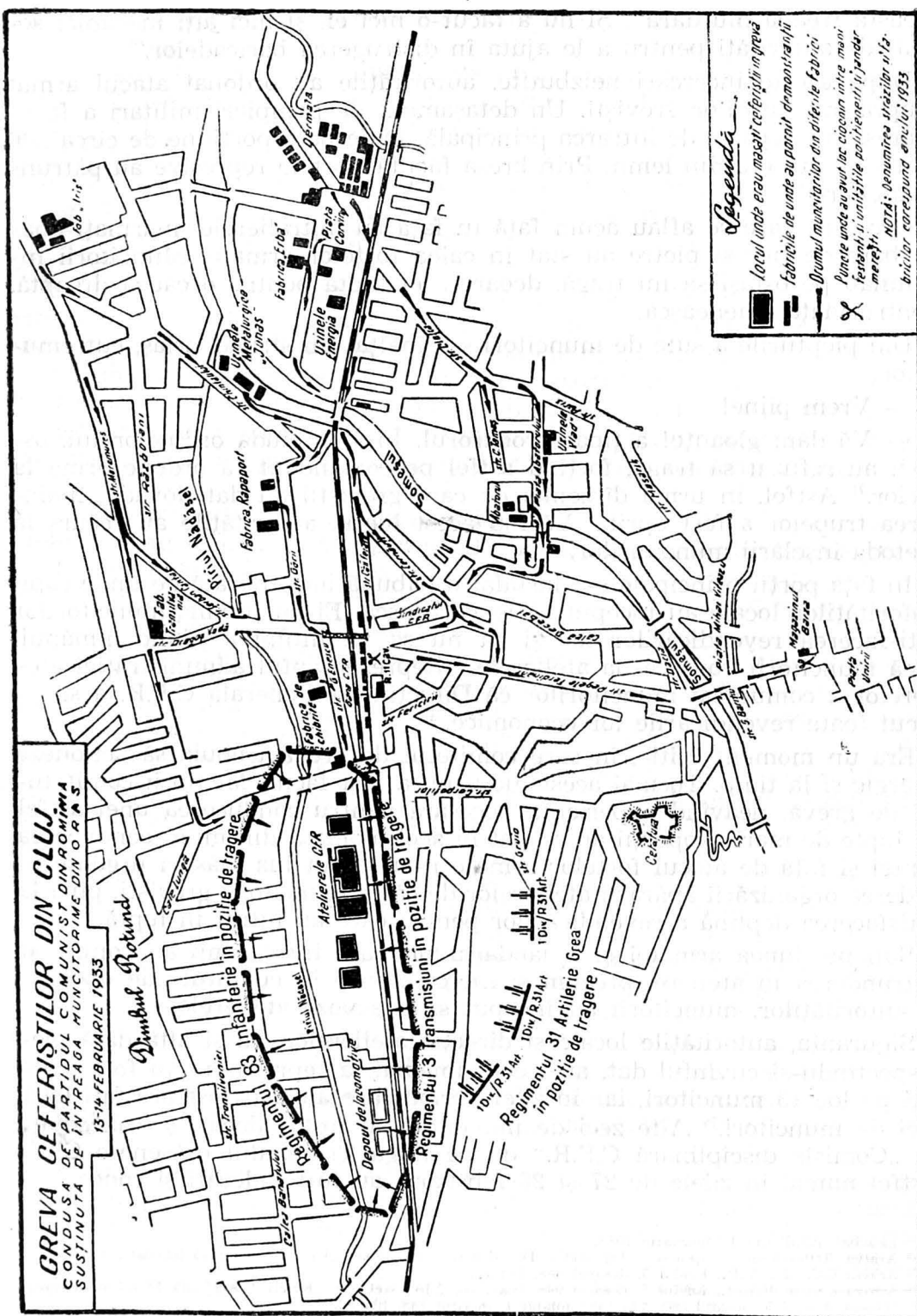

Fig. 1.

această treabă murdară". Și nu a făcut-o nici el, și nici alți mecanici so-mați de autorități pentru a le ajuta în distrugerea baricadelor.⁶⁹

După aceste încercări neizbutite, autoritățile au ordonat atacul armat asupra muncitorilor greviști. Un detașament de pompieri militari a făcut o breșă nu departe de intrarea principală, unde pe o porțiune de circa 200 metri gardul era din lemn. Prin breșa făcută, forțele represive au pătruns în ateliere.⁷⁰

Greviștii care se aflau acum față în față cu mitralierele, înarmați doar cu bare de fier și pietre au stat în calea forțelor armate. Muncitorii îndemnau pe ostași să nu tragă, deoarece ei luptă pentru o cauză dreaptă, pentru viața omenească.

Din piepturile a sute de muncitori s-a înălțat un strigăt uriaș, cutremurător:

— Vrem piine!

— Vă dăm gloanțe! a țipat procurorul. Însă în ciuda ordinelor lui, ostașii au refuzat să tragă, forțînd astfel pe comandant să ordone arma la picior.⁷¹ Astfel, în urma dîrzeniei de care greviștii au dat dovadă, înaintarea trupelor a fost oprită. Văzînd acest lucru, autoritățile au recurs la metoda înșelării muncitorilor.

În fața porții principale s-a instalat o tribună improvizată de unde capii autorităților locale au început să le vorbească. Ei au promis muncitorilor satisfacerea revendicărilor lor și că nu se va întîmpla nimic nimănui, dacă muncitorii vor evacua atelierele.⁷² Reprezentantul administrației atelierelor a comunicat muncitorilor că Direcțiunea Generală C.F.R. a satisfăcut toate revendicărilor lor economice.⁷³

Era un moment critic, în care comitetul de grevă trebuia să acționeze energic și la timp. Tocmai acest lucru nu a fost făcut. Membrii comitetului de grevă, neavînd experiența necesară pentru conducerea unei astfel de lupte de mari proporții au scăpat în acel moment din mîini conducerea luptei și față de atacul forțelor armate n-au putut lua măsuri urgente în vederea organizării apărării atelierelor de către muncitorii greviști, pînă la satisfacerea deplină a revendicărilor pentru care au intrat în luptă.

Sub presiunea armatei și a jandarmilor, care între timp au continuat pătrunderea în ateliere, precum și încrezîndu-se în cuvîntul „de onoare” al autorităților, muncitorii au început să evacueze atelierele.

Siguranța, autoritățile locale și direcția atelierelor, ca și altă dată. ne-respectîndu-și cuvîntul dat, au trecut imediat la represiuni. Au fost arestați pe loc 13 muncitori, iar în zilele următoare au mai fost arestați încă zeci de muncitori.⁷⁴ Alte zeci de muncitori au fost judecați și concediați de „Comisia disciplinară C.F.R.” de pe lîngă Tribunalul orășenesc Cluj. Astfel numai în zilele de 27 și 28 februarie au fost judecați și concediați

⁶⁹ „Făclia” (Cluj) din 13 februarie 1933.

⁷⁰ Arhiva Tribunalului Orășenesc, Cluj secția IV, dosarul 2134/1933; „Uj Kelet” din 15 februarie 1933.

⁷¹ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 948, fila 72.

⁷² Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 946, fila 258; „Jó estét” și „Keleti Ujság” din 15 februarie 1933.

⁷³ Ibidem, fondul 5, dosarul 963, fila 142; fondul 1, dosarul 148, fila 82.

⁷⁴ Ibidem, fondul 5, dosarul 959, fila 46; dosarul 948, fila 72.]

92 de muncitori, iar alții suspendați din serviciu pe termene diferite fără salar.⁷⁵

În ciuda represiunilor, spiritul de luptă al muncitorilor a rămas neînfrînt, iar autoritatea și prestigiul Partidului Comunist, a conducătorilor grevei, a membrilor de partid, au crescut considerabil. Referitor la influența crescîndă a partidului, pînă și ziarul burghez „Patria” în numărul său din 17 februarie 1933, a fost nevoit să recunoască: „...cu ocazia ultimelor arestări comuniste, am avut ocazia de a ne lămuri deplin asupra progresului pe care l-a făcut mișcarea comunistă în ultimele luni de zile” (cf. nota 63).

În focul luptei din mijlocul muncitorilor s-au ridicat noi cadre hotărîte, care intrînd în rîndurile partidului au îmbunătățit compoziția sa socială și au întărit legăturile sale cu masele de muncitori.

Îndrumați îndeaproape de organele de partid, de comitetul de grevă, muncitorii greviști de la Atelierele C.F.R. Cluj au dat dovadă de inițiativă în aplicarea unor metode corespunzătoare de luptă, de hotărîre și combativitate, atrăgînd simpatia și stîrnind solidaritatea oamenilor muncii din oraș.

În cele două zile, cît dura greva, muncitorii ceferiști din Cluj au stăpînit atelierele, au ocupat sirena și centrala telefonică. După declararea grevei au trecut imediat la formarea unui comitet de grevă. Au organizat paza atelierelor pentru prevenirea incendiilor și pentru apărare au format puternice pichete de grevă stabile și mobile.

De o inițiativă creatoare au dat dovadă asemenea și masele muncitorești de la celelalte uzine și fabrici precum și muncitorii șomeri, care au intrat în grevă de solidaritate cu muncitorii ceferiști. Această inițiativă s-a manifestat mai ales în organizarea aprovizionării cu alimente a greviștilor, în formarea a zeci de echipe de muncitori în vederea mobilizării muncitorilor din întreprinderile din oraș la acțiunea de solidaritate și prin încercarea de a redeschide sediul sindicatului C.F.R., ocupat de polițiști.

Acțiunile de luptă din Cluj, conduse de organizația locală a P.C.R., au căpătat în unele momente un caracter foarte ascutit. Poliția și jandarmeria nemaiputînd face față ofensivei muncitorești, autoritățile au fost nevoite să recurgă la forțele armatei. S-au produs ciocniri violente între masele muncitorești și aparatul burghezo-moșieresc local.

Greva muncitorilor ceferiști din Cluj, prin îmbinarea în desfășurarea ei a revendicărilor economice cu cele politice a căpătat un accentuat caracter politic. Acțiunile de solidaritate a muncitorilor din celelalte uzine și fabrici transformate apoi într-o ridicare cu adevărat caracter de masă au subliniat și mai mult caracterul politic al luptelor revoluționare din Cluj.

Acțiunile muncitorilor ceferiști din Cluj ca și cele din alte centre ferroviare din țară, parte integrantă a luptelor proletariatului din ianuarie-februarie 1933, au fost generate de aceleași cauze care au ridicat la luptă

⁷⁵ Arhiva C.C. al P.M.R., fondul 5, dosarul 964, fila 5, 324; „Vörös Erdély” (Ardealul Roșu) anul II, nr. 5 din aprilie 1933; Deciziunea nr. 17-18/1933 din 18 mai 1933 a Comisiei locale de disciplină C.F.R., dos. nr. 22, conexat cu dos. nr. 18/1933, (Arhiva Direcțiunii Regionale C.F.R. Cluj - copie).

puternicul detaşament al muncitorilor ceferiști de la „Grivița”—București și al petroliștilor din Valea Prahovei. Aceste acțiuni desfășurate de muncitorii ceferiști, în care veriga principală au constituit-o marile acțiuni revoluționare de la Atelierele C.F.R. „Grivița”—București, au fost pregătite, organizate și conduse de Partidul Comunist din România. Partidul s-a dovedit forța politică în stare să arate maselor muncitoare drumul just pentru apărarea intereselor lor vitale și să le conducă spre eliberare de sub jugul exploatării și asupririi. Aplicînd în viață învățămintele și experiența cîștigată din eroicele lupte ale muncitorilor ceferiști și petroliști, în anii care au urmat, P.C.R. a organizat și a condus numeroase acțiuni victorioase ale maselor, care au deschis calea spre mărețul act din august 1944.

KAMPFAKTIONEN DER EISENBAHNER IN CLUJ IM JANUAR— FEBRUAR 1933

(Zusammenfassung)

Die Ende Januar und Anfang Februar 1933 entfalteten Kämpfe der Eisenbahner der Bukarester Grivița-Werke und der Erdölarbeiter des Prahovatal's stellten das Signal kraftvoller Aktionen der Eisenbahner der wichtigsten Eisenbahnknotenpunkte des Landes dar.

Die vom zentralen Aktionskomitee unter der Leitung des Genossen Gh. Gheorghiu-Dej ausgearbeiteten Forderungen wurden das sofortige Aktionsprogramm sämtlicher Eisenbahnarbeiter des Landes. Vom Beispiele des Eisenbahnerdetachements der Hauptstadt angefeuert und durch die Tätigkeit der lokalen revolutionären Organisationen gestärkt unternahmen auch die Eisenbahnarbeiter in Cluj Aktionen, darunter den siegreichen Streik vom 6. Februar 1933. Angesichts der Streiks der früheren Jahre — unterstreicht der Verfasser — erhob sich dieser Streik auf eine höhere Stufe, sowohl durch seinen betont politischen Charakter, wie auch durch die Anwendung neuer Kampfmethoden.

Weiterhin hebt der Verfasser die wichtigsten Momente des politischen Massenstreiks in Cluj vom 13.—14. Februar 1933 hervor. Am 13. Februar traten die Arbeiter der Eisenbahnwerke als Antwort auf die willkürlichen Handlungen der Behörden in den Streik und verlangten die Erfüllung ihrer politischen und ökonomischen Forderungen. Entsprechend der Weisungen der Partei und dem Beispiel der Eisenbahner der Hauptstadt, wählten sie ein erweitertes Streikkomitee und lieferten Beweise von Standhaftigkeit und proletarischer Disziplin. Die von den Arbeitern besetzten Werkhallen wurden von Militär und Polizei umgeben. Am 14. Februar als sich die repressiven Kräfte zum Angriff gegen die Streikenden vorbereiteten, traten die Arbeiter der übrigen Fabriken und Werke der Stadt in den Solidaritätsstreik und richteten sich in geschlossenen Kolonnen gegen die Hallen, um den Eisenbahnarbeitern zur Hilfe zu kommen. Unter dem Zeichen der Einheitsfront und den Kampflösungen der R.K.P. manifestierten tausende Arbeiter auf den Strassen der Stadt, gegen den Belagerungszustand, für die Anerkennung der revolutionären Organisationen und zum Zeichen der Solidarität mit dem Kampfe der Eisenbahner.

Von den Organen der Partei und dem lokalen Aktionskomitee geleitet, zeigten die Streikenden Initiative in der Anwendung entsprechender Kampfmethoden, Entschlossenheit und Widerstandskraft. Die bürgerlich-gutsherrlichen Behörden konnten den Abbruch des Streiks erst erreichen, als sie gegen die unbewaffneten Arbeiter starke Gendarmerie-, Polizei- und Militäraufgebote zusammenzogen und die Erfüllung der Forderungen der Arbeiter versprochen.

Die Kämpfe der Eisenbahnarbeiter in Cluj, so wie die aus anderen Eisenbahnknotenpunkten des Landes, stellen einen Bestandteil der grossen, von der R.K.P. organisierten und angeführten Klassenkämpfe des Februars 1933 dar.

REFERATE ȘI COMUNICĂRI

DOUĂ DECENII DE CERCETĂRI ARHEOLOGICE ȘI STUDII DE ISTORIE VECHĂ LA CLUJ (1944—1964)

de M. MACREA — I.H. CRIȘAN

Eliberarea țării noastre de sub jugul fascist la 23 August 1944 este un eveniment de importanță capitală, care a deschis calea unor transformări adânci în viața poporului nostru. El „a deschis o eră nouă în istoria poporului român, a însemnat începutul revoluției populare, care a schimbat din temelii viața țării”¹. Pășind din treaptă în treaptă și de la o etapă la alta, în cei douăzeci de ani care s-au scurs de atunci poporul nostru, sub conducerea Partidului Muncitoresc Român, a asigurat biruința deplină a socialismului la orașe și la sate, în industrie și agricultură. S-a schimbat radical înfățișarea țării și o viață nouă pulsează cu vigoare peste tot. Exploatarea omului de către om a fost definitiv înlăturată. Poporul nostru se bucură astăzi de condiții de trai pe care nu le-a avut nicicând în trecut. „România . . . s-a transformat într-o țară înaintată, cu o industrie și agricultură socialistă în continuă dezvoltare”². Astăzi poporul nostru, sub conducerea încercată a partidului, a pășit la desăvârșirea construirii societății socialiste și la crearea condițiilor pentru trecerea treptată la construirea comunismului³.

Concomitent cu transformările revoluționare în economie, viața socială și politică, s-a înfăptuit și o revoluție culturală, care a lichidat în țara noastră analfabetismul, a răspândit cultura în rîndul maselor, a creat o nouă conștiință, socialistă, a oamenilor și o nouă intelectualitate, legată de popor și de interesele oamenilor muncii. Cultura și știința au fost ridicate la treaptă înaintată.

*

În cadrul măsurilor luate pentru dezvoltarea cercetărilor științifice în general, condiții deosebit de favorabile au fost asigurate și cercetărilor arheologice și istorice, atît în ceea ce privește mijloacele materiale, de proporții pe care nu le-au avut niciodată înainte, cît și în ceea ce privește organizarea și planificarea cercetărilor. Fundamental deosebite de cele anterioare sînt noile cercetări prin orientarea ideologică bazată pe concepția marxist-leninistă, a materialismului științific.

De aceste condiții avantajoase au beneficiat și cercetătorii de la Cluj din domeniul arheologiei și istoriei vechi. Mai ales după reforma învăță-

¹ Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvîntări, 1959—1961*, Editura Politică, Buc., 1961, p. 440.

² Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvîntări, 1961—1962*, Editura Politică, Buc., 1962, p. 445.

³ *Ibidem*, p. 287 și 447.

mîntului și înființarea Institutului de istorie din Cluj al Academiei R.P.R., care a înglobat fostul Institut de Studii Clasice al Universității și Muzeul Arheologic⁴, cercetătorii clujeni au putut desfășura o activitate susținută și rodnică, participînd efectiv și contribuind într-o măsură însemnată, alături de ceilalți arheologi și istorici din țară, atît la avîntul și amploarea cercetărilor arheologice, pe teren, cît și la afirmarea strălucită a noii istoriografii românești prin rezultatele importante obținute de studiile de interpretare și sinteză, care, reconsiderînd principalele probleme ale istoriei vechi a patriei, au reușit să traseze un tablou veridic și bogat în conținut. debarasat de balastul falsificărilor, voite sau nevoite, dar inerente istoriografiei burgheze, al dezvoltării societății omenești de pe teritoriul țării noastre de la vremurile de început ale paleoliticului pînă la sfîrșitul mileniului întîii al erei noastre⁵.

Revenindu-le pentru efectuarea cercetărilor arheologice teritoriul, bogat în urme din toate epocile, al Transilvaniei, era firesc ca arheologii de la Cluj să se preocupe în primul rînd de problemele privitoare la istoria veche a provinciei intracarpatică și în deosebi de istoria Daciei în antichitate. În această privință cercetătorii de la Cluj continuă o veche tradiție, de peste un secol, dacă ne referim la înființarea curînd după jumătatea veacului trecut a așa zisului „Muzeu Ardelean”⁶.

Desfășurîndu-și activitatea în cadrul Universității Babeș—Bolyai, a Institutului de istorie, întemeiat în 1949 și pus de la început sub conducerea acad. prof. C. Daicoviciu, și a Muzeului de istorie, care a luat ființă în 1963 din Muzeul arheologic, cercetătorii de la Cluj au făcut astăzi din acest oraș un centru al cercetărilor de arheologie, istorie veche și filologie clasică pentru întreagă Transilvania. Colaborînd cu Institutul de Arheologie din București și cu alte institute sau asociații de specialitate, cercetătorii din

⁴ Vezi M. Macrea, *Institutul de Studii Clasice, o scurtă prezentare a activității și colecțiilor sale*, Cluj, 1937 (extras din „Gazeta Ilustrată”, nr. 9—10, 1937).

Între 1929 și 1948 Institutul de Studii Clasice a publicat cinci volume de studii sub titlul „Anuarul Institutului de Studii Clasice”. Cu concursul și colaborarea membrilor aceluiași Institut s-au publicat și patru volume din „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice Secția pentru Transilvania” din al cărui al cincilea volum a apărut numai studiul lui A. Stein, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Sibiu, 1942.

Între 1941—1944 au apărut la Cluj, în limba maghiară, *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből*, vol. I-IV.

Pentru studiile privitoare la Dacia (preromană, romană și postromană) între 1920—1948, vezi C. Daicoviciu — M. Macrea, *Contribuții la bibliografia Daciei romane (1920—1936)*, în AISC, II, 1933—1935, p. 259—283, și M. Macrea, *Bibliografia Daciei romane (1936—1948)*, în AISC, V, 1944—1948, p. 353—413.

⁵ Privitor la rezultatele mai importante obținute la noi prin cercetările de arheologie și istorie veche se pot consulta îndeosebi următoarele prezentări de ansamblu, publicate succesiv, la date deosebite: C. Daicoviciu, nr. 6, 25, 27, 44, 78 din bibliografia anexă, M. Macrea, nr. 283; articolul redacțional intitulat *Les réalisations de l'archéologie roumaine au cours des quinze dernières années*, în Dacia, N. S., III, 1959, p. 5—8; I. Nestor, *Principalele realizări ale arheologiei românești în anii regimului democrat — popular*, în SCIV, XI, 1960, p. 7—17; *Institutul de arheologie la a 15-a aniversare a Republicii Populare Române*, în SCIV, XIII, 1962, p. 249—258; *Din realizările istoriografiei noastre în cei 15 ani de la proclamarea Republicii Populare Române*, în Studia, 1962, fasc. 2, p. 7—11; 1947—1952. *Cercetarea istoriei României în anii puterii populare*, capitolul *Istoria străveche și veche*, în Studii, XV, 6, 1962, p. 1355—1438; E. N. Conjurachi, *Descoperiri arheologice în Republica Populară Română*, Buc., 1960 (în Colecția Societății pentru răspîndirea științei și a culturii); idem, *L'archéologie roumaine au XX-e siècle*, Buc., 1963 (Bibliotheca Historica Romaniae, 3).

⁶ Întemeiat ca asociație culturală și istorică a nobilimii maghiare din Transilvania, Muzeul ardelean a dispus de la început de o colecție arheologică și numismatică ce a alcătuit nucleul de bază al Muzeului Arheologic din Cluj. Prin aceasta s-a pus stăvilă exodului de monumente și obiecte antice spre Budapesta și Viena. Totodată încep să apară în revistele editate de Muzeul ardelean (*Erdélyi Múzeum-Egyetl. Évkönyvei*, I-VI, 1860—1869 și alte serii între 1874—1878 și 1903—1914), *Erdélyi Múzeum*, 1874—1917 și 1930—1946, mai multe serii, și *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtemény-Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie*, I—X, Cluj, 1910—1919) cele dintîi studii de istorie veche prelucrînd mai ales materialul arheologic, epigrafic și numismatic din Transilvania, rezultate din descoperiri ocazionale sau din săpăturile arheologice sistematice întreprinse începînd din primii ani ai veacului nostru.

După înființarea în 1872 a Universității de stat din Cluj, Muzeul arheologic a fost pus la dispoziția acestuia.

Cluj îndrumă și orientează totodată activitatea teoretică și practică în domeniul arheologiei și istoriei vechi a celorlalte instituții culturale din Transilvania, în primul rând a muzeelor.

Cercetătorii de la Cluj din domeniul arheologiei și istoriei vechi, alături de ceilalți arheologi și istorici din țara noastră, au știut să folosească cu succes noile condiții care le-au fost create pentru desfășurarea activității lor științifice. Odată cu schimbările organizatorice efectuate, menite a oferi condițiile cele mai bune de muncă și de a asigura mijloacele materiale necesare cercetărilor, o cotitură radicală s-a produs în orientarea activității de cercetare teoretică și practică. Însușindu-și și aplicând creator concepția materialismului dialectic și istoric, singura care permite cunoașterea adevărată a dezvoltării istorice a societății după legile obiective ce o călăuzesc, cercetătorii clujeni au pășit de la început pe drumul cel bun, care le putea asigura obținerea de rezultate însemnate în cercetările de arheologie și istorie veche privitoare la trecutul patriei noastre și în primul rând al Transilvaniei.

În privința metodelor de lucru, în locul izolării suverane de mai înainte, s-a trecut la munca colectivă și planificată. Colaborarea rodnică a fost introdusă, în variate forme, atât în cercetările pe teren, prin organizarea șantierelor arheologice la care participă numeroși cercetători și studenți, cât și în activitatea teoretică, mai ales pentru elaborarea unor lucrări de mai mari proporții, care întrec posibilitățile unui singur cercetător și care, de aceea, nu au putut fi efectuate în trecut de istoriografia burgheză. Rezultatele noilor metode de lucru nu au întârziat să se arate, ele fiind remarcabile. Ele se datoresc atât cercetătorilor mai vîrstnici, cât și pleiadei de cercetători mai tineri formați în anii puterii populare.

Mai întii marile șantiere arheologice din Transilvania, în primul rând cel din regiunea cetăților dacice din Munții Orăștiei, care din 1949 funcționează în fiecare vară fără întrerupere, sub conducerea acad. prof. C. Daicoviciu, apoi cele de la Cașolț, de la Morești și de la Porolissum, au constituit fără îndoială și o bună școală de arheologie, la care s-au inițiat și s-au format nu numai o serie de tineri cercetători de la institutele din Cluj, deveniți în scurtă vreme arheologi și istorici cu experiență și de valoare, ci și numeroși studenți, dintre care unii formează astăzi, alături de puținii cercetători mai vechi cu bună pregătire profesională, personalul de specialitate al muzeelor din Transilvania. S-a creat astfel pentru prima dată în Transilvania și în întreaga țară o situație care nu a existat nicicînd înainte: cercetători numeroși și bine pregătiți, nu numai la institutele Academiei R.P.R. din capitală și din centrele universitare, ci și la numeroasele muzee, de toate categoriile, care împînzesc astăzi Transilvania și întreagă țara. Împreună ei asigură astăzi desfășurarea în bune condițiuni nu numai a săpăturilor arheologice pe șantierele organizate de institutele Academiei R.P.R. în toate regiunile țării, ci și a săpăturilor și sondajelor de mai mici proporții, care au ca scop cercetarea unor obiective arheologice locale sau salvarea celor amenințate cu distrugerea. Totodată această rețea de muzee și de cercetători aduce servicii prețioase arheologiei pe de o parte prin detectarea și recunoașterea pe teren a urmelor arheologice din toate epocile, iar pe de altă parte prin

semnalarea și salvarea descoperirilor întâmplătoare care se fac astăzi într-o măsură și cu o frecvență mai mare poate decît oricînd, datorită lucrărilor edilitare, construirii obiectivelor industriale și mai ales trecerii la agricultura mecanizată și socializată. Fără îndoială însă că la salvarea tezaurelor de monede sau obiecte prețioase și a celorlalte descoperiri întâmplătoare, care înainte, sub regimul feudal, apoi burghezo-moșieresc, de cele mai multe ori se împrăștiu și nu puteau fi valorificate istoric, contribuie și mentalitatea sau conștiința nouă, socialistă, determinată de proprietatea obștească, a țărănimii muncitoare și de ridicarea nivelului cultural al poporului, în cazul nostru prin însușirea cunoștințelor exacte și interesul conștient față de trecutul patriei, al regiunii, al localităților etc. Numai în Transilvania, în perioada de două decenii de care ne ocupăm, s-au putut salva întregi, cu observații sigure, care permit deplina valorificare istorică, mai multe depozite de obiecte de bronz și tezaure de monede și obiecte de podoabă, începînd cu cele dacice sau din epoca dacică (monede grecești, romane) și continuînd cu cele din epoca romană, prefeudală și feudală, decît în aproape toată prima jumătate a sec. XX. Printre descoperirile de acest fel mai importante din ultimii ani amintim de pildă diploma militară romană de bronz de la Gherla, cuprinzînd date noi, revelatoare, cu privire la armata Daciei Porolissensis și la organizarea administrativă a provinciei Dacia⁷ și recent ieșitul la iveală tezaur monetar de la Sălașuri, r. Tg. Mureș, alcătuit din circa 3.200 denari romani de argint de la împărații pînă la Marcus Aurelius⁸, care este unul dintre cele mai mari tezaure monetare descoperite vreodată pe teritoriul Daciei.

În al doilea rînd rezultate importante au obținut cercetătorii din Cluj colaborînd la două lucrări colective: *Repertoriul arheologic al R.P.R.* și *Corpus-ul inscripțiilor grecești și latinești din teritoriul R.P.R.*, amîndouă menite să umple un gol mult resimțit în documentarea arheologică și epigrafică a istoriei vechi a patriei noastre.

Repertoriul arheologic al R.P.R. a fost lucrat la Institutul de Istorie în colaborare cu Institutul de Arheologie din București, cercetătorilor de la Cluj revenindu-le partea foarte bogată în descoperiri arheologice privitoare la Transilvania. Lucrarea a fost începută în 1949 și a preocupat intens pe majoritatea cercetătorilor din Cluj timp de aproape un deceniu. Bazată pe o documentare vastă, alcătuită prin excerptarea completă a bibliografiei și a materialului din colecții și muzee, partea privitoare la Transilvania constă din 1600 articole pe localități și cuprinde întreg materialul arheologic de la începutul comunei primitive pînă în epoca feudală (sec. XIII). Deși rămasă pînă acum în manuscris, această lucrare constituie un admirabil instrument de lucru și documentare arheologică pentru toți cercetătorii.

Corpus-ul de inscripții grecești și latinești, a cărui necesitate, utilitate și importanță credem că nu mai e nevoie să o subliniem, se întocmește sub conducerea directă a acad. prof. C. Daicoviciu. La Cluj se prelucrează

⁷ Descoperită în luna august 1960, importanta diplomă militară a și fost publicată cu un comentariu savant de acad. C. Daicoviciu și D. Protase, vezi sub primul autor nr. 78 din anexa bibliografică și studiul aceluiași intitulat *O diplomă militară din Dacia Porolissensis, știri noi despre organizarea Daciei romane*, în acest volum, p. 163—178.

⁸ Tezaurul a ieșit la iveală în 1961, a fost studiat și este în curs de publicare.

inscripțiile din Dacia intracarpatică. Lucrările sînt avansate, prelucrîndu-se pînă acum circa 700 inscripții, și în cîțiva ani opera va putea fi dusă la bun sfîrșit.

Cît privește planificarea activității științifice la Universitatea Babeș-Bolyai, la Institutul de Istorie și mai nou la Muzeul de Istorie din Cluj, s-a urmărit în primul rînd lămurirea problemelor fundamentale ale istoriei vechi a patriei după cerințele principiilor materialismului științific și a celor neglijate în trecut, pentru care documentarea însăși era adesea cu totul insuficientă. Cercetătorilor de la Cluj le-a revenit în primul rînd elucidarea prin cercetări arheologice și studii de interpretare a unor probleme importante privind în chip deosebit Transilvania și mai ales Dacia din epoca independenței, din timpul stăpînirii romane și din perioada prefeudală.

În cadrul programelor de cercetare atenția istoricilor și a arheologilor din Cluj s-a îndreptat îndeosebi spre următoarele probleme principale și specifice Transilvaniei:

1. Cunoașterea culturii și a traiului dacilor în epoca independenței lor.
2. Dacii în epoca romană.
3. Populația daco-romană în perioada prefeudală, raporturile ei cu popoarele migratoare și simbioza cu slavii.

În problema culturii dacilor s-au obținut rezultate de importanță excepțională prin cercetările de mare amploare întreprinse în fiecare an, începînd din 1949, sub conducerea acad. prof. C. Daicoviciu la cetățile dacice din Munții Orăștiei. Descoperirile de la Costești, Piatra Roșie, Bli-daru, Grădiștea Muncelului, Rudele, Meleia au pus în lumină caracterul original al culturii dacilor în stadiul ei cel mai dezvoltat. Ele au arătat că întreg acest complex de fortificații și așezări civile care se întind pe un teritoriu de circa 150 km², reprezintă centrul politic, militar și religios al dacilor din cele două secole premergătoare cuceririi romane, Sarmizegetusa, reședința regilor daci de la Burebista pînă la Decebal. Burebista este cel care a conceput și a inițiat construirea acestui sistem de puternice fortificații, dar opera a fost continuată și amplificată de urmașii săi, pînă în momentul cuceririi, cu cele mai mari sacrificii, a acestui cuib al regilor daci de către romani. Cercetările cele mai recente au scos la iveală alte cetăți de piatră, la Bănița, r. Petroșani, Piatra Craivii, r. Alba, Căpilna, r. Sebeș și Tilișca, r. Sibiu, care alcătuiesc o largă centură exterioară de apărare a reședinței regale. Rezultatele de importanță excepțională ale acestor cercetări au fost valorificate, în afară de sumarele rapoarte preliminare de săpături, prin comunicări la congrese internaționale, prin cîteva monografii și prin mai multe articole și studii de interpretare și sinteză istorică⁹. Ele au pus în lumină nu numai monumentalitatea construcțiilor militare, religioase și civile, ci au dezvăluit toată bogăția, complexitatea și varietatea culturii materiale a dacilor din preajma cuceririi Daciei de către

⁹ Vezi bibliografia anexă sub numele acad. C. Daicoviciu, în primul rînd, și a colaboratorilor săi de pe șantierul cetăților dacice din Munții Orăștiei (H. Daicoviciu, I. H. Crișan, N. Gostar). O valorificare istorică amplă a rezultatelor obținute prin cercetările arheologice a făcut acad. C. Daicoviciu în *Istoria României*, vol. I, Buc., 1960, p. 255–341, cu bibliografia la zi. Dintre studiile apărute ulterior, datorite tot acad. C. Daicoviciu și lui H. Daicoviciu amintim mai ales pe cele din bibliografia anexă de sub nr.-ele 59, 60, 70, 74, 79, 82, 142, 147.

romani, ilustrată de un material arheologic imens. Ea este o cultură superioară, oppidană sau quasi-orășenească. Cultura materială și spirituală a dacilor a ajuns la un înalt grad de dezvoltare și înflorire în perioada de la Burebista pînă la Decebal, întrecînd cu mult pe aceea a celorlalte popoare din regiunea carpato-dunăreană. Dezvoltarea ei strălucită a fost însă brusc întreruptă de cucerirea romană. În cursul războaielor cu romanii și-au dovedit tăria și eficacitatea nu numai puternicele fortificații din munți, ci întreg poporul și cultura dacilor și-au pus în cumpănă întreaga forță militară, politică și morală. Totodată, rezultatele cercetărilor din cetățile dacice, coroborate cu știrile literare, puține, și cu rezultatele cercetărilor mai vechi și mai noi din celelalte părți ale Daciei, au permis să se precizeze caracterul organizării sociale și politice a dacilor în această vreme. S-a dovedit că în cetățile dacice se afla centrul statului dac întemeiat de Burebista, care s-a menținut în această regiune și după moartea marelui rege, cu putere și însemnătate redusă, pînă pe timpul lui Decebal, cînd din nou se afirmă cu cea mai mare vigoare. Pe baza știrilor lui Iordanes și a numelor de pe vasul de cult de la Grădiștea Muncelului s-a putut stabili lista principalilor regi daci cu reședința în cetățile dacice (Sarmizegetusa) de la Burebista la Decebal. Statul dac începător este expresia împărțirii societății dacice în clase antagoniste, a trecerii de la relațiile de comunitate la cele de exploatare, a sclavilor și a țărănimii dependente (*comati*, *capilati*) de către nobilime (*pileati*, *tarabostes*), în frunte cu regele și marele preot.

Pe baza descoperirilor din cetățile dacice s-au precizat cele mai caracteristice aspecte ale culturii materiale și spirituale a dacilor. Ele au pus în lumină în primul rînd originala arhitectură civilă, profană sau religioasă, și militară a dacilor, întruchipată în cetăți, bastioane, turnuri, valuri, case, sanctuare de diferite tipuri, scări monumentale, cisterne etc. La construirea lor s-a folosit piatra lucrată (blocuri), cărămida arsă și lemnul. Îmbinarea ingenioasă a celor trei materiale de construcție deosebesc zidul dacic (*murus Dacicus*), de cel galic (*murus Gallicus*). Dacii au adoptat însă și elemente de tehnică grecească și romană în construcții (cisterna de apă de la Blidarul, țiglele de acoperiș, terasele cu zid, conductele de apă etc.).

Cercetările arheologice din cetățile dacice documentează dezvoltarea viguroasă a forțelor de producție, în primul rînd a uneltelor și a diferitelor meșteșuguri. S-au descoperit ateliere de fierărie și adevărate depozite de unelte și instrumente de tot felul, care fac dovada unei intense activități economice în reședința regilor daci. Vie era și producția cunoscutele podoabe de argint și a obiectelor de artă, mai ales busturi și statuete. Dar cel mai activ meșteșug era olăritul. Ceramica de factură superioară este lucrată la roată. Ea cuprinde forme tradiționale de vase și tipuri de inspirație gecească sau romană. O categorie nouă de ceramică dacică, surprinzător de evoluată, este cea pictată, cu reprezentări animale și motive vegetale și geometrice.

Cercetările arheologice din cetățile dacice au dezvăluit și alte aspecte ale culturii dacilor în cele două secole înainte de cucerirea romană. S-au

descoperit monumente care fac dovada folosirii scrisului de către daci, la început, în vremea lui Burebista, cu litere grecești, mai târziu, în vremea lui Decebal, cu caractere latine. Primele însemnări, constând din grupuri de câteva litere grecești, sînt săpate pe blocuri de piatră, descoperite la Grădiștea Muncelului, pe terasa sanctuarelor. Ele cuprind probabil nume dacice de persoane (ca de pildă Ziper sau Zopir). Cu litere latine, în relief, este cunoscută inscripție de pe un vas de cult, scos la iveală în ruinele unei locuințe de pe Dealul Grădiștii, cu textul în limba dacică, aplicat de patru ori cu ajutorul unor stampile: DECEBALVS PER SCORILO, însemnînd „Decebal fiul lui Scorilo”.

Cercetările din cetățile dacice au scos la iveală un mare număr de sanctuare, patrule (alinamente) sau rotunde, care la Grădiștea Muncelului sînt situate pe mai multe terase din spatele cetății, alcătuiind o adevărată incintă sacră. Ele pun în evidență rolul religiei și al preoților la daci în perioada de la Burebista la Decebal și aruncă o lumină asupra caracterului acestei religii. Ea era fără îndoială politeistă. Unele din sanctuare și discul solar cu raze, săpat pe un pavaj de andezit în apropierea marelui sanctuar rotund („Rotonda mare”), trădează caracterul urano-solar al religiei dacilor și preocupările referitoare la astronomie ale preoților daci. Unor asemenea scopuri a servit probabil marele sanctuar rotund, interpretat ca templu — calendar (134,140)¹⁰. La fel descoperirea unei truse medicale (115), tot la Grădiștea Muncelului, confirmă știrile scriitorilor antici despre medicina empirică populară la daci.

Viața dacică în regiunea cetăților din Munții Orăștiei încetează odată cu cucerirea romană, cînd cetățile și celelalte monumente cad în ruine. Romanii supraveghează cu trupe cantonate aici aceste ruine, împiedicînd eventualele regrupări ale dacilor. Aceste observații oferite de cercetările arheologice au permis o interpretare nouă a scenelor 76 și 154—155 ale Coloanei lui Traian. Ele nu reprezintă exodul populației dacice dincolo de hotarele provinciei, cum s-a susținut în trecut, ci mai degrabă și mai logic, evacuarea, de către romani, a populației dacice din regiunea cetăților (136).

Pentru cunoașterea culturii dacilor s-au făcut cercetări și în alte localități din Transilvania, ca de pildă în așezările și cetățile de la Covasna, Jigodin, Miercurea Ciuc, Arpașul de Sus (r. Făgăraș), Sărățel și Porolissum (Moigrad, r. Zălau). La Porolissum, pe lângă o așezare dacică întărită pe dealul Citera, s-a descoperit pe dealul Măgura și o interesantă necropolă dacică de incinerare datînd din perioada Latène-ului târziu pînă la cucerirea romană (285). S-a început de asemenea studierea traiului dacilor în vestul Daciei prin deschiderea în 1960 a unui șantier arheologic la Pecica, r. Arad. Amintim tot aici importanta monografie despre limba traco-dacilor (375), ca și alte studii despre monedele dacilor, ceașca dacică, porcesul formării orașelor la daci, agricultura, obștea sătască etc. (vezi bibliografia anexă).

Referitor la permanența dacilor în vremea stăpînirii romane pe teritoriul provinciei, rezultate prețioase s-au obținut prin săpăturile efectuate

¹⁰ Cifrele din paranteză trimit la numerele din bibliografia anexă.

în castrele de la Brețcu, Gilău, și Orheiul Bistriței, în așezările de la Lechința de Mureș, Cipău—Sf. Gheorghe, Obreja, Mugeni, Noșlac—Șumughi, Sic și mai ales în necropolele de incineratie de la Cașolt, Calbor, Ighiu, Morești, Soporul de Cîmpie și Cinciș. Aceste cercetări au scos la iveală probe materiale numeroase și au pus în lumină păstrarea unor tradiții și obiceiuri mai vechi care împreună constituie dovezi grăitoare că populația dacică n-a fost exterminată de romani în timpul războaielor de cucerire sau după aceea, cum se afirma în istoriografia burgheză, ci a continuat să trăiască și sub romani participînd la alcătuirea comunității daco-romane. Aceste rezultate au fost valorificate pe plan istoric, în afară de rapoartele preliminare de săpături, prin cîteva studii de interpretare și sinteză¹¹. Dovezile epigrafice și literare, ca și cele oferite de Columna lui Traian sau de alte monumente sculpturale din Dacia cu privire la dăinuirea dacilor în epoca romană au fost și ele reexamine (354).

Concomitent s-au obținut unele date arheologice despre dacii liberi, rămași în afara granițelor provinciei, la Sîntana—Arad, Ceala—Arad și Șimand în Crișana, unde ei trăiesc în vecinătate sau amestecați cu iazigii, și la Jigodin, în bazinul Ciucului¹². De asemenea au fost reexamine și tirile despre seminția dacică a costobocilor (164,376).

Studiul epocii prefeudale din Transilvania, neglijat în trecut, a format o preocupare de seamă a istoricilor și arheologilor clujeni, concretizată în cercetările arheologice efectuate în numeroase localități din Transilvania. Rezultate valoroase s-au obținut în primul rînd prin cercetările de mare amploare de la Morești, unde continuitatea elementului autohton daco-roman a putut fi urmărită din epoca romană pînă în sec. VI e.n., cînd se constată aici prezența gepizilor, iar în secolele următoare se atestă arheologic populația băstinașă în plin proces de feudalizare. Continuitatea populației daco-romane și conviețuirea ei temporară, începînd din ultimele trei decenii ale sec. III e.n. cu populațiile migratorii sub diferitele ei aspecte a mai fost urmărită la Iernut, Cipău, Cipău—Sf. Gheorghe, Archiud, Lechința de Mureș, Sebeș, Noșlac, Porumbenii Mici, Sic, la care se adaugă descoperirile mai noi sau mai vechi de la Apulum—Alba Iulia, Micia—Vețel, Potaissa—Turda, Napoca—Cluj etc. Reexaminînd întreg materialul arheologic, în parte de caracter paleocreștin (4.5, 252, 365), continuitatea de viață a populației daco-romane, în teritoriul fostei provincii din nordul Dunării, a fost pe deplin dovedită pentru primele 2—3 secole după retragerea aureliană (1, 203, 204, 220, 287, 311). Au fost de asemenea precizate unele aspecte ale contactului populației daco-romane cu noii veniți în Transilvania, printre care trebuie să socotim în afară de goți, și pe carpi, după cum dovedesc descoperirile de la Mediaș, Cipău—Gîrle și altele (220). În vestul fostei Dacii, în Banat și Crișana, știrile literare și descoperirile arheologice, cum sînt cele de la Șimand,

¹¹ Vezi bibliografia anexă nr. 82, 85, 291, 322. O prezentare de sinteză a problemei a făcut M. Macrea, sub titlul *Populația dacică sub stăpînirea romană*, în *Istoria României*, I, Buc., 1960, p. 387—396, cu bibliografia de la p. 471—472. Dovezile arheologice și numismatice sînt expuse și analizate mai nou de D. Protase în studiul *Dacii în Dacia romană, contribuții arheologice și numismatice*, în curs de apariție.

¹² O expunere de sinteză, cu bibliografia respectivă, oferă capitolul *Dacii liberi și vecinii lor*, scris de M. Macrea pentru *Manualul universitar de Istoria veche a României*, în pregătire. A se vedea și studiul recent apărut al lui S. Soproni, *Castellum Carporum*, în *Folia Arch*, XV, 1963, p. 43—54.

documentează conviețuirea în sec. III—IV a populației autohtone (dacice sau daco-romane) cu sarmații (iazigi). Aceste constatări sînt întărite și de atestarea în aceste veacuri și în această regiune a unor nume antice de rîuri, păstrate pînă astăzi (363).

O însemnătate deosebită pentru ultimele secole ale perioadei prefeudale, care este și epoca de închegare a poporului român datorită asimilării slavilor, o are descoperirea unor necropole slave sau slavo-române la Someșeni (și Nușfalău, datînd din jurul anului 800 e.n.), la Ciumbrud (de la sfîrșitul sec. IX și începutul sec. X), la Mediaș, Ocna Sibiului și Blandiana (două așezări și două cimitire de factură deosebită) de la sfîrșitul sec. IX și din sec. X.

Acordînd atenție mai mare acestor trei probleme, cercetătorii din Cluj nu au neglijat în activitatea lor alte probleme și celelalte epoci ale istoriei noastre vechi.

În 1952, în cadrul șantierului arheologic Grădiștea Muncelului, s-au cercetat peșterile din această regiune, anume cele de la Vîrtoape, Cioclovina și Ohaba Ponor, cu bogate urme paleolitice.

S-a precizat prezența și răspîndirea a două noi culturi neolitice în Transilvania, cultura Criș și cultura ceramicii lineare, documentate și în celelalte regiuni ale țării, lămurindu-se poziția și legăturile celorlalte culturi neolitice din Transilvania (413, 416, 418). Rezultate revelatoare privitoare la cultura Turdaș și originile sale din Asia Mică s-au obținut prin noile cercetări din așezarea de la Tărtăria (422). De asemenea s-au cercetat mai multe așezări neolitice cu ceramică pictată (de tip Turdaș-Petrești și Ariușd) la Cașolt—Poiana în Pisc, Leț, Bicsadul Oltului, Sft. Gheorghe—Gémvár, Doboșeni, Calbor, Mugeni, Noșlac, Răhău, Tărtăria, Bancu, Bunești, Cuci, Obreja, Proștea Mare. Rezultatele obținute au permis să se tragă unele concluzii privitoare la geneza, evoluția, răspîndirea și zonele de contact ale acestor culturi în Transilvania.

Documentarea privitoare la cultura Coțofeni, de la începutul epocii bronzului, s-a îmbogățit cu descoperiri făcute în numeroase localități; Cașolt, Răhău, Sebeș, Mugeni, Morești, Cipău—ICIA, Cipău—Sft. Gheorghe, Lechința de Mureș (Săliște și Podei), Războieni—Cetate, Glogovăț, Oradea. Culturile Pecica și Otomani, din vestul Transilvaniei, sînt în curs de cercetare în așezările eponime. Cultura Wietenberg e documentată prin numeroase noi cercetări și descoperiri: Șimleul Silvaniei, Șieu—Măgheruș, Iernut—Hulpîști, Lechința de Mureș (Săliște și Podei), Cipău—Sft. Gheorghe, Porumbenii Mici, Sft. Gheorghe (Avasalja și Bedeháza), Mediaș și altele. Pentru prima dată s-a cercetat prin săpături sistematice, la Bistrița, un cimitir aparținînd acestei culturi, cu morminte de incinerare cu urne (124). Un alt mormînt de incinerare, făcînd parte probabil tot dintr-un cimitir, a fost descoperit la Giurtelec. Un studiu a strîns informațiile de pînă acum privitoare la cimitirele și mormintele de incinerare aparținînd acestei culturi (121), iar un altul, mai cuprinzător, examinează starea actuală a cercetărilor cu privire la cultura Wietenberg, precizînd elementele ei constitutive, răspîndirea și problemele legate de cronologia ei (212).

Legăturile populațiilor din Transilvania cu Micene spre sfârșitul epocii bronzului au fost studiate pe baza săbiilor lungi de tip micenian și a unor motive ornamentale de pe vase sau alte produse ceramice (208, 214). S-au descoperit (intrînd în colecțiile Muzeului Arheologic din Cluj sau ale altor muzee din Transilvania) mai multe depozite de obiecte de bronz, datînd de la sfârșitul epocii bronzului și din perioada Hallstattului timpuriu (A—B), la Blăjenii de Jos (r. Bistrița), Batarci (r. Oaș), Mintiul Gherlei (r. Gherla), Finațe (r. Luduș), Suatu (r. Gherla), Galoșpetreu și Tîrgușor (r. Marghita), Lăpuș și Suciul de Jos (r. Tg. Lăpuș), Giurtelec (r. Șimleu) Bandul de Cîmpie (r. Tg. Mureș), A. Vlaicu (r. Alba), Zlatna, Frîncenii de Piatră, Rapoltul Mare (r. Dej), Rebrîșoara (r. Năsăud) etc. Studiarea lor, ca și a depozitelor de același fel descoperite mai de mult, printre care și marele depozit al turnătoriei de la Uioara de Sus (azi ține de orașul Ocna Mureșului), este în curs. Un studiu special se ocupă cu piesele de harnașament „precimeriene“ din aceste depozite sau din alte descoperiri izolate (395).

Cultura Noua, de la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului, a putut fi mai bine precizată în ceea ce privește elementele ei constitutive mai caracteristice, riturile de înmormîntare, răspîndirea și cronologia ei prin reexaminarea descoperirilor mai vechi și mai ales pe baza rezultatelor obținute prin cercetarea mai recentă a unor cimitire, cu morminte de inhumație sau de incinerație, plane sau tumulare, uneori cu casetă de piatră (cistă), la Teiuș, Cașolț și Morești, la care se adaugă și așezarea de la Bradu.

Cercetările recente efectuate în necropola tumulară de la Lăpuș au dovedit în mod cert că cultura Suciul de Sus se prelungește din epoca bronzului și în prima fază (Hallstatt A) a vîrstei fierului din Transilvania.

Contribuții la cunoașterea evoluției istorice și a transformărilor sociale care au loc în Transilvania în perioada timpurie și de mijloc a primei vîrste a fierului (Hallstatt A—C) au adus cercetările efectuate în mai multe așezări, unele deschise (Căpușul Mare, Cluj, Noșlac, Mugeni, Mediaș, Cipău, Iernut, Lechința de Mureș), altele fortificate, cum sînt cetățile (de refugiu sau îndelung locuite) de la Bodoc, Lutoasa, Mediaș, Porumbenii Mari, Teleac, Sărățel, Huedin, Bozna (r. Zălau, recunoaștere). Morminte hallstattiene, pre-scitice, înafară de cele de la Lăpuș și cele aparținătoare culturii Noua, mai sus amintite, au fost descoperite la Oradea, Luduș și Războieni-Cetate. Materiale aparținătoare culturii Basarabi, datînd din perioada mijlocie a Hallstattului (C), au fost identificate și în Transilvania în așezările de la Răhău, Sebeș, Pecica (la care se pot adăuga și descoperirile de la Rapoltu Mare, Aiud etc.)

Cunoașterea perioadei scitice (Hallstatt D) în Transilvania s-a îmbogățit prin descoperirea și cercetarea unor noi cimitire sau morminte scitice de inhumație, și foarte rar de incinerație, plane dar și tumulare, la Cipău, Cristești, Ciumbrud, Noșlac, Șaroșu pe Tîrnave, Teiuș, ca și prin publicarea altor descoperiri mai vechi de la Comlod (r. Bistrița), Frata (r. Turda), Batoș (r. Reghin) și Făgăraș (muzeu). Examinarea știrilor lui Herodot privitoare la agatîrșii de pe rîul Maris, a răspîndirii descoperirilor

scitice și a tipologiei obiectelor de inventar au dus la concluzia că un grup scitic sau purtător al culturii scitice a putut pătrunde în Transilvania pe la începutul sec. VI î.e.n., așezându-se pe cursul superior al Mureșului și al Tîrnavelor și exercitînd o influență puternică asupra populației autohtone pînă la venirea celților, spre sfîrșitul sec. IV î.e.n. (117).

Începînd de la această dată, timp de aproximativ un secol și jumătate, pînă pe la mijlocul sec. II î.e.n., cultura materială din Dacia intracarpatică se află sub influența triburilor de războinici celți, purtători ai culturii Latène. Sub acest impuls populația autohtonă, dacică, trece la a doua vîrstă a fierului, înregistrînd progrese însemnate în dezvoltarea ei economică și socială. Deși în acest timp cultura materială în Transilvania e dominată de aspectul celtic, se mențin și tradițiile hallstattiene mai vechi, care se modifică și primesc caracter specific dacic. Semnificative sînt în această privință mormintele de incinerare de la Dezmir, or. Cluj, Blaj, Hărman, r. Brașov, descoperite mai de mult, și cele de la Ghenci, recent ieșite la iveală, studiate în prezentul volum (p. 100). De asemenea ceramică de caracter dacic a fost descoperită împreună cu produse ceramice sau obiecte de metal celtice datînd din Latène-ul mijlociu, înainte de jumătatea sec. II î.e.n. Asemenea așezări dacice, a căror existență începe din Latène-ul mijlociu, continuînd obișnuit și în Latène-ul tîrziu, se cunosc acum la Morești, Ciumești, Lechința de Mureș, Cipău—Sf. Gheorghe, Mediaș, Firtuș, Noșlac, Sebeș. Aceste descoperiri dovedesc prezența dacilor, ca populație autohtonă, în tot cursul perioadei celtice și explică asimilarea de către daci, pînă la dispariția ca element etnic deosebit, a celților. Procesul poate fi considerat încheiat încă de pe la mijlocul sec. II î.e.n., de cînd dacii încep să se manifeste și să se afirme cu vigoare excepțională, atît în domeniul culturii materiale, cît și pe plan politic, militar și al culturii spirituale. Cultura materială a dacilor este unitară pe întreg teritoriul locuit de ei.¹³

Cercetările privitoare la cultura și istoria dacilor în perioada statului dac independent, corespunzătoare perioadei Latène-ului tîrziu sau celei de a treia (și a patra) perioade a culturii daco-getice, au constituit, după cum s-a arătat mai sus, o problemă majoră și o preocupare de seamă și permanentă pentru istoriografia noastră nouă și pentru cercetătorii de la Cluj în mod deosebit. La cele spuse mai sus, am mai adăuga alte cîteva rezultate obținute de cercetătorii din Cluj. În afară de așezările mari și cetățile amintite, alte așezări dacice datînd din cele două secole premergătoare cuceririi romane au fost cercetate sau recunoscute pe teren la Bicsadul Oltului, Comălău, Cipău—Sf. Gheorghe, Lechința de Mureș (Săliște), Cluj—Someșeni, Malnaș, Bucium, Sebeș, Șimleul Silvaniei. Morminte dacice de incinerare, de același fel cu cele de la Porolissum, amintite mai sus, s-au cercetat și la Sf. Gheorghe (Bedeháza—Epreșetö) și Oradea. Reexaminarea în lumina rezultatelor de la Porolissum (Măgura) a descoperirilor mai vechi a arătat că acest tip de înmormîntare era răspîndit la daci, în perioada Latène-ului tîrziu, atît în Transilvania, cît și

¹³ Un studiu de ansamblu despre ceramica dacică a fost întocmit de I. H. Crișan, *Ceramica geto-dacică. Transilvania*, în manuscris.

în teritoriile extracarpătice (285). În aceeași perioadă dacii practicau însă și o altă variantă a ritului incinerăției (332). Morminte de incinerăție cu tumuli par să fi fost cele descoperite la Șimleul Silvaniei, unde au ieșit la iveală și obiecte dacice de podoabă, împreună cu monede romane republicane de argint. Tot dintr-un mormânt tumular, descoperit încă din veacul trecut la Viscri (Deutschweisskirch)¹⁴, r. Rupea, aparținând unui războinic dac¹⁵ și datînd probabil dinainte de cucerirea romană s-au dovedit a proveni și cele cîteva piese de inventar păstrate la Muzeul Brukenthal din Sibiu, printre care o sabie curbă de fier, mai de mult recunoscută ca dacică.¹⁶

Dintr-un mormânt dacic de incinerăție sau dintr-o groapă cu ofrande funerare provin și vasele descoperite la Gușterița, datînd de pe la mijlocul sec. I î.e.n. (388).

Legăturile dintre daci și romani în cele două secole premergătoare cuceririi au fost examinate în lumina descoperirilor monetare din Dacia (423), ca și pe baza textelor din scriitorii antici (supra, p. 125—136)¹⁷. Au fost de asemenea studiate luptele dacilor din timpul lui Burebista cu celții de la Dunărea de mijloc (boii, tauriscii), precizîndu-se și cronologia altor evenimente istorice și mai ales data morții lui Burebista, la începutul anului 44 î.e.n., cam odată cu uciderea lui Caesar în senat, nu după această dată, cum greșit se propusese (267). Privitor la originea lui Burebista, acad. C. Daicoviciu, într-un studiu despre Țara lui Dromichaites (45, 53), ajunge la concluzia, întrevăzută încă de V. Pârvan, că nu numai țara adversarului lui Lysimach se afla pe Ordessos—Argeș, ci pe același rîu de la care își primește numele, era situată și *Argedava*, reședința tatălui lui Burebista — ca și a acestuia, cel puțin la începutul domniei, amintită în decretul lui Akornion de la Dionysopolis. Renunțînd, deci, la identitatea dintre *Argedava* din psephisma dionysopolitană și *Argidava* lui Ptolemeu, respectiv *Arcidava* din Tabula Peutingeriana și Geograful anonim de la Ravenna, localizată pe bună dreptate la Vărădia în Banat, s-a propus localizarea primei reședințe a lui Burebista și a tatălui său la Popești pe Argeș, aproape de București, unde săpăturile din ultimii ani au scos la iveală o importantă așezare getică¹⁸. Totuși localizarea *Argedavei* pe Argeș, a fost pusă la îndoială din motive lingvistice în primul rînd (rîul se numea *Ordessos*, nu *Argesis*), contestîndu-se implicit și originea getică a lui Burebista, a cărui reședință era în cetățile din Munții Orăștiei (142).

Epoca stăpînirii romane în Dacia dispune de o documentare mai amplă, atît scrisă, de ordin literar, epigrafic și numismatic, cît și nescrisă, con-

¹⁴ H. Müller, în *Korrespondenzblatt des Vereins für sieb. Landeskunde*, 21, 1898, p. 144—146, K. Horedt, *Untersuchungen*, p. 14—16.

¹⁵ Un bogat mormînt al unui războinic dac, incinerat cu întreaga armură, cîntărind vreo 10 kg, s-a descoperit în 1958 în necropola tumulară de la Zemplin, în Slovacia răsăriteană, datînd de la limita dintre era veche și era nouă, vezi V. Budinsky-Kricka, *Ausgrabungen auf dem Hügelgräberfeld in Zemplin im Jahre 1958* (p. 61—69 din extrasul trimis de autor)

¹⁶ V. Pârvan, *Getica*, p. 509, cu fig. 342.

¹⁷ A se vedea, mai mult din punctul de vedere al teritoriului getic, și R. Vulpe, *Les Gètes de la rive gauche du Bas-Danube et les Romains, in Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 309—332.

¹⁸ R. Vulpe, *Argedava*, în *OCD*, p. 557—566. Localizarea e considerată probabilă și de C. Daicoviciu, *Istoria României*, I, 1960, p. 284.

stînd din monumente și urme arheologice foarte numeroase și variate. Ea s-a bucurat mai de vreme și mai mult de atenția istoricilor, începînd încă din perioada renașterii și a umanismului. Literatura istorică și arheologică privitoare la Dacia romană este enormă, în comparație cu a celorlalte epoci. Ea interesează nu numai pe istoricii și arheologii locali, ai patriei noastre, ci, în unele privințe cel puțin, și pe toți cei care se ocupă de istoria lumii antice, și în deosebi de istoria imperiului roman. Această epocă din istoria patriei noastre este totodată un capitol din istoria imperiului roman, din care Dacia a făcut parte timp de aproximativ 165 de ani. De aceea istoria Daciei romane nu poate fi studiată izolat, ci în strînsă legătură cu istoria imperiului roman. Descoperiri, mai ales de ordin epigrafic, de la Roma sau din diferite regiuni ale imperiului roman, aduc uneori știri importante privitoare la Dacia.

Dar în istoriografia burgheză, lipsită de posibilitatea înțelegerii adevărate a evoluției istorice, au predominat multe puncte de vedere greșite cu privire la caracterul stăpînirii romane în Dacia. De aceea, întreagă această epocă, mai mult poate decît celelalte epoci ale istoriei vechi a țării noastre, a trebuit să fie reconsiderată în lumina concepției materialismului istoric. În funcție de noua înțelegere a dezvoltării istorice a Daciei sub romani, în condițiile orînduirii sclavagiste, s-au ivit și noi probleme de cercetat, privitoare, de pildă, în primul rînd, la structura economică și socială, la populația provinciei, la clasele sociale, la lupta de clasă, la dănuirea dacilor în epoca romană, despre care s-a amintit mai sus, la raporturile dintre coloniști și autohtoni, dintre romani și lumea liberă, așa zisă barbară, dinafară. Noul mod de abordare a problemelor istoriei Daciei romane nu a întîrziat să dea roade și rezultate importante, menite nu numai să lămurească mai bine această epocă pe teritoriul provinciei, ci și să deschidă perspectiva unei mai depline cunoașteri atît a culturii materiale și a istoriei dacilor liberi, în perioada corespunzătoare stăpînirii romane în nordul Dunării, cît și a culturii materiale și a dezvoltării istorice a daco-romanilor și a celorlalte populații autohtone, în contact cu popoarele migratorii de pe teritoriul fostei Dacii, în vremurile de după retragerea aureliană.

Cercetările arheologice privitoare la Dacia romană, cu toate că în răs-timpul de care ne ocupăm nu au atins amploarea celor referitoare la celelalte epoci, au dat totuși rezultate bune. Ele au fost orientate mai mult în direcția cunoașterii așezărilor rurale, mai mici, a castrelor de la granițele provinciei și a unor necropole arheologice în care se presupunea că vor putea fi surprinși autohtonii daci. Rezultatele privitoare la continuitatea dacilor în epoca romană au fost arătate mai sus, astfel că aici menționăm mai întîi principalele localități în care s-au efectuat săpături privind cele trei categorii de obiective arheologice.

Au fost recunoscute sau cercetate așezări din epoca romană pe teritoriul provinciei la Cașolt, Boița, Răhău, Sebeș, Ighiu (Baie), Sighișoara, Războieni—Cetate, Ciunga—Ocna Mureș, Brateș, Boroșneul Mare, Mugeni, Noșlac, Obreja, Archiud, Morești, Cipău—Sf. Gheorghe, Iernut (Hulpiști), Lechința de Mureș (Săliște și Podei), Băgara, Porumbenii Mici, Micoșlaca,

Sic, Ciugud. Ocazional s-au urmărit descoperirile de pe teritoriile orașelor Napoca-Cluj și Potaissa-Turda.

Au fost cercetate castrale, castelele și fortificațiile romane din următoarele localități: Brețcu, Olteni, Comălău, Hoghiz, Feldioara (recunoaștere), Boița, Orăștioara de Sus, Ighiu (castel de pământ pe Măgulici), Potaissa-Turda (cercetări restrânse în castrul legiunii V Macedonica de pe Cetate), Sînpaul, Băile Homorod (două burgus-uri romane), Inlăceni, Călugăreni, Orheiul Bistriței, Iad (castellum de pământ), Gherla (descoperiri ocazionale), Gilău, Tihău, Românași, Buciumi. Adăugăm că și lucrările șantierului arheologic de mai mare amploare de la Porolissum (Moigrad-Jac), care a funcționat în 1949, fiind redeschis apoi în 1958, au fost orientate mai ales spre cercetarea castrului mare de pe Pomet și a limes-ului din fața orașului. Un castru mai mic a fost descoperit și cercetat pe Citera, iar la sud de castrul mare a fost identificat amfiteatrul, cunoscut mai dinainte dintr-o inscripție (CIL, III, 836).

În afară de necropolele amintite anterior au mai fost cercetate cimitire sau morminte din epoca romană la Apulum-Alba Iulia (două), Porolissum-Moigrad, Băgara, Iacobeni, Râzboieni-Cetate, Iernut (Bedee), Lechința de Mureș (GAC). Morminte din epoca romană, printre care două sarcofage de piatră, au ieșit ocazional la iveală și la Napoca-Cluj. S-a dovedit prin aceste cercetări că romanii (coloniștii) practicau în Dacia atît ritul incinerăției, mai puțin frecvent, cît și acela al inhumăției, predominant încă din sec. II e.n.

Numeroase studii valorifică pe plan istoric diferite materiale, ca inscripții, diplome militare, obiecte, unelte și monumente de tot felul, geme, monede etc., provenite din săpături sau din descoperiri fortuite mai noi sau mai vechi și păstrate în colecțiile muzeale din Transilvania sau scoase din arhive și însemnări vechi (vezi bibliografia anexă).

Cîteva dintre inscripțiile publicate în CIL drept false au fost dovedite ca fiind autentice (166, 177, 255)¹⁹. Studiul inscripțiilor a furnizat noi știri dintre cele mai variate privitoare la diferite aspecte ale istoriei și vieții provinciei, ca de pildă onomastica, toponimia, populația, organizarea administrativă și conducerea provinciei și a orașelor, a minelor de aur, a portoriului, dezvoltarea economică, cultele, apoi trupele și apărarea provinciei. Știrile epigrafice mai importante privitoare la istoria Daciei romane, cunoscute pînă în 1957, au fost prezentate și valorificate istoricește într-o comunicare la al III-lea Congres Internațional de Epigrafie greacă și latină, ținut în acel an la Roma (51).

Informații ample și deosebit de valoroase privitoare la trupele din Dacia au oferit diplomele militare descoperite în perioada de care ne ocupăm. Am făcut deja mențiune despre diploma militară descoperită în 1960 la Gherla (76). Ea datează din 2 iulie 133, din timpul domniei împăratului Hadrian și aparține unui pedestraș, cu numele Sepenestus, din *cohors I Britannica milliaria*, care, avînd în frunte pe T(iberius) Claudius Fortis din Capua, se afla în Dacia Porolissensis, sub ordinele lui Flavius Italicus, fără

¹⁹ Vezi acum, în volumul de față p. 477–481, I. I. Russu, *Note epigrafice, seria VII. Inscripții „false” din Dacia care sînt autentice*.

îndoială procurator presidial al provinciei. Rezultă deci, ca o știre cu totul nouă și extrem de prețioasă, care aruncă o altă lumină asupra organizării provinciei întemeiate de Traian și e menită să clarifice multe probleme și fapte rămase nelămurite, că la 133 exista deja provincia Dacia Porolissensis, alături de Dacia Superior și Dacia Inferior, atestate cert încă din 120. Autorii studiului au demonstrat că noua provincie a fost creiată de împăratul Hadrian probabil în anul 124, cu prilejul vizitei sale din acel an în provincia din nordul Dunării, deci la abia 6—7 ani după ce același împărat împărțise, la începutul domniei sale, prin 118—119, Dacia în două părți. S-a dovedit deci că împărțirea în trei părți a Daciei a avut loc nu abia pe la 158, în vremea domniei lui Antoninus Pius, cum se știa și se susținea îndeobște de către istorici, ci mult mai de vreme, în timpul domniei împăratului Hadrian, în cadrul programului nou pe care el l-a inaugurat față de provincii. Studiul amintit stabilește de asemenea, pe baza unei analize savante, identitatea și localizarea celor două ale și șase cohorte amintite în diplomă, reușind să delimiteze cu suficientă certitudine și limitele Daciei Porolissensis, care spre sud era despărțită de teritoriul Daciei Superior, respectiv al Daciei Apulensis, de prin 168, de cursul râului Arieș și de cursul superior al Mureșului.

În legătură cu întemeierea noii provincii este pusă și creierea unei armate aparte, *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*, atestată de cărămizile cu această stampilă (CIL, III, 8063). Faptul că cinci cărămizi sau țigle purtând sigur această stampilă, dintre care una, recent ieșită la iveală, se publică în acest volum (p. 207), au fost descoperite la Napoca-Cluj, ni se pare că, pe de o parte confirmă pe deplin ipoteza creierii unui *Exercitus Daciae Porolissensis* odată cu înființarea pe la 124/5 a provinciei Dacia Porolissensis, adică odată cu împărțirea în trei părți a Daciei, cum se gândea și Domaszewski (CIL, III, p. 1375), fără a putea preciza bine înțeles data când „Dacia facta est tripartita“, nu abia după aducerea în Dacia a legiunii V Macedonica, deci după 167, cum se pare că înclina să creadă A. Stein²⁰, iar pe de altă parte că sediul central al acestei armate se afla de la început la Napoca, unde, de la data întemeierii noii provincii, deci încă de pe la 124, își avea reședința procuratorul presidial al Daciei Porolissensis, care avea totodată, în această calitate, și comanda trupelor auxiliare ce alcătuiau armata provinciei, nu abia după 167, cum cu certitudine a putut dovedi, pe bază de inscripții, pentru procuratorii financiari, același învățat²¹. Tot la Napoca se găsea, probabil, în acest timp și cărămida centrală a acestui *Exercitus Daciae Porolissensis*. Situația se schimbă însă după 167, odată cu aducerea în Dacia a legiunii V Macedonica, așezată în garnizoană la Potaissa-Turda. Atunci legatul acestei legiuni devine și comandantul armatei Daciei Porolissensis. O dovadă în acest sens o constituie cărămida cu aceeași stampilă *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*, descoperită pe la 1904 la Potaissa-Turda pe teritoriul castrului de pe cetate, dar greșit citită de I. Téglás²², descoperitorul ei, și de G. Téglás²³,

²⁰ *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 40, n.3 și p. 42.

²¹ A. Stein, *op. cit.*, p. 83.

²² *AE*, XXIV, 1904, p. 412.

²³ *Klio*, XI, 1911, p. 502.

ca *Vex(illa)tio D(acorum) P(arthica)*²⁴. În schimb procuratorul provinciei, rămas numai cu atribuții financiare, continuă să-și aibă reședința la Napoca²⁵.

Tot la trupele din Dacia Porolissensis se referă și alte două diplome militare datînd, ca și o a treia publicată mai înainte (CIL XVI, 185), din 21 iulie 164, una întregă descoperită în săpăturile de la Gilău²⁶, alta fragmentară descoperită mai de mult, la Cășei, dar abia acum publicată²⁷. În schimb o diplomă militară descoperită în 1929 în castrul de la Cășei, r. Dej, dar și ea abia acum publicată²⁸, datează, ca și o altă diplomă fragmentară păstrată (CIL, XVI, 68), din 29 iunie 120 și confirmă împărțirea Daciei în două părți la începutul domniei lui Hadrian. Au mai fost publicate două fragmente diferite de diplome militare din Muzeul Regional Alba Iulia (382), iar un ultim fragment recent descoperit în castrul de la Românași e încă inedit, ca și alte două diplome întregi descoperite, una la Apulum-Alba Iulia, alta la Jupa-Tibiscum.

Adăugăm că informații prețioase cu privire la trupele din Dacia Inferior și la organizarea apărării acestei provincii au fost furnizate și de diploma găsită la Palamarca, în interiorul Moesiei Inferior, datînd din 13 decembrie 140²⁹. Aceste informații, ca și altele, nu mai puțin valoroase, furnizate de descoperirile epigrafice dinafara Daciei au fost fără întârziere utilizate și valorificate și de cercetătorii clujeni, pentru lămurirea și precizarea unor importante probleme privitoare la întinderea și organizarea administrativă și militară a provinciei Dacia pe timpul lui Traian și Hadrian³⁰.

Materialul epigrafic variat descoperit pe teritoriul provinciei a furnizat de asemenea știri valoroase despre trupele din Dacia, mai ales cu privire la garnizoanele și efectivele lor. Astfel, s-a putut preciza locul de staționare al mai multor formații auxiliare, menționate sau nu în diplomele militare: *cohors I Hispanorum milliaria* la Orheiul Bistriței; *cohors VIII Raetorum c(ivium) R(omanorum) eq(uitata)*, cum se intitulează într-o inscripție onorară din 129, la Inlăceni; *cohors II Nervia Brittonum milliaria* acum atestată de o inscripție din timpul lui Caracalla și de stampilele pe cărămizi la Buciumi; *cohors I Cannanefatium* (nu Cypria sau Cyrenaica) la Tihău; *cohors I Hispanorum quingenaria* la Românași; *cohors II Britannica milliaria* la Romita; *numerus Germanicianorum* la Orăș-

²⁴ Greșită consideră lectura lui I. și G. Téglás și C. Daicoviciu, RE, XXII, 1017 și J. Szilágyi, *A dáciai erődrend-szer helyőrségei és a katonai téglabélyegek*, Budapest, 1946, p. 36, n. 218 și p. 72.

²⁵ Vezi acum și M. Macrea, *Exercitus Daciae Porolissensis et quelques considérations sur l'organisation de la Dacie romaine*, în *Dacia*, VIII 1964, p. 145-160.

²⁶ Materiale, II, 1956, p. 703 și urm.

²⁷ G. Forni, *Contributo alla storia della Dacia romana*, Pavia, 1958 (extras din *Athenaeum*, N. S., XXXVI, 1958), p. 31 și urm.

²⁸ C. Daicoviciu, nr. 18 și 38 din bibliografia anexă și G. Forni, *op. cit.*, p. 4 și urm.

²⁹ B. Gerov, *Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien*, în *Klio*, 37, 1959, p. 196 și urm.

³⁰ C. Daicoviciu, nr. 46, 69 și M. Macrea, nr. 287, 291 din bibliografia anexă. Despre T. Flavius Priscus *praefectus Daciae Inferioris*, vezi recent și R. Syme, *La Dacie sous Antonin le Pieux*, în *StCl.*, III, 1961 p. 131 și *The Wrong Marcian Turbo*, în *JRS*, LII, 1962, p. 87-96. Amintim tot aici republicarea mai dinainte cunoscutului *pridianum* al cohortei I *Hispanorum veterana quingenaria* din papirul Hunt, de către R. O. Fink, *Hunt's pridianum: British Museum Papyrus 2851*, în *JRS*, 48, 1958, p. 102-116, împreună cu comentariile istorice, care interesează direct începuturile stăpînirii romane în nordul Dunării și în Dacia ale lui R. Syme, *The Lower Danube under Trajan*, în *JRS*, 49, 1959, p. 26-33, și la noi R. Vulpe, *Muntenia și Moldova de Jos în timpul lui Traian în lumina unei noi lecturi a papirului Hunt*, în *StCl.*, II, 1960, p. 337-357, cf. idem, în *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 324 și urm. Vezi acum și J. F. Gilliam, *The Moesian „Pridianum”* în *Homages to Albert Grenier*, vol. III, Bruxelles-Berchem, 1962, p. 747-756.

țioara de Jos; *Pedites Singulares Britannici*, deveniți după Marcus Aurelius *Numerus Singulariorum Britannicorum* la Cigmău-Germisara; *cohors VI nova Cumidavensium*, alcătuită din daci localnici, la Rîșnov unde se localizează Cumidava. O *Ala Elec(torum)* e menționată, dacă lectura e bună, pe o piatră funerară probabil de la Cășei, unitate care pare să fie identică cu *A(la) N(ova) Il(l)yr(icorum)* care staționa la Brîncovenesti pe Mureș, unde s-au găsit cărămizi cu numele ei. În sfârșit numele unei *Vexillat(io) leg(ionis) XIII Gem(inae)* se citește pe o lespede de piatră de la Tihău, unde se pare că ea, înainte de 167, a participat, împreună cu *Coh. I Cannanefatium*, la construirea în piatră a castrului de pe Someș, aproape de confluența Almașului, la nord-est de Porolissum. Inscriptiile publicate amintesc și alte formații auxiliare altfel cunoscute în Dacia, ca de pildă *Ala II Pannoniorum*, la Gherla, *N(umerus) P(almyrenorum) P(orolissensium)* pe o piatră funerară de la Porolissum sau *N(umerus) P(almyrenorum) O(ptatianensium)*, care staționa la *Optatiana*-Zutor, amintit de o inscripție funerară ajunsă la Suceava³¹. Alte formațiuni auxiliare, înafară de cele menționate, sînt atestate de stampilele pe cărămizi, de obicei în castele unde își aveau garnizoana: *Coh(ors) Hisp(anorum)*, fără îndoială aceeași cu *cohors I Hispanorum veterana quingenaria* din papirul Hunt, e prezentă la Brețcu, unde a construit, probabil foarte de vreme, castrul pe piatră. Tot aici la Brețcu-Angustia au apărut, în număr mic (în săpăturile din 1950 un singur exemplar) și stampile cu numele unei *Coh(ors) I Brac(araugustanorum)*. La Inlăceni e atestată prin numeroase stampile *Coh(ors) IIII Hisp(anorum)*, care a construit castrul de piatră, la o dată în orice caz ulterioară anului 129, cînd aci se afla *Cohors VIII Raetorum* (284), de la care însă stampile pe cărămizi se cunosc de la Teregova, unde a fost probabil dislocată după data de mai sus, și unde ea a construit castrul de piatră de la confluența Hidegului cu Timișul. Cărămizi cu numele ei au ieșit la iveală și în castrul vecin de la Mehadia, unde ea nu a staționat însă, acolo avîndu-și garnizoana *Coh(ors) III Del(matarum)* amintită de inscripții și numeroase stampile pe cărămizi. *Coh(ors) I Alp(inorum)* e atestată de stampile pe cărămizi în castrul de la Călugăreni, unde își avea garnizoana, dar prin cîteva exemplare și la Inlăceni, unde însă nu a staționat, furnizînd numai cărămizi pentru unele construcții ca baia castrului de aici. O cărămidă cu numele acestei cohorte s-a descoperit și la Napoca-Cluj, înafara zidului de incintă al orașului antic. Nu e lămurit unde staționa *Coh(ors) I Ub(iorum)*, ale cărei cărămizi au fost semnalate mai de mult la Odorhei, unde urmele unui castru nu au fost însă precizate pe teren, dar ele pot să existe, iar mai nou la Sighișoara, unde nu se știe însă dacă ruinele romane de la Podmoale, pe malul Tîrnavei Mari, aparțin unui castru sau unei așezări civile. În orice caz *Coh. I Ub(iorum)* nu a staționat la Orheiul Bistriței, cum s-a pretins, pe baza lecturii greșite a unei stampile incomplet păstrate. La Porolissum, în ruinele unor construcții de la sud de castrul mare de pe Pomet, au ieșit la iveală, în săpăturile din 1958, cărămizi cu o stampilă mai dinainte cunoscută și care trebuie citită fie *C(o)h(or)s I (H)is(panorum)*, fie *C(o)h(or)s*

³¹ D. Tudor, *O inscripție română în ruinele celdfii Suceava*, în *SCȘ Iași*, IV, 1953, p. 389—495.

I I(turæorum) S(agittariorum). În sfârșit a devenit evident, pe baza diplomei de la Gherla, că atât în inscripția CIL, III, 7648, cât și pe stampilele de pe cărămizi din castrul de la Bologa, pe Crișul Repede, trebuie să citim numele cohorței *I Aelia Gaesatorum*, nu al cohorței *I Aelia Gallorum*, spre a nu mai vorbi de lectura mai veche *cohors I Aegyptiorum*, cu totul inacceptabilă (76). Mai amintim că o nouă lectură a stampilelor de pe cărămizile din castrul de la Răcari, în Oltenia, identifică trupa care staționa acolo ca *N(umerus) M(aurorum) S(aldensium)*, considerînd că localitatea se numea *Saldae* ori *Saldis*, toponimic derivat din numele tribului dacic *Saldensioi*, menționat de Ptolemeu (*Geogr.* III, 8,3) (163).

După obiceiul răspîndit în sec. III, unele din trupele menționate epigrafic și-au adăugat la numele lor obișnuit și epitete sau supranume derivate din numele împăratului aflător atunci pe tronul imperial. Astfel *Antoniniana* se intitulează *cohors II Nervia Brittonum milliaria* pe baza statuei ridicată lui Caracalla la Buciumi (374), ca și, probabil, *Cohors V Lingonum*, atât pe baza de dimensiuni mari a statuii lui Caracalla, probabil din anul 213, de la Porolissum, cât și pe monumentul onorar închinat poate tot atunci, tot la Porolissum, de aceeași cohortă Iuliei Domna, mama lui Caracalla (268, 270). Epitetul *Alexandriana* îl poartă *cohors VI nova Cumidavensium* pe monumentul de la Rîșnov în cinstea Iuliei Mamaea, mama lui Severus Alexander (261), iar cel de *Severiana*, derivat din numele aceluiași împărat, îl are legiunea V Macedonica pe un altar din anul 230 de la Cășei și pe un fragment de inscripție tot de acolo (352). Aceeași legiune figurează cu epitetul *Gordiana* pe două altare din anul 243 de la Cășei (352). În timp ce *Philippiani* (sic !) se intitulează *Numerus Singulariorum Britannicorum* pe o inscripție în cinstea lui Filip Arabul din anul 245 de la Cigmău (165).

Diplomele militare și inscripțiile ne-au făcut cunoscute nume de soldați și diferite grade și funcțiuni militare. După nume ei sînt fie romani sau romanizați, fie de altă origine, illyră, greacă, celtică, orientală etc. Printre ei sînt și traci, ca Aurelius Brisanus și Aur(elius) Mucatus, de pe o piatră funerară dela Ilișua (312), Aur(elius) Cotes *eq(ues) alae Elec(torum)*, pe o altă piatră funerară de la Cășei (352), precum tot traci sînt și cei doi titulari ai diplomelor din 140 de la Palamarca în Bulgaria, anume *ex gregale Bithus Solae f(ilius) Bessus ex n(umero) equit(um) Illyricor(um)*³², și din 164 de la Cășei, anume *ex equite Mucatralis Bit[hi] f(ilius) . . .*, din *cohors I Brittonum miliaria*,³³ care își avea garnizoana la Porolissum sau undeva în apropiere.

Diplomele militare publicate în anii de care ne ocupăm numesc pe următorii guvernatori de provincie din Dacia, care au tot odată și comanda trupelor din provincia lor: Iulius Severus, *legatus Augusti Daciae Superioris*, la 120³⁴, Flavius Italicus, procurator presidial al Daciei Porolissensis la 133 (76), Aquila Fidus, al cărui nume complet era Iulius Cai filius Quirina tribu Fidus Aquila, *procurator Augusti vice praesidis Da-*

³² B. Gerov, *op. cit.*

³³ C. Forni, *Contributo alla storia della Dacia romana*, p. 31 și urm.

³⁴ C. Daicoviciu, bibliografia anexă nr. 18, 38 și G. Forni, *Contributo . . .*, p. 4 și urm.

ciae Inferioris la 140³⁵ și Sempronius Ingenus, de asemenea procurator presidial al Daciei Porolissensis în 164 (339). Aceleași diplome militare fac cunoscuți pe următorii comandanți ai trupelor auxiliare din Dacia: Ti(berius) Claudius Fortis din Capua, comandant la 133 al cohortei I Britannica milliaria (76), Laecanius Sc..., prefect al cohortei I Brittonum milliaria la 164³⁶ și Aur(elius) Atilianus care comanda în același an ala Siliana c. R. (339).

Inscripțiile pe piatră publicate menționează și ele alți comandanți ai trupelor auxiliare din Dacia: P(ublius) Ael(ius) Honoratus *praef(ectus)* coh(ortis) IIII Hispan(or)um domo Rom(a), L(ucius?) Iul(ius) Iucundus *p(raefectus)* coh(ortis) IIII Hisp(anorum) eq(uitatae), de la Inlăceni (360). C(aius) Cae[lius?] Sal[vianus?] *pr(aefectus)* alae II Pannoniorum de la Gherla, ca și M(arcus) N... Lucret(i?)anus amintit de altă inscripție (375). În schimb P. Ael(ius) Fuscus este *dec(urio)* coh(ortis) IIII Hispan(or)um. La Apulum P. Catius Sabinus e *trib(unus) mil(itum)* leg(ionis) XIII Gem(inae) (110), iar C. Cassius C.f. Coll(ina tribu) Proculeianus Epiphania este *centurio* în aceeași legiune, în timp ce un oarecare Marcianus este *signifer* al legiunii V Macedonica de la Potaissa (172). Tot *signifer* este Ulp(ius) Max[i]minu[s] din leg. V Macedonica, mutat probabil în N(umerus) S(ingulariorum) P(editum) B(ritannicorum) de la Cigmău (163). Aurelius Tato din ala II Pannoniorum de la Gherla este *stator*, cu atribuții de poliție sau justiție militară (254), un oarecare Aurelius este *actarius*, un fel de contabil, la Porolissum, probabil în Numerus Palmyrenorum Porolissensium (268), iar un altul, Mucianus, este tot acolo *optio* Pal(myrenorum) (375). Cassius Martialis este *beneficiarius co(n)s(ularis)*, adică subofiter (principalis) din statul major (officium) al guvernatorului provinciei, trimis cu misiune specială la Porolissum (268), unde ridică o frumoasă lespede de piatră pe mormîntul soției sale prea dragi (coniugi carissimae). Un număr de nu mai puțin de șapte beneficiari consulari sînt nou atestați epigrafic la Cășei (352), pe vremea lui Severus Alexander și a lui Gordian III, aproape toți (în mod sigur cinci) fiind proveniți din leg. V Mac. de la Potaissa. Doi își definesc misiunea pe care aici, în castrul de la Cășei, o îndeplinesc în numele legatului provinciei, prin cuvintele *agens curam stationis*, iar un altul *iterato agens curam stationis* (deci a doua oară îndeplinind această funcțiune), în timp ce un al patrulea, în anul 243, pe timpul lui Gordianus își zice *agens Samo cum regione Ans(amensium) sub seg(nis)*, expresie similară cu aceea de *agens sub sig(nis) Samum cum regione Ans.*, cunoscută mai de mult dintr-o altă inscripție, tot de la Cășei (CII, III, 7633) și tot în timpul domniei lui Gordian, a unui alt beneficiar consular, fost [mi]l[es] le[g(ionis)] XIII G(eminae) Gordi(anae), ajuns și aed[il(is)] col(oniae) Nap(ocae). Deși expresia nu e destul de explicită, se crede că se referă, probabil, la o acțiune de recrutare de soldați pe care acești beneficiari consulari o efectuau din postul de supraveghere (statio) de la Cășei, în rîndurile populației autohtone din regiunea tribului *Ansamenses*, de pe rîul Samus, fie pe teritoriul

³⁵ B. Gerov, *op. cit.*,

³⁶ G. Forni, *op. cit.*, p. 38 și urm.

provinciei, fie în ținutul de la nord de Someș aflat și el sub controlul trupelor romane de graniță. Nu știm, bine înțeles, cum vor fi fost organizați acești *Ansamenses*, dacă de fapt e vorba de recrutarea lor, dar nu este exclus ca ei să fi format o trupă aparte, așa cum au alcătuit, cam în aceeași vreme, pe timpul lui Severus Alexander, dacii *Cumidavenses*, din teritoriul Cumidavei, la Rîșnov în Țara Bîrsei de astăzi (261).

Inscripții și statui au fost ridicate în cinstea împăratului Hadrian, în 129 de coh. VIII Raetorum la Inlăceni (284), a lui Caracalla și Iulia Domna la Porolissum (270), probabil de coh. V Lingonum Antonianiana, așa precum tot lui Caracalla îi ridică o statuie la Buciumi Coh. II Nervia Brittonum milliaria Antoniniana (374), iar la Rîșnov coh. VI nova Cumidavensium Alexandriana onorează pe Iulia Mamaea, mama lui Severus Alexander (261). Împăratului Gordian i se dedică inscripții la Napoca, probabil de Respublica coloniae (255) și la Porolissum, fie de municipiu, fie de trupele de acolo (268), iar lui Filip Arabul la Cigmău (160) de *N. Sing. Brit. Philippiani devoti nu[m]ini majestatique eius*.

De atenție deosebită s-au bucurat din partea lui Caracalla trupele de pe granița de vest și nord-est a Daciei, de la Micia pînă la Porolissum și de aici pînă la castrul de la Inlăceni, primind recompense și daruri (*indulgentiae*, *liberalitates*) cu ajutorul cărora unele și-au reparat sau refăcut în piatră castele. Caracalla însuși a fost în Dacia în anul 214, cînd probabil a ajuns pînă la Porolissum (270).

Inscripțiile de tot felul, funerare, votive, onorare, pe edificii, publicate și studiate în perioada de care ne ocupăm, au adus noi contribuții și la cunoașterea altor aspecte din viața provinciei. Sclavii, atestați de inscripțiile noi sau de cele revăzute, sînt toți fie în serviciul administrației imperiale, fie în slujba unor mari arendași. Ei fac parte dintre acei sclavi care bucurîndu-se de încrederea stăpînilor au ajuns la situații mai bune, ce le-au permis să ridice inscripții. Doi dintre ei se află în serviciul marilor arendași, *Bellinus*, *ser(vus) c(ontra) scr(iptor)* la Dierna în slujba lui T. Iulius Saturninus, arendașul vămilor din Dacia (346) și Atticus (353) sclav sau libert, în serviciul lui Aelius Marus, arendașul pășunilor și al salinelor (*conductor pascui et salinarum*), iar alți doi fac parte din administrația imperială, *Scaurianus Caes(aris) n(ostri) ser(vus) vil(l)i(cus)* (351) și *Suriacus Aug(usti) n(ostri) disp(ensator) aura(riarum)*, un fel de casier în administrația minelor de aur la Ampelum (375). Dar marea masă a sclavilor, care roboteau pe pămîntul Daciei a rămas neatestată de inscripții³⁷.

La inscripțiile referitoare la frămîntările sociale din Dacia ar fi de adăugat, după o nouă lectură, și epitaful Cassiei Peregrina *interfecta a l[atro-(nibus)]* (CIL, III, 1266), de la Alburnus Maior (168).

Cît privește administrația minelor de aur, inscripțiile ne-au făcut cunoscuți alți doi *procuratores aurariarum*, amîndoi atestați la Ampelum, unul Maximus, pe timpul lui Marcus Aurelius sau Commodus, iar altul A. Senecius Pontianus (?), pe timpul lui Caracalla (375). Două studii lă-

³⁷ Un studiu amplu despre sclavii din Dacia este acela al lui D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia română*, București, 1957. Vezi acum și E. Pólay, *Sklaven-Kaufverträge auf Wachstafeln aus Herculaneum und Dakien*, în *Acta Ant.*, X, 1962, p. 385–397 și D. Tudor, *O nouă inscripție privitoare la sclavii din Dacia*, în *Analele Universității București*, Seria științe sociale, Istorie, X, nr. 20, 1961, p. 7–11.

muresc caracterul (castella) (49, 75) și numele localităților menționate de inscripții și de tăblițele cerate în regiunea auriferă dintre Ampelum și Alburnus Maior (362), unde, după cum se știe, pentru exploatarea minelor de aur au fost aduși coloniști din Dalmatia. Studiile menționate constituie totodată contribuții valoroase la problema foarte importantă a colonizării și romanizării Daciei.

Cîteva studii monografice prezintă, în primul rînd pe baza știrilor epigrafice, istoricul și dezvoltarea unor orașe sau localități ca Porolissum, Potaissa, Potula, Pons Augusti, apoi Apulum (11, 336)³⁸ și Napoca (94)³⁹. Etimologia cea mai verosimilă pune numele orașului Apulum în legătură cu acela al tribului dacic Appuli (381). Lectura revizuită a unei inscripții de la Sarmizegetusa, (CIL, III, 1486) atestă titlul de *patronus causarum* al importantului personaj din ordinul ecvestru [P. Anto]nius Valens, un fel de avocat al orașului metropolă, la sfîrșitul sec. II sau începutul sec. III. Tot la Sarmizegetusa e atestat un *defensor lectoriariorum* (CIL, III, 1438), adică un apărător al purtătorilor de lectice, probabil organizați într-un colegiu (166).

Inscripțiile mai fac cunoscute și numele unor înalți demnitari ai provinciei, cum este Iasdius Domitianus, *legatus Augusti trium Daciarum*, dedicant al inscripției onorare de la Rîșnov (261), Lucius Marius Perpetuus, *co(n)s(ularis) Dac(iarum) (trium)*, atestat la Napoca (375) în 214, așa precum la Sarmizegetusa inscripția CIL, III, 74*, greșit considerată falsă, amintește între 235—238, pe timpul lui Maximin Tracul (și a fiului său) sau mai de grabă în vremea împăraților Pupienus și Balbinus, pe altfel cunoscutul procurator al Daciei Apulensis Q. Axius Aelianus (166).

Cele mai numeroase din inscripțiile publicate au caracter votiv. Pe lângă divinitățile îndeobște cunoscute au fost atestate epigrafic și unele mai puțin sau deloc cunoscute pînă acum în Dacia, ca de pildă Dea Syria la Napoca (375), divinitățile celtice Apollo Grannus et Sirona într-o inscripție de la Sarmizegetusa (166), greșit considerată ca falsă (CIL, III, 74*), cultele divinităților germanice ca Hercules Magusanus, Matroanele (Matres sau Matronae), Suleviae (254). După o nouă lectură (94) altarul lui P. Aelius Maximus, de la Napoca, ar fi închinat nu Matroanelor, ci Zeilor Mari, [Dis Mag]nis, ceea ce nu este sigur, atît din cauza unei dificultăți epigrafice, cît și pentru că același personaj din ordinul ecvestru, care avea o moșie la Ciumăfaia, e cunoscut că se închină acolo divinității germanice Hercules Magusanus. În schimb noua lectură asigură acestuia cu multă probabilitate calitatea de *sacerdos arae Augusti*, probabil pe timpul lui Septimius Severus. O inscripție bilingvă e închinată lui Men Aneiketos la Potaissa (172), iar la Ampelum se atestă mai întîi în Dacia cultul zeiței Ceres Augusta (375). Un exemplu de sincretism religios îl oferă un altar de la Apulum (110), pe care figurează împreună Dii Penates, Lares militares, Lar vialis, Neptunus, Salus, Fortuna Redux, Aesculapius, Diana, Apollo, Spes și Favor. Pătrunderea în Dacia a cultului zeu-

³⁸ Vezi și Gr. Florescu, *Apulum*, în *Apulum*, III, 1947—1949, p. 162—169.

³⁹ O contribuție valoroasă aduce la istoricul orașelor din Dacia și studiul lui G. Forni, *Dacia Romana tributim descripta*, în *OCD*, p. 233—240.

lui frigian de origină tracă Sabazius, înrudit sau identic cu Dionysos, a fost relevată și studiată pe baza a două dedicații epigrafice, una de la Apulum și alta de la Potaissa, precum și pe baza a două mici monumente aparținând aceluiași cult, o mînă de bronz de la Jena și o tăbliță de bronz, probabil de la Tibiscum (282, 288). La fel, pornind de la un cap de marmură, reprezentînd pe Libera, sau mai de grabă pe Liber, a fost studiat cultul acestui cuplu de zeități, Liber et Libera (98), atît pe baza inscripțiilor cît și pe baza monumentelor figurate din Dacia⁴⁰. Unele dedicații sacre au fost făcute pentru sănătatea împăraților: a lui Septimius Severus, Caracalla, poate și Geta Caesar, pe un altar închinat lui Juppiter Optimus Maximus, la Napoca (375), a lui Caracalla și a mamei sale Iulia Domna, pe cîte o închinare către Dea Syria, tot la Napoca, și către Juppiter Optimus Maximus Sabazius, la Apulum (282, 288).

Inscripțiile se referă și la construcții ridicate pe teritoriul Daciei. În afară de opera de întărire a granițelor Daciei de către Caracalla prin construirea sau refacerea castrelor de la Porolissum, Inlăceni, Căsei, un fragment epigrafic amintește construirea unui *templum* la Potaissa (375), o clădire cu portice, refăcută (*aedemque vetustate... conlapsa... cum porticibus restituit*) la Sarmizegetusa (166), și probabil tot o clădire ridicată la Ampelum de către Marcus Aurelius sau fiul său Commodus, pe cheltuiala fiscului imperial, *sumptu fisci sui* (375).

Unele bogății ale solului Daciei, făcînd parte din patrimoniul imperial, ca pășunile și sarea, erau arendate unor particulari, care își trimiteau agenții lor, sclavi sau liberi, la locurile de exploatare. Un asemenea arendaș, *conduc(tor) pasc(ui) et salina(rum)*, era Ael(ius) Marus, documentat prin lectura revizuită a unei inscripții de la Domnești (353), pusă de reprezentantul său de aci, amintitul sclav Atticus (sau libertul Ae(lius) Atticus). Arendate erau la început și vămile Daciei (portoria) (162). După cum se știe Dacia făcea parte din organizația vamală mai mare *publicum portorium Illyrici*. T. Iulius Saturninus, *conductor publici portorii*, e atestat de inscripția pusă de iarăși amintitul sclav Bellinus la Dierna (346). Încă din timpul lui Marcus Aurelius însă încasarea taxelor vamale, pe circulația mărfurilor, este făcută direct de fiscul imperial prin *procuratores publici portorii Illyrici*. În Dacia sînt documentate sigur epigrafic trei *stationes*, la Dierna, Micia și Pons Augusti, dar alte puncte pentru încasarea taxelor de portorium existau probabil și în alte localități din interiorul sau de la granițele provinciei. O stațiune vamală și de poștă totodată pare să fi existat și la Seghedin, pe drumul dintre Dacia și Panonia, după cum ar dovedi lectura unei inscripții fragmentare a lui Mer-

⁴⁰ Două altare descoperite recent la Apulum sînt închinat lui Jupiter Cimistenus (—Kimistenos), originar din Bithynia, vezi I. Berciu-Al. Popa, *Jupiter Cimistenus à Apulum*, în *Latomus*, XXII, 1963, p. 68—73. Divinitatea mai era cunoscută în Dacia dintr-o inscripție în limba greacă de la Bucium Izbita, vezi C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 300—301, nr. 7.

Un relief de piatră descoperit în castrul de la Slăveni (r. Caracal) reprezintă o scenă de sacrificiu pentru cavalerul trac, oferită de Iul(ius) Marinus, din *collegium duplariorum*, acum atestat mai întîi în Dacia, vezi D. Tudor, *Collegium duplariorum*, în *Latomus*, XXII, 1963, p. 240—251. Referitor la cavalerii danubieni vezi D. Tudor, *Nuovi monumenti sui Cavalieri danubiani*, în *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 333—362, idem, *Discussioni intorno al culto dei Cavalieri danubiani*, în *Dacia*, N. S., V, 1962, p. 317—343, idem, *Der Kult der donauländischen Reiter*, în *Das Altertum*, 8, 1962, p. 234—243. Mai menționăm aici studiul lui D. Tudor, *Le organizzazioni degli Augustales in Dacia*, în *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 199—214 și noul *Corpus* al inscripțiilor și monumentelor mitriace publicat de M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, Haga, 1956—1960 (Dacia în vol. II, p. 271—333, nr. 1916—2190, fig. 510—601).

cato[r] vil[ic(us)] în serviciul unui [conductor publicii portorii] et praef-(ectus) [ve]hicul[o]rum (162).

Studiul inscripțiilor de pe lucerne (173) a dovedit că acestea erau în cea mai mare parte importate, dar unele provin din ateliere locale. Un tipar de lucernă cu numele lui Manius Servius Donatus e cunoscut și de la Potaissa (256). Pe un fragment de terra sigillata de la Gilău, se află ștampila *Of(ficina) Sacri*, a unui cunoscut fabricant din Gallia, pe o țiglă tot de la Gilău e scrijelit numele unui soldat, probabil, [A]ure(lius) ... Sre ... (389), iar pe o placă subțire de bronz, descoperită în castrul de la Hoghiz, se citește numele, la genitiv, T. Aviti [Ger]mani, probabil al unui soldat din trupa de acolo (190).

Relațiile agrare din Dacia romană au fost studiate pe baza materialului epigrafic și a descoperirilor arheologice (92), iar problema colonatului, despre care lipsesc dovezile epigrafice directe, a fost discutată pe baza unor știri din scriitorii antici privitoare la colonizarea pe pământul provinciei, începînd de pe vremea lui Marcus Aurelius, a unor populații „barbare”⁴¹. S-a invocat în sprijinul unor atari colonizări în Dacia și a dezvoltării colonatului în provincia noastră descoperirea unor pînteni de fier sau de bronz⁴², care însă ar dovedi, cel mult, dacă s-ar adevăra, ceea ce nu pare a fi cazul, pentru unii cel puțin dintre acești pînteni, caracterul lor vandalic, primirea în armata provinciei a unor contingente din rîndurile acestui neam germanic.

Dintre celelalte descoperiri arheologice, monumentele sculpturale sînt cele mai numeroase, iar dintre acestea mai frecvente sînt cele cu caracter funerar. O variantă a medalionului funerar, așezat pe spinarea a doi lei apotropaici, e cunoscută acum prin cîte un exemplar descoperit unul la Apulum și altul la Brucla-Aiud (325,330). Celelalte monumente funerare, de la Gilău (97), Germisara (165), Potaissa (350, 387), Ilișua și Tihău (326), sînt stele sau edicule, unele reprezentînd cunoscuta scenă a banchetului funebru, fragmente de *cippus*, lei funerar etc. Un relief funerar de la Germisara (165) pe care e reprezentată o familie romană, cu un copil ținînd în mînă „rechizite școlare”, anume un săculeț (crumena) și două stiluri, face dovada existenței învățămîntului elementar în Dacia. Un altorelief din piatră de la Porolissum reprezintă pe Aesculap și Hygia cu Telesphorus (375). Printre monumentele sculpturale amintim statueta aurită a Dianei de la Sarmizegetusa (132) și fragmentele de la Porolissum dintr-o monumentală statuie ecvestră a împăratului Caracalla, probabil opera unui sculptor de la Roma. Tot la Porolissum s-a găsit și un fragment dintr-o statuie-bust a Iuliei Domna (270). O statueta a zeiței Venus provine din castrul de la Ilișua (326). Mai sus au fost menționate capul de marmoră al lui Liber de la Napoca (98), mîna de bronz a lui Sabazius de la Jena și tăblița de bronz cu figura aceluiasi zeu de la Tibiscum (282, 288). S-a început publicarea sistematică a gemelor din muzee (408—412). Un studiu se ocupă cu uneltele agricole descoperite la Lechința de

⁴¹ D. Tudor, *Problema colonatului în Dacia romană*, în *Studii și articole de istorie*, II, 1957, p. 33—38.

⁴² K. Horedt, *Einige Knopfsporen aus Siebenbürgen*, în *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, p. 36—48.

Mureș (120), iar altul de tezaurul de la Ațel și de podoabele de argint de tradiție mai veche, dacică sau illyră, din spațiul balcano-dunărean (119).

Știri prețioase privitoare la istoria Daciei sub romani au adus descoperirile monetare. S-au publicat trei tezaure de monede imperiale romane, descoperite la Lujerdiu (109), Geomal (265) și Nireș (311). Studiul tezaurului de la Geomal, coroborat cu alte tezaure monetare îngropate la aceeași dată și cu inscripțiile închinat lui Gordian, a documentat cu probabilitate o invazie a carpilor în Dacia în anul 242, precedând marea invazie a acestora din anul 245. Semnificația social-economică și etno-politică a tezaurelor monetare din Dacia romană, în număr de aproape o sută, a constituit subiectul unei comunicări la Congresul internațional de numismatică de la Roma din 1961. Un studiu despre circulația monetară la Porolissum se publică în volumul de față, iar un altul studiază circulația monetară la Apulum (432). Alte studii de numismatică tratează semnificația legendei *Fel. temp. reparatio* pe monedele imperiale (107) și circulația antoninianului (313, 430).

Activitatea unora dintre cercetătorii de la Cluj a îmbrățișat și alte aspecte ale antichității clasice care se cuvin a fi menționate aici. În primul rînd amintim cîteva contribuții epigrafice la istoria Scythiei Minor (178, 338, 349, 359, 361, 366), notele epigrafice privind teritoriul Moesiei sau al Thraciei (341, 343, 348, 372, 379, 381), răspîndirea elementelor traco-dacice în Sciția și Bosfor (364), etimologiile unor nume de locuri, zei sau persoane (Oiskos, Singidunum și Singidava, Seirenes, Aesculapius, Thukydidēs) (347, 169, 355, 344, 383), studiile illyrice (356, 367, 370, 377) și mai ales cele privitoare la limba și istoria traco-dacilor, inclusiv elementele moștenite de limba română (337, 345, 357, 358, 368, 369, 371, 373, 385).

Studiile de filologie clasică ocupă un loc de seamă în tradiția cercetătorilor de la Cluj. Ele nu au fost neglijate nici în perioada de care ne ocupăm. Se cuvine să menționăm îndeosebi contribuția valoroasă adusă de filologii clasici de la Cluj la sărbătorirea bimilenarului lui Ovidiu în 1957, prin studii, traduceri, comentarii și comunicări, la București și Constanța, la Roma și la Sulmona, despre opera exilatului de la Tomis și despre tradițiile, reminiscențele și interesul pentru opera lui în România⁴³. Alte studii tratează despre sclavi și sclavaj în operele lui Euripide (316) și Aristotel (242, 249), despre viața și opera lui Tacitus (229, 236, 247, 250, 295, 431), despre genul oratoric al lui Cicero⁴⁴, despre evoluția concepțiilor utopice în antichitatea greacă (433), despre scepticismul față de religie în literatura latină din epoca lui Augustus (434), la care mai putem adăuga considerațiile introductive la istoria literaturii latine (297). Traduceri s-au făcut din primii filozofi și materialisti greci (87), din Heraclit (86), Leucip, Democrit (88), Epicur (89), apoi din Hesiod (104), Aristofan (103), Aristotel (90), Cassius Dio (306), iar din latinește s-a tradus,

⁴³ Vezi bibliografia anexă nr. ele 104, 230–235, 237–241, 244, 248, 249, 302, 303. Unele dintre aceste studii au apărut în volumul publicat la noi cu prilejul bimilenarului și intitulat *Publius Ovidius Naso XLIII î. e. n. — MCMLVII î. n. Buc.*, Ed. Acad. R.P.R., 1957.

⁴⁴ F. Edelstein, *Cicero despre genul oratoric în „Brutus”*, în *Studia*, series IV, fasc. 2, 1961, Philologia, p. 161–183.

în afară de Ovidiu, din Lucretius (301),⁴⁵ Catul (302) și Tacitus (247, 300, 307)⁴⁶. Alte traduceri tot din limba latină s-au făcut din operele lui Erasmus din Rotterdam (96, 106) și din materialistii englezi Morus, Bacon, Hobbes (97), din Edm. Halley (298), așa precum s-au tradus documente latine medievale, apărute în colecția Documente privind istoria României, seria C. Transilvania.

O parte din rezultatele mai importante obținute de către cercetătorii din Cluj cu privire la perioada prefeudală au fost succint înfățișate mai sus. Aici a rămas să menționăm, tot pe scurt, alte câteva rezultate. Prin săpături sau sondaje au fost identificate și cercetate așezări datînd din sec. IV—VI la Sebeș, Mugeni, Noșlac, Iernut (Hulpiști), Cipău (Gîrle), Lechința de Mureș (Săliște), Porumbenii Mici, Morești, Soporul de Cîmpie, Luduș, Archiud, iar morminte sau cimitire datînd cu începere din ultimele decenii ale sec. III pînă în sec. VII la Mediaș, Ciumbrud, Noșlac, Soporul de Cîmpie, Lechința de Mureș (Săliște), Cipău (ICIA), Iernut (Bedee), Căpușul Mare, Cluj-Cordoș, Cepari, Teiuș. Așezările amintite aparțin aproape exclusiv populației autohtone și au fost deja amintite în legătură cu problema continuității daco-romanilor în Dacia postauriliană. La așezările cercetate prin săpături se adaugă materiale arheologice descoperite mai de mult, dar acum reexamine și valorificate, cum este fibula din sec. IV cu inscripția QVARTINE VIVAS de la Micia-Vețel (276), ceramica și cuptorul de ars vase din vremurile imediat următoare retragerii stăpînirii romane de la Napoca—Cluj (Mănăștur), materialele paleocreștine și descoperirile monetare, printre care se cuvine să fie menționate în mod deosebit cele 9 monede de argint de la împărații Caracalla (2), Tacitus (1), Probus (5) și Carinus (1), ieșite la iveală recent (vezi supra, p. 204, 206)⁴⁷ la Napoca—Cluj, într-un loc (lîngă obeliscul din Piața Muzeului) situat în interiorul zidului de incintă al orașului roman, printre ruinele unor construcții din epoca romană, și care fac astfel dovada materială directă, elocventă și peremptorie a continuității de viață în tot cursul sec. III și a rămîinerii pe loc, după retragerea stăpînirii romane, a unei populații chiar în centrul unui oraș dintre cele mai înfloritoare din Dacia⁴⁸.

Cimitirele și mormintele sînt de incinerare sau de înhumare și se atribuie diferitelor populații care în acest timp conviețuiau pe teritoriul fostei Dacii. Cele mai vechi, din sec. III—IV, de incinerare, aparțin fie populației locale, daco-romane, fie carpilor (Mediaș—„Baia de nisip” și Cipău—Gîrle) pătrunși devreme în estul Daciei, după cît se pare îndată după retragerea stăpînirii romane. O importanță deosebită prezintă mormîntul de incinerare în urnă descoperit în 1961 la Iernut (Fundul Bedee-lor), datat cu o monedă de la Severina, soția lui Aurelian, din anul 275

⁴⁵ O traducere în versuri a operei *De rerum natura* a lui Lucretius de T. A. Naum va apare în Editura Științifică.

⁴⁶ O traducere a textului din *Res gestae divi Augusti* a pregătit Virg. Macrea.

⁴⁷ Cele șapte monede ale împăraților de după Aurelian au fost comunicate și de N. Vlassa, *Două descoperiri monetare postaureliene în Transilvania*, în *SCIV*, XV, 1964, p. 139—141.

⁴⁸ O expunere istorică a problemei în capitolul *Populația dacoromană după retragerea aureliană*, de M. Macrea, în *Istoria României*, I, p. 615—637, cu bibliografia de la p. 665—666. Vezi acum prezentarea dovezilor arheologice la D. Protase, *Vestigiile daco-romane în Dacia între anii 271—450* (sub tipar).

(419). Mormîntul, singurul salvat, făcea parte, după informațiile culese, dintr-un cimitir mai mare, aparținînd unei așezări din epoca romană situată în apropiere (la Cînepiști), care de asemenea continuă și după retragerea aureliană, cum documentează monedele de la împărații Severus Alexander pînă la Licinius II, găsite pe locul așezării sau al cimitirului. În mormîntul datat de moneda Severinei, depusă în urna de bună factură provincială romană, ca și capacul ei fragmentar păstrat, surprindem deosebit de clar tocmai trecerea de la perioada stăpînirii romane la vremurile de după retragerea aureliană, care, după cum se vede, la populația rurală din aceste părți din estul Daciei nu a produs tulburare prea mare, viața continuînd în vechea așezare, așa precum în mormîntările continuă și ele să se facă în vechiul cimitir, după ritul străvechi dacic al incinerăției.

Componenta romană a populației rămase pe loc după retragerea aureliană a fost și ea în mod clar documentată prin reconstituirea și publicarea inventarului mormintelor de înhumăție descoperite mai de mult pe teritoriul orașului Apulum, datate prin monede și factura obiectelor în sec. IV (203).

În schimb, în afară de cimitirul de la Palatca (260), cercetat în 1948, un singur mormînt, de înhumăție, aparținînd purtătorilor culturii Cerniașov—Sîntana de Mureș, a fost descoperit la Ciumbrud (154, 156, 158).

Descoperirile arheologice de pînă acum din sec. III—IV de pe teritoriul fostei Dacii romane arată că noii veniți, se pare că mai întîi carpii, apoi goții, se mențin cel puțin pînă la venirea hunilor, pe cursul superior al Oltului, al Tirnavelor și al Mureșului, în spatele unei linii Mediaș—Cipău—Palatca, cu interferențe inerente în ambele direcții. Se pare că modificări prea mari în această situație nu a provocat nici invazia hunilor, cînd alte seminții germanice pătrund dinspre răsărit în Transilvania.

Contrar unor păreri insistente repetate, într-un studiu recent (206) se susține că bătălia de la Galtis, dintre gepizi și goți, relatată de Iordanes (*Get.*, XVII, 99), a avut loc probabil în anul 249, nu mai tîrziu, și în orice caz undeva în afara limitelor provinciei Dacia, astfel că nici identitatea dintre Galtis și Galt—Ungra, r. Rupea, ca și aceea dintre Auha și Olt nu se mai pot susține, cu toate că atît data, cît și localitatea acestei bătălii rămîn pe mai departe discutabile.

Evenimentele cu caracter de tragice frămîntări sociale care au loc la sarmații din Banat între 334—359 și relatate de Ammianus Marcellinus și de alți autori antici tîrzii, au fost reexamineate (107) ducînd la concluzia probabilă că *Limigantes*, răsculați împotriva stăpînitorilor lor *Arcaragantes*, erau alcătuiți, cel puțin în parte, din localnici, daco-romani, care au fost supuși și aduși în stare de servitute, alături de alte elemente etnice, de către cuceritorii sarmați, războinici nomazi.

Cimitirele de înhumăție din secolele următoare, V—VII, au fost atribuite gepizilor și unul singur, cel de la Teiuș, avarilor. Pătrunderea gepizilor în Transilvania, răspîndirea și istoria lor pe teritoriul fostei Dacii romane, care după Iordanes, pe vremea lui, în sec. VI, se numea Gepidia, a fost studiată (196, 202, 203, 209) pe baza știrilor literare, a rezultatelor

cercetărilor arheologice recente din așezările și cimitirele de la Morești, Cipău, Porumbenii Mici, a descoperirilor fortuite recente sau mai vechi de obiecte și monede și a materialului din săpăturile mai vechi de la Valea lui Mihai, Bandul de Cîmpie, Unirea-Vereșmort etc. Uneori, ca la Morești și Cipău, gepizii sînt documentați în sau alături de așezările autohtone, a căror existență începe mai devreme. O factură deosebită are inventarul cimitirelor tîrzii de la Band și Vereșmort, care pătrund în „epoca avară”. Așa cum arată cercetările din așezarea și cimitirul contemporan de la Noșlac (405, 406), în Transilvania au pătruns, poate odată cu avarii, și alte elemente germanice, diferite de gepizi.

De o tratare aparte s-au bucurat cataramele cu cap de vultur (394), ajunse în Transilvania probabil pe calea schimburilor comerciale din Crimeia și regiunile pontice, pînă cel mai tîrziu pe la jumătatea sec. VII.

La fel au fost studiate și descoperirile care documentează sau stau în legătură cu pătrunderea avarilor în Transilvania (198, 203, 209). Cu acest prilej s-a publicat materialul important din cercetările mai vechi de la Gîmbași, r. Aiud. În grupul acesta al descoperirilor avare au fost incluse și materiale care ar putea aparține și unor populații diverse, în primul rînd slavilor.

Descoperirile slave din sec. IX—X au fost amintite mai sus. În sec. X începe și pătrunderea ungurilor în Transilvania. Această înaintare a ungurilor dinspre vest e marcată și de cetatea de la Biharia (397), de așezarea și mormintele de la Oradea și de cimitirul de înhumatie din sec. X de la Șiclău. Etapele pătrunderii ungurilor în Transilvania s-a încercat să se stabilească (204), ținînd seama de știrile din cronicile maghiare, pe baza descoperirilor arheologice, încă mult incomplete, și a unor toponimice privitoare la prisăci, a căror valoare documentară însă e discutabilă. Așezări și cimitire din sec. XI—XII au fost cercetate la Biharea, Pecica, Mehadia, Cluj, Archiud, Moldovenеști, Ciugud, Luduș, Mugeni, Noșlac, Cipău—Sf. Gheorghe, Morești, Lechința de Mureș (Săliște), Blandiana, Alba Iulia, Mediaș, Șebeș.

*

Progresele însemnate și realizările importante obținute de noua istoriografie românească cu privire la toate epocile și perioadele din istoria patriei noastre, progrese și realizări la care cercetătorii de la instituțiile din Cluj au contribuit, mai ales în problemele care îi priveau îndeosebi, pe măsura puterilor lor, au creat condițiile și posibilitatea de a răspunde unei cerințe ce se făcea simțită în cadrul revoluției noastre culturale, anume „de a elabora cu forțele unui larg colectiv de cercetători științifici, o istorie a României care să sintetizeze de pe pozițiile învățăturii marxist-leniniste tot ce s-a realizat la noi pe tărîmul științei istorice și să însemne un pas înainte în dezvoltarea acestei științe”, cum s-a arătat la Congresul al II-lea al P.M.R. din anul 1955. Această operă, care a însemnat o sarcină de mare răspundere pentru istoricii noștri, este dusă treptat la îndeplinire sub conducerea Secției de Științe istorice a Academiei R.P.R. *Istoria României*, vol. I. București, 1960, apărut sub îngrijirea unui comitet de redacție în frunte cu acad. C. Daicoviciu, tratează

epoca veche într-o expunere de largă și cuprinzătoare sinteză, de la începuturile îndepărtate ale paleoliticului, de-a lungul comunei primitive, a sclavagismului și a perioadei prefeudale până la sfârșitul mileniului I al e.n.

În acest volum, alături de celelalte rezultate importante ale cercetărilor de arheologie și ale studiilor de istorie veche obținute în anii regimului democrat-popular de istoriografia nouă, marxistă, au fost valorificate pe plan istoric și rezultatele înregistrate de cercetătorii din institutele de la Cluj, pe care le-am prezentat succint mai sus. Într-o măsură mai mare au fost firește puse la contribuție aceste rezultate în capitolele și paragrafele redactate de istoricii de la Cluj referitoare la perioada statului dac de la Burebista până la Decebal, Dacia în timpul stăpînirii romane (Introducerea și șase subcapitole), populația daco-romană în Dacia după retragerea aureliană, gepizii, avarii, începutul pătrunderii maghiarilor în Transilvania și formarea limbii și a poporului român, capitol cu care se încheie volumul. Acestea sînt, după cum s-a arătat, tocmai perioadele și problemele care au intrat mai direct în programul și în planurile de cercetare ale institutelor de la Cluj, preocupînd în mod deosebit pe cei mai mulți dintre cercetătorii lor. Folosind întreaga documentare cunoscută, istoria Daciei în antichitate a putut fi înfățișată pentru întia oară în interpretarea științifică a concepției materialismului istoric, cu toate aspectele și etapele principale ale dezvoltării societății, pe care noi numai în parte, trunchiat și fără legătura intimă și interdependența dintre ele, am avut prilejul să le menționăm în expunerea de mai sus.

O altă problemă de bază a istoriei țării noastre indicată de Congresul al II-lea al Partidului Muncitoresc Român spre a fi studiată și elucidată a fost aceea a *formării limbii și poporului român*. Pentru îndrumarea și coordonarea cercetărilor variate, de caracter istoric, arheologic, epigrafic, antropologic, lingvistic, etnografic etc., privitoare la această problemă, în 1955 a fost înființată pe lângă Prezidiul Academiei R.P.R. „Comisia pentru studiul formării limbii și a poporului român”. Problema a preocupat de la început pe istoricii de la Cluj. Cîteva studii și articole (28, 33, 43, 81), unele destinate unui cerc mai larg de cititori, au avut menirea de a face cunoscută însemnătatea și stadiul de azi al problemei, precum și căile de urmat în cercetările viitoare, după natura mijloacelor de documentare, pentru soluționarea ei în lumina concepției materialiste a istoriei. Multe din rezultatele mai de seamă obținute în cercetările privitoare la istoria, limba și cultura traco-dacilor, a permanenței dacilor în epoca romană și a aportului lor în formarea romanității în Dacia și nordul Dunării, la populația daco-romană în perioada prefeudală s-au înscris totodată ca importante concluzii în problema etnogenezei poporului român. Ele au fost folosite, în măsura cuvenită, în capitolul final al volumului I din *Istoria României* (68) și în celelalte cîteva studii recente (60, 84) care, pe baza rezultatelor actuale, au încercat să dea răspuns întrebărilor despre locul, epoca și împrejurările istorice ale formării limbii și poporului român.

ANEXA I

BIBLIOGRAFIA

cercetărilor din Cluj în perioada 1944—1964.

ACAD. C. DAICOVICIU

1. *La Transylvanie dans l'antiquité*, Buc., 1945, 269 p.
2. *Herodot și pretinsul monoteism al geților*, în *Apulum*, II, 1943—1945, p. 90—94.
3. *La a 30-a aniversare a Marii Revoluții Socialiste din Octombrie*, în volumul *Studii și comentarii de istorie și lingvistică*, Buc., 1947, p. 7—11.
4. *În jurul creștinismului din Dacia*, în *Studii*, an. 1, I, 1948, p. 122—127.
5. *Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie Trajane*, în *Mélanges Marouzeau*, Paris, 1948, p. 119—124.
6. *Cercetările arheologice din România*, în *Studii*, 2, 1949, I, p. 160—162.
7. N. D. Derjavin, *Slavii în vechime*, în *Studii*, 2, 1949, III, p. 133—135.
8. *Die dakischen Burgen im Südwesten Siebenbürgens*, în *Izvestia Institut*, XVI (Serta Kazarowiana), Sofia, 1950, p. 75—80.
9. *Dacii din Munții Orăștiei și începuturile statului sclavagist dac*, în *SCȘ Cluj*, I, 1950, 2, p. 111—126.
10. *Studiul traiului dacilor în Munții Orăștiei*, Rezultatul cercetărilor științifice făcute de colectivul din Cluj, în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 137—148 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1949 redactat împreună cu colaboratorii).
11. *Așezarea autohtonă de la Apulum (Alba Iulia)*, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 225—228.
12. *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, Buc., 1951 (în colaborare cu Al. Ferenczi).
13. *Studiul traiului dacilor în Munții Orăștiei* (Șantierul arheologic de la Grădiștea Muncelului), în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 95—126. (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1950 redactat împreună cu colaboratorii).
14. *Cu privire la cursul: Istoria veche a Republicii Populare Române*, predat la Universitatea „C. I. Parhon”, Facultatea de Istorie, anul 1950—1951, în *Studii*, 5, 1952, I, p. 116—120.
15. *Șantierul Grădiștea Muncelului*. Studiul traiului dacilor în Munții Orăștiei, în *SCIV*, III, 1952, p. 281—310 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1951 redactat împreună cu colaboratorii).
16. Articolele *Pons Augusti*, *Pons Vetus*, *Porolissum*, *Potaissa*, *Potula*, în *RE*, XXI, 2(1951), c. 2462, 2482 și XXII, 1(1953), c. 265—270, 1014—1020, 1189.
17. *Șantierul Grădiștea Muncelului*, în *SCIV*, IV, 1953, p. 153—219. (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1952, redactat împreună cu colaboratorii).
18. *O nouă diplomă militară din Dacia*, în *SCIV*, IV, 1953, p. 541—555.
19. *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*. Monografie arheologică. Buc., 1954, 167 p. + XXII pl.
20. *Poziția antiștiințifică a istoriografiei burgheze române cu privire la daci*, în *Studii și referate privind istoria României*, partea I-a, Buc., 1954, p. 159—179.
21. *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului* (r. Orăștie, reg. Hunedoara), în *SCIV*, V, 1954, p. 123—159 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1953 redactat împreună cu colaboratorii).
22. *Au cunoscut dacii scrisul?*, în *Steaua*, 1954, nr. 8, p. 121—124.
23. *Congresul istoricilor de la Roma. Însemnări și impresii*, în *Steaua*, VI, (1955), nr. 11, p. 94—99.
24. *Le problème de l'État et de la culture des Daces à la lumière des nouvelles recherches*, în *Nouvelles études d'histoire*, Buc., 1955, p. 121—137. Autoreferat în limba germană în *Bibliotheca Classica Orientalis*, Heft 3, 1956, p. 185—187.
25. *Unele aspecte ale activității arheologice și de cercetări în domeniul istoriei vechi a R.P.R.*, în *ARS*, 1955, 2, p. 73—94.

26. *Il problema dello Stato e della cultura dei Daci alla luce delle nuove ricerche*, în Atti del X Congresso internazionale di scienze storiche, Roma, 4—11 settembre 1955, p. 207—208.
27. *Valorificarea patrimoniului nostru istoric*, în Analele Academiei Republicii Populare Române, IV, partea a II-a, 1955, p. 113—123 (în colaborare cu D. Prodan).
28. *Un sector al istoriografiei noastre rămas în urmă: Formarea limbii și a poporului român*, în Contemporanul, nr. 41 (471), din 14 oct. 1955.
29. *Rolul muzeelor în dezvoltarea științei istorice*, în AMCluj, 1955, p. 14—17.
30. *Noi contribuții la problema statului dac*, în SCIV, VI, 1955, p. 47—60.
31. *În legătură cu „obștea” la geto-daci*, în SCIV, VI, 1955, p. 123—127.
32. *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului-Blidarul*. Rezultatul săpăturilor din campania anului 1954, în SCIV, VI, 1955, p. 195—238 (Raport preliminar redactat împreună cu colaboratorii).
33. *Unele considerații cu privire la etnogeneza poporului român*, în CCRH, Deva, 1956, p. 5—10.
34. *Zadania i osiagnienca arheologii w Rumunskiej Republice Ludowej ostatnich dziesięciu latach*, în Postepy Arheologii, nr. 4, 1956, p. 3—17.
35. *Warownia dacka w Piatra Roșie*, în Postepy Archeologii, nr. 5, 1956, p. 43—63 (traducere polonă a paginilor 122—136 din lucrarea Cetatea dacică de la Piatra Roșie; cf. nr. 19).
36. *Valori istorice*, în Contemporanul, nr. 25 (507) din 22 iunie 1956.
37. *Etapele principale ale istoriei României* (Conferință ținută la Universitățile din Pekin și Nankin), în Buletinul Ambasadei R.P.R. din Pekin, nr. 1, 1957, p. 18—24 (în l. chineză).
38. *Ein neues Militärdiplom aus Dazien*, în Dacia, N.S., I, 1957, p. 191—203.
39. *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului-Blidarul* (reg. Hunedoara, r. Orăștie), în Materiale, III, 1957, p. 255—277 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1955 redactat împreună cu colaboratorii).
40. *China, leagăn al celor mai vechi ființe umane*, în Tribuna, an I, nr. 1, din 10 februarie 1957.
41. *Descoperiri arheologice recente în China: satul neolitic de la Pan-Po*, în Tribuna, an I, nr. 2 din 17 februarie 1957.
42. *Universitatea din Pekin*, în Tribuna, an I, nr. 5, din 10 martie 1957.
43. *O problemă de bază a istoriografiei noastre: Cînd și unde s-au format limba și poporul român*, în Tribuna, an I, nr. 11 din 21 aprilie 1957 și 12 din 28 aprilie 1957.
44. *Dezvoltarea științei istorice contemporane pe baza învățăturii marxist-leniniste*, în Lupta de Clasă, seria a V-a, an XXXVII, 1957, nr. 10, p. 88—97.
45. *Țara lui Dromîchaites*, în EKL, p. 179—182.
46. *Însemnări despre daci*, în Steaua, VI, 1955, nr. 1, p. 124—126; nr. 2, p. 119—122; nr. 3, p. 117—119; nr. 4, p. 122—124; nr. 6, p. 114—116; nr. 7, p. 94—97; VII, 1956, nr. 1, p. 110—112; nr. 2, p. 111—114; nr. 3, p. 107—110; nr. 5, p. 113—117; nr. 7, p. 103—105; nr. 9, p. 108—110; nr. 12, p. 104—105; VIII, 1957, nr. 7, p. 97—100; nr. 12, p. 95—98; IX, 1958, nr. 6, p. 116—118; X, 1959, nr. 6, p. 111—112; nr. 12, p. 91—93.
47. *Scripta Minoa. Spre dezlegarea unei enigme*, în Tribuna, an II, nr. 4 (51), din 25 ianuarie 1958.
48. *Spulberarea unei legende*, în Tribuna, an. II, nr. 30 (77), din 26 iulie 1958.
49. *Les „Castella Dalmatarum” de Dacie*, în Dacia, N. S., II, 1958, p. 259—266.
50. *Lupta revoluționară a maselor, factor hotărîtor în Unirea Transilvaniei cu România*, în Studii, XI, 6, 1958, p. 21—56 (În colaborare cu L. Bányai, V. Chereșteșiu, V. Liveanu).
51. *Contributi alla storia della Dacia romana alla luce degli ultimi tre lustri di studi epigrafici in Romania*, în Atti del III Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 1959, p. 183—197.
52. *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului*, în Materiale, V, 1959, p. 379—401 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1956, redactat împreună cu colaboratorii).

53. *Il paese di Dromichete*, în „*Ioanni Dominico Serra... Inferiae*“, Napoli, 1959, p. 159—163 (versiunea italiană a lucrării de la nr. 45).
54. *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului-Costești*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 331—353 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1957, redactat împreună cu colaboratorii).
55. *Sarcina de căpetenie a istoricilor noștri: cercetarea istoriei patriei*, în *Revista învățămîntului Superior*, I, 1, 1959, p. 68—74.
56. *Problemele vieții universitare*, *Tribuna*, III, 1, 1959, p. 8.
57. *Un pas înainte în descifrarea scrierii minoice*, *Tribuna*, III, 2, 1959, p. 8.
58. *Despre ultimele descoperiri arheologice*, *Tribuna*, III, 8, 1959, p. 8.
59. *Sarmizegetusa. Cetățile și așezările dacice din Munții Orăștiei*, Buc., 1960, 40 p., 5 fig. în text, 24 în afara textului, VI pl.; ed. 2-a în limbile franceză, rusă și germană, Buc., 1962. (În colaborare cu H. Daicoviciu).
60. *Zur Frage der Entstehung der rumänischen Sprache und des rumänischen Volkes*, în *Nouvelles Études d'histoire*, Buc., 1960, p. 91—134 (În colaborare cu E. Petrovici și Gh. Ștefan).
61. *Din Istoria Transilvaniei*, vol. I Buc., 1960, ed. 2-a, Buc., 1961, ed. 3-a, Buc., 1963. (În colaborare).
62. *Lenin și istoria*, în *Steaua*, XI, 4, 1960, p. 3—6.
63. *Știința noastră peste hotare. Confruntarea istoricilor*, în *Contemporanul*, 1960, 41, p. 7.
64. *Tratatul de istorie a României*, în *Lupta de clasă*, XL, 9, 1960, p. 32—39.
65. „*Istoria României*“ sarcina principală a istoricilor din patria noastră, în *Studii*, XIII, 3, 1960, p. 5—9.
66. *Republica Populară Română*, Buc., 1960, 872 p. (în colaborare; apărută și în limbile germană, engleză, rusă).
67. *Apariția și formarea relațiilor sclavagiste în Dacia: Perioada Burebista-Decabal* (sec. I î.e.n. — 106 e.n.), în *Istoria României*, vol. I, Buc., 1960, p. 253—341.
68. *Formarea limbii și a poporului român*, în *Istoria României*, vol. I, p. 775—809 (în colaborare cu Em. Petrovici și Gh. Ștefan).
69. *Dacia Capta*, în *Klio*, Berlin, vol. 38, 1960, p. 174—184.
70. *Die menschliche Gesellschaft an der unteren Donau in vor-und nachrömischer Zeit*, în *Rapports du XI-ème Congrès Intern. des Sciences Historiques*, Stockholm, 1960, vol. I, p. 118—142 (în colaborare cu I. Nestor).
71. *La Transylvanie pendant la première guerre mondiale et son union avec la Roumanie*, în *Nouvelles études d'histoire*, II, Buc., 1960, p. 541—566 (în colaborare).
72. *Sarcinile intelectualității noastre. În întâmpinarea Congresului al III-lea al P.M.R.*, în *Tribuna*, IV, 24, 1960, p. 1 și 6.
73. *Sesiunea Asociației Italia—România*, Milano, ianuarie 1960, în *Studii*, XIII, 2, 1960, p. 235—236.
74. *Sistemi e tecnica di costruzione militare e civile presso i daci nella Transilvania*, în *Atti del Settimo Congresso Intern. di Archeologia Classica*, vol. III, Roma, 1961, p. 81—86.
75. *Castella Dalmatarum in Dacia*, în *SCA*, 1961, p. 51—60.
76. *Un nouveau diplôme militaire de Dacia Porolissensis*, în *JRS*, 51, 1961, p. 63—70 (în colaborare cu D. Protase).
77. *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului*, în *Materiale*, VII [1961], p. 301—320 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1958, redactat împreună cu colaboratorii).
78. *Problemele principale ale cercetării istoriei României în anii puterii populare*, în *Studii*, XV, 6, 1962, p. LXXXIII—CV (în colaborare cu Eug. Stănescu).
79. *La civilisation dace et sa place dans la culture de la région balkanique*, în *Actes du colloque international des civilisations balkaniques*, Sinaia, juillet 1962, p. 92—98.
80. *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 463—476 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1959, redactat împreună cu colaboratorii).

81. *Din nou despre formarea limbii și poporului român*, în *Tribuna*, an. VI, 1962, nr. 26 din 28 iunie 1962.
82. *Dacica*, în *Hommages à A. Grenier*, vol. I, p. 462—473, Bruxelles, 1962 (=Collection Latomus, vol. LVIII).
83. *Ulpia Traiana*, Buc., 1962, ed. Meridiane, 87 p.
84. *La formation du peuple roumain et de sa langue*, Buc. 1963, Ed. Acad. R.P.R., 65 p.
85. *O nouă mărturie în favoarea continuității (Comunicare prezentată la sesiunea din 11—13 februarie 1964 a Societății de studii clasice din R.P.R.)*, în *Tribuna*, an. VIII, nr. 9(369) din 27 februarie 1964.

A. BODOR

86. *Hérakleitosz* (Traducere din limba greacă), Buc., 1951, 60 p. (în colaborare cu Szabó Gheorghe).
87. *A korai görög materialisták* (Primii materialisti greci). (Traducere din limba greacă și latină), Buc., 1952, 94 p. (în colaborare cu Szabó Gh.).
88. *Leukippos-Demokritosz* (Traducere din limba greacă și latină), Buc., 1952, 80 p. în colaborare cu Szabó Gheorghe).
89. *Epikuros-Lukretius* (Traducere din limba greacă și latină), Buc., 1952, 72 p. (în colaborare cu Szabó Gheorghe și Kiss G.).
90. *Aristoteles* (Traducere din limba greacă), Buc., 1952, 190 p., (în colaborare cu Szabó Gheorghe).
91. *Morus—Bacon—Hobbes—Locke. Az angol materialisták* (Materialiștii englezi). (Traducere din limba engleză și latină), Buc., 1952, 190 p.
92. *Mezőgazdasági viszonyok a római Dáciában* (Formarea raporturilor agrare în Dacia romană), în *A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945—1955*, Cluj, 1956, p. 209—221.
93. *Contribuții la problema agriculturii în Dacia*. Problema obștiilor. Partea I, în *SCIV*, VII, 1956, p. 253—266 și partea II în *SCIV*, VIII, 1957, p. 137—149.
94. *Napoca a feliratok tükrében* (Napoca în lumina inscripțiilor), în *EKL*, Cluj, 1957, p. 78—111.
95. *Egyetemes ókori történet* (Istoria universală veche), Partea I. Istoria Orientului antic și a Greciei antice. Cluj, 1959, 508 p., litografiat.
96. *Rotterdam Erasmus*. A balgaság dicsérete (Elogiul nebuniei), traducere și note, Buc., 1960, 239 p.
97. *Un nou monument funerar de la Gilău înfățișând banchetul funebru*, în *OCD*, p. 41—54.
98. *Adalékok a helyi elem fennmaradásának kérdéséhez a római kori Dáciában*. A Liber és Libera kultusz (Contribuții la persistența elementului autohton în Dacia romană. Cultul lui Liber și Libera), în *Studia*, 1960, p. 25—58.
99. *Makedonia és a dáciai törzsek kapcsolatai, az i.e. II. század első felében* (Relațiile Macedoniei cu triburile din Dacia în prima jumătate a secolului II i.e.n.), în *Studia*, 1961, p. 19—33.
100. *Elektronikus és statisztikai módszer a régi íráások megfejtésére* (Metoda electronică și statistică în descifrarea scrierilor vechi), în *Korunk*, 1962, nr. 1, ianuarie.
101. *Dacian Slaves and Freedmen in the Roman Empire and the Fate Dacian Prisoners of War*, în *Acta Antiqua Philippopolitana*, *Studia Historica et Philologica*, Sofia, 1963, p. 45—52.

ST. BEZDECHI

102. *Introducere la dialogul platonice Fileb*, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 1—60.
103. *Aristofan, Norii*, traducere în Aristofan, Teatru, Buc., 1956.
104. *Hesiod, Munci și zile*, traducere, Buc., 1957.
105. *Ovidiana*, în *P. Ovidius Naso*, Buc., 1957, p. 75—99.
106. *Erasmus din Rotterdam*, Elogiul Nebuniei sau Cuvintare spre lauda prostiei, traducere și note, Buc., 1959.

E. CHIRILĂ

107. *Frământări sociale la sarmați în secolul IV*, în SCIV, II, 2, 1951, 183—188.
108. *Fel. temp. reparatio*, în OCD, p. 61—67.
109. *Tezaurul monetar de la Lujerdiu*, în SCN, III, 1960 p. 405—431.

I. H. CRIȘAN

110. *Două inscripții inedite de la Apulum-Alba Iulia*, în SCIV, V, 1954, p. 603—606.
111. *Ceașca dacică. Contribuție la cunoașterea culturii materiale și a istoriei dacilor*, în SCȘ Cluj, VI, 1955, 3—4, p. 127—157.
112. *Considerații istorice asupra teritoriului orașului Mediaș în antichitate*, în AM Mediaș, III, 1955—1956, p. 5—27.
113. *Noi cercetări arheologice la Mediaș*, în AM Mediaș, III, 1955—1956, p. 27—52.
114. *Monumentul scitic de la Șaroș-sonde*, în AMMediaș, III, 1955—1956, p. 53—93.
115. *O trusă medicală descoperită la Grădiștea Muncelului*, în Istoria Medicinii. Studii și cercetări, Buc., 1957, p. 45—56.
116. *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului-Blidarul*, în Materiale, III, 1957, p. 256—263 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1955 redactat în colaborare).
117. *Un akinakes inedit din Muzeul Făgăraș. Considerații asupra grupului scitic din Transilvania*, în OCD, p. 117—129.
118. *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului*, în Materiale, V, 1959, p. 391—399 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1956 redactat în colaborare).
119. *Le trésor d'Ațel et ses relations Balcano-Danubiennes*, în Dacia, N.S., III, 1959, p. 353—368.
120. *Un depozit de unelte descoperit la Lechința de Mureș. Plugul la geto-daci*, în SCIV, XI, 1960, p. 285—301.
121. *Contribuții la începuturile ritului de incinerare în Transilvania*, în Probl Muz. 1960, p. 169—178.
122. *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului*, în Materiale, VII [1961], p. 302—305. (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1958 redactat în colaborare).
123. *Șantierul arheologic Turda*, în Materiale VII [1961], p. 431—439 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1958).
124. *Căminul de incinerare din epoca bronzului de la Bistrița*, în Materiale, VII [1961], p. 145—151 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1958 redactat în colaborare cu Șt. Dănilă).
125. *Notă epigrafică*, în SCA, 1961, p. 283—285.
126. *Erdélyi régészeti ásatások*, în Korunk, 7—8, 1962, p. 939—941.
127. *Kannten und benützten die alten Daker Heilquellen ihres Landes?*, în Atti del I Congresso Europeo di Storia della Medicina, Montecatini, 1962, p. 1—6 (extras).
128. *Vízalatti archeológia*, în Korunk, 10, 1963, p. 1380—1383.

H. DAICOVICIU

129. *Recunoașteri pe teren și Așezarea dacică de pe Rudele* (capitole din Raportul preliminar de săpături pe anul 1956 al colectivului șantierului arheologic Grădiștea Muncelului), în Materiale, V, 1959, p. 380—391 (în colaborare cu N. Gostar).
130. *Insemnări despre daci* (XVIII). Sanctuarul calendar de la Grădiștea Muncelului, în Steaua, an. X (1959), nr. 11, p. 112—115.
131. *Așezarea dacică de pe Dealul Rudele, Așezarea dacică de pe Meleia și Recunoașteri pe teren la sud-est de Costești* (capitole din Raportul preliminar

- de săpături pe anul 1957 al colectivului șantierului arheologic Grădiștea Muncelului), în *Materiale*, VI, 1959, p. 341—350.
132. *Diana de la Sarmizegetusa* (Ulpia Traiana), în *OCD*, p. 131—138.
 133. *Sarmizegetusa*. Cetățile și așezările dacice din Munții Orăștiei, Ed. Meridiane, ed. I, Buc., [1960], 40 p., 4 fig. în text, 25 în afara textului, VI pl.: ed. a II-a, Buc., 1962, 41 p., 4 fig. în text, 26 în afara textului, VI pl.; tradusă și în limbile franceză, rusă și germană (în colaborare cu C. Daicoviciu).
 134. *Le monument — calendrier des daces de Sarmizegetusa*, în *Nouvelles études d'histoire*, II, Ed. Acad. R.P.R., Bucurest, 1960, p. 55—72.
 135. *Observații privind obștea satească la geto-daci*, în *SCIV*, XI, 1, 1960, p. 135—139.
 136. *Osservazioni intorno alla Colonna Traiana*, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 311—323.
 137. *Date și probleme noi cu privire la dacii din Munții Orăștiei*, în *Studia*, 1959, p. 7—18.
 138. *O nouă metodă de prospectare arheologică: măsurarea rezistenței electrice a solului*, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 442—446.
 139. *Crestomație pentru istoria universală veche*. Partea I: Orientul antic, Ed. de stat didactică și pedagogică, București, 1960, 329 p. (în colaborare cu N. Lascu).
 140. *Il tempio-calendario dacico di Sarmizegetusa*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 231—254.
 141. *Stinile dacice de pe Meleia și Recunoașteri, sondeaje, verificări* (capitole din Raportul preliminar de săpături pe anul 1958 al colectivului șantierului arheologic Grădiștea Muncelului), în *Materiale*, VII [1961], p. 308—317.
 142. *Probleme și perspective ale săpăturilor din Munții Orăștiei*, în *SCIV*, XIII, 1962, p. 9—17.
 143. „Programul” de luptă al lui Crizos în cadrul răscoalei lui Spartacus, în *Studia*, 1961, p. 7—17.
 144. *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, Ed. Meridiane, Buc., 1962, 110 p., 41 fig., IV pl. (în colaborare cu C. Daicoviciu).
 145. *Săpăturile în incinta sacră a Sarmizegetusei, Stinile dacice de pe Meleia și Recunoașteri pe teren* (capitole din Raportul preliminar de săpături pe anul 1959 al colectivului șantierului Grădiștea Muncelului), în *Materiale*, VIII, 1962, p. 466—475.
 146. *Crestomație pentru istoria universală veche*. Partea a II-a: Grecia antică, Ed. didactică și pedagogică, Buc., 1962, 307 p., 5 hărți (în colaborare cu N. Lascu).
 147. *Dacia preromană*, în *Studii*, XV (1962), nr. 6, 1389—1397.

ȘT. FERENCZI

148. *Római épület maradványai Kovásznán* — Les restes d'un bâtiment romain à Kovászna, în *Erdélyi Múzeum*, LII, 1947, p. 5—17; *Erdélyi Tudományos Füzetek*, nr. 205.
149. *Aportul muzeografilor la munca arheologică pe teren*, în *AMCluj* 1956, p. 68—75.
150. *A Csiki-medence települései az ókorban* (Așezările din bazinul Ciucului în antichitate), în *A Csiki Múzeum Közleményei*, II, 1957, p. 53—73.
151. *A római Dacia kiterjedésének, védelmének és felosztásának kérdéséről* (În legătură cu problema întinderii, apărării și împărțirii Daciei romane), în *Studia Universitatum „V. Babeș” et „Bolyai”*, seria științelor sociale, I, 1—2, 1956, p. 153—173.
152. *A tihói római táborról* (Despre castrul roman de la Tihău), în *EKL*, p. 279—292.
153. *Contribuții la problema limesului de vest al Daciei* (part. I), în *SCIV*, X, 1959, p. 337—354.
154. *Săpăturile arheologice de la Ciumbrud (r. Aiud)*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 605—615 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1957, redactat în colaborare cu A. Dankanits).
155. *O nouă descoperire din epoca migrațiilor în cartierul Cordoș al Clujului*, în *OCD*, p. 193—204.

156. *Săpăturile de salvare de la Ciombrud*, în *Materiale*, VII [1961], p. 191—199 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1959).
157. *Régészeti-helyrajzi kutatások a Nagy Küküllő völgyének felső részében 1955—1956-ban* (Cercetări de topografie arheologică în bazinul superior al văii Tirnavei Mari în 1955—1956), în *Studia*, 1958, p. 15—35.
158. *Săpăturile arheologice de la Ciombrud*, în *ProblMuz.* 1960, p. 230—250.
159. *Săpăturile de salvare din 1957—1958, de la Sînpaul*, în *Materiale*, VII [1961], p. 401—405 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1957—1958, redactat împreună cu G. Ferenczi).
160. *Régészeti-helyrajzi kutatások Kolozsvárott és környékén — Recunoașteri arheologice în orașul Cluj și în împrejurimile sale*, în *Studia*, 1962, p. 31—58.
161. *Hatodik századbeli szláv maradványok Erdélyben* (Descoperiri slave din sec. VI în Transilvania), în *Korunk* XXII, 1963, fasc. 3, p. 392—393.

N. GOSTAR

162. *Vămile Daciei*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 165—183.
163. *Numele antic al așezării de la Răcari*, în *SCIV*, V, 1954, p. 603—610.
164. *Ramura nordică a dacilor-costobocii*, în *Buletinul Universităților „V. Babeș” și „Bolyai” Cluj*, vol. I, nr. 1—2, 1956, p. 138—199.
165. *Inscripții și monumente din Germisara*, în *CCRH*, Deva, 1956, p. 57—99.
166. *Studii epigrafice*, în *Materiale*, II, 1956, p. 625—643.
167. *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului—Blidarul*, în *Materiale*, III, 1957, p. 255—276 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1955 redactat în colaborare).
168. *Două inscripții mezerziene*, în *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași*, tom. IV, 1958, p. 31—48.
169. *Singidunum și Singidava*, în *SCIV*, IX, 1958, p. 413—419.
170. *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului*, în *Materiale*, V, 1959, p. 380—391 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1956 redactat în colaborare).
171. *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului-Costești*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 331—358 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1957 redactat în colaborare).
172. *Men Aneiketos in a bi-lingual inscription from Dacia*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 519—530.
173. *Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană*, în *ArhMold.*, I, 1961, p. 149—211.
174. *Metereaque turba* (Ovide, *Tristia*, II, 191), în *StCl*, III, 1961, p. 313—315.
175. *Lupta populațiilor de la gurile Dunării împotriva autorității romane*, în *Analele științifice ale Univ. „Al. I. Cuza” din Iași* (seria nouă), secț. III, tom. VII, 1961, p. 1—10.
176. *Săpăturile și sondajele de la Șendreni-Barboși*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 505—511.
177. *Două inscripții inedite din Dacia*, în *SCIV*, XIII, 1962, p. 125—131.
178. *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea*, în *StCl*, V, 1963, p. 299—313.
179. *Populația palmireniană din Tibiscum în lumina monumentelor epigrafice*, în *ArhMold.* II—III, 1964, p. 299—309.

K. HOREDŢ

180. *O contribuție preistorică la pășunatul în Carpații Sudici*, în *RIR*, XVII, 1947, p. 156—157.
181. *Vorgeschichtliche Beiträge*, în *Mitteilungen aus dem Br. Brukenthalischen Museum*, XII, 1947, p. 41—43.
182. *Zur Enddatierung der Bronzezeit in Siebenbürgen*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 7—16.
183. *Kleine dakische Silberfunde*, în *Dacia* XI—XII, 1945—1947, p. 265—267.

184. *Elemente răsăritene în citeva descoperiri preistorice din Transilvania*, în AISC, V, 1944—1948, p. 304—309.
185. *Săpături privitoare la epoca neo- și eneolitică*, Apulum III, 1947—1949, p. 44—69.
186. *Cercetări arheologice în sudul Transilvaniei*, Studii, II, 1949, p. 142—144.
187. *Pătrunderea și așezarea slavilor în Transilvania*, în SCIV, I, 1, 1950, p. 123—130 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1949).
188. *Ceramica slavă în Transilvania*, în SCIV, II, 1951, p. 189—218.
189. *Șantierul „Așezări slave în regiunile Mureș și Cluj”*, în SCIV, III, 1952, p. 310—348 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1951).
190. *Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș*, în Materiale, I, 1953, p. 785—815.
191. *Șantierul Morești*, în SCIV, IV, 1953, p. 275—311 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1952).
192. *Șantierul Morești*, în SCIV, V, 1954, p. 199—231 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1953).
193. *Voivodatul de la Bălgrad—Alba Iulia*, în SCIV, V, 1954, p. 487—512.
194. *Cetatea de la Moldovenești*, în AMCluj, 1955, p. 116—120.
195. *Șantierul arheologic Morești*, în SCIV, VI, 1955, p. 643—685 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1954).
196. *Valea Someșului Mic în sec. V—VI*, în AMCluj, 1956, p. 139—148.
197. *Așezarea de la Sf. Gheorghe-Bedeháza*, în Materiale, II, 1956, p. 7—32.
198. *Avarii în Transilvania*, în SCIV, VII, 1956, p. 393—406.
199. *Ținutul hunedorean în sec. IV—XII*, în CCRH, Deva, 1956, p. 101—116.
200. *Eine sächsische Schmiede des 13 Jhs.*, în EKL., p. 334—348.
201. *Șantierul arheologic Morești*, în Materiale, IV, 1957, p. 175—186.
202. *Die befestigte Ansiedlung von Morești und ihre frühgeschichtliche Bedeutung*, în Dacia, N. S., I, 1957, p. 297—308.
203. *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Buc., 1958, 172 p.
204. *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, Buc., 1958, 193 p.
205. *Săpăturile de la Morești*, în Materiale, V, 1955, p. 83—89 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1956).
206. *Lupta de la Galtis lângă Auha*, în OCD, p. 287—291.
207. *Istoria societății primitive și bazele arheologiei*, Cluj, 1958, 181 p. (Curs univ. litografiat).
208. *Siebenbürgen und Mykene*, în Nouvelles études d'histoire, Buc., 1960, p. 31—44.
209. „Gepizii”, „Avarii”, „Începutul pătrunderii maghiarilor în Transilvania”, în Istoria României, vol. I, Buc., 1960, p. 704—722, 770—772.
210. *Așezările fortificate din prima vîrstă a fierului în Transilvania*, în Probl Muz. 1960, p. 179—187.
211. *Un tezaur de monede medievale germane din sec. XI—XIV, găsit la Slimnic*, în SCN, III, 1960, p. 255—262.
212. *Die Wietenbergkultur*, în Dacia, N.S., IV, 1960, p. 107—137.
213. *Skifskie nachodki v Komlode*, în Dacia, N.S., IV, 1960, p. 481—488.
214. *Săbiile de tip micenian din Transilvania*, în SCA, 1961, p. 9—18.
215. *Ergebnisse der Frühgeschichtsforschung in Siebenbürgen während des letzten Jahrzehnts*, Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg, Berlin 1961, S. 407—411.
216. *Spada de bronz de la Livada*, SCIV, XIII, 1962, p. 105—109.
217. *Săpăturile de la Otomani*, Materiale, VIII, 1962, p. 317—324 (raport despre săpăturile din anul 1959, în colaborare).
218. *Săpăturile de la Porumbeni Mici*, Materiale, VIII, 1962, p. 633—641 (raport despre săpăturile din anul 1959, în colaborare).
219. *Săpăturile de la Teleac*, Materiale, VIII, 1962, p. 353—358 (raport despre săpături din anul 1959, în colaborare).
220. *Transsilvanien im ersten Jahrhundert nach der Preisgabe der Provinz Dazien*, în Acta Antiqua Philippopolitana, Sofia, 1963, p. 157—163.
221. *Un depozit de vase hallstattiene la Dej*, în ProblMuz, 1963, p. 7—13.

N. LASCU

222. *Alba Iulia et ses environs*, Buc., 1945, 37 p.
223. *Academia Română și traduceri din clasicii antici*, în AISC V, 1944—1948, p. 140—199.
224. „*FELIX*” — *épithète de la Dacie*, în *Mélanges Marouzeau*, Paris, 1948, p. 347—353.
225. *Le conte de Pyrame et Thisbé dans deux textes inédits*, în AISC, V, 1944—1948, p. 312—337.
226. *Curs de istoria lumii antice*, Cluj, 1955, 571 p.; ed. 2-a, Cluj, 1957, 558 p. și Buc., 1957, 618 p. litografiat.
227. *Culegere de texte latine*. Cluj, 1956, 52 p. litografiat.
228. *Manual de limba latină*. Pentru învățământul superior, Buc., 1957, 391 p.
229. *Prefață la Cornelius Tacitus*, Despre origina și țara gallilor, traducere de T. A. Naum, Buc., 1957, p. 5—18.
230. *Cel dintii cîntăreț al meleagurilor noastre*, în P. Ovidius Naso, *Scrisori din Exil*, traducere de T. A. Naum, Buc., 1957, p. 5—29.
231. *Ovid în Rumänien*, în „*Rumänische Rundschau*”, 1957, nr. 4, p. 130—135, idem în edițiile în limbile franceză, engleză și rusă.
232. *Ovide à Tomis*, în „*Journal des poètes*”, Bruxelles, 1957, nr. 3, p. 18—23.
233. *Ovidio în România*, în „*Dimensioni*”, Sulmona, 1957, p. 30—39.
234. *Pămîntul și vechii locuitori ai țării noastre în opera din exil a lui Ovidiu*, în „*Publius Ovidius Naso*”, Buc., 1957, p. 119—191.
235. *Ovidiu în România*, în „*Publius Ovidius Naso*”, Buc., 1957, p. 333—358.
236. *Viața și opera lui Tacitus*, în „*Tacitus*”, Opere, vol. I, Buc., 1958, p. VII—XXVI.
237. *Ovidiu în literatura română*, în *Steaua*, IX, 1958, nr. 2, p. 63—77.
238. *Notizie di Ovidio sui Geto-Daci*, în „*Maia*”, Firenze, X, 1958, fasc. 4, p. 307—316.
239. *La fortuna di Ovidio dal Rinascimento ai tempi nostri*, în *Studi Ovidiani*, Roma, 1959, p. 79—112.
240. *L'esilio di Ovidio nelle tradizioni popolari*, în „*Siculorum Gymnasium*”, Catania, XII, 1959, nr. 2, p. 153—163.
241. *Ovidiu în istoriografia română*, în *OCD*, p. 311—321.
242. *Teoria lui Aristotel despre sclavie și rădăcinile ei de clasă*, în *Studia*, 1961, p. 7—23.
243. *Crestomație pentru istoria universală veche*. Partea I.: Orientul antic, Buc., 1961, 329 p., (în colaborare cu H. Daicoviciu). Litografiat.
244. *Ovidio linguista*, în *StCl.*, III, 1961, p. 305—311.
245. *Istoria Universală veche*, Buc., 1961, 363 p., litografiat.
246. *Crestomație pentru istoria universală veche*, partea a II-a. Grecia antică. București, 1962, 307 p. (în colaborare cu H. Daicoviciu).
247. *Tacitus, Istorii*, Studiu introductiv, traducere și note. Buc., 1963, 394 p.
248. *Le Epistulae ex Ponto*, în *un codice di Alba Iulia*, în *StCl.*, V, 1963, p. 181—189.
249. *Contradicția dintre munca intelectuală și cea fizică în „Politica” lui Aristotel*, în *Studia*, fasc. I, 1963, p. 7—20 (în colaborare cu Gh. Toma).
250. *Prefață la Cornelius Tacitus, De origine et situ Germanorum*, Traducere, comentariu și apendice critic de prof. Teodor Naum. Buc., 1963, p. 3—9.

M. MACREA

251. *Note au sujet des briqueteries en Dacie*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 275—280.
252. *A propos de quelques découvertes chrétiennes en Dacie*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 281—302.
253. *Imperiul roman*. Epoca principatului, fasc. I, Cluj, 1948, 144 p. (litografiat).
254. *Culte germanice în Dacia*, în AISC, V, 1944—1948, p. 219—263.
255. *O inscripție care nu e falsă*, în AISC, V, 1944—1948, p. 297—301.
256. *Iarăși despre Manius Servius Donatus*, în AISC, V, 1944—1948, p. 302—303.
257. *Pretinsa imagine a lui Juppiter Zbelsurdos*, în AISC, V, 1944—1948, p. 338—343.

258. *Bibliografia Daciei romane*, 1936—1948, în AISC, V, 1944—1948, p. 352—416.
259. *Săpăturile arheologice de la Mehadia*, în Studii, II, 1949, p. 139—141.
260. *Săpăturile arheologice de la Palatca*, în Studii, II, 1949, p. 110—116.
261. *Cumidava*, în Zbornik G. Kazarow, Sofia, 1950, p. 61—69 (în l. germană).
262. *Despre rezultatele cercetărilor întreprinse de șantierul arheologic Sf. Gheorghe-Brețcu*, 1950, în SCIV, II, 1951, p. 285—311 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1950 redactat împreună cu colaboratorii).
263. *Cercetările arheologice în R.P.R.*, în SCȘCluj, II, 1951, p. 370—375.
264. *Procesul separării orașului de sat la daci*, în Studii și referate privind istoria României, partea I-a, Buc., 1954, p. 119—154.
265. *Tezaurul de monede imperiale romane de la Geomal și invazia carpilor din anul 242 în Dacia*, în SCȘCluj, V, 3—4, 1955, p. 495—566 (În colaborare cu D. Protase).
266. *Șantierul arheologic de la Cașolt și Arpașul de Sus* în SCIV, VI, 1955, p. 581—626 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1954).
267. *Burebista și celtii de la Dunărea de mijloc*, în SCIV, VII, 1956, p. 119—136.
268. *Inscripții de la Porolissum în Muzeul raional Zălau*, în AMCluj, II, 1956, p. 101—117.
269. *Șantierul arheologic Cașolt—Arpașul de Sus*, în Materiale, IV, 1957, p. 119—154 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1955).
270. *Apărarea graniței de vest și nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla*, în SCIV, VIII, 1957, p. 215—251.
271. *Les Daces à l'époque romaine à la lumière des récentes fouilles archéologiques. în Dacia*, N.S.I, 1957, p. 205—220.
272. *Pe urmele voievodului Gelu; necropola slavă de la Someșeni*, în Tribuna, I, 1957, nr. 8, p. 7—8.
273. *Șantierul arheologic Cașolt-Calbor*, în Materiale, V, 1959, p. 403—418 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1956).
274. *Șantierul Alba Iulia și împrejurimi în 1956*, în Materiale, V, 1959, p. 435—452 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1956, redactat în colaborare cu D. Protase).
275. *Slavianskii mogilnik v Someșeni*, în Dacia, N. S. II, 1958, p. 351—370.
276. *Une nouvelle inscription latine du IV-ème siècle en Dacie*, în Dacia, N.S., II, 1958, p. 467—472.
277. *Burebista i Celtii na srednem Dunaie*, în Dacia, N.S., II, 1958, p. 143—156.
278. *Necropola slavă de la Someșeni*, în Materiale, V 1959, p. 519—527 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1956).
279. *Șantierul arheologic Gilău*, în 1956, în Materiale, V, 1959, p. 453—460 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1956 redactat în colaborare cu M. Rusu și I. Winkler).
280. *Șantierul arheologic Cașolt-Boița*, în Materiale, VI, 1959, p. 407—443 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1957).
281. *Șantierul arheologic Someșeni-Cluj*, în Materiale, VI, 1959, p. 515—522 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1957).
282. *Le culte de Sabazius en Dacie*, în Dacia, N.S., III, 1959, p. 325—339.
283. *Date biografice [C. Daicoviciu]*, în OCD, p. XI—XIV.
284. *Garnizoanele cohortei VIII Raetorum în Dacia*, în OCD, p. 339—351.
285. *Der dakische Friedhof von Porolissum und das Problem der dakischen Bestattungsbräuche in der Spätlatènezeit*, în Dacia, N.S. IV, 1960, p. 201—229 (În colaborare cu M. Rusu).
286. *Scavi e rinvenimenti nel 1958 a Porolissum-Moigrad*, în Fasti Arch, XIII, 1960, p. 365—366, nr. 5807, pl. XXXIV, fig. 101, plan D.
287. *Dacia în timpul stăpînirii romane*, în Istoria României, vol. I, Buc., 1960, p. 345—396, 417—426, 447—476 și *Populația daco-romană în Dacia după retragerea aureliană*, ibid, p. 615—637.
288. *Cultul lui Sabasius la Apulum și în Dacia*, în SCA, 1961, p. 61—84.
289. *Șantierul arheologic Porolissum*, în Materiale, VII [1961], p. 361—390 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1958, redactat în colaborare).
290. *Șantierul arheologic Porolissum*, în Materiale, VIII, 1962, p. 485—504 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1959, redactat în colaborare).

291. *Dacia sub stăpînirea romană*, Studii XV, 1962, p. 1395—1409. (Dakien unter der römischen Herrschaft, Autoreferat, în *Bibliotheca Classica Orientalis*, 1964, H. 3, c. 162—163).

I. MITROFAN

292. *Unele aspecte ale vieții omului din epoca timpurie a fierului*, în vol. *Din istoria medicinei românești și universale*, Buc., 1962, p. 13—17 (în colaborare cu I. G. Russu și I. Șerbulescu).
293. *Șantierul arheologic Porolissum* în *Materiale*, VIII, 1962, p. 485—504 (în colaborare cu M. Macrea și M. Rusu).
294. *Date vechi și noi despre orașul Napoca*, în *Tribuna*, Anul VII, nr. 20(328), 16 mai 1963, p. 8, 4 coloane.

T. A. NAUM

295. *Quelques observations de détail sur la Germanie de Tacite*, în *Mélanges de Philologie, de Littérature et d'Histoire anciennes offerts à J. Marouzeau*, Paris, 1948, p. 445—449.
296. *D. M. Teodorescu (necrolog)*, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 439—351.
297. *Considerații introductive la Istoria Literaturii Latine*, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 200—218.
298. *Oda lui Edm. Halley*, traducere din limba latină, în fruntea volumului Isaac Newton, *Principiile matematice ale filozofiei naturale*, traducere și adnotări de prof. V. Marian, Buc., 1956.
299. *P. Ovidius Naso, Scrisori din exil* (Tristele, Ponticele), Buc., 1957.
300. *Tacit, Despre originea și țara gallilor* (traducere și note), Buc., 1957, Ed. Științifică. Aceeași lucrare în altă ediție sub titlul *P. Cornelius Tacitus, Opere*, I, Buc., 1958, p. 103—127 și 155—174.
301. *Invocația către Venus*, traducere în versuri din Lucrețiu, *De Rerum Natura*, I, 1—40, în *Steaua*, VII, nr. 3, 1956, p. 60—61.
302. *Traduceri în versuri din Catul*, Lesbiei, Lui însuși, în *Steaua*, VII, nr. 6, 1952, p. 74—75.
303. *Traducînd pe Ovidiu*, în *Tribuna* I, nr. 32, 1957.
304. *George Murnu, necrolog*, în *StCl*, I, 1959, p. 255—256.
305. *Ovidiu Heroide*, I, traducere în versuri, în *Steaua*, VIII, nr. 11 1957, p. 44.
306. *Dio Cassius, Istoria Romană*, LXVII, 6—10, LXVIII, 6, 8—15, traducere din l. greacă, în *Istoria României*, vol. I, 1960, p. 298, 302—304.
307. *Cornelii Taciti De origine et situ Germanorum*, text latin, traducere, comentariu și appendice critic, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1963.

D. PROTASE

308. *Tezaurul de monede imperiale romane de la Geomal și invazia carpilor din anul 242 în Dacia*, în *SCȘ Cluj*, V, 1954, nr. 3—4, p. 495—566 (În colaborare cu M. Macrea).
309. *Cercetările arheologice din 1953 în cetatea de la Alba Iulia*, în *SCI*, VII, 1956, p. 15—45.
310. *Materiale arheologice romane în Muzeul din Năsăud*, Precizări asupra provenienței lor, în *AMCluj*, II, 1956, p. 132—134.
311. *Tezaurul de monede romane imperiale de la Nireș*, în *SCN*, I, 1957, p. 149—171.
312. *Două inscripții latine inedite de la Ilișua*, în *Materiale*, IV, 1957, p. 319—323.
313. *Tezaurizarea antoninianului în Dacia*, în *SCN*, II, 1958, p. 153—168.
314. *Săpăturile arheologice de la Soporul de Cîmpie (1956)*, în *Materiale*, V, 1959, p. 425—434 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1956, redactat în colaborare cu I. Țigăra).

315. *Șantierul Alba Iulia și împrejurimi*, în *Materiale*, V, 1959, p. 435—442 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1956, redactat în colaborare cu M. Macrea).
316. *Sclavii în opera lui Euripide și concepția sa despre sclavaj*, în *StCl*, I, 1959, p. 77—91.
317. *Un mormînt din secolul V de la Cepari (Transilvania)*, în *SCIV*, X, 1959, p. 475—485.
318. *Șantierul arheologic Soporul de Cîmpie*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 383—395 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1957, redactat în colaborare cu I. Țigăra).
319. *Șantierul arheologic Alba Iulia*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 397—405 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1957).
320. *Săpăturile de la Lechința de Mureș și Cipău*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 445—448 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1957 redactat în colaborare cu N. Vlăsa).
321. *Ein Grab aus dem V. Jh. aus Cepari (Transsilvanien)*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 569—575.
322. *Cîmîtirul de la Soporul de Cîmpie și importanța lui pentru problema persistenței băștinașilor în Dacia romană*, în *OCD*, p. 455—465.
323. *O diplomă militară romană descoperită la Gherla*, în *Steaua*, nr. XI, 1960, p. 123.
324. *Olăria dacică din castrul roman de la Orheiul Bistriței*, în *ProblMuz*, 1960, p. 188—194.
325. *Un tip de medalion funerar roman în Dacia*, în *SCIV*, XI, 1960, p. 323—333.
326. *Noi monumente sculpturale romane din nordul Daciei*, în *SCA*, 1961, p. 127—143.
327. *Notiță asupra unor brățări de aur de la Alba Iulia*, în *SCA*, 1961, p. 280—283.
328. *Șantierul arheologic Soporul de Cîmpie*, în *Materiale*, VII [1961], p. 423—430 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1958).
329. *Săpăturile de la Alba Iulia*, în *Materiale*, VII, p. 407—410 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1958).
330. *Formes particulières de l'art romain provincial en Dacie*, în *StCl*, III, 1961, p. 133—141.
331. *Un nouveau diplôme militaire de Dacia Porolissensis*, în *JRS*, vol. LI, 1961, p. 63—70 (în colaborare cu C. Daicoviciu).
332. *Considérations sur les rites funéraires des Daces*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 173—197.
333. *Le coorti I Hispanorum milliaria et I Ubiorum în Dacia*, în *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 505—508.
334. *Șantierul arheologic Soporul de Cîmpie*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 527—536.
335. *Descoperiri arheologice la Gherla*, în *ProblMuz*, 1963, p. 177—181.

I. I. RUSSU

336. *Apulum, numele și originea localității daco-romane*, în *Apulum*, III, 1945—1947, p. 145—159.
337. *Cuvînte autohtone*, în *Dacoromania*, XI, 1945, p. 148—183.
338. *Aurgais*, în *RIR*, XVI, 1946, p. 173—9; *AISC*, V, 1944—1948, p. 344—348.
339. *Religia geto-dacilor*, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 61—139.
340. *Miscellanea Dacica*, în *AIIN*, XI, 1947, p. 398—415.
341. *Note epigrafice*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 269—270.
342. *Basileus*, în *Langue et littérature*, IV, 1948, p. 186—199.
343. *Note épigraphiques*, în *Epigraphica*, X, 1948 (1950), p. 14—20.
344. *Die Herkunft des Historikers Thucydides*, în *Izvestia-Institut*, XIV, Sofia, 1950, p. 35—40.
345. *Thracica IV*, *Godisnik-Plovdiv*, II, 1950, p. 57—59.
346. *Un sclav în serviciul vama! din Dacia*, în *SCIV*, IV, 1953, p. 784—793.
347. *Oiskos (Iskăr)*, în *Godisnik-Plovdiv*, 1954, p. 196—198.
348. *Notes épigraphiques*, în *Godisnik-Plovdiv*, 1954, p. 199—200.

349. *Un litigiu de hotărnicie în Scythia Minor*, în SCIV, VI, 1955, p. 75—86.
350. *Descoperiri și achiziții ale muzeului Turda*, în AMCluj, 1955, p. 100—106.
351. *Epitaful sclavului Scaurianus*, în SCIV, VI, 1955, p. 883—888.
352. *Materiale epigrafice în Muzeul Dej*, în AMCluj, 1956, p. 118—131.
353. *Sclavul Atticus*, în SCI, 1956, p. 7—13.
354. *Daco-geții în Dacia romană*, în CCRH, Deva, 1956, p. 39—56.
355. *Aesculapius*, în Istoria Medicinii, Studii și cercetări, Buc., 1957, p. 9—24.
356. *Studii ilirice*, I, în SCL, VIII, 1957, p. 27—42.
357. *Etimologii trace*, în SCL, VIII, 1957, p. 161—172.
358. *Dispariția limbii și populațiilor traco-dace*, în SCIV, VIII, 1957, p. 253—263.
359. *Vicus Ultinsium*, în SCIV, VIII, 1957, p. 311—314.
360. *Un raport epigrafic de la Mihăileni*, în EKL, p. 532—541.
361. *Le décret de Callatis en l'honneur d'Isagoras*, în Dacia N.S., I, 1957, p. 179—190.
362. *Numele de localități în tablele cerate*, în CdL, II, 1957, p. 243—250.
363. *Numele de riuri din vestul Daciei*, în CdL., II, 1957, p. 251—266.
364. *Elemente traco-getice în Sciția și Bospor*, în SCIV, IX, 1958, p. 303—335.
365. *Materiale paleocreștine din Transilvania*, în Studii Teologice, 1958, p. 311—340.
366. *Despre populația istrieană în sec. II*, în SCIV, IX, 1958, p. 39—59.
367. *Etudes illyriennes*, II, 1, în Izslvedvanii Decev, Sofia, 1958, p. 105—113.
368. *Din trecutul păstoritului românesc*, în Anuarul Muzeului Etnografic Cluj, 1958, p. 135—156.
369. *Thracica*, V, în Dacia, N.S., II, 1958, p. 463—466.
370. *Studii ilirice*, III, în CdL., III, 1958, p. 89—107.
371. *Limba traco-dacilor*, Buc., 1959, 158 p.
372. *Note epigrafice*, IV, în SCIV, X, 1959, p. 139—143.
373. *Contribuția lui Al. Philippide la cunoașterea elementului autohton*, în Limba română, 1959, nr. 3, p. 16—23.
374. *Castrul și garnizoana romană de la Buciumi*, în SCIV, X, 1959, p. 305—319.
375. *Inscripții din Dacia*, în Materiale, VI, 1959, p. 871—895.
376. *Les Costoboces*, în Dacia, N.S., III, 1959, p. 341—352.
377. *Studii ilirice*, II, 2, în OCD, p. 481—488.
378. *Însemnări epigrafice istriene*, în StCl., II, 1960, p. 359—364.
379. *Note epigrafice*, V, în SCIV, XI, 1960, p. 405—410.
380. *Istoricul Zamosius*, în ProblMuz, 1960, p. 211—222.
381. *Dacius Appulus*, în SCA, 1961, p. 85—95.
382. *Două fragmente de diplome militare romane*, în SCA, 1961, p. 119—125.
383. *Seirenes*, în StCl., IV, 1962, p. 319—331.
384. *Toponimicele din Peninsula Balcanică în „De aedificiis“*, în SCL., XIII, 1962, p. 393—400.
385. *Raportul limbii române cu albaneza și cu substratul*, în CdL., VII, 1962, p. 107—127.
386. *Aportul lui S. Moldovanu la epigrafia Daciei*, în SCIV, XIV, 1963, p. 441—450.
387. *Materiale epigrafice și sculpturale în Muzeul raional Turda*, în ProblMuz 1964, p. 14—31.

M. RUSU

388. *Depozitul de vase dacice de la Gușterița-Sibiu*, în SCȘCluj, VI, 3—4, 1955, p. 79—96.
389. *Cercetări arheologice la Gilău*, în Materiale, II, 1956, p. 685—716.
390. *Institutul de Istorie în sprijinul muzeelor din Cluj*, în AMCluj, II, 1956, p. 76.
391. *Șantierul arheologic Gilău*, în Materiale, V, 1959, p. 453—440 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1956 redactat în colaborare cu M. Macrea și I. Winkler).
392. *Toporul de bronz de la Ernei*, în SCIV, X, 1959, p. 277—284.
393. *Depozitul de bronzuri de la Finațe*, în OCD, p. 485—493.
394. *Pontische Gürtelschnallen mit Adlerkopf (VI—VII Jh.u.Z.)*, în Dacia N.S. III, 1959, p. 485—524.

395. „Dokimmeriiskie“ detali konskoi sbrui iz Transilvanii, în Dacia, N.S., IV, 1960, p. 161—180.
396. *Der dakische Friedhof von Porolissum und das Problem der dakischen Bestattungsbräuche in der Spätlatènezeit*, în Dacia, N.S., IV., 1960, p. 201—229 (în colaborare cu M. Macrea).
397. *Contribuții arheologice la istoricul cetății Biharia*, în AIIC, III, 1960, p. 7—25.
398. *Șantierul arheologic Porolissum*, în Materiale, VII, [1961], p. 361—390 (în colaborare cu M. Macrea și D. Protase).
399. *Esculap reprezentat pe vase terra sigillata romane găsite în Dacia*, în Din istoria medicinei românești și universale, Buc., 1962, p. 53—58.
400. *Săpăturile arheologice de la Oradea-Salca*, în Materiale VIII, 1962, p. 159—164, (în colaborare cu V. Spoială și L. Galamb).
401. *Săpăturile de la Otomani*, în Materiale VIII, 1962, p. 317—324 (în colaborare cu K. Horedt și I. Ordentlich).
402. *Săpătura de salvare de la Luduș*, în Materiale VIII, 1962, p. 349—352.
403. *Șantierul arheologic Porolissum*, în Materiale VIII, 1962, p. 485—504, (în colaborare cu M. Macrea și I. Mitrofan).
404. *Săpătura de salvare de la Șiclău*, în Materiale VIII, 1962, p. 705—712 (în colaborare cu E. Dörner).
405. *The prefeudal cemetery of Noșlac (VI—VII-th centuries)*, în Dacia NS, VI, 1962, p. 269—292.
406. *Cimitirul prefeudal de la Noșlac*, în ProblMuz, 1963, p. 32—45.
407. *Depozitele de bronzuri de la Rebrîșoara*, în ArhM, II—III, 1964, p. 237—250.

L. ȚEPOSU-DAVID

408. *O gemă gnostică în Muzeul Istoric din Cluj*, în AMCluj, II, 1956, p. 135—139 (în colaborare cu N. Gostar).
409. *Un nou abraxas de la Porolissum*, în SCIV, X, 1959, p. 463—469.
410. *Gemele și cameele din Muzeul Arheologic Cluj*, în OCD, p. 524—534.
411. *Mitul lui Marsyas pe o gemă descoperită la Porolissum*, în SCIV, XI, 1960, p. 411—419.
412. *Geme antice în Muzeul raional Zălau*, în ProblMuz, 1960, p. 225—230.

N. VLASSA

413. *Cultura ceramicii liniare în Transilvania*, în SCIV, X, 1959, p. 239—246.
414. *Săpăturile de la Lechința de Mureș și Cipău*, în Materiale, VI, 1959, p. 448—450 (Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor din 1957 redactat în colaborare cu D. Protase).
415. *Două noi morminte scitice din Transilvania*, în OCD, p. 551—555.
416. *Cu privire la poziția culturii Bükk în Transilvania*, în SCIV, XI, 1960, p. 131—133.
417. *O contribuție la problema epocii scitice în Transilvania: cimitirul de la Cipău—„Gară”*, în SCA, 1961, p. 19—49.
418. *O contribuție la problema legăturilor culturii Tisa cu alte culturi neolitice din Transilvania*, în SCIV, XII, 1961, p. 17—24.
419. *Un cimitir de incinerare de la sfârșitul veacului III de la Iernut*, în SCIV, XIII, 1962, p. 153—156.
420. *Săpăturile arheologice de la Sărățel*, în Materiale, VIII, 1962, p. 341—347.
421. *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului*, în Materiale, VIII, 1962, p. 463—466 (în colaborare cu Șt. Ferenczi).
422. *Probleme ale cronologiei neoliticului Transilvaniei în lumina stratigrafiei așezării de la Tărtăria*, în Studia, 1962, fasc. 2, p. 23—30.

I. WINKLER

423. *Expansiunea economică a Romei în Dacia înainte de cucerirea ei*, în Studii și referate privind Istoria României, I, 1954, p. 147—158.
424. *Contribuții numismatice la istoria Daciei*, în SCȘCluj, VI, 1—2, 1955, p. 13—180.

425. *Tezaurul de monede romane republicane de la Satu-Nou* (reg. Oradea), în SCN, I, 1957, p. 79—112.
426. *Descoperiri de monede antice în Transilvania*, în SCN, II, 1958, p. 401—412.
427. *Despre activitatea numismatică a lui Michael Pap Szathmári (1737—1812)*, în SCN, III, 1960, p. 433—447.
428. *Note despre colecția monetară a lui Dániel Lészay*, în SCN, III, 1960, p. 451—463.
429. *O Mincich Dàku a Gétu*, în Numismatický Sborník, V, 1958, p. 1—39 + 5 tab.
430. *Considerații cu privire la valoarea antoninianului*, în OCD, p. 567—573.
431. *Poziția lui Tacitus față de armată, popor și provincii*, în StCl., IV, 1962, p. 245—274 (în colaborare cu Frieda Edelstein).
432. *Der Münzumlauß in Apulum*, în Wiss. Zeitschrift der Humboldt — Univ. Berlin, Ges. — Sprachw. Reihe, XI, 1962, p. 617—624.

T. WEISS

433. *Considerații asupra evoluției concepțiilor utopice în antichitatea greacă*, în Studia 1959, series IV, fasc. 2, Philologia, p. 139—161.
434. *Unele aspecte ale scepticismului față de religie, oglindit în literatura latină din epoca lui Lucretius*, în Studia, series Philologia, fasc. 2, 1962, p. 87—111.

ANEXA II

SĂPĂTURI, SONDAJE ȘI RECUNOAȘTERI

efectuate de cercetătorii de la Cluj între anii 1944—1964.*

1. Alba Iulia, r. Alba

- a) Pe „Podei” cimitirul orașului roman Apulum.
Materiale, V, 1959, p. 435—442, 449—450; VI, 1959, p. 397—400, 403—404; VII, [1961], p. 407—410.
- b) La Spitalul veterinar, al doilea cimitir al orașului Apulum.
Materiale, VI, 1959, p. 400—404.
- c) În „Cetate” cimitir maghiar din sec. XII e.n.
SCIV, V, 1954 p. 222—224; SCi, VII, 1956 p. 15—43.

2. Archiud, r. Bistrița

Așezări de la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului, din epoca romană și sec. IV, din sec. XI—XII.
SCIV, XIII, 1962, p. 206.

3. Arpașul de Sus, r. Făgăraș

Așezare dacică.
SCIV, VI, 1955, p. 615—621, Materiale, IV, 1957, p. 145—149

4. Baci—Cluj

La locul „Gura Baciului” așezare neolitică (cultura Criș).
SCIV, XII, 1961, p. 135.

* În afară de abrevierile folosite în acest volum (vezi p. 489—492) s-au mai folosit aici următoarele: Așezările=C. Daicoviciu și Al. Ferenczi, Așezările dacice din Munții Orăștiei, Buc., 1951. Untersuchungen=K. Horedt, Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens, Bukarest, 1958. Contribuții=K. Horedt, Contribuții la Istoria Transilvaniei sec. IV—XIII, Buc., 1958.

5. *Bancu*, r. Ciuc

Așezare neolitică.
Săpături 1963.

6. *Băgara*, com. Măcău, r. Huedin

La circa 200 m vest de sat la baza mantalei unei movile romane s-a aflat o cutie de piatră cu oase calcinate, iar la 150 m mai spre vest urmele unei așezări romane.
(Recunoașteri 1962)

7. *Băile Homorod*, r. Odorhei

Două burgus-uri romane de pământ înaintata (înafara hotarului provinciei).
Săpături 1963.

8. *Biharia*, r. Oradea

Așezare din sec. V—VI și X—XI, cimitir din sec. XI—XIII
AIIC, III, 1960, p. 7—25.

9. *Bicsad*, r. Sf. Gheorghe

Pe locul cetății feudale Văpavár așezare din epoca neolitică (cultura Ariușd) și dacică (nu cetate).
SCIV, I, 1, 1950, p. 116; Săpăturile de la Bicsadul Oltului (Trei Scaune), în Materiale și cercetări de istorie veche a României, Buc., 1951, p. 75—93.

10. *Bistrița*, r. Bistrița

Cimitir de incinerare din epoca bronzului (cultura Wietenberg).
Materiale, VII [1961], p. 145—151; ProblMuz, 1960, p. 169—178.

11. *Blindiana*, r. Orăștie

- a) „Lingă bord“ pe malul stîng al Mureșului, cimitir slav din sec. IX—K.
Așezare din sec. IX—X și XII e.n.
Studii, II, 1949, p. 144, SCIV, XIII, 1962, p. 212.
- b) „În vii“ pe malul drept al Mureșului, mormînt „scitic“ de incinerare, cimitir din sec. X și așezare contemporană pe „Țeligrad“.
Studii, II, 1949, p. 144; SCIV, XIII, 1962, p. 212; XIV, 1963, p. 462.
- c) „Deasupra comunei“ presupus drum roman.
SCIV, V, 1954, p. 224—225. Săpături 1961.

12. *Bodoc*, r. Sf. Gheorghe

La „Virful cu comoară“ (Kincstető) pe muntele Bodoc fortificație cu incintă ovală triplă probabil hallstattiană.
SCIV, II, 1, 1951, p. 302—303.

13. *Boița*, r. Sibiu

Așezare civilă și fortificație romană, probabil *Caput Stenarum*.
Materiale, VI, 1959, p. 429—437, VII, [1961], p. 411—422.

14. *Boroșneul Mare*, r. Sf. Gheorghe

Așezare din epoca romană (nu castru).
SCIV, I, 1, 1950, p. 117.

15. *Bradul*, r. Sibiu

- a) La „Poiana cu șopruri” așezare neolitică.
Materiale, VI, 1957, p. 140—141.
- b) În sat așezare aparținând culturii Noua, de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului (recunoaștere).
Materiale, V, 1959, p. 413.

16. *Brateș*, r. Tg. Secuiesc

Așezare romană.
SCIV, I, 1, 1950, p. 118.

17. *Brețcu*, r. Tg. Secuiesc

Angustia, castru roman.
SCIV, II, 1, 1951, p. 265—296.

18. *Bucium*, r. Orăștie

La „Valea Țiganilor” și „Cărpiniș” așezări dacice.
Materiale, VII [1961], p. 316.

19. *Buciumi*, r. Zălau

Castru roman.
Săpături 1963, 1964.

20. *Bunești*, r. Rupea

La „Șesul cremenilor” așezare neolitică târzie cu ceramică de tip Petrești.
SCIV, I, 1, 1950, p. 125.
(recunoaștere).

21. *Calbor*, r. Făgăraș

- a) La „Piscul Cremeniișului” așezare neolitică târzie,
Materiale, IV, 1957, p. 143.
- b) La „Făgetul Calborului” necropolă daco-romană cu 50 tumuli funerari.
Materiale, IV, 1957, p. 141—144; V, 1959, p. 414—415; Dacia, N. S., I, 1957, p. 214.

22. *Cașolț*, r. Sibiu

- a) La „Poiana în Pisc” așezare neolitică târzie cu ceramică pictată.
Materiale, IV, 1957, p. 138—140; VI, 1959, p. 421—429; VII [1961], p. 107—120.
- b) La „Trei Mormini” necropolă hallstattiană cu morminte tumulare de incinerare și înhumare.
Materiale, IV, 1957, p. 134—138; V, 1959, p. 410—413; VI, 1959, p. 419—421.
- c) La „Pepinieră” urme de locuire din epoca neolitică (cultura Criș), așezare neolitică târzie (cultura Coțofeni), urme din epoca bronzului, din epoca fierului, așezare daco-romană (vezi pct. d).

SCIV, VI, 1955, p. 609—610; Materiale, V, 1959, p. 413.

- d) Pe „Dealul Bradului“ (versantul de sud), așezare și necropolă daco-romană cu 300 morminte tumulare de incinerare din sec. II, e.n.

SCIV, VI, 1955, p. 581—615; Materiale, IV, 1957, p. 120—134, 143—144; V, 1959, p. 403—410, 414—415; VI, 1959, p. 407—409; Dacia, N.S., I, 1957, p. 207—214.

23. *Călugăreni*, r. Tg. Mureș

Castru roman.

SCIV, XIII, 1962, p. 210.

24. *Căpîlna*, r. Sebeș

Cetate dacică.

Săpături 1954.

25. *Căpușu Mare*, r. Huedin

Așezare hallstattiană și cimitir din sec. VI e.n.

SCIV, III, 1952, p. 312—317; Probl Antr., II, 1956, p. 7—39.

26. *Ceala* — Arad

Așezare autohtonă dacică din sec. IV e.n.

SCIV, XIV, 1963, p. 460—1.

27. *Cepari*, r. Năsăud

Mormint de inhumare din sec. V. e.n. cu obiecte de aur și un *solidus* de la Theodosius II (408—450).

SCIV, X, 1959, p. 475—485; Dacia, N.S., IV, 1960, p. 569—575.

28. *Cioclovina*, r. Hațeg

În „Peștera Mare“ urme paleolitice (musteriene și aurignaciene); în „Peștera de la Trecătoare“, vatră de foc paleolitică.

SCIV, I, 1, 1950, p. 189—190.

29. *Cipău*, r. Luduș

- a) La „I.C.I.A.“ așezare din epocile: neolitică (culturile Criș și Coțofeni), Hallstatt, epoca dacică, cimitir de inhumare din sec. VI e.n.

SCIV, V, 1954, p. 221—222; Materiale, VI, 1959, p. 448—450.

- b) La „Gară“ cimitir scitic.

Materiale IV, 1957, p. 184—185; SCA, 1961, p. 19—49.

- c) La „Girle“ așezare și cimitir din sec. IV—VI e.n.

SCIV, V, 1954, p. 220—222; VI, 1955, p. 658—661; Materiale, IV, 1957, p. 183—185; SCIV, XII, 1961, p. 141.

30. *Cipău* — Sf. Gheorghe, r. Luduș

- a) La „Biserici“ așezare (cultura Coțofeni—Wietenberg) și cimitir din sec. XI e.n.

Materiale, IV, 1957, p. 185

- b) „Pe șes“ (la marginea cătunului Sf. Gheorghe), așezare din epoca dacică, romană, prefeudală (sec. VI—VII e.n.) și feudală.

SCIV, VI, 1955, p. 661—662; Materiale, IV, 1957, p. 185; SCIV, XII, 1961, p. 143.

31. *Ciugud*, r. Alba

Așezare din epoca romană și din secolul XI—XII e.n.

Studii, II, 1949, p. 144; SCIV, I, 1, 1950, p. 126; Materiale, I, 1953, p. 814—815.

32. *Ciumbrud*, r. Aiud

Așezare din epoca neolitică de tip Petrești, cimitir scitic; mormint de in-humație, sec. IV—V e.n. de tip Sîntana de Mureș, cimitir slav din sec. X e.n.

Materiale, VI, 1959, p. 605—615; VII [1961], p. 191—199; ProblMuz, 1960, p. 230—250.

33. *Ciumești*, r. Carei

Așezare eneolitică, cimitir de incinerare din epoca timpurie a bronzului, așezare și cimitir celtic, așezare autohtonă dacă din sec. III—IV, e.n. SCIV, XIV, 1963, p. 457.

34. *Ciunga-Ocna Mureș*, r. Aiud

Pe locul „Pîrloage” o întinsă așezare de la sfîrșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului. La marginea acesteia în spre sud un cimitir de incinerare din sec. VIII—IX e.n. La „Via lui Bogdan” așezare din epoca Latène II, iar în apropiere la „Bora și Orsălaci” așezare daco-romană (recunoașteri, 1963).

35. *Cluj*

a) Pe „Cetățuie” urme din epoca romană răvășite cu prilejul construirii cetății feudale.

SCIV, VIII, 1957, p. 358.

b) Cu prilejul lucrărilor edilitare din anii 1944—1964, pe teritoriul orașului s-au descoperit urme și materiale arheologice aparținînd epocilor neolitică, Hallstatt și mai ales epocii romane (Napoca) și postromane. S-a identificat zidul orașului roman.

SCIV, XIII, 1962, p. 212, volumul de față p. 197—213; sondeaje 1963.

36. *Comălău*, r. Tg. Secuiesc

Așezare dacică și castru roman de pămînt.

SCIV, I, 1, 1950, p. 118.

37. *Costești*, com. Orăștioara de Sus, r. Orăștie

Pe „Cetățuie” și pe „Blidaru” cetăți dacice de piatră; pe dealurile din jur, turnuri de apărare, iar pe teritoriul satului așezări civile.

SCIV V, 1954, p. 124—1247; VI, 1955, p. 219—230; IX, 1960, p. 185; Materiale, III, 1957, p. 263—270; V, 1959, p. 384—385; VI, 1959, p. 331—335; VII, [1961], p. 301—302; 315—316; Așezările, p. 8—28. Săpături 1962.

38. *Covasna*, r. Tg. Secuiesc

La „Cetatea Zinelor” cetate dacică.

SCIV, I, 1, 1950, p. 120.

39. *Cristești*, r. Tg. Mureș

- a) La „Cariera de Pietriș” cimitir scitic de inhumație.
AMMediaș, III, 1955—1956, p. 63—64.
- b) Pe malul stîng al Mureșului așezare romană.
SCIV, XIV, 1963, p. 459.

40. *Cuci*, r. Luduș

- a) La locul „După calea ferată” așezare neolitică tîrzie (cultura Petrești).
- b) În „Hotarul Orosiei” așezarea din perioada de trecere spre epoca bronzului (cultura Decea Mureșului).
- c) La „Szörösdomb” așezare și morminte de inhumație și incinerație din perioada timpurie a epocii bronzului.
SCIV, XIV, 1963, p. 464.

41. *Dezmir—Cluj*

Așezare hallstattiană, cimitir de incinerație daco-celtic și așezare din sec. XI—XII.
Săpături 1963.

42. *Doboșeni*, r. Odorhei

Așezare neolitică de tip Ariușd, cuptor de reducerea minereului de fier din epoca dacică.
Materiale, VI, 1959, p. 231—233.

43. *Feldioara*, r. Făgăraș

Castru roman pe malul drept al Oltului (recunoaștere).
Materiale, IV, 1957, p. 149.

44. *Firtușu*, com. Păuleni, r. Odorhei.

Pe „Dealul Firtuș” așezare din epoca Latène mijlocie; cetate feudală și val de pămînt.
SCIV, II, 1, 1951, p. 303—304; Săpături 1959.

45. *Ghenci*, r. Carei

Morminte de incinerație din epoca Latène.
SCIV, X, 1959, p. 148; Dacia, N.S., IV, 1960, p. 225.

46. *Gherla*, r. Gherla

Pe teritoriul castrului roman cu prilejul construirii Combinatului pentru industrializarea lemnului, s-au descoperit fragmente de inscripții, sculpturi, monede, statuete diferite și o importantă diplomă militară.
SCIV, XII, 1961, p. 139; JRS, LI, 1961, p. 63—70. ProblMuz, 1963, p. 177—181, supra, p. 163—178.

47. *Glogoveț*, com. Valea Lungă, r. Mediaș.

Așezare de tip Coțofeni și cetate feudală.
SCIV, I, 1, 1950, p. 126.

48. *Gilău*, r. Huedin

Castru roman.

SCIV, III, 1952, p. 317—318; Materiale, II, 1956, p. 685—716; V, 1959, p. 453—459.

49. *Giurtelec*, r. Șimleu

La „Coasta lui Demian” lângă cătunul Valea Tăului, mormint de incinerare din epoca bronzului (cultura Wietenberg).

SCIV, I, 1, 1950, p. 132; ProblMuz, 1960, p. 175.

50. *Grădiștea Muncelului*, r. Orăștie

Sarmizegetusa capitala statului dac situată pe „Dealul Grădiștii”, cetate de piatră, incintă sacră (sanctuare rotunde și patruleter), așezare civilă cu locuințe și ateliere. Pe înălțimile și în văile din jur turnuri de pază și așezări civile.

SCIV, II, 1951, p. 95—126; III, 1952, p. 281—307, IV, 1953, p. 153—187; V, 1954, p. 147—155; VI, 1955, p. 195—219; XI, 1960, p. 185; XII, 1961, p. 138; Materiale, III, 1957, p. 256—263, 270—276; V, 1959, p. 386—399; VI, 1959, p. 335—350; VII [1961], p. 302—315, Așezările, p. 28—46; SCIV, XIII, 1962, p. 207; XIV, 1963, p. 456; săpături 1963.

51. *Hoghiz*, r. Rupea

Castru roman.

SCIV, I, 1, 1950, p. 123—125, II, 1, 1951, p. 306 (recunoaștere); Materiale, I, 1953, p. 785—798.

52. *Huedin*, r. Huedin

La „Bolic” fortificație de pământ hallstattiană.

SCIV, XII, 1961, p. 138; XIV, 1963, p. 455.

53. *Iacobenii*, r. Turda

Cimitir de incinerare cu urne din epoca romană.

SCIV, XIII, 1962, p. 209—210.

54. *Iad*, r. Bistrița

Castru roman de pământ.

SCIV, XIII, 1962, p. 210.

55. *Iernut*, r. Luduș

- a) La „Hulpiști” așezare din epoca bronzului (cultura Wietenberg) și așezare din epoca romană și postromană (sec. IV e.n.).

SCIV, XII, 1961, p. 149.

- b) La „Bedee” așezare neolitică (cultura Criș), din epoca bronzului și începutul Hallstattului (culturile Wietenberg și Noua), cimitir roman de incinerare trecând și în epoca postromană, așezare feudală.

SCIV, XIII, 1962, p. 153—156 și 203.

56. *Ighiu*, r. Alba

- a) Pe „Dealul Butuci” necropolă daco-romană cu cca. 22 morminte tumulare de incinerare.

- Materiale, V, 1959, p. 442—446; Dacia, N.S. I, 1957, p. 214—215.
- b) Pe Dealul „Măgulici” castru roman de pământ.
Materiale, V, 1959, p. 448—449.
- c) La „Baie” carieră de piatră și așezare romană.
Materiale, V, 1959, p. 446.
- d) În sat urmele drumului roman *Apulum-Brucla* (recunoaștere).
Materiale, V, 1959, p. 446—448.

57. *Inlăceni*, r. Odorhei

Castru roman.
SCIV, II, 1, 1951, p. 301—306; OCD, p. 339—343.

58. *Jigodin-Miercurea Ciuc*, r. Ciuc

Cetate dacică pe dealul „Cetății” și două așezări dacice la „Locul Morii” și pe „Virful Cetății”.
SCIV, II, 1, 1951, p. 308—310.

59. *Lăpuș*, r. Tg. Lăpuș

Cimitir hallstattian de incinerare cu tumuli.
SCIV, XIII, 1962, p. 206

60. *Lechința de Mureș*, r. Luduș

- a) La „Săliște” așezare de lungă durată (cultura Coțofeni, Wietenberg, Hallstatt, epoca dacică, romană, sec. XII); morminte din sec. IV și VI e.n.
SCIV, III, 1952, p. 320—327; XII, 1961, p. 141; Untersuchungen, p. 20—22.
- b) Pe „Podei” așezare aparținând culturilor Coțofeni, Wietenberg și epocii romane.
SCIV, III, 1952, p. 321—324, XI, 1960, p. 285—301.
- c) La „GAC” cimitir roman din sec. III e.n.
SCIV, III, 1952, p. 324; Materiale, VI, 1959, p. 445—448; Untersuchungen, p. 17—20.

61. *Leț*, r. Sf. Gheorghe

La Dealul Cetății (Várhegy) așezare neolitică (cultura Criș, Boian și Ariușd). Castru roman nu există, cetatea de piatră e feudală.
SCIV, I, 1, 1950, p. 116—117; Săpăturile de la Leț-Varhegyiu (Trei Scaune), în Materiale și cercetări de istorie veche a României, Buc. 1951, p. 3—20.

62. *Luduș*, r. Luduș

Pe locul fabricii de zahăr morminte hallstattiene și așezări din sec. IV—V e.n. și sec. XI e.n.
Materiale, VIII, 1962, p. 349—352.

63. *Lutoasa*, r. Sf. Gheorghe

„Cetatea Ciuchian” (Csuklyánvára), fortificație cu val de pământ și piatră nelegată din faza de trecere de la epoca bronzului spre Hallstatt.
SCIV, II, 1, 1951, p. 296—298.

64. *Malnaș*, r. Sf. Gheorghe

La „Cetatea Fetii” probabil așezare dacică (recunoaștere).
SCIV, II, 1, 1951, p. 303.

65. *Mediaș*, r. Mediaș

- a) La „Baia de nisip” așezare aparținând epocii bronzului (cultura Wietenberg), Hallstatt, Latène și sec. III—IV e.n. Mormint de incinerare, sec. III—IV e.n.
AMMediaș, III, 1955—1956, p. 27—45.
- b) Pe „Cetate” mare așezare hallstattiană (recunoaștere).
AMMediaș, III, 1955—1956, p. 45—48.
- c) La Fabrica „Teba” așezare Latène II și din sec. XII e.n.; morminte din sec. V e.n.
SCIV, XIII, 1962, p. 211.
- d) Lingă șoseaua spre Dîrlos cimitir de incinerare sec. X e.n.
SCIV, XII, 1961, p. 141; XIII, 1962, p. 211.

66. *Mehadia*, r. Orșova

Castru roman și așezare civilă. Cimitir din sec. XI.
Studii, II, 1949, p. 139—141.

67. *Micoșlaca*, com. Cisteiu de Mureș, r. Aiud

Pe terasa a doua de pe malul stîng al Mureșului așezare din epoca Latène I și o întinsă așezare romană (recunoaștere 1963).

68. *Moigrad-Jac*, r. Zălau

Porolissum, așezare și necropolă dacică, oraș roman, castre, limes, fortificații, amfiteatru, cimitir din epoca romană.
SCIV, I, 1, 1950, p. 132—135; Materiale, VII [1961], p. 361—384;
FastiArch, XIII, 1960, p. 365—366, nr. 5807, pl. XXXIV, fig. 101, plan D;
Dacia, N.S., IV, 1960, p. 201—229; Materiale, VIII, 1962, p. 485—514.

69. *Moldovenești*, r. Turda

Cetate și cimitir din sec. XII e.n.
SCIV, III, 1952, p. 318—320; VI, 1955, p. 662—667; AMCluj, 1955, p. 116—120;
Contribuții, p. 132—145.

70. *Morești*, r. Tg. Mureș

- a) Pe „Podei” așezare de lungă durată (cultura Criș, Coțofeni, Noua-Teiuș, epoca Latène mijlocie, epoca romană, sec. IV—VI, XI—XII, XIV—XVII e.n.) cu trei cimitire (Noua-Teiuș, roman sec. III e.n. și sec. VI e.n.).
SCIV, III, 1952, p. 328—348; IV, 1953, p. 275—311; V, 1954, p. 199—231; VI, 1955, p. 643—685; Materiale, IV, 1957, p. 175—183; V, 1959, p. 83—89; Dacia N.S., I, 1957, p. 297—308; Contribuții, p. 48—60.
- b) La „Citfalău” așezare romană și cimitir din sec. XII e.n. cu biserică medievală.
SCIV, IV, 1953, p. 293—295; VI, 1955, p. 651—655.

71. *Mugenii*, r. Odorhei

- a) La locul „Pagyvantető” așezare neolitică (cultura Ariușd, Coțofeni).
- b) La „Vizlok” urme din epoca bronzului, așezare dacică din epoca romană, epoca prefeudală, sec. IV e.n. și sec. XI—XII e.n.
- c) La „Telekkútja” așezare hallstattiană.
- d) La „Ibor töve” așezare din epoca romană.
SCIV, XII, 1961, p. 135; XIII, 1962, p. 211; XIV, 1963, p. 461.

72. *Noșlac*, r. Aiud

- a) La marginea satului, așezare și cimitir din epoca neolitică (cultura Petrești), așezare hallstattiană, dacică (Latène II), așezare din sec. IV—V e.n., așezare și cimitir din sec. VI—VII, așezări din sec. IX—XII.
- b) „La pompa de apă” așezare a culturii Coțofeni, cimitir scitic, așezare romană, așezări din sec. VIII—X, cimitir sec. X—XI.
- c) La Șumughi așezări aparținând culturilor Coțofeni și Wietenberg, cimitir de incinerare de la sfârșitul epocii bronzului și așezare daco-romană (sec. II—III e.n.).
SCIV, XII, 1961, p. 136; XIII, 1962, p. 212; XIV, 1963, p. 461; Dacia, N.S., VI, 1962, p. 269—292; ProblMuz. 1963, p. 32—45; săpături 1963.

73. *Obreja*, r. Alba

Așezare neolitică tirzie (cultura Petrești), din epoca bronzului (cultura Wietenberg) și așezare autohtonă din epoca romană, care continuă pînă în sec. IV.
SCIV, XIII, 1962, p. 208; XIV, 1963, p. 457.

74. *Ocna Sibiului*, r. Sibiu

În „Lab” cimitir slav biritual din sec. IX—X e. n.
SCIV, XIII, 1962, p. 213; XIV, 1963, p. 461—2, săpături 1963.

75. *Odorhei*, r. Odorhei

Nu s-a putut verifica existența unui presupus castru roman (recunoaștere).
SCIV, II, 1, 1951, p. 306.

76. *Olteni*, r. Sf. Gheorghe

Castru roman.
SCIV, I, 1, 1950, p. 118.

77. *Oradea*

În cartierul „Salca-Ghețarie” așezare neolitică (cultura Tisa, Bodrogkeresztúr, Baden și Coțofeni) și dacică din sec. I—III e.n. Cimitir de incinerare hallstattian și dacic; morminte și bordeie din sec. X e.n.
Materiale, VIII, 1962, p. 159—164; SCIV, XII, 1961, p. 135; Dacia, N.S., IV, 1960, p. 217—218; SCIV, XIV, 1963, p. 452; săpături 1961—1962.

78. *Orăștioara de Sus*, r. Orăștie

Castru roman.
Materiale, VI, 1959, p. 350—353.

79. *Orheiul Bistriței*, r. Bistrița

Castru roman și canaba.
SCIV, XII, 1961, p. 140; ProblMuz, 1960, p. 188—194.

80. *Otomani*, r. Săcuieni

Pe „Cetățuia”, la „Cetatea de Pămînt” și „Înaintea Insulei”, așezări din epoca bronzului.

Materiale, VIII, 1962, p. 317—324; SCIV, XII, 1961, p. 137; XIII, 1962, p. 206; XIV, 1963, p. 451.

81. *Ofești*, r. Odorhei

La locul „Mihályfalva” o așezare întinsă și de lungă durată, din epoca neolitică, din prima și a doua vîrstă a fierului și din sec. VII—VIII e.n. (de factură slavă). Săpături 1962 și 1963.

82. *Palatca*, r. Gherla

Așezare din epoca bronzului și din epoca romană. Cimitir din sec. IV e.n. Studii, II, 1949, p. 110—116.

83. *Pecica*, r. Arad

La „Șanțul Mare” așezare din epoca bronzului, epoca dacică, probabil *Ziridava*, și cimitir de înhumăție din sec. XII e.n. SCIV, XII, 1961, p. 142; XIII, 1962, p. 207; XIV, 1963, p. 457.

84. *Piatra Craivii*, r. Alba

Cetate dacică, probabil *Apulon*. SCIV, XII, 1961, p. 143; XIII, 1962, p. 207, XIV, 1963, p. 457.

85. *Piatra Roșie*, com. Boșorod, r. Hațeg

Cetatea dacică, cu diverse fortificații și așezări civile în jur. SCIV, I, 1, 1950, p. 142—148; Așezările p. 47—63; C. Daicoviciu, Cetatea dacică de la Piatra Roșie, Buc. 1954.

86. *Porumbenii Mari*, r. Cristur

Așezare hallstattiană (recunoaștere). SCIV, II, 1, 1951, p. 306.

87. *Porumbenii Mici*, r. Cristur

Așezare fortificată din epoca bronzului (cultura Wietenberg), epoca romană și sec. VI e.n. Materiale, VI, 1959, p. 523—530; VIII, 1962, p. 633—641; SCIV XII, 1961, p. 141.

88. *Proștea Mare*, r. Mediaș

Cetate de pămînt și așezare a culturii Petrești. Studii, II, 1948, p. 144 și Contribuții, p. 120 fig. 22.

89. *Răhău*, r. Sebeș

- a) Pe „Dealul Șipotelor” așezare aparținînd culturilor Petrești, Coțofeni, Basarabi.
- b) La „Siloz” așezare neolitică tîrzie (cultura Coțofeni).
- c) La „Budurăul Ciobănelului” așezare romană. SCIV, XII, 1961, p. 136.

90. *Războieni-Cetate*, r. Aiud

Așezare neolitică (cultura Petrești) și romană. Morminte de înhumare din epoca hallstattiană și romană.
SCIV, XII, 1961, p. 136.

91. *Românași* r. Zălau

Castru roman.
Materiale, VIII, 1962, p. 499—501.

92. *Saschiz*, r. Sighișoara

La „Cetatea Urișilor“, așezare de tip Coțofeni.
SCIV, I, 1, 1950, p. 124.

93. *Satu Mare*, r. Odorhei

Așezare fortificată din perioada de trecere de la epoca bronzului la prima vîrstă a fierului.
Săpături, 1963.

94. *Sava*, r. Gherla

La „Borșiser“ așezare neolitică a culturii „Tisa“ transilvăneană.
Săpături 1963.

95. *Sărățel*, r. Bistrița

La „Cetate“ așezare fortificată hallstattiană, refolosită în epoca dacică.
SCIV, XI, 1960, p. 185; XIV, 1963, p. 455; Materiale, VIII, 1962, p. 341—347.

96. *Sebeș*, r. Sebeș

La „Podul Pripocului“ așezare din epocile: neolitică (culturile Turdaș, Bodrogkeresztur, Coțofeni), bronz tîrziu, Hallstatt (Basarabi), Latène II și III (dacic), sec. IV e.n., feudală timpurie.
SCIV, XII, 1961, p. 135.

97. *Sf. Gheorghe*, r. Sf. Gheorghe

- a) La „Gémvár“ (Cetatea bitlanului) așezare neolitică tîrzie de tip Ariușd.
SCIV, II, 1, 1951, p. 300—301. Materiale, V, 1959, p. 709—717.
- b) La „Avasalja“ așezare din epoca bronzului (cultura Wietenberg).
SCIV, II, 1, 1951, p. 301; Materiale, V, 1959, p. 717—721.
- c) La „Eprestető“ (lingă gară) două gropi de morminte dacice de incinerare.
SCIV, II, 1, 1951, p. 302.
- d) La „Bedeháza“ așezare de tip Criș, Wietenberg, dacică și din sec. XII e.n.
SCIV, I, 1, 1950, p. 128—130; II, 1, 1951, p. 299—300; Materiale, II, 1956, p. 7—32; Dacia, N.S. IV, 1960, p. 224—225.

98. *Sic*, r. Gherla

La „Dornamare“ și „Seleciu“ așezări ale populației autohtone din epoca romană și din sec. IV e.n.
Săpături 1963; Tribuna, VIII, 12, 1964, p. 1 și 8.

99. *Sighișoara*, r. Sighișoara

La „Podmoale“ (Burgstadel) castru roman de pământ și probabil așezare civilă.

SCIV, II, 1, 1951, p. 307; săpături 1963.

100. *Sinpaul*, r. Odorhei

Castru roman și canabe.

Materiale, VII [1961], p. 401—405.

101. *Sîntana*, r. Criș

Așezare și morminte neolitice aparținătoare culturii Tisa; cetate și morminte de la începutul epocii Hallstatt (A).

Săpături 1963.

102. *Sintimbru*, r. Ciuc

Așezare dacică din a doua vîrstă a fierului.

Săpături 1963.

103. *Sinsimion*, r. Ciuc

Așezare dacică din epoca Latène.

Săpături 1963.

104. *Someșeni* — Cluj

a) Pe terasa din fața băilor Someșeni așezare dacică.

SCIV, XIV, 1963, p. 457, săpături 1963.

b) La est de băile Someșeni necropolă slavă cu morminte tumulare de incinerare din sec. VIII—IX e. n.

Materiale, V, 1959, p. 519—527, VI, 1959, p. 515—522; Dacia, N.S., II, 1958, p. 351—370.

c) În cătunul Sopor, lângă „Fîntina de Piatră“ urme de construcții romane (recunoaștere).

105. *Someșul Rece*, r. Huedin

Cetate hallstattiană de pământ cu urme de locuire și din epoca dacică (sec. III—II î.e.n.).

SCIV, XIV, 1963, p. 455—6.

106. *Soporul de Cîmpie*, r. Turda

a) La „Cuntenit“ cimitir daco-roman din sec. III e.n. cu 193 morminte de incinerare și de înhumare; așezare din sec. V e.n. și morminte din epoca feudală.

AMCluj, 1955, p. 107—115; Materiale, V, 1959, p. 425—434; VI, 1959, p. 383—395; VII [1961], p. 423—430; OCD, p. 455—465;

SCIV, XI, 1960, p. 186; XII, 1961, p. 139; XIII, 1962, p. 209;

Materiale, VIII, 1962, p. 527—534.

b) În sat morminte de incinerare din sec. III—IV e.n.

SCIV, XII, 1961, p. 139—140.

c) Pe locul zis „Poderei“, lângă sat, cimitir de incinerare din sec. IX.

Săpături 1963.

107. *Șaroșu pe Tîrnave*, r. Mediaș

Cimitir scitic de inhumație.

AMMediaș, III, 1955—1956, p. 53—93.

108. *Șeica Mică*, r. Mediaș

Așezare fortificată de lungă durată (Wietenberg, Hallstatt, dacic, roman, sec. VI e.n. și XIII).

SCIV, XIV, 1963, p. 454—5.

109. *Șiclău*, r. Criș

Cimitir maghiar de inhumație, sec. X e.n.

Materiale, VIII, 1962, p. 705—712.

110. *Șieu Măgheruș*, r. Bistrița

Pe dealul „Hegheriș” așezare din epoca bronzului (cultura Wietenberg) și fortificație pe pământ medievală.

SCIV, XII, 1961, p. 137.

111. *Șimand*, r. Criș

Cimitir daco-sarmatic sec. III—IV e.n. și morminte din epoca avară.

SCIV, XIII, 1962, p. 208; XIV, 1963, p. 458.

112. *Șimleul Silvaniei*, r. Șimleu

a) Pe „Măgura Șimleului” urme dacice (locuințe și morminte tumulare?).

SCIV, I, 1, 1950, p. 131; Tezaurul dacic de la Șimleul Silvaniei, în Materiale și cercetări de istorie veche a României din campania de săpături arheologice 1949, Buc. 1951, p. 43—74.

b) Pe „Măgura Șimleului” cota 596 așezare din epoca bronzului și epoca dacică.

SCIV, I, 1, 1950, p. 131.

113. *Șirioara*, r. Bistrița

Cetate și așezare din sec. X—XI.

Săpături 1963.

114. *Șona*, r. Tîrnăveni

Cetate cu val de pământ roșu din epoca Latène.

SCIV, I, 1, 1950, p. 126.

115. *Șumuleu*, r. Ciuc

a) La „Cetatea de Sare” nu există urme de val sau de zid (recunoaștere).

b) La „Cetatea fără nume” fortificație mică ovală probabil dacică (recunoaștere).

SCIV, II, 1, 1951, p. 310.

116. *Tărtăria*, r. Orăștie

Așezare neolitică (culturile Turdaș, Petrești și Coțofeni).

SCIV, XIII, 1962, p. 204, Studia, 1962, fasc. 2, p. 23—30.

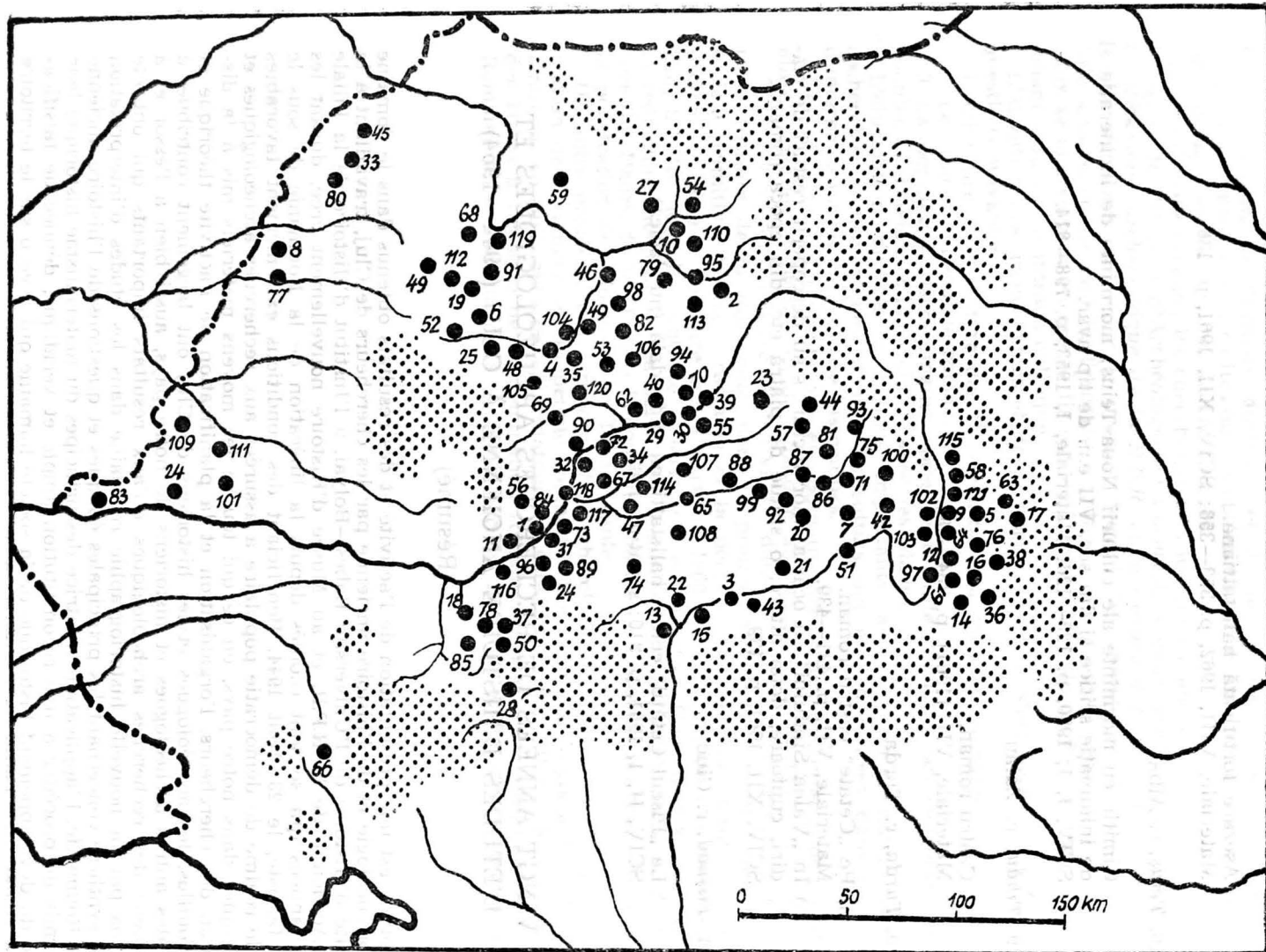

Fig. 1. — Localitățile în care s-au efectuat săpături de către Institutul de istorie între 1944—1964.

117. *Teleac*, r. Alba

Așezare fortificată hallstattiană.

Materiale, VIII, 1962, p. 353—358; SCIV, XII, 1961, p. 138.

118. *Teiuș*, r. Alba

Cimitir cu morminte ale culturii Noua-Teiuș; morminte de incinerare și de inhumare scitice și din sec. VII e.n. de tip avar.

SCIV, I, 1, 1950, p. 125—126; Materiale, I, 1953, p. 798—814.

119. *Tihău*, r. Zălau

Castru roman.

Materiale, VII [1961], p. 384—386.

120. *Turda*, r. Turda

a) Pe „Cetate” castru roman.

Materiale, VII, p. 431—439.

b) În „Valea Sindului” cu ocazia unor lucrări s-au descoperit resturi de clădiri, cuptoare, două altare, o statuie de piatră etc. din epoca romană.

SCIV, XII, 1961, p. 139.

121. *Tușnad*, r. Ciuc

La „Piscul Cetății” cetate hallstattiană și feudală (nu dacică).

SCIV, II, 1, 1951, p. 310; săpături 1963.

VINGT ANNÉES DE RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES ET D'ÉTUDES D'HISTOIRE ANCIENNE À CLUJ (1944—1964)

(Résumé)

L'étude est une présentation de l'activité et des résultats obtenus dans le domaine de l'archéologie et de l'histoire ancienne par les chercheurs de Cluj, travaillant à la Faculté d'Histoire de l'Université Babeș—Bolyai, à l'Institut d'Histoire de la Filiale de l'Académie de la R.P.R. et au Musée d'Histoire nouvellement créé, durant les vingt années qui se sont écoulées depuis la libération de la Roumanie de sous le joug fasciste, le 23 Août 1944. Bénéficiant des conditions extrêmement favorables que le régime de démocratie populaire a assurées aux recherches archéologiques et historiques dans notre pays, en ce qui touche les moyens matériels mis à la disposition des chercheurs, l'organisation et la planification de l'activité théorique et des fouilles, les archéologues et les historiens de Cluj ont largement contribué, à côté des autres archéologues et historiens de notre pays, aussi bien à l'essor et à l'ampleur des recherches archéologiques qu'aux résultats importants qui ont été obtenus par la nouvelle historiographie roumaine dans les études d'interprétation et de synthèse concernant les principales époques et questions de l'histoire ancienne de la Roumanie. L'application créatrice des principes du matérialisme historique leur a permis de procéder à une reconstitution ample et véridique, dénuée de falsifications, du développement historique de la société humaine qui a vécu sur le territoire de la Roumanie, depuis le commencement du paléolithique jusqu'à la fin du premier millénaire de notre ère. C'est surtout à l'histoire de la Transylvanie, c'est-à-dire de la Dacie de l'antiquité, que les archéologues et les historiens de Cluj ont apporté une contribution importante.

L'annexe I comprend la bibliographie des chercheurs de Cluj dans les domaines de l'archéologie, de l'histoire ancienne et de la philologie classique, tandis que l'annexe II consigne les localités où ont été effectués, au cours des années 1944—1964, des sondages et des fouilles archéologiques.

Pendant cette période, les chercheurs de Cluj ont collaboré, de concert avec leurs collègues de l'Institut d'Archéologie de Bucarest, à deux grands travaux collectifs: Le *Répertoire archéologique de la R.P.R.* et le *Corpus des inscriptions grecques et latines de Roumanie*. Pour le premier travail, les chercheurs de Cluj ont rédigé 1600 articles concernant la Transylvanie, tandis que pour le second — dont les travaux se poursuivent encore — ils ont déjà achevé l'étude de 700 inscriptions appartenant à la Dacie intracarpathique.

L'attention des archéologues et des historiens de Cluj s'est portée surtout sur les questions suivantes:

1. L'histoire et la culture des Daces jusqu'à la conquête romaine.
2. Les Daces à l'époque romaine.
3. La population daco-romaine après la retraite romaine, ses rapports avec les peuples migrants et la symbiose avec les Slaves.

L'élucidation de ces problèmes importants a exigé l'organisation d'amples recherches archéologiques, dont les résultats ont été concrétisés dans des études d'interprétation et de synthèse historiques.

Des résultats intéressants ont été obtenus aussi dans les études de détail des autres époques et problèmes de l'histoire ancienne de la Roumanie.

Tous ces résultats ont été mis en valeur dans la nouvelle synthèse historique intitulée *Histoire de la Roumanie*, dont la première volume, touchant l'époque de la société primitive, l'époque romaine et la période post-romaine, jusqu'à la fin du premier millénaire de notre ère, a paru en 1960. La contribution des chercheurs de Cluj à cette nouvelle synthèse historique a été massive. C'est à eux que l'on doit la rédaction, intégrale ou partielle, des chapitres traitant de l'histoire et de la culture des Daces, de la Dacie à l'époque romaine et à l'époque des migrations jusqu'à la pénétration des Hongrois en Transylvanie.

Un autre problème qui a préoccupé les chercheurs de Cluj a été celui de la formation de la langue et du peuple roumains. Des résultats importants ont été obtenus en ce qui concerne l'élucidation du substratum autochtone, la romanisation des Daces à l'époque de la domination romaine en Dacie, la continuité des Daco-Romains après l'abandon de la Dacie par les Romains et l'assimilation des Slaves.

MATERIALE NEOLITICE DE LA TIKOS (R.P. UNGARIA) ÎN MUZEUL DE ISTORIE DIN CLUJ

de N. VLASSA

În depozitele Muzeului de Istorie din Cluj se află un extrem de interesant material neolitic în cuprinsul căruia fragmente ceramice aparținând culturilor liniară veche și Bükk (cu anumite influențe Tisa) se găsesc împreună cu câteva piese litice și numeroase așchii de obsidiană.

După indicațiile inventarului (materialul e cuprins între numerele VI 7635 și VI 7735), piesele sînt donate de Institutul Arheologic al Universității din Debrecin, nespecificîndu-se însă locul lor de proveniență și nici cînd și de cine au fost săpate sau recoltate.

În cutiile ce conțineau materialul s-a aflat un bilet pe care e notată localitatea Tikos (fostul județ Szabolcs) din Ungaria, localitate nementionată în inventar.

O notă dintr-un articol al cercetătoarei maghiare Ida Kutzián aduce lumină în problema provenienței acestor materiale.¹ Tratînd despre unele descoperiri neolitice de la Tikos, întru totul asemănătoare celor amintite de noi, Kutzián observă că în această localitate a executat săpături și M. Roska, iar materialele rezultate, inedite, au ajuns în Muzeul de Istorie din Cluj.

Pe baza acestora, e foarte probabil ca piesele noastre să provină într-adevăr de la Tikos, din Ungaria^{1a}. Analiza lor aduce unele noi observații asupra raporturilor dintre culturile: liniară veche, Bükk și Tisa (culturi documentate și pe teritoriul Transilvaniei), justificîndu-le astfel publicarea.

*

Neavînd la îndemînă nici o notiță sau informație asupra decursului săpăturilor și condițiilor stratigrafice în care materialul a apărut, sîntem nevoiți a-l trata doar pe baza criteriilor tipologico-stilistice.

Din acest punct de vedere, cele mai vechi materiale ceramice aparțin culturii ceramicii liniare (faza veche). Pasta vaselor e cenușie-negricioasă, mai rar cărămizie-roșcată, în urma unei arderi secundare. Lutul conține paiete infime de mica albă și argintie. În spărtură se poate observa că pentru slăbirea pastei s-a folosit pleavă de cereale, în cantități variabile. Unele fragmente sînt ornate cu un decor de benzi spiraloide, adînc

¹ I. Kutzián, *Újabb neolithikus leletek a Magyar Történelmi Múzeumban* (Noi descoperiri neolitice în Muzeul Istoric Maghiar), în *Magyar Múzeum*, 1946, decembrie, p. 48, n. 7.

^{1a} Pentru justificarea acestei păreri, vezi și J. Korek, *Zu den anthropomorphen Darstellungen der Bükker-Kultur*, în *Folia Arch.*, XI, 1959, p. 14.

incizate (trei-patru mm) (fig. 1/1—9). Analogiile materialului sînt frecvente, atît în Ungaria,² cît și în regiunea de baștină a acestei culturi: Moravia și Boemia.³ Fragmentele ceramice aparținînd culturii vechi liniare apar și în Transilvania, în cele mai de jos straturi ale așezării neolitice de la Turdaș.⁴

Materialul ceramic aparținînd culturii Bükk se împarte în cele două mari categorii, comune, de altfel, majorității culturilor neolitice : ceramica uzuală și ceramica fină.

În cadrul ceramicii uzuale primul loc îl ocupă vasele poroase, din pastă grosolană, prevăzute sub buză cu un șir de găurele. E o categorie tipică pentru specia uzuală a ceramicii Bükk⁵ (fig. 1/10—14; 2/37). Analogii evidente se pot cita de la Borsod.⁶ Ceramicii uzuale îi aparțin și fragmentele ornamentate cu butoni mari, alungiți (fig. 2/35), butoni mici, conici (fig. 2/34) și briuri crestate (fig. 2/36).⁷ Menționăm și fragmentul unui urcior „cu ciutură”, — formă relativ frecventă în așezările culturii Bükk din Ungaria (fig. 1/15)⁸.

Fragmentele aparținînd ceramicii fine sînt lucrate dintr-o argilă superioară, au pereții subțiri și rezonanți, iar culoarea lor variază între diferite tonuri de cenușiu închis și deschis, unele fragmente avînd chiar o nuanță cenușie-cafenie. Maniera lor de ornamentare e într-atît de tipică caracteristică pentru cultura Bükk, încît desenul ne scutește — credem — de descrieri detaliate (fig. 2/1—33; 3/1—2.9). Analogii se găsesc cu sutele, în întreaga arie de răspîndire a culturii Bükk.⁹

O specială mențiune merită cele cîteva fragmente care — deși lucrate într-o tehnică a pastei identică fragmentelor Bükk — prezintă în repertoriul lor ornamental influențe ale culturii Tisa. Un fragment aparținînd ceramicii uzuale e ornamentat în tehnica barbotinei organizată în mici gurguie, tehnică specifică, în Ungaria, culturii Tisa¹⁰ (fig. 3/8). Pe cîteva fragmente cenușii aparținînd ceramicii fine, ornamentele caracteristice culturii Bükk apar asociate cu motivele textile ale culturii Tisa (fig. 3/3.5, 11), iar fragmentul unui vâscior-miniatură prevăzut cu o mică tortiță perforată orizontal e împodobit într-un stil specific Tisa¹¹ (fig. 3/4).

Cîteva mici fragmente din specia fină a ceramicii Bükk prezintă urme de pictură. La unele exemplare se mai văd urme de culoare roșie (fig. 3/6—7, 10), iar un fragment cu partea dinspre buză a unui mic bol cenu-

¹ I. Kutzián, *op. cit.*, p. 48, fig. 3/1—5, 8—10; p. 49, fig. 4/1,3—4; F. Tompa, *Die Bandkeramik in Ungarn*, în *ArchHung*, V—VI, 1929, pl. I/1—11.

² Pentru discutarea celor mai noi puncte de vedere și concluzii la care au ajuns arheologii cehoslovaci în privința ceramicii liniare, vezi H. Dumitrescu, *Cronologia preistorică a Cehoslovaciei. II. Epoca neolitică*, în *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 385—397.

³ N. Vlassa, *Cultura ceramicii liniare în Transilvania*, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 239—245 (cu bibliografia).

⁴ I. Kutzián, *op. cit.*, p. 49.

⁵ F. Tompa, *op. cit.*, pl. XXII/1—14.

⁶ Pentru acest fragment vezi o analogie tot la Borsod, F. Tompa, *op. cit.*, pl. XXIII/7.

⁷ Analogii la Rakamaz (F. Tompa, *op. cit.*, pl. XXXV/8, 11), peștera Aggtelek (pl. XXIV/2, 13—14), Borsod (pl. XVII/15; XIX/7) etc.

⁸ F. Tompa, *op. cit.*, pl. II—XX, XXIX—XXX, XXXII—XXXVII, passim.

⁹ I. Kutzián, *op. cit.*, p. 48. Tehnica barbotinei organizată în „gurguie” (diferită de barbotina neorganizată, sub formă de „virci” trase în pasta încă moale, caracteristică, pe teritoriul Ungariei, pentru cultura Criș) este un criteriu de diferențiere în complexe Criș tîrziu — Tisa.

¹¹ Pentru motivistica ornamentală împrumutată de la cultura Tisa în cadrul culturii Bükk, vezi J. Csalog, *A magyarországi újabbkőkori agyagműveltség bükkői és tiszai csoportja (Grupete Bükk și Tisa ale ceramicii neolitice din Ungaria)*, în *Folia Arch*, III—IV, 1941, p. 5—9, pl. IV/A, 1—4.

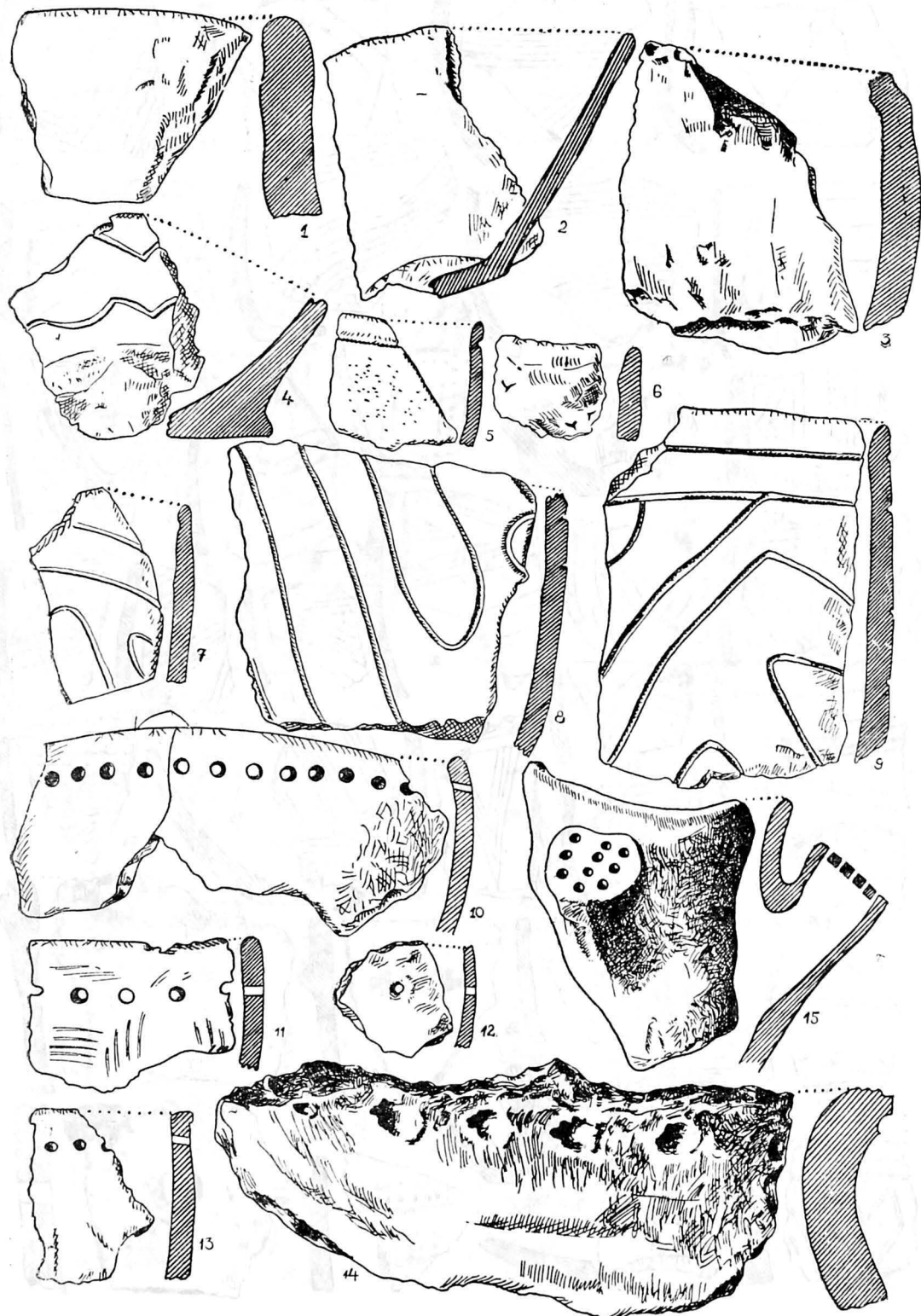

Fig. 1. Ceramică neolitică de la Tikos (R.P. Ungaria)

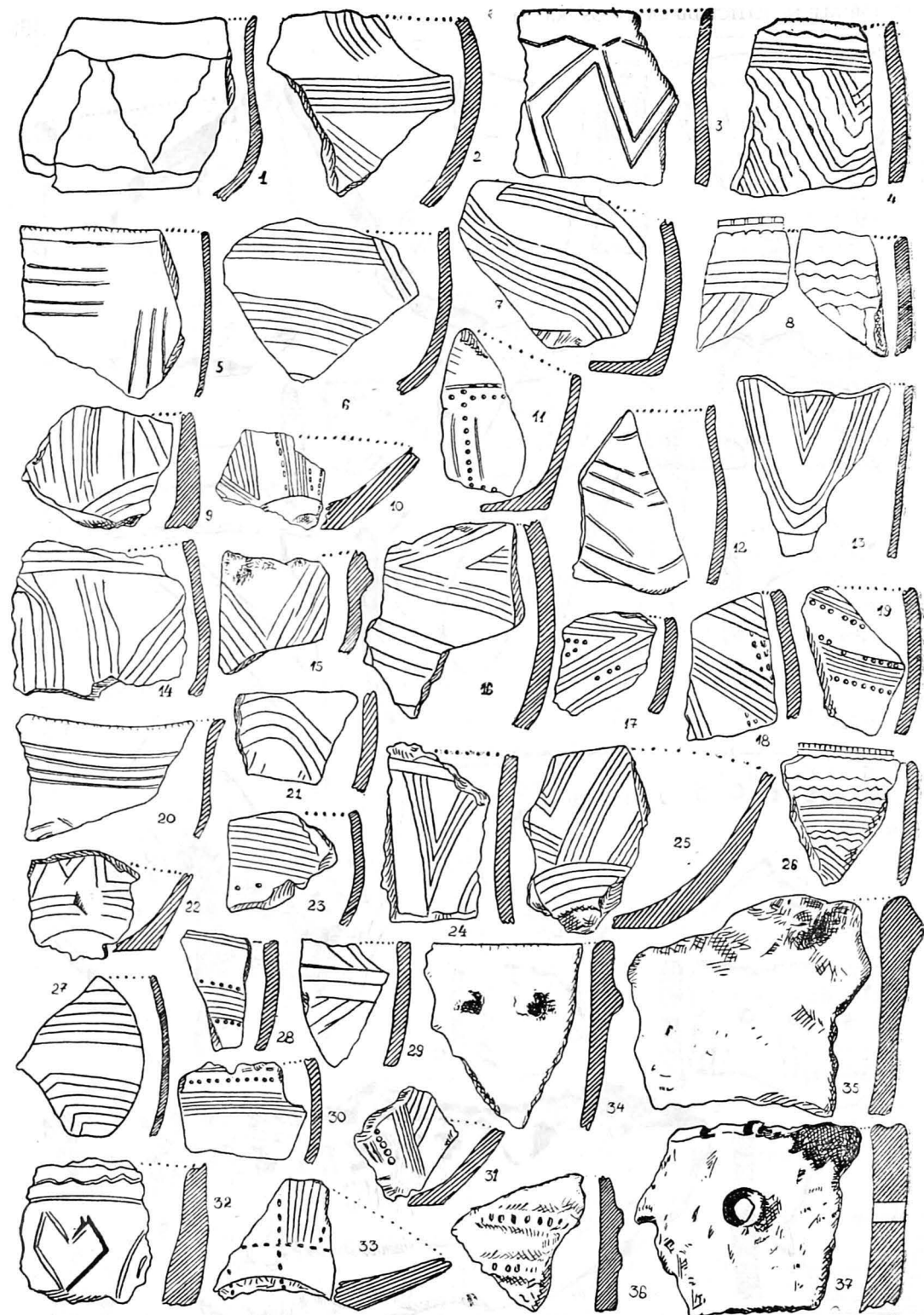

Fig. 2. Ceramică neolitică de la Tikos (R. P. Ungaria)

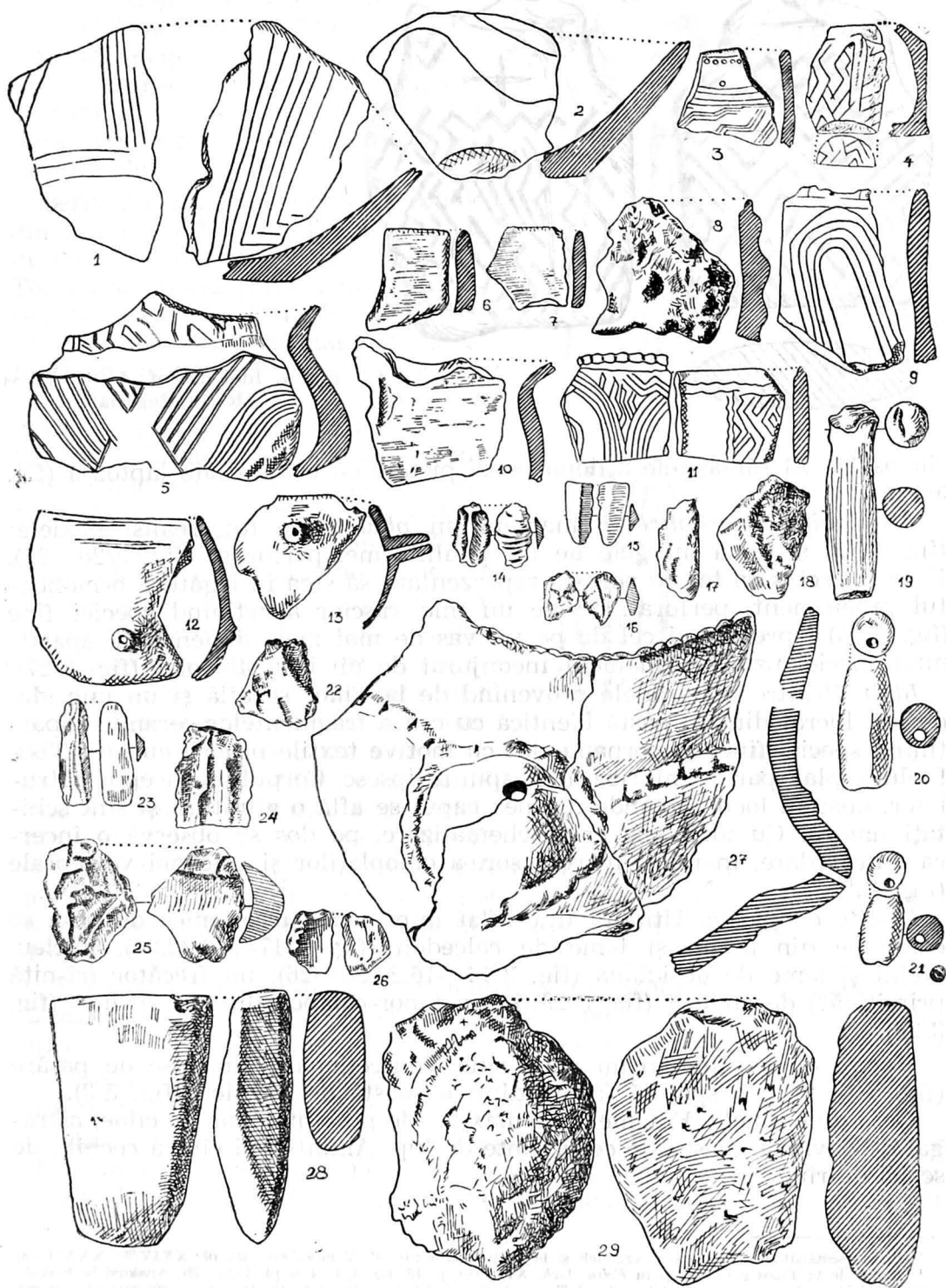

Fig. 3. Materiale neolitice de la Tikos (R. P. Ungaria)

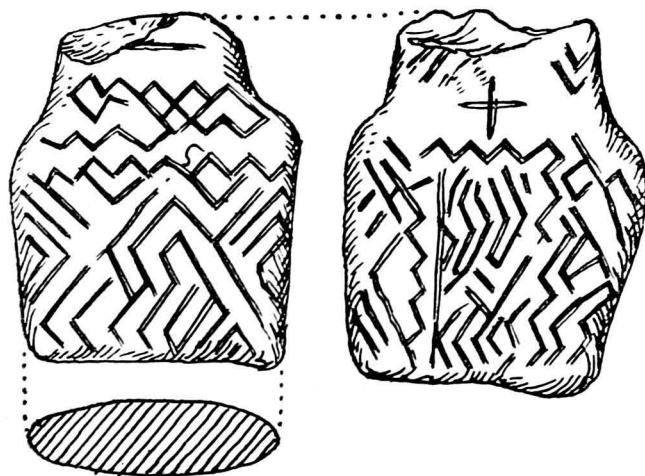

Fig. 4. Idol de lut de la Tikos
(R. P. Ungaria)

și păstrează rămășițele a două benzi pictate cu culoare alb-lăptoasă (fig. 3/12).

Alte obiecte ceramice. Remarcăm un *phallus* de lut, realist modelat (fig. 3/19) și două mărgelile de lut phalliforme, perforate (fig. 3/20—21). N-ar fi exclus ca tot cu această reprezentare să stea în legătură ornamentul proeminent, perforat, de pe un mic vâscior aparținând speciei fine (fig. 3/13),¹² precum și cel de pe un vas de mai mari dimensiuni, aparținând speciei uzuale, ornament înconjurat de un brîu alveolar (fig. 3/27).

Idoli. Printre materialele provenind de la Tikos se află și un mic idol de lut, lucrat dintr-o pastă identică cu cea a fragmentelor ceramice aparținând speciei fine, dar ornamentat cu motive textile proprii culturii Tisa. Idolul e plat, partea inferioară și capul îi lipsesc. Corpul e conceput patru-later, doar în locul de unde începea capul se află o gîtuitură și sînt schițați umerii. Cu toată extrema schematizare, pe dos se observă o încercare de redare, în relief foarte ușor, a omoplaților și coloanei vertebrale (fig. 4).¹³

Unelte de piatră. Utilajul litic aflat împreună cu ceramica descrisă se compune din așchii și lame de calcedon (fig. 3/17—18, 22, 24), nucleu, așchii și lame de obsidiană (fig. 3/14—16, 23, 25—26), un frecător (rîșniță primitivă?) de andezit (fig. 3/29) și un topor-calapod din sist nisipos (fig. 3/28).

Unelte de os. Remarcăm două suie, confecționate din oase de pasăre (fig. 5/1—2) și o spatulă făcută dintr-o coastă de bovideu (fig. 5/3).

Oase de animale. Fragment de maxilar de porc, maxilar de cîine, astragal de bovideu, măsea de cerb, dinte de lup. Amintim și cîteva cochilii de scoici de rîu.

*

¹² Piese asemănătoare, în peștera Aggtelek și la Bodrogkeresztúr (F. Tompa, *op. cit.*, pl. XXIV/5; XXXII/16).

¹³ Idolul de la Tikos e figurat și în *Folia Arch.*, XI, 1959, p. 15, fig. 4/3—4 și pl. I/2a—2b. Analogii la Miskolc-Fűtőház (*ibidem*, fig. 4/1—2, pl. I/1a—1b) și Tószeg-Kucorgó (*ibidem*, fig. 4/5—6). Pare-se că un mic idol asemănător celui de la Tikos e redat în fotografia de la pl. XXXII/22 a lucrării lui Tompa. Piesa provine de la Bodrogkeresztúr.

Recunoașterea faptului că cultura Tisa reprezintă o cultură aparte, de sine stătătoare, nederivată — ca ultimă fază degenerată — din cultura Bükk (cum au presupus F. Tompa și J. Banner), a pus într-o lumină cu totul nouă cercetarea problemelor legate de ele.¹⁴

Derivarea genetică a culturii Bükk din liniar e astăzi un lucru câștigat, în această privință concluziile lui Tompa păstrându-și întru totul valoarea. În schimb, cultura Tisa născută în regiunea Cîmpiei maghiare (Alföld) s-a dezvoltat, foarte probabil, pe baze locale nebandliniare. Aceasta ar dovedi-o și stilul său textil, imitînd țesături și împletituri, alcătuit din motive meandrice în rețea ce pot fi multiplicare — ca ornament de umplere a suprafeței vaselor — la infinit.¹⁵

Admiterea independenței genetice a celor două culturi presupune însă — și descoperirile arheologice confirmă aceasta — raporturi reciproce și nu de derivație între ele, raporturi reciproce mai evidente tocmai în zona de contact dintre cele două culturi. Astfel, *perioadele stilistice* preconizate de Tompa (neverificate, de altfel, niciînd stratigrafic!) sînt de înlocuit cu mult mai logicele *zone stilistice* stabilite de Csalog. Cu atît mai mult, cu cît cartografierea localităților cu materiale din zona de amestec a motivelor ornamentale Tisa și Bükk dă o imagine ce se suprapune cu totul localităților din așa numita „fază de tranziție“ a lui Tompa.¹⁶

Dacă influențele stilistice sînt mai ușor de explicat, dată fiind vecinătatea celor două culturi — Tisa și Bükk — pe teritoriul Ungariei, problemele de cronologie, chiar și relativă, întîmpină mult mai multe dificultăți.

La baza dezvoltării complexului Bükk stă așa numitul „protobükkian“, acesta fiind identificat, îndeobște, cu liniarul vechi.¹⁷

Materialul ceramic al acestei culturi, împodobit cu incizii adînci de 3—4 mm, e considerat de arheologii cehoslovaci ca alcătuiind cea mai veche fază a ceramicii liniare, centrul ei primar de formare fiind — după

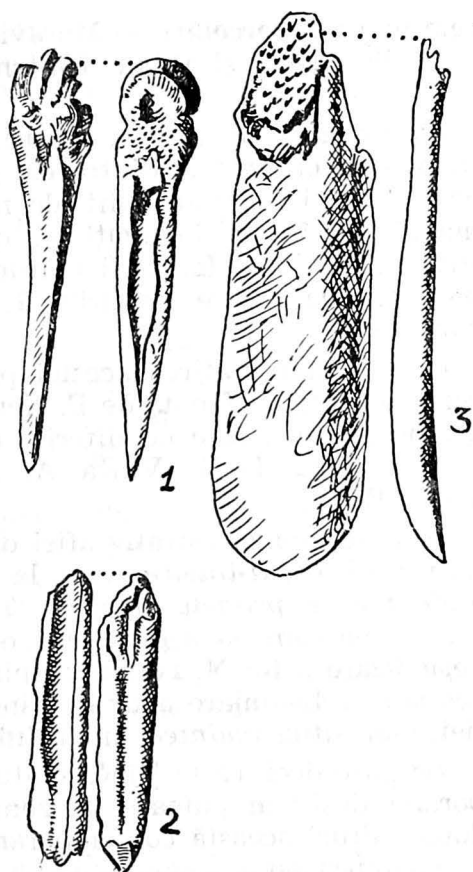

Fig. 5. Unelte de os de la Tikos
(R. P. Ungaria)

¹⁴ J. Csalog, *op. cit.*, p. 1—17.

¹⁵ Idem, p. 5—9.

¹⁶ Idem, p. 9.

¹⁷ I. Kutzian, *A Körös-kultúra (Cultura Criș)*, în *DissPann*, ser. II, nr. 23, 1944, p. 146.

cele mai noi cercetări — Moravia.¹⁸ Ca ultimă fază a acestei evoluții apar culturile Zseliz și Bükk, contemporane între ele¹⁹ și suferind reciproce influențe.²⁰

Paralelizarea în timp a culturilor Zseliz și Bükk ridică însă și problema raportului cronologic dintre ele și cultura Tisa. Bazându-ne pe unele noi observații și rezultate, atât ale neoliticienilor cehoslovaci, cât și ale celor maghiari, sîntem înclinați să credem că începuturile culturii Tisa se situează *înaintea* formării culturii Bükk ca un complex aparte, contemporaneitatea dintre culturile Tisa și Bükk fiind — pare-se — numai *parțială*.

Pentru îndreptățirea acestei păreri, plecăm de la periodizarea culturii ceramicii liniare făcută de E. Neustupný și sincronizarea celor cinci trepte ale periodizării sale cu diferite etape ale culturii Vinča. După E. Neustupný: liniar I—II=Vinča A; liniar III—IV=Vinča B₁ și liniar V=Vinča B₂.²¹

Pe baza analizei stratigrafiei de la Vinča s-a putut constata că primele importuri *vechi-liniare* apar la adîncimea de 8,30 m²², — *exact acolo unde apar și primele influențe Tisa I*,²³ — adică la începutul fazei Vinča B₁. (Remarcăm că acest lucru e de natură a pune în discuție întreaga periodizare a lui Neustupný: liniar I—II=Vinča A, — în schimb primele vestigii vechi-liniare apar în Vinča B₁!? Deci Vinča A, pe baza stratigrafiei, s-ar situa *înaintea* liniarului I—II!?).

Se pare deci, că la Vinča culturile liniară veche și Tisa I apar contemporane, deși s-ar putea ca în zona originară de formare (separată) a celor două culturi această contemporaneitate să nu existe.

Potrivit legilor periferizației,²⁴ între cultura veche-liniară din Moravia și piesele ce-i aparțin aflate la Vinča e de presupus un decalaj mai mult sau mai puțin însemnat în timp, în funcție de faptul, dacă piesele de la Vinča sînt de import ori au ajuns acolo datorită anumitor mișcări etnice.

În ceea ce privește faza tîrzie — Zseliz — a ceramicii liniare, ea apare la Vinča la 6,60 m adîncime, în faza Vinča B₂.²⁵ Poziția stratigrafică o situează deci (la Vinča!) *post* Tisa I.

Odată admise aria de formare separată și stilul independent ale culturii Tisa față de cultura Bükk și avînd în vedere posibilitățile de contemporaneitate ale Tisei I cu liniarul vechi (din care cultura Bükk se dezvoltă!), — ne credem îndreptățiți să presupunem *anterioritatea* începuturilor culturii Tisa față de cultura Bükk.

Viețuirea paralelă, pe cea mai mare parte a existenței lor, a dus la un schimb reciproc de forme și motive ornamentale. Simbiozei sesizabile la

¹⁸ H. Dumitrescu, în *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 388, 390.

¹⁹ Idem, p. 394.

²⁰ Vezi pentru aceasta, S. Gallus iunior, *A nagyítényi neolitikus sír (Mormintul neolitic de la Nagyítény)*, în *AE*, XLIX, 1936, p. 85—86; F. Petres Éva, *Újabb-kőkori sírok Bicskén (Morminte neolitice la Bicske)*, în *Folia Arch*, VI, 1954, p. 22—28.

²¹ După H. Dumitrescu, în *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 392.

²² Idem, p. 393.

²³ Sublinierea ne aparține.

²⁴ Vezi H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 390.

²⁵ Idem, p. 393.

zona de contact dintre culturile Tisa și Bükk i s-au adăugat și alte elemente, dezvoltate pe baze liniare, toate laolaltă alcătuind un facies specific care, în ultima vreme, a fost înglobat în denumirea de cultură Szil-meg.²⁶

*

Pentru Transilvania ar fi deosebit de interesantă urmărirea raporturilor reciproce dintre culturile Tisa și Bükk, raporturi pe care s-au grefat și influențe ale altor culturi neolitice, în speță ale culturilor Turdaș și liniară.

Rezultate interesante ar putea furniza unele săpături de control în principalele așezări vechi-neolitice ardelen. Remarcăm cu acest prilej că la Turdaș, în materialul rezultat din săpătura de verificare din 1910 a lui M. Roska (material în enorma lui majoritate inedit, în depozitul Muzeului de Istorie din Cluj), o sumară analiză ne-a arătat că fragmentele cenușii, fine, cu o pastă caracteristică pentru cultura Bükk (fără a avea însă motivele ornamentale ale acesteia!), se găsesc într-o proporție de cca 10—15% față de fragmentele cu o pastă caracteristică culturilor Turdaș și Tisa; nemaivorbind de cele câteva fragmente, mai de mult cunoscute, a căror ornamentație este specifică culturii Bükk.²⁷

Pentru o evoluție mai îndelungată a culturii Bükk în Transilvania pledează cele două fragmente ale acestei culturi (piese de import) aflate în mediul protocucutenian de la Ariușd.²⁸

NEOLITHISCHE MATERIALIEN AUS TIKOS (UNGARISCHE VOLKSREPUBLIK) IM HISTORISCHEN MUSEUM IN CLUJ

(Zusammenfassung)

Der Verfasser veröffentlicht neolithische Funde aus Tikos (Ungarische Volksrepublik), die sich in den Sammlungen des Historischen Museums in Cluj befinden und behandelt einige damit zusammenhängende chronologische Fragen folgender Kulturen: ältere Liniarbandkeramik, Bükk- und Theiss-Kultur. Der Verfasser ist der Meinung, dass die Theiss-Kultur in ihrem Entstehungsgebiet älter ist als die Bükk-Kultur.

²⁶ Vezi J. Csalog, *A tiszai műveltség viszonya a szomszédos újkőkori műveltségekhez* (Raportul culturii Tisa față de culturile neolitice învecinate), în *Folia Arch.*, VII, 1955, p. 23—44; *Materiale*, II, 1956, p. 145; H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 386, n. 1.

²⁷ I. Méri, *A Torma Zsófia-gyűjtemény bükkii jellegű cserepei* (Cioburile de caracter bükkian ale colecției Torma Zsófia), extras din *Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve* (Anuarul Institutului Științific Ardelean), Cluj, 1942, pl. I. Pentru cultura Bükk transilvăneană, vezi și M. Roska, *Erdély neolitikumának stratigráfiaja* (Stratigrafia neoliticului Transilvaniei), în *Dolgszeged*, XII, 1936, p. 28, 38 și *Adatok Erdély őskori kereskedelmi, művelődési és népvándorlási útjához* (Date privitoare la căile preistorice comerciale, culturale și de migrație ale Transilvaniei), în *AE*, XLIX, 1936, p. 73—74, 81.

²⁸ N. Vlăsa, *Cu privire la poziția culturii Bükk în Transilvania*, în *SCIV*, XI, 1, 1960, p. 131—133.

APARIȚIA PRIMELOR MAȘINI AGRICOLE PERFEȚIONATE ÎN TRANSILVANIA

de IOSIF KOVÁCS

În istoriografia română, de atenție deosebită se bucură studierea problemei agrare din perioada capitalistă. O serie de lucrări de acest gen, mai vechi sau recente, analizează desființarea clăcii, pătrunderea precum și răspîndirea capitalului în agricultura țărilor române. Nu a fost neglijată de istoriografia noastră nici studierea modului în care se lucra pămîntul și nici mijloacele de lucru folosite în agricultură. În unele lucrări apar date prețioase privitoare la numărul și felul uneltelor de muncă rudimentare sau perfecționate existente în perioada capitalistă; de asemenea găsim constatări privitoare la numărul mașinilor agricole perfecționate ce se aflau în gospodăriile moșierești și cele țărănești înstărite. Mai mic este însă numărul acelor lucrări care tratează în mod concret condițiile apariției acestor mașini agricole perfecționate, precum și acelea, care insistă asupra problemei folosirii lor și a consecințelor introducerii mașinilor în agricultură.

În lucrarea de față, ne propunem să schițăm unele laturi ale problemei introducerii mașinilor agricole perfecționate în economia Transilvaniei, în perioada de după desființarea iobăgiei. Importanța analizei acestei probleme e cu atît mai actuală, cu cît cele mai multe mașini folosite în acea vreme nu se mai întrebuintează azi, ba mai mult, unele dintre ele nici nu se cunosc. Locul acestor mașini a fost ocupat de mașinile agricole moderne, corespunzătoare economiei mari, gospodăriei socialiste.

*

Introducerea mașinilor în agricultura Transilvaniei — cît și în vechea Românie —, are loc în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Mașini agricole apar în mod sporadic în agricultura țărilor române și în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Dat fiind însă faptul că pînă la lichidarea iobăgiei mijloacele de muncă aparțineau țăranilor legați de pămînt, numai acei moșieri au început să folosească mașini agricole care au aplicat, pe o parte a moșiilor, metode înaintate de agricultură bazate pe o economie rațională.

O răspîndire mai largă a mașinilor în agricultură a avut loc după desființarea clăcii, cu ocazia căreia moșierii au pierdut brațele de muncă gratuite ale țăranilor supuși și au trebuit să renunțe la folosirea inventarului țărănesc. La introducerea mașinilor în agricultură au mai contri-

buit și alți factori, între care un rol deosebit l-a avut intensificarea producției de cereale-marfă.

Întrebuințarea mai accentuată a mașinilor în agricultura Transilvaniei a avut loc în deceniul al 5-lea și al 6-lea al secolului al XIX-lea după desființarea iobăgiei. Datorită faptului că moșierii — cu ocazia desființării iobăgiei — au pierdut peste 9.700.000 zile de robotă manuală, 5.000.000 de zile robotă cu patru boi și circa 2.500.000 de zile cu doi boi, necesare la muncile agricole, ei au fost siliți să introducă, pentru recuperarea acestora, mașini agricole în gospodăriile lor¹. În acest fel încercau moșierii să rezolve criza momentană a brațelor de muncă. Legea din 1848, privind desființarea iobăgiei, a creat condiții favorabile introducerii mașinilor și prin aceea că acorda moșierilor din Transilvania, drept despăgubire pentru robotele pierdute, circa 70.000.000 florini, pe care i-au folosit și pentru procurarea de inventar agricol². Comasarea marilor proprietăți, care a avut loc în deceniile următoare revoluției din 1848, favoriza și ea trecerea moșierilor la o economie rațională, prin folosirea mașinilor agricole.³

Marea majoritate a mașinilor agricole a fost adusă din străinătate, din Franța, Anglia, Germania, S.U.A.⁴. În aceste țări primele mașini agricole apar deja la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în perioada începuturilor revoluției industriale⁵. Fabricile înființate în aceste țări au construit rarițe, pluguri perfecționate, mașini de prăsit, semănătoare, mașini de tăiat paie etc. În 1831, un inginer mecanic, Cyrus Mac Cormick, a inventat mașina de secerat⁶, care în scurt timp s-a răspândit în S.U.A. și apoi, cu unele modificări, și în țările din apusul Europei. La expoziția mondială de la Londra, ținută în 1851, mașina de secerat perfecționată a lui Mac Cormick s-a bucurat de o apreciere unanimă din partea vizitatorilor⁷. În scurt timp apar noi modele de mașini de secerat, construite în fabricile din Europa. La expoziția mondială din anul 1862, noi mașini — mașina de treierat cu aburi și locomotive pentru arat — atrăgeau atenția vizitatorilor.⁸

Primele încercări de fondare a unor instalații mecanice de fabricare a uneltelor și mașinilor agricole apar la noi în preajma revoluției din 1848⁹. În acest sens amintim instalația lui Sachetti din Iași, care încă în 1841 a „gătit” două mașini de treierat cu specialiști aduși din Franța¹⁰. Începând din anul 1840 exista o instalație de acest fel și în Transilvania, la Cluj, în proprietatea mecanicului Rajka¹¹. Acesta a construit în 1856 o mașină

¹ Kovács J. *Adatok az 1848 utáni erdélyi tőkés mezőgazdaságról*. (Date despre agricultura capitalistă din Transilvania după 1848). Editura Științifică, 1957, p. 97.

² G. Bariț, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani din urmă*, Sibiu, 1890, vol. II, p. 692. Vezi și *Gazeta Transilvaniei* din 23 aprilie / 5 mai 1864.

³ V. Cheresteșiu, C. Bodea, B. Surdu, C. Mureșanu, C. Nuțu, A. Egyed, V. Curticăpeanu, *Din istoria Transilvaniei*, II, 202–205.

⁴ „Erdélyi Gazda” (Economul transilvănean), 29 aug. 1873, An V, p. 263 și p. 279.

⁵ *Histoire générale des civilisations*. Tome VI, p. 12–14.

⁶ O. c., p. 48.

⁷ Erdélyi Gazda, 29 aug. 1873. An. V, Nr. 33, p. 263.

⁸ Ibidem.

⁹ St. Imreh, *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania*, București, 1956, p. 81.

¹¹ *Dezvoltarea economiei Moldovei 1848–1864*, București, 1963, p. 255.

de treierat, pusă în funcțiune de forța hidraulică și care a fost instalată în apropierea orașului, pe malul Someșului¹². Pe lângă instalația lui Rajka mai funcționau în preajma anului 1848 în Transilvania și alte ateliere mai mici, care se ocupau cu perfecționarea uneltelor agricole, precum și cu construirea de mașini agricole simple ca: rarețe, pluguri perfecționate de fier, grape perfecționate, mașini de prăsit, mașini de tăiat paie etc. După desființarea iobăgiei din 1848 aceste *instalații* au trecut la construirea — pe baza modelelor de mașini din țările apusene — a instrumentelor și a mașinilor mai complicate. Mecanicii acestor instalații au luat în considerare specificul agriculturii din Transilvania și ținând seamă de configurația geografică a teritoriului, au adaptat mașinile importate, ajungând astfel la tipuri și modele noi. Unele dintre aceste ateliere mai mici s-au specializat exclusiv în repararea unor piese stricate ale mașinilor importate. Cele mai importante instalații de fabricare de mașini agricole se găseau la Cluj, Sibiu, Brașov, Timișoara, Arad, Oradea¹³.

După cum s-a mai subliniat, mașinile agricole au fost procurate aproape exclusiv de moșieri, al căror număr era însă infim. La început înzestrarea moșiilor cu mașini agricole are loc numai în vestul și în sudul Transilvaniei, apoi în regiunea Cluj. În multe părți ale Transilvaniei moșierii nu au înțeles la început importanța introducerii mașinilor. De aceea ei au încercat prin alte metode asigurarea forței de muncă și a inventarului necesar, ca de exemplu metoda colonizării sau a sistemului muncii în dijmă.

Economiștii vremii desfășurau o propagandă susținută pentru introducerea mașinilor. Sute de articole apărute în acea vreme, în ziare și reviste, subliniază că greutățile ivite în agricultură din lipsa brațelor de muncă, se pot învinge numai prin folosirea mașinilor agricole. Ei au mai subliniat că munca cu mașini contribuie la sporirea productivității muncii, precum și la posibilitatea de a concura pe piață cu moșieri din alte țări¹⁴. Pentru sprijinirea introducerii mașinilor și a pregătirii cadrelor corespunzătoare de mecanici, au luat ființă la Cluj și în alte orașe, societăți pentru procurare de mașini¹⁵. Publicațiile acestor societăți prezentau cititorilor articole privind problemele construcției și întrebuințării mașinilor agricole, contribuind astfel la lămurirea moșierilor asupra importanței mașinilor.

În felul acesta la sfârșitul deceniului al 5-lea al secolului al XIX-lea, a luat avînt procesul de introducere a mașinilor agricole în gospodăriile mari moșierești. Deși cele mai multe mașini au fost aduse din străinătate, totuși nici importanța instalațiilor autohtone nu se poate nega. Pe baza unor date incomplete, putem conchide că din numărul mașinilor agricole existente în Transilvania pînă la 1870, circa 75% erau

¹² St. Imreh, *o. c.*, p. 82–83.

¹³ Az Erdélyi Gazdasági Egylet évlapjai (Analele Asociației Economice a Transilvaniei). An. 1855–1856, Fasc. II, p. 30.

¹⁴ Az Erdélyi Gazdasági Egylet évlapjai (Analele Asociației Economice a Transilvaniei). An. 1855–1856, Fasc. II, p. 30.

¹⁵ Articole de acest fel au apărut în „Gazeta Transilvaniei”, în revista economică „Economul”, în „Erdélyi Gazda” etc.

importate, iar 25% erau construite de instalații autohtone¹⁶. Trebuie însă subliniat că deși instalațiile autohtone lucrau în condiții mult mai puțin favorabile decât cele din țările străine, totuși acestea au reușit să contribuie într-o măsură importantă la satisfacerea nevoilor vremii. Dacă la început activitatea acestor ateliere se reducea numai la reproducerea mașinilor importate, mai târziu ele trec la construirea de noi modele.

În cele ce urmează ne vom ocupa pe scurt de activitatea acestor instalații din țară.

*

Instalațiile de fabricare a mașinilor agricole din Transilvania au desfășurat o activitate intensă în privința îmbunătățirii rariței și a plugului, mașini de bază în lucrarea pământului.

Rarițele perfecționate construite în atelierele din Transilvania aveau toate părțile componente din fier, afară de grindei și de coarne (Fig. 1). Ele erau confecționate în așa fel încât mînuirea lor să fie ușoară. La întrebuițarea lor se cerea mai mult îndemînare decât putere. Astfel pentru ca rarița să intre în pămînt, era necesară o ușoară ridicare a coarnelor, iar pentru ca să iasă din pămînt trebuia o ușoară apăsare a coarnelor. Pentru a face o brazdă mai lată, rarița trebuia înclinată de coarne spre stînga. Pentru a îngusta brazda, trebuia făcută operația inversă.

Prin ridicarea sau coborîrea regulatorului se asigura o arătură mai adîncă sau mai de suprafață.

Rarițele perfecționate erau avantajoase față de cele neperfecționate, deoarece grindeul care servea la transmiterea forței era mai bine echilibrat, iar regulatorul, care ținea locul roților și al cotigiei, asigura adîncimea arăturii.

Plugurile cu roți, perfecționate, au fost construite de asemenea în mare parte din fier (Fig. 2). Luînd în considerare faptul că la vechile pluguri rudimentare, roțile erau de aceeași mărime din care motiv se răsturnau adesea, atelierele au remediat acest inconvenient, prin aplicarea unei roți mai mari care mergea în brazdă.

La aceste pluguri roțile au fost atașate de grindei prin cuie, fapt care permitea desprinderea acestora de grindei și transformarea în acest fel a plugului cu roți în rariță. La capătul grindeiului acestui plug se afla un regulator, ca și la rariță.

Plugul funcționa după principii cu totul opuse rariței. Ca să intre în pămînt trebuia apăsă pe coarne și ca să iasă trebuia ridicat de coarne. Pentru ca brazda să fie lată sau îngustă, trebuia dat grindeul la dreapta sau la stînga pe cotigă. De asemenea pentru ca brazda să fie adîncă sau de suprafață, trebuia ridicat sau coborît grindeul de cotigă.

La perfecționarea acestor mașini de importanță primordială pentru agricultură, se ținea seama în atelierele din Transilvania și de necesitățile felului lucrării pământului. Agricultură dezvoltată din acea perioadă necesita două feluri de arături: o arătură simplă, fără spargerea bulgă-

¹⁶ Arhiva istorică a Filialei din Cluj a Acad. R.P.R. Fond. Arhiva Asociației Economice a Transilvaniei, 127 din 1865.

rilor și o arătură cu prefacerea bulgărilor în țărână măruntă. Prima arătură se executa cînd ea nu era urmată imediat de însămînțare. În acest caz scopul arăturii era doar răscolirea, întoarcerea pămîntului și expunerea lui la soare, la aer. A doua arătură se aplica în caz de însămînțare imediată. În acest caz pămîntul răscolit trebuia fărîmițat pe loc, dat fiind faptul că nu existau grape corespunzătoare în acea vreme în Transilvania, atelierele de mașini agricole, luînd în considerare aceste forme de arătură au construit după exemplul din străinătate, pluguri corespunzătoare. Astfel pentru arătura simplă, au executat pluguri la care cormanul forma cu bîrsa un unghi ascuțit, iar pentru arătura de însămînțare, construiau pluguri la care cele două piese formau un unghi obtuz. În primul caz brăzdarul tăia pămîntul, iar în al doilea caz brăzdarul avea doar rolul de a-l fărîmița.

Pentru folosirea mai rațională a plugurilor, atelierele din Transilvania au trecut, în anii de după revoluția din 1848, la construirea unor „pluguri schimbătoare“, care se foloseau pe terenuri accidentate și care se numeau „schimbătoare“, deoarece cormanul se putea fixa pe ambele părți ale plugului.

Rărițele și plugurile perfecționate s-au răspîndit, după revoluția din 1848, în primul rînd în gospodăriile marilor moșieri. Trebuie să accentuăm însă că în primele două decenii de după revoluție folosirea lor este redusă. În părțile de răsărit ale Transilvaniei, la sfîrșitul deceniului al 7-lea, din totalul de 18.016 pluguri, numai 3967 erau așa zisele pluguri de fier, ceea ce reprezenta doar 22,30%. Procentajul acestui fel de pluguri de fier crește dacă luăm în considerare și Banatul, precum și județele Bihor și Satu Mare, dar chiar și în acest caz înapoierea e mare. Plugurile de fier sînt și mai puțin răspîndite în județul Maramureș, unde din 5031 pluguri, numai 119 aveau o construcție de fier, în Zărand (regiunea Munților Apuseni) din 4216 pluguri doar 13 erau din fier, iar în regiunea Chioarului din 3879 numai 39 erau de fier¹⁷.

În unele regiuni din Transilvania, se observă, în această perioadă, un adevărat salt în introducerea mașinilor pentru pregătirea solului în vederea însămînțării. Astfel de exemplu arendașul Schulhoff din Denta (reg. Banat) a cumpărat în 1861 două locomotive cu aburi, de marca Fowler, fiecare cu 12 cai putere, care trăgeau un plug cu 6 brăzdare (Fig. 3). Aratul cu mașina se făcea cu 3—5 oameni. Mașina putea să are zilnic 30 de iugăre de pămînt la o adîncime de 30—40 cm, cu o cheltuială de 2 florini de fiecare iugăr¹⁸. Mai tîrziu folosirea acestei mașini s-a răspîndit în acele părți ale Transilvaniei, unde existau sărături întinse, în special în sud-estul Transilvaniei.

Dacă la început mașinile perfecționate se întîlnesc numai pe marile moșii, ele se răspîndesc treptat și pe gospodăriile țărănești. G. Maior scrie în legătură cu aceasta, la începutul secolului al XX-lea: „În privința plugului aproape toți țărani se servesc azi de pluguri noi de fabrică... Este adevărat că plugurile lor nu sunt eșite din fabricile cele mari și re-

¹⁷ Dr Konek S., *Magyar statisztikai kézikönyv* (Manual de statistică maghiară), Budapest, 1875, p. 187.

¹⁸ Alföld (Cîmpia), 3 sept. 1861.

numite ... ci imitațiuni și copii de pe plugurile celebre, făcute de fabricile mici din țară, ca cea din Sibiu etc., însă ele sunt mai ușoare și mai ieftine, nu numai ca ȧeranul să-l poată cumpăra singur și să poată ara cu 2 boi or 4 călușei mai mici. Cu plugurile acestea și cu 2 boi mari bine hrăniți, ei lucrează îndeajuns de sistematic și cu spor, căci poate lucra pământul totdeauna la timpul potrivit¹⁹.

Prin perfecționarea și răspîndirea plugului s-a îmbunătățit mult pregătirea solului pentru însămînțare, fapt care a contribuit la creșterea producției. Cu plugurile și rarițele perfecționate arătura se făcea mai adîncă. În timp ce plugurile vechi pătrundeau în sol la o adîncime de circa 10—15 cm, noile pluguri perfecționate atingeau adîncimea de 25—30 cm²⁰. Astfel sămînța putea fi introdusă în sol mult mai adînc, evitîndu-se înghețarea ei și creîndu-se condiții mult mai favorabile pentru încolțirea ei și pentru dezvoltarea plantei.

Cu plugurile perfecționate munca a devenit mai rapidă. În timp ce cu plugurile vechi nu era posibilă tăierea unei brazde mai late de 15—20 de cm, cu plugurile perfecționate lățimea brazdei ajunge la 25—30 cm.²¹ O importanță mare avea și faptul că plugurile și rarițele perfecționate necesitau forță de tracțiune animală mult mai redusă. În loc de șase-opt boi necesari pentru punerea în funcțiune a plugului vechi, pentru plugurile perfecționate nu era nevoie decît de 2—4 boi. Ion Ionescu scria: „cei 4, 6, 8 și 10 boi ce trag plugul țerei pot să tragă 2, 3, 4, și 5 pluguri de acele bune și să facă într-o zi de 2, 3, 4 și de 5 ori mai multă treabă decît ce se face cu plugul vechiu“.²²

Folosirea rarițelor și a plugurilor perfecționate la muncile agricole a contribuit la creșterea producției la hectar. Astfel în timp ce pînă la mijlocul secolului al XIX-lea grăunțele semănat producea nu mai mult decît 5—6 grăunțe, în deceniile 6—7 numărul acestora a crescut pînă la 10—15²³.

Alături de rarițele și plugurile perfecționate, cele mai răspîndite mașini agricole în această perioadă erau semănătoarele. În timp ce înainte de 1848 abia ne întîlnim cu ele, în 1870 numărul lor se ridică la peste 400.²⁴

Atelierele de mașini agricole din Transilvania construiau două tipuri de mașini de semănat: semănătoare brute (Fig. 4), puse în mișcare de forța omului, și semănătoare trase de animale, pentru însămînțarea grîului, a porumbului și a rapiței (Fig. 5). Primele mișcîndu-se greu pe arătură, nu s-au răspîndit mult. Erau larg folosite însă semănătoarele trase de cai sau boi. Semănătoarele puse în funcțiune cu ajutorul animalelor de tracțiune aveau avantajul nu numai că așezau semințele în șir, ci le și acopereau, facilitînd astfel operațiunile agricole ulterioare. Această mașină avea o răspîndire mare în Transilvania, unde predomina cultura porumbului.

¹⁹ G. Maior, *Politica agrară la români*, București, 1906, p. 272—273.

²⁰ Rajka P., *Az éke okszerű megismertetése...* în *Analele Asociației Economice a Transilvaniei*, 1862, p. 29—48.

²¹ *Ibidem*.

²² Ion Ionescu, *Calendar pentru bunul cultivator*, Bukuresci, 1861, p. 455.

²³ Kolozsvári Közlöny (Buletin clujean) din 7 aprilie 1864.

²⁴ Dr. Konek, *op. cit.*, p. 187.

²⁵ Ion Ionescu de la Brad, *Opere*, vol. I, p. 67.

Atelierele din Transilvania s-au străduit să ușureze și restul muncilor agricole, care urmau după însămînțare. Astfel au fost construite mașini de prășit folosite în special la cultivarea porumbului (Fig. 6). Cu astfel de mașini, trase de un cal un om prășea într-o zi de 25 ori mai mult decât cu sapa de mînă²⁵.

În Transilvania se răspîndesc tot mai mult, în deceniile 5 și 7 ale secolului al XIX-lea, mașini de prășit vița de vie, confecționate după modelul francez. Această mașină construită de Rajka (Fig. 7) și apreciată la diferite expoziții de mașini agricole, se deosebea de originalul francez, prin aceea că se adapta unor terenuri accidentate, sporindu-i astfel eficacitatea.²⁶

Existența unor întinse terenuri viticole în Transilvania a determinat o largă răspîndire a acestei mașini de prășit.

Pentru înlăturarea buruienilor cît și pentru culturile de suprafață ale pămîntului, atelierele din Transilvania au construit mașini speciale numite extirpatoare și scarificatoare. Extirpatorul (Fig. 8) era o mașină cu 5—6 cuțite late, asemănătoare celor de la rariță, fixate pe o ramă triunghiulară de lemn sau de fier. El servea la tăierea orizontală a rădăcinilor plantelor. Scarificatorul (Fig. 9) avea 5—9 cuțite de forma fierului cel lung de la rariță, fixate tot pe o ramă triunghiulară de lemn sau de fier și servea la tăierea în vertical a pămîntului.

Aceste mașini nu au avut o aplicare mai largă în agricultura Transilvaniei, datorită răspîndirii plugurilor perfecționate precum și a altor mașini, care au îndeplinit cu mai mare eficacitate rolul scarificatorului și al extirpatorului.

Pe la mijlocul secolului al XIX-lea secerișul păioaselor se făcea în Transilvania de obicei cu secera. În unele părți, în primul rînd în regiunile de șes, treptat s-a răspîndit paralel cu secera și folosirea coasei pentru recoltarea păioaselor. Economiiștii vremii înțelegînd rentabilitatea folosirii coasei la seceriș, au început să pledeze pentru folosirea acestei unelte agricole pe scară mai largă.

De altfel folosirea coasei pe o arie geografică destul de largă în Transilvania este ilustrată și de faptul că secerătoarele care își fac acum apariția, nu și-au găsit multă vreme o întrebuintare deosebită pe moșii. Este concludent în acest sens faptul că în 1870 numărul secerătoarelor nu trecea de 70 în Transilvania.²⁷

De o oarecare atenție s-a bucurat totuși mașina de secerat a inginerului Cyrus Mac Cormick (Fig. 10). Această mașină consta dintr-un sistem de cuțite aranjate în așa fel încît paiele erau tăiate la suprafața pămîntului și adunate în mănunchi, la început de un muncitor, dar mai tîrziu, cu ajutorul unui mecanism, erau legate în snopi. Rentabilitatea acestei mașini rezultă din faptul că — utilizînd numai forța de muncă a două persoane și forța de tracțiune a 1—2 cai — se putea efectua seceratul a 5—6 hectare la zi.

²⁵ Erdélyi Gazda, 31 martie 1871.

²⁷ Dr Konek S., o. c., p. 187.

Un interes și mai slab s-a manifestat față de mașinile de treierat. Într-o ședință a „Asociației Economice a Transilvaniei” ținută la 2 iulie 1866, s-a arătat că în „Transilvania sînt folosite încă mult prea puține batoze, treieratul făcîndu-se cu îmblăciul”. Potrivit cu recensămîntul din 1870 existau în toată Transilvania doar 131 mașini de treierat²⁸ (Fig. 11 și 12).

Insuficiența batozelor a avut urmări nefavorabile în ceea ce privește valorificarea producției agricole de pe pămînturile lucrate cu pluguri perfecționate, cu mașini de semănat și cu mașini de prăsit, deoarece cu treieratul manual „despărțirea grăunțelor de paie” dura aproape toată iarna, fapt care întîrzia procesul de valorificare pe piață. Adesea moșierul era expus riscului ca cerealele să fie atacate de viermi sau să încolțească prin hambare și șuri. Întîrzierea treieratului influența într-o măsură simțitoare și însămînțatul, ceea ce avea o repercusiune asupra calității recoltei. Pe de altă parte treieratul cu mașina costa mai ieftin decît cel cu îmblăciul. Cu toate acestea, în ceea ce privește înzestrarea gospodăriilor cu mașini de treierat, situația se schimbă abia după anul 1870, cînd iau naștere unele asociații pentru procurarea și valorificarea mașinilor de treierat cu aburi.

Pe lîngă aceste mașini, atelierele din Transilvania au mai construit după modele aduse din străinătate și alte mașini agricole, legate direct de lucrările agricole. Așa au fost mașinile de cosit, vînturătoarele mecanice, moriștile de curățit grîu, cele de bătut păpuși, cîntare, mașini de tăiat paie (Fig. 13) etc.

Aceste mașini au contribuit și ele la îmbunătățirea gospodăriei, la raționalizarea muncii agricole.

*

Întrebuințarea pe scară tot mai largă a uneltelor perfecționate și a mașinilor agricole, a dus la ridicarea în mod considerabil a nivelului de gospodărie în Transilvania. A crescut mult productivitatea muncii și au scăzut cheltuielile de exploatare.

Uneltele agricole perfecționate și mai ales mașinile au impus utilizarea forței de muncă salariate, alături de mîna de lucru a țăranilor arendași, a contractualiștilor și a jelerilor, care prestau munca în dijmă. În felul acesta sistemul muncii salariate cîștigă tot mai mult teren. Astfel în anul 1870 numărul muncitorilor agricoli salariați din Transilvania se ridică la circa 190.000. Ca o consecință a introducerii mașinilor în agricultură, se înregistrează și fenomenul folosirii, tot mai intense, a forței de muncă a femeilor și copiilor²⁹.

Introducerea uneltelor perfecționate și a mașinilor agricole a contribuit la formarea și dezvoltarea pieții forței de muncă. În deceniile următoare revoluției din 1848, se intensifică procesul de vînzare și cumpărare a forței de muncă. Zeci de mii de țărani lipsiți de mijloace de producție își părăsesc locuințele și se deplasează spre locurile unde nevoia de brațe de muncă era mai acută. Ca urmare a acestui proces mulți țărani din Transilvania au trecut în vechea țară pe gospodăriile marilor moșieri.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Magyar statisztikai évkönyv* (Anuar statistic maghiar), Buda, 1872, p. 123.

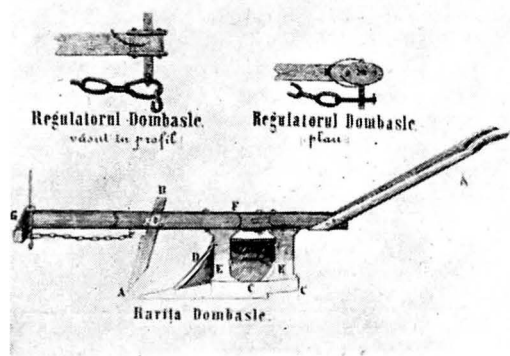

Fig. 1

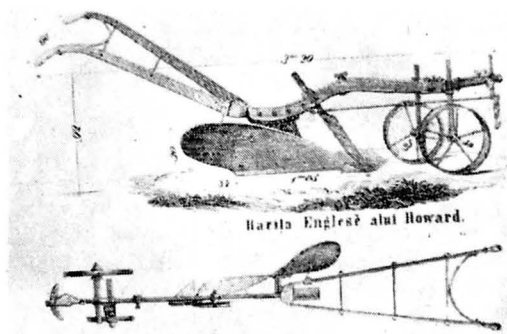

Fig. 2

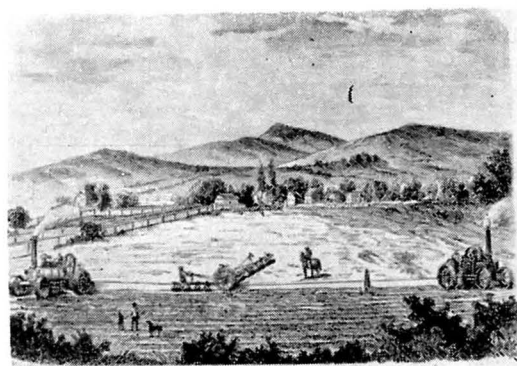

Fig. 3

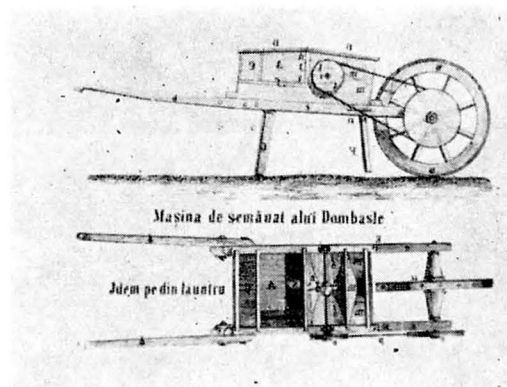

Fig. 4

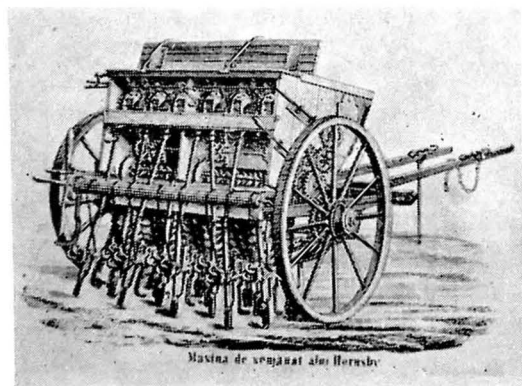

Fig. 5

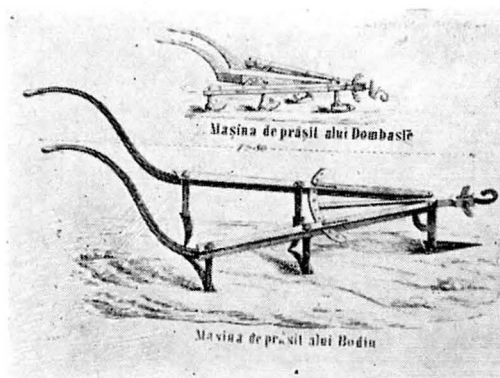

Fig. 6

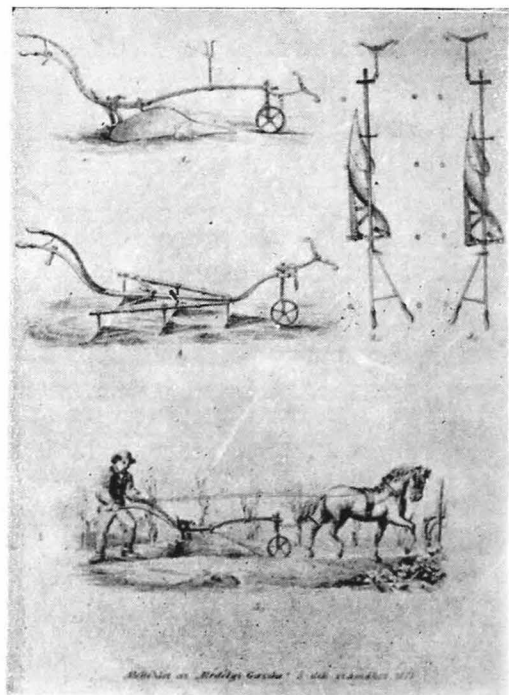

Fig. 7

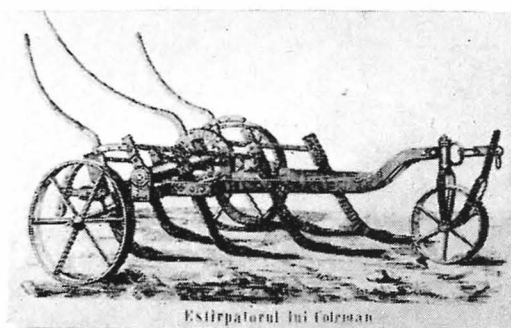

Fig. 8

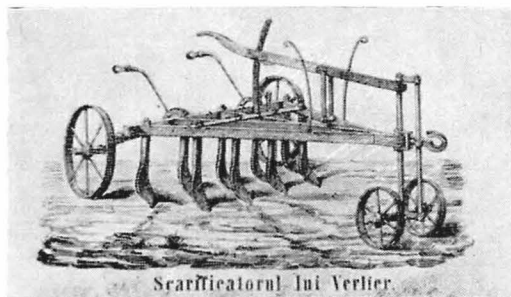

Fig. 9

Fig. 10

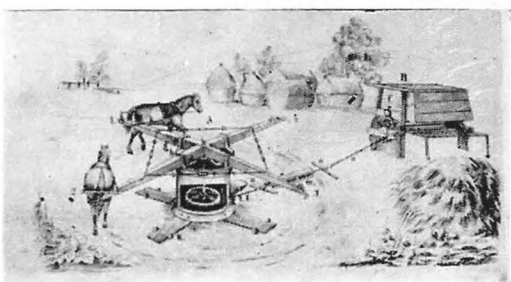

Fig. 11

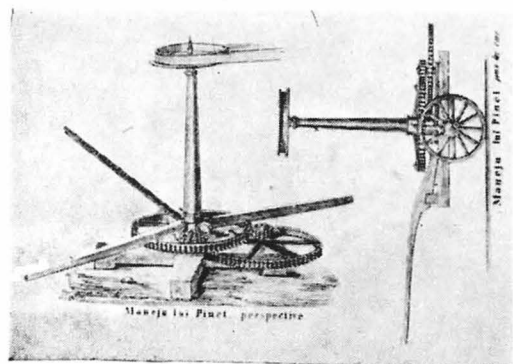

Fig. 12

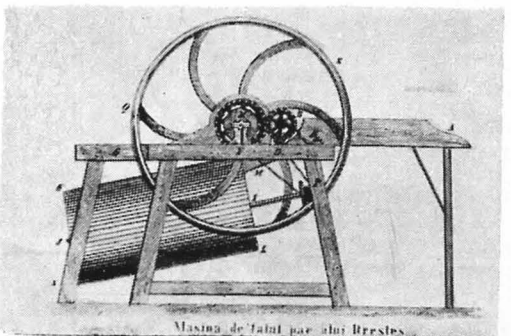

Fig. 13

Utilizarea diferitelor mașini în agricultură puse în funcție de forța de tracțiune animală a avut ca urmare sporirea simțitoare a numărului de boi și cai. Dacă în anul 1851 în Transilvania au existat circa 140.000 de cai, în anul 1870 numărul lor a atins cifra de 190.000, iar numărul boilor a crescut în această perioadă de la 662.585 la 927.371.³⁰

Folosirea tot mai sistematică a mașinilor și a uneltelor perfecționate se reflectă și în îmbunătățirea continuă a sistemului de organizare a gospodăriilor agricole. Proprietarii de moșii își pun tot mai des problema îmbunătățirii solului. Astfel se răspindește tot mai mult folosirea îngrășămintelor și a sistemului de rotație a culturilor.

Procesul de producție îmbunătățit cu ajutorul mașinilor a contribuit la ridicarea calității produselor agricole și ca urmare la creșterea posibilităților de valorificare pe piața mondială a cerealelor și în general la intensificarea producției de mărfuri și la înviorarea schimbului.

DIE FRÜHESTE VERWENDUNG VON VERVOLLKOMMNETEN LANDWIRTSCHAFTLICHEN MASCHINEN IN TRANSILVANIEN

(Zusammenfassung)

Der Verfasser untersucht kurz die Bedingungen für die verstärkte Verwendung von verbesserten Maschinen in der Landwirtschaft Transsilvaniens. An Hand konkreter Unterlagen zeigt er, dass die ersten vervollkommenen landwirtschaftlichen Maschinen in Transsilvanien unter den Bedingungen von feudalen Produktionsverhältnissen, also noch vor 1848, erscheinen. Ihre grössere Verbreitung findet jedoch erst nach der Aufhebung der Leibeigenschaft im Jahre 1848 statt. Die Mehrzahl dieser Maschinen wurden aus dem Ausland eingeführt, aber dank der grossen Nachfrage entstanden auch im Inland Werkstätten zur Herstellung vervollkommener Maschinen und in den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts gab es grössere mechanische Werkanlagen für die Erzeugung landwirtschaftlicher Geräte und Maschinen.

Im zweiten Teil der Arbeit behandelt der Verfasser die wichtigsten, in Transsilvanien benützten landwirtschaftlichen Maschinen, sowie ihre Bedeutung für die Hebung der Produktion, die Entwicklung der Arbeitskräfte und die Verbesserung des Organisationssystems der landwirtschaftlichen Einheiten.

³⁰ O. c., p. 108–111. Vezi și Hetilap (Foaie săptăminală) din 28 mai 1853.

REGULAMENTUL PROVIZORIU DIN 1857 PENTRU SERVITORII AGRICOLI

de FRANCISC PAP

„...Gospodăria capitalistă nu putea să apară dintr-o dată, iar sistemul de gospodărie bazat pe clacă nu putea să dispară brusc. Singurul sistem de gospodărie posibil era, prin urmare, un sistem de tranziție, un sistem care să îmbine trăsături atât ale sistemului bazat pe clacă, cât și ale sistemului capitalist.”

(V. I. Lenin: Dezvoltarea capitalismului în Rusia)

Reglementarea situației economice și sociale a diverselor pături ale țărânimii exploatate în perioada descompunerii relațiilor feudale și a apariției relațiilor capitaliste aruncă lumină asupra unor aspecte ale acestei perioade. Începînd cu secolul al XIX-lea se deschide seria regulamentelor aduse pentru — sau, mai bine zis, împotriva unor — categorii țărănești total sau parțial lipsite de mijloace de producție, serie care culminează cu faimoasa „lege a băncii de tortură”, elaborată în 1907¹.

Ca surse de informație istorică, aceste reglementări oferă date prețioase pentru studierea perioadei de trecere de la relațiile de producție feudale la relațiile de producție capitaliste în agricultura Transilvaniei. Elaborate la răstimpuri mai mari sau mai mici, ele ne fac cu putință să observăm locul pe care îl ocupă măsurile ce par rămășițe ale relațiilor feudale, în vecinătatea altora indicînd elemente ale capitalismului în agricultură. Greutatea specifică a unui grup de măsuri sau a altuia în diferite regulamente, legi etc. ne dă putința de a contura evoluția relațiilor de producție în agricultură în perioada de trecere.

Regulamentul pentru servitorii agricoli din 1857 constituie un document caracteristic al perioadei de trecere. În el regăsim numeroase elemente de drept feudal, așternute pe hîrtie în mod expres sau echivoc. Astfel, observăm în primul rînd prezența fenomenului de constrîngere extraeconomică, cînd atenuat printr-un vîl de fățarnicie, cînd exprimat fără vreun menajament; pe de altă parte, sistemul capitalist poate fi detectat în primul rînd în însăși angajarea prin contract a servitorilor agricoli²,

¹ Cf. Damian Hurezeanu, *Problema agrară și lupta țărmimii din România la începutul secolului al XX-lea (1904—1906)*, București, 1961, p. 120—121.

² V. I. Lenin, *Opere complete*, Vol. 3, ed. II, București, 1961, p. 183.

ca și într-o serie de alte elemente ale legislației burgheze. Vom prezenta în cele ce urmează principalele dispoziții și grupuri de dispoziții ale regulamentului din 1857, încercînd să tragem de aici concluzii asupra caracterului documentului înfățișat.

*

La 6 iunie 1848, Dieta transilvană a proclamat emanciparea iobagilor³. Acest act însă n-a fost urmat de o improprietărire imediată, fără răs-cumpărare a țărănimii. În esență, legea din 1848 îi ridica la rangul de proprietari de pămînt pe iobagii care erau pînă atunci în posesia unor sesii iobăgești. Paragraful IV al legii menține posibilitatea ca moșierii să oblige și în continuare o parte din țărani să efectueze prestații feudale. Au rămas în dependență curialistii⁴. Nu s-a rezolvat problema lipsei de inventar și de animale a țăranilor. Astfel, eliberarea de iobăgie nu a deschis calea unei dezvoltări netede și rapide a capitalismului în agricultura Transilvaniei.

Rămășițele feudale puternice fuseseră dublate de efectele politicii habsburgice față de Transilvania după revoluția din 1848. Politica Austriei de frînare a producției de mașini agricole, păstrarea granițelor vamale comune, stabilirea prețului cerealelor etc.⁵ avea în primul rînd scopul de a elimina concurența economică a acestei provincii. Pe lângă aceasta însă, imperiul avea interesul de a efectua o anumită, bine limitată reglementare a raporturilor urbariale. Aceasta era reclamată de necesități economice și politice. Era nevoie de oameni liberi pentru întărirea efectivului militar al imperiului, pentru înmulțirea numărului cetățenilor contribuabili, cit și al acelor consumatori ai mărfurilor austriece⁶. Astfel se ajunge, după patenta din 2 martie 1853 pentru Banat, Ungaria, Croația și Slavonia, la promulgarea patentei imperiale din 21 iunie 1854 pentru Transilvania. Patenta din 21 iunie 1854 a adus dispoziții pentru traducerea în fapt a desființării legămîntului urbarial și a degrevării pămîntului, a reglementat raporturile între foștii stăpîni feudali și foștii țărani dependenți, a stabilit relațiile dintre aceștia și stat. Patenta a extins emanciparea de sub dependența feudală și asupra jelerilor, care însă trebuiau să se despăgubească prin mijloace proprii, la fel ca și iobagii care dețineau pămînt alodial⁷. Prin multe din dispozițiile ce le cuprindea ca și prin urmările sale (insuficiența pămîntului pentru întreținerea familiei⁸, neputința și pe mai departe de a-și procura inventarul agricol și animalele necesare), acest act a contribuit foarte mult la polarizarea de avere a populației satelor. Anii următori promulgării patentei sînt ani de îmbogățire pentru puținii care, dispunînd de o anumită bază materială, s-au folosit de împrejurări, totodată însă ani de sărăcire mergînd chiar pînă la pierderea pămîntului pentru marile mase țărănești. Tot mai mulți țărani trec în rîndurile celor lipsiți de pămînt, nevoiți să-și

³ *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, ed. II, București, 1963, p. 136.

⁴ Kovács József, *Adatok az 1848 utáni erdélyi tőkés mezőgazdaságról*, Bukarest, 1957, p. 24.

⁵ *Ibid.*, p. 6-7.

⁶ *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, ed. II, București, 1963, p. 143.

⁷ *Ibid.*, p. 144.

⁸ *Ibid.*, p. 145.

vindă forța de muncă⁹. La acest mijloc de susținere a existenței erau silit să recurgă numeroase familii țărănești al căror pământ nu era suficient pentru trai, dar și jelerii rămași fără pământ din cauza incapacității de a face față sumei ridicate a răscumpărării¹⁰. O parte a jelerilor era silită să intre în rândurile servitorilor agricoli.

Oferind o existență de mizerie, „asigurată“ contractual, proprietarii trăgeau o serie de avantaje din angajarea servitorilor agricoli. Ei dădeau servitorilor o retribuție în natură și bani ce aducea a pomană, exploataându-le în schimb forța de muncă într-un grad foarte ridicat. Timpul de lucru al servitorilor era nelimitat. Întreținerea lor era ieftină, locuințele de cea mai necorespunzătoare calitate. Servitorii erau expuși bunului plac al proprietarilor, ei neavînd alte mijloace de trai decît cele provenite din mîna acestora. Aceasta a dat naștere în sînul servitorilor unei stări de spirit gata oricînd a izbucni în mișcări pentru îmbunătățirea condițiilor de angajare și de viață. Pentru a preveni aceasta, comitetul executiv al Asociației Economice din Transilvania (Erdélyi Gazdasági Egylet) s-a ocupat după revoluția din 1848 de problema introducerii unei legi pentru servitori. Comitetul a întocmit un proiect de propunere în care cere, printre altele, pedeapsă corporală pînă la 20 lovituri de baston pentru servitorii nesupuși, o judecătorie cu un președinte moșier, care să rezolve pe loc litigiile¹¹.

Cea dintîi lege însă care dă un întreg sistem de reglementare a situației servitorilor agricoli este regulamentul provizoriu din anul 1857.

*

Regulamentul provizoriu pentru servitori cu privire la marele principat Transilvania (Ideiglenes cselérendtartás Erdély nagyfejedelemségre nézve) a fost semnat la 20 februarie 1857 în numele guvernatorului Transilvaniei, principele Schwarzenberg, de „vicepreședintele cezaro-crăiesc“ al guvernului civil și militar cu reședința la Sibiu, baronul von Lebzeltner.

Regulamentul cuprinde 48 de paragrafe. Deși neîmpărțite pe capitole, acestea pot fi grupate în mod clar, căci îmbrățișează toate aspectele relațiilor dintre servitorii agricoli și proprietari, începînd cu angajarea la proprietar pînă la încetarea raporturilor contractuale.

Din textul regulamentului se degajă spiritul de clasă în care a fost conceput, reiese cu claritate că scopul lui era acela de a apăra interesele clasei exploataatoare, de a restrînge cît mai mult posibil drepturile servitorilor agricoli. Regulamentul cuprinde numeroase dispoziții îndreptate în mod vădit împotriva servitorilor sau măcar în favoarea celor care îi angajau. O altă categorie de dispoziții o formează acelea intenționat neclar formulate, pentru ca la nevoie textul lor să poată fi interpretat de reprezentanții clasei exploataatoare în sensul dorit de ei și îndreptat tot împotriva servitorilor.

Primele 9 paragrafe ale regulamentului se ocupă de momentul intrării în serviciu. De la bun început se stabilește că avansul dat cu ocazia toc-

⁹ *Ibid.*, p. 145.

¹⁰ Kovács J., *op. cit.* p. 78.

¹¹ *Ibid.*, p. 145–151.

mirii servitorilor (felpénz) nu poate depăși 1/20 din leafa anuală sau suma integrală a simbriei lunare și este inclus în suma acesteia din urmă (paragraful 1). Condițiile contractului depind de „libera înțelegere dintre cele două părți” — spune paragraful 2. dar adaugă imediat că sînt lipsite de valabilitate condițiile care „nu sînt în concordanță cu buna disciplină a casei sau sînt potrivnice anumitor reguli prohibitive”, ambele părți fiind pedepsite în asemenea cazuri. Paragraful al doilea constituie deci cel dintîi exemplu de dispoziție din cadrul regulamentului din 1857 care dă curs unei interpretări tendențioase a legislatorului, și bineînțeles că nu în favoarea servitorilor. Spiritul acesta se degajă tot mai mult din paragrafele următoare. Paragraful 4 stabilește că servitorul trebuie să intre în slujbă la primul stăpîn de la care a acceptat avans pentru toc-mire. Celorlalți trebuie să le restituie banii avansați, dacă ei nu știau că este deja angajat. „În afară de aceasta — spune în continuare paragraful 4 — el mai trebuie pedepsit după cum se cuvine”. Expresia „după cum se cuvine” nu precizează nimic cu privire la felul și măsura pedepsirii servitorilor, dînd curs astfel din plin acelei interpretări despre care am amintit mai sus. Este chiar de presupus că această formulare ascunde prezența fenomenului de constrîngere extraeconomică, ascunde persistența pedepselor corporale. Deși stăpînul care știa că servitorul era deja angajat va fi de asemenea pedepsit așa cum se cuvine și își pierde dreptul de a pretinde restituirea avansului, „acesta [avansul] — spune paragraful în continuare — va fi totuși restituit de către servitor și achitat casieriei comunale.” Destinația banilor aflați în casieria comunală o lămurește cu prisosință paragraful 45, arătînd că aceștia sînt hărăziți exclusiv ajutorării servitorilor bolnavi sau incapabili de lucru. Aceasta restrîngea foarte mult sfera de utilizare a sumelor intrate în casieria comunei, cu atît mai mult cu cît paragraful 22 cuprindea următoarea dispoziție: „Dacă boala durează mai mult de patru săptămîni, după trecerea acestui răstimp. în caz că servitorul este concediat (pct. 11 din paragraful 29) și nu are avere, el trebuie tratat întocmai ca un alt sărac bolnav neaflat în serviciu, și aceasta se va comunica din timp primarului.” (Paragraful 22.) Pct. 11 al paragrafului 29 enunța că servitorul poate fi concediat dacă este bolnav de peste patru săptămîni nu din vina stăpînului. Avînd în vedere că stăpînii se puteau dezvinovăți în fel și chip de răspunderea ce ar fi purtat-o pentru boala servitorilor, se înțelege că acestora din urmă nu le convenea să se expună primejdiei de a fi concediați, declarîndu-se bolnavi. În felul acesta, de bună seamă că banii adunați în casieria comunală răspundeau destinației lor în mult mai puține cazuri decît ar fi fost nevoie.

Paragraful 5 atrage atenția asupra unui alt aspect al situației sociale a servitorilor. După cum enunță acest paragraf, cel ce îndeamnă servitorul să nu intre în slujba în care s-a angajat sau să părăsească o slujbă începută, va fi pedepsit și va răscumpăra dauna pe care o suferă proprietarul. La numai 9 ani de la revoluția din 1848, trebuiau deci să se cuprindă într-un paragraf de lege măsuri represive împotriva unor elemente care îndemnau pe servitori la nesupunere. Acest paragraf ne face să presupunem

că ținta a o serie de pedepse și restricții cuprinse în regulament puteau să fi fost unele elemente mai conștiente din rîndurile servitorimii, elemente conducătoare în manifestările sociale ale acestei categorii țărănești împotriva abuzurilor clasei exploatare.

Paragrafele 7 și 8 vorbesc despre măsurile ce se iau în cazul refuzului proprietarului de a-l angaja pe servitor, respectiv al refuzului servitorului de a se angaja. O vădită inegalitate în defavoarea servitorilor se desprinde și din aceste măsuri. Pe cînd proprietarul suferă cel mult sancțiuni financiare (pierderea avansului dat servitorului, plata simbriei și a alimentelor pe o anumită perioadă), servitorul va fi pedepsit, iar la cererea proprietarului poate fi silit să intre în serviciu prin aplicarea unor măsuri de constrîngere.

În sfîrșit, paragraful 9 precizează că durata serviciului este de 1 an pentru servitorii de pe cîmp și din gospodărie, și de 3 luni pentru celelalte categorii de servitori.

Următoarea parte a regulamentului, cuprinzînd îndatoririle servitorilor (paragrafele 10—16) reflectă într-un mod și mai accentuat atmosfera de abuzuri, de nedreptăți față de servitorii agricoli. Servitorul este dator să fie supus, harnic, credincios, cinstit, atent și sincer față de proprietar, trebuie „să primească cu supunere și modestie avertismentele și dojenile stăpînului” (paragraful 10). De la paragraf la paragraf, regulamentul dozează în „porții” tot mai mari îndatoririle servitorului. Acesta este obligat „să îndeplinească întocmai și fără supărare conform dispozițiilor stăpînului” nu numai serviciile la care s-a angajat prin contract, ci și acelea „care se pot înțelege pe bună dreptate sub cele prescise” (paragr. 11). Servitorul angajat pentru o anumită muncă trebuie la cererea stăpînului său să efectueze și alte munci. În zilele de sărbătoare, el nu are voie să se sustragă de la lucru, însă — dispoziție caracteristică — aceasta nu trebuie să prejudicieze frecventarea slujbei religioase (paragr. 11).

Cei care au adus regulamentul și-au extins atenția și asupra libertății de mișcare și de acțiune a servitorilor. Aceasta este de asemenea o notă ce amintește mijloacele de constrîngere ale dreptului feudal. Fără permisiunea stăpînului, servitorii nu aveau voie să plece de acasă în propriul lor interes, nici chiar să primească vizite sau să adăpostească pe cineva la ei (paragr. 12). Servitorului nu îi era permis să aibă cheltuieli „ce nu se potrivesc cu poziția sa” în privința îmbrăcămînții, a distracțiilor (paragr. 13). Servitorul era în permanentă suspectat de furt, de daune intenționate produse. El era obligat să aibă multă grijă în mînuirea focurilor (paragr. 14), să permită stăpînului examinarea obiectelor sale personale (paragr. 15), aceasta mai ales înainte de plecarea sa cu ocazia expirării contractului (paragr. 16). Oarecum în contrast cu aceste dispoziții cu iz de constrîngere extraeconomică, paragraful 14 conține dispoziții care arată creșterea în importanță a jurisdicției burgheze. Pentru daunele făcute, servitorului trebuie să i se aplice pedepsele prevăzute în codul civil, iar pentru fraude, furt, cele din codul penal.

Următoarele câteva paragrafe (17—24), care se ocupă de îndatoririle proprietarilor, relevă și mai mult caracterul părtinitor al regulamentului. Este de la sine înțeles că proprietarul are unele obligații administrative (anunțarea la primar a servitorului angajat, prevăzută în paragraful 17), dar paragraful următor stabilește proprietarului îndatoriri a căror strictă respectare avea urmări nefaste tocmai asupra servitorului. Astfel, servitorul va fi supus „supravegherii speciale“ a proprietarului, care este „dator“ să constrângă pe servitor ca acesta să aibă a „comportare virtuoasă, cuviincioasă atât în casă cât și în afara ei. În interesul menținerii liniștei în casă, el are dreptul „dacă admonestările, dojenile serioase sau alte mustrări blinde nu folosesc la nimic, să recurgă la mijloace disciplinare casnice mai severe într-un fel moderat și nedăunător sănătății servitorului“. Iată deci *expressis verbis* pedeapsa corporală cuprinsă în regulament. Observația următoare, după care acest drept nu trebuie să meargă pînă la lezarea corporală a celui pedepsit, nu anihilează nicidecum tăișul acestei dispoziții care consfințește în litere de lege perpetuarea bătăii. Paragraful 19, în scurtimea lui, este elocvent pentru lipsa intenționată de precizie, de claritate a dispozițiilor regulamentului. Paragraful enunță că proprietarul nu are voie să-i repartizeze servitorului munci mai multe și mai grele decît poate acesta îndeplini. Nu se fixează astfel o normă generală de prestații, ci se lasă aceasta la aprecierea proprietarului, făcîndu-se astfel încă un bun serviciu arbitrarului din partea acestuia. Cît privește termenii plății simbriei, regulamentul dispune ca aceștia să depindă de uzul local, acolo unde nu există o înțelegere specială în acest sens (paragr. 20). Privitor la alimentație, paragr. 21 arată că acolo unde ea trebuie dată (!), trebuie să fie sănătoasă și suficientă. Se interzic clauzele speciale privind felul și cantitatea hranei.

Aceeși fătărnicie se oglindește și în paragrafele 22, 23 și 24, care se ocupă de îndatoririle proprietarului în cazul îmbolnăvirii servitorului. Deși se prevede că proprietarul trebuie să aibă grijă de servitorul bolnav și cheltuielile purtate pentru îngrijirea lui pot fi scăzute din salariul servitorului numai în cazul îmbolnăvirii acestuia din propria-i vină, se adaugă imediat că dacă boala are o durată mai lungă de patru săptămîni, servitorul care este concediat și nu are avere trebuie tratat la fel ca și oricare sărac neaflat în relații contractuale, despre aceasta înștiințîndu-se din vreme primarul. Adevăratul spirit al dispozițiilor privind „ajutorul în caz de boală“ reiese însă din textul paragrafului 23: dacă îmbolnăvirea servitorului — spune acest paragraf — s-a produs, într-un chip ce se poate dovedi, din vina proprietarului, acesta nu poate scădea din simbria servitorului și se va îngriji de tratamentul lui. Pentru aceasta însă, trebuia dovedită vina proprietarului; or știm că dovezile erau mai întotdeauna de partea membrilor clasei exploatare. Formularea însăși a paragrafului ne dă așadar a înțelege că practic ajutorarea servitorilor în caz de boală era redusă la minimum.

Aceeși linie o continuă și paragrafele următoare, care se referă la încetarea raporturilor contractuale (paragr. 25—35). După ce regulamentul fixează termenii avizului de încetare a contractului (paragr. 28), enu-

meră condițiile în care părțile contractante pot trece la încetarea raporturilor contractuale. Trebuie remarcată aici multitudinea cazurilor în care servitorul poate fi concediat imediat și fără preaviz de către proprietar. Servitorul poate fi concediat imediat și fără aviz prealabil în 11 cazuri, printre care: încălcarea grosolană a obligațiilor de serviciu, mai ales împotrivirea prin nemulțumire permanentă sau cu încăpăținare ordinelor proprietarului sau supraveghetorului personalului; ofensarea proprietarului sau a supraveghetorului prin faptă, sudălmă, cuvinte urâte sau expresii de jignire a onoarei, ațîțarea celorlalți servitori împotriva proprietarului sau între ei sau în general tulburarea rău intenționată a liniștei casei; întemnițarea servitorului pe o perioadă de mai mult de 8 zile; rămânerea în afara casei peste noapte fără permisiunea proprietarului sau acordarea de adăpost peste noapte unor străini etc. Tot atâtea date ce aruncă lumină asupra atitudinii servitorilor, asupra atmosferei ce domnea în sinul acestei categorii. În schimb, plecarea fără aviz prealabil a servitorilor este posibilă numai în 4 cazuri: dacă nu-și pot continua serviciul fără a-și primejdui sănătatea (nu însă și în caz de graviditate); dacă proprietarul depășește limitele disciplinei casei în ceea ce îl privește, punînd în pericol viața sau sănătatea servitorului; dacă proprietarul atrage servitorul în fapte imorale sau ilegale, ori nu îl protejează împotriva unor asemenea fapte; în sfîrșit, dacă proprietarul vrea să plece pe mai multă vreme decît e durata serviciului, sau dacă, mutîndu-se, vrea să-l ducă cu sine și pe servitor împotriva voinței acestuia. Precum vedem, ultimul din aceste cazuri este de însemnătate minoră, al doilea și al treilea — vag, deci interpretabil formulate — trădează ipocrizie, iar aplicarea celui dintîi caz depindea de asemenea, fără îndoială, de aprecierea proprietarului. De altfel, același paragraf spune în continuare că plecarea trebuie anunțată primarului comunei și în caz că proprietarul ar nega faptele invocate, ele trebuie dovedite în mod autentic. Servitorul nu are voie să părăsească serviciul fără învoirea primarului.

Paragraful 31 se ocupă de plecarea cu preaviz a servitorului. El aruncă lumină asupra unui alt aspect al situației sociale a servitorilor. Paragraful enumeră numai trei motive sub care se îngăduie plecarea cu preaviz: căsătoria (pentru femei), întemeierea unei gospodării sau întreprinderi proprii (pentru bărbați); necesitatea de a lipsi multă vreme în chestiune de moștenire sau altă problemă importantă; continuarea gospodăriei sau a meseriei părinților. Acest paragraf ni se pare destul de semnificativ. El afișează cu fățarnicie „libertatea” servitorilor de a se înavuți, neacordîndu-le însă și posibilitatea pentru aceasta. După cîte ni se pare, ea conține însă, pe de altă parte, un argument legal pentru foarte puținii care datorită unei conjuncturi familiare sau de altă natură aveau perspective de îmbogățire. Ni se pare așadar că dispozițiile paragrafului 31 pot fi considerate ca făcînd parte din fundamentele legale ale plămădirii păturii țărănești proprietare de pămînt în a doua jumătate a veacului trecut. Repetăm, nu ne referim la *realitatea* înavuțirii servitorilor plecînd de la clauzele acestui paragraf, ci doar la *posibilitatea* acesteia, de care

se putea folosi de bună seamă o minoritate infimă. Chiar și această minoritate se va fi recrutat nu din rîndurile servitorimii, care era complet lipsită de baza materială necesară înavuțirii. Datele statistice arată și ele că categoria exploatată a servitorilor, aflată la discreția proprietarilor, nu intra practic în rîndurile celor din sînul cărora s-a dezvoltat chiaburimea. Din cei 28.000 servitori agricoli înregistrați cu ocazia recensămîntului din 31 octombrie 1857, este foarte puțin probabil să se fi recrutat în decurs de 10 ani membri ai acelor 4% țărani bogați sau chiar ai celor 35% țărani mijlocași din totalul gospodăriilor țărănești, atestați în anul 1867¹². În acest fel, dispoziția asupra căreia am zăbovit nu rămîne decît o semnalare a faptului că suprastructura juridică a început să reflecte direcția dezvoltării societății în Transilvania celei de a doua jumătăți a veacului trecut.

Paragrafele 32 și 34 conțin dispoziții ce favorizează păstrarea servitorilor de către proprietar chiar împotriva voinței lor. Servitorii care în mod dovedit lucrează nesatisfăcător cu scopul de a obține eliberarea din serviciu, vor fi pedepsiți cu deosebită asprime și constrinși cu strictețe să-și îndeplinească îndatoririle (paragraful 32). Servitorul care-și părăsește serviciul cu de la sine putere va fi denunțat primarului, acesta îl va urmări și îl readuce chiar cu forța, la dorința proprietarului. El va fi pedepsit și i se va cere răscumpărarea daunelor provocate. Dacă proprietarul nu vrea să-l reprimească, poate angaja un alt servitor, pretinzînd celui fugit achitarea cheltuielilor produse prin această nouă angajare (paragr. 34). În schimb, proprietarul care concediază servitorul fără vreun motiv legal înaintea expirării contractului nu poate fi obligat a-l reangaja, trebuind să-i achite simbria și hrana pe restul timpului contractat; dacă contractul trece însă de o pătrime din an, numai pe o pătrime din an (paragr. 33).

Nici dispozițiile ce formează ultimele două părți ale regulamentului (privitoare la cartea de muncă, la controlul autorităților asupra servitorilor — paragr. 36—42; sancțiuni, dispozițiuni finale — paragr. 43—48) nu vin să-i favorizeze pe servitori.

Fiecare servitor trebuia să-și aibă propria carte de muncă, păstrată la proprietar (paragr. 36). La plecarea din serviciu, se trecea în cartea de muncă aprecierea proprietarului despre comportarea și sîrguința servitorului. Paragraful 38 prevede ca această apreciere să se introducă numai în caz că este favorabilă servitorului, în caz contrar rubrica trebuind completată cu linii. Întrucît proprietarul trebuia să-și dea avizul asupra credinței, destoiniciei, hărniciei și moravurilor servitorului, aparenta îngăduință de a marca avizul nefavorabil prin linii era mult suficientă ca servitorul să plece stigmatizat dintr-un serviciu. Este una din manifestările de ipocrizie ce se înscriu la loc important în reglementarea din 1857. Tot cu linii trebuiau completate rubricile și în cazul în care avizul proprietarului se fonda doar pe învinuiri și suspiciuni; dacă, în urma cererii servitorului, primarul ancheta învinuirile ce i s-au adus, găsindu-le neîntemeiate, acesta din urmă putea completa rubricile corespunzătoare, adău-

¹² Din istoria Transilvaniei, vol. II, ed. II, București, 1963, p. 148.

gînd însă observația „făcut în urma cercetării“. Părerea nefavorabilă a proprietarului ieșea astfel oricum la iveală, prejudiciind angajarea servitorului la alt proprietar.

De bună seamă că rîndurile trecute în cartea de muncă exprimau nu numai aprecierea proprietarului. Paragraful 40 dă să se înțeleagă acest lucru, deoarece precizează că autoritățile politice supraveghează problemele servitorilor și au grijă de executarea regulamentului. Primarii sînt datori a le da ajutor, observînd disciplina, moralitatea servitorilor și supraveghînd cu deosebire servitorimea fără slujbă. Printr-o asemenea supraveghere întreită — proprietar-autoritate politică-primar — clasa stăpînitore spera să intensifice coercițiunea asupra servitorimii. Dispozițiunile finale (paragrafele 43—48) ilustrează faptul că acest aparat de supraveghere a prevăzut în însuși cuprinsul regulamentului măsuri de pedepsire a servitorilor nesupuși. Aceste măsuri, după cum fixează paragraful 44, pot consta din amenzi, dar și din pedepse cu închisoarea sau chiar corporale. Amenzile, după cum se prevede, nu pot trece la servitori de 5 p. forinți, închisoarea poate merge pînă la 14 zile detențiune și agravată cu post. În ceea ce privește pedeapsa corporală, „aceasta constă din bătaia cu varga la tinerii sub 18 ani și la femeii, din lovituri cu bastonul la bărbații adulți, și poate merge pînă la cel mult 15 lovituri cu bastonul.“ Nu e nevoie de o dovadă mai elocventă a persistenței unor rămășițe ale constrîngerii extraeconomice în relațiile agrare din Transilvania. Textul însuși al regulamentului din 1857 consacră pentru încă o bucată de vreme pedeapsa corporală. Măsura aceasta nu este prea mult contrabalansată nici măcar prin adaosul după care bătaia se poate aplica numai după declarația prealabilă a medicului că sănătatea celui pedepsit nu va fi vătămată și că pedeapsa nu va fi aplicată în public.

*

Regulamentul provizoriu din 1857, cea dintîi reglementare a situației servitorilor agricoli după revoluția din 1848 și patenta adusă pentru improprietărire, oglindește deci nu numai în fondul dispozițiilor, dar pînă și în formularea lor, un aspect al stadiului în care se afla dezvoltarea capitalismului în agricultura Transilvaniei. Regulamentul conține o împletire întreagă de elemente ale relațiilor feudale și capitaliste. Însăși existența categoriei contractuale, angajate, a servitorilor agricoli constituie un element capitalist¹³. În mod paradoxal însă, în relațiile dintre proprietari și servitorii agricoli intervin o sumedenie de rămășițe feudale. Regulamentul nu uită să accentueze obligațiile servitorilor față de stăpîni în ce privește muncile de tot felul ce trebuie efectuate în gospodărie și pe cîmp, iar formulările lasă proprietarilor puțința de a lărgi în mare măsură sfera acestor prestații (paragr. 11, 19). Pe de altă parte, faptul că adeseori hotărîrile concrete în materie de îndatoriri ale proprietarului (paragr. 20, 21, 24), în privința expirării și reînnoirii contractului (paragr. 28) sînt lăsate pe seama uzului local sau a aprecierii proprietarului, deschidea calea abuzurilor. Textul regulamentului con-

¹³ Cf. V. I. Lenin, *op. cit.*, p. 183, despre angajarea de muncitori în agricultură.

feră în unele pasaje proprietarului dreptul de a aduce hotărîri, ca de pildă în litigiile dintre servitori asupra muncilor ce le aveau de efectuat (paragr. 11) sau chiar atunci cînd era vorba despre libertatea de mișcare a servitorilor (paragr. 12). La o simplă negare de către proprietar a motivelor pentru care servitorul vrea să-și părăsească slujba, acesta din urmă trebuia să aducă dovezi autentice (paragr. 30, 31). Regulamentul consfințește deci în mîinile proprietarului de pămînt puterea, dreptatea. Clauza după care autoritățile politice supraveghează servitorii cu ajutorul primarului, în special în privința disciplinei, ordinii și moralității acestora, nu degrevează, după părerea noastră, pe proprietar de rolul ce-l avea în mînuirea destinului servitorilor. Ținînd seama de toate acestea, credem că regulamentul din 1857, cu atîtea măsuri ce denotă existența rămășițelor relațiilor de producție feudale, oglindește un aspect al stadiului începător al tranziției de la agricultura feudală la cea capitalistă în Transilvania, constituind un document de preț al acestei perioade istorice.

DAS PROVISORISCHE REGULAMENT VON 1857 FÜR DIE LANDWIRTSCHAFTLICHEN BEDIENSTETEN

(Zusammenfassung)

Das provisorische Regulament von 1857 für die landwirtschaftlichen Bediensteten ist die erste Regelung der Lage dieser sozialen Kategorie nach der Revolution von 1848. Das Regulament bezieht sich auf die soziale und wirtschaftliche Lage der landwirtschaftlichen Bediensteten, einer sozialen Kategorie, welche in der Übergangsperiode vom Feudalismus zum Kapitalismus in der Landwirtschaft erscheint. Nach der Darlegung der Umstände, unter denen das Regulament von 1857 erlassen wurde, verfolgt die Arbeit die Bestimmungen des Regulaments und betont den Klassencharakter der Paragraphen. Obwohl die Verordnung die Beziehungen einer neuen sozialen Kategorie regelt, deren Auftreten ein Bestandteil der kapitalistischen Landwirtschaft ist, zeigen viele Bestimmungen das Nachwirken von starken Überresten feudaler Beziehungen. Viele Paragraphen (§ 4, 5, 10—16, 18, 44) beweisen die Fortdauer des ausserökonomischen Zwanges. Andererseits gibt es Paragraphen, aus denen das noch bescheidene Erscheinen kapitalistischer Elemente in der Landwirtschaft ersichtlich ist (§ 14, 31 und ein Teil der Schlussbestimmungen).

Das kräftige Nachwirken feudaler Beziehungen, wie auch Elemente der kapitalistischen Wirtschaft in dem behandelten Dokument beleuchten eine Erscheinung vom Beginn der Übergangsperiode von den feudalen zu kapitalistischen Produktionsverhältnissen in der Landwirtschaft Transsilvaniens.

ÎNCEPUTURILE DEZVOLTĂRII MINERITULUI DE CĂRBUNI ÎN TRANSILVANIA¹

de LUDOVIC VAJDA

Extracția de cărbuni este ramura cea mai tină a străvechei industrii miniere din Transilvania. Pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în Transilvania, cărbunilor minerali nu li s-a acordat o atenție deosebită, cu toate că erau cunoscute rezultatele obținute în străinătate prin folosirea cărbunilor în industrie, îndeosebi în metalurgia fierului și a metalelor neferoase, precum și în transportul feroviar. În locul cărbunilor minerali, a căror extracție pretindea un anumit capital, se foloseau cu predilecție cărbunii de lemn (mangal), care se puteau fabrica folosindu-se robota iobagilor și materia primă asigurată de uriașele întinderi împădurite, procedeu care elimina riscurile inerente, specifice mineritului. Între cărbunii minerali și cărbunii de lemn timp de cîteva decenii a avut loc o concurență aprigă, și numai tîrziu, și atunci încet, în anii patruzeci ai secolului al XIX-lea a început să ia amploare extracția cărbunilor minerali în Transilvania. Acțiunile incipiente au fost inițiate în primul rînd de antreprenorii capitaliști, care și-au dat seama tot mai mult că viitorul aparține cărbunilor minerali, atît în industrie cît și în transportul feroviar. Principiul suprem era: cu investiții de capital cît mai mici, exploatarea în cantități cît mai mari a cărbunilor. Rezultatul a fost: gospodărirea tîlhărească a cărbunilor și exploatarea nemiloasă a minerilor.

I. Primele mine de cărbuni din Transilvania

În Transilvania primele guri de mină de cărbuni au fost deschise în regiunea Reșiței, la Doman, Secul și Steierdorf-Anina.

Zăcămintele de cărbuni de la Doman și Secul au fost descoperite între anii 1771 și 1788.² Primele mine au fost date în folosință antreprenorilor descoperitori începînd cu anul 1788. Aceștia, în schimbul unei taxe plătite proporțional cu cantitatea de cărbune extras, au primit din partea tezaurariatului minier austriac — pe teritoriul căruia se găseau minele de cărbuni — dreptul de exploatare a cărbunilor pe timp de 1—3 ani. În

¹ Textul de față reprezintă părți dintr-un capitol al unei lucrări monografice în curs de elaborare, intitulată „Dezvoltarea capitalistă a industriei miniere și siderurgice din Transilvania între 1848 și 1900.”

² Mihalik Sándor, *Resica jelene és multja*, Reșița, 1896, p. 132; Hantken Miksa, *Magyarország széntelepei és szénbányászata*, Budapesta, 1878, p. 39; Papp Károly, *A magyar birodalom vasérc- és kőszénkészlete*, Budapesta, 1916, p. 597; Ion Păsărică, *Monografia uzinelor de fier și domeniilor din Reșița și frumusețea naturală a împrejurimilor*, București, 1936, p. 39.

deceniile următoare, producția de cărbune de la Doman și Secul s-a dezvoltat progresiv, ca urmare a preocupărilor miniere ale tezaurariatului pe de o parte și ale micilor antreprenori capitaliști pe de altă parte. Astfel în deceniul al treilea al secolului al XIX-lea există deja șase mine aflate în proprietatea particularilor sau arendate lor. Dintre proprietarii particulari se remarcă îndeosebi familia Herglotz, venită în Transilvania din Germania.³

Mina de la Steierdorf-Anina a fost descoperită în 1790 în valea Purcarilor de Nicolaus Hammer, un tăietor de lemne imigrat din Stiria care se îndeletnicea și cu arderea lemnului pentru cărbune.⁴ Minele de aici au început să fie exploatate în anul 1792 de mici antreprenori capitaliști, în condiții asemănătoare celor de la minele de cărbuni de la Doman și Secul. Nu peste mult timp, au fost descoperite pe domeniul tezaurariatului de la Gîrliște alte mine de cărbuni, care în 1809 au început să fie exploatate în arendă de către nouă mici antreprenori.⁵

Exploatarea cărbunilor la Steierdorf-Anina s-a desfășurat într-un ritm destul de scăzut la început, cantitatea medie lunară a cărbunilor extrași variind între 2010—2680 chintale.⁶

Începînd cu 1827 tezaurariatul austriac a inițiat noi donații de teritorii de exploatare miniere, cu scopul de a contribui la dezvoltarea mineritului de cărbune, ajutînd prin aceasta siderurgia metalelor feroase și a metalelor colorate din Banat pentru a storce cît mai multe venituri necesare Curtii din Viena. În felul acesta numărul teritoriilor de exploatare minieră donate micilor antreprenori capitaliști s-a ridicat pînă în anii celui de al 4-lea deceniu la 83.

Extinderea teritorială a exploatărilor miniere a atras după sine creșterea producției de cărbune și începînd cu 1830 media anuală a cărbunelui extras a crescut la 215 070 chintale.⁷

Minele de la Doman, Secul și Steierdorf-Anina au fost în posesia micilor antreprenori capitaliști pînă în 1846. Prin contractele încheiate în anii 1845 și 1846 tezaurariatul austriac a reluat marea majoritate a minelor și le-a trecut sub administrație proprie pe baza unor planuri detaliate de dezvoltare a exploatărilor,⁸ subordonate programului de dezvoltare continuă și generală a uzinelor siderurgice de la Reșița.

Prospectarea și începuturile exploatării celui de al doilea mare teritoriu de zăcămintă miniere din Banat, cel de la Berzasca, a început în 1840 prin deschiderea a două guri de mină. Doi comercianți din Moldova Nouă, Nikolics și Marischesko au patronat deschiderea celor două guri de mină; primul pe teritoriul de la nordul pîrului Cozla Mare, al doilea pe teritoriul Cameniței, dar peste cîțiva ani din lipsă de

³ Asbóth Lajos, *A bányai bányavárosok, nyersérc termelése és ipar tekintetében. Vezí Hazánk és a külföld*, vol. II, Pesta, 1865, p. 681—682; Mihalik Sándor, *op. cit.*, p. 132—133.

⁴ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 52; *A temesvári kereskedelmi és iparkamara jelentése a kamarai kerület gazdasági, kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól az 1879—1881. években*, (în continuare, *Raportul camerei de industrie și comerț din Timișoara*), p. 142; Bene Géza, *A stájerlak-aninai kőszénbányászathoz rövid története. Vezí Bányászati és Kohászati Lapok*, (în continuare, *BKL*), anul 1912, vol. II, p. 455.

⁵ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 52—53.

⁶ *Ibidem*, p. 52.

⁷ *Ibidem*, p. 53.

⁸ *Ibidem*, p. 54—56.

consumatori au trebuit să renunțe la ele. Cele două mine au fost cumpărate de bancherul austriac Karl Klein; prima, cea a lui Nikolics în 1846, iar a doua, cea a lui Marischesko în 1848.⁹ Karl Klein prin sumele importante investite în cele două mine: a urmărit continuarea lucrărilor de prospectare și de dezvoltare a producției miniere pentru a putea asigura cu cărbune producția uzinei lui siderurgice de la Nădrag.

Cel mai mare și mai important bazin carbonifer al Transilvaniei, Valea Jiului, a început să fie cunoscut încă în 1780, când au fost observate la suprafața pământului câteva straturi de cărbune.¹⁰ Exploatarea zăcămintelor de aici a întârziat câteva decenii din cauza motivelor generale deja amintite, iar pe de altă parte și din pricina lipsei drumurilor de acces, fapt ce a determinat pe acele vremuri o izolare a Văii Jiului, față de regiunile vecine în care se conturau deja începuturile unei industrii capitaliste. Unicii consumatori ai cărbunelui brun erau fierarii din satele înconjurătoare care în lipsa mangalului erau nevoiți să utilizeze cărbunii găsiți în văile cursurilor de apă. Un amănunt interesant îl constituie faptul că folosirea industrială a cărbunilor a fost precedată de utilizarea lor ocazională în scopuri militare. În timpul ultimei invazii turcești din toamna anului 1787 grănicerii au încercat să oprească pe năvălitori dînd foc zăcămintelor de cărbuni de la suprafața pământului în vecinătatea Vulcanului.¹¹ Numai în deceniul al patrulea al secolului trecut, când atenția față de cărbunii minerali a crescut considerabil, zăcămintele din Valea Jiului au început să prezinte un interes tot mai mare.

Pionierii exploatărilor au fost membrii familiei bănățene Hofmann, deținătorii capitalului societății minelor de fier de la Rusca-Montană înființată mai înainte, și Carol Maderspach supraveghetorul șef de mină de la Oravița. Aceștia sesizînd importanța zăcămintelor de cărbuni, s-au străduit să obțină dreptul de exploatare¹² a unor cît mai mari teritorii și din Valea Jiului¹³ care, aflate în vecinătatea întreprinderilor lor siderurgice și metalurgice, puteau contribui la dezvoltarea acestora. Intenția lor a fost realizată pînă în ianuarie 1848. Cei 5 proprietari din Rusca-Montană, asociați pe baza unui număr egal de cupoane de acțiuni, împreună cu Francisc Maderspach căpitan pensionar din Bărbăteni, au cumpărat pentru suma de 14 300 florini diferite proprietăți de pe teritoriul a 14 comune, îndeosebi din pămînturile familiilor Kenderessy și Iordan precum și a altor familii de țărani liberi, trecînd imediat la prospectarea și organizarea exploatării zăcămintelor de cărbuni.¹⁴

⁹ *Ibidem*, p. 140; Papp Károly, *op. cit.*, p. 589.

¹⁰ Silvestru Moldovan, *Țara noastră. Descrierea părților Ardealului de la Mureș spre miazăzi în Valea Mureșului*, Sibiu, 1894, p. 77.

¹¹ Tóglás Gábor, *Hunyadmegye közigazgatási leírása*, Budapest, 1903, p. 22.

¹² Prima achiziție de teritorii carbonifere a fraților Hofmann a fost cea de la Gîrlîștea în Banat, pe care au arendat-o de la tezaurariat pînă în 1846. Desfacerea contractului de arendare încheiat cu tezaurariatul a fost condiționată de garantarea posibilității cumpărării a cel puțin 190000 q cărbune anual. (Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 54).

¹³ În virtutea legilor aflate în vigoare, cărbunii minerali aflați în adîncul pământului sînt proprietatea posesorului suprafeței solului respectiv. Din această cauză, trebuie obținut din partea proprietarului solului dreptul de a începe lucrările de minerit, sau trebuia cumpărată suprafața respectivă de pămînt.

¹⁴ Hofmann Henrik, *Ruszkabánya története 1803–1857. Vezé A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, vol. 78, nr. 13–16, p. 249; Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 249; *Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése a kerületi kőpező Arad-, Békés-, Csanád és Hunyadmegyének, továbbá Arad sz. királyi városnak általános gazdasági, kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól az 1855. évben* (în continuare, *Raportul camerei de industrie și comerț din Arad*), p. 99–100.

O altă regiune carboniferă din Transilvania, regiunea Baraolt cu zăcămintele ei de lignit, a început să fie exploatată în 1839, de către meşterul fierar din Baraolt Emeric Szabó, care a descoperit câteva straturi de lignit la suprafaţă. Exploatarea de proporţii mai mari a început însă numai după 1848.¹⁵

Zăcămintele de cărbuni din jurul Braşovului au început să fie exploatate în 1839 lângă Holbav, de către N. K. Marinovitz, continuînd fără întrerupere pînă în 1848.¹⁶

În afară de minele mai sus amintite, în prima jumătate a secolului al XIX-lea a început extragerea cărbunelui şi în valea Crişului Alb (la Mes-teacănu şi Ţebea), bineînţeles într-un ritm scăzut.¹⁷ Concomitent se exploatau zăcămintele din Valea Almaşului de lângă Cluj, descoperite încă în anul 1778.¹⁸

Cu excepţia minelor din Banat, mineritul cărbunelui în Transilvania pînă la 1848 s-a desfăşurat într-un cadru incipient, de mică întindere. La această dată încă lipseau condiţiile necesare impulsiei dezvoltării mineritului de cărbune, iar pe de altă parte nu era recunoscută încă în general valoarea şi importanţa cărbunelui mineral. Semnificativă este în acest sens constatarea legată de minele de la Almaş, a lui László Kövály: „La noi pînă şi numele cărbunelui mineral este străin. Se vede că fabricile noastre sînt slabe... la noi, în acest deceniu (1840) a trebuit să se abandoneze mina de cărbune de la Almaş, deoarece înafara Clujului alţi cumpărători nu s-au găsit, iar aici la Cluj nici măcar cheltuielile de transport nu au vrut să le achite.”¹⁹

Însă frecvenţa tot mai mare a descoperirilor zăcămintelor de cărbune a creat una din condiţiile esenţiale posibilităţilor de dezvoltare şi extinderii mineritului de cărbune, baza obiectivă a dezvoltării viitoare. Bazat pe această aproape inepuizabilă rezervă, mineritul de cărbune din Transilvania a păşit pe drumul dezvoltării capitaliste, dînd curs tot mai liber desfăşurării prospecţiunilor şi exploatărilor de mare amploare industrială a minelor, pe de o parte prin extinderea teritorială şi înzestrarea tehnică a minelor date în exploatare încă înainte de 1848, pe de altă parte prin descoperirea, prospectarea şi exploatarea a noi şi noi zăcămintele miniere.

II. Extinderea teritorială a exploatărilor miniere

Începînd cu anii deceniului al 5-lea, odată cu dezvoltarea transporturilor şi a mijloacelor de comunicaţie, precum şi ca urmare a începuturilor dezvoltării unităţilor industriale de fabrică în Transilvania, a crescut simţitor interesul manifestat faţă de zăcămintele de cărbuni minerali. Antre-

¹⁵ Hoffmann Géza, *A Székelyföld kincsei*, Baraolt, 1909, p. 37; *BKL.*, anul 1905, Vol. II, p. 309; Papp Károly *op. cit.*, p. 900.

¹⁶ Erich Jekelius, *Cărbunii din liasici din împrejurimile Braşovului. Vezi Zăcămintele de cărbuni din România*, fasc. I, Bucureşti, 1923, p. 21.

¹⁷ Erdélyi Viktor, *Tanulmányok az erdélyrészi bányászat történetéből*. Vezi *BKL.*, anul 1913, vol. II, p. 98.

¹⁸ Wenzel Gusztáv, *Magyarország bányászatának kritikai története*, Budapesta, 1880, p. 264.

¹⁹ Kövály László, *Erdélyország statisztikája*, Cluj, 1847, p. 71.

prenorii deținători de capital, în marea lor majoritate străini, care reprezentau interesele societăților pe acțiuni austriece și franceze, s-au străduit în virtutea legii minelor din 1854 și a dispozițiilor ce au urmat acesteia, să obțină de la autoritățile miniere cât mai multe autorizații așa zise de liberă cercetare²⁰ a zăcămintelor de cărbuni și pe baza acestora au căutat să acapareze prin donații din partea autorităților miniere dreptul de proprietate asupra teritoriilor cu zăcămintele de cărbuni, deja prospectate.²¹

Recunoașterea dreptului de proprietate asupra zăcămintelor de cărbune prospectate a luat amploare îndeosebi în a doua parte a deceniului al cincelea; drept urmare suprafața teritoriilor donate a crescut an de an. Apogeul a fost atins în 1863. În acest an suprafața donată în folosul exploatării cărbunilor a crescut la mai mult de 43 000 000 m², această cifră reprezentând 41,4% din totalul suprafeței Transilvaniei afectat tuturor exploatărilor miniere. După 1863, potrivit mărturisirilor unui contemporan „pofta și înclinația spre minerit a scăzut.”²² Aceasta a fost o urmare a secetei din 1863 și a influenței acesteia asupra întregii vieți economice, precum și un rezultat al impozitelor impuse dreptului de liberă cercetare și prospectare.²³ Toate acestea s-au manifestat concret în restrângerea suprafeței teritoriului donat. În 1866 mărimea suprafeței donate pentru exploatarea cărbunilor atingeau abea 37 160 000 m², adică cu 13,6% mai puțin ca în 1863. Drept urmare proporția suprafețelor afectată exploatărilor miniere de cărbuni a scăzut la 37,9%²⁴ din suprafața totală afectată exploatărilor miniere din Transilvania.

Dintre zăcămintele de cărbuni din Transilvania pînă la 1867 s-au bucurat de un apreciabil progres în privința prospecțiunilor și a obținerii dreptului de proprietate îndeosebi cele din Banat, deoarece aceste zăcămintele erau formate din huiă, foarte prețioasă, cu o mare putere calorică. În plus, minele din Banat dispuneau deja de posibilități de transport pe calea ferată.

În industria minieră din Banat factorul determinant era societatea „Kaiserliche und Königliche Privilegierte Österreichische Staatseisenbahngesellschaft” („Societatea imperială-regală privilegiată de stat austriacă de căi ferate”, prescurtat S.T.E.G.), uriașă întreprindere a aristocrației bancare austriece și franceze, în proprietatea căreia se afla mai mult de 90% din totalitatea teritoriilor miniere donate. Această societate deținea aproximativ 18 440 000 m² teritorii miniere de exploatare de cărbuni. În 1866, numai suprafața minei de la Secul-Doman aflată în posesia societății reprezenta 11 280 000 m², în timp ce teritoriul minei din Steierdorf-Anina însuma o suprafață de 7 160 000 m².²⁵

²⁰ Potrivit legii minelor, dreptul de liberă cercetare, este cercetarea autorizată de către autoritățile miniere care se desfășoară pe o suprafață de teren bine delimitată (ce corespunde unei raze de cerc de 424,7 m) și pe care nimeni în afară de cel autorizat nu are dreptul de a efectua cercetări.

²¹ Pentru procurarea dreptului de proprietate asupra teritoriilor carbonifere prospectate, ca de altfel la toate celelalte teritorii miniere, era necesară aprobarea căpitanatului minier respectiv, așa numita foaie de donație, iar teritoriul astfel obținut era numit teritoriu donat.

²² Hunfalvy János, *Bányászat és ipar*, Pest, 1869, p. 6.

²³ *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik*, Elfter Jahrgang, III Heft, Wien, 1864, p. 6; Friedmann Bernát, *Hazai bányászatlunk nemzetgazdasági és statisztikai szempontból*, Budapest, 1866, p. 11.

²⁴ *Hivatalos Statisztikai Közlemények* (în continuare: *Hiv. Stat. Közl.*), anul 1869, fasc. III, p. 124, 133.

²⁵ *Ibidem*, p. 116.

Spre sfârșitul deceniului 5 s-a ajuns și în Valea Jiului, în cel mai important bazin al cărbunilor bruni din Transilvania, la reglementarea dreptului asupra proprietăților miniere. Primii care s-au înstăpinit aici au fost două mari întreprinderi: „Kronstädter Bergbau und Hüttenaktien Verein“ („Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov“), consorțiu cu capital austriac și ceh și tezaurariatul austriac.

„Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov“, folosind ca punct de plecare cercetările întreprinse încă în anii 1840 de către Societatea minieră a fraților Hofmann și a lui Carol Maderspach, a acaparat în proprietatea sa cele mai importante teritorii ale zăcămintelor de cărbuni din Valea Jiului. Între 1858 și 1867 pe baza a 66 de donații miniere a ajuns în posesia a 152 perimetre de mine²⁶ ceea ce însumează un teritoriu de 6 857 692 m².²⁷

Prospecțiunile de cărbune ale tezaurariatului austriac au început în Valea Jiului încă în 1859, dar primele achiziții de zăcăminte de cărbuni au avut loc deabia în 1865, cu scopul de a spori valoarea uzinelor de fier din Govâșdia, prevăzute să fie vândute. Pe baza dispoziției Ministerului Finanțelor din Viena, au trecut în posesia tezaurariatului austriac 148 perimetre de mine, din care o parte aparținuseră teritoriilor mai înainte ocupate de către „Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov“. În 1866, tezaurariatul negăsind zăcăminte destul de bogate în cărbuni, renunță la 77 perimetre de mine, și astfel teritoriul minelor de cărbuni din Valea Jiului aflător în proprietatea statului austriac scade pînă în 1867 la 3 203 262 m².²⁸

Alături de întreprinderile cu capitaluri mari, societăți miniere și societăți anonime cu un capital mai restrîns s-au străduit și ele la rîndul lor să ocupe teritorii miniere cît mai mari și cu o cît mai bună așezare. Astfel în 1865 antreprenorii minelor de cărbuni din regiunile periferice ale Banatului, în împrejurimile de lîngă Bozovici, Berzasca și Mehadia și-au mărit teritoriul de exploatare minieră cu 2 165 796 m².²⁹

Importanța mereu crescîndă a cărbunilor a trezit și interesul unor moșieri. Conte Domokos Teleki a solicitat în vara anului 1859 pe Maximilian Hantken, un specialist recunoscut în domeniul geologiei și minierologiei, să sondeze moșile aflate în proprietatea sa, precum și împrejurimile acestora, împreună cu unele regiuni mai importante ale Transilvaniei „... și să cerceteze cu atenție, mai apoi să aducă la cunoștință rezultatele observațiilor și cercetărilor, arătînd în ce măsură pot servi aceste sonde drept bază de pornire a unor noi cercetări mai amănunțite și mai costisitoare. Cercetările să urmărească cu atenție mai ales... cărb-

²⁶ Cea mai mică unitate de măsură folosită în delimitarea terenurilor miniere de donație este „perimetrul de mină“ (Grubenmass, Bergwerkmass, Feldmass), cu o întindere de 12 544 stînjeni patrați = 45 116,4 m². O suprafață mai mică decît aceasta nu se putea dona solicitanților de terenuri miniere. Suprafața mai mică decît un perimetru de mină rămas între două teritorii miniere poate fi obținută de către solicitant sub titlul de teritoriu aflat „între hotare“. Deci teritoriul aflat „între hotare“ poate avea orice suprafață mai mică de 45 116 m². Dublul perimetru de mină are de două ori valoarea simplului perimetru, însumînd deci 90 232 m². În teritoriul carbonifer, ca cel mai mic fiind, se pot dona 8 perimetre simple de mină sau 4 perimetre duble de mină. O asemenea grupare reprezintă o „parcelă minieră“.

²⁷ Arhiva Inspectoratului regional de control geologic și minier (în continuare Arhiva I. R. C. G. M.), Hunedoara, secția Brad, dos. nr. 401—500/1868, fila 454.

²⁸ Loc. cit., fila 440; BKL., anul 1903, vol. II, p. 235—237, Raportul camerei de industrie și comerț din Arad, anul 1877, p. 143.

²⁹ Hiv. Stat. Közl., anul 1869, fasc. III, p. 112,

bunii minerali³⁰. Hantken a cercetat numeroase regiuni ale Transilvaniei, și în timpul acesta activitatea lui s-a lărgit primind spre cercetare și unele moșii ale altor doi aristocrați: contele Toldalagi și contele Móric Lázár.³¹ Munca de cercetare a dat roade în Valea Almașului. În raportul despre cercetările întreprinse aici se arată: „La întrebarea: este oare Valea Almașului demnă de reținut din punct de vedere al mineritului de cărbune? se poate răspunde cu certitudine: da! Fără îndoială că lucrările de acolo oferă posibilități de câștig; existența acolo a zăcămintelor de cărbune nu este o presupunere, ci o realitate.”³² Sondaje s-au mai efectuat și pe proprietatea baronului Kálmán Kemény. Despre aceasta, în raportul din 1866, printre altele sînt notate următoarele: „...conform slabei experiențe și a puținelor noastre cunoștințe de pînă acum, se pare că s-ar putea găsi bogate zăcămintele de cărbune brun; se intenționează ca odată cu îmbunătățirea vremii, cercetările să fie continuate sub conducerea unui specialist (tehnician)”.³³

III. Situația întreprinderilor miniere de cărbuni între 1848—1867

Pînă în 1848 în Transilvania au luat ființă 7 întreprinderi miniere de cărbuni. Începînd cu anii 1850 numărul întreprinderilor de acest fel a crescut. Pe lîngă cele vechi au apărut încă 16 întreprinderi noi, dar luînd în considerare schimbările survenite între timp în privința dreptului de proprietate, concentrarea în întreprinderi mai mari a unora din întreprinderile miniere particulare pînă la 1848 sau desființarea altora, putem cifra la 18 numărul întreprinderilor miniere de cărbuni din Transilvania, existente pînă în 1867. Printre acestea se pot găsi întreprinderi cu mari capitaluri investite, cu un însemnat număr de muncitori și cu o bază tehnică remarcabilă, dar în marea lor majoritate întreprinderile miniere de cărbuni din Transilvania în perioada 1848—1867 au fost unități industriale mici, cu o producție scăzută.

1. Mineritul cărbunelui negru

Leagănul mineritului de cărbune din Transilvania au fost zăcămintele de cărbune negru ale Banatului. Întreprinderile acestui teritoriu au contribuit într-o măsură hotărîtoare și la susținerea producției de cărbune în perioada anilor 1848—1867. În cele ce urmează vom încerca să schițăm dezvoltarea acestor întreprinderi.

„Kaiserliche und Königliche Privilegierte Österreichische Staatseisenbahngesellschaft” (S.T.E.G.). S.T.E.G.-ul a fost cea mai mare întreprin-

³⁰ *Az Erdélyi Múzeum-Egyetl. Évkönyve*, vol. II, p. 81.

³¹ *Ibidem*, p. 94.

³² *Ibidem*, p. 97.

³³ *Arhiva I. R. C. G. M., Hunedoara, secția Brad*, dos. nr. 501—600/1867, fila 543.

dere de exploatare a cărbunilor din Banat și din Transilvania, precum și una din cele mai mari din întregul imperiu austro-ungar.

Minele de cărbuni ale societății funcționau pe teritoriile zăcămintelor de cărbuni de la Anina-Steierdorf și Doman-Secul.

Zăcămintele de cărbune de la Anina-Steierdorf au fost izvorul care prin calitatea superioară a cărbunelui asigura S.T.E.G.-ului venituri însemnate. Pe baza unor constatări contemporane, aici se extrăgea cel mai bun cărbune negru în întreaga monarhie. Acest cărbune care datorită minunatelor lui calități, putea fi folosit chiar și în stare naturală la încălzirea furnalelor, a făcut concurență binecunoscutului cărbune englez, de prima calitate.³⁴ Conținutul de cărbune varia între 65,0—77,1%, iar puterea-i calorică, după repetate probe i-a fost fixată între 4448 și 7344 calorii.³⁵

Minele de cărbuni de la Anina-Steierdorf și Doman-Secul au încăput în proprietatea S.T.E.G.-ului în anul 1855. Până la această dată s-au aflat sub administrația tezaurariatului austriac, care la rîndul său le preluase în anii 1845 și 1846 de la proprietarii și arendașii particulari din Banat.

Pentru ca minele să devină rentabile și să contribuie la acoperirea nevoilor financiare ale Curții de la Viena, tezaurariatul austriac condus de consilierul aulic Gustav Gränzenstein, împreună cu directorul minelor, Francisc Kolozsvári, au elaborat un larg plan de perspectivă privitor la dezvoltarea viitoare a minelor. Acest plan și-a fixat drept scop extragerea anuală a unei cantități de 1,5—2 milioane chintale cărbune, prin extinderea extracției de adîncime, precum și prin modernizarea mijloacelor de transport din mine și de la suprafață, pe baza următoarelor propuneri:

a) Deschiderea unui tunel, lung de 3500 m din Valea Jitin de lîngă Anina, în direcție dreaptă spre răsărit, care la o adîncime de 138 m ar face joncțiunea cu așa numitul puț „Kolowrat“. Termenul de exploatare a tunelului a fost fixat la 9 ani. Pentru a accelera mersul lucrărilor au hotărît să adîncească trei puțuri, pentru ca pornind din acestea să poată ajuta cu contragalerii constituirea noului tunel. Cu acest nou tunel denumit „Ștefan“, se urmărea deschiderea minelor de la Gîrliștea.

b) În Valea Lișava se va începe săparea unei galerii, denumită „Ferdinand“, cu 80 de m mai adîncă decît tunelul „Ștefan“. Această nouă galerie urmează să facă joncțiunea după 4453 m tot cu puțul „Kolowrat“, servind unor scopuri legate de transport, respectiv legarea minelor de la Gîrliștea cu calea ferată planificată.

c) Construirea în timp de 2 ani, a unei căi ferate principale acționată de locomotive cu aburi, lungă de 65 km, din Valea Lișava pînă la Baziaș.³⁶

În august 1846 s-au și apucat de aplicarea practică a acestor proiecte. Au început săparea tunelului din valea Jitin și adîncirea puțului „Kolowrat“, care era alcătuit din două galerii de transport și o galerie de circulație. În 1847 au început săparea puțului „Kübeck“ cu patru galerii de transport, o galerie de circulație și o galerie de evacuare a apei. În 1851 în partea de răsărit a zăcămintelor principale, între Anina și Steier-

³⁴ *Raportul camerei de industrie și comerț din Timișoara, anii 1879—1881*, p. 142, 152; Molin Gheorghe, *Reșița. Monografia orașului, uzinelor și domeniilor*, Reșița, 1926, p. 29.

³⁵ Papp Károly, *op. cit.*, p. 609; *Manualul inginerului de mine*, vol. I, Editura tehnică, 1951, p. IV/87-89.

³⁶ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 54—55; Bene Géza, *art. cit.*, p. 456—457.

dorf, au început să sape galeria „Dullnig“ și totodată au început și săparea puțului „Thinfeld“ alcătuit din două galerii de transport, o galerie de circulație și o galerie de evacuare a apei.³⁷

Lucrările de săpare a tunelului „Ștefan“ din valea Jitinului, din cauza împrejurărilor grele, înaintau încet. Din cei 3500 m lungime planificați a fi săpați în 9 ani, la sfârșitul primilor 6 ani erau săpați numai 440 m. Din această cauză continuarea lucrărilor de deschidere a fost suspendată, iar în 1852 planul inițial de prospecțiuni a suferit schimbări esențiale. Potrivit acestora, s-a hotărât pe de o parte accelerarea săpării galeriei de înaintare, a galeriei „Ferdinand“, iar pe de altă parte s-a hotărât săparea unei galerii și mai adânci ce ar fi pornit din gara de încărcare planificată pe calea ferată de la Lișava, cu scopul de a exploata la o adâncime cât mai mare zăcămintele de cărbuni de la Steierdorf-Anina. S-a schimbat și planul construirii căii ferate, în sensul că Anina a fost desemnată ca stație de pornire a căii ferate dintre Baziaș — Oravița și gara de încărcare din valea Lișava.

Acest plan de mare amploare, fixat în folosul deschiderii și pregătirii exploatării zăcămintelor de cărbuni de la Steierdorf-Anina, după ce au fost investite în lucrări 812 278 forinți, a fost abandonat. Din cercetările întreprinse a reieșit că lucrările de deschidere, respectiv cheltuielile de punere în exploatare a galeriilor principale nu sînt în concordanță cu rezultatele precalculate, și tocmai de aceea, conform ordinului din 4 februarie 1854, au fost abandonate și lucrările de săpare a galeriei principale „Ferdinand“ în timp ce lucrările de deschidere a galeriei ulterior planificate nici nu începuseră.³⁸

Deschiderea și pregătirea exploatării zăcămintelor de cărbune de la Doman-Secul au fost efectuate tot prin metoda galeriilor. Modul de exploatare prin sistemul galeriilor, în condițiile specific locale ale așezării straturilor zăcămintului de cărbune, s-a dovedit avantajos,³⁹ fiind mai ieftin și practic mai ușor decît metoda puțurilor.

Concomitent cu lucrările de deschidere și cu cele pregătitoare ale exploatării zăcămintelor, teaurariatul austriac a continuat și extragerea cărbunilor propriu-ziși. Astfel, între anii 1846 și 1854 din minele de la Steierdorf-Anina au fost extrase 2 425 637 q cărbune. Cu toate acestea, sub administrația teaurariatului însăși producția de cărbune a minelor a fost în pierdere; din bilanțul celor 9 ani rezultă un deficit de 2 140 000 forinți.⁴⁰

Eșecurile în exploatarea cărbunilor la minele din Banat ale teaurariatului, au avut la bază motive de organizare a procesului de producție. Cu toate că inițial au avut o bună idee ca punct de plecare, mai tîrziu lucrările de deschidere și cele pregătitoare exploatării zăcămintelor, au fost supra-dimensionate. În același timp, zăcămintele au fost exploatare irațional, cu întreruperi, cu deschideri de guri de mină ce depășeau limita necesităților. Pe măsura trecerii anilor, aceasta a avut drept urmare întinde-

³⁷ *A szabadalmozott Osztrák-Magyar Államvasutársaság magyarországi uradalmának leírása*, Budapesta, 1891, p. 26—28; Bene Géza, *art. cit.*, p. 457—458.

³⁸ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 54—55; Bene Géza, *art. cit.*, p. 457—458.

³⁹ Mihalik Sándor, *op. cit.*, p. 31.

⁴⁰ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 56; Bene Géza, *art. cit.*, p. 458.

rea pe mari distanțe a gurilor și galeriilor de mină aflate în exploatare, și împrăștierea lor pe înălțimi diferite, fără nici o legătură între ele.

În 1855 minele de cărbuni ale tezaurariatului își schimbă stăpînul. Așa după cum am amintit, ele trec în posesiunea S.T.E.G.-ului, atingînd o nouă etapă în dezvoltarea lor.

S.T.E.G.-ul avea tot mai mult nevoie de cantități tot mai mari de cărbune, necesare satisfacerii cerințelor căilor ferate construite sau aflate în construcție, precum și uzinelor siderurgice, metalurgice, sau ale celor de calcinare. Din acest motiv, noul proprietar s-a apucat cu o deosebită grijă de organizarea mineritului de cărbune. Printre primele măsuri amintim: extinderea și ordonarea teritoriilor de exploatare, perfecționarea instalațiilor tehnice, creșterea numărului muncitorilor, asigurarea ridicării ritmice a producției.

S.T.E.G.-ul a abandonat planul tezaurariatului de exploatare a cărbunelui prin metoda galeriilor, și datorită avansării între timp a exploatării la mari adîncimi, pe lângă folosirea galeriilor aflate în funcțiune, atenția principală a fost îndreptată spre dezvoltarea metodei de exploatare prin puțuri miniere.

În 1862 pe teritoriul minier de la Steierdorf-Anina s-a început săparea a două puțuri de adîncime. Primul a fost puțul „Gustav” cu 2 galerii de transport, 1 galerie de circulație și 1 galerie de evacuare a apei a cărei suprafață de exploatare se întindea pe o lungime de 800 m; celălalt era puțul „Colonie”, cu aceleași galerii mai sus amintite, al cărui teritoriu de exploatare împreună cu puțul „Kübeck” — săpat mai înainte — atingea 2400 m. În 1867 s-a trecut la adîncirea puțului nr. II „Thinfeld”, care avea 2 galerii de transport și 1 galerie de circulație. În acest chip, pînă în 1867 deschiderea și exploatarea minelor de la Steierdorf-Anina se efectua prin intermediul a 5 puțuri, care însumau în total 12 galerii de transport, 5 de circulație, 4 de evacuare a apei și 1 de aerisire, împreună cu puțurile începute încă înainte de 1855⁴¹.

În perioada discutată, chiar sub administrația S.T.E.G.-ului fiind, asupra mineritului cărbunilor de la Doman își menținea încă influența vechea metodă a exploatării prin galerii, noua metodă, cea a puțurilor fiind încă abia la începuturile formării ei. S.T.E.G.-ul a preluat în total 6 galerii de la tezaurariat, prin intermediul cărora se desfășura exploatarea zăcămintelor de cărbuni din Valea Domanului. Numărul acestor galerii s-a mărit pînă în 1864 cu o nouă galerie-tunel ce făcea legătura între minele de la Doman și Reșița. Așezată în ultimul strat de cărbune, lungă de aproape 2,5 km, galeria-tunel avea misiunea de a transporta cărbunii extrași mai repede și într-un mod economic la uzinele de fier din Reșița, înlocuind astfel transportul costisitor și greoi ce era practicat pînă acum, de a lungul văii Domanului.⁴²

În interesul deschiderii și exploatării straturilor aflate sub nivelul văii, au fost începute lucrările de săpare a puțurilor pînă în adîncurile zăcămintelor de cărbune de la Doman. Pentru deschiderea zonei de apus au

⁴¹ *A szabadelmázott Osztrák-Magyar Államvasúttársaság magyarországi uradalmának leírása*, p. 26—28.

⁴² Prin transportarea cărbunelui prin acest tunel, prețul de cost al cărbunelui extras a scăzut cu 10 creițari la fiecare chintal.

fost săpate puțurile „Almásy“ și „Szécsen“, iar deschiderea zonei de rășărit era asigurată de funcționarea puțului „Lipót“.

Exploatarea celor 4 mine din Valea Seculului, pînă în 1867 se făcea exclusiv prin metoda galeriilor. Se lucra în două galerii, cărbunele extras aici fiind transportat pînă la Reșița pe drumul construit de S.T.E.G. încă în 1858.⁴³

Aceste mine aflate în proprietatea S.T.E.G.-ului s-au dezvoltat continuu, devenind așezări industriale tot mai mari. În 1856 a fost dată în folosință calea ferată între Baziaș și Orșova, iar între anii 1860 și 1864, ca o continuare a acestor lucrări s-a construit linia între Oravița și Anina, fapt ce a impulsionat în mod deosebit mineritul cărbunilor, care a devenit tot mai riguros sistematic. A început procesul de înzestrare tehnică a minelor. Ca urmare, în 1857 în minele din Steierdorf-Anina au fost puse în funcțiune 4 mașini cu aburi cu o capacitate totală de 70 C.P., iar la puțul „Szécsen“ de la Doman a fost instalată o mașină de 25 C.P.⁴⁴ Puterea acestor mașini utilizate în diferite munci din mine, pînă la 1863 a crescut la 146 C.P. În același timp la Anina erau în funcțiune 2 locomobile ce însumau 22 C.P.⁴⁵ Constatările contemporanilor au stabilit că nivelul tehnic al exploatărilor miniere din cadrul S.T.E.G.-ului era cel mai dezvoltat din Transilvania, fiind printre cele mai ridicate chiar raportat la minele de cărbuni din întreaga monarhie.

Proportional cu dezvoltarea minelor, a crescut și numărul muncitorilor minieri. Astfel în 1867 la Steierdorf-Anina munceau 2488 muncitori, la Doman 516, iar la Secul 320. Cifra totală a muncitorilor care lucrau în minele S.T.E.G.-ului se ridică la 3324, ceea ce reprezintă 90,3% din totalul muncitorimii angajate în industria carboniferă din Transilvania!⁴⁶

Măsurile organizatorice luate în folosul creșterii producției și-au arătat roadele. Așa după cum reiese din tabelul de mai jos, cantitatea de cărbune extras a crescut considerabil.

Producția de cărbune a S.T.E.G.-ului între 1855—1867⁴⁷

Anul	Cantitatea produsă în chintale			
	Steierdorf-Anina	Doman	Secul	Total
1855	568 293	104 872	55 611	728 776
1856	522 489	112 464	40 237	674 190
1857	397 896	104 677	89 222	591 173
1858	381 413	137 677	89 562	598 652
1859	470 934	116 303	89 399	676 636
1860	555 017	125 622	92 301	772 940
1861	539 497	154 692	69 024	763 213
1862	952 466	160 884	121 333	1 234 704
1863	907 935	160 214	82 484	1 150 634
1864	1 114 670	160 040	71 950	1 346 660
1865	1 193 801	178 231	109 985	1 482 017
1866	1 500 014	202 700	141 000	1 743 714

⁴³ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 47—48; *Raportul camerei de industrie și comerț din Timișoara, anii 1879—1881*, p. 143; Asbóth Lajos, *art. cit.*, p. 695.

⁴⁴ *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik, Zehnter Jahrgang, I. Heft*, Wien 1862, p. 80.

⁴⁵ *Ibidem*, Elfter Jahrgang, I Heft, p. 28—29.

⁴⁶ *Hiv. Stat. Közl.* anul 1869, fasc. III, p. 90—91, 128—129, 136—139.

⁴⁷ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 42—43, 50, 51, 57—58.

Rezultă deci că din minele de cărbuni ale S.T.E.G.-ului, în anii 50 ai secolului trecut, au fost extrase în medie 654 000 q cărbune negru. Până la mijlocul anilor 60, producția de cărbune s-a dublat, atingând în 1865 aproape 1 800 000 q. Această cifră dovedește că din producția totală a cărbunilor din Transilvania, minele aflate în proprietatea S.T.E.G.-ului au produs 91,5%, ceea ce înseamnă că aristocrația bancară austriacă și franceză a acaparat în mâinile ei aproape întreaga producție de cărbune negru din Transilvania.

Acel minim procentaj de 8,5% din producția totală a cărbunilor negri din Transilvania în perioada absolutistă și a „regimului liberal” ce nu aparținea S.T.E.G.-ului, se afla în mare parte tot în mâinile străinilor, îndeosebi în cele ale acționarilor cu capital austriac.

Mina Karl Klein. Pe teritoriul zăcămintelor de cărbune din Banat, funcționa o altă întreprindere minieră de cărbuni, cea a lui Karl Klein de la Berzasca.

Aceste mine, ce inițial erau limitate la exploatarea miniere de la Cozla și Camenița, după cum am mai amintit, în anii 1840 au ajuns în proprietatea marelui capitalist vienez Karl Klein. Începând din acest moment mineritul zăcămintelor de cărbuni de la Berzasca a cunoscut un avânt remarcabil. Noul proprietar al minelor a investit sume importante pentru a se efectua sondaje și cercetări în această regiune. Ca urmare a acestor lucrări, la începutul anilor 1860 a fost descoperit zăcămintul de cărbune în jurul Sirinei, fapt ce a determinat deschiderea unor noi mine de cărbuni, în apropierea malurilor Dunării.⁴⁸

În bazinul Camenița—Cozla—Sirina se extrăgea cărbune de cea mai bună calitate. Puterea calorică varia între 5831—6253 unități, iar cantitatea de cenușă conținută nu depășea decât arareori 5%.⁴⁹ Datorită acestor calități, cărbunele de aici s-a dovedit foarte bun pentru forje, fiind utilizabil și la încălzirea cazanelor. Nu este deci întâmplător că principalul consumator al acestor cărbuni a devenit „Prima societate de navigație cu aburi pe Dunăre”.

Datorită condițiilor prielnice în exploatarea acestor zăcămintele se folosea sistemul de exploatare prin galerii, productivitatea îmbunătățindu-se astfel an de an. În anii cincizeci ai secolului trecut cantitatea cărbunelui extras a variat între 16.800—28.000 q, la mijlocul anilor 1860, între 67.000 și 84.000 q, ca urmare a muncii efectuate de 168 muncitori-minieri⁵⁰, dar începând cu 1865 mineritul cărbunilor de la Berzasca a ajuns într-o situație falimentară. Această situație s-a datorat faptului că „Prima societate de navigație cu aburi pe Dunăre”, principala consumatoare, a renunțat să mai cumpere cărbunele produs, deoarece și-a asigurat cărbunele extrăgându-l din propriile-i mine pe de o parte, pe de altă parte cumpărându-l din rezervele S.T.E.G.-ului. Pierderea principalului consumator

⁴⁸ Ibidem, p. 140.

⁴⁹ Déry Károly, *A magyar szénbányászat ismertetése, különös tekintettel az 1900. évi párizsi nemzetközi kiállításra résztvevő vállalatokra*, Budapest, 1900, p. 112; Papp Károly, *op. cit.* p. 593.

⁵⁰ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 140.

a atras după sine scăderea bruscă a extracției de cărbune, care în 1867 a atins abia 42 920 q.⁵¹

Minele Albertin Szöllösy. Extracția cărbunelui din zăcămintele aflate în hotarul satului Eibenthal, lângă Porțile de Fier, a început în 1860, proprietarii minei fiind moștenitorii lui Albertin Szöllösy. Minele de la Eibenthal erau așezate într-o vale apropiată Tisoviței, în așa numita „groapă a Cărbunarilor“, fiind limitate doar la două straturi de zăcămintele ce după analizele multiple efectuate, conțineau un antracit de bună calitate, cu o putere calorică variind între 6249 și 7842.⁵²

Începutul exploatării zăcămintelor de cărbune a fost efectuat prin săparea galeriei „Dunărea“, într-un mod aproape primitiv. Numărul galeriilor a crescut mai tirziu cu încă două, dar munca de exploatare a continuat tot atât de dezorganizat, la întâmplare. Această situație se reflectă în producția propriu zisă care în 1867 se ridica la numai 3130 q cărbune, extrase prin munca unui număr de 32 muncitori mineri.⁵³

Alte întreprinderi miniere de cărbune negru. Înafara celor pînă acum amintite, în perioada anilor 1848—1867, pentru exploatarea zăcămintelor de cărbune negru din Banat, au mai luat ființă și alte întreprinderi miniere. Una dintre ele era proprietatea „Primei societăți de navigație cu aburi pe Dunăre“, în bazinul carbonifer Bîger-Schnellersruhe. Această a doua mare societate de transport (alături de S.T.E.G.) a aristocrației bancare austriece urmărea acapararea zăcămintelor de cărbune negru de pe malul Dunării, îmboldită fiind de succesele obținute în mineritul cărbunelui de cealaltă societate, S.T.E.G.-ul.

În bazinul amintit, începînd cu primii ani ai decenului al 7-lea, au fost inițiate primele lucrări de prospectare. Săpăturile efectuate au scos la iveală 3 straturi de cărbune subțiri, de 0,15, 0,05, și 0,2 m. și astfel în 1866 au fost abandonate lucrările.⁵⁴

Tezaurariatul austriac poseda cîteva mine mici la Gîrbovăț și Eibenthal. La Gîrbovăț, în 1867, cei 11 mineri au extras 224 q cărbuni.⁵⁵

Trebuie să mai amintim și minele de la Losnicioara, din care la sfîrșitul perioadei tratate au fost extrase 10 145 q cărbune negru.⁵⁶

*

În concluzia celor scrise pînă acum în legătură cu întreprinderile miniere de cărbune negru, putem constata că între 1848 și 1867, exploatarea zăcămintelor de cărbune negru din Transilvania a avut loc în cadrul a 7 întreprinderi.⁵⁷ Dintre ele, 3 erau în proprietatea aristocrației bancare, respectiv a burgheziei austriece, 2 în proprietatea tezaurariatului austriac, iar două erau în mîna unor proprietari transilvăneni. Cele 3 întreprinderi aflate în mîna capitalului austriac produceau 99,30% din extracția totală a cărbunelui negru din Transilvania. Aceasta în mod practic înseamnă că

⁵¹ *Hiv. Stat. Közl.*, anul 1869, fasc. III, p. 114, 130—131.

⁵² Papp Károly, *op. cit.*, p. 574, 576.

⁵³ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 28—29; *Hiv. Stat. Közl.*, anul 1869, fasc. III, p. 128—129, 130—131.

⁵⁴ *Hiv. Stat. Közl.*, anul 1869, fasc. III, p. 128—129, 130—131.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 130—132; *Raportul camerei de industrie și comerț din Timișoara*, anii 1879—1881, p. 139.

⁵⁶ *Hiv. Stat. Közl.*, anul 1869, fasc. III, p. 130—131.

⁵⁷ Dintre acestea o întreprindere în 1866 s-a desființat.

în perioada anilor 1848—1867 zăcămintele de cărbune negru din Transilvania au încăput pe mîna proprietarilor străini, devenind un izvor de profit pentru burghezia austriacă și un important factor al întăririi ei economice. Din cele 0,70% rămase, 0,17% erau extrase de către minele tezaurariatului austriac, și astfel din întreaga extracție a cărbunelui negru din Transilvania doar 0,53% aparțineau minelor aflate în proprietatea transilvănenilor. În același timp, producția cărbunelui negru s-a concentrat în mare măsură încă înainte de 1867. Dintre cele 7 întreprinderi existente, una, cea a S.T.E.G.-ului dădea 97,1% din producția totală de cărbune, și astfel această întreprindere a devenit principalul monopolist al întregii exploatare carbonifere din Transilvania.

2. Mineritul cărbunelui brun

În timp ce pînă la 1867, au fost descoperite zăcămintele de cărbune negru din Transilvania exploatarea lor fiind deja într-un ritm avansat, prospectarea și exploatarea în cantități mai mari, industriale, a zăcămintelor de cărbune brun se afla în stadiul său incipient.

Transilvania era înzestrată în adîncurile ei cu zăcăminte de cărbune brun mult mai întinse și mai bogate decît cele de cărbune negru. Dintre acestea, cel mai important este bazinul din Valea Jiului. Spre acest bazin s-au îndreptat din prima clipă capitaluri uriașe; tocmai de aceea în cele ce urmează vom începe descrierea întreprinderilor de exploatare a cărbunilor brunii cu cele înființate aici, în Valea Jiului.

„Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov“. În regiunea minieră atît de bogată a Văii Jiului, încă din perioada identificării importanței cărbunelui mineral, a început o luptă acerbă pentru asigurarea dreptului de proprietate asupra comorilor prețioase ascunse în adîncurile pămîntului. În fruntea acestei lupte s-a situat „Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov“, în care erau interesate capitaluri austriece și cehe.

Societatea a pătruns în Valea Jiului pe de o parte prin cumpărarea teritoriilor miniere din mîna „Societății miniere frații Hofmann și Carol Maderspach“, acumulate pînă în 1848, iar pe de altă parte datorită propriilor achiziții de teritorii. Timp de aproape 10 ani, „Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov“ a efectuat, cu prețul unor sume uriașe investite, cercetări de amploare în urma cărora au fost descoperite zăcăminte de cărbune deosebit de bogate în împrejurimile localităților Petroșeni, Livezeni, Petrila.

Lucrările de cercetare începute în 1858 semnalau în 1867 mai mult de 15 straturi de cărbune.⁵⁸ Dintre ele, vreo 8—10 aveau în medie o grosime de 1—30 m strat de cărbune bun de exploatare. În mod deosebit se remarcă prin bogăția zăcămintului straturile 3 și 5. Grosimea primului strat varia între 8-60 m atingînd uneori chiar și 80 m, iar grosimea

⁵⁸ Mai tîrziu numărul straturilor de cărbune cunoscute s-a ridicat la 21, iar în zilele noastre în Valea Jiului se cunosc 25 straturi de cărbune. (Cf. *Manualul inginerului de mine*, vol. I, p. IV/94).

celuilalt strat varia între 3,5—6 m.⁵⁹ Cărbunele din Valea Jiului este cărbunele de calitate cea mai bună din întreaga țară. Se poate folosi în fabricarea brichetelor și este cocsificabil. Conținutul de carbon atinge 68,90%, iar puterea calorică, potrivit analizelor de la sfârșitul secolului trecut, ajungea la 6568 calorii.⁶⁰

Pe teritoriile din Valea Jiului, acaparate de „Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov“, pînă în 1867 s-au desfășurat în exclusivitate numai munci de cercetare și pregătire. La aceste munci au fost folosiți 93 de muncitori și astfel cantitatea cărbunilor scoși la suprafață în 1866 a atins în total 12 552 chintale.⁶¹ Pornirea ritmică a procesului de producție întâmpina în primul rînd greutăți în privința mijloacelor de transport, deoarece Valea Jiului, înconjurată de munți înalți era greu accesibilă, mai ales că primul drum județean ce pătrundea în această vale a fost construit deabia la începutul anilor 1860, iar în valea propriu-zisă, unde pînă atunci nu fuseseră nici urme de roți de căruțe ferecate, numai mult mai târziu s-au construit drumurile comunale.⁶² Rezultă deci că mineritul „Societății anonime de mine și furnale din Brașov“ s-a putut dezvolta deabia după 1867 după înființarea Primei căi ferate transilvănene, care a devenit nu numai principalul mijloc de transport al cărbunilor, ci totodată și unul din principalii consumatori ai acestor cărbuni.

Societatea amintită avea mine și în alte bazine carbonifere din Transilvania. Una funcționa pe teritoriul zăcămintelor de lignit de la Baraolt, și cu cărbunele extras de aici puneau în funcțiune cazanele cu aburi ale uzinelor proprii metalurgice de la Filia. Exploatarea acestei mine a început în 1855, producția anuală de cărbune variind între 11.200—14.000 chintale.⁶³ O altă mină era situată la Holbav. Ea fusese cumpărată în 1856 și se extrăgea prin intermediul a două galerii⁶⁴ o cantitate medie anuală de 550 q cărbune, folosite la uzinele de fier de la Vlăhița.

Prin teritoriile acaparate în anii absolutismului, „Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov“, a devenit ca mărime a doua întreprindere capitalistă de exploatare a cărbunilor în Transilvania.

Alte întreprinderi miniere în Valea Jiului. În 1859 la Jiuvaidei — Vulcan, a luat ființă cea de a doua întreprindere din bazinul carbonifer Valea Jiului, așa numita „Societate minieră Árpád-Terezia“, care avea în total 14 acționari, dintre care mulți moșieri transilvăneni, cum erau de exemplu baronul Lajos Kemény, soția contelui György Teleki, baroana Leona Jósika. Majoritatea acțiunilor erau proprietatea lui József Mara, care de fapt era totodată și conducătorul întreprinderii.⁶⁵ Pînă în 1867 această întreprindere nu a produs nimic.

⁵⁹ Raportul camerei de industrie și comerț din Arad, anul 1885, p. 119; *Technikai fejlődésünk története, 1867—1927*, Budapesta, 1929, p. 669; *Manualul inginerului de mine*, vol. I, p. IV/94.

⁶⁰ *A Salgótarjáni Köszénbánya Rt. petrossényi bányaművei*, Budapesta, p. 17—18.

⁶¹ Arhiva I.R.C.G.M., Hunedoara, secția Brad, dos. nr. 401—500/1868, fila 454.

⁶² Raportul camerei de industrie și comerț din Arad, anul 1885, p. 119.

⁶³ Arhiva I.R.C.G.M., Hunedoara, secția Brad, dos. nr. 501—600/1868, fila 595; Hoffmann Géza, *op. cit.*, p. 37—38.

⁶⁴ *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik*, Zehnter Jahrgang, I. Heft, p. 85; Erich Jekelius, *op. cit.*, p. 21.

⁶⁵ Arhiva I.R.C.G.M., Hunedoara, Secția Brad, dos. nr. 501—600/1874, fila 595.

La mijlocul anilor 1860 și tezaurariatul austriac a pătruns în mineritul din Valea Jiului. Dar în perioada tratată nu s-au întreprins decât unele lucrări de prospectare la care erau angajați 10 muncitori. Lucrările s-au efectuat în părțile de est și vest ale bazinului, în împrejurimile Petroșenilor și ale Petrilei; ca urmare lucrările de deschidere au fost începute numai la finele anului 1868⁶⁶.

Celelalte întreprinderi miniere mai mici din Transilvania. După 1848 și pe teritoriul celorlalte zăcămintele de cărbune brun, respectiv de lignit, au luat ființă întreprinderi miniere, ele însă erau de modeste pretenții, lucrînd deabia cu cîțiva muncitori.

Pe teritoriul zăcămintelor de lignit din regiunea Sfîntul Gheorghe, la Ilienii a luat naștere în anii 1860 întreprinderea minieră numită „Segen Gottes“, ai cărei proprietari erau capitaliști din Brașov. În 1867 cei 20 de muncitori ce lucrau aici extrăgeau în total 504 q cărbune.⁶⁷

În regiunea Tirgu-Săcuiesc, la Valea Seacă, tot în deceniul al 7-lea, funcționa o mică mină al cărei proprietar era József György.⁶⁸

Pe teritoriul zăcămintelor de cărbune brun din regiunea Brașovului, la Holbav și familia contelui Teleki poseda o mică mină de cărbuni, care însă din lipsă de consumatori și-a încetat activitatea în 1863.⁶⁹

În împrejurimile Aghireșului, pe teritoriul zăcămintelor de cărbune brun din valea Almașului, de lângă Cluj, mineritul cărbunilor începuse încă la 1850, inițiat fiind de Elek Sigmond, proprietar de mori din Cluj. Se folosea metoda puțurilor, într-un mod primitiv, cu puțină reușită.⁷⁰

În jurul Hațegului, în hotarul comunei Rîu Bărbat, exista o mină de cărbuni, proprietatea soției baronului László Noptsa, în care lucrau 2 muncitori, care produceau lunar 2 măji de cărbune.⁷¹

La minele de cărbuni de la Vrednic, în Banat, în 1856 lucrau 14 muncitori mineri. Dar această mină, după cum recunoaște un raport contemporan „nu se putea dezvolta, din pricina drumurilor proaste și a lipsei de forță bună de lucru.“⁷² Înafara acestora mai erau mine mici; una la Tisovița cu 6 muncitori, alta la Plavișevița, cu 4 muncitori.⁷³

Trebuie să amintim în sfîrșit și minele de cărbune din Bihor. Dintre acestea, producția „Primei societăți de mine de cărbuni din Bihor“, la mijlocul anilor 1860, încetase, deoarece „cărbunele brun nu mai avea cumpărători“⁷⁴, iar „Colonia minieră de cărbuni Augustin“ producea chiar cu un singur muncitor.⁷⁵

*

În concluzia celor de mai sus, putem afirma că mineritul cărbunilor bruni din Transilvania, în perioada anilor 1848—1867 se afla încă la începuturile existenței sale. Este adevărat că în ramura mineritului cărb-

⁶⁶ BKL., anul 1903, vol. II, p. 235.

⁶⁷ Arhiva I.R.C.G.M., Hunedoara, secția Brad, dos. nr. 101—200/1868, fila 197; dos. nr. 501—600/1868, fila 595, 598.

⁶⁸ Loc. cit., dos. nr. 601—700/1872, fila 667.

⁶⁹ Loc. cit., dos. nr. 501—600/1868, fila 595.

⁷⁰ Loc. cit., dos. nr. 1401—1500/1867, fila 1410; Schmidt Károly, *Geológiai megfigyelések az erdélyrészi barnaszentérulet néhány pontjáról*. Vez. Földtani Közlöny vol. 41, p. 26.

⁷¹ Arhiva I.R.C.G.M., Hunedoara, secția Brad, dos. nr. 1401—1500/1867, fila 1403.

⁷² *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik*, Zehnter Jahrgang, I. Heft, p. 84.

⁷³ *Hiv. Stat. Közl.*, anul 1869, fasc. III, p. 128—129.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 72.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 92.

bunelui brun funcționau 11 întreprinderi, ba dacă le socotim și pe cele care între timp își încetaseră activitatea numărul lor ajunge la 14, dar marea majoritate a acestor întreprinderi aveau un caracter de mică industrie, cu o scăzută productivitate a muncii, ce antrena o forță de muncă minimă. Dintre toate, singură „Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov“ a reușit să se facă remarcată. Ea a acaparat cel mai bogat teritoriu cu zăcămintele de cărbuni din Transilvania, o bună parte din bazinul carbonifer al Văii Jiului. Dar această întreprindere avea la bază capital austriac și ceh, și drept urmare tinăra industrie transilvăneană a mineritului cărbunilor bruni a fost concentrată în mâini străine.

IV. Evoluția producției de cărbune

Pe baza izvoarelor ce ne stau la îndemână, avem posibilitatea să urmărim evoluția producției întreprinderilor de exploatare a cărbunilor din întreaga Transilvanie, începând cu mijlocul deceniului al șaselea al secolului trecut. Extracția cărbunelui în cantități industriale în Transilvania a început aproximativ în această perioadă, așadar datele de mai jos reflectă într-o măsură mai mare sau mai mică adevărata stare a lucrurilor.

Evoluția producției de cărbune din Transilvania între 1856—1867⁷⁶

Anul	Cărbune negru	Cărbune brun	Total ⁷⁷
1856	760 600	59 920	820 520
1857	669 174	5 609	674 783
1858	559 003	28 311	587 314
1859	676 636	17 010	693 646
1860	777 958	30 046	808 004
1861	909 071	20 892	929 963
1862	1 394 591	18 107	1 412 698
1863	1 416 894	26 703	1 443 597
1864	1 369 806	12 191	1 381 997
1865	1 534 915	17 744	1 552 659
1866	1 891 742	12 551	1 904 293

Pînă în 1867 producția de cărbune din Transilvania are o tendință de creștere. Cantitatea extrasă în 1851 a fost de 327 062 q,⁷⁸ în 1860 a depășit 800 000 q, iar pînă la 1867 s-a ridicat la mai mult de 1 900 000 q. Însă, așa după cum reiese și din datele tabelului, creșterea producției de cărbune nu a fost continuă. Evenimentele de natură politică sau economică ale perioadei absolutismului și „regimului liberal“ austriac, au impus din timp în timp anumite cerințe, asigurînd în general dezvoltării capitalis-

⁷⁶ Întocmit pe baza surselor următoare : *Hiv. Stat. Közl.*, anul 1869, fasc. III, p. 190—191; *Statisztikai Közlemények*, vol. 4, Pesta, 1862, p. 49; *Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, vol. 2, Pesta, 1866, p. 122—135; *Országos Nagy Képes Naptár*, anul 1862, p. 225; Friedmann Bernát, *op. cit.*, p. 78.

⁷⁷ În Banat pînă în anul 1854 au produs anual în general 320 980 q, în 1850 din minele S.T.E.G.-ului au scos 728 776 q.

⁷⁸ *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik*, elfter Jahrgang, II. Heft, Wien, 1855, p. 8—9.

mului și inerent în cadrul acestuia și dezvoltării mineritului de cărbune condiții diferite de dezvoltare. Acele perioade intermediare legice care au fost caracterizate de o dezvoltare ciclică ce se petrece începînd cu criza producției pînă la avîntul ei și de la avînt la criză, au defalcat în diferite stadii dezvoltarea economică generală a perioadei cuprinsă între anii 1848 și 1867. Acest lucru se reflectă și în situația mineritului de cărbune.

Prima perioadă a mineritului de cărbune din epoca absolutismului a început în anii 1853—1854 și ține pînă în 1857. Această perioadă de avînt a fost curmată de criza capitalistă de supraproducție din anii 1857—1858, și scăderea, respectiv stagnarea producției de cărbune s-a menținut pînă în 1860. Noul avînt care începe acum este curmat de urmările dezastruoase ale greutăților economice din anul 1863. Apoi începînd cu anul 1865 a urmat o nouă perioadă de avînt, producția de cărbune cunoaște o creștere ritmică de la an la an.

După cum reiese din datele semnalate, ritmul creșterii producției de cărbuni a fost considerabil, în perioada anilor 1856—1866 realizîndu-se un procentaj de 132,0%. Prin acest ritm, producția de cărbuni din Transilvania a depășit ritmul mediu de dezvoltare a mineritului de cărbuni din monarhia habsburgică, cifrat la 113,10%, întrecînd chiar și cele mai dezvoltate regiuni industriale și miniere ale monarhiei, cum sînt Cehia, unde creșterea producției de cărbuni în perioada amintită nu atinsese decît 110,3%, Silezia și Moravia, unde s-a ajuns numai la 91,5%.⁷⁹

Creșterea producției de cărbune din Transilvania a fost numai relativă, deoarece în privința cantităților absolute nivelul obținut era destul de scăzut. Astfel cu cele 1 904 293 chintale produse în 1866, Transilvania a ocupat între țările și regiunile imperiului habsburgic locul al cincilea, dar cu toate acestea din totalul producției de cărbuni din imperiu partea ce revenea Transilvaniei nu depășea cifra de 3,85%, față de 47,0% obținut în Cehia, 17,3% în Silezia și Moravia, 14,0% în Ungaria ș.a.m.d.⁸⁰ Slaba dezvoltare a mineritului de cărbune din Transilvania se dezbăluie și mai pregnant atunci cînd analizăm cantitățile de cărbune extras ce revine pe cap de locuitor. În timp ce din producția totală de cărbune unui locuitor din imperiul habsburgic îi revin 142,2 kgr, în Transilvania unui locuitor îi sînt repartizate numai 59,0 kgr. Din totalul regiunilor deținătoare de industrie extractivă de cărbune, numai trei: Galiția, Istria și Tirol au o cantitate mai mică de 59 kgr de cărbune pe cap de locuitor, în celelalte nouă regiuni cantitatea este mai mare. În Stiria de exemplu în 1866, au revenit pe cap de locuitor 498,2 kgr cărbune extras, în Cehia, 451,4 kgr, în Silezia-Moravia 341,3 kgr.⁸¹

⁷⁹ Konek Sándor, *Az ausztriai-magyar monarchia statisztikai kézikönyve*, Budapesta, 1868, p. 284—285.

⁸⁰ Producția de cărbuni a provinciilor imperiului austriac în anul 1866 a fost următoarea:

Cehia :	23 267 815 q	Galiția :	1 109 429 q
Silezia-Moravia :	8 541 040 „	Austria de sus :	862 947 „
Ungaria :	6 920 254 „	Craina :	785 967 „
Stiria :	5 439 048 „	Carintia :	406 323 „
Transilvania :	1 904 293 „	Istria :	221 843 „
Austria de jos :	1 151 768 „	Tirol :	90 749 „

(Konek Sándor, *op. cit.*, p. 285).

⁸¹ *Ibidem*, p. 64, 285.

Din datele tabelului de mai sus reiese și faptul că pînă în 1867 dintre zăcămintele de cărbune ale Transilvaniei, cea mai mare dezvoltare a cunoscut-o exploatarea zăcămintelor de cărbune negru, în timp ce extracția zăcămintelor uriașe de cărbune brun cu o rezervă naturală mult mai mare decît cea a cărbunilor negri, era de abia la începuturile ei. Drept urmare, din producția totală a extracției de cărbune din Transilvania, în perioada anilor 1856—1867, 98,3% provenea din minele de cărbune negru și numai 1,7% din diferitele mine de cărbune brun sau de lignit.

Exploatarea intensă a zăcămintelor de cărbune negru din Banat, și în cadrul acestora dezvoltarea rapidă a minelor de la Steierdorf-Anina și Doman-Secul aflate în posesia S.T.E.G.-ului, își avea cauzele obiective, proprii. În primul rînd trebuie să amintim existența posibilităților de transport, în mod special, includerea Banatului în rețeaua de căi ferate a imperiului și pe lîngă aceasta folosirea navigației cu aburi pe Dunăre, atît ca mijloc de transport cît și ca singur consumator de cărbune. Ba mai mult, marea majoritate a cărbunelui negru produs în Banat își avea propria piață de desfacere în uzinele siderurgice și de fier ale S.T.E.G.-ului aflate în continuă dezvoltare, fiind deci consumatoare tot mai mari

Întreprinderile miniere de cărbuni din Transilvania în 1867

Denumirea întreprinderii	Anul înființării	Locul întreprinderilor miniere	Cantitatea producției în chin-tale	Numărul muncitorilor
Colonia minieră de cărbuni Augustin	—	Plasa Salonta		1
Societatea minieră Árpád-Terézia	1859	Jiuvaidei-Vulcan	—	—
Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov	1857	Petroșeni, Livezeni	19 550	93
Prima societate de navigație cu aburi pe Dunăre ⁸²	—	Petrila, Holbav, Baraolt	—	6
Mina Karl Klein	1846	Biger-Schnellersruhe	—	—
		Camenița, Cozla, Sirina, Berzasca	42 920	168
Mina baroanei Noptsă	—	Rîu Bărbat	24	2
Tezaurariatul austriac	—	Eibenthal	—	—
Tezaurariatul austriac	—	Gîrbovăț	224	11
Tezaurariatul austriac	1865	Petroșeni, Petrila	—	—
S.T.E.G.	1855	Doman, Secul, Steierdorf, Anina	1 956 311	3324
Întreprinderea minieră Segen Gottes	—	Ilieni	504	20
Mina Elek Sigmond	1850	Aghireș	—	—
Mina Albertin Szöllösy	1860	Eibenthal	3 130	32
	—	Tisovița	—	8
	—	Vrednic	—	—
	—	Valea Seacă	—	—
	—	Plavișevița	—	4
	—	Losnicioara	10 145	—

⁸² În curs de lichidare.

de cărbune. Procesul de creștere a producției nu a fost influențat nici de problemele financiare și datorită tradiției de câteva decenii a minelor de aici, în Banat s-a putut rezolva oarecum mai ușor problema muncitorilor calificați.

În domeniul mineritului cărbunilor brun, complexitatea acestor condiții nu a reușit să influențeze în mod hotărâtor creșterea producției și ca urmare dezvoltarea mineritului cărbunelui brun a rămas mult în urma dezvoltării mineritului de cărbune negru. Consumatorul principal al vremurilor respective, calea ferată și navigația cu aburi lipseau cu desăvârșire, și doar în mică măsură, sporadic, în ramura industrială de fabrică aflată la începuturile ei, se foloseau cărbunii brun. Unul din contemporani observa: „Cauza principală a dezvoltării insuficiente... trebuie căutată fără îndoială în insuficienta dezvoltare a industriei și în deosebi a industriei de fabrică.”⁸³ Această constatare este dovedită cu prisosință de recensământul mașinilor cu aburi din 1863, care în întreaga industrie de fabrică din Transilvania nu a găsit în funcțiune mai mult de 40 de mașini cu aburi, cu o capacitate totală de 651 C.P.⁸⁴ Nivelul deosebit de scăzut reflectat de această cifră este și mai evident dacă specificăm că în întreaga industrie de fabrică din imperiul austriac numărul mașinilor cu aburi folosite era 2809, cu o capacitate de 43 720 C.P. de unde rezultă că numărul mașinilor cu aburi folosite în întreaga industrie transilvăneană reprezintă doar 1,4% din numărul mașinilor cu aburi și 1,5% din capacitatea în C.P. a întregii industrii din imperiul austriac.⁸⁵ Trebuie să specificăm și faptul că nu toate mașinile cu aburi funcționau pe bază de cărbuni, existând unele ce foloseau încălzirea cu lemne. Datorită condițiilor naturale ale Transilvaniei în perioada tratată, folosirea manganului era un fenomen răspândit nu numai în industria de fabrică ci chiar și la furnale. Uriășele întinderi de păduri ale Transilvaniei au devenit în mod obiectiv o piedică în calea dezvoltării extracției de cărbune.

Drept urmare, piața de desfacere a cărbunilor brun din Transilvania, pînă în 1867 avea un perimetru restrîns și astfel „din cauza cererii reduse de cărbune, producției minelor de cărbune brun și lignit nu i s-a acordat atenția cuvenită”.⁸⁶ unele din aceste întreprinderi, negăsindu-și cumpărători pentru cărbunii extrași „au fost nevoite să întrerupă extracția”.⁸⁷

Industria carboniferă din Transilvania, și în cadrul acesteia avîntul mineritului cărbunelui brun, a început la sfîrșitul deceniului al șaptelea din secolul trecut. Însă analiza factorilor ce au determinat acest avînt, și prezentarea rezultatelor obținute în acest domeniu nu intră în tema propusă spre tratare în prezenta lucrare.

⁸³ BKL., 1893, p. 125.

⁸⁴ L. Vajda — A. Egyed, *Cu privire la creșterea numerică a muncitorimii industriale în Transilvania după 1848 pînă la primul război mondial*, în *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare din România pînă la primul război mondial*, sub redacția lui N. N. Constantinescu, București, 1959, p. 443.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 444.

⁸⁶ Hantken Miksa, *op. cit.*, p. 14.

⁸⁷ *Hiv. Stat. Közl.*, anul 1869, fasc. III, p. 81.

V. Nivelul tehnic al mineritului de cărbune

Din analiza metodelor de producție ale întreprinderilor miniere și a înzestrării lor tehnice, cu mașini, conchidem că în general acestea erau rămase în urmă.

Exploatarea zăcămintelor de cărbuni se practica cu ajutorul puțurilor, de la care făceau excepție numai minele de la Steierdorf-Anina și în parte cele de la Doman, toate aparținătoare S.T.E.G.-ului. Metoda puțurilor era mai ușoară și mai ieftină decât metoda galeriilor, fiind în același timp mai practicabilă în cazul straturilor așezate aproape de suprafața solului. Ori înafara minelor S.T.E.G.-ului, în perioada aceasta, suprafețele de exploatare ale minelor nu ajunseseră încă la mari adâncimi, exploatându-se cu predilecție straturile din apropierea suprafeței pământului.

Munca în mină era în mare parte necalificată, iar în cazul întreprinderilor mai mici, se scormonea pământul fără prea multă pricepere. Lipseau specialiștii exploatarei minelor de cărbuni, muncitorii cu experiență în această ramură de producție și în multe cazuri, la procesul de slabă dezvoltare, de înapoiere tehnică și profesională, au contribuit și lipsa capitalului și neorganizarea piețelor de desfacere pentru vinderea cărbunilor.

Mijloacele tehnice folosite la exploatarea zăcămintelor de cărbuni constau din cele mai rudimentare instrumente, ciocane mari sau de mână, târnăcopul de miner, burghiuri de diferite dimensiuni, icuri simple sau cu mâner, pîrghii, sape de minerit, răzători, maiuri etc. Munca cu ajutorul acestor instrumente rudimentare pretindea din partea minerilor eforturi fizice deosebite. Mijloacele de transport ale minelor erau într-un stadiu incipient, ele rezolvînd numai transportul de la suprafața solului. În cazul transporturilor pe verticală, mecanismul lor se baza pe forța omului sau a animalelor, iar scripeții mecanizați erau cu totul necunoscuți.

Utilizarea tehnică a mașinii a fost introdusă numai la minele de cărbuni din Banat, la transportul în puț, la evacuarea apei și aerisirea minelor, dar în procesul de producție propriu-zis, nici aici nu întîlnim instalații tehnice moderne. Primele mașini cu aburi, trei bucăți în total, cu 38 C.P. au fost puse în funcțiune la începutul anilor 1850 și după datele ce ne stau la îndemînă, pînă în 1863 numărul lor s-a ridicat la șapte, însumînd în total 173 C.P.⁸⁸ Luînd în considerare faptul că în Anglia folosirea mașinii cu aburi la transportul în puț și evacuarea apei s-a încetățenit încă în secolul al XVIII-lea, atunci apariția în Transilvania a mașinii cu aburi o considerăm relativ tîrzie chiar dacă aceste mașini împreună cu piesele de schimb trebuiau importate din apus și deci necesitau un capital mai mare. În același timp mașinile minelor amintite asigurau un nivel calitativ scăzut, capacitatea lor medie nedepășind 24,7 C.P., iar creșterea lor numerică avînd un ritm redus. Proportional, numărul mașinilor cu aburi folosite în industria extractivă de cărbuni din Transilvania în 1863

⁸⁸ *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik*, elfter Jahrgang, II. Heft, p. 28—29.

reprezenta doar 1,6% din totalul mașinilor cu aburi utilizate în industria de cărbuni a monarhiei austriece, în timp ce capacitatea lor reprezenta doar 1,7%. În același timp, minele de cărbuni din Cehia dețineau 48,4% mașini și 40,0% C.P., cele din Silezia 20,5% mașini și 26,1% C.P., iar cele din Moravia 11,9% mașini și 17,0% C.P. din totalul mașinilor utilizate în minele de cărbuni din întreaga monarhie și din puterea de capacitate exprimată în C.P. a acestora.⁸⁹ Astfel din punct de vedere al bazei tehnice, mineritul transilvănean se situa printre ultimele regiuni din monarhie.⁹⁰

Nivelul tehnic scăzut al mineritului de cărbuni — care era influențat în ultima instanță și de faptul că mașinile erau concentrate în cadrul unei singure întreprinderi, astfel că situația reală privind industria minieră de cărbuni în ansamblul ei era și mai nefavorabilă decât cea descrisă mai sus — a avut repercusiuni asupra cantității producției, a dezvoltării întregii ramuri de producție pe care a frânat-o, îngreunând foarte mult condițiile de muncă ale muncitorimii miniere, deoarece în loc să fie folosită forța mașinilor, se exploata energia umană, toate acestea ducând la exploatarea crâncenă a muncitorilor minieri.

DIE ANFÄNGE DER ENTWICKLUNG DES KOHLENBERGBAUES. IN TRANSILVANIEN

(Zusammenfassung)

Der Kohlenbergbau ist der jüngste Zweig des alten transsilvanischen Bergbaues. Die ersten Kohlenschächte wurden am Ende des 18. Jhs. im Banat, in der Umgebung von Reschitza und nachher im Kohlenbecken von Berzaszka eröffnet. Die Kohlengruben des Schiltales — des grössten Braunkohlenbeckens Transsilvaniens — waren gleichfalls schon am Ende des 18. Jhs. bekannt, ihre Ausbeutung in industriellem Ausmasse begann jedoch erst nach 1848. Bis zu diesem Zeitpunkt wurden zwar in den verschiedenen Braunkohlen- und Lignitbecken mehrere Bergwerke eröffnet, die geförderte Kohlenmenge war jedoch unbedeutend.

Nach 1848 nahm die Entwicklung des Kohlenbergbaues, dank der Festigung der kapitalistischen Produktionsverhältnisse, des Aufschwungs im Eisenbahnbau, der Eröffnung der Dampfschiffahrt auf der Donau, sowie der Entwicklung der Fabrikindustrie, einen grösseren Aufschwung und obzwar das Wachstum der Kohlenproduktion infolge der Auswirkung gewisser wirtschaftlicher und politischer Ereignisse nicht gleichmässig war, verzeichnet sie bis zur Entstehung der österreichisch-ungarischen Monarchie im Jahre 1867, eine progressive Richtung. Die Wachstumszunahme der Kohlenproduktion betrug zwischen 1856 und 1866, 132%, mit welcher sie das allgemeine 113,1% betragende Entwicklungstempo des Kohlenbaues der Habsburgmonarchie übertraf und sogar die industriell höchstentwickelten Gebiete der Monarchie, z. B. Böhmen, Schlesien und Mähren hinter sich liess. Der absoluten

⁸⁹ Konck Sándor, *op. cit.*, p. 289.

⁹⁰ În mineritul de cărbuni al monarhiei în 1863 au fost folosite următoarele mașini cu aburi raportate pe țări și provincii :

Cehia :	203 mașini	3951 C.P.	Stiria :	14 mașini	153 C.P.
Silezia :	86 „	2585 „	Austria de jos :	12 „	159 „
Moravia :	50 „	1674 „	Transilvania :	7 „	173 „
Galiția :	25 „	863 „	Carintia :	5 „	80 „
Ungaria :	17 „	239 „	Austria de sus :	— „	— „

Menge der Kohlenproduktion nach stand Siebenbürgen jedoch auf einer verhältnismässig niedrigen Stufe. Seine 1,904293 q betragende Produktion aus dem Jahre 1866 macht von der gesamten Kohlenproduktion des Reiches nur 3,85% aus, gegenüber dem Anteil Böhmens von 47,0%, Schlesiens und Mährens von 17,4% oder Ungarns von 14,0%.

Bis 1867 entstanden 18 Kohlenbergbaubetriebe in Transsilvanien. Unter diesen finden sich kapitalkräftige Unternehmen mit bedeutenden Arbeitskräften und entsprechender technischer Ausstattung, in der Mehrzahl aber waren es kleine, wenig produzierende Einheiten.

Die grössten Kohlengruben Transsilvaniens gelangten in den Besitz des österreichischen, französischen und tschechischen Kapitals.

Drei, dem österreichischen Kapital gehörende Steinkohlengruben lieferten z. B. 1867 99,3 Prozent der Steinkohlenproduktion. Praktisch waren also die Steinkohlenbergwerke ein wichtiger Faktor in der wirtschaftlichen Erstarkung der österreichischen Bourgeoisie. Unter diesen Betrieben müssen wir die Banater STEG hervorheben. Von hier stammten 91,5% der Steinkohlenproduktion Transsilvaniens und ihre 3324 Arbeiter machten 90,3% aller Bergleute im Kohlenbergbau Transsilvaniens aus.

Der Produktionsprozess, die Maschineneinrichtung der Betriebe war im allgemeinen rückständig. Es fehlen noch Facharbeiter und nicht selten spielte der Kapitalmangel bei den unzweckmässigen Förderungsmethoden und infolge der technischen Rückständigkeit eine entscheidende Rolle, weiterhin die unregelmässigen Verhältnisse des Absatzmarktes. Zur Anwendung der Maschinenteknik kam es nur in den Betrieben der STEG. Der niedrige Stand der Bergbautechnik wirkte sich auf die gesamte Entwicklung dieses Produktionszweiges hemmend aus und erschwerte gleichzeitig in bedeutendem Ausmasse die Arbeitsbedingungen der Bergleute. Statt mit Hilfe von Maschinen, wurde mit menschlicher Kraft gearbeitet und dieses führte zur gesteigerten Ausbeutung der Grubenarbeiter.

REVOLUȚIA POPULARĂ DIN ȚARA NOASTRĂ — NECESITATE OBIECTIVĂ

de PETRU BUNTA

Învățătura marxist-leninistă a demonstrat că dezvoltarea societății constituie un proces istoric natural, determinat de legi obiective, în care se realizează trecerea de la o formațiune social-economică inferioară la alta superioară. Această schimbare calitativă se realizează în societățile împărțite în clase antagoniste, prin intermediul revoluțiilor sociale.

Analizînd mecanismul dezvoltării sociale, K. Marx a fundamentat caracterul legic al revoluțiilor sociale. „Pe o anumită treaptă a dezvoltării lor, forțele materiale de producție ale societății intră în contradicție cu relațiile de producție existente, sau, ceea ce nu este decît expresia lor juridică, cu relațiile de proprietate în cadrul cărora ele s-au dezvoltat pînă atunci. Din forme ale dezvoltării forțelor de producție, aceste relații se prefac în cătușe ale lor. Atunci începe o epocă de revoluție socială”.¹

În acest fel, revoluțiile sociale sînt determinate de cerințele legii obiective a concordanței relațiilor de producție cu caracterul și nivelul forțelor de producție, de conflictul care apare pe diferite trepte de dezvoltare a societății între relațiile de producție rămase în urmă, învechite și noile forțe de producție, care s-au dezvoltat în cadrul vechiului mod de producție.

Rezolvarea conflictului dintre forțele de producție noi și relațiile de producție care și-au trăit traiul constituie principala caracteristică pe plan economic a revoluției sociale. Această învățătură marxistă despre condițiile obiective ale revoluțiilor sociale a fost dezvoltată în mod creator și multilateral de către V. I. Lenin.

Pornind de la analiza acțiunii legii dezvoltării economice și politice inegale și în salturi a țărilor capitaliste, Lenin a demonstrat că în condițiile imperialismului în unele țări contradicția fundamentală dintre caracterul social al producției și însușirea privat-capitalistă este mai agravată decît în altele. Deci revoluția nu va izbucni în mod obligatoriu în țara cea mai dezvoltată din punct de vedere economic și în care proletariatul să reprezinte majoritatea populației. Revoluția — arată Lenin — va începe mai întîi acolo unde veriga lanțului imperialist este mai slabă, adică în țara în care se împletesc și ajung la o deosebită ascuțime toate contradicțiile economico-sociale, unde s-a constituit o puternică forță revoluțio-

¹ K. Marx, *Contribuții la critica economiei politice*. E.S.P.L.P., 1954, pp. 9 ~ 10.

nară a proletariatului, care are aliați de nădejde și, în primul rând, un partid marxist-leninist combativ, cu o bogată experiență de luptă.

Una din urmările acțiunii legii dezvoltării inegale și în salturi a țărilor capitaliste este și ascuțirea contradicțiilor dintre puterile imperialiste, care în epoca existenței imperialismului poate să ducă la războaie pustiitoare. Războiul adâncind contradicțiile obiective dintre caracterul social al producției și însușirea privat-capitalistă, înăsprind exploatarea și mizeria maselor, duce la creșterea nemulțumirii lor, le determină să treacă la acțiuni revoluționare. În acest fel, în anumite condiții istorice, războiul slăbește sistemul imperialist mondial, ușurând astfel victoria revoluției.

Dezvoltînd teoria marxistă a revoluției socialiste, Lenin a demonstrat în același timp că în țările în care revoluția burghezo-democratică nu a fost încă înfăptuită sau desăvîrșită, între revoluția burghezo-democratică și cea socialistă există o legătură indisolubilă, legătură care constă în posibilitatea transformării într-un timp relativ scurt a primei în cea de a doua. Condițiile obiective ale acestei legături indisolubile constau în împletirea contradicțiilor feudalismului cu cele ale imperialismului.

Pe baza teoriei marxist-leniniste încercăm în continuare analizarea factorilor obiectivi ai revoluției populare din țara noastră.

*

Forțele de producție ale României burghezo-moșierești se aflau la un nivel scăzut de dezvoltare. În structura economiei naționale, agricultura ocupa primul loc, valoarea producției ei globale întrecînd cu mult valoarea producției globale provenite din industrie și alte sectoare ale economiei naționale. Așa de exemplu între anii 1927—1938, ponderea producției globale agricole în totalul producției globale era de 51—62%².

Înapoierea economică a României reiese în mod convingător și din analiza structurii comerțului exterior. În anul 1938 balanța comerțului exterior se prezenta astfel³:

Felul mărfii	Export (în % din valoare)	Import (în % din valoare)
Obiecte de alimentație	34,86	4,99
Mat. prime și semifabricate	62,99	22,10
Produse finite	2,15	72,91
Total	100,0	100,0

După cum rezultă din tabel, România burghezo-moșierească exporta în cea mai mare parte materii prime și produse alimentare provenite mai ales din agricultură (cereale, leguminoase și semințe, animale vii) precum și din industria forestieră (lemn) și a petrolului (petrol). În același timp, importul era îndreptat spre produsele finite (73%) mai ales uti-

² *Enciclopedia României*, vol. IV, p. 964.

³ Probleme economice, nr. 4/1948, pp. 39—40.

laje, mașini agricole și unelte de muncă. Clasele dominante puneau la dispoziția capitalului străin bogățiile țării noastre și voiau ca România să rămână un izvor ieftin de materii prime al țărilor imperialiste occidentale. Totodată România constituia o importantă piață de desfacere pentru monopolurile străine, ceea ce limita puternic piața internă pentru industria autohtonă, îngreuna realizarea produselor ei.

În ceea ce privește structura venitului național, care de asemenea exprimă gradul de dezvoltare a economiei naționale, datele statistice arată că în anul 1938 în România aproape 50% din venitul național provenea din producția agricolă (în țările din apusul Europei unde producția la ha era cu 10—15 ori mai mare, partea sectorului agricol din venitul național era numai 5%)⁴, iar contribuția industriei reprezenta numai aproximativ 1/5-a parte din totalul venitului național⁵.

Industria era un sector slab dezvoltat al economiei naționale, dezvoltarea căreia se efectua disproporționat, anarhic, dirijată de interesele capitalului străin și autohton, în goana lor după profituri maxime. Guvernele capitaliștilor și moșierilor nu numai că nu au sprijinit dezvoltarea acelor ramuri industriale care ar fi putut asigura independența economică a țării, ci prin întreaga lor politică frâneau dezvoltarea acestora. Astfel s-au dezvoltat ramurile industriei ușoare și unele ramuri ale industriei grele, mai ales acelea producătoare de materii prime (țitei, lemn etc.).

În industria României burghezo-moșierești predomina industria prelucrătoare, care în 1938 reprezenta 88,9% din valoarea totală a producției industriale⁶. Acest sector industrial în perioada dintre cele două războaie mondiale a cunoscut o oarecare dezvoltare. Între anii 1928—1938 în industria prelucrătoare capitalul investit a crescut cu 25,9%, puterea instalată în H.P. cu 58,2%, numărul muncitorilor cu 41,6%, valoarea producției cu 13,5%⁷. În cadrul industriei prelucrătoare ponderea celor mai importante ramuri era cu totul nesatisfăcătoare. Este foarte caracteristic că în 1938 greutatea specifică a industriei metalurgice este mai mică (16,4%) decât a industriei alimentare (22,5%) și textile (21,2), iar în cazul industriei electrice (1%) și a materialelor de construcție (2,8%) greutatea specifică era cu totul neînsemnată⁸. Forțele de producție ale industriei, ca urmare a împingerii României de către clasele dominante în războiul antisovietic, au ajuns într-o situație dezastruoasă. În perioada 1940—1944 România a fost secătuită de materii prime, jefuită de fasciști, utilajul a fost uzat la maximum sau deteriorat în urma bombardamentelor și a luptelor. Aceasta a avut ca urmare o puternică scădere a producției. Între 1941—1944 producția s-a redus în industria alimentară la 74%, în industria textilă la 50%, în industria forestieră aproape la jumătate. De asemenea a scăzut masiv producția pielăriei, hîrtiei pentru tipar, celulozei⁹. Catastrofal a scăzut producția în industria petrolului, extracția de țitei scăzînd

⁴ Arhiva centrală a Institutului de istorie al Partidului de pe lângă C.C. al P.M.R., ds. 79, p. 66.

⁵ *Enciclopedia României*, vol. IV, pp. 941—958.

⁶ *Anuarul statistic al României*, 1939 și 1940, pp. 461 și 478.

⁷ *Ibidem*, pp. 478—479.

⁸ *Revista de statistică*, nr. 2/1957, p. 39.

⁹ *Ministerul Finanțelor. Exponere de motive pe exercitiul 1946—1947*, p. 325; N. N. Constantinescu, V. Axeuciu, *Capitalul monopolist în România*, 1962, p. 14.

la 3,5 milioane de tone în 1944, față de 8,7 milioane în 1936, iar capacitatea de prelucrare a rafinăriilor reducându-se la 15% pentru distilare și 18% pentru cracare¹⁰. În prima perioadă a războiului într-o oarecare măsură a crescut producția unor ramuri industriale care erau direct legate de ducerea războiului: industria chimică, de încălțăminte, dar mai ales industria metalurgică. Datele statistice cuprinse în tabelul următor se referă la producția industriei metalurgice:¹¹

Denumirea	U/m	A n i		
		1928	1938	1943
Fontă	Tone	70.123	129.308	172.806
Oțel	..	163.447	263.864	324.150
Laminate	..	187.650	233.612	281.917

Pentru direcția dezvoltării industriei în România burghezo-moșierească este foarte caracteristic raportul dintre grupele A și B, precum și dezvoltarea acestui raport. În tabelul de mai jos sînt prezentate date statistice privind formarea raportului grupelor A și B între anii 1929—1937¹².

G r u p a	Pe baza valorii create în %			Pe baza numărului angajaților în %		
	1929	1932	1937	1929	1932	1937
A) Producția mijl. de producție	48,0	41,8	47,6	54,8	46,7	47,4
B) Producția bunurilor de consum	52,0	58,2	52,4	45,2	53,3	52,6
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Cu toate că datele tabelului de mai sus sînt inexacte, ele ne arată totuși — în linii mari — că raportul între cele două grupe ale industriei în România burghezo-moșierească nu a fost corespunzător. Pe baza calculelor mai exacte reiese că în anul 1938, în structura producției globale industriale grupa A era reprezentată numai cu 45,5%, iar grupa B cu 54,5%¹³. Acest raport necorespunzător dintre grupa A și B s-a menținut și în timpul celui de al II-lea război mondial.

Datele statistice citate și analiza lor ne arată în mod evident starea înapoiată a industriei, precum și direcția ei de dezvoltare neechilibrată. În România burghezo-moșierească înapoierea industriei grele și mai ales a industriei constructoare de mașini, frîna în general dezvoltarea industriei și a economiei naționale în întregime. „Împiedicarea dezvoltării industriei mijloacelor de producție — arată tov. Gh. Gheorghiu-Dej — era o parte

¹⁰ N. N. Constantinescu, V. Axenciuc, *op. cit.*, p. 15.

¹¹ Probleme economice, nr. 2/1948, p. 48.

¹² Împărțirea industriei în grupele A și B a fost făcută de economistul V. N. Madgearu, pe baza metodei stabilite la conferința asociațiilor pentru studiul conjuncturii, care a avut loc în sept. 1938 la Potingny (vezi : *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, București, 1940, pp. 159—164).

¹³ *Anuarul statistic al R.P.R. pe 1957*, p. 80.

a politicii regimului burghezo-moșieresc de înfeudare a țării la carul capitalismului internațional¹⁴.

Caracterul înapoiat al industriei țării noastre între cele două războaie mondiale se poate demonstra și mai convingător comparînd nivelul ei tehnic cu nivelul tehnic al industriei din țările capitaliste cele mai dezvoltate. Este foarte caracteristic faptul că, pe cînd în SUA în anul 1929 la 1000 de locuitori reveneau 353 H.P., în Anglia 324, în Franța 284, în Germania (în 1933) 350 H. P. forță motrică, în România în anul 1938 (deci cu 10 ani mai tîrziu!) la 1000 locuitori reveneau numai 46 H. P. forță motrică¹⁵. În cazul că acest calcul se face pe cap de muncitor din industrie, rezultatele sînt și mai semnificative. Forța motrică raportată la numărul muncitorilor din industrie în SUA în anul 1929 era 4,9 H.P., în Germania în anul 1933 — 4,2 H.P., iar în România în 1938, numai 2,9 H.P.¹⁶. De menționat totodată că numărul muncitorilor din industrie în România, față de totalul populației reprezenta numai 1,60%¹⁷.

Analizînd stadiul de dezvoltare a forțelor de producție din industrie, trebuie remarcat și faptul că aceste forțe de producție slab dezvoltate erau repartizate neuniform pe teritoriul țării. Regiuni însemnate, ca Moldova, Dobrogea și Oltenia erau aproape lipsite de întreprinderi industriale. În anul 1940, în baza „dictatului de la Viena“, României i-au fost răpite 28% din totalul întreprinderilor industriale mari.

Apariția relativ tîrzie a capitalismului în România, precum și rolul determinant al capitalului străin în dezvoltarea economiei naționale au făcut ca dezvoltarea forțelor de producție în țara noastră să-și aibe caracteristicile sale specifice. Apariția întreprinderilor mari industriale în România se datorește numai în mică măsură transformării unui număr de întreprinderi mici în întreprinderi mari. În România, cea mai mare parte a întreprinderilor mari a luat ființă ca atare și în acest fel au intrat în procesul de concentrare și centralizare a capitalului. Marea industrie mecanizată a coexistat timp îndelungat cu meseriile, cooperăția simplă și manufacturile. În perioada imperialismului în România, marea industrie capitalistă a existat alături de numeroase ateliere meșteșugărești (în 1938 numărul meseriașilor era de 210.787¹⁸). În procesul de concentrare și centralizare a capitalului majoritatea meseriașilor nefiind apărați împotriva concurenței marilor capitaliști, s-au ruinat intrînd în rîndurile proletariatului. În preajma revoluției populare în economia națională a țării predominau ca număr întreprinderile industriale mici și mijlocii, dar majoritatea muncitorilor industriali era concentrată în întreprinderile industriale mari, producția cărora avea ponderea determinantă în întreaga producție industrială.

Procesul de concentrare a capitalului s-a accelerat mai ales în urma crizei economice mondiale din 1929—1933. În industrie această concentrare s-a manifestat pe de o parte în micșorarea numărului întreprinde-

¹⁴ Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvîntări*, E.S.P.I.P. 1956, p. 518.

¹⁵ Revista de statistică, nr. 2/1957, p. 37.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Anuarul statistic al României, 1939 și 1940*, pp. 476—479.

¹⁸ *Ministerul Economiei Naționale. Industria Românească. 1930—1940*, p. 88; N. N. Constantinescu, V. Axenciuc, *op. cit.*, p. 14.

rilor în general, pe de altă parte în creșterea numărului întreprinderilor mari și concentrarea capitalului și a producției în aceste întreprinderi. Între 1928—1938 numărul întreprinderilor în industria prelucrătoare a scăzut de la 3966 la 3767¹⁹, în același timp însă capitalul investit, forța motrică și numărul muncitorilor — cum am mai arătat la pag. 423 — în această ramură industrială a crescut (cu 25,9 %, 58,2 %, 41,6 %). Procesul de concentrare a capitalului în timpul celui de al II-lea război mondial continuă în ritm mai accelerat²⁰. Micșorarea numărului întreprinderilor s-a realizat pe baza înghițirii întreprinderilor mai mici de către cele mai mari (așa numita „fuzionare“). Iată date statistice doveditoare: ponderea capitalului societăților industriale (S.A.) cu un capital de pînă la 10 milioane lei, în decurs de 12 ani (1924—1936) a scăzut de la 10,4 % la 2,92 %, iar a acelora cu un capital între 10—100 milioane lei de la 34,3 % la 14 %. De asemenea scade ponderea societăților care posedau un capital de la 100 milioane pînă la 1 miliard lei. În același timp ponderea capitalului societăților industriale cu un capital de peste 1 miliard lei a crescut considerabil — de la 6,6 % la 47,9 %. Aceste societăți industriale reprezentau numai 0,6 % din numărul total al societăților, dar concentrau aproximativ 48 % din volumul total al capitalului și al celorlalte fonduri ale societăților industriale, în timp ce 94,2 % din societăți dețineau abia 25,7 %²¹. Datorită intensificării procesului de concentrare și creșterii rolului marilor întreprinderi, monopolizarea industriei s-a accentuat simțitor. Au luat ființă și s-au întărit o serie de organizații monopoliste: sindicate, carteluri, trusturi și concerne²².

Sindicatele capitaliste, care înaintea primului război mondial erau cele mai importante organizații monopoliste din România, între cele două războaie mondiale s-au extins prin includerea fabricilor din Transilvania și Bucovina. Au luat naștere noi sindicate: cel al uzinelor metalurgice, al fabricilor de uleiuri vegetale, al fabricilor de bere, de oxigen, de acid carbonic etc. Cele mai multe sindicate cuprindeau totalitatea, sau cea mai mare parte a întreprinderilor din ramura respectivă. Au luat naștere de asemeni numeroase carteluri: cel al țesăturilor de bumbac, al fabricilor de mătase, de ață, de talpă, de cherestea etc. Sindicatele și cartelurile s-au înmulțit mai ales după criza economică din 1929—1933. În anul 1938 industria României număra 94 carteluri, care includeau 1600 de întreprinderi. Aceste carteluri dețineau 50 % din capitalul investit în întreaga industrie, foloseau 53 % din forța motrică și stăpîneau 25 % din valoarea producției industriale²³. În perioada celui de al II-lea război mondial procesul de cartelizare a industriei cu ajutorul statului de dictatură fascistă s-a dezvoltat și mai mult. Piața internă se afla „stăpînită de o rețea completă de carteluri“ ... în urma căreia — cum a fost nevoit să recunoască și economistul burghez V. N. Madgearu — s-a creat „posibilitatea

¹⁹ *Anuarul statistic al României, 1939 și 1940*, pp. 468—479.

²⁰ În anul 1939 numărul întreprinderilor era 3.695. Pentru anii următori din cauza „dictatului de la Viena“ nu dispunem de date statistice reale.

²¹ V. N. Madgearu, *op. cit.*, pp. 151—152.

²² Vezi în această privință articolul lui I. Munteanu, S. Dumitrescu și I. Herșcovici, *Capitalul monopolist în industria României burghezo-moșieresti*, în „Probleme economice“ nr. 9/1957 și cartea lui N. N. Constantinescu și V. Axenciuc, *Capitalismul monopolist în România*.

²³ Tudor Savin, *Capitalul străin în România*. Ed. „Eminescu“ 1947, p. 95.

de dictare a prețurilor pentru aproape integralitatea bunurilor de consum industrializate și a unui număr covârșitor de bunuri mijloace de producție²⁴. Dar procesul de centralizare a capitalului nu s-a limitat numai la formarea și dezvoltarea sindicatelor și cartelurilor. Pe lângă aceste organizații monopoliste au apărut și s-au consolidat și formele monopoliste cele mai dezvoltate: trusturile și consernele. Trusturile dominau mai ales în industria grea. Amintim astfel din industria metalurgică trustul „Titan-Nadrag-Călan“, societatea „Astra“ — fabrica de vagoane și motoare; din metalurgia neferoasă și industria chimică trustul „Phönix“ — Baia Mare. Aceste trusturi se aflau în strinsă legătură cu cele două mari conserne din această ramură industrială, „Reșița“ și „Malaxa“, intrînd chiar — în bună parte — în proprietatea aceluiași capitaliști. La începutul celui de al II-lea război mondial „Reșița“ dădea întreaga producție de șine, bandaje, roți pentru locomotive și vagoane, 80% din producția de oțel a țării, 75% din producția de fontă, jumătate din producția de locomotive etc. și și-a asigurat rolul conducător în „Socomet“, sindicatul pentru desfacerea produselor metalurgice. Societatea „Malaxa“ a devenit în timpul celui de al II-lea război mondial un mare concern, care s-a ocupat de producția de mașini, muniții, tuburi etc. Societatea auriferă „Mica“ controla 60% din producția auriferă a țării, pătrunzînd pe calea participățiilor și în industria chimică, metalurgică, textilă, a celulozei etc. În industria carboniferă, rolul preponderent revenea concernului „Petroșani“ care mai poseda și exploatare forestiere proprii, o fabrică de fibre artificiale etc. Trusturile și consernele stăpîneau și industria petroliferă, iar o parte din marile societăți petrolifere s-au infiltrat și în alte ramuri industriale. Astfel de ex. „Concordia“ poseda întreprinderi metalurgice de armament, electrice și de extracție minieră. Din industria forestieră amintim trusturile „Foresta“, „Carpatiana“ etc.

Aceste exemple arată că trusturile și consernele dominau în mod absolut industria extractivă, metalurgică, de rafinare a petrolului și parțial și alte ramuri.

O altă caracteristică a economiei naționale era creșterea rolului capitalului bancar, formarea și dezvoltarea oligarhiei financiare. Acest fenomen se manifestă mai ales după criza economică mondială, care a accelerat concentrarea și centralizarea capitalului și în domeniul bancar. Datele tabelului de mai jos demonstrează în mod convingător evoluția acestui proces:

Creșterea ponderii băncilor mari²⁵

Anul	Nr. băncilor	Totalul bilanșurilor bancare (milioane lei)		Băncile mari în % față de totalul băncilor
		Toate băncile active	Băncile mari***	
1930	1.102	85.511	33.954	39,71
1936	553*	34.792	19.817	56 96
1941	458**	45.617	35.700	78,26

* bănci active

** în 1939

*** bănci cu capital de peste 60 milioane lei

²⁴ V. N. Madgearu, *op. cit.*, pp. 180—181.

²⁵ Probleme economice nr. 2/1948, p. 106; T. Savin, *op. cit.*, p. 94.

Dintre băncile mari, 6 bănci — în majoritatea lor cu capital străin — (Banca Românească, Banca de Credit Român, Banca Comercială Română, Banca Comercială Italiano-Română, Societatea Bancară Română și Banca Națională) monopolizau aproape totalitatea acțiunilor financiare și aveau un rol determinant în viața economică a țării.

Capitalul bancar pînă în 1930 participa în mod direct, prin cumpărarea și acumularea acțiunilor, în viața industrială a țării. După criza economică mondială această participare directă scade în mod considerabil. După 1930, dar mai ales după 1935²⁶ băncile prin deschiderea conturilor și acordarea unor credite de lungă durată își asigurau participarea în viața industrială. În timpul celui de al II-lea război mondial împletirea capitalului bancar cu cel industrial nu numai că nu a slăbit, dar a primit un caracter și mai accentuat. Aceasta se poate ilustra cu exemplul Băncii Românești, unde soldul plasamentelor în industrie și comerț între 1941—1944 a crescut de la 1.835,5 milioane la 5.296,0 milioane lei. Cea mai mare parte a plasamentelor revenea întreprinderilor care depindeau de comenziile statului și anume: 1,2 miliarde de lei în 1941 și aproape 3 miliarde în 1944²⁷. Fiecare zi, fiecare oră a războiului criminal necesita uriașe sacrificii umane și materiale, de pe urma cărora oligarhia financiară realiza profituri enorme. Numai în prima perioadă a războiului (de la sfîrșitul anului 1940 pînă la sfîrșitul anului 1942) beneficiul celor 18 bănci mari existente s-a ridicat de la 1.627 milioane la 2.160 milioane lei(!). În perioada 1941—1943 societatea Româno-Americană a realizat profituri nete în sumă de 1.3 miliarde lei și și-a sporit capitalul de la 900 de milioane la 1,5 miliarde lei. Oligarhia financiară împreună cu organizațiile monopoliste din industrie, din singele vărsat și viața de mizerie a oamenilor muncii, înmulțea capitalul său înrobitor.

Din analiza modului de producție din industria țării în preajma revoluției populare reiese clar caracterul monopol-capitalist al acestui sector important. Faptele arată fără echivoc, că în industria României burghezo-moșierești predominau organizațiile monopol-capitaliste, care au determinat dezvoltarea lentă și unilaterală a forțelor de producție, realizînd prin exploatarea cruntă a oamenilor muncii profituri maxime. Concentrarea și mărirea capitalului financiar, contribuind la concentrarea și centralizarea producției, a grăbit totuși coacerea condițiilor materiale necesare pentru trecerea la noua orînduire socială, pentru socializarea forțelor de producție. „Socializarea muncii, — arăta V. I. Lenin — care progresa în mii de forme cu o repeziciune crescîndă și care... s-a manifestat deosebit de concret în creșterea mării industrii, a carturilor, sindicatelor și trusturilor capitaliste, ca și în uriașa creștere a proporțiilor și puterii capitalului financiar. — iată baza materială principală a venirii inevitabile a socialismului”²⁸.

²⁶ În anul 1935 apare o lege, conform căreia băncile puteau folosi în scopuri industriale numai cel mult 25 % din capitalul social și rezervele lor.

²⁷ N. N. Constantinescu, V. Axenciuc, *op. cit.*, pp. 170—171.

²⁸ V. I. Lenin, *Opere*, ed. 1952, vol. 21, p. 57.

Așadar, dezvoltarea forțelor și relațiilor de producție din industria României burghezo-moșierești acționa în direcția creierii bazei materiale principale „a venirii inevitabile a socialismului” în țara noastră.

În cadrul economiei naționale a României burghezo-moșierești primul loc îl ocupa agricultura. Greutatea ei specifică era predominantă atât în venitul național, cât și în valoarea întregii producții globale. Aceasta însă nu înseamnă că România burghezo-moșierească poseda o agricultură bine dezvoltată, ale cărei relații de producție ar fi asigurat dezvoltarea forțelor de producție în întreaga economie națională.

Agricultura României constituia în preajma revoluției populare un sector foarte înapoiat al economiei naționale. Forțele ei de producție se găseau la un nivel de dezvoltare foarte scăzut. În privința brațelor de muncă, agricultura nu ducea nici o lipsă. Este caracteristic faptul că și economiștii burghezi erau nevoiți să se ocupe — desigur în felul lor — de problema „suprapopulației agricole”. V. N. Madgearu ocupându-se de această problemă scria următoarele în 1940: „Dacă se face raportul între populația agricolă și suprafața arabilă (cereale, finețe cultivate, plante alimentare și industriale și ogoare), densitatea populației agricole a României în 1930 se cifrează la 112,1, iar în 1938 se ridică la 116,3 locuitori pe un km²... Față de Danemarca, care are numai 36,6 locuitori pe km² teren arabil, cifra densității agricole a României ca și a celorlalte țări vecine din regiunea danubiană — (în Iugoslavia 157,4, Bulgaria 119, Ungaria 80,6 — n.n.) este o primă indicație că în această parte a Europei și îndeosebi în România, există o stare de suprapopulație agricolă relativă”²⁹. Într-adevăr, în agricultura României burghezo-moșierești exista o suprapopulație relativă, dar cauzele acesteia sînt cu totul altele decît afirmă V. N. Madgearu. Aceste cauze se găseau în starea înapoiată a întregii economii naționale și mai cu seamă în sistemul relațiilor de producție ce exista în agricultura României.

Altfel se prezenta situația mijloacelor de producție din agricultură. Dacă în această privință comparăm situația României cu cîteva țări din Europa, tabloul rezultat va fi foarte trist. Iată-l:³⁰

Denumirea țării	Anul recensămîntului	Cîte Ha revin în medie la			
		un tractor		o semănătoare	
		Ha	De cîte ori este mai mare în România nr. Ha pe un tractor	Ha	De cîte ori este mai mare în România nr. Ha pe o semănătoare
România	1935	4.298	—	333,3	—
Ungaria	1933	14 54	3,0	—	—
Franța	1929	849	5,1	70,6	4,7
Italia	1934	439	9,8	132,6	2,5
Cehoslovacia	1930	1.368	3,1	26,2	12,7
Germania	1933	1.177	3,6	33,3	10,0

²⁹ V. N. Madgearu, *op. cit.*, p. 27.

³⁰ Revista de statistică, nr. 1/1957, p. 47.

Situația era asemănătoare și în privința celorlalte mijloace și unelte de producție din agricultură. După rezultatele recensământului din 1941³¹ la:

6,9	Ha	teren	arabil	reveneau	1 plug
10,0	„	„	„	„	1 grapă de fier
192,0	„	„	„	„	1 secerătoare
6,3	„	„	„	„	1 car-căruță

Aceste mijloace și unelte de producție erau concentrate aproape în întregime în mîna moșierilor și chiaburilor. Agricultura României burghezo-moșierești era slab dotată și cu animale de tracțiune. În anul 1941 fiecare 100 de gospodării posedau în medie numai 88,6 animale de muncă, ceea ce înseamnă că pe un teren arabil de 100 Ha reveneau în medie 26,7 animale de muncă. Este caracteristic faptul că tot în acest an 53% din totalul gospodăriilor nu posedau de loc animale de muncă³². În agricultură numai în foarte mică măsură erau folosite îngrășămintele artificiale. Dacă în unele cazuri întîlnim totuși folosirea lor, aceasta are un caracter mai mult experimental. Cît de puțină grijă se manifesta în România burghezo-moșierească față de dezvoltarea agriculturii reiese și din analiza cheltuielilor materiale. În timp ce între 1927—1938 din produsul social provenit din sectorul agricol mai puțin de 1/5-a parte era destinată dezvoltării agriculturii, în celelalte sectoare ale economiei naționale partea aferentă reprezenta aproximativ 1/2 din produsul lor social. Dar și din această parte mică cheltuielile destinate pentru unelte agricole, produse chimice precum și materiale folosite în agricultură reprezentau numai 1,5—2%, restul cheltuielilor materiale fiind folosit pentru semințe și nutrețul pentru vite³³.

Folosirea redusă a tehnicii și științei în agricultură se resimțea desigur în randamentul producției agricole. Datele statistice dovedesc că agricultura României burghezo-moșierești era rămasă în urmă nu numai în comparație cu țările europene dezvoltate, dar și față de țările sud-est-europene slab dezvoltate. Producția la Ha a țării era mult sub nivelul mediu din Europa. Astfel între 1920—1939 dacă luăm de bază producția din România cu 100, media producției europene a fost la grîu de 148, la orz de 194, la porumb de 141, la ovăz de 176 și la secară de 145%.

După un calcul efectuat în baza celor de mai sus rezultă că România pierdea anual în medie 140.000 vagoane grîu, 180.000 vagoane porumb, 100.000 vagoane orz, 60.000 vagoane ovăz și 35.000 vagoane secară. Această pierdere relativă din anii 1920—1939 se cifrează la suma de lei 454 miliarde, ceea ce întrece suma totală a bugetelor României burghezo-moșierești într-o perioadă de 25 ani (în comparație cu bugetul anilor 1933/1934)³⁴. Agricultura României burghezo-moșierești era înapoiată și în privința producției plantelor industriale. Cultivarea și recolta la Ha a inului, cîne-

³¹ Probleme economice, nr. 4/1948, p. 35.

³² *Ibidem*, pp. 34—35.

³³ Probleme economice, nr. 1/1956, p. 160.

³⁴ St. I. Dumitre cu, *Problema rentabilității în agricultură*. Publicațiile Academiei de Științe din România, Seria III, nr. 19, pp. 4—5.

pei, bumbacului, sfeclei de zahăr, floarei soarelui etc., de care depindea în mare măsură dezvoltarea industriei ușoare, era la un nivel redus.

Care au fost cauzele înapoierii agriculturii în România burghezo-moșierească?

Cauza principală trebuie căutată, fără îndoială, în proprietatea disproporționată asupra unuia dintre cele mai importante mijloace de producție din agricultură, asupra pământului.

În România burghezo-moșierească majoritatea pământului nu era în mâinile celor ce-l lucrau. România era țara moșierilor și a capitaliștilor, unde viața țăranilor muncitori era foarte grea, plină de chinuri și suferințe. Moșierii cheltuiau milioane pentru a-și satisface plăcerile acasă și peste hotare, pe cînd țăranul român trăia o viață de mizerie. În tabelul de mai jos sînt introduse date statistice privind repartizarea terenului agricol al României în funcție de categoriile de gospodării din anii 1930—1935³⁵.

Categoriile de gospodării	Gospodăriile		Suprafața totală	
	Număr	% din total	Ha	% din total
0—1 Ha	610.000	18,6	320.000	1,6
1—3 „	1.100.000	33,5	2.200.000	11,1
3—5 „	750.000	22,8	3.015.000	15,3
5—10 „	560.000	17,1	3.995.000	20,0
10—20 „	180.000	5,5	2.360.000	12,0
20—50 „	55.000	1,7	1.535.000	7,8
50—100 „	12.800	0,4	895.000	4,5
peste 100 Ha	12.200	0,4	5.670.000	27,7
Total	3.280.000	100,0	19.750.000	100,0

Așadar, în România burghezo-moșierească mai mult de jumătate din gospodăriile agricole (52,1%) posedau numai 1/8-a parte (12,7%) din totalul terenului agricol, pe cînd mai puțin de 1% din gospodării (0,8%) erau în proprietatea a aproape 1/3-a parte a terenului agricol al țării (32,2%). 25.000 de gospodării ale moșierilor și chiaburilor (cu un teren de peste 50 Ha) erau proprietare ale unui teren agricol mult mai mare decît cele 2.500.000 gospodării mici (cu un teren pînă la 5 Ha)³⁶. În sfîrșit,

³⁵ Întocmit pe baza datelor din *Enciclopedia României*, vol. III, p. 1064.

³⁶ Anchetele efectuate în 1935 arată că gospodăriile agricole cu un teren sub 3 ha nu puteau asigura cheltuielile gospodăriilor respective. În acest fel 1.710.000 de gospodării agricole erau nevoite să-și vîndă forța de muncă sau să lucreze în dijmă. Dacă la acest număr de gospodării mai adăugăm cele aproape 700.000 de familii țărani fără pămînt, rezultă că în România burghezo-moșierească 2,4 milioane de familii țărănești se aflau în jugul moșierilor și chiaburilor.

dacă comparăm gospodăriile agricole cu un teren agricol pînă la 10 Ha, cu restul gospodăriilor (de peste 10 Ha) reiese că 92% din gospodăriile agricole posedau mai puțin teren agricol (48,00%) decît 8% din totalul gospodăriilor agricole (52,00%).

Această împărțire a terenului agricol nu arată în mod absolut real ponderea gospodăriilor mari, deoarece ea nu se referă și la împărțirea pădurilor, lacurilor și altor teritorii, marea majoritate a cărora era proprietatea moșierilor. După unele calcule, în anul 1936 aproape jumătatea teritoriului țării (41,5%) era în proprietatea marilor gospodării, care posedau peste 100 Ha teren agricol³⁷. Pe de altă parte, terenurile agricole cele mai rodnice erau în mîinile moșierilor și ale chiaburilor, iar pămîntul micilor gospodării țărănești, pe lîngă calitatea sa proastă, era fărîmițat în parcele mărunte, distanța între care, în majoritatea cazurilor era de mai mulți km³⁸.

Din cauza lipsei datelor statistice³⁹ relațiile de proprietate în agricultura României burghezo-moșierești nu pot fi analizate sub aspectul procesului lor de formare. Situația anilor 1930—1935 rămîne valabilă în linii mari și în perioada celui de al II-lea război mondial. Datorită dezvoltării capitalismului în agricultură în cursul anilor ce urmează intervin desigur anumite schimbări privind structura, respectiv raportul dintre grupele de gospodării agricole, în favoarea gospodăriilor mari și chiaburești. Aceste schimbări însă nu rezolvă, dimpotrivă adîncesc caracterul inegal, nedrept al relațiilor de proprietate în agricultura țării.

Demonstrarea existenței și predominării gospodăriilor agricole mari nu dezvăluie în întregime caracterul relațiilor de producție în agricultura României burghezo-moșierești. Pentru a avea o imagine clară în acest domeniu, este absolut necesar să ne ocupăm și cu analiza relațiilor de muncă în agricultură.

În preajma revoluției populare în România existau toate cele trei forme ale rentei funciare (în natură, în muncă și în bani)⁴⁰. În unele locuri renta în natură se împletea cu renta în muncă. Țăranii care lucrau în arendă nu erau arendași în sens capitalist, ei erau cel mult dijmași semifeudali — ceea ce — cum arată V. I. Lenin — din punct de vedere economic este egal cu semiobăgie. Tratînd problema arendei în agricultură, este absolut necesar să facem o distincție între arenda arendașilor capitaliști, a chiaburimii și a țăranilor muncitori. Țăranii fără pămînt sau cu pămînt puțin arendau pămînt din nevoie pentru ca familia lor să nu moară de foame, pe cînd chiaburii și arendași capitaliști practicau arenda pămîntului în scopul îmbogățirii lor.

Dintre formele de exploatare semifeudale în România burghezo-moșierească, cea mai răspîndită era dijma. Este vorba desigur, de sistemul dijmei parțiale, pe care V. I. Lenin o numea „sistemul tipic rus“, care însă

³⁷ „Era Nouă“, nr. 2/1936, p. 87.

³⁸ În legătură cu această problemă vezi St. Voicu, *Expoziția de lucru a echipelor studențești*, în „Era Nouă“, nr. 1/1936, pp. 103, 105—106.

³⁹ În perioada dintre cele două războaie mondiale în România numai de două ori s-a efectuat recensămînt agricol. Din păcate aceste două recensămînturi (anul 1930 și 1941) au fost efectuate pe baza unor principii diferite. În anul 1941, recensămîntul s-a referit numai la 52,2 % din teritoriul țării.

⁴⁰ Vezi în această privință cartea lui C. Murgescu, *Reforma agrară din 1945*, — unde această problemă este analizată temeinic.

era totodată și „tipic român.“ Sistemul muncii în dijmă era o rămășiță feudală, foarte răspândită în agricultura României. După datele statistice ale recensământului agricol din 1941, în cele mai importante zone agricole (în fostele județe Vlasca, Ialomița, Teleorman, Ilfov, Dolj, Covurlui), chiar și a 1/3-a parte a gospodăriilor mijlocii erau nevoite să-și completeze gospodăria proprie cu pământ arendat de la moșieri și chiaburi⁴¹.

Dijma era o rămășiță directă și nemijlocită a clăcii și reprezenta o formă de exploatare foarte gravă. Țăranii dijmași munceau pământurile moșierești cu inventarul lor în schimbul unei plăți, parte în bani, parte în natură. Ei mai erau obligați să muncească și gratuit un anumit teren agricol, să presteze un anumit număr de zile lucrătoare fără plată, iar în anumite zile, fixate în contract erau obligați să ducă moșierului „cadouri în natură“. Această formă semifeudală a relațiilor de producție constituia o frână serioasă a dezvoltării forțelor de producție, nu numai în agricultură, ci și în întreaga economie națională. Pe lângă această formă răspândită a relațiilor de producție în agricultura României burghezo-moșierești erau prezente și se dezvoltau și formele capitaliste ale relațiilor de producție, care aveau un rol din ce în ce mai important. În România, formele capitaliste de exploatare a țăranimii au luat naștere și s-au dezvoltat alături de formele feudale și semifeudale, împletindu-se cu acestea. Economistii burghezi au studiat și ei acest fenomen. V. N. Madgearu de pildă în anul 1940 scria următoarele: „... nu trebuie să se socoată că în sectorul agricol ar lipsi cu desăvîrșire salariații. Față de numărul de zile necesare în cursul unei campanii anuale pentru muncile agricole și îngrijirea animalelor, dacă agricultorii mici (pînă la 5 Ha) dispun chiar de un excedent de muncă, cei mijlocași și mari (peste 5 Ha) au nevoie de brațe de muncă, evaluate la 190 milioane zile. Dar aceste munci sînt săvîrșite numai în parte (40%) de lucrători agricoli propriu ziși (circa 371.300), restul (60%) fiind executate de membrii familiilor micilor agricultori“⁴². Așadar, economistul burghez V. Madgearu, care susținea că „sectorul agriculturii țărănești, chiar și în faza actuală... are o structură necapitalistă“ — era nevoit să recunoască, că în gospodăriile agricole mijlocii și mari din numărul zilelor necesare pentru muncile agricole și îngrijirea animalelor era executată în proporție de 40% cu muncă salarizată. Despre dezvoltarea capitalismului în agricultura țării vorbesc datele statistice privind gospodăriile de tip capitalist existente pe pământ luat în arendă de la moșieri. Pe baza recensământului agricol din 1941 se poate constata că în agricultura României burghezo-moșierești 17,5% din totalul gospodăriilor mari erau de tip arendășesc capitalist, care cultivau pământul arendat de la moșieri exclusiv prin sistemul muncii salarizate. Asemenea gospodării într-un procentaj mai redus (0,9%) erau și printre gospodării chiaburești. Pe lângă aceasta, trebuie să luăm în considerare că 18,5% din gospodăriile mari și 26,6% din gospodăriile chiaburești, pe lângă cultivarea pământului lor propriu au mai arendat pământ

⁴¹ Recensământul din 1941 a înregistrat nu mai puțin de 289.018 gospodării țărănești (24,9 % din totalul gospodăriilor) lucrate exclusiv de membrii familiei, dar avînd o parte de pământ în arendă. Nu trebuie uitat că din cauza deficienței recensământului un număr însemnat de țărani nevoiași care lucrau pământ în dijmă nu au fost înregistrați (Comunicări statistice, nr. 1/1945, p. 6—7 și nr. 2/1945, p. 5).

⁴² V. N. Madgearu, *op. cit.*, pp. 357—358.

străin pe care-l cultivau cu muncitori salariați⁴³. Sistemul de arendă după cum reiese din datele statistice citate, era destul de răspândit în agricultura României. În legătură cu această problemă trebuie subliniat faptul că marii arendași din România burghezo-moșierească utilizau atât munca salarizată, cât și sistemul muncii în dijmă. În acest fel, în aceste gospodării agricole se împleteau relațiile de producție capitaliste cu rămășițele feudale. Dezvoltarea capitalismului în agricultura țării s-a soldat cu apariția și dezvoltarea celor mai tipice organizații economice monopoliste. În fruntea asociațiilor monopoliste agricole au stat moșierii și arendașii capitaliști. Astfel de asociații erau: „Sindicatul Agricol al județului Ialomița”, ce se ocupa, între altele, cu vânzarea semințelor oleaginoase; „S.I.S.A.” deținea monopolul seminței de sfeclă de zahăr; „Banatin” se ocupa de operațiile legate de cultura, industrializarea și comerțul inului, cînepei, precum și a altor plante textile; „Flomerom” se ocupa cu cultivarea, colectarea, vânzarea și comerțul plantelor medicinale; „Semănătoarea” monopoliza pe teritoriul țării vânzarea batozelor, tractoarelor „Clayton”, plugurilor, semănătoarelor, secerătoarelor etc.⁴⁴. În 1939 în România burghezo-moșierească existau 49 de sindicate agricole județene, 15 sindicate ale marilor cultivatori de sfeclă de zahăr, 59 sindicate viticole etc.⁴⁵. Apariția și dezvoltarea asociațiilor monopoliste arată în mod convingător că agricultura României burghezo-moșierești se dezvoltă pe calea capitalistă, purtând caracteristicile căii prusace, cale greoaie și foarte dureroasă pentru țărani.

Tabloul despre situația forțelor și relațiilor de producție în agricultura României burghezo-moșierești nu ar fi complet dacă nu ne-am ocupa și de problema așa numitelor „gospodării țărănești bazate pe muncă” — cum numeau economiștii burghezi gospodăriile agricole mijlocii. În anul 1941 — aceste gospodării reprezentau 58,3% din totalul gospodăriilor agricole. Aceste gospodării agricole împreună cu gospodăriile țăranilor săraci (24,90%) formau baza materială a relațiilor de mică producție de mărfuri, relații care în majoritatea cazurilor se împleteau cu relațiile de producție semif feudale și capitaliste. Pe baza datelor recensămîntului agricol din 1941, se poate constata că 28,6% din gospodăriile agricole mijlocii mai cultivau înafara pămîntului lor propriu și pămînt luat în dijmă, sau arendat (nu în sens capitalist) de la moșieri și chiaburi. În cazul gospodăriilor de țărani săraci împletirea diferitelor tipuri de relații de producție este și mai evidentă. Țăranii săraci pe lângă cultivarea petecului lor de pămînt mai erau și dijmași, iar deseori se angajau ca muncitori salariați la moșieri, la arendașii capitaliști și chiaburi. În procesul dezvoltării capitalismului în agricultură gospodăriile agricole sînt supuse unor schimbări esențiale. Legea acumulării capitalului acționează și în agricultură în două direcții contrare. Pe de o parte se produce acumularea bogățiilor, iar pe de altă parte a sărăciei. În acest proces obiectiv majoritatea gospodăriilor mijlocii devin „jertfa” capitalismului, se ruinează. Datele

⁴³ Comunicări statistice, nr. 1/1945, p. 7.

⁴⁴ C. Murgescu, *op. cit.*, pp. 65—66.

⁴⁵ Consiliul Superior economic, „Aspecte ale economiei românești” 1939, p. 129, N. N. Constantinescu, V. Axenciuc *op. cit.*, p. 111.

statistice ne arată că nici agricultura României burghezo-moșierești n-a fost străină de acest fenomen. În perioada dintre anii 1930—1941 în domeniul structurii gospodăriilor agricole au intervenit următoarele schimbări: proporția gospodăriilor agricole de pînă la 1 Ha a crescut de la 18,6‰ (1930) la 23,2‰ (1941) iar a celor pînă la 3 Ha de la 52,1‰ (1930) la 58,3‰ (1941)⁴⁶. Această schimbare denotă ruinarea treptată a gospodăriilor mijlocii. Cel de al doilea război mondial a adîncit procesul de diferențiere a țăranimii. În urma războiului, gospodăriile chiaburești s-au înmulțit și s-au întărit, în detrimentul gospodăriilor sărace și mijlocii. Războiul a nimicit mii de gospodării agricole sărace și mijlocii, membrii căroră au fost aruncați în brațele mizeriei, care domnea în orașele și satele țării.

Pe baza celor arătate, se pot caracteriza relațiile de producție existente în agricultura României în preajma revoluției populare. În acest sector predominant al economiei naționale se împleteau relațiile de producție semif feudale cu cele capitaliste și cele de mică producție de mărfuri. Această împletire complexă a diferitelor tipuri de relații de producție s-a prefăcut în cătușe ale dezvoltării forțelor de producție. Țăranii săraci și mijlocași nu erau în stare, iar moșierii și arendașii capitaliști nu erau interesați în dezvoltarea agriculturii. Ei nu erau interesați în mecanizarea agriculturii, în folosirea îngrășămintelor chimice, în aplicarea celor mai avansate metode de cultură, deoarece aveau în permanență la dispoziție brațe de muncă ieftine, iar pe de altă parte deoarece dezvoltarea agriculturii presupunea lărgirea pieței interne, ridicarea nivelului de cumpărare a populației, ceea ce nu era pe placul claselor dominante.

Statul „coalitiei monstruoase” a acordat tot sprijinul moșierilor ca ei să-și rentabilizeze gospodăria în concordanță cu cerințele pieții mondiale. Din impozitele care apăseau pe umerii muncitorilor și țăranilor muncitori, în decurs de 7 ani (1931—1937) statul a achitat moșierilor și capitaliștilor sub formă de „primă de export” pentru valorificarea recoltei de grâu 2.041 milioane lei⁴⁷.

Asigurarea dezvoltării agriculturii României necesita în mod obiectiv desființarea contradicției dintre forțele și relațiile de producție prin lichidarea proprietății moșierești și a tuturor rămășițelor feudale.

Caracterizarea situației forțelor și relațiilor de producție nu poate fi completă fără a arăta în linii mari rolul capitalului străin în dezvoltarea economiei naționale a României burghezo-moșierești.

Țara noastră, posedînd imense bogății naturale, a stat în centrul preocupării capitalului monopolist străin. Îndeosebi asupra industriei petrolului și a metalurgiei se îndrepta atenția capitalului străin. Dar și în celelalte ramuri industriale — industria zahărului, a gazului metan, a energiei electrice, a chimiei, lemnului, celulozei, hîrtiei etc. capitalul străin avea un rol din ce în ce mai accentuat. După primul război mondial politica „porților deschise” a Partidului Național Țărănesc a contribuit mult la întărirea rolului capitalului străin în economia națională a țării. După criza

⁴⁶ Comunicări statistice, nr. 1/1945, p. 5.

⁴⁷ Independența economică, nr. 4—6/1938, p. 43.

generală economică și mai ales după anul 1935⁴⁸ capitalul străin și-a extins și și-a consolidat dominația în diferitele sectoare ale economiei naționale. În perioada 1934—1938 capitalul investit în industrie era mai ales american, francez și cehoslovac. Până în anii 1933—1938 cea mai mare parte a economiei naționale a României era controlată de capitalul monopolist internațional (mai ales de capitalul francez, englez și american). Cele mai importante bănci, ramuri industriale, întreprinderi de transporturi și de asigurări se aflau sub controlul centrelor financiare din Londra, Paris și New-York. Perioada fascizării țării și a pregătirii războiului antisovietic a creat posibilități favorabile capitalului german în lupta pentru stăpânirea economiei românești. Datorită sprijinului dat de monopolurile anglo-franco-americane, ca și de burghezia și moșierimea română, Germania hitleristă a reușit în scurt timp să acapareze resursele strategice ale României. În ajunul celui de al doilea război mondial, dar mai ales în timpul războiului, capitalul monopolist german și-a asigurat controlul asupra principalelor ramuri de activitate economică a țării. România, prin acordurile semnate la Berlin, fusese transformată într-un fel de colonie a Germaniei hitleriste, ceea ce însemna subordonarea forțelor de producție ale țării intereselor de război și de jaf al hitleriștilor. Apreciind rolul capitalului străin în dezvoltarea forțelor de producție ale României, trebuie să recunoaștem că pătrunderea capitalului străin în economia țării noastre a grăbit procesul de dezvoltare a capitalismului. Domanția capitalului monopolist a însemnat însă o dezvoltare a forțelor de producție subordonată interesului monopolistilor internaționali de a storce profituri cât mai ridicate. Monopolurile străine au impus României burghezo-moșierești rolul de anexă agrară, de sursă de materii prime și de piață pentru desfacerea produselor lor industriale. Ele au manifestat interes pentru dezvoltarea acelor ramuri industriale care le asigurau profituri mari și imediate cu cheltuieli cât mai puține. Este foarte semnificativ ceea ce spune în această privință economistul Tudor Savin: „Țara nu mai plătea tribut turcilor. Ea plătea însă un greu tribut monopolurilor străine“⁴⁹.

*

Din analizarea stadiului de dezvoltare a forțelor de producție și a raportului dintre forțele și relațiile de producție ale României burghezo-moșierești în preajma revoluției populare, rezultă că România burghezo-moșierească era o țară înapoiată din punct de vedere economic. Ea avea o industrie slab dezvoltată, caracterizată prin predominarea relațiilor de producție monopol-capitaliste și prin dezvoltarea anarhică, disproporționată a forțelor de producție. Economia națională avea un caracter predominant agrar. Forțele de producție ale agriculturii se aflau la un nivel de dezvoltare foarte scăzut. Proprietatea moșierească asupra majorității suprafețelor de pământ ale țării constituia temelia existenței rămășițelor relațiilor de producție feudale care, împletindu-se cu relațiile capitaliste și ale micii producții de mărfuri, reprezentau o principală frână în dez-

⁴⁸ În mai 1932 a fost introdus controlul devizelor, iar în noiembrie contingentarea importului. Datorită acestor restricțiuni valutare capitalul străin aflat în România nu mai putea fi trecut peste graniță.

⁴⁹ T. Savin, *op. cit.*, p. 46.

voltarea forțelor de producție în întreaga economie națională. Dezvoltarea capitalismului a intensificat procesul de dezvoltare a capitalului bancar. Născut din procesul de monopolizare, din împletirea capitalului bancar cu cel industrial, capitalul financiar a subordonat în afară de industrie, transport, bănci și agricultura unde acționa în direcția dezvoltării monopolurilor și a consolidării lor.

România burghezo-moșierească fiind o țară înapoiată din punct de vedere economic, în care capitalismul s-a dezvoltat relativ târziu, se situa în rîndul țărilor în care se exportau capitaluri. Capitalul monopolist internațional a pătruns și a dominat în principalele ramuri ale economiei naționale, ceea ce a cauzat înfeudarea economică și politică a României de către marile puteri imperialiste. Aceasta a ascuțit toate contradicțiile economice și sociale.

În felul acesta în prima jumătate a deceniului al V-lea România burghezo-moșierească era o țară în care contradicțiile dintre relațiile de producție și caracterul forțelor de producție se prefăceau în cătușe ale dezvoltării economiei naționale.

Adîncirea și ascuțirea contradicției dintre forțele de producție și relațiile de producție învechite se manifestă pe plan social-politic prin conflictul dintre clasele principale ale orînduirii respective.

Clasa socială care este purtătoarea relațiilor de producție învechite folosește toate mijloacele, și în primul rînd puterea de stat, pentru menținerea vechilor relații de producție care-i asigură dominația sa de clasă. Astfel, pentru a deschide cîmp liber dezvoltării forțelor de producție, clasa socială interesată în promovarea progresului trebuie să înlăture dominația de stat existentă și să ia în mîinile sale puterea de stat. Numai pe calea cuceririi puterii politice — în orînduirile bazate pe clase antagoniste — pot fi lichidate vechile relații de producție, pot fi instaurate noi relații de producție, care să corespundă caracterului nou al forțelor de producție și să asigure posibilitatea dezvoltării lor continue. În felul acesta revoluția reprezintă nu numai o răsturnare politică; ea rezolvă totodată conflictul dintre noile forțe de producție și relațiile de producție învechite, înlocuind vechea orînduire economică.

În România burghezo-moșierească, în perioada de care ne ocupăm, principala contradicție era contradicția dintre proletariat și burghezie. Această contradicție de clasă constituia „focarul tuturor contrazicerilor din țară. Proletariatul, fiind singura clasă consecvent revoluționară pînă la capăt, avea chemarea să conducă lupta tuturor celor exploatați și asupriți împotriva tuturor formelor de exploatare și asuprire”⁵⁰.

O altă contradicție antagonistă determinată de existența rămășițelor feudale în agricultură era cea dintre țăranime și moșierime, care — după cum a subliniat Congresul al V-lea al P.C.R. — datorită caracterului predominant agrar al României burghezo-moșierești precum și precumpănirii covîrșitoare a populației țărănești, avea o însemnătate deosebită. Exploatarea țăranimii și de către capitalul monopolist constituia sursa unei puternice contradicții între țăranime și oligarhia financiară. Țărănimea

⁵⁰ Documente din istoria Partidului Comunist din România, Ed. II, 1953, p. 123.

lupta nu numai împotriva exploatării moșierești și arendașilor capitaliști, ci și împotriva jugului capitalului monopolist, îndeosebi a celui bancar. La sate mai exista contradicția antagonistă dintre burghezia sătească (chiaburimea) și păturile proletare, semiproletare și sărace ale țăranimii.

La orașe, pe lângă contradicția principală dintre proletariat și burghezie, exista contradicția dintre mica burghezie orășenească și burghezia monopol-capitalistă.

La toate acestea se adauga contradicția dintre clasele exploatoare dominante și minoritățile naționale asuprite.

Congresul al V-lea al P.C.R. analizând în mod științific contradicțiile economico-sociale ale țării a arătat că România era una din țările înapoiate din punct de vedere capitalist, cu un nivel scăzut al industriei, cu o economie care păstra însemnate rămășițe semif feudale. Pășirea României cu întârziere în faza imperialistă pe calea dezvoltării industriale făcea imposibilă pentru burghezie lichidarea rămășițelor feudale fără amenințarea proprietății private în general. Burghezia nu mai era în stare să ducă revoluția burgheză pînă la capăt. Acest fapt a determinat împletirea celor mai dezvoltate forme ale proprietății și exploatării capitaliste, cu resturi feudale și semif feudale. Ținînd seamă de contradicțiile de clasă Congresul a arătat că România este una dintre verigile slabe ale lanțului imperialist, unde existau condiții obiective pentru desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice, și că împrejurările obiective favorizau trecerea rapidă la revoluția socialistă. Congresul totodată a precizat că desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice constă în doborîrea puterii de stat burghezo-moșierești și instaurarea dictaturii revoluționar-democratice a proletariatului și a țăranimii⁵¹.

Aprecierile Congresului al V-lea al P.C.R. din 1931 în fond au rămas valabile și în noile condiții istorice din prima jumătate a deceniului al V-lea.

În noile condiții istorice ale luptei pentru transformarea revoluționară a societății, rămășițele feudale și semif feudale nu puteau fi lichidate fără o luptă revoluționară împotriva capitalismului monopolist și doborîrea dictaturii militaro-fasciste. Pe baza raportului forțelor de clasă care exista în România, desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice putea să fie pe deplin victorioasă numai sub conducerea proletariatului, unica clasă revoluționară pînă la capăt.

Proletariatul din România era mai interesat decît burghezia în victoria deplină a revoluției burghezo-democratice. Pentru a putea desfășura larg lupta împotriva capitalismului, pentru a putea încheia victorios această luptă, proletariatul trebuia să lichideze în primul rînd rămășițele feudale din viața economică și politică, să zdrobească fascismul sîngeros și să cucerească drepturi și libertăți democratice, ceea ce crea condiții pentru o mai bună organizare a maselor exploatare în vederea realizării țelului final al luptei proletariatului. Pe lângă aceasta proletariatul din România avea și posibilitatea reală de a conduce revoluția. Înarmat cu învățătura marxist-leninistă, avînd în P.C.R. un partid de tip nou, un

⁵¹ *Ibidem*, pp. 122, 125.

conducător experimentat în ducerea bătăliilor de clasă, proletariatul putea să atragă de partea sa păturile mijlocii, să le scoată de sub influența forțelor reacționare.

Împietirea contradicțiilor feudalismului cu contradicția dintre proletariat și burghezie, ca și cu aceea dintre masele populare și monopol-capitalismul străin cotropitor, constituia baza obiectivă a revoluției populare din țara noastră. Aceste contradicții s-au agravat și au atins o intensitate deosebită după subordonarea României față de Germania hitleastă și împingerea țării în criminalul război antisovietic. Lichidarea rămașitelor feudale, zdrobirea dominației monopolurilor străine, doborârea dictaturii militaro-fasciste și ieșirea din războiul antisovietic constituiau o sarcină istorică. Rezolvarea acestei sarcini, în care erau interesate masele muncitoare de la orașe și sate — reclama calea revoluționară.

În acest fel, în România burghezo-moșierească în prima jumătate a deceniului al V-lea condițiile obiective ale revoluției populare erau maturizate. Țara se afla în mod obiectiv în fața acestei revoluții.

НАРОДНАЯ РЕВОЛЮЦИЯ В НАШЕЙ СТРАНЕ — ОБЪЕКТИВНАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ

(Р е з ю м е)

В настоящей статье автор изучает объективные условия народной революции, представляя богатый документальный материал о стадии развития производительных сил и о взаимоотношениях производительных сил и производственных отношений в национальной экономике Румынии накануне народной революции. Обращается внимание на процесс концентрации и централизации, на доминанцию монополий в промышленности, в банковом деле и в сельском хозяйстве. В то же время показывается и вторжение иностранного капитала и его роль в экономике. Анализируя документальный материал, автор приходит к следующим выводам:

Буржуазно-помещичья Румыния была отсталой страной с экономической точки зрения. Она имела слабо развитую промышленность, охарактеризованную превосходством монополистско-капиталистических производственных отношений и анархическим, неравномерным развитием производительных сил. Национальная экономика имела преимущественно аграрный характер. Производительные силы сельского хозяйства находились на очень низком уровне развития. Помещичья собственность на большую часть земли страны представляла основу существования остатков феодальных производственных отношений, которые, переплетаясь с капиталистическими отношениями и отношениями мелкого товарного производства, представляли главный тормоз в развитии производительных сил во всей национальной экономике. Развитие капитализма поощряло процесс развития банковского капитала. Рожденный процессом монополизации, переплетением банкового и промышленного капиталов, финансовый капитал, кроме промышленности, транспорта и банков, подчинял себе и сельское хозяйство, где он действовал в направлении развития монополий и их консолидации.

Буржуазно-помещичья Румыния, будучи отсталой с экономической точки зрения страной, в которой капитализм развился относительно поздно, принадлежала к тем странам, в которых был вывоз капитала. Международный монополистический капитал вторгся и доминировал в основных отраслях национальной экономики, что привело к экономическому и политическому порабощению Румынии со стороны империалистических держав. Это обострило все экономические и социальные противоречия.

Таким образом, в начале сороковых годов буржуазно-помещичья Румыния была страной, в которой противоречия между производственными отношениями и характером производительных сил превратились в оковы развития национальной экономики.

В дальнейшем показывается, как углубление и обострение противоречия между производительными силами и устарелыми производственными отношениями проявились в социально—политическом плане через конфликт между основными классами буржуазно-помещичьего строя. Указывается, что главным противоречием было противоречие между пролетариатом и буржуазией и, помимо этого — и в тесной связи с этим — , между господствующими классами и национальными меньшинствами. Подчёркивается, что главной движущей силой в ликвидации буржуазно-помещичьего строя была борьба между рабочим классом и буржуазией, и что решающим фактором, обеспечивавшим успех борьбы в осуществлении революции, было руководство этой борьбы со стороны Коммунистической Партии Румынии.

CONTRIBUȚIA SINDICATELOR REVOLUȚIONARE CONDUSE DE P.C.R. ÎN SPRIJINIREA FRONTULUI ANTIHITLERIST

de TEOFIL HĂGAN

Insurecția armată victorioasă de la 23 August 1944 a deschis o eră nouă în istoria patriei noastre. Răsturnarea dictaturii fasciste fiind opera maselor largi ale poporului conduse de P.C.R., a avut drept rezultat eliberarea patriei de sub jugul fascist, cucerirea adevăratei independențe naționale, începutul revoluției populare care va așeza pe temelii noi, superioare destinele poporului român. Pentru a consolida marea izbândă a poporului, P.C.R. a unit într-un singur șuvoiu toate forțele progresiste din țara noastră, pentru rezolvarea unor sarcini urgente determinate de noile condiții istorice ca: zdrobirea fascismului, sprijinirea frontului antihitlerist, refacerea economiei distruse de război, instaurarea unui guvern democratic, realizarea unor adânci transformări democratice, care au culminat cu victoria revoluției socialiste în țara noastră.

Este un fapt istoric că, inițiind și organizînd lupta maselor populare pentru înfăptuirea insurecției armate, P.C.R. a dat totodată peste cap planul criminal al lui Hitler și Antonescu de transformare a țării noastre în teatrul unui război pustiitor, care ar fi provocat poporului și țării suferințe grele și jertfe incalculabile.

Victoria insurecției armate de la 23 August 1944 a avut drept rezultat nemijlocit prăbușirea sistemului de apărare hitlerist în Balcani, deschiderea largă a drumului de eliberare și a altor popoare vecine subjugate. Este o mîndrie legitimă a poporului român, în fața tuturor popoarelor, întrucît prin lupta și jertfele sale și-a adus aportul din plin la eliberarea unor teritorii subjugate de hitleriști înafara granițelor țării, contribuind la scurtarea războiului, cu cîteva luni de zile mai de vreme, salvînd zeci de mii de vieți omenești, bunuri materiale și culturale ale multor popoare din ghiarele fascismului.

Înlăturînd dictatura militară-fascistă, poporul român a devenit un participant activ, contribuind cu toate resursele sale umane și economice la războiul antihitlerist. În condiții extrem de grele, țara noastră a asigurat frontul antihitlerist cu două armate, un corp aerian, flotila de pe Dunăre și alte unități și formațiuni militare, totalizînd un efectiv de peste 360.000 de ostași și ofițeri.

Oamenii muncii de la orașe și sate, muncitorii, țărani, meseriașii și intelectualii, întregul popor muncitor, și-au mobilizat toate puterile, răs-

punzînd cu însuflețire chemării P.C.R. „Totul pentru front, totul pentru victorie“.

După 23 August 1944 participarea României la războiul antihitlerist a devenit o necesitate vitală. Victoria asupra fascismului a avut drept rezultat cîștigarea independenței și suveranității noastre naționale. Caracterul just al războiului, în aceste condiții, a constituit prin sine însuși un factor de unire și mobilizare a tuturor forțelor poporului împotriva Germaniei hitleriste.

În fruntea întregului popor muncitor pentru susținerea frontului antihitlerist a stat clasa muncitoare, care prin eroismul său, puterea de sacrificiu și adîncul sentiment patriotic, a constituit exemplu viu pentru cele mai largi mase populare în antrenarea lor la lupta decisivă asupra fascismului german.

P.C.R., conducătorul încercat al poporului nostru, ținînd seama de noile condiții istorice, a desfășurat o vastă activitate organizatorică, politică și ideologică după 23 August 1944, în vederea unirii și ridicării la luptă a tuturor forțelor patriotice și democratice din țara noastră.

După decenii de scindare a mișcării muncitorești, în noile condiții s-a creat posibilitatea reală de înfăptuire a unității sindicale. În ziua de 24 august 1944 într-o declarație comună a P.C.R. și P.S.D. se spune: „P.C.R., aflat cu P.S.D. în Front Unic Muncitoresc, cheamă întreaga muncitorime din țara noastră la lupta de refacere pe baze noi a mișcării sindicale“.¹ P.C.R. a pregătit cu mult timp înainte de 23 August 1944 în cele mai mici amănunte modul de organizare a clasei muncitoare, stabilind structura organizatorică a mișcării sindicale. așa cum avea să funcționeze după eliberare. Iată ce relatează tov. Alexandru Sencovici la Plenara C.C. al P.M.R. din noiembrie-decembrie 1961: „Încă de acolo, din lagăr, comuniștii, în frunte cu tov. Gh. Gheorghiu-Dej, au arătat cum va trebui încheiat F.U.M., cum se va realiza unitatea sindicală și cum vor activa sindicatele“.²

Un moment important pe drumul reorganizării sindicatelor l-a constituit ziua de 1 septembrie 1944, cînd delegațiile partidelor comunist și social-democrat s-au întrunit într-o conferință sindicală, convocată pe baza F.U.M. pentru a discuta și hotărî măsurile concrete de organizare a muncitorilor în sindicate. În urma discuțiilor care au avut loc, s-au luat importante hotărîri ca delegațiile celor două partide să formeze Comisia de Organizare a mișcării sindicale unite din România, să elaboreze o rezoluție, care să servească drept îndrumar muncitorilor în vederea organizării lor în sindicatele unite și editarea unui ziar sindical.

Prestigiul și influența de care se bucura P.C.R. în rîndurile maselor populare a făcut posibil să fie adoptate principiile marxist-leniniste de organizare a sindicatelor, înlăturîndu-se ideile și practicile reformiste, promovate de social-democrația de dreapta.

Urmărind procesul de organizare al clasei muncitoare de la 1 septembrie 1944 și pînă la Congresul General al Sindicatelor Unite din ianuarie 1945, trebuie subliniat faptul că niciodată o masă atît de largă n-a fost cuprinsă de dorința fierbinte și hotărîrea de a se organiza, de a se afirma

¹ *Documente din istoria P.C.R.*, ed. II, 1954, E.P.I.P., p. 382.

² „Scinteia”, nr. 5374 din 10 decembrie 1961.

ca o forță de sine stătătoare, conducătoare. Cele mai conștiente elemente au intrat în rîndurile P.C.R., al cărui număr de membri a crescut foarte repede, iar în ce privește organizarea muncitorilor în sindicate, se țineau zilnic, în întreaga țară, numeroase adunări convocate cu scopul de a pune bazele organizatorice ale noilor sindicate.

Din punct de vedere organizatoric, Comisia de Organizare a reușit să înfăptuiască importante sarcini trasate de P.C.R. pînă la Congresul din ianuarie 1945: în toate întreprinderile industriale și comerciale au fost create comitete de întreprindere, organe revoluționare ale mișcării sindicale; pe întreg cuprinsul țării, au luat ființă sindicate; a pregătit desfășurarea congreselor Uniunilor și Congresul General al Sindicatelor Unite din România. În ajunul congresului, situația se prezenta de-a dreptul impunătoare: 513 sindicate, 12 Uniuni ce totalizau 519.000 de oameni ai muncii³. Organizațiile sindicale s-au transformat în principalele „divizii de șoc” în lupta P.C.R. pentru instaurarea unui guvern democratic și sprijinirea frontului antihitlerist.

Organizarea celor ce muncesc în sindicate revoluționare a fost rezultatul unor lupte de clasă deschise între forțele democratice pe de o parte și reacțiune pe de altă parte.

P.C.R., conducerea sa revoluționară în frunte cu tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej a avut de luptat nu numai împotriva reacțiunii, care folosea toate metodele pentru a sparge unitatea sindicală, ci și împotriva grupului elementelor de dreapta din P.S.D. în frunte cu Titel Petrescu. Aceste elemente trădătoare au mers pînă acolo încît au încercat să îndepărteze pe comuniști din conducerea sindicatelor, din comitetele de întreprindere⁴. Ținînd mereu sub focul luptei elementele de dreapta din P.S.D. în frunte cu Titel Petrescu, P.C.R. a luptat pentru atragerea masei membrilor de rînd și a conducătorilor cinstiți din P.S.D. în mișcarea sindicală, în lupta întregului popor muncitor.

Deosebit de prețioase au fost îndrumările date de conducerea revoluționară a P.C.R. care, în diferite împrejurări, în presă, în ședințele organizațiilor de partid, sublinia stilul de muncă al comuniștilor pentru atragerea elementelor cinstite din P.S.D. pe linia întăririi mișcării sindicale și a F.U.M., a concentrării forțelor împotriva reacțiunii și a războiului antihitlerist. „O muncă bună înseamnă aceea cînd îndreptăm membrii P.S.D. spre toate problemele care stau în fața partidului nostru și a întregului popor muncitor, cînd îi activizăm, cînd le inspirăm sugestii de așa manieră, încît ei înșiși să lupte pentru a îndeplini hotărîrile care se iau în comun, ca pentru hotărîrile lor proprii”⁵. În felul acesta P.C.R. a consolidat nu numai F.U.M., ci și mișcarea sindicală asigurînd unitatea de vederi a clasei muncitoare în cele mai arzătoare probleme ale întregului popor, în condițiile istorice date.

În același timp, activul de bază al partidului, în frunte cu tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej, a avut de luptat și împotriva grupului anti-partinic Pauker-Luca, care a încercat pe toate căile să lovească în partid.

³ „Dezbaterile primului Congres General liber al Sindicatelor Unite din România”. Ed. C.G.M., 1945, p. 57.

⁴ Arhiva C.C. al P.M.R. Dosar nr. 106 Fond 1, fila 101.

⁵ Arhiva C.C. al P.M.R. Dosar nr. 6 Fond 1 fila 175.

să slăbească alianța clasei muncitoare cu țărănimea muncitoare și să împingă mișcarea sindicală pe o linie anarhistă, aventuristă. Dacă elementele antipartinice n-au izbutit să-și pună în aplicare acest plan ostil intereselor vitale ale poporului, aceasta se datorește faptului că acțiunile lor s-au izbit în conducerea partidului de o rezistență hotărâtă.

P.C.R. a reușit în scurt timp să făurească puternice organizații sindicale în fabrici și uzine, capabile nu numai să grupeze în sânul lor masele largi de oameni ai muncii, ci și să se ridice la capacitatea înfăptuirii sarcinilor trasate de partid.

Măiestria politicii P.C.R. s-a dovedit cu prisosință în îmbinarea organică a sarcinilor interne ale țării cu cele externe, legind înfrângerea hitlerismului de rezolvarea celor mai arzătoare interese ale poporului nostru: necesitatea eliberării întregului teritoriu al țării de sub jugul fascist și horthyst; apărarea și dezvoltarea cuceririlor revoluționare obținute de masele populare prin insurecția armată; instaurarea unui guvern democratic; lichidarea organizațiilor fasciste din interior, procese care nu se puteau înfăptui decît cu condiția zdrobirii definitive a hitlerismului german.

*

Partidul Comunist Român a trasat sarcini deosebit de importante sindicatelor pentru sprijinirea efortului de război în lupta pe care o ducea întregul popor muncitor împotriva Germaniei hitleriste. Sarcina principală a sindicatelor era de a mări producția de război, pentru aprovizionarea frontului cu cele necesare, de a reface întreprinderile distruse, de a înfringe rezistența înverșunată a forțelor reacționare, îndreptată spre sabotarea economiei naționale.

În munca sa neobosită P.C.R. sublinia că cel mai important mijloc pentru acest scop este sporirea producției, sporirea cantitativă și calitativă a producției. Ea va fi nu numai un puternic ajutor pentru front, ci va contribui și la îmbunătățirea stării materiale a poporului nostru⁶.

În momentul ieșirii din războiul antisovietic, prin victoria insurecției armate organizată și condusă de P.C.R., țara noastră se afla într-o stare economică dezastruoasă. Ramurile principale ale industriei erau dezorganizate sau distruse. Clădirile, instalațiile și utilajul unui număr mare de fabrici și uzine erau în cea mai mare parte distruse sau serios avariate de fasciști în retragere. Alte întreprinderi erau dispersate, iar o parte care se găseau în funcțiune aveau utilajul într-o stare de uzură înaintată. Într-o situație jalnică se găseau transporturile, care au avut de suferit cel mai mult de pe urma războiului. La aceasta se adăuga faptul că, alături de industrie, agricultura a fost secătuită în cel mai înalt grad. Războiul anti-hitlerist trebuia purtat în condițiile în care bunurile agro-alimentare erau nesatisfăcătoare, ca urmare a războiului antisovietic și a jafului trupelor hitleriste în retragere.

Greutăți mari și piedici serioase în sprijinirea frontului antihitlerist au fost cauzate de acțiunile trădătoare întreprinse de guvernele cu majori-

⁶ „România liberă” nr. 232 din 3 mai 1945.

tate reacționară, care s-au perindat de la 23 August 1944 pînă la 6 Martie 1945, sprijinite de elementele fasciste și legionare din interior. Referindu-se la politica acestor guverne, tov. Gh. Gheorghiu-Dej constată că: „Elementele fasciste și reacționare din departamentele economice și din întreprinderi nu au fost epurate, ci, dimpotrivă, instalate și menținute în posturi de conducere, astfel că au putut să-și exercite nestingherit acțiunea lor de sabotaj prin nepunerea în funcțiune a instalațiilor existente. dosirea materiilor prime și a produselor, închiderea fabricilor, refuzul de a primi comenzi sau întîrzierea executării lor, utilizarea personalului calificat înafara procesului de producție, refuzul de a investi capitalul în producție, sporirea vertiginoasă a prețurilor etc. etc. De asemenea, aceste guverne nu au luat nici o măsură pentru readucerea și punerea în funcțiune a instalațiilor industriale dispersate, ceea ce a redus cu mult posibilitatea de ridicare a producției industriale. Aceeași politică de sabotaj a fost dusă și în ceea ce privește aprovizionarea industriilor cu materii prime”⁷.

În aceste condiții, clasa muncitoare, organizată în sindicate, condusă de P.C.R., a trebuit să învingă și să lichideze sabotajul claselor exploatatoare și trecînd peste cele mai mari privațiuni de ordin material, să asigure nu numai frontul antihitlerist cu cele necesare, dar și nevoile interne ale economiei naționale. Rolul clasei muncitoare era de a sta în fruntea întregului popor în lupta antihitleristă, necesitate imperioasă subliniată de tov. Gh. Gheorghiu-Dej la Adunarea populară din București în 24 septembrie 1944: „Muncitorimea trebuie să înțeleagă că rolul ei este de a sta în fruntea poporului muncitor pentru libertatea și independența sa deplină. Clasa muncitoare este datoare să sprijine în modul cel mai activ efortul de război împotriva hitlerismului, dacă vrea ca libertățile dobîndite la 23 August să devină o realitate deplină. Trebuie asigurată o producție capabilă să satisfacă în primul rînd nevoile frontului. Trebuie asigurat transporturile pentru aprovizionarea trupelor”⁸.

Sindicatele Unite, prin întregul lor aparat de jos și pînă sus, au reprezentat principalul ajutor al P.C.R. în mobilizarea clasei muncitoare, a tuturor oamenilor muncii la realizarea sarcinilor mari și complexe, legate de sprijinirea frontului antihitlerist și refacerea economiei naționale.

Organizațiile sindicale ce au luat ființă în toate uzinele și fabricile din țară, în scurt timp și-au ales Comitete de întreprindere care au constituit organele de bază ale mișcării sindicale. Sarcina lor fundamentală era de a mobiliza clasa muncitoare în lupta pentru apărarea drepturilor tuturor oamenilor muncii. Comitetele de întreprindere, sub îndrumarea organizațiilor de partid, au devenit expresia luptei și năzuințelor comune ale muncitorilor din întreprinderi, fără deosebire de specialitate, ierarhie, sex, apartenență politică.

Clasa muncitoare organizată în sindicate a primit cu entuziasm chemarea partidului de a sprijini cu toate forțele frontul antihitlerist. În primele rînduri au stat minerii și muncitorii ceferiști.

⁷ Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvîntări*, ed. IV, E.S.P.I., P. 1955 pag. 43

⁸ „Scînteia” nr. 6 din 27 septembrie 1944.

Industria cărbunelui, una din cele mai importante ramuri ale industriei combustibilului și a industriei grele — pîinea industriei cum o numea V. I. Lenin — a fost sabotată sistematic după 23 August 1944 de elementele reacționare. Acest fapt nu este o întîmplare, căci forțele reacționare intenționau să paralizeze întreaga industrie prin sabotajul minelor de cărbuni. „Fără această pîine — spunea V. I. Lenin — fabricile și uzinele nu funcționează, fără această pîine transporturile feroviare sînt condamnate la cea mai jalnică situație și nu pot fi refăcute cu nici un chip; fără această pîine marea industrie din toate țările se destramă, se descompune, se întoarce înapoi la barbaria primitivă”⁹.

Imediat după 23 August 1944 „Societatea Petroșani” a depus mari eforturi pentru dezorganizarea producției, sabotînd în mod deschis aprovizionarea minelor cu unelte și materiale, a muncitorilor mineri cu alimente și îmbrăcăminte, sistînd orice investiții și deplasînd capitalurile spre operații speculative. În ultimul trimestru al anului 1944 producția de cărbune a scăzut cu 40—50% față de lunile mai și iunie ale aceluiași an¹⁰.

Condițiile materiale ale minerilor, lipsa de alimente și îmbrăcăminte, sabotajul claselor exploatatoare, i-au adus într-o situație foarte grea. A fost nevoie de o intervenție hotărîtă a P.C.R. pentru a zdrobi sabotajul patronilor, luînd totodată măsuri pentru îmbunătățirea situației materiale a minerilor. Chemarea adresată minerilor de P.C.R. prin tov. Gh. Gheorghiu-Dej în decembrie 1944 pentru depășirea greutăților de moment, pentru mărirea producției de cărbune, atît de necesar frontului antihitlerist și industriei, a fost primită cu multă însuflețire. Subliniind patriotismul cu care minerii din Valea Jiului au răspuns chemării partidului, tov. Gh. Gheorghiu-Dej spunea: „Călătoria mea în Valea Jiului și întîlnirile cu muncitorii mineri mi-au rămas pentru totdeauna întipărite în minte. Am văzut atunci — România care abia fusese eliberată de sub ghiarele lui Hitler — minerii flămînzi, goi, desculți, într-o stare de mizerie nemaipomenită, urmare a exploatarei capitaliste și a răboiului criminal de jaf. Și acești oameni flămînzi și desculți... au răspuns ca un singur om la chemarea Comitetului Central al partidului și producția a început să crească neconținut”¹¹.

În fruntea efortului pentru ridicarea producției de cărbune au stat minerii din Valea Jiului, care au reușit nu numai să mențină producția la 3.600 tone pe zi — producție de vîrf în primăvara anului 1944, dar să o și depășească după vizita tovarășului Gh. Gheorghiu-Dej. Numai la „Societatea Petroșani” și Lonea pe luna ianuarie 1945 s-a realizat în ciuda sabotajului conducerii întreprinderilor o producție de 4.900 tone cărbune pe zi. Cu ce încordare și spirit patriotic au muncit comitetele sindicale conduse de organizațiile de partid ne-o demonstrează felul în care au fost angajate în întrecerea patriotică echipele de șoc ce au luat ființă în minele de cărbuni. În luna ianuarie 1945 una din echipele de șoc era a 8-a clasată, în februarie aceeași echipă reușește să ocupe locul al 4-lea, iar în luna martie, printr-un efort neistovit, cu un elan irezistibil,

⁹ V. I. Lenin, *Opere*, ed. IV, vol. 30, p. 488.

¹⁰ „Zori noi”, organul Comitetului Regional al P.C.R. Valea Jiului Nr. 2—4 din 6—10 decembrie 1944.

¹¹ Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și curîndări*, ed. IV, I.S.P.L.P., 1956, p. 475—476.

ea a trecut în frunte, realizând în loc de 14,51 tone pe zi 33,5 tone în opt ore. Guvernul Dr. P. Groza a acordat distincția de „erou al muncii” tuturor membrilor echipei de șoc¹².

Muncitorii mineri din Schitul-Golești-Muscel își iau angajamentul de a dubla producția pentru susținerea frontului și pentru refacerea economiei¹³.

Congresul Uniunii Sindicatelor Miniere din ianuarie 1945 și-a desfășurat lucrările sub lozinca „Mărind efortul pentru războiul antihitlerist, grăbim refacerea țării!” Rezoluția votată la Congresul general al Sindicatelor Unite din România hotărăște că: „Lupta contra fascismului trebuie dusă pe toate fronturile, atât pe plan intern, cât și extern”¹⁴ până la distrugerea definitivă a elementelor fasciste.

Învingând cele mai mari greutăți, muncind cu avânt patriotic pentru ridicarea producției, minerii din industria carboniferă au adus o contribuție însemnată la efortul de război al țării noastre împotriva Germaniei hitleriste. Ei au asigurat creșterea continuă a producției de cărbune, realizând la sfârșitul lunii martie 1945 o producție aproape de două ori mai mare decât cea din septembrie 1944¹⁵. Muncitorii mineri din bazinul Valea Jiului au realizat pe luna martie 1945 o producție de 4,5—5 tone cărbune la zi pe cap de muncitor. Producția globală realizată aci, pe lunile ianuarie-martie 1945, s-a ridicat la 4696 tone pe zi, producție ce era destinată să aprovizioneze în primul rând industria de război și nevoile frontului¹⁶. La creșterea producției, un aport deosebit l-au avut comitetele de întreprindere, de mină, care aveau rolul nu numai de a urmări creșterea producției, ci și de a supraveghea și impune capitaliștilor înfăptuirea unor măsuri luate de Uniunea Minieră în interesul susținerii frontului antihitlerist. Muncitorii mineri, în frunte cu comuniștii, peste voința conducerii minelor, au trecut la verificarea personalului tehnic și la întărirea controlului muncitoresc asupra producției și circulației cărbunelui. Cei din Petrila, Lonea, Lupeni, Aninoasa au pus stăpânire pe controlul producției, iar Comitetul Sindicatului muncitorilor din Vulcan a trecut încă în luna octombrie 1944 la eliminarea din întreprindere a tuturor elementelor reacționare, care s-au dovedit slugi ale regimului fascist¹⁷.

Acțiunile întreprinse de forțele reacționare după 23 August 1944 de a menține și adânci izolarea corpului tehnic superior de minerii, s-au soldat cu un eșec lamentabil. Minerii, tehnicienii și inginerii au răspuns uniți la îndeplinirea sarcinilor trasate de partid. Prin înființarea de Comitete de producție formate din cei mai buni ingineri, tehnicieni și muncitori, organizațiile sindicale au reușit să sudeze și mai mult legăturile dintre corpul tehnic superior și muncitori¹⁸.

Luptând pentru o producție mărită de cărbune, s-a asigurat astfel o circulație din ce în ce mai mare pe căile ferate, însănătoșindu-se nervul vital

¹² „Scnteia” din 24 aprilie 1945.

¹³ „Viața sindicală” nr. 1 din 1 ianuarie 1945.

¹⁴ „Viața sindicală” nr. 7 din 4 februarie 1945.

¹⁵ „Analele Institutului de istorie a partidului de pe lângă C.C. al P.M.R.” nr. 4/1963, p. 35.

¹⁶ „Zori Noi”, Organul Regionalei Partidului Comunist Alba—Hunedoara, Anul II, nr. 33 din 31 martie 1945.

¹⁷ „Zori Noi”, Organul Comitetului Regional P.C.R. Valea Jiului, nr. 2—4 din 6—10 decembrie 1944.

¹⁸ „Zori Noi”, Organul Regionalei Partidului Comunist Alba—Hunedoara, Anul I, nr. 2 din dec. 1944.

al țării — comunicațiile feroviare —, greu atinse de pe urma războiului. Situația în care se găseau căile ferate în țara noastră după 23 August 1944 era de-a dreptul dezastruoasă. La chemarea partidului, muncitorii ceferiști din primul moment și-au asumat sarcinile cele mai grele în lupta pentru refacerea căilor ferate. La baza acestei hotărâri a stat un cald și profund sentiment patriotic, dorința de a contribui cu toate forțele la continuarea războiului antihitlerist, alături de Armata Roșie pînă la victoria finală.

Distrugerile la C.F.R., numai în raza orașului București au fost următoarele: ateliere 65%, gări 25%, instalații 35%, instalații din Atelierele „Grivița” 95%, magazine 75%, depouri 65%, linii 65%, material rulant 45%¹⁹. O situație asemănătoare era în multe centre de cale ferată din țara noastră: Ploiești, Brașov, Turnu Severin, Cluj, Satu-Mare, Moldova în întregime. A trebuit să se înceapă totul și încă din ruine, dintre blocuri de ciment și schelete metalice. A fost o încheștare grea, din care muncitorii ceferiști au ieșit biruitori.

Sarcinile care au stat în fața Uniunii Sindicatelor Muncitorilor ceferiști au fost complexe. Trebuiau asigurate transporturile militare, care erau foarte mari și în continuă creștere. În același timp se cereau satisfăcute nevoile interne ale țării: aprovizionarea întreprinderilor cu materii prime, combustibil, readucerea utilajelor industriilor dispersate în numeroase localități din țară, aprovizionarea populației și altele.

Preluarea de către P.C.R. a Ministerului Comunicațiilor și venirea tovarășului Gh. Gheorghiu-Dej la conducerea acestui minister au avut o însemnătate hotărîtoare pentru sprijinirea efortului de război și refacerea economică a țării. Ceferiștii din întreaga țară s-au angajat să muncească cu toate forțele pentru a pune grabnic în funcțiune rețeaua căilor ferate.

Muncitorii ceferiști într-un timp extrem de scurt au refăcut atelierele și nodurile de cale ferată, au reconstruit podurile și tunelurile distruse de fasciști în retragere, asigurînd aprovizionarea frontului cu muniții, hrană și combustibil.

Muncitorii ceferiști au răspuns cu hotărîre chemării P.C.R. de a pune grabnic în funcțiune rețeaua de căi ferate, fără de care era de neconceput sprijinirea frontului antihitlerist și refacerea economiei naționale. Pe bună dreptate remarcă „Lupta Moldovei” — organul Regionalei P.C.R.-Iași — că normalizarea arterelor feroviare a însemnat refacerea rapidă a Moldovei, vindecarea rănilor războiului, asigurarea creșterii producției industriale²⁰.

Din nevoia grabnică a punerii în funcție a căilor ferate, muncitorii trec la formarea echipelor de șoc, care lucrau în schimburi zi și noapte la repararea arterelor și materialului rulant. Așa, de exemplu, două echipe de șoc au reușit într-o lună să repare la Ploiești 680 vagoane destinate garniturilor pentru front.²¹ Au luat ființă în toate regionalele C.F.R. numeroase echipe de șoc formate din cei mai buni membri ai sindicatelor în frunte cu comuniștii, cu scopul de a sprijini eforturile de

¹⁹ Arhiva C.C. al P.M.R., Dosar nr. 444, Fond 1, fila 6.

²⁰ „Lupta Moldovei”, Organul Comitetului Regional P.C.R. Iași, nr. 155 din 19 noiembrie 1946.

²¹ „Viața sindicală” nr. 13 din 18 martie 1945.

război. Alături de aceste echipe de șoc au lucrat brigăzi speciale de tineret ale Uniunii C.F.R. care au adus o contribuție deosebit de prețioasă la repararea liniilor de cale ferată și a materialului rulant.

În muncă încep să apară fenomene cu totul noi, precum și în viața muncitorilor. Înapură de efortul continuu depus în domeniul refacerii căilor ferate, muncitorii ceferiști au reparat și construit, punând la dispoziția guvernului democrat ca dar, cu ocazia sărbătoririi zilei de 1 Mai 1945, 8 locomotive, 2 garnituri de tren, noi vagoane de marfă și călători²².

După instaurarea guvernului democrat la 6 Martie 1945, clasa muncitoare și toți oamenii muncii pornesc cu și mai mare avânt în acțiunea lor de sprijinire a frontului antihitlerist. Prin instaurarea guvernului democratic la 6 martie 1945, masele populare și-au făurit un puternic instrument capabil să înfăptuiască marile transformări democratice inițiate de partid și să sprijine toate acțiunile îndreptate spre intensificarea efortului de zdrobire a fascismului. Astfel muncitorii contribuie tot mai mult la sprijinirea frontului antihitlerist nu numai prin munca de fabricare a armelor, munițiilor, echipamentelor necesare trupelor de pe front, ci și cu bani, cîștigați cu multă trudă și sudoare.²³ Apelul lansat de C.G.M. în luna martie 1945 ca întreaga clasă muncitoare și toți oamenii muncii să contribuie la susținerea frontului cu salariul pe 6 ore lucrate în plus, în decurs de o săptămînă a găsit un larg ecou în rîndurile muncitorilor ceferiști și a tuturor categoriilor de salariați. Sumele de bani vărsate pînă la 29 martie 1945 se ridicau la cifra de 350.421.341 lei,²⁴ în frunte fiind muncitorii ceferiști.

Cu toate greutățile și lipsa de materiale, paralel cu munca de refacere, a început construcția de noi ateliere și hale de reparații la Craiova, Timișoara, Ploiești, Iași și București²⁵. De asemenea, s-a urmărit îmbogățirea rețelei cu artere noi sau completarea celor vechi. Numai în regiunea Prahova a început executarea de noi lucrări: completarea liniei Ploiești-Tîrgoviște, ramificații la Moreni, Filipeștii de Pădure, Gura Beliei, Întorsura Buzăului, Nehoiș²⁶. Tot mai multe sindicate și comitete de întreprindere erau evidențiate de către Uniunea C.F.R. datorită elanului cu care au lucrat muncitorii ceferiști la refacerea căilor ferate. Au fost evidențiate: Atelierele „Grivița“, cele din Tîrgu Mureș și Timișoara, care și-au depășit angajamentele luate pentru repararea materialului rulant destinat frontului²⁷. Numărul locomotivelor și vagoanelor, reparate în toamna anului 1944 și în prima jumătate a anului 1945, a crescut lună de lună. Cîteva date parțiale ilustrează efortul muncitorilor ceferiști pentru a asigura frontul cu cît mai multe vagoane și locomotive în bună stare. La Atelierele C.F.R. „Grivița“ s-au efectuat reparații în primele luni ale anului 1945, la un număr de 632 locomotive și vagoane destinate frontului²⁸. Atelierele principale C.F.R. Cluj au avut mult de suferit, ca ur-

²² Arhiva centrală a C.C.S. Producția. Dosar nr. 5/1947, din Raportul Uniunii C.F.R. 1947.

²³ „Viața sindicală” nr. 14 din 25 martie 1945.

²⁴ „Viața sindicală” nr. 15 din 29 martie 1945.

²⁵ „Buletinul Uniunii Sindicatului Muncitorilor Ceferiști”, nr. 1/1947, p. 4.

²⁶ Arhiva C.C. al P.M.R., Dosar nr. 114, Fond 1, fila 8.

²⁷ Loc citat, Dosar nr. 303, Fond 1, fila 114.

²⁸ Arhiva C.C. al P.M.R. Dosar nr. 114, Fond 1, fila 4.

mare a distrugerilor săvârșite de fasciști în retragere. Cu toate acestea ceferiștii, pentru a veni în sprijinul întregului popor muncitor, în lupta sa împotriva Germaniei hitleriste, au asigurat o creștere a producției. În perioada decembrie 1944—mai 1945 la Atelierele C.F.R. Cluj s-au executat reparații generale și parțiale la un număr de 56 de locomotive și 468 vagoane²⁹. Succese însemnate obțin muncitorii ceferiști din Oradea, care execută reparații în primele trei luni ale anului 1945 la 27 locomotive, 44 vagoane persoane, 246 vagoane marfă, 15 vagoane cisterne destinate frontului³⁰.

Sub conducerea comuniștilor, muncitorii ceferiști au reușit să antreneze mii și zeci de mii de oameni ai muncii, mai ales din rîndurile țărânimii muncitoare, în opera de refacere a căilor ferate, podurilor, viaductelor și tunelelor, distruse de fasciști în retragere. La aceasta am putea adăuga că pentru susținerea frontului antihitlerist țara noastră a pus la dispoziția Armatei Române și Sovietice un mare număr de mijloace de transport rutiere și pe apă. Eforturile muncitorilor ceferiști, inițiativele lor au fost sistematic sabotate de burghezia și de o parte din intelectualitatea tehnică aflată în slujba acesteia. Sesizarea făcută de unul din comitetele de fabrică din Brașov organelor de partid reflectă cât se poate de bine situația existentă în multe ateliere, sabotajul practicat de dușmanii refacerii economiei țării. În situația amintită se arată că: Din efectivul personalului de 1471, în producție (Atelierele C.F.R.-Brașov) se află numai 300—400 oameni, restul sînt în munci administrative; o parte din personalul specializat este scos din producție pentru alte munci; o altă categorie formată din privilegiați se află în munci ușoare, fac servicii de birou. deși locul lor este pe șantier³¹.

Cu tot sabotajul forțelor reacționare nu a putut fi înfrîntă voința clasei muncitoare de a-și aduce întregul aport la sprijinirea frontului antihitlerist. Rezoluția adoptată la primul Congres General al Sindicatelor Unite din ianuarie 1945 subliniază hotărîrea fermă a tuturor oamenilor muncii de a sprijini frontul antihitlerist, precum și modul concret de susținere a lui. „Sindicatelor și comitetele de fabrică trebuie să fie în fruntea luptei pentru organizarea și ridicarea producției de război, astfel ca cerințele frontului să fie îndeplinite și armata să fie bine aprovizionată. Pentru îndeplinirea acestei sarcini, trebuie dusă o muncă de organizare și clarificare printre cei ce muncesc asupra caracterului și conținutului acestui război. ca să înțeleagă că organizarea producției și creșterea ei permanentă sînt în interesul clasei muncitoare, al frontului antifascist... astfel ca fiecare muncitor să muncească cu elan, tragere de inimă și disciplină³².

La chemarea partidului „Totul pentru front, totul pentru victorie!”, cu același entuziasm și spirit de sacrificiu au răspuns și muncitorii din industria siderurgică și metalurgică. Rezoluția Congresului Uniunii Sindicatelor Metal-Chimice și Sticlă din ianuarie 1945 subliniază hotărî-

²⁹ „Lupta C.F.R.” nr. 30 din 10 iunie 1945.

³⁰ „Viața Nouă” — Organ de luptă democratică — Oradea nr. 61 din 5 aprilie 1945.

³¹ Arhiva C.C. al P.M.R., Dosar nr. 301, Fond 1, f.1a 27.

³² „Dezbaterile primului Congres General liber al Sindicatelor Unite din România, 26—30 ianuarie 1945”, Ed. C.G.M. 1945, p. 165.

rea fermă luată de muncitori de a lupta cu toate forțele pentru a mări la maximum producția de război și a lichida cât mai repede fiara fascistă³³.

Prin efortul muncitorilor, tehnicienilor și inginerilor, Arsenalul de la Roman a renăscut din ruine în ianuarie 1945. Pentru a reda producției întreprinderea, ei au prestat în mod voluntar și gratuit peste 100 de mii ore suplimentare³⁴.

Muncitorii de la uzinele „Malaxa” s-au angajat să-și sporească eforturile în producție pentru susținerea frontului antihitlerist. Ei au reușit chiar în primele săptămîni după 23 August 1944 să grăbească ritmul de realizare a unor lucrări despre care raportau P.C.R. cu legitimă mîndrie. Dar efortul lor profund patriotic s-a lovit de acțiunile sabotoare ale conducerii reacționare, care refuza sistematic comenzile de lucru. O situație asemănătoare se găsea la întreprinderile I.C.A.R. destinate să producă și să repare avioane, care și-au redus producția în urma activității sabotoare a consiliului de administrație³⁵. Dar cel mai grăitor exemplu de sabotaj organizat de forțele reacționare împotriva susținerii frontului antihitlerist a fost exercitat asupra uzinelor „Reșița” și U. F. Hunedoara. Conducerea acestor uzine în urma indicațiilor imperialismului străin și cu sprijinul direct al șefilor partidelor „istorice” a redus producția aproape de trei ori față de nivelul anului 1943³⁶.

Această acțiune apare în adevăratele ei dimensiuni dacă avem în vedere că numai U.F. „Reșița” aproviziona cu semifabricate uzine ca „Astra”, I.A.R., „Malaxa”, „Copșa Mică—Cugir”, „Wolf”, „Concordia”, „Vulcan” etc., care lucrau în primul rînd pentru front. Partidul Comunist Român după 23 August 1944 a desfășurat o bogată activitate ideologică și politică în rîndurile oamenilor muncii pentru a înțelege profund noile condiții social-politice și sarcinile noi ale întregului popor muncitor. P.C.R. arăta că „Sabotajul în împrejurările actuale este un act de trădare națională, este o crimă împotriva patriei”³⁷. Cuvîntul de ordine adresat muncitorilor era: „Apărați întreprinderile împotriva răufăcătorilor. Formațiile noastre patriotice de luptă să aresteze și să predea autorităților civile și militare pe criminalii fasciști”³⁸.

Pentru a asigura producția și creșterea ei, necesară frontului, organizațiilor sindicale le-a revenit sarcina de a institui controlul asupra producției și repartiției cu scopul limitării exploatarei burgheziei, paralizînd totodată sabotajul deșănțat al forțelor reacționare.

Într-o serie de întreprinderi, patronii și uneltele lor s-au opus cu înverșunare exercitării controlului muncitoresc și au întreprins acțiuni de sabotaj, lovind în interesele oamenilor muncii. Față de aceste acțiuni, la 19 octombrie 1944 Comitetul de fabrică de la „Vulcan” București, sprijinit de întreaga masă de muncitori, a format și întărit gărzile patriotice, care au interzis conducerii reacționare a întreprinderii să mai pătrundă

³³ „Viața sindicală” din 28 ianuarie 1945.

³⁴ Arhiva C.C. al P.M.R., Dosar nr. 43, Fond 1, fila 26.

³⁵ „Viața sindicală” Nr. 4 din 21 ianuarie 1945.

³⁶ Revista „Probleme economice” nr. 2/1962, p. 95.

³⁷ „Scînteia” din 21 septembrie 1944.

³⁸ „Din Apelul C.C. al P.C.R.”, „Scînteia” din 21 septembrie 1944.

în fabrică, alcătuind o nouă conducere sub controlul muncitorilor³⁹. Lupta muncitorilor de a răsturna vechile conducere reacționare ale întreprinderilor și de a le înlocui cu o conducere nouă, care să accepte controlul muncitoresc, a continuat în toată etapa de desăvîrșire a revoluției burghezo-democratice. Organul de presă central al partidului, „Scînteia” din 19 noiembrie 1944, precizează una din sarcinile principale ale comitetelor de fabrică, care trebuie să ceară pretutindeni dreptul de a controla producția și a lua măsuri împotriva sabotajului. Problema esențială în combaterea speculei și sabotajului, după cum precizează ziarul, constă în „aplicarea pe teren a unui strict control din partea muncitorilor organizați în sindicate”⁴⁰.

Cuvîntul de ordine al partidului de a interveni sindicatele în mod activ, în conducerea întreprinderilor, de a organiza controlul asupra producției și repartiției, a avut drept rezultat politic nemijlocit creșterea spiritului revoluționar al clasei muncitoare, înalta combativitate și forță în lupta sa împotriva dușmanului întregului popor muncitor — fascismul și slugile sale.

După 23 August 1944, întreprinderile părăsite de fasciști au fost imediat puse sub controlul muncitoresc. Celelalte întreprinderi au fost cucerite, cetate cu cetate, pentru a le pune sub controlul muncitoresc.

Tov. Gh. Gheorghiu-Dej, vorbind despre necesitatea organizării controlului asupra producției, spunea: „Clasa muncitoare este în măsură să se considere puternică prin instrumentele ce-i stau la dispoziție, prin sindicate. Sindicatele constituie o forță de netăgăduit. Prin sindicate s-a reușit să se organizeze muncitorii pe întreaga țară și mai ales să se organizeze prin comitetul de întreprindere controlul producției”⁴¹.

În cadrul adunărilor generale ale sindicatelor se cerea cu hotărîre ca patronii să recunoască Comitetele de întreprindere ca organ al controlului producției. Muncitorii de la „Gaz și Electricitate” București au cerut cu fermitate „înstituirea controlului muncitoresc asupra întregii producții, desfacerii produselor și menținerea unor prețuri juste la toate articolele de primă necesitate”⁴².

Din inițiativa P.C.R. s-au creat comisii speciale de producție pe lângă comitetele sindicale din fabrici, care aveau de grijă ca producția întreprinderilor să se desfășoare fără întreruperi, vegheau asupra modului cum erau folosite materiile prime, materialele, utilajele și produsele finite.

Toate Uniunile sindicale au trecut la loc de frunte în rezoluțiile congreselor lor necesitatea cuceririi și exercitării controlului muncitoresc. Așa de exemplu, în rezoluția Congresului Uniunii sindicatelor „Metalochimice” din ianuarie 1945 putem desprinde hotărîrea sa de a lupta pentru un control înfăptuit de reprezentanții muncitorilor recomandați de comitetele de fabrică și aleși de muncitori; pentru un asemenea control, care

³⁹ „Scînteia” din 30 octombrie 1944.

⁴⁰ „Scînteia” nr. 59—60 din 18 și 19 noiembrie 1944.

⁴¹ „Scînteia” nr. 107 din 13 ianuarie 1945.

⁴² Idem, nr. 104 din 10 ianuarie 1945.

organizează lupta împotriva sabotajului și contribuie la mărirea producției⁴³.

Lupta pentru instaurarea unui control muncitoresc din partea sindicatelor asupra producției a cucerit tot mai mult teren, antrenând întreaga clasă muncitoare. Pretutindeni în fabrici și uzine răsună următorul îndemn: „Așa cum toți cei ce muncesc sînt chemați să producă, la fel să fie chemați să participe la controlul popular și la organizarea producției”⁴⁴.

Organizînd controlul și evidența, P.C.R. s-a sprijinit, în primul rînd, pe forța organizată a proletariatului, pe organizațiile sindicale, pe forța întregului popor muncitor. Pentru a veni în sprijinul partidului și guvernului, Confederația Generală a Muncii a creat un Serviciu de Documentare și Studii pe lîngă C.C. al C.G.M. în martie 1945 pentru strîngerea de documente asupra situației întreprinderilor industriale, în vederea folosirii lor integrale, pentru sprijinirea frontului antihitlerist.

Atenția principală și-a îndreptat-o Comisia de Studii și Documentare spre întreprinderile metalurgice din țară, pentru a găsi mijloacele necesare de ridicarea producției. Analizele făcute asupra unor întreprinderi metalurgice nu se refereau numai la situația directă a producției, ci îmbrățișau un cerc larg de probleme menite să scoată la iveală cauzele ce duceau la scăderea producției.

Pe măsură ce controlul muncitoresc cîștiga tot mai mult teren, și în special după instaurarea guvernului democratic, o mare cucerire a maselor populare conduse de P.C.R., muncitorii și-au dublat eforturile pentru intensificarea producției și sprijinirea frontului antihitlerist. Muncitorii de la Reșița și-au luat angajamentul de a pune în funcțiune, pînă la 1 mai 1945, al doilea furnal pentru grăbirea victoriei asupra fascismului⁴⁵. S-a înregistrat o creștere a producției la uzinele de armament „Astra”—Brașov, „Concordia” și „Macazul”—Ploiești, care produc vagoane cisterne, uzinele metalurgice „Basarab” și fabrica de avioane I.A.R.⁴⁶ La Uzinele de fier-Hunedoara, comitetul sindical urmărea îndeaproape modul de aprovizionare a secțiilor cu materiale, reușind să asigure o creștere considerabilă a producției⁴⁷. Muncitorii reșițeni reușesc să pună în funcțiune un nou cuptor de topit, mărind producția cu 70% față de lunile noiembrie și decembrie 1944⁴⁸. În fabricile metalurgice S.N.T. și „Pipera”, în care se producea și se repara armament, muncitorii au realizat depășiri în producție, întrecînd cu 300% producția realizată în 1943.⁴⁹

În realizarea producției destinată frontului au fost angrenate și întreprinderile chimice, reușind să lucreze cu capacități sporite. Astfel, muncitorii de la fabrica „Chemix” au reușit să sporească producția pînă la 350%⁵⁰.

Un sprijin deosebit au acordat susținerii frontului antihitlerist muncitorii petroliști. În pofida prevederilor unor anumiți „specialiști” burghezi.

⁴³ „Viața Sindicală” din 14 ianuarie 1945.

⁴⁴ Arhiva centrală C.C.S. Probleme de producție. Dosar nr. 2/1945.

⁴⁵ „Viața sindicală” nr. 18 din 22 aprilie 1945.

⁴⁶ Arhiva C.C. al P.M.R., Dosar nr. 314, Fond 1, fila 8.

⁴⁷ Loc. citat, Dosar nr. 6, Fond 1, fila 62—63.

⁴⁸ Loc. citat, Dosar nr. 121, Fond 1, fila 260.

⁴⁹ „Viața sindicală” nr. 14 din 25 martie 1945.

⁵⁰ „România liberă” nr. 232 din 3 mai 1945.

care afirmau — după 23 August 1944 — că declinul producției petrolifere nu va putea fi oprit, că „rezervele de petrol din România sînt epuizate“, muncitorii au reușit să aprovizioneze frontul cu produse petroliere și să refacă grabnic rafinăriile distruse de război.

Comitetele de întreprindere, în frunte cu comuniștii, au reușit să antreneze un mare număr de ingineri și tehnicieni izbutind să repună în funcțiune sondele părăsite din cauza lipsei de „rentabilitate“ de către capitaliști. Au fost puse în funcțiune și numeroase sonde noi. Săpate în condiții grele și în regiuni considerate epuizate sau lipsite de petrol, la Țin-tea, Gura Ocniței, Boldești, Cîmpina și în alte localități⁵¹.

Organizațiile sindicale din ramura petrolieră veneau cu inițiative deosebit de prețioase în fața partidului, cerîndu-i ajutorul pentru mărirea producției atît de necesară frontului și economiei naționale. Iată, de exemplu, propunerile făcute de organizațiile sindicale Ploiești în luna decembrie 1944: Retragerea la straturile cele mai productive pentru a mări cu orice preț producția de petrol; alegerea sistemului de extracție cel mai potrivit pentru fiecare sondă în parte; repunerea în funcțiune a unor sonde oprite sau abandonate, captarea integrală a scurgerilor de la sondă, reducerea consumului de gaze în schelă etc.⁵²

Pentru a paraliza sabotajul capitaliștilor, muncitorii petroliști din Valea Prahovei au luat inițiativa de inventariere a tuturor materialelor de foraj existente în stoc, descoperindu-se cu acest prilej materiale dosite⁵³, putînd astfel continua programul de forare.

În urma unor eforturi deosebit de grele, trecînd peste cele mai mari privațiuni materiale, muncitorii petroliști au reușit să refacă pînă în luna mai 1945 în proporție de $1/2$ rafinăriile avariate în timpul războiului⁵⁴. Sub semnul sprijinirii guvernului democrat instaurat la 6 Martie 1945, muncitorii petroliști au mărit producția de prelucrarea țițeiului cu 20% față de luna februarie 1945⁵⁵. La Societatea „Româno-Americană“, prin muncă voluntară, două echipe de muncitori au montat conductele de legătură la cazanele de aburi și la instalațiile Kraking, dînd astfel un randament de lucru între 100—150%⁵⁶.

Acest detașament al clasei muncitoare — muncitorii petroliști — au răspuns cu cinste și eroism lozincii partidului „Totul pentru front, totul pentru victorie!“ livrînd frontului cantitatea de 531.724 tone produse petroliere, între care peste 300 mii tone benzină⁵⁷.

După eliberarea părții de nord-vest a țării de sub dominația horthystă, oamenii muncii din aceste regiuni, organizați în sindicate, au început cu entuziasm și spirit de sacrificiu opera de refacere economică și de sprijinire a frontului antihitlerist. Au fost refăcute clădirile avariate ale uzinelor „Dermata“, atelierul și depozitul, turnătorii și atelierul de mașini de la fabrica „Ravag-Armătura“⁵⁸. La Tîrgu Mureș, în locul vechii uzine

⁵¹ „Scinteia“ nr. 349 din 11 octombrie 1945.

⁵² Arhiva C.C. al P.M.R., Dosar nr. 314, Fond 1, fila 140—144.

⁵³ Loc citat, Dosar nr. 43, Fond 1, fila 26.

⁵⁴ „Viața sindicală“ nr. 20 din 6 mai 1945.

⁵⁵ Arhiva C.C. al P.M.R., Dosar nr. 89, Fond 1, fila 45.

⁵⁶ Loc. citat, Dosar nr. 43, Fond 1, fila 27.

⁵⁷ Revista „Probleme economice“ nr. 2/1962, p. 96.

⁵⁸ „Scinteia“ nr. 475 din 14 martie 1946.

electrice care fusese aruncată în aer de fasciștii în retragere, s-a clădit o nouă uzină electrică. De asemenea s-a refăcut și fabrica de zahăr, care în cursul anului 1945 a produs mai mult de 45 vagoane de zahăr, destinat frontului⁵⁹. O intensă activitate au desfășurat muncitorii forestieri din valea Mureșului pentru a pune grabnic în funcțiune întreprinderile forestiere distruse de hitleriști. Astfel au fost reclădite în județul Mureș 9 centre de producție de cherestea, în frunte cu uzinele „Foresta“, incendiate cu ocazia retragerii trupelor germano-maghiare⁶⁰.

Muncitorii din regionala Oradea la chemarea partidului de a sprijini frontul antihitlerist, au repus în funcțiune următoarele întreprinderi de capacitate mică și mijlocie: 11 întreprinderi ale industriei ușoare de piele și încălțăminte; 14 întreprinderi de textile și îmbrăcăminte; 9 întreprinderi alimentare, mori, fabrici de spirt⁶¹. Paralel cu refacerea întreprinderilor, muncitorii erau preocupați de creșterea producției pentru a veni în sprijinul frontului. Astfel, muncitorii de la fabrica „Phoenix“ Baia Mare, fabrica de vase Satu Mare, Uzinele chimice și alimentare Oradea reușesc, cu toate greutățile de aprovizionare cu materiale, să mențină producția ridicată⁶².

Un aport deosebit în sprijinirea frontului cu cele necesare l-au adus muncitorii textiliști, care au reușit să mărească producția în toată perioada respectivă. Au raportat partidului sporuri de producție mult mai mari decât cele dinainte de 23 August 1944 muncitorii de la fabricile „Scherg“, I.S.A.-ROM. „Mioara“ cu 500%, la Filatura de bumbac cu 1000%, la „Filatura românească“ cu 200% și „Țesăturile reunite“ cu 130%⁶³. Au fost livrate frontului în cursul războiului antihitlerist de către muncitorii textiliști 6,5 milioane m țesături diverse; 217.931 cămăși, 250.367 perechi ciorapi, 56.716 mantale, 76.547 bluze și vestoane; totodată s-au livrat spitalelor și unităților sanitare militare 17.356 buc. lenjerie de spital și peste 14.000 kg. tifon etc.⁶⁴

Cu ce dragoste erau înconjuțați soldații de pe front de oamenii muncii din țară, grija pe care o manifestau pentru ei, este semnificativ exemplul muncitorilor de la fabrica de zahăr Chitila, care, adresându-se ziarului „Scinteia“, spuneau cu atîta dragoste: „Noi, muncitorii, ne-am gîndit că avem pe front frați, tovarăși de luptă... Un ceai fierbinte face mult. De aceea am stăruit prin toate mijloacele posibile și imposibile să punem fabrica în mișcare. Am pus-o și produce. Ei luptă acolo, muncitorii luptă aici. Numai întărind spatele frontului se poate ajunge mai curînd la o pace, pace pe care o doresc toți. Numai așa se poate ajunge la o viață mai bună. la un trai mai omenesc, unindu-ne în lupta pentru distrugerea completă a hitleriștilor cotorpitori și participînd cu toții la efortul de mărire a producției“⁶⁵.

Organizațiile sindicale conduse de partid aveau sarcina nu numai de a lupta pentru mărirea producției în general și, pe această bază, de a

⁵⁹ Ibidem.

⁶¹ „Scinteia“ nr. 475 din 14 martie 1946.

⁶² Arhiva C.C. al P.M.R., Dosar nr. 88, Fond 1, fila 1-2.

⁶³ Loc. citat, Dosar nr. 143, Fond 1, fila 42.

⁶⁴ „Viața sindicală“ nr. 18 din 22 aprilie 1945.

⁶⁵ Revista „Probleme economice“ nr. 2/1962, p. 97.

⁶⁶ „Scinteia“ din 15 februarie 1945.

sprijini efortul de război împotriva fascismului, ci și de a selecționa și valorifica toate inițiativele muncitorilor și inginerilor îndreptate spre perfecționarea uneltelor și metodelor de muncă în scopul refacerii pe o bază nouă a economiei naționale. În procesul muncii apar fenomene noi, cînd inginerii vin cu cunoștințele, iar muncitorii cu experiența, unindu-și eforturile în vederea perfecționării uneltelor, pentru a realiza o producție sporită. La uzinele „Malaxa”—București, un grup de ingineri și muncitori au construit un dispozitiv de îndesat nisip în țevile ce trebuiau îndoite, înlocuind sistemul manual și scurtînd timpul de execuție de 4—5 ori⁶⁶. Tot aici s-a contruit la secția strunguri un dispozitiv de strunjit segmenti, care reducea foarte mult timpul de reglaj, excluzînd posibilitățile de ovalizare, dezaxare, micșorînd în felul acesta rebuturile⁶⁷. La uzinele „Wolf”—București, un grup de ingineri și muncitori au confecționat cup-torul rulant de turnat fontă, folosînd drept combustibil păcura. Pe lîngă faptul că se economisea cocsul metalurgic, care se procura greu, s-a scurtat de cîteva ori timpul de turnare a fontei⁶⁸.

Avînd sprijinul Uniunii Sindicatelor „Gaz și Electricitate”, un grup de ingineri și tehnicieni din București, în aprilie 1945 întocmesc planuri și proiecte de fabricare în țara noastră a unei părți din aparatajul electric, atît de greu de importat în acele condiții. După un studiu întreprins de conducerea Uniunii, s-a ajuns la soluția: „folosînd cu pricepere specialiștii noștri și în acord cu Direcția de Gaz și Electricitate, se pot fabrica în țara noastră contori electrici”⁶⁹. Cînd toate formalitățile au fost îndeplinite de o comisie special formată, Direcția de Gaz și Electricitate a început să saboteze planul, invocînd că „la noi nu se pot fabrica asemenea contori” (deși se garanta material lucrarea), că „nu sînt bani”⁷⁰ (cu toate că mai tîrziu, 1946, s-a făcut o comandă în străinătate de 60—70 miliarde lei din partea Direcțiunii pentru cumpărarea de contori și izolatori).

Burghezia, după ce a pierdut importante poziții politice și în special după instaurarea guvernului democratic, se opunea cu înverșunare ori cărei inițiative a muncitorilor și inginerilor de a repune în funcțiune industria națională. Mai mult, patronii scoteau cadrele de specialiști din producție și le plasau în munci administrative pentru a sabota producția și sprijinirea frontului antihitlerist.

Cu toate acestea, forțele reacționare n-au putut înfrînge voința de luptă a maselor populare în sprijinirea frontului antifascist. Clasa muncitoare, ducînd după sine cele mai largi mase de oameni ai muncii, a făcut eforturi și sacrificii care, prin măreția lor, s-au ridicat la înălțimea faptelor de vitejie și eroism săvîrșite de ostașii armatei noastre de pe frontul antihitlerist.

Munca brigăzilor de reconstrucție pentru punerea în funcțiune a unor întreprinderi, repararea de locomotive, vagoane și trenuri întregi, executate prin munca voluntară a muncitorilor cefești, întrecerile patriotice ale minerilor, petroliștilor, siderurgiștilor și ale altor detașamente

⁶⁶ Arhiva centrală a C.C.S., Secția economică, Dosar nr. 1/1945.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Loc. citat, Dosar nr. 2/1945.

⁶⁹ Arhiva C.C. al P.M.R., Dosar nr. 447, Fond 1, fila 153.

⁷⁰ Loc. citat, Dosar nr. 447, Fond 1, fila 154.

ale clasei muncitoare, demonstrează înalta conștiință politică a oamenilor muncii, atașamentul față de politica P.C.R. de a sprijini prin toate mijloacele războiul antihitlerist și refacerea economiei naționale.

Sindicatelor, conduse de partid, desfășoară o largă activitate pentru organizarea unor „brigăzi de șoc” în producție, cu scopul de a asigura frontul antihitlerist cu cele necesare. În fruntea echipelor de șoc au stat comuniștii, avînd sarcina de a atrage în aceste echipe cît mai mulți membri ai sindicatelor⁷¹. Existînd mai multe echipe de șoc în aceeași fabrică sau întreprindere (fabrica „Wolf”—București. U.F. Hunedoara. minele de cărbuni Lonea, Petrila etc.) ele își fixează anumite obiective concrete în producție, se iau la întrecere pentru a realiza cea mai mare producție pe zi, săptămîină, lună. Cele 12 echipe de șoc de la fabrica „Romitex” — Timișoara în 1945 au ridicat producția pe luna aprilie cu 290 % față de anul 1944⁷². În capitală, muncitorii din două mari întreprinderi metalurgice (uzinele „Lemaître” și Fabrica de avioane S.E.T.) au luat inițiativa organizării unor întreceri patriotice în cadrul campaniei de realizări de 1 Mai 1945. Prin eforturile încordate ale muncitorilor „cei de la „Lemaître” au reparat 8 locomotive, iar cei de la S.E.T. au dat pentru front 3 avioane⁷³. În fruntea acțiunilor voluntare și a întrecerilor patriotice au stat muncitorii ceferiști. Semnalul l-au dat muncitorii de la „Grivița” — Locomotive București în octombrie 1944, chemînd pe toți muncitorii ceferiști „să presteze cît mai multe ore de muncă voluntară pentru refacerea căilor ferate distruse de război⁷⁴. Apelul a fost îmbrățișat de tot mai largi mase de muncitori ceferiști din București, Brașov, Oradea, Cluj, Timișoara, care au pornit acțiuni voluntare pentru refacerea depourilor, a atelierelor, a liniilor de cale ferată, a localurilor CFR distruse în timpul războiului.

Exemplul ceferiștilor a fost urmat de muncitorii mineri din Valea Jiului, care au trecut la formarea echipelor de șoc în lunile noiembrie și decembrie ale anului 1944 în scopul ridicării producției de cărbuni⁷⁵. Au fost mobilizați de către organizațiile sindicale în 1945 peste 2000 de muncitori în întreceri patriotice, reușind să dea mai mult cărbune țării⁷⁶.

Un eveniment nou care apare în sfera producției este participarea entuziastă, plină de avînt a tineretului muncitor la muncile voluntare, organizînd frumoase întreceri patriotice în uzine și fabrici. În tot decursul anului 1945 iau ființă brigăzi de tineret în producție. Multe din aceste brigăzi au fost evidențiate în muncă, ca de exemplu: „5 brigăzi voluntare de tineret din Valea Jiului, care au prestat, pe luna aprilie și mai 1945, 34.945 ore voluntare în mină, iar 3.642 ore la suprafață; în aceeași perioadă 4 brigăzi voluntare de tineri metalurgiști la Hunedoara au efectuat 13.442 ore de muncă voluntară⁷⁷.

⁷¹ Loc. citat, Dosar nr. 16, Fond 1, fila 45.

⁷² Loc. citat, Dosar nr. 18, Fond 1, fila 111.

⁷³ „Scinteia” din 20 aprilie 1945.

⁷⁴ „Scinteia” din 12 octombrie 1944.

⁷⁵ „Zori Noi”, organul Comitetului Regional al P.C.R. Valea Jiului nr. 2—4 din 6—10 decembrie 1944.

⁷⁶ Arhiva C.C. al P.M.R., Dosar nr. 43, Fond 1, fila 94.

⁷⁷ Arhiva centrală a C.C.S., Resortul organizatoric, Dosar nr. 1/1945.

Întregerile patriotice sînt cu atît mai importante, cu cît ele au apărut în condiții materiale foarte grele, prin care trecea țara noastră. Și iată că muncitorii, trecînd peste cele mai mari privațiuni, au organizat întreceri patriotice și munci voluntare cu scopul de a mări producția, sprijinind frontul antihitlerist, fără să aștepte o recompensă. Acest eroism marchează începutul unei cotituri spre o nouă atitudine față de muncă, spre organizarea muncii într-un chip nou.

Sindicatele, conduse de partid, au avut un mare rol în organizarea întrecerilor patriotice. în formarea brigăzilor de șoc în producție. Ele s-au dovedit a fi o înaltă școală revoluționară de educare a muncitorilor în învingerea greutăților materiale. în ridicarea producției atît de necesară frontului și refacerii economiei naționale.

Chezășia tuturor succeselor sindicatelor revoluționare din țara noastră, precum și a întregului popor muncitor în sprijinirea frontului antihitlerist, constă în conducerea maselor populare de către Partidul Comunist, care numai el a știut să stabilească în mod științific căile și metodele de antrenare a întregului popor în zdrobirea fascismului, a știut să sădească în conștiința fiecărui om al muncii elanul clocotitor și convingerea nestrămutată în justetea cauzei pentru care luptă în spatele frontului cît și pe front.

Munca plină de eroism a clasei muncitoare pentru refacerea întreprinderilor distruse de război și pe această bază realizarea unei producții din ce în ce mai mari în condiții extrem de grele, a avut o deosebită importanță în mobilizarea întregului popor la susținerea activă a frontului antihitlerist. Alături de clasa muncitoare și sub conducerea ei, țărănimea muncitoare a predat mii de tone de cereale și produse de carne pentru sprijinirea ostașilor de pe frontul antihitlerist. A participat cu multă însuflețire la refacerea șoselelor, căilor ferate, podurilor distruse de fasciști prestînd mii și zeci de mii ore muncă voluntară. Succesele politice și economice obținute de oamenii muncii au avut un efect tonic asupra moralului ostașilor care luptau pe front. În toată perioada războiului antihitlerist s-a realizat o strînsă legătură dintre front și spatele frontului prin presă, corespondență, radio și alte mijloace, între oamenii muncii și ostașii de pe front. Numeroase colective de muncitori din fabrici și uzine au trimis ostașilor scrisori pline de mulțumiri pentru faptele lor de arme, luîndu-și totodată angajamente să-și sporească și mai mult efortul pentru refacerea economiei și democratizarea țării. Cele mai însemnate întreprinderi industriale din țară (Vulcan, I.A.R., U.F. Reșița, Dermata—Cluj etc.) au luat sub îngrijirea lor spitale cu ostași răniți de pe front, asigurîndu-le cele necesare.

Contribuția țării noastre cu toate forțele sale armate și cu întregul său potențial economic la războiul antihitlerist rămîne una din cele mai glorioase pagini de eroism și sacrificiu din istoria patriei.

În decursul celor două decenii care au trecut de la terminarea victorioasă a războiului împotriva Germaniei hitleriste, poporul român a străbătut o perioadă de adînci prefaceri revoluționare. Munca eroică a clasei muncitoare, a țărănimii muncitoare și a intelectualității strîns unite în

jurul partidului au ridicat România pe culmile civilizației și progresului social, construind edificiul socialismului deplin și definitiv atât la orașe, cât și la sate în țara noastră.

L'APPORT DES SYNDICATS RÉVOLUTIONNAIRES, DIRIGÉS PAR LE P.C.R., DANS LA CAMPAGNE POUR LE FRONT ANTIHITLÉRIEN

(Résumé)

L'étude présente met en évidence l'apport et les efforts faits par les organisations syndicales, dirigées par le P.C.R. pendant la période de la guerre antihitlérienne, menée dans notre pays après la 23 Août 1944 jusqu'à la victoire finale sur l'Allemagne fasciste.

Après le 23 Août 1944, réorganisés sur des principes nouveaux, révolutionnaires, les syndicats se sont transformés rapidement en véritables „divisions de choc“ dans la campagne du P.C.R. pour entraîner tout le peuple travailleur dans l'effort de l'organisation du front antihitlérien.

Dans les nouvelles conditions historiques, la principale tâche des syndicats, préconisée par le parti, a été la réorganisation rapide des usines détruites par la guerre, et la campagne pour l'augmentation de la production, nécessaire pour le front, et pour le redressement de l'économie nationale aussi.

L'étude présente l'activité menée par les Comités d'usine, les syndicats, les Unions syndicales des différents secteurs de production, sous la direction des organisations du parti, pour réaliser une production croissante d'armement, de vivres et des effets militaires nécessaires aux soldats du front.

Se soumettant aux plus grandes privations d'ordre matériel, les travailleurs, organisés en syndicats, ont répondu à l'appel du parti „Tout pour le front, tout pour la victoire“, en organisant des brigades de production, des équipes de choc, le travail volontaire dans les différents secteurs de l'économie nationale, faisant ainsi preuve d'un sentiment patriotique élevé et d'esprit de sacrifice.

Dirigés par le parti, les syndicats ont joué un grand rôle dans l'organisation des émulations patriotiques. Elles ont constitué une haute école révolutionnaire d'éducation des ouvriers pour dépasser les difficultés matérielles, dans le but de l'acroissement de la production et l'appui du front antihitlérien.

NOTE ȘI DISCUȚII

ÎN LEGĂTURĂ CU NEOLITICUL TIMPURIU DE LA DÎRȚU-CEAHLĂU

Interesul tot mai viu pe care l-a stîrnit în ultima vreme descoperirea de la Dîrțu-Ceahlău, — interes manifestat în legătură cu recentele apariții ale neoliticului preceramic în Balcani și a culturilor cu o ceramică primitivă considerate anterioare marelui complex Sesklo-Starčevo-Criș¹ — îndreptățește nerăbdarea cu care se aștepta publicarea acestor materiale. Aceasta cu atît mai mult, cu cît de atribuirea genetică și cronologică a acestui complex depind o serie întreagă de probleme ale neoliticului timpuriu din țara noastră.

Din păcate, argumentarea articolului în care materialele de la Dîrțu au fost publicate² nu e întotdeauna suficient de convingătoare pentru acceptarea mării vechimi ce i se atribuie acestui complex.

Ne permitem a remarca cîteva din problemele cu ale căror soluții nu putem fi întru totul de acord:

1. Lipsa plevei din compoziția pastei ceramicii, precum și apariția, în schimb, a cioburilor pisate e un fenomen ce nu îndreptățește atribuirea lor unei străvechi culturi, știut fiind faptul că amestecul pastei vaselor cu pleavă și păioase tocate e caracteristic *tocmai* vechilor culturi neolitice.

2. Fundurile plate, barbotina neorganizată, impresiunile puțin adînci făcute cu unghia și, mai ales, creștăturile (alveolările) buzelor vaselor, — sînt toate *caracteristice* fazei celei mai vechi a culturii Criș transilvănene, fază documentată cu precădere în peșteri (Cioclovina, Someșul Rece, Ohaba-Ponor, Nandru), unde ea reprezintă *primul* nivel sigur de lo-

cuire postpaleolitică. (Aici intră, pare-se, și materialul ceramic de la Cremenea-Sita Buzăului).

3. Este, fără doar și poate, întru totul adevărată afirmația că ceramica de la Dîrțu datează dintr-o epocă mai timpurie decît materialele Criș de la Glăvănești Vechi, Valea Lupului și Bontăști, — numai că acestea aparțin fazei *finale* a culturii Criș în maxima ei expansiune spre răsărit, astfel că e cu totul firesc să fie, implicit, mai evolute.

4. Conexiunea materialelor ceramice de la Dîrțu cu microlite nu e un argument peremptoriu pentru o datare pre-Criș, deoarece în unele așezări Criș din Crișana, Banat și Ungaria [Beria, r. Carei; Oradea-Salca (fabrica de bere); Bănia; Csóka] ceramica Criș veche apare în asociere cu un abundent utilaj litic de evidentă tradiție microlitică.

Pe baza acestor considerații sîntem înclinați a socoti că materialele ceramice de la Dîrțu *nu* aparțin unei culturi neolitice anterioare Crișului, ci se înglobează, prin factura și decorul lor, în cel mai vechi aspect al culturii Criș cunoscut pînă acum în Transilvania. Față de acestea se deosebesc doar prin lipsa plevei din compoziția pastei.

Pînă la o *probă stratigrafică sigură*, termenii de „Pre-“ și „Protocriș“ ni se par lipsiți de un conținut real, folosirea lor îngreunînd numai terminologia, și așa mult prea încărcată, referitoare la epoca neolitică din țara noastră.

N. VLASSA

¹ Vezi D. Berciu, *Neolitic preceramic în Balcani*, în SCIV, IX, 1, 1958, p. 91—98. Cf. și VI. Dumitrescu, în SCIV, IX, 1, 1958, p. 200—201.

² Al. Păunescu, *Locuirea neolitică de la Dîrțu-Ceahlău*, în SCIV, IX, 2, 1958, p. 269—271.

ÜBER DAS FRÜHNEOLITHISCHE MATERIAL VON DÎRȚU-CEAHLĂU

(Zusammenfassung)

Der Verfasser vertritt die Ansicht, dass das veröffentlichte Material von Dîrțu-Ceahlău nicht in eine Vor-Criș Periode, sondern — im besten Fall — in eine ältere Phase der Criș-Kultur angesetzt werden kann.

UN PASAJ DIN SCHOLIA BERNENSIA DESPRE DACI

În scholiile din Berna — *Scholia Bernensia*¹ — comentarii la Bucolicele și Georgicele lui Virgiliu, se spun următoarele în legătură cu versul 497 din cartea a II-a a Georgicelor²: *Coniurato descendens... Coniuratio barbarorum non eum sollicitat. Quia convenerunt iure iurando ultra flumen Histrum, id est Danubium, et, cum sedes ponerent, coeperunt Romanos pellere, sed iussu Augusti ab Agrippa sunt proiecti et repulsi. Traducerea pasajului sună astfel: nu-l mai amenință conjurația barbarilor. Pentru că s-au adunat cu jurămintă dincolo de fluviul Histru, adică Danubiu, și în timp ce se așezau, au început să-i respingă pe romani, dar din porunca lui Augustus au fost alungați și respinși de către Agrippa.*

Prima problemă pe care o pune Scholia citată este cea a valorii ei ca informație istorică. Răspunsul este legat de cercetări asupra autorului sau autorilor Scholiilor din Berna. Aceste Scholii reprezintă una din cele patru versiuni — a căror origină este comună — în care s-au păstrat comentarii la Bucolicele și Georgicele lui Virgiliu. Cele patru versiuni sînt: *Scholia Bernensia*, păstrate în manuscrise din sec. IX—X, *Iunii Filargirii Grammatici explanatio in Bucolica Vergilii*, pe manuscrise din sec. X, *Anonymi brevis expositio Vergilii Georgicorum*, pe manuscrise din sec. XII, un Comentar la *Georgica*, pe un manuscris din sec. XI.

Singurele indicații asupra autorului sau autorilor Scholiilor din Berna rezidă în subscripția acestor Scholii: *Haec omnia de commentariis Romanorum congregavi, id est Titi Galli et Gaudentii et maxime Iunii Flagrii Mediolanensis. De asemenea multe din Scholii au indicația: Iunilius dicit, Gaudentius dicit, Gallus dicit.*³ Cele trei nume amintite sînt ale unor gramatici latini, cunoscuți numai din aceste mențiuni. Iunilius și Iunius Flagrius — care furnizează fondul principal al scholiilor — sînt una și aceeași persoană: gramaticul Iunius Filargirius, care pare a fi trăit în sec. V⁴. Contribuția cea mai redusă la Scholiile din Berna o aduce Titus Gallus; Gaudentius pare a reproduce — aproape cuvînt cu cuvînt — scholiile lui Servius, gramaticul din sec. IV—V. Scholiile din Berna reprezintă deci o compilație a observațiilor a trei gramatici latini care l-au comentat pe Virgiliu. Despre persoana compilatorului acestor observații se știe foarte puțin. Cu siguranță el nu este latin pentru că spune: *Haec omnia de commentariis Romanorum congregavi*. El pare a fi irlandez deoarece în Scholiile din Berna se găsesc numeroase glosse irlandeze. O mențiune — datorită unuia din comentatori sau dintre copiștii tirzii, din sec. VII—X, din *Iunii Filargirii Explanatio*, îndeaproape înrudită cu Scholiile din Berna aruncă o oarecare lumină asupra compilatorului. În această *Explanatio* se găsește expresia: *Adam-*

¹ Scholia Bernensia au fost editate de H. Hagen, *Jahrbücher f. klassische Philologie*, Suppl. IV, p. 674—1014. Ediția nu ne-a fost accesibilă. Cităm după H. Hagen, *Appendix Serviana* (Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina Commentarii, III/2), Leipzig, Teubner, 1902, p. 317 n; informația se află, într-o formă simplificată, și în *Anonymi brevis expositio Vergilii Georgicorum* (Appendix Serviana, p. 317): *coniurato descendens, id est non sollicitatur, sed iussu Augusti ab Agrippa sunt proiecti*.

² Versul sună astfel: aut coniurato descendens Dacus Histro.

³ RE, X/1, col. 1078.

⁴ Teuffel-Kroll, *Röm. Lit.-Gesch.*, III, par. 472, 9.

nanus ait.⁵ Rezultă că un oarecare Adamnanus are un rol în redactarea Scholiilor din Berna și a celorlalte trei comentarii înrudite cu scholiile. Acest Adamnanus, irlandez de origine, trăiește între 624—704; el este starețul mănăstirii din insula Hy sau Iona, pe coasta de vest a Scoției, renumit centru cultural în acea vreme, întemeiat de Sf. Columba. Adamnanus a avut la îndemână comentariile celor trei gramatici amintiți — care au putut fi aduse pe timpul său de către Hadrian și Teodor, doi eclesiastici greci, care vin pe la 688 din Italia în Anglia — unde ultimul ajunge arhiepiscop de Canterbury⁶ — și le-a excerptat pentru cercul său de ascultători⁷, adăugind și observații personale, de exemplu ca glosele irlandeze. Unii din ascultătorii săi au copiat integral sau parțial excerptele sale, iar aceste copii au ajuns în Franța și Germania pe timpul lui Carol cel Mare și au fost recopiate, dând naștere celor patru versiuni în care se păstrează astăzi comentariile amintite.

Din cele spuse rezultă că Scholiile din Berna au la bază comentariile unor gramatici latini pe care îi presupunem bine informați; aceste comentarii însă au suferit asemenea transformări, abrevieri și adaosuri, încât valoarea lor ca izvor de informație a avut mult de suferit și ele reprezintă o sursă de documentare dubioasă.

A doua întrebare este dacă citatul din *Scholia Bernensia* se referă la daci. Scholiastul — înțeleg pe cel care a excerptat pe cei trei gramatici latini — vorbește de *barbari* și nu-i menționează pe daci. Dar întrucit versul comentat vorbește despre daci, credem că și comentarul ar trebui să se refere implicit la daci. De altfel, afirmația *convenerunt enim iure iurando ultra flumen Histrum* conține în esență ceea ce spune Servius în comentarul la același vers: Aufidius Modestus legisse se affirmabat, hunc morem esse Dacorum, ut cum ad bella proficiscerentur, non prius rem capessent, quam de Histro certum modum haurientes ore in *modum sacri vini iurarent*, non se ad patriae sedes regressuros nisi hostibus caesis; et idcirco Vergilium familiare

sibi hypallage ussum dixisse *Histrum coniuratum, apud quem Daci coniurare consueverunt*⁸. Este posibil ca informația care aparține unuia din cei trei gramatici amintiți mai sus să se fi referit la daci și termenul *barbari* să fie introdus de Adamnanus sau de un copist târziu pentru care *Daci* nu mai avea o semnificație limpede și de aceea îl înlocuiește cu *barbari*. Este posibil de asemenea ca *barbari* să reprezinte o coalitie de barbari — vezi termenul *Histro coniurato* — în care să fi intrat și daci. Acești barbari pot fi bastarnii, foarte des asociați cu dacii în invaziile lor peste Dunăre, sau cotinii, osii, teuriscii și anarții, despre care se face mențiunea în inscripția lui M. Vinicius (vezi A. Premmerstein, *JÖAI*, XXVIII, 1933, p. 140). Faptul însă că dacii nu sînt menționați cu numele face ca identificarea lor cu *barbarii* menționați în scholii să fie problematică.

Menționarea numelui lui Agrippa în legătură cu invazia *barbarilor* ne dă cel puțin posibilitatea de a încerca să datăm evenimentele despre care vorbesc scholiile. Agrippa nu a venit într-o regiune care putea fi invadată din nordul Dunării și de către daci sau de o coalitie în care să fi intrat dacii decît în 13 î.e.n.⁹: atunci începe „marele și cumplitul război pannonic”, de care vorbește Velleius Paterculus II, 96, 2: *bellum Pannonicum, quod incohatum ab Agrippa Marcoque Vinicio... magnum atroxque et perquam vicinum Italiae...* Acest *bellum Pannonicum*, bine cunoscută răscoală pannonică, ia proporții care pun în cumpănă stăpînirea romană în Pannonia; de aceea Augustus îl trimite aici pe Agrippa cu împuterniciri extraordinare, după cum amintește Cassius Dio, LIV, 28: „Augustus... îl trimise pe Agrippa în Pannonia... acordîndu-i o autoritate mai mare decît avusese orice conducător de oști în afara Italiei. Expediția, deși se apropia iarna, fu dusă la îndeplinire”. Împăratul însuși vine la începutul anului 12 î.e.n. la Aquileia, pentru a fi, după obiceiul său, mai aproape de teatrul de operații¹⁰. Aici ne izbim iarăși de o dificultate: romanii luptă în timpul acesta în spațiul

⁵ Scholie la Bucolice, III, 90 în *Appendix Serviana*, p. 66.

⁶ M. Manitius, *Gesch. der lat. Lit. des Mittelalters*, I, p. 134 și 239.

⁷ G. Thilo, *Servii Grammatici qui scriuntur in Vergilii Bucolica et Georgica Commentarii*, Leipzig, Teubner, 1927, III/1, p. 266.

⁸ C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V/1, p. 98.

¹⁰ Suetonius, *Augustus*. XX : tamen, quibusdam Pannonicis atque Germanicis (bellis) aut interveniret aut non longe abesset, Ravennam vel Mediolanum vel Aquileam usque progrediens.

cuprins între Sava și Drava; să fi mers invadatorii atât de departe de Dunăre? Pe de altă parte scholiile spun limpede că ei au fost alungați de Agrippa *iussu Augusti*. Invazia lor pare a se fi produs în vara sau toamna anului 13, înainte de sosirea lui Agrippa, care este trimis la începutul iernii. Alungarea lor are loc în iarna 13—12 î.e.n. pentru că Agrippa se întoarce apoi în Italia și moare în luna martie a anului 12 î.e.n. Scholia prezintă inadvertențe: ea vorbește de Istru, deci de cursul inferior al Dunării. Probabil Scholia folosește termenul Istru sub influența lui Vergiliu care vorbește despre *coniurato Histro*. Scholiastul face aici o confuzie: el asociază invaziile dacice de pe timpul lui Vergiliu — care compune Georgicele între 37—30 î.e.n. — cu o invazie mai târzie, din 13 î.e.n. Nici această confuzie nu este de natură să întărească încrederea noastră în seriozitatea informațiilor date de Scholiile din Berna. Se naște întrebarea dacă nu cumva asocierea numelui lui Agrippa cu invazia acelor *barbari* nu se datorește iarăși unei confuzii. Evident, lipsesc elemente suficiente ca să putem da răspuns satisfăcător acestei întrebări. Pentru scholiast Histrul și Danubiul nu mai reprezintă cursul inferior și superior al Dunării, ci sînt unul și același lucru: *Histrum*, *id*

est Danubium. E posibil de asemenea ca izvorul de unde scholiastul a luat informația în legătură cu Agrippa să fi folosit numele de Danubiu și tocmai de aceea, întrucît versul comentat vorbea despre Istru, scholiastul a ținut să facă observația *id est Danubium*.

Scholia discutată conține — după cum am arătat — o serie întreagă de elemente dubioase care ne opresc să o considerăm un izvor serios de informație: deși întregul grup de Scholii din Berna are la bază comentariile unor gramatici latini, aceste comentarii au suferit în decursul timpului modificări care au dus la confuzii adînci; dacii nu sînt menționați pe nume ca invadatori, ci se vorbește de *barbari*; înseși scholiile se datoresc unei confuzii între două evenimente net deosebite în timp; poate însăși asocierea numelui lui Agrippa cu invazia amintită în scholii este o greșeală; întreg textul scholiilor este oarecum sibilin. Singura afirmație precisă este aceea în legătură cu alungarea invadatorilor de către Agrippa.

Cu toate elementele dubioase pe care le conține, Scholiile prezintă însă interes și meritau să fie semnalate și discutate.

E. CHIRILA

EINE STELLE AUS DEN SCHOLIA BERNENSIA ÜBER DIE DAKER

(Zusammenfassung)

Vorliegender Artikel behandelt einen Kommentar aus den *Scholia Bernensia* über einen Vers der *Georgica*, II v. 497, in dem von den Dakern die Rede ist. Der Verfasser gelangt zu dem Schluss, dass besagter Kommentar — obwohl von

gut unterrichteten lateinischen Grammatikern verfasst — wegen der grossen Änderungen, denen er bis zu seiner Aufnahme in die *Scholia Bernensia* unterworfen war, von zweifelhaftem Wert ist.

COMPOZIȚIA CHIMICĂ A UNOR MONEDE DE ARGINT DIN ANTICHITATE

Problema compoziției chimice a unor metale folosite în antichitate, aur, argint, cupru, bronzuri etc. prezintă un interes evident din mai multe motive. Este posibil, de pildă, ca pe baza analizei să se tragă unele concluzii asupra metodelor antice de prelucrarea metalelor, să se stabilească cu oarecare probabilitate locul de unde au fost extrase acele metale, să se pună în evidență anumite curente comerciale în legătură cu circulația metalelor etc.

În special determinarea elementelor disperse (1), adică a acelor componente care se află în concentrații foarte mici în aceste metale, poate constitui, mai mult decît compoziția procentuală, un izvor de informații interesante, deoarece prezența unuia sau altuia din aceste elemente disperse este caracteristică pentru un zăcămint dat sau pentru o anumită tehnică de prelucrare.

Pentru astfel de analize, metoda cea mai rapidă și în același timp *nedestructivă* este metoda spectrografică, care permite determinarea simultană a 16—20 de componente fără a se consuma mai mult de cîteva miligrame din materialul analizat.

Față de interesul crescînd ce se manifestă în prezent pentru astfel de studii, ne-am propus să cercetăm cu mijloacele de care dispune Laboratorul de Spectroscopie al Catedrei de Electronică și Optică, o serie de monede de argint dacice, grecești și romane de diferite proveniențe și epoci. Monedele au făcut obiectul unor cercetări de structură metalografică și compoziție întreprinse de E. Stoicovici (2) și ne-au fost puse la dispoziție prin bunăvoința tov. acad. C. Daicoviciu (Cluj), acad. E. Condurachi, prof. D. Popescu și prof. B. Mitrea de la Institutul de Arheologie din București cărora le aducem și aici mulțumirile noastre.

Spectrogramele au fost obținute cu un spectrograf Hilger E₂ și au fost analizate cu ajutorul unui proiector de spectre Zeiss. Contraelectrodele au fost fie din cupru, fie din argint.

S-au considerat *prezente* elementele pentru care apăreau în spectru cel puțin două din liniile sensibile (3), în *urme* cele cu o singură linie. Dacă un element se află într-o concentrație mai mare se semnalează și acest lucru.

În tabelul ce urmează sînt date rezultatele obținute din cercetarea spectrogramelor. Un semn + indică prezența sigură a elementului, u urme, ++ o concentrație mai mare. Pentru a ușura interpretarea rezultatelor s-a notat în tabel și numărul fazelor metalografice după Stoicovici (2).

Deși materialul cercetat este foarte redus, se pot face din examinarea tabelului 1 unele constatări de ordin calitativ.

Monedele romane, respectiv grecești (Nr. de ord. 1—10) sînt bătute dintr-un aliaj relativ pur, conținînd doar cantități reduse de plumb, cupru și aur, în două cazuri și mercur. De asemenea bismutul este aproape constant prezent în cantități foarte mici sau în urme.

Apariția liniilor siliciului, manganului și aluminului nu o considerăm caracteristică, urme de pămînt care conțin aceste elemente putînd fi prezente pe monede.

Monedele dacice sînt alcătuite dintr-un aliaj mult mai complex. Aceasta se manifestă în general și metalografic prin apariția a două sau trei faze, dar complexitatea apare mai evidentă prin cercetarea spectrului.

Ca element nou, staniul este constant prezent în compoziția acestor monede, cîteodată în cantități mari (Nr. 26—31), de asemeni aurul apare în unele cazuri

TABELA 1

Nr. ord.	Nr. de în reg. Cab. Numismatic.	Felul obiectului	Ag	Fe	Pb	Hg	Ni	Zn	Cu	Sn	Al	Bi	Si	Mg	Au	As	Nr. faze- lor
1.	MAC 11	Tetradrahmă din Macedonia Prima 158—149 î. e. n.	E.B.*	—	—	—	—	—	+	—	—	u	+	+	+	—	I
2.	MAC 9	Tetradrahmă din Atena sec. VI—V î. e. n.	E.B.	—	+	—	—	—	+	—	—	u	+	+	+	—	I
3.	MNA 6/427	Denar roman republican 150— —125 î.e.n.	E.B.	—	+	—	—	—	+	—	+	+	+	+	+	—	I
4.	MNA 7/427	Tetradrahmă thasiană după 148 î.e.n.	E.B.	—	+	—	—	—	+	—	—	+	+	+	+	—	I
5.	MAC 3	Tetradrahmă thasiană după 148 î.e.n.	E.B.	—	—	u	—	—	+	—	+	+	+	+	+	—	I
6.	MAC 5	Imitație de denar roman repub- lican, sec. I î.e.n.	E.B.	—	u	u	+	—	+	—	+	—	+	+	+	—	I
7.	MAC I	Tetradrahmă de la Alex. Mace- don 336—323 î.e.n.	E.B.	—	+	—	—	—	+	—	+	u	+	+	+	—	I
8.	MAC 1	Didrahmă thasiană 550—463 î.e.n.	E.B.	—	+	—	—	—	+	—	+	u	+	+	+	—	III
9.	MAC 2	Tetradrahmă thasiană după 148 î.e.n.	E.B.	—	+	—	—	—	+	—	+	u	+	+	+	—	I
10.	MAC 18	Tetradrahmă imitație după Ma- cedonia Prima	E.B.	—	+	—	—	—	+	—	+	+	+	u	+	—	I
11.	MNA 4/1045	Tetradrahmă dacică	E.B.	—	+	—	—	—	+	—	+	+	+	+	+	—	II
12.	MAC 26	Denar roman de la T. Claudius 101 î.e.n.	E.B.	+	+	u	—	—	+	—	+	u	+	+	+	—	

13.	MNA 8/427	Bară de argint	E.B.	-	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	-	II
14.	MAC 22	Tetradrahmă dacică	E.B.	-	+	-	-	-	+	++	+	+	+	-	+	-	III
15.	MAC 23	Tetradrahmă dacică	E.B.	+	+	u	-	-	+	++	+	+	+	-	+	-	III
16.	MAC I ₂	Tetradrahmă dacică	E.B.	-	+	-	-	-	+	+	+	-	+	+	+	-	II
17.	MAC 19	Tetradrahmă dacică	E.B.	-	+	-	-	-	+	+	+	-	+	+	+	-	II
18.	MAC 17	Tetradrahmă imitație după cele thasiene după 146 î. e. n.	E.B.	-	+	-	-	-	+	+	+	u	+	+	+	-	I
19.	MAC 13	Tetradrahmă dacică	E.B.	-	+	-	-	-	+	+	+	u	+	+	+	-	III
20.	MAC 8	Drahmă imitație după cele din Apollonia, sec. II—I î. e. n.	E.B.	-	+	-	-	-	+	+	+	u	+	+	+	-	I
21.	MAC 21	Tetradrahmă dacică	E.B.	-	+	-	-	-	+	+	+	u	+	+	+	-	I
22.	MNA 3/91	Tetradrahmă dacică (Tulgheș)	E.B.	-	+	-	-	-	+	+	+	u	+	+	+	-	
23.	MAC 4	Imitație de denar roman rep. după 82 î. e. n.	E.B.	-	+	u	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	I
24.	MAC 6	Imitație de denar roman rep. sec. I î.e.n.	E.B.	-	+	u	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	I
25.	MAC 20	Tetradrahmă dacică	E.B.	+	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	I
26.	MAC IN1435	Brățară dacică sec. I cap șarpe	E.B.	×	×	-	-	-	+	+	+	+	u	+	+	-	
27.	MNA 5/11	Tetradrahmă dacică	E.B.	+	+	u	-	-	+	+	u	+	+	+	++	-	I
28.	MAC 14	Tetradrahmă dacică	E.B.	+	+	-	+	-	+	++	+	+	+	+	+	-	III
29.	MNA 2/387	Monedă dacică	E.B.	-	+	-	+	-	+	++	+	+	+	+	++	-	III
30.	MAC 24	Tetradrahmă dacică	E.B.	-	+	u	-	-	+	++	+	+	+	+	+	-	III
31.	MAC 25	Tetradrahmă dacică	E.B.	+	+	u	-	-	+	++	+	+	+	+	+	-	III
32.	MAC 7	Imitație după drahmă a lui Alex. Macedon	E.B.	+	+	-	-	+	+	++	+	+	+	+	+	-	III
33.	MAC 12	Monedă dacică	E.B.	+	+	u	+	-	++	+	-	+	+	+	+	+	III
34.	Bistrița D ₂	Imitație denar roman sec. III e.n. după Severus Alexander	E.B.	+	+	u	u	+	+	+	-	+	+	+	+	+	III

în cantități comparativ sporite (Nr. 26—28).

Prezența staniului în monedele de argint ar putea fi explicată prin metoda de elaborare a aliajului din care acestea au fost bătute, aliaj în care cantitatea de cupru este relativ mai mare decât la celelalte monede contemporane. Pentru a micșora titlul în argint se dilua probabil aliajul cu monede sau obiecte vechi de cupru sau bronz, de unde apariția staniului.

Nichelul este conținut în câteva din monedele dacice, cum și în baza de ar-

gint (Nr. 12) analizată, dar nu se află în monedele grecești sau romane.

Mercurul, în urme, apare relativ constant, probabil ca o consecință a metodelor de extragere a argintului, respectiv a aurului din minereu.

Conținutul relativ ridicat în aur din unele monede pledează pentru o metalurgie mai puțin elaborată a argintului produs în Dacia.

O compoziție heteroclită prezintă și unele monede romane din epoci mai târzii sau unele imitații (nr. 31—34).

*

Din cercetarea compoziției chimice a unor monede antice se constată, pe materialul studiat, o deosebire netă între monedele grecești și romane, pe de o parte și cele dacice, pe de altă parte.

Primele sînt bătute dintr-un aliaj mai pur, mai bogat în argint, cele dacice dintr-unul mai sărac în argint și conținând multe alte elemente străine, dintre care staniul este cel mai caracteristic.

Pentru a avea un tablou mai clar al variației compoziției monedelor de argint cu proveniența lor ar fi însă necesar un studiu mai larg, pe un număr mai mare de piese.

Ținem să mulțumim tov. cercetătoare I. Winkler de la Institutul de Istorie din Cluj pentru bunăvoința manifestată și pentru interesante lămuriri și sugestii, precum și tov. prof. E. Stoicovici de la Univ. „Babeș-Bolyai” pentru a ne fi pus la dispoziție manuscrisul lucrării sale înainte de publicare și a ne fi atras atenția asupra interesului ce-l prezintă analizele spectrografice pentru problemele de arheologie.

H. ȚINTEA — C. KOVÁCS

BIBLIOGRAFIE

1) Richard Pittioni, *Urzeitlicher Bergbau auf Kupfererz und Spurenanalyse* Archaeologia Austriaca. Beiheft 1. Wien, 1957.

2) Eugen Stoicovici, *Contribuții la cunoașterea monedelor din antichitate*.

3) Zaidel, Prokofiev Raiski, *Tabliti spectralnih linii*, Moscova, 1952.

ZUR CHEMISCHEN ZUSAMMENSETZUNG EINIGER ANTIKER SILBERMÜNZEN

(Zusammenfassung)

Mit Hilfe der spektrographischen Methode wurde die qualitative, chemische Zusammensetzung einiger römischer, griechischer und dakischer Silbermünzen untersucht. Es wurde dabei im besonderen die Bestimmung der Streuelemente verfolgt, deren Auftreten charakteristisch ist.

Die untersuchten römischen und grie-

chischen Münzen sind aus einer verhältnismässig reinen Legierung hergestellt und enthalten ausser Silber wenig fremde Elemente. Die dakischen Münzen haben eine vielseitigere Zusammensetzung mit mehreren fremden Elementen und zeigen, dass die Silberbearbeitung verhältnismässig weniger fortgeschritten war.

TERACOTE REPREZENTÎND PE VENUS

În nota de față se publică șapte statuete de lut ars reprezentînd pe zeița Venus. Ele au fost găsite în diverse puncte ale Daciei romane și se află în prezent în Muzeul de Istorie din Cluj.

Figurinele de teracotă lipsite, în general, de calități artistice reprezentă, totuși, o moștenire valoroasă istoricește pe care ne-a transmis-o epoca romană. Într-adevăr, dacă produsele artei majore și inscripțiile reflectă, de obicei, viața reprezentanților păturilor dominante și în orice caz, înstărite, teracotele constituie manifestări ale populației de rînd. Studiate amănunțit și pe arii geografice mai vaste, ele sînt de natură să dea informații despre viața oamenilor simpli și săraci, despre credințele lor religioase și în anumite cazuri poate, chiar despre originea lor etnică. Pe de altă parte, aceste ieftine produse ale meșteșugarilor artiști din antichitate pot oferi o imagine interesantă a artei provinciale „de masă”, neglijată în comparație cu strălucitele opere ale artei majore greco-romane.

Publicarea citorva teracote din Muzeul de Istorie din Cluj constituie un modest început. Am ales tocmai teracotele reprezentînd pe Venus deoarece, în Dacia ca și în alte provincii ale imperiului roman, s-a constatat că această divinitate e mai frecvent redată în plastica de lut. Ne mulțumim să publicăm aceste teracote însoțite de ilustrații, nota de față urmărind mai degrabă să pună la îndemîna altor cercetători aceste cîteva figurine, decît să rezolve problemele ce s-ar putea ridica în legătură cu ele.

1. *Venus*. Fața prelungă și cu grijă modelată, nasul drept, gura fină. Părul ondulat este pieptănat într-o coafură montantă. Poartă o diademă cu un voal ce îi acoperă umerii. Capul este prea mare față de corp. Pieptul îngust, sîinii

abia marcați. Un veșmînt, prins în jurul cotului stîng, cade de o parte și de cealaltă a corpului. La partea superioară a brațelor și la încheietura ambelor mîini are cîte o brățară, în mîna stîngă ține probabil o cunună.

Figurina stă pe un postament paralelipedic, cu care face corp comun, înalt de 5 cm. Lut cafeniu. Înălțimea figurinei: 17 cm. Inv. 4239. Fig. 1.

Locul de proveniență: Apulum (Alba-Iulia).

2. *Venus*. Capul statuei lipsește. Corpul zvelt și suplu. Greutatea corpului cade pe piciorul stîng și cu dreptul, ușor îndoit din genunchi, păsește înainte. Veșmîntul înconjoară brațul stîng, acoperă partea stîngă a bustului și cade apoi de o parte și de cealaltă a corpului. Poartă brățară la partea superioară a brațelor și la încheietura ambelor mîini. În mîna dreaptă ține o oglindă sau o cunună. Cu mîna stîngă ascunde sînul drept.

Figurina stă pe un postament paralelipedic înalt de 4 cm. Lut brun. Inv. 4240. Fig. 2.

Locul de proveniență: Apulum (Alba-Iulia).

3. *Venus*. Capul, pe care are o diademă ovală, este tratat cu îngrijire; trăsăturile feței deosebit de fine. Părul ondulat în cute, cu două șuvițe care cad pe piept, este strîns într-un coc rotund la ceafă. Umerii rotunzi arată o proporție corespunzătoare a capului cu restul corpului. La partea superioară a brațelor are cîte o brățară. La fel și la încheietura mîinii stîngi. Acoperă sînul drept cu mîna stîngă, la cotul căreia se observă un colț al veșmîntului. Partea inferioară a statuei lipsește.

Lut cafeniu. Inv. 4241. Fig. 3.

Locul de proveniență: Apulum (Alba-Iulia).

4. *Venus*. Trăsăturile feței sînt abia schițate. Părul, pieptănat în bucle, încadrează fața și cade în șuvițe pe umeri. Pe cap poartă o diademă înaltă, deteriorată în partea dreaptă. Corpul nud nu este bine proporționat (pieptul prea îngust, talia anormal prelungită). La partea superioară a brațelor poartă o brățară. Cotul stîng îl sprijină de o mică coloană (altar?), iar cu mîna trage un capăt al veșmîntului pe piciorul stîng, adus puțin în față. În mîna dreaptă, lăsată în jos, ține un obiect de formă ovală, poate o oglindă.

Figurina stă pe un postament paralelipipedic înalt de 5 cm. Lut galben cărămiziu. Înălțimea statuetei: 17 cm. Inv. 4255. Fig. 4.

Locul de proveniență: Potaissa (Turda).

5. *Venus*. Părul pieptănat în bucle rotunde pe frunte este prins în coc la spate. Pe cap are o diademă rotundă, gîtul este prea gros în raport cu umerii înguști. Talia este mult prelungită, șoldul drept mai proeminent, fiindcă greutatea corpului cade pe piciorul drept. Stîngul este ușor îndoit din genunchi. De pe umeri pînă jos alunecă un veșmînt bogat al cărui capăt îl prinde de mîna dreaptă ridicată, în stînga ține probabil o oglindă.

Statueta are un postament înalt de 4 cm. Lut gălbui-cafeniu.

Locul de proveniență: Potaissa (Turda).

6. *Venus*. Fața neglijent tratată, nasul prea mare. Părul, pieptănat cu cărare la mijloc, este strîns în coc la ceafă. Pe cap are o diademă ovală. Corpul este neproporționat, sîni sînt abia schițați și talia anormal prelungită. Bustul nud. Veșmîntul, pe care îl strînge pe abdomen cu ambele mîini, îi acoperă membrele inferioare.

Figurina stă pe un postament oval de 5,5 cm. Lut cafeniu-gălbui. Înălțimea statuetei: 11 cm. Inv. 8044. Fig. 6.

7. *Venus*. Părul pieptănat în coc, diademă ovală pe cap. Umerii rotunzi, deși accentuează nota de feminitate a corpului, sînt prea înguști. Talia este mult prelungită și abdomenul proeminent. Partea inferioară a corpului este înfășurată cu un veșmînt în falduri. Un cordon încon-

joară coapsele și cade în față. Ține mîna dreaptă cu palma întoarsă în față, iar cu stînga acoperă abdomenul. Partea inferioară a statuetei lipsește.

Lut galben-roșcat. Inv. I. 7605. Fig. 7.

Locul de proveniență: Moldovenesti, r. Turda.

*

Statuetele descrise în rîndurile precedente datează din epoca stăpînirii romane în Dacia.

În ceea ce privește tehnica lor de execuție, ele au fost confecționate prin turnare în tipare, folosite atît pentru partea anterioară, cît și pentru partea posterioară a corpului, deși aceasta este modelată mult mai puțin îngrijit. Pentru a se ușura procesul arderii, figurinele sînt goale pe dinăuntru ori au un orificiu la partea inferioară.

Statuetele au multe elemente comune (diadema, vâlul, brățările), dar cu toate acestea nu au fost turnate în tipare identice.

Ca și celelalte figurine de teracotă din imperiu, și cele din Dacia¹ sînt produse de duzină, fără să prezinte o valoare artistică deosebită. Materialul ieftin și prelucrarea ușoară, fără procedee tehnice complicate sau fără un talent deosebit al coroplastului, precum și posibilitatea de a introduce amănunte noi pe lîngă imitarea unor forme de largă circulație, determină marea varietate a figurinelor de lut.

Evident, ar fi posibil să se reducă și teracotele din Muzeul de Istorie din Cluj la tipuri binecunoscute din arta antică majoră. S-ar putea, de pildă, spune că figurina nr. 4 (*Venus* ridicînd un colț al veșmîntului) se leagă de binecunoscuta *Afrodita* lui *Alkamenes* sau cele ascunzîndu-și sînul (fig. 2 și 3) amintesc gestul celebrei *Afrodita Medici*². Pare însă limpede că de o imitare directă a acestor statui clasice nu poate fi vorba. Mai curînd trebuie să ne gîndim la imitarea de către coroplaști a unor statuete de bronz, inspirate, la rîndul lor, din tipuri majore celebre sau din variante ale lor.

Elementele preluate inițial din arta majoră își pierd în epoca imperială înțelesul original, ele devenind simple accesorii. De pildă draperia, atît de impor-

¹ Teracotele din Dacia romană au fost publicate numai incidental împreună cu alte materiale arheologice: V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 73-74; D. Tudor, *Considerațiuni economice despre SE Olteniei în vremea romană*, în *Progresul social*, nr. 6, 1933, p. 9; id., *Monumente inedite din Romula*, II, în *BCMI*, 1940, p. 42-45; id., *Oltenia romană*, ed. II, București, 1958, p. 91; Al. Bărcăcilă, *Monumente religioase ale Drubei cu noi descoperiri arheologice*, în *AO*, nr. 71-73, 1934, p. 21-22; I. H. Crișan, *Le trésor d'Atel et ses relations balkano-danubiennes*, în *Dacia*, N. S., III, 1960, p. 355.

² Pentru tipurile clasice ale *Aphroditei* vezi: A. Furtwängler, în *Roscher's Lexikon*, I, s. v.

tantă în arta greacă clasică și elenistică³, cu toate că apare și la unele figurine de teracotă, are doar scopul de a da mai multă stabilitate corpului.⁴

Fără a avea, deocamdată, analogii exacte pentru statuetele din Muzeul de Istorie din Cluj putem arăta totuși că ele nu aduc elemente deosebite, ci cu detaliile proprii fiecăreia dintre ele, se încadrează în marea masă a teracotelor de pe cuprinsul imperiului roman și în special din provinciile balcano-dunărene. Atitudinea caracteristică unora dintre Venerele descrise (o mână ascunzând sexul și cealaltă acoperind sânul sau ținând cu mîna ridicată în sus un colț al veșmîntului) este asemănătoare cu aceea a unor figurine de teracotă reprezentînd pe Venus, descoperite în Pannonia⁵. Cea mai reușită figurină (nr. 3) din punct de vedere stilistic amintește prin coafura ei (dar nu și prin diademă) o statueta de bronz descoperită la Tăc — Fövénypuszta⁶. Ea a fost turnată foarte probabil după un tipar importat și deosebirea ca stil de celelalte figurine se datorește acestui fapt și nu unei diferențe cronologice. Analogia dintre coafura figurinei de teracotă și aceea a statuei de bronz sprijină presupunerea, exprimată mai sus, că modelele pentru statuetele de lut erau luate de coroplaști după piese realizate în bronz, mai valoroase și mai costisitoare, dar pe care cele de lut aveau menirea să le înlocuiască. Desigur, aceasta însă nu înseamnă că orice statueta de teracotă avea un model în bronz pe care artistul l-a imitat. E interesant de remarcat faptul că printre statuetele de bronz reprezentînd pe Venus, aflate în Muzeul din Cluj, nici una nu se aseamănă cu cele de teracotă. Se poate presupune, așadar, că în imperiul roman

circulau și „caiete“ de modele pentru teracote, că teracotele erau imitate și una după alta, nu numai după bronzuri.

Statuetele au fost confecționate pe loc, în atelierile olarilor cunoscute în Dacia romană⁷. Probabil că și tiparele au fost lucrate în aceleași ateliere și numai în ocazii rare au fost importate⁸.

Teracotele avînd destinații multiple și variate și nefiind cunoscute condițiile exacte ale descoperirii lor, nu se poate preciza care a fost principala întrebuințare a figurinelor aflate astăzi în muzeul clujean. Pare cel mai probabil că ele să fi făcut parte din larariile domestice sau să fi fost ex-voto.

S-a remarcat de diverși cercetători că Venus apare frecvent în repertoriul coroplaștilor. Căutînd o explicație a acestui fapt ne-am putea gândi că Venus, în diverse ipostaze, nu ar fi numai simbolul frumuseții și dragostei, ci, în această epocă și cu ajutorul unui material ieftin și ușor accesibil, să fie redată zeitatea feminină prin excelență, deci o zeitate protectoare a femeilor, a iubirii, dar în același timp și a fecundității și fertilității naturii. În acest fel s-ar reveni oarecum la caracterul inițial al zeiței, care în mitologia și arta greco-romană a primit atribute precise și contururi exacte. Ni se pare apoi demnă de luat în seamă observația că în Venera adorată în diversele provincii se ascunde prin interpretația romană o divinitate locală⁹.

În Dacia romană cultul Venerei este atestat epigrafic¹⁰ și sînt cunoscute o serie de statuete de lut și bronz¹¹ care o reprezintă. Rămîne ca cercetările viitoare să precizeze dacă nu poate fi vorba și în acest caz de o divinitate locală.

L. ȚEPOSU—DAVID

³ A. Ridder — W. Deonna, *L'art en Grèce*, Paris, 1924, p. 253—271.

⁴ N. Láng, *Figurális terrakották az Aquincumi Múzeumban*, în *BpR* IX, 1906, p. 22—24.

⁵ Sz. K. Póczy, *Die Töpferwerkstätten von Aquincum*, în *Acta ArchBp* VII, 1956, pl. XII, fig. 4 și pl. XVI, fig. 6, 8, 10, K. Sági, *Die Ausgrabungen im römischen Gräberfeld von Intercisa im Jahre 1949*, în *Intercisa I, ArchHung*, series nova, XXXIII, 1954, p. 65, pl. XIX, 10. Tipul de Venus stringînd cu o mînă sânul și cu cealaltă acoperindu-și sexul apare adeseori și în Gallia (W. Deonna, *Les trésors gallo-romains d'orfèvrerie au Musée d'art et d'histoire de Genève*, în *Revue Archéologique*, XIV, 1921, p. 296—297).

⁶ E. Thomas, *Venusstatuette aus Tăc — Fövénypuszta*, în *Archaeologische Funde in Ungarn*, Budapest, 1958, p. 222.

⁷ *Istoria României*, I, 1960, p. 409—410.

⁸ Statuetele de lut fragile și prin urmare greu de transportat de obicei nu erau exportate la mare distanță. Acest lucru se făcea numai cu mulele mai solide și mai rezistente (R. Vulpe, *Deux terres cuites de Callatis*, în *Dacia*, V-VI, 1935—1936, p. 337).

⁹ G. Wissowa, *Venus*, în *Roscher's Lexikon*, VI, c. 207, părere adoptată și de C. Koch, *Venus*, *RE*, VIII A, c. 882—883. Observînd mulțimea teracotelor reprezentînd pe Venus, K. Póczy, *op. cit.*, p. 119 face aceeași constatare pentru Pannonia.

¹⁰ Apulum (CIL, III, 1115 și 1157), Napoca (CIL, III, 7663), Mehadia (CIL, III, 1567).

¹¹ A. Buday, *Venus-szobor régiségtárunkban*, în *ErdMúz.* 1909, nr. 26, p. 146—153; D. Protase, *Noi monumente sculpturale din nordul Daciei*, în *SCA*, III, 1961, p. 137—138 și p. 138, nota 4.

EINIGE VENUSTERRAKOTTEN

(Zusammenfassung)

Die Verfasserin veröffentlicht sieben Terrakotten mit Darstellungen der Venus, die auf dem Gebiet des römischen Daziens gefunden wurden und sich im Historischen Museum in Cluj befinden.

Die Statuetten, von geringem künstlerischen Wert, stammen aus einheimischen Werkstätten und weisen gewisse Ähnlichkeiten mit den pannonischen Stücken auf.

Nach der Beschreibung der einzelnen Exemplare folgen Hinweise auf die Tech-

nik der Herstellung, den Stil und auf Entsprechungen. Zur Erklärung der häufigen Wiedergabe der Venus auf Terrakotten nimmt die Verfasserin an, dass es sich hier eigentlich nicht um Darstellungen der Venus, sondern einer weiblichen Gottheit allgemeinen Charakters mit umfassenden Attributen und Eigenschaften handelt. Wie auch schon für andere Provinzen vermutet wurde, verbirgt sich möglicherweise in Dazien unter der Göttin Venus — in der *interpretatio romana* — gleichfalls eine einheimische Göttin.

Fig. 1—3

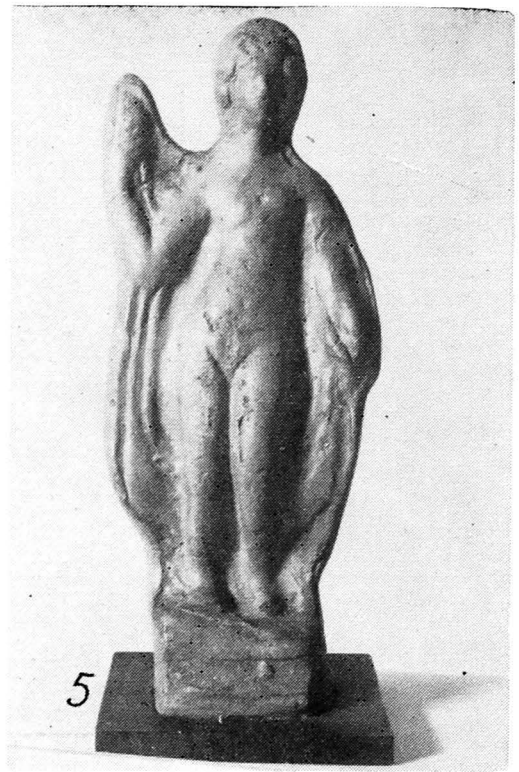
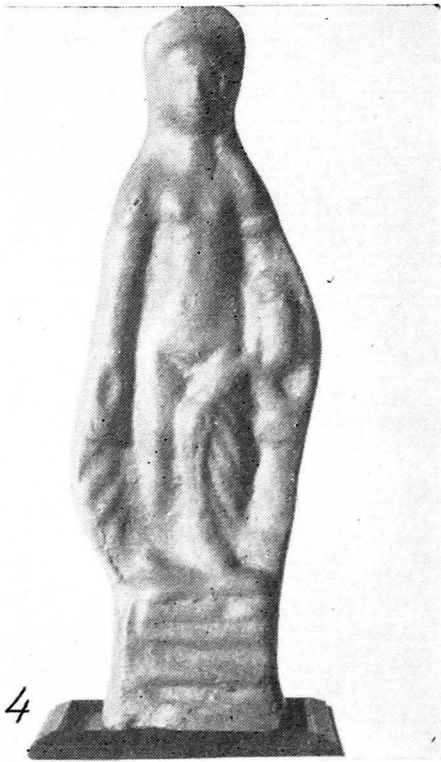

Fig. 4—7

NOTE EPIGRAFICE

Seria VII*

INSCRIȚII „FALSE” DIN DACIA CARE SÎNT AUTENTICE

În cercetarea asupra activității lui Șt. Zamosius ca epigrafist și plăsmuitor de inscripții latine¹ s-au arătat procedeele și scopurile urmărite prin ticluirea de texte de către acest istoric umanist ardelean, care ocupă locul de frunte între „falsarii” Daciei romane. Majoritatea relativă din aceste produse plasate în Dacia de erudiții epocii umaniste, din sec. XVI-XIX (în total vreo 80 „texte”, CIL, III p. 6*—12*, nr. 35*—105* și p. 35*, nr. 294—5*) sînt opera lui Zamosius, în proporție de 3/8. Între textele lui au fost însă identificate trei sau patru piese autentice, pe care acum un secol Th. Mommsen le-a stigmatizat injust ca „falsae”. Dar nu numai între falsurile lui Zamosius există texte autentice: numărul unor asemenea documente nedreptățite de critica aspră a lui Mommsen este ceva mai mare, fapt necesar a fi scos în relief spre a recupera noi texte autentice pentru istoria Daciei romane. În adevăr, dintre inscripțiile de aici considerate și cuprinse (la cele mai multe, fără nici o rezervă) între „falsae” în CIL III, au fost reabilitate ca perfect autentice pînă în 1960 trei piese ce sînt remarcabile documente epigrafice (CIL, III 294*, 37* și 73*) și pe care le menționăm din nou mai jos, avînd a face unele precizări și completări de amănunt în legătură cu peripețiile prin care au trecut ele în epoca modernă ori în fișele erudiților epigrafiști și amatori de antichități romane. La acestea se adaugă o altă grupă de vreo șapte inscripții din cele ieșite la iveală în cursul sec. XVIII—XIX-lea, ce pot fi cu destulă probabilitate restabilite ca autentice ori măcar ca interpolate.

Reexaminînd integral capitolul de „Inscripções falsae vel alienae” din Dacia romană, găsim în ordinea lor, din CIL,

III (nr 35*—105*) într-un repertoriu cele 10 inscripții evident sau probabil autentice, greșit clasificate prin hiper critică ori lipsă de suficiente detalii documentare în marea publicație epigrafică berlineză.

1. — CIL, III 36*, descoperită la 1831 în „Cetatea veche (Óvár)” din Cluj (Napoca), copiată de soția br. Jósika János și comunicată lui A. Steinbüchel (infra, nr. 2), din ale cărui hîrtii a fost transcrisă de J. F. Neigebaur, *Dacien* (1851), p. 224, nr 6, apoi de Ackner-Müller nr 730, *Jakab Elek, Kolozsvár története* [Istoria Clujului], I (1870), p. 120:

CERERI AVGVSTAE

SACRVM

PRO SALVTE IANVARI

HILARIS DISPOSITORIS

AREAE ET HORREIHVIVS

QVI

În CIL, III e cuprinsă printre „falsae” împreună cu nr 35* și 37*, „titulos quosdam c. a. 1831 a nescio quo homine Clausenburgi degente imperite fictos, quorum unum adeo saxo incidi iussit auctor, reperiens in falsis” (CIL, III p. 169). Sigur că CIL, III 35* este un fals grosolan săpat în piatră, al anticarului erudit clujan și celebru falsificator Samuil Literati Nemes (cum a recunoscut anterior C. Torma), fiind comunicat lui Steinbüchel de baroneasa Jósika împreună cu celelalte două inscripții, din care însă 37* (infra, nr 2) este absolut autentică. Rămîne de văzut întrucît 36* intră în categoria „fictive” cu 35* sau mai curînd la autentice cu CIL, III 37*. O soluție definitivă la această întrebare nu e posibilă deocamdată. Oricum, inscripția 36* nu apare suspectă în măsura presupusă de Mommsen („imperite ficta”); probabil să fie mai cu-

* *Seria I* în *Dacia*, XI—XII 1948, p. 269—270; *II* în *Epigraphica* (Milano), X 1950, p. 14—20; *III* în *Godišnik* — Plovdiv, 1954, p. 199—201; *IV* în *SCIV* X 1959, p. 139—143; *V* în *SCIV* XI 1960, p. 405—409; *I* în *Studii și comunicări* (Sibiu), 1965, p. 205—210.

¹ În formă abreviată: „Istoricul Zamosius [Szamosközy I.] și informațiile sale despre Clujul antic”, în *Probl. Muz.*, 1960 [1961], p. 215—218.

rînd greșit copiată ori întregită, căci elementele textului pot să aibă o justificare în analogiile din materialul epigrafic. Dedicății „Cererī augustae sacrum” nu sînt o raritate; în Dacia pînă acum un exemplu, altarul dela Ampelum (Zlatna), în biserica din com. Pătrînjenii, „Cererī aug. sacrum, Suriacus aug. n(ostri) disp(ensator) aura(riarum)”². Mai rară este formula „Cererī augustae sacrum pro salute...”³. Personajul „Ianuarius Hilaris dispositor arae” ar putea fi mai curînd un „dispensator arcae”, pentru care nu lipsesc exemple⁴; se poate menționa și un „disp(ensator) hor(reorum)” (CIL, III 11540), întrucît în epigrafa napocensă este de fapt vorba despre un „horreum”. — Oricum, o falsificare din partea baronesei clujene nu e de presupus în ce privește CIL, III 36* (la fel ca la 37*), iar Literati Nemes nu cunoștea atîta epigrafie latină încît să poată ticlui un text epigrafic cu elemente autentice; de aceea, CIL, III 36* este mai curînd o copie greșită ori interpolată decît inscripție integral „imperite ficta”. S-ar putea ca și aceasta (cum a fost 37*) să fie zidită undeva într-un perete de clădire, acoperită cu tencuială, var sau alte pietre, în cuprinsul Clujului central, „cetatea veche”.

2. — CIL, III 37*, din Cluj, stigmatizată de Mommsen ca falsă, a fost reabilitată de M. Macrea în 1949 („O inscripție care nu e falsă”, în AISC V p. 297–301, cu o fotografie). Prin regăsirea și identificarea fragmentului acestei inscripții onorifice, zidit dar vizibil mai demult în clădirea Muzeului de Istorie (Institutul de Istorie, Cluj, str. Em. Isac, fost Bastion-Băstya-Gherescu, nr 2; în interiorul curții). Macrea dovedește în chip ingenios și deplin convingător perfecta autenticitate a epigrafei pe care patriarhul epigrafiei latine, înșirînd-o între textele apocrife (CIL, III 37*), o declara împreună cu alte două (35* și 36*) „falsificări stîngace ale vreunui cetățean care a stat la Cluj, pe la a. 1831” (Mommsen, CIL, III p. 169). Autenticitatea inscripției napocense este mai presus de orice îndoială: *Imp(eratori) caesari / Marco Anto-*

nio Gordiano / Pio felici in/victo aug(us-to) p[on]t[if]ic(i) max(im)o [trib.] p[ot]...? resp(ublica) col(oniae) Nap(ocensis) dicatissima numini maiestatique eius?. Reabilitînd și întregînd epigrafa, pe care o încadrează istoric, Macrea dă și explicația felului cum a ajuns acest text în CIL, III între „falsae”⁵. Se vede că și aici, dintr-un ascuțit și uneori exagerat spirit critic, Mommsen s-a pronunțat cam în pripă despre o epigrafă pe care n-o cunoștea decît din manuscrise, nu totdeauna sigure, clare; de aici „eroarea” mommseniană.

Dar asupra datei și a împrejurărilor în care inscripția (copiată de soția lui Josika din Cluj) a ajuns unde se află azi există o informație autentică din a. 1870, pe care însă n-a putut să o valorifice nici cel care o dă, eruditul istoriograf al Clujului Jakab Elek; după amintirea unui inginer constructor Anton Gaiser, care a executat multe lucrări de construcție în Cluj, Jakab relatează următoarele: pe la a. 1837, „cu ocazia clădirii casei Horváth — azi [1870] Rutska [localul Muzeului-Institut de Istorie, str. E. Isac, 2] — din Ôvár (cetatea veche) la intrare în partea dreaptă, Gaiser însuși a zidit în perete o piatră, din a cărei inscripție — spune el (Gaiser) — își amintește de numele *Antonius Gordianus*. Epigrafa este probabil cea pe care o dau și eu mai jos (după Neugebauer). Identitatea lor nu poate fi stabilită din cauză că piatra [din casa Horváth—Rutska] s-a pierdut” (Jakab, *Kolozsvár tört.*, I 1870, p. 132). De fapt, Jakab reproduce la p. 140 (după Neugebauer, *Dacien*, p. 226, nr. 17) o inscripție dela Napoca pomenind pe Gordianus (CIL, III 858), fără să știe însă că epigrafa „pierdută” (CIL, III 37*) fusese reprodușă la textele din Turda (Potaissa), după una care se aseamănă bine (infra, nr. 3) de același Neugebauer (o.c., p. 201), care — cum spune — o copiase la 1847 în Veneția după manuscrisul lui A. Steinbüchel. De relevant că bătrînul Gaiser (arhitect, nu epigrafist ori măcar arheolog, anticar) își amintea, după 30 de ani, forma corectă a numelui de

² *Materiale*, VI 1959, p. 888 (= Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, 1957, p. 277 = AnnEp. 1959 308); cf. *Thesaurus linguae Latinae*, onomasticon, III 340, unde sînt citate numeroase exemple din alte provincii: CIL, III 3942, 8085, VIII 1398, 1623, 6041, 21821, 23859, 23890 etc. Din Dacia mai poate fi adăugat exemplul dela Sucidava CERERI...; *Dacia*, XI-XII p. 155 (= Tudor, *Oltenia romană*, ed. II, 1958, p. 403, nr 153).

³ „Cererī sacrum pro salute Caesarum Apts Triconis I(ibertus)” din Vidy, Elveția, AnnEp. 1939, 208.

⁴ CIL, II 1198 „dispens(ator) arc(a)e patr(imon(ii) vikari(i))”, III 4797 „disp. arcar. regui Noric(i)”; cf. Liebenam, RE V (1903), 1189–1198; *Thes. linguae Lat.*, III 1399–1401.

⁵ „Th. Mommsen o declară falsă probabil din două motive: întâi pentru că în manuscrisul lui Steinbüchel ea urmează după alte două inscripții din Napoca copiate de baroneasa Josika, care deasemenea sînt considerate ca false (CIL, III 35*, 36*), în al doilea rînd pentru că numele împăratului Gordian III e Marcus Antonius Gordianus, nu „Antoninus” cum era transcris în manuscrisul lui Steinbüchel” (AISC, V p. 297–8).

împărat roman din inscripția „falsă” (CIL, III 37*): *Antonius Gordianus*.

3. — CIL, III 38*, din Turda (Potaissa), transcrisă numai de Zamosius, poate fi considerată ca autentică (supra, nota 1): *Imp(erator) caes(ar) M(arcus) Ant(oni)us Gordianus / Pius felix invictus aug(ustus) / basilicam leg(ionis) V Mac(edonicae) / [fecit, refecit? curante...?...] — Basilica legionis este termen nou, unicum în epigrafia Daciei, cunoscut în inscripții din alte provincii (cf. RE, III 94; *Thesaurus linguae Latinae*, II 1906, p. 1763).*

4. — CIL, III 60*, Alba Iulia (Apulum), după cartea italianului Domenico Sestini, *Viaggio per la Valachia* [voiaj făcut în a. 1780], 1815, p. 101 „esiste pure nel muro (cetatea Alba Iulia) una bella statua a torso di qualche personaggio romano, ma senza testa e senza piedi. Indi si osserva una grande iscrizione e in buoni caratteri romani, essendo del tutto corrosi, a riserva di C. CAESAR ch'è molto chiaro”. Mommsen o înregistrează între falsuri cu observația „omnino error subest”, ceea ce e destul de probabil; dar Sestini⁶, eminent scriitor de proză, om cult și fidel narator de fapte și situații, cu siguranță nu era un impostor, nici falsificator de inscripții; încît este cert că n-a scris din imaginație literela „C. CAESAR” pe care spune sincer și veridic că le-a citit „foarte clar” pe o piatră uzată clădită undeva într-unul din zidurile cetății construite de austrieci la începutul sec. al XVIII-lea; trebuie deci să fie un fragment autentic dintr-o inscripție imperială dela Apulum, în care primul C ar fi poate rest din P(?), eventual formula „...IMP CAESAR...”.

5. — CIL, III 65* înregistrează la Zlatna ca o inscripție „PROC AVR”, care ar fi fost ticluită de Sam. Köleséri, *Auraria Romano-dacica* (Sibiu, 1717), p. 18 „provinciae rectores: praesides et propraetores; collegii autem Aurarium procuratores et nonnumquam NOMINE AVG appellabantur; et subinde ipsi PRAESIDES procuratorum officio fungebantur, prout SCAVRIANVS primus a Traiano missus in marmore epitaphiali ad Zalaknam invento PROC AVR fuisse

legitur”. Aici trebuie să fie o confuzie a lui Köleséri (cunoscut și ca falsificator de inscripții, cum a relevat Mommsen, CIL, III p. 157), care a făcut legătura între guvernatorul Daciei Terentius Scaurianus și „Scaurianus caes. n. ser. vil.(?)” din inscripția funerară CIL, III 1610 (probabil dela Zlatna, ori Turda?), unde a citit — după preocupările sale — „PROC AVR” (v. SCIV, VI 1955, p. 884).

6. — CIL, III 73* din Streisîngeorgiu (Sztrigyszentgyörgy; r. Hunedoara); „in Sancto Georgio VAT.”, in Zenth Georg CLVS., ad S. Georgii VIND., in Sancto Georgio prope Iaurinum ACC. In oppido Wincz addit GRVT., propterea quod statim sequitur apud VAT. ACC. inscr. Winczensis. De fratre Georgio Martinuzzi Vinczii habitante ibique interfecto a. 1551 non recte cogitant Ackner et Mueller n. 271 [corect: 272]. d.m. / m.ulp.propre / tori vix.an.LI / ulp.con.cum / filio / p.p. / v.s.l.m. Mezerzius habet. Dant Vatic. n. 81; Clusii sched. Hag. (inde Grut. 489, 6); Accursius n. 86 (=Vind. n. 59). — Suspecta est cum per se tum quod praecedunt in cod. Vat. n. 72—80 fictae Sarmizegetusenses. — 6 PP. I Clus.: 7 habet solus Vatic.”. — Observația lui Mommsen „suspecta est...” arată că el nu considera acest text ca integral falsificat; în realitate apăsarea suspect din cauza transcrierii greșite și a interpolării unui text care este absolut autentic și existent pe piatră, ajuns la cunoștința epigrafistilor moderni mai târziu și publicat în suplimentul CIL, III nr. 7892, cu lectura incompletă și unele mici greșeli din cauză că fața scrisă a epigrafei este mult avariata. Legătura între CIL, III 73* și 7892 cu stabilirea evidentă a identității lor a fost făcută de N. Gostar, care în 1956 a revizuit lectura altarului⁷ existent în vechea biserică românească în același sat Streisîngeorgiu unde o văzuse Mezerzius la începutul secolului al XVI-lea: D.M. / M. VLP. IERIO(?) / DEC COL / VI[x.] AN XXI / VLP OP[i]AVA / FILIO / P.P. — Epitaful pare să fi fost adus, pe la a. 1500, mai curînd din preajma Sarmizegetusei — Ulpia Traiana romane, decît să fie de origine locală, de la Streisîngeorgiu sau din alt sat al Țării Hațegului⁸.

⁶ Domenico Sestini florentin (1750—1832), arheolog, numismat, erudit și călător celebru în a doua jum. a secolului XVIII (*Enciclopedia italiana*. XXXI 1936, p. 502).

⁷ N. Gostar, *Două inscripții mezerziene*, în *Analele științifice ale universității „Al. I. Cuza” din Iași*, sec. III, IV (1958), p. 31—36.

⁸ Independent și fără să știe de apariția ei la a. 1889 în CIL, III nr. 7892, au „descoperit” și reproduș textul inscripției alți exploratori și turiști, cu greșeli de lectură: B. Jánó, *AE*, XXXII 1912, p. 56, după care o ia G. Finály, *AA*, 1912, col. 532; Em. Fleiterescu, *Ziarul științelor și călătorilor*, XXXIV 1931, p. 340.

7. — CIL, III 74*, din Bretea Română (r. Hateg) „Apolloni Granno et sanctae Sironae dis praesentibus, Q. Axius Aelianus v.e.proc.aug.c.“, copiată de Zamosius (supra, nota 1), pare a fi autentică, precum a încercat să demonstreze N. Gostar (*Materiale*, II 1956, p. 635—8).

8. — CIL, III 88*, din Bretea „D.M. C. IVLIVS SECVNDI(nus) VE(teranus) LEG XIII G VI(xit) AN LX, Q(?) IVL SEC(undus??) F(ilius) P(atri) P(ientissimo)“ este foarte probabil autentică, transcrisă eventual cu unele erori și păstrată numai de Zamosius (supra, nota 1).

9. — CIL, III 102*, din Drobeta (Turnu Severin), după J. F. Neigebaur, *Dacien*, p. 111, care scrie „ein Stein mit Inschrift: IM.SEV., welcher nach Widdin gebracht worden sein soll“. Inscriptia e reproducă și de Ackner-Müller nr. 14, fără a-i contesta autenticitatea. Mommsen o cuprinde între falsele căci „videtur ficta propter nomen oppidi“, adică Turnu Severin, — ceea ce este o artificioasă combinație savantă, prea puțin verosimilă. Neigebaur nu era un falsificator de epigrafe (buna lui credință nu poate fi trasă la îndoială), ci un merituos explorator al ruinelor și monumentelor Daciei, un copist adesea neglijent, lipsit de sistemă (nu era epigrafist, nici arheolog de meserie, ci „consul“, om de administrație și treburi publice, pasionat amator de antichități), care încurcându-și unele din însemnări („fișele“), reproduce câteva in-scripții de două sau chiar de trei ori (la localități și în forme diferite), cu greșeli; dar nu scornește texte epigrafice. În in-scripția dela Turnu Severin, a cărei autenticitate n-avem motive temeinice să o punem la îndoială, pare să se ascundă un fragment cu dedicația I M SEV, eventual *I(nvicto) M(ithrae) Sev(erus) posuit?* sau ceva asemănător.

10. — CIL, III 294*, din Gherla (Szamosújvár), cărămidă patrată (27,2×27,2×4,5 cm) descoperită la 1890 în substrucțiunile băii dela castrul roman; achiziționată pentru muzeul din localitate de către entusiastul erudit și colecționar gherlean I. Ornstein (Pappenheim), care a semnalat-o savanților spre publicare, mai întâi epigrafistului budapestan Robert Fröhlich; apărută sub semnătura acestuia (F.R.) în *AE XII* 1892, p. 169—170, cărămida, scrisă cu virful unui

bețișor ascuțit (înainte de a fi arsă), are următorul text: TERENCE FEGEL / TITVS DECI BITVS / LOS GAIIVS GEMEL / TAMARCIANVS / ABCDEFGHIKLM / NOPQRSTVXYZ. — Fröhlich a dat și explicații pentru citeva din nu-

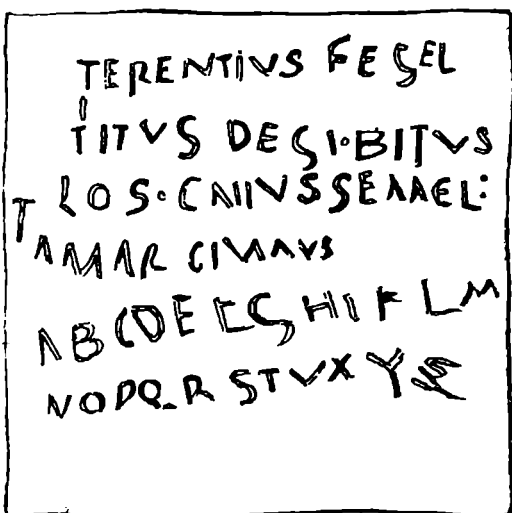

Fig. 1. Inscriptia pe cărămidă, din Gherla (CIL III, 294*).

mele proprii, ca și pentru rostul întregului text, considerându-l ca o listă de soldați din formația auxiliară ala II Pan-noniorum staționată la Gherla, care lu-crau la cărămidăria unității. Ultimele două rinduri sînt literele alfabetului latin ce se mai întîlneau pe cărămizi si-milare⁹. După o fotografie trimisă de Ornstein, A. Domaszewski publică in-scripția în CIL, III suppl. p. 35*, nr. 294* între „falsae“ afirmînd „in tegula an-tiqua litterae noviciae exaratae sunt“. Astfel, aproape cu intenție, el încerca să compromită cu stigmatul „falsității“ și să scoată din rîndul documentelor epi-grafice ale Daciei romane o inscripție prețioasă mai ales sub raportul onoma-tologic și demografic.

Dar cel care scosese la lumină fă-cînd cunoscută epigrafa tegulară gher-leană nu s-a dat bătut: a scris „pentru a salva onoarea ei“ o broșură¹⁰ demon-strînd că seriozitatea și buna credință a celor doi descoperitori gherleni (K. Osti-

⁹ In Dacia, CIL, III 8077, 10, din Ulpia Traiana-Sarmizegetusa (în muz. Deva).

¹⁰ I. Ornstein, *Zur Ehrenrettung eines Fundes der Römerzeit, Szamosújvár* [Gherla], 1904, 4 p., cu o fotografie (după care s-a făcut desenul nostru, fig. 1).

an, I. Kepri) nu poate fi pusă la îndoială: nu poate să fie vorba de un „fals” modern, cîtă vreme piesa a fost aflată împreună cu alte numeroase cărămizi romane în locul original („in situ”, chiar punctul unde a stat vreo 16—17 veacuri era marcat prin amprenta negativului lăsat de text în pămînt); nu prezintă nici un element suspect. Autenticitatea inscripției a fost verificată ulterior și de G. Finály, care avînd ocazia să vadă la Gherla cărămida, „afirmă categoric, contra lui Domaszewski, că Fröhlich și Ornstein au dreptate să considere sgîrietura (textul) ca autentică, antică” (AĖ, XXVI 1906, p. 39), — ceea ce este perfect

întemeiat și ușor de controlat după originalul epigrafei aflată în colecția Școlii medii (fostul liceu „Petru Maior” din Gherla; v. fig. 1). — Din lista de nume proprii conținută în primele patru rînduri sînt de relevat *Bitus* tracic și *Los(sa?)* foarte probabil celtic (sau illir?), care au fost omise și trebuie să fie adăugate în listele de nume „barbare” ale inscripțiilor din Dacia¹¹ și care — dacă este vorba de elemente militare din ala II Pannoniorum — constituie un indiciu despre recrutarea și compunerea etnică a acestei unități în timpul staționării ei în Dacia romană.

I. I. RUSSU

EPIGRAPHISCHE MISZELLEN

VII. Reihe

(Zusammenfassung)

Bei einer Überprüfung der Inschriften aus Dazien, die in CIL, III als „falsae” angeführt sind (S. 6*—12*, Nr. 35*—105* und S. 35*, Nr. 294*—295*) ergibt sich die Feststellung, dass ein Teil von diesen sicher oder wahrscheinlich echt sind, u.

zw. CIL, III 36*, 37*, 38*, 60*, 65*, 73*, 74*, 88*, 102*, 294*. — Nr. 37*, 73* und 294*, die die Herausgeber des CIL, III nicht gesehen hatten, wurden im Original wieder aufgefunden.

¹¹ AISC, IV 1944, p. 210 și 231; V 1949, p. 287 și 293. Dela Gherla sînt de amintit nume trace, ca *Brisenus*, *R...*, illire *Scenobarbus Dasi*, celți *Sepelestus Rivi* etc. (ProblMuz., 1964, p. 178; supra, p. 164).

ÎN LEGĂTURĂ CU „TORNA, TORNA, FRATRE“

În literatura de specialitate e bine cunoscut incidentul celebru din timpul unei campanii bizantine împotriva avarilor, în anul 586. Întimplarea la care ne referim e pomenită de doi cronicari bizantini, unul, Theophylactos Simocattes, aproape contemporan cu evenimentele relatate, și celălalt, Theophanes Confessor, cam cu două secole mai târziu.

Ceea ce a atras atenția istoricilor moderni asupra ei nu a fost atât importanța pe care ar fi avut-o în legătură cu eșuarea planului de luptă bizantin, cit, mai ales, o expresie în limba latină inserată în textul grecesc al ambilor cronicari menționați. Istoricii, în general, au avut în vedere, mai mult sau mai puțin, relatările celor doi cronicari privitoare la incident, dar toți, fără excepție, au dat o explicație expresiei amintite. Nu se poate ajunge însă la argumente în favoarea uneia sau alteia din interpretări fără a se urmări îndeaproape textul celor doi cronicari și fără a se ține seamă de realitățile din imperiul bizantin, cu deosebire din Peninsula Balcanică care era teatrul de operațiuni împotriva avarilor și totodată locul incidentului ce ne interesează.

Campania la care se referă Theophylactos Simocattes și Theophanes Confessor a avut loc în anul 586 când haganul avarilor Baian, călcând înțelegerea încheiată cu împăratul Mauriciu și profitând de luptele acestuia din urmă cu persii, a năvălit în imperiu, îndemnând și pe slavi să facă același lucru. Avarii au invadat Moesia iar slavii impresurau Thesalonicul și ajunseră pînă la zidurile lui Anastasius. Numai după lupte crîncene și adesea cu rezultate schimbătoare, bi-

zantinii au reușit să respingă pe slavi și avari. În timpul acestor lupte a avut loc și episodul consemnat de cei doi cronicari.

Theophylactos Simocattes notează că în timp ce oștirea haganului era împrăștiată după pradă prin Tracia, Comentiolus, comandantul bizantin care conducea luptele de apărare, a hotărît să se îndrepte spre Astica pentru a-l lovi prin surprindere. Își adună deci oștirea și marșul începu pe înserate. Noapte fiind, în coloana care mărșăluia, un animal de povară și-a răsturnat sarcina pe care o purta și o tira după el. Pe stăpînul animalului, care mergea înaintea și nu văzuse răsturnarea sarcinii, l-au făcut atent tovarășii lui din spate cerîndu-i să se întoarcă înapoi spre a îndrepta încărcătura. Vorbele strigate cu această ocazie li s-au părut celor mai mulți a fi un semnal de fugă și, în învîlmășala produsă, toți strigau în limba locului (ἐπιχωρίῳ τε γλώττῃ): τόρνα, τόρνα¹, crezînd că dușmanul a năvălit pe neașteptate. Oștenii armatei bizantine, dezorientați și înspăimîntați, au început să fugă înapoi, dînd puțință și haganului să se retragă².

Cam aceeași relatare o găsim și la Theophanes Confessor. Comentiolus, care stătuse ascuns prin codrii Haemului, știind că armata haganului era împrăștiată prin Tracia, a plecat pe înserate împotriva lui pentru a-l surprinde nepregătit. În timpul marșului de noapte, unui animal de povară i s-a sucit încărcătura iar un tovarăș de-al stăpînului animalului, îndreptîndu-i sarcina, i-a strigat totodată în limba pămîntescă (πατρώῳ φωνῇ): τόρνα, τόρνα, φράτρε. Stăpînul catîrului n-a auzit însă cuvintele

¹ În unele manuscrise ale „Istoriilor” lui Theophylactos Simocattes apare și forma ῥατορνα. O cercetare minuțioasă a lui C. de Boor (Theophylacti Simocattes, *Historiae*, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1887. În cele ce urmează vom utiliza numai această ediție) a adus argumente în sprijinul formei τόρνα pe care o acceptăm și noi (vezi discuția în Theophyl., p. 6; cf. P. Năsturel, *Torna, torna, fratre. O problemă de istorie și de lingvistică*, în SCIV, VII, 1-2, 1956, p. 182).

² Theophyl., p. 99-100; traducerea românească la Al. Philippide, *Originea românilor*, I, 1923, p. 504-505 și G. Popa-Ilișeanu, *Limba română în izvoarele istorice medievale*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Sec. Lit.*, Seria III, t. IX, 1940, p. 54-55.

strigate, dar auzindu-le oamenii (λαοί) și crezând că au năvălit dușmanii, au început să fugă tipînd cît îi ținea gura τόρνα, τόρνα. Haganul s-a înspăimîntat și el și astfel cele două oști, bizantină și avară, fugeau una de cealaltă³.

Cu toată scurtimea evidentă a textului față de cel al lui Theophylactos, la Theophanes, după cum ușor se poate observa, apare, alături de τόρνα, τόρνα încă un cuvînt — φράτρε. Explicația care s-a dat acestei „adăgiri” se bazează pe posibilitatea existenței și a altor izvoare din care să se fi inspirat Theophanes⁴. „Barbarismul” φράτρε a stîrnit, de asemenea, discuții în rîndul specialiștilor și deseori a fost „corectat” în φράτερ⁵, dar și astăzi se susține că prima formă e cea originală⁶.

Primul dintre istoricii care s-a ocupat de această expresie, dar folosind doar textul lui Theophanes a fost J. Thunmann care, bazîndu-se pe relatarea cronicarului bizantin, afirmă că spre sfîrșitul secolului VI în Tracia se vorbea vlahă și strigătură τόρνα, τόρνα, φράτρε nu putea fi decît în limba autohtonilor din Haemus sau Tracia⁷. Dintre istoricii români cel dintîi care s-a raliat părerii lui Thunmann a fost Gh. Șincai în cronica sa sub anul 587. Pentru atribuirea expresiei pe care o discutăm, limbii române, se pronunță și Roesler, Tomaschek, Hașdeu, Xenopol, Iorga, Philippide, Vulpe, Popa-Lisseanu, iar mai nou, P. Năsturel și Al. Rosetti.

Alți învățați însă, începînd cu Jireček, susțin că expresia de la Theophylactos și Theophanes nu e o urmă de limbă românească, ci numai un termen de comandă latinesc, folosit în vremea aceea în armata bizantină, care se găsește în *Strategikon*-ul atribuit împăratului Mauriciu, alături de alți termeni tot în limba latină (*cede, sta, move*) și înseamnă „înapoi”, „stînga-mprejur”⁸. Cu

alte cuvinte, expresia în discuție nu poate fi folosită pentru a veni în sprijinul romanității Traciei în sec. VI și nici nu poate fi privită ca un rest de limbă românească. De aceeași părere cu Jireček, dar fără a controla toți *Strategikon*-ul amintit, poate și din cauza rarității lui, sînt și Weigand, O. Densusianu, D. Russo, P. Mutafčiev, Kolias, M. Gyóni și F. Lot.

După prezentarea succintă a celor două păreri larg răspîndite în istoriografia modernă, să revenim la textul lui Theophylactos, în legătură cu care socotim că sînt necesare două precizări. Prima dintre ele se referă la faptul că strigătul însoțitorului catirgiului nu era identic, ci doar asemănător cu cuvîntul cunoscut de soldații din armata lui Comentiolus⁹, care înseamnă după *Strategikon*, „înapoi”, „stînga-mprejur”, iar a doua în legătură cu însuși cuvîntul τόρνα, care nu e strigat de însoțitor ci de ostașii intrați în panică¹⁰. Deci cuvîntul pronunțat de însoțitorul catirgiului suna asemănător dar totuși altfel decît ostășescul τόρνα¹¹, așa încît prezența lui τόρνα în *Strategikon* nu poate exclude în nici un fel existența celui alt cuvînt, dar, de data aceasta, în limba vie, a celor care transportau bagajele armatei lui Comentiolus. Pronunția trebuie să fi fost destul de apropiată de cea a comenzii militare din moment ce a dat naștere „confuziei” care a dus la înspăimîntarea ostașilor.

Cine erau însă însoțitorii catirgiului? Desigur, e puțin posibil ca aceștia să fi fost soldați din armata bizantină. E mult mai probabil că ei făceau parte din acel τούλδον format din oameni care transportau bagajele armatei, rechiziționați cu acest scop¹² și, în sens larg al cuvîntului, erau localnici. Cum însă aria operațiilor împotriva avarilor a cuprins o bună parte din jumătatea de nord a Peninsulei Balcanice, e riscantă legarea lor de

³ Vezi Theoph., în *Corp. Script. Hist. Byz. (CSHB)*, p. 397—398; traducerea românească la Al. Philippide *op. cit.*, p. 505—506 și G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 56.

⁴ Vezi discuția la P. Năsturel, în *op. cit.*, p. 183—184 și Al. Philippide, *op. cit.*, p. 506.

⁵ Vezi, de pildă, textul lui Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor, I, Lipsiae, 1883, p. 258.

⁶ Vezi P. Năsturel, în *op. cit.*, p. 182—183.

⁷ Vezi J. Thunmann, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig, 1774, p. 341—342.

⁸ Vezi C. Jireček, *Ueber die Walachen von Moglena*, în *Archiv für slavische Philologie*, XV, Berlin, 1893, p. 99, nota 1; idem, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens*, în *Denkschriften der Wiener Akademie*, I, 1902, p. 18. Pentru

termenii de comandă în armata bizantină (între care este și *torna*), vezi G. Reichenkron, *Zur römischen Kommando-sprache bei byzantinischen Schriftstellern*, în *Byzantinische Zeitschrift*, LIV, München, 1961, p. 18—27.

⁹ Vezi Theophyl., p. 100; cf. P. Năsturel, în *op. cit.*, p. 181.

¹⁰ Vezi Theophyl., I, c.

¹¹ Cf. P. Năsturel, I, c.

¹² Vezi Ch. du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, 1891, s. v. τούλδον; cf. L. Bréhier *Le monde byzantin*, Tom. II, *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris, 1949, p. 346 și 376.

regiunea imediat apropiată locului unde s-a petrecut incidentul, în apropierea Filipopolului și Adrianopolului, dar sigur făceau parte din latinitatea răsăriteană a sec. VI și vorbeau limba latină¹³. Mai mult chiar, haganul avar se afla, în momentul în care Comentiolus a pornit împotriva lui, în apropierea muntelui Καλζομοῦντις¹⁴, al cărui nume nu poate trece neobservat din acest punct de vedere. Se poate vorbi cu toată certitudinea de existența unei romanități, de prezența unei populații tracice romanizate în sec. V—VI într-o bună parte din Peninsula Balcanică. Că limba latină e limba dominantă în sec. V—VI de-a lungul Dunării o spune însuși Jireček în același loc unde se pronunță în legătură cu τόρνα (după părerea lui, πετόρνα)¹⁵ iar Tomaschek, referindu-se tot la τόρνα, e de părere că pentru autohtonii de limbă romanică ai Haemului și Rhodopei trebuie aplicat termenul de romani¹⁶. Pentru romanizarea tracilor se pronunță și J. Jung¹⁷, din nou W. Tomaschek¹⁸, A. Zilliacus¹⁹, A. Stein²⁰, D. Decev²¹ și I. I. Russu²². E oare ceva neobișnuit să găsim în graiul viu al acestora un cuvânt care seamănă atât de bine cu cel latinesc, încât poate fi ușor luat și înțeles astfel? Credem că nu. Autohtonii încadrați în τοῦλδον e firesc să vorbească o limbă romanică.

Mai trebuie amintit însă un fapt care a cam scăpat istoricilor din vedere. E vorba de soldații din armata bizantină, de etnicul lor. În vremea lui Iustinian I, precum se știe, armata bizantină era formată în primul rând din mercenari²³,

care erau în mare parte de neam germanic. În aceeași vreme însă armata își recruta soldați, ofițeri și chiar comandanți de renume dintre traci²⁴. Însuși împăratul și cel mai vestit general al lui, Belizarie, aveau aceeași origine. Tracia continuă să fie în sec. VI un izvor nescut pentru recrutarea de soldați în armata bizantină²⁵. Însuși împăratul Iustinian subliniază importanța Traciei în furnizarea de oșteni precum și vitejia și priceperea acestora²⁶. Numeroasele mărturii ale lui Procopie din Caesarea vin să sublinieze aceeași stare de lucruri²⁷ și, după cum vom vedea mai jos, ea se va amplifica în a doua jumătate a sec. VI.

Plecarea populațiilor de neam germanic, spre sfârșitul perioadei migrațiilor, a restrâns simțitor posibilitățile de recrutare ale imperiului și împărății au fost obligați să recurgă, în măsură tot mai mare, la recrutarea din rîndurile indigenilor²⁸.

Chiar împăratul Mauriciu, în vremea căruia au loc și luptele care ne interesează aici, a inițiat și a implinit o serie de reforme menite să sporească din nou forța de șoc a armatei bizantine. Printre acestea se înscrie și una care trebuie subliniată în mod deosebit: recrutarea locală de asemenea proporții, încât cea mai mare parte a armatei era formată din trupe ridicate din teritoriile imperiului²⁹, iar dintre acestea, în nici un caz nu lipseau cele locuite de traci. Sub același împărat, în Peninsula Balcanică, sint comandanți și ofițeri de origine tracă. Pentru a nu da decît câteva exemple, ne

¹³ Cf. P. Năsturel, în *op. cit.*, 185.

¹⁴ Theophyl. p. 99; cf. P. Năsturel, în *op. cit.*, p. 186.

¹⁵ C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens*, p. 18; idem, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel*, Prag, 1887, p. 8.

¹⁶ W. Tomaschek, *Über Brumalia und Rosalia, nebst Bemerkungen über den bessischen Volksstamm*, în SB Wien, LX, I, Wien, 1869, p. 400.

¹⁷ J. Jung, *Römer und Romanen in den Donauländern*, 2 Aufl., Innsbruck, 1887, p. 10 și 101.

¹⁸ W. Tomaschek, *Zu Kunde der Hämus-Halbinsel*, Wien, 1882, p. 55; idem, *Die alten Thraker*, în SB Wien, Bd. 128, 1883, I, p. 78.

¹⁹ A. Zilliacus, *Zum Kampf der Weltsprachen im Oströmischen Reich*, Helsingfors, 1935, p. XI și 129.

²⁰ A. Stein, *Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia*, Sarajevo, 1920, p. 121 și urm.

²¹ Informație dată lui V. Beșevliev (Vezi V. Beșevliev, *Die Thraker im ausgehenden Allertum*, în *StCl.* III 1961, p. 251.).

²² În recenzia lucrării citate a lui V. Beșevliev, în *SCIV*, XIV, 2, 1963, p. 478.

²³ Vezi Ch. Diehl, *Histoire du moyen-âge*, Paris, 1936, p. 73.

²⁴ Vezi L. Bréhier, *op. cit.*, p. 336.

²⁵ Vezi V. Beșevliev, *op. cit.*, p. 258.

²⁶ Nov. 26; cf. V. Beșevliev, *l. c.*

²⁷ Vezi, de ex., Procop., *De bello Persico*, I, 13 și *De bello Gothico*, II, 5; II, 11,5; II, 12,26—27; III, 6,10.

²⁸ Vezi G. Ostrogorski, *Histoire de l'état byzantin*, Paris, 1956, p. 109—110.

²⁹ Vezi Ch. Diehl, *op. cit.*, p. 127.

³⁰ Vezi V. Beșevliev, *op. cit.* p. 257.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

referim la Buzas³⁰, comandantul orașului Apiaria din Moesia la anul 587 și Comentiolus³¹ și Castus³² care conduceau luptele împotriva avarilor și slavilor care atacaseră imperiul. Cam în același timp apar deseori și nume tracie ale unor soldați din armata bizantină³³ și, după unele păreri, mai ales soldații de acest neam formau armata care lupta în Balcani împotriva avarilor³⁴. Se poate spune chiar că în sec. VI, mai mult decât în sec. IV și V, apar mențiuni privitoare la tracii din imperiu des întâlniți în ierarhia politică și militară, în rindul trupei și chiar în administrația imperiului³⁵. Limba tracilor, îndeosebi a acelor care nu erau nevoiți, datorită poziției ce o dețineau, să învețe limba greacă, limba acelor traci care locuiau în jumătatea de nord a Peninsulei Balcanice și furnizau o bună parte din soldații armatei bizantine, aproape sigur spre sfârșitul sec. VI era latina populară³⁶.

Acceptându-se existența unei populații de limbă latină în vremea aceasta în Peninsula Balcanică, ar fi nefiresc să ne așteptăm totodată să vorbească o latină fără cusur cînd tocmai evoluția latinei în sensul vulgarizării a dat limba românească vorbită de vlahii din Balcani în evul mediu și astăzi de aromâni, meglonoromâni și istroromâni³⁷. Într-un atare caz, pronunția, puțin diferită, a lui *τόρνα* în gura însoțitorului catirgiului precum și a celui *φράτρε* barbarizat — verigă sigură între lat. „frater” și rom. „frate”³⁸ — pe care s-au grăbit mulți să-l corecteze, nu numai că nu trebuie privite ca o scăpare a vreunui copist, ci existența lor în limba vie e chiar de presupus, firească, pentru o asemenea epocă în latina vulgară vorbită în Balcani. Dacă în legătură cu *φράτρε* s-ar mai putea discuta, în schimb existența cuvîntului *τόρνα*, pronunțat însă puțin deosebit, e un fapt consemnat în mod expres de Theophylactos (vezi mai sus). Cum va fi fost pronunțat acest *τόρνα* e greu de știut, dar ca posibilități am putea presupune: *tornă*, *tárnă*. Oricare dintre aceste două

forme nu putea fi transcrisă în grecește decât prin *τόρνα*. Între argumentele care pledează pentru atribuirea expresiei limbii române e și explicarea sensului cuvîntului *τόρνα* alături de al expresiilor *ἐπιχωρίῳ* *τε* *γλώττι* la Theophylactos³⁹ și *πατρώζ* *φωνή* la Theophanes.⁴⁰ În legătură cu aceste expresii care, după unii ar însemna „bășinaș”, „din partea locului” (*ἐπιχωρίος*) și respectiv „părintesc” (*πατρώος*), iar după alții „pe latinește”, ele, în adevăr, au ambele sensuri. În cazul nostru însă, deoarece e vorba de traci romanizați, cele două sensuri sînt, practic, sinonime.

Cît privește sensul lui *τόρνα*, după istoricii care sînt pentru atribuirea lui limbii române, ar corespunde cuvîntului din limba română „*întoarce-te*” și atunci expresia întregă ar însemna „întoarce-te, întoarce-te, frate” sau, după cei care-l consideră drept o comandă militară „înapoi”, „stînga-împrejur”. P. Năsturel a remarcat că ambele teze, departe de a se exclude una pe alta, se întregesc în sensul că poate fi o comandă militară dar, în același timp, cuvîntul rostit de însoțitor, asemănător cu cel de mai sus, e un cuvînt din graiul viu al populației bășinașe și ar însemna „întoarce-te”⁴². Explicarea sensului cuvîntului se bazează pe dacoromănescul „a înturna” și pe corespondența lui din aromână. În acest caz însă „confuzia” care a stîrnit panică în rîndul armatei nu pare a fi o confuzie pentru că auzindu-se un strigăt de „întoarce-te”, chiar puțin deosebit de strigătul care însemna „înapoi”, „stînga-împrejur”, e firesc să fi fost executat de cei din apropiere, cu atît mai mult, cu cît era noapte (nu se știa, deci, cine a strigat) și se pare că teama de un atac avar prin surprindere nu era mică.

Totodată, să nu uităm că fiecare dintre cei doi cronicari atrag atenția asupra reușitei campaniei lui Comentiolus dacă împlinirea aceasta nu i-ar fi răsturnat planurile atît de bine chibzuite. Prilejul de, a-l învinge pe haganul Baian,

³³ *Ibidem*.

³⁴ Vezi N. Iorga, *Istoria românilor*, II, 1936, p. 245; cf. I. I. Russu, *ms.*

³⁵ Vezi I. I. Russu, *Dispariția limbii și a populațiilor traco-dace*, în *SCIV*, VIII, 1-4, 1957, p. 255; cf. V. Beșeliev, *op. cit.*, p. 263.

³⁶ Vezi mai sus.

³⁷ Cf. I. I. Russu, *recenzia cit.*, p. 479.

³⁸ Vezi P. Năsturel, în *op. cit.*, p. 183.

³⁹ Theophyl., p. 100.

⁴⁰ Theoph., în *CSHB*, p. 397.

⁴¹ Vezi discuția la P. Năsturel, în *op. cit.*, p. 182 și 184-185.

⁴² *Ibidem*, p. 181 și urm.

care crease multe dificultăți oștirilor bizantine, a fost scăpat și întâmplarea de loc fericită pentru bizantini își avea totuși caracterul ei comic bazat tocmai pe o confuzie. Aceasta însă nu poate fi explicată prin traducerea lui $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$ cu „întoarce-te”.

Un alt sens al cuvîntului strigat de însoțitorul catirgiului, asemănător cu $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$, găsit în aromână, ni se pare însă, dacă nu mai bun, cel puțin tot atît de vrednic de luat în seamă. Înainte de a-l arăta credem că nu e lipsit de importanță să subliniem că lexicul aromânei, în care locul de frunte îl ocupă tot cuvintele de origine latină, a păstrat, în unele privințe, nu numai din punct de vedere semantic dar chiar și al formei, mai multe asemănări cu limba latină decît dacoromâna⁴³.

În ultima lucrare apărută privind lexicul aromânei, între cele opt sensuri ale cuvîntului *tornu* (a se remarca asemănarea cu *torno*, -are) e și „răstoarnă” cu referire directă la o vită de povară: „*mûla toárnă* (=catîrul răstoarnă: una din cele două poveri încărcate pe catîr se lasă mai jos și stă să răstoarne samarul cu întreaga lui încărcătură)”⁴⁴. Acest sens al lui *tornu* în aromână e semnalat și de P. Papahagi dar în legătură cu altceva: „*tornu*, *turnare* (:toarnă mulu, toarnă calu=catîrul, calul e pe punctul de a-și răsturna povara)”⁴⁵.

Revenind la cei doi cronicari bizantini vedem că unul ne spune de catîr că și-a „răsturnat povara” ($\pi\alpha\rho\alpha\pi\acute{\epsilon}\rho\rho\iota\psi\epsilon \phi\acute{o}\rho\tau\omicron\nu$)⁴⁶ și-o țira după el, iar celălalt că și-a „suscit povara” ($\phi\acute{o}\rho\tau\omicron\nu \delta\iota\alpha\sigma\tau\acute{\rho}\epsilon\psi\alpha\nu\tau\omicron\varsigma$)⁴⁷. Știind apoi că *tornu* din aromână își are originea în latinescul *torno*, -are, care înseamnă tocmai a *învîrți* (și nu a întoarce), nu e mai probabil că sensul cuvîntului strigat în noapte ce aduce bine cu $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$ să fi fost tocmai cel amintit? Admițînd acestea, ar însemna că însoțitorul catirgiului i-a strigat acestuia din urmă, făcîndu-l atent că animalul răstoarnă povara. Cuvîntul a sunat „aproape” de oștășescul $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$ și de aici confuzia și pănica.

Cum s-a produs, în acest caz, incidentul? Însoțitorul catirgiului i-a strigat acestuia că povara se răstoarnă. Natural, i s-a adresat numai lui, fapt dovedit la Theophanes de vocativul singular $\phi\rho\acute{\alpha}\tau\tau\epsilon$ pe care cronicarul, dacă nu l-a luat dintr-un alt izvor decît Theophylactos, l-a pus, probabil, tocmai pentru a sublinia că strigătul se referea doar la stăpînul catirului.

E posibil, ba chiar foarte firesc, ca $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$ să fi avut pe atunci, ca și azi în aromână, ambele sensuri: „întoarce-te” și „(catîrul) răstoarnă (povara)”, sau chiar și alte înțelesuri ce nu ne interesează acum. Oricare va fi fost sensul pe care i-l atribuia cel ce strigase (și numai analogia frapantă între situația dată și sensul particular din aromână arătat mai sus ne îndeamnă să optăm pentru el), e cert că cei din jur l-au interpretat ca „întoarce-te”, dacă nu erau soldați (și termenul $\lambda\alpha\omicron\iota$ folosit de Theophanes ne face să credem că nu erau), sau ca „stînga-mprejur”, dacă erau ostași. În orice caz, cînd strigătul repetat din om în om a ajuns la urechile soldaților, ei l-au luat drept comandă militară bine cunoscută lor, care le cerea să pornească înapoi.

În legătură cu atribuirea expresiei limbii române (străromâne) sau limbii latine, trebuie aleasă cea de a doua soluție. E cam riscant să se vorbească încă din sec. VI de străromână. Expresia aparține fără îndoială limbii latine populare vorbite în Peninsula Balcanică din care s-au dezvoltat mai tîrziu, în contact cu altele, dialectele vorbite de aromâni, meglenoromâni și istroromâni.

Expresia de care ne-am ocupat, chiar dacă nu aparține limbii române, vine, alături de alte mărturii, în sprijinul tezei romanizării populației balcanice (cu deosebire traci) către sfîrșitul secolului VI.

I. GLODARIU

⁴³ Traiul oarecum izolat al aromânilor a dus la păstrarea unor trăsături vechi în limba lor, multe din ele pierdute în dacoromână. Conservatorismul se manifestă în fonologie, morfologie, derivațiune, sintaxă și vocabular, iar locul de frunte în ce privește împrumuturile îl ocupă neogreaca. După unele păreri grupul de nord al aromânilor ar păstra un dialect mai puțin influențat decît cel de sud. Celelalte două dialecte – meglenit și istroromân – conservatoare și ele în multe privințe, au totuși împrumuturi mai numeroase din care pricină ultimul e și cel mai greu de înțeles (vezi S. Pușcariu, *Limba română*, I, 1940, p. 218–232).

⁴⁴ T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân. General și etimologic*, 1963, s. v. *tornu*.

⁴⁵ P. Papahagi, *Numiri etnice la aromâni*, în *Mem. Acad. Rom., Secț. Lit.*, Seria II, t. LV, III, Mem. 4, București, 1925, p. 4–5 (extras).

⁴⁶ Theophyl., I. c.

⁴⁷ Theoph., I. c.

IN VERBINDUNG MIT „TORNA, TORNA, FRATRE“

(Zusammenfassung)

Der Verfasser behandelt jene bekannten Stellen aus Theophylaktos Simokattes und Theophanes Confessor, in denen die byzantinischen Geschichtsschreiber eine kriegerische Unternehmung des Comentiolus gegen den Chan Bajan erwähnen, die infolge eines Zwischenfalls in der Marschkolonie des byzantinischen Heeres scheiterte.

Nach einer kurzen Darstellung der beiden, in der modernen Geschichtsschreibung weitverbreiteten Ansichten, τóρνα sei ein Befehlswort des byzantinischen Heeres und bedeute „zurück“, „kehrt euch“ oder sei ein Wort aus dem Urrumänischen mit der Bedeutung „kehre um“, weist der Verfasser darauf hin, dass bei der Erklärung des Sinnes von τóρνα sowohl die Begründung der entstandenen Verwirrung, auf die sich die beiden Geschichtsschreiber beziehen, in Betracht gezogen werden müsse, als auch die ethnische Zugehörigkeit derjenigen die das Wort gebrauchten, sowie die ethnische Zusammensetzung des betreffenden byzantinischen Heeres überhaupt.

Gestützt auf die Ansichten von Forschern, die sich mit dem östlichen Romanentum beschäftigt haben, behauptet der Verfasser, dass sowohl die zur Beförderung des Gepäcks für das byzantinische Heer ausgehobenen Leute (aus denen sich jener *τοῦλδον* zusammensetzte), als auch ein Grossteil der Soldaten romanisierte Thraker waren, die ein vulgärlateinisches Idiom sprachen.

Zur Erklärung der Bedeutung desjenigen Wortes, das dem τóρνα so ähnlich lautete, dass es damit verwechselt werden konnte (möglicherweise *tornă, târnă*) werden die Bedeutungen des arumänischen Zeitwortes *tornu* zu Hilfe genommen. Eine davon ist „es kippt (um)“, wobei aber nicht ausgeschlossen ist, dass schon damals das vom Begleiter des Maultiertreibers gebrauchte Wort auch den Sinn „Kehr um“ gehabt habe. Das Arumänische ist in einem Gebiet belegt, das etwa der Gegend entsprechen würde, in der sich die beschriebene Episode ereignete.

In jenem Falle also machte der Begleiter den Maultiertreiber darauf aufmerksam, dass die Last des Maultieres umkippe; die Leute ringsum aber, da sie wegen der Dunkelheit der Nacht nicht sehen konnten, wovon die Rede sei, glaubten, es handle sich um die andere Bedeutung des Wortes und kehrten schreiend um. Das gerufene Wort, schwer zu verstehen in dem wachsenden Lärm, ähnelte so sehr dem militärischen Kommandowort (τóρνα), dass es von den Soldaten für dieses gehalten wurde.

Der Verfasser kommt zu dem Schluss, dass die Redewendung τóρνα, τóρνα, φράτρε nicht dem Urrumänischen angehören kann, sondern nur dem Vulgärlatein, das von der romanisierten Bevölkerung der Balkanhalbinsel gesprochen wurde.

LISTA PRESCURTĂRILOR

AA	— Archäologischer Anzeiger
ACI	— L'Antiquité Classique, Louvain
ACMI	— Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, 1915, 1942, 1943
ACMIT	— Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice secția pentru Transilvania, Cluj I—IV, 1926, 1930, 1931, 1938
ActaAnt	— Acta Antiqua, Budapest.
ActaArchBp	— Acta Archaeologica, Budapesta
AĖ	— Archaeologiai Értesítő, Budapest.
AEM	— Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich, 1877—1897
AIGR	— Anuarul Institutului Geologic al României, București
AIIC	— Anuarul Institutului de Istorie, Cluj
AISC	— Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj, I—V. 1928—1948.
AMCluj	— Activitatea muzeelor, Cluj, 1955, 1956
AMMediaș	— Din activitatea științifică a Muzeului Raional Mediaș, Mediaș I (1953), II (1953) III (1955—1956).
AnnĖp.	— L'Année Épigraphique (la Revue Archéol.) Paris.
AnnMusN.	— Annales Musei Nationalis Hungarici, Budapest.
Anthung	— Antiquitas Hungarica, Budapesta
AO	— Arhivele Olteniei, Craiova, I—XIX, 1922—1948.
AÖG	— Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen
Apulum	— Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia, I (1939—1942), II (1943—1945), III (1946—1948).
AR	— Archeologické Rozhledy, Praha.
ArchHung	— Archaeologia Hungarica, Budapest.
ArchKözl	— Archeologiai Közlemények, Budapesta, 1859—1899.
ArhMold	— Arheologia Moldovei, București (Iași).
ARMSI	— Academia Română. Memoriile Secției istorice, seria II, 1886/1887, 1916/1919, seria III, 1922/1923—1944/1945.
ARS	— Analele Româno-Sovietice. Seria istorie, București.
ASA	— Analele Societății Academice Române, I—XI, 1869—1878.
ASPhH	— Annuaire de l'Univ. de Sofia. Fac. de Philosophie et d'Histoire
ATĖ	— Alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi társulat évkönyve, I, 1888—XVII 1913.
Athenaeum	— Studi Periodici di Letteratura e Storia dell'Antichità. Pavia.
AVSL	— Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Sibiu, Brașov, 1843—1941.
BCMI	— Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice I—XXXVIII, București, 1908—1945.
BerRgk	— Deutsches Archäologisches Institut. Bericht der Römisch—Germanischen Kommission.

- BIRS — Buletinul Institutului Român din Sofia.
 BpR — Budapest Régiségei, Budapest.
 BSG — Buletinul Societății Geografice Române, București, I—LXI, 1876—1942.
 BSNR — Buletinul Societății Numismatice Române, București, I—XLI, 1904—1947.
 BSSC — Buletinul Societății de Științe din Cluj
 CCRH — Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, Deva, 1956.
 CdL — Cercetări de lingvistică, Cluj
 CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum
 CNA — Cronica Numismatică și Arheologică, București, I—XIX, 1920—1945.
 Coh (și Cohen) — Henri Cohan, Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain..., ed. II, Paris, 1880—1892.
 Contemporanul — Contemporanul. Săptăminal politic-social-cultural. București.
 CRAI — Comptes Rendus des Séances. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.
 DA — Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, sous la direction de Ch. Daremberg et Ed. Saglio.
 Dacia — Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I—XII, 1924—1947; N.S. I 1957, II 1958, III 1959, IV 1960, V 1961, VI 1962, VII 1963, VIII 1964
 DissPann — Dissertationes Pannonicae
 DolgCluj — Dolgozatok-Travaux de la section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie, Cluj, I—X, 1910—1918
 DolgSzeged — Dolgozatok-Travaux de l'Université Fr. Joseph, Szeged.
 Ebert, RL — M. Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte.
 ED — Ephemeris Dacoromana, București—Roma, I—X, 1923—1945.
 EKL — Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára, Cluj, 1957.
 ErdMúz — Az Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve, Cluj
 FastiArch. — Fasti Archaeologici. Annual Bulletin of Classical Archaeology, Firenze
 FoliaArch — Folia Archaeologica. Archaeologia Hungarica. A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Kiadványai. Acta Archaeologica Musei Nationalis Hungarici.
 Godišnik-Plovdiv — Godišnik-Annuaire du Musée National Archéologique de Plovdiv
 IG — Inscriptiones Graecae.
 ILS — Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau, Berlin, 1892—1916.
 Istros — Istros. Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
 Izvestiia-Institut — Izvestiia-Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare.
 Izvestiia-Société — Izvestiia-Bulletin de la Société Archéologique Bulgare.
 JBSM — Jahrbuch des Burzenländer Sächsischen Museums, Brașov
 JCC — Jahrbuch der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, Wien
 JDI — Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts.
 JHS — The Journal of Hellenic Studies
 JLN — Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, Wien
 JOAI — Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien
 JRS — The Journal of Roman Studies
 JSKV — Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpathen-Vereins, Sibiu.
 Klio — Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig.

- Korunk — Korunk, Világnézeti, Társadalmi, Tudományos és Művelődési Szemle
- Közlemények-Cluj — Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából.
- KS — Kratkie soobščenija. Moskva
- KVSL — Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Sibiu.
- MAC — Muzeul Arheologic Cluj (din a. 1963: Muzeul de Istorie Cluj).
- MAGW — Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien.
- Materiale — Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R., vol. I (1953); Materiale și cercetări arheologice, vol. II (1956), vol. III (1957), vol. IV (1957), vol. V (1959), VII (1959), VIII (1961), VIII (1962).
- MCC — Mitteilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, Wien.
- MIA — Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.
- MKÉ — Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest.
- MMúz. — Magyar Múzeum. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
- MNA — Muzeul Național de Antichități (Institutul Arheologic), București.
- MOTM — Magyar Orvosok és Természettudományi Kutatók Naggyűléseinek Munkálatai, Budapest.
- MS — Materialy Starozytne, Varșovia, I (1956)
- NumKözl. — Numizmatikai Közlöny
- NZ — Numismatische Zeitschrift
- OCD — Omagiu lui Constantin Daicoviciu. Cu prilejul împlinirii a 60 de ani, București, 1960.
- ÖBLK — Österreichische Blätter für Literatur und Kunst, Wien.
- OTTE — Orvosi-Természettudományi Értesítő, Cluj
- PIR — Prosopographia Imperii Romani saec. I—III.
- PMMB — Publicațiile Muzeului Municipiului București, I—II, 1934—1936.
- ProblAntr. — Probleme de antropologie. București.
- ProblMuz. — Probleme de muzeografie, Cluj 1960, 1964.
- PrzegArch — Przegląd Archeologiczny
- PZ — Prähistorische Zeitschrift
- RE — Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.
- RIR — Revista Istorică Română, București, 1931—1947.
- RN — Revue Numismatique
- Roska, Rep. — M. Roska, *Repertórium*, Cluj, 1942
- RSVA — Revista Societății „Vasile Adamachi”, București.
- RT — Revue de Transylvanie, Cluj—Sibiu
- SA — Советская археология Москва.
- SAGW — Sitzungsberichte der Anthropologischen Gesellschaft Wien.
- Sargetia — Sargetia. Buletinul Muzeului județului Hunedoara, Deva, I, 1937, II, 1941.
- SBWien — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe.
- SCA — Studii și comunicări. Acta Musei Regionalis Apulensis (1961).
- SCIA — Studii și cercetări de istoria artei, București.
- SCICluj — Studii și cercetări de istorie, Cluj.
- SCIV — Studii și cercetări de istorie veche, București.
- SCL — Studii și cercetări lingvistice, București.
- SCN — Studii și cercetări de numismatică, București.
- SCȘ — Studii și cercetări științifice, Cluj
- SCȘIasi — Studii și cercetări științifice, Iași.
- Steaua — Steaua, Revistă a Uniunii Scriitorilor din R.P.R. Cluj
- StCl — Studii Clasice, București, I (1959), II (1960), III (1961), IV (1962), V (1963) VI (1964), VII (1965).

Studia	— Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Cluj, Series Historia
Studii	— Studii. Revistă de știință, filozofie-arte, 1948 și urm., din 1949 Revistă de istorie. București.
Századok	— Századok, a Magyar Történelmi Társulat Közlönye. Budapest.
SzNMEmlékk	— Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50-éves jubileumára, Sf. Gheorghe, 1929.
TBCM	— Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul. București.
TRÉT	— Történelmi és régészeti értesítő. Timișoara.
Tribuna	— Tribuna. Săptăminal de cultură, Cluj.
VDI	— Вестник древней истории. Москва.
WiadArch	— Wiadomosci Archeologiczne
WPZ	— Wiener Prähistorische Zeitschrift, Wien.
ZfE	— Zeitschrift für Ethnologie
ZfN	— Zeitschrift für Numismatik.

E R A T A

<i>Pag.</i>	<i>Col.</i>	<i>Rîndul</i>	<i>În loc de</i>	<i>Se va citi</i>
43	—	3	asigură	asigura
45	—	12	fig. 4/	fig. 4/2
52	—	25	valea Prahovei	valea Rahovei
82	—	17	forma occipitală	norma occipitală
181	nota 1	5	dacia	Dacia
187	nota 12	1	CIL, III 765	CIL, III 7655
189	—	9	SICVS	SICVLS
231	—	18	Corpul	Corul
326	—	9	Antoniniana	Antoniniana

Acta Musei Napocensis

INDEX 40 565

Lei 15